

Smyrna'dan İzmir'e Finansın ve Bankacılığın Gelişimi

TÜRKİYE BANKALAR BİRLİĞİ

Nispetiye Caddesi
Akmerkez B3 Blok Kat 13
Etiler 34340 İstanbul
Tel: 0212 282 09 73
Faks: 0212 282 09 46
E-posta: tbb@tbb.org.tr
www.tbb.org.tr

Smyrna'dan İzmir'e Finansın ve Bankacılığın Gelişimi

Yayın No: 344

Tolga Genç

ISBN 978-605-7642-22-6 (Elektronik)

Smyrna'dan İzmir'e Finansın ve Bankacılığın Gelişimi

Tolga Genç

Yayın No: 344

İstanbul, 2022

Türkiye Bankalar Birliği

Nispetiye Caddesi
Akmerkez B3 Blok Kat:13
34340 Etiler-İSTANBUL
Tel. : +90 212-282 09 73
Faks : +90 212-282 09 46
Internet sitesi: www.tbb.org.tr

Baskı-Yapım

G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş.
100. Yıl Mah. MAS-SİT 1.Cadde No:88
34204 Bağcılar - İSTANBUL
Tel. : +90 212 629 00 24 (pbx)
Fax : +90 212 629 20 13
e-mail: bilgi@goldenmedya.com.tr
Internet sitesi: www.goldenmedya.com.tr

© Kitapta yer alan görüşler eser sahiplerine aittir.
Türkiye Bankalar Birliği'nin görüşlerini yansıtmez.
Türkiye Bankalar Birliği bu kitabın hatasız olarak
basılmasında gerekli özeni göstermekle birlikte
kitaptaki olabilecek hatalardan dolayı herhangi
bir hukuki sorumluluk üstlenmemektedir.

Bu yayın Türkiye Bankalar Birliği internet sitesinde yer almaktadır.

ISBN 978-605-7642-22-6 (Elektronik)

Sertifika No: 52317

2022.34.Y.5327.344

Önsöz

Deniz yoluyla yapılan ticaret, tarihte hep önemli oldu. Bu yolla kültürler de taşınırken, limanlar her zaman çeşitli kültürlerin kaynağı olduğu yerler oldu. Toplumlar ticaretin de etkisiyle birbirlarıyla etkileşim yaşayıp değişirken burada birleşen kültürün yanı sıra para da limanlardan iç taraflara doğru yayılmakta ve oradan da geriye doğru akmaktaydı. İzmir, İlk Çağ'dan itibaren hep önemli bir liman kentiydi ve bu özelliği, kentin kimliğinde en belirleyici etkenlerden birisi oldu. İzmir, Asya'nın en batısında ve Avrupa'nın da en doğusunda bir kesim noktasındaydı. Doğu'nun ipek ve baharatları İzmir Limanı'ndan ihraç edilirken Batı'nın dokumaları, iplikleri, kahve ve şekeri de ithal edilmekteydi. Bitmeyen bir döngü içinde kent, bu malların ticareti yapan ve bu ticaretin bir şekilde içinde yer alan birçok toplumdan insanın renkli bir görüntüsüne sahipti. Farklı ama aynı zamanda iç içe olan kültürlerin oluşturduğu kargaşa kente gelip giden seyyahların hep ilgilerini çekmişti. Hepsinin hayatını liman besliyordu ve liman farklı olanları, kentin gelişkilerini birleştiren bir yerdi.

Yıllar boyunca bu kadim kent hakkında arkeolojisinden ticaretine birçok detaylı araştırma yapılmış ve güzide eserler ortaya çıkartılmıştır. Kaynakçalarda içerikleri hakkında bilgi vermeye gayret ettiğim bu önemli çalışmalar, kitabin hem kurgusunda hem de içeriğini oluşturma noktasında önemli katkılar sağlamıştır. İzmir ve hinterlandı hakkında değerli çalışmalar yapan bütün yazarlara bir İzmirli olarak ayrıca teşekkür borç bilirim.

Bu kitapta, kuruluşundan itibaren günümüze kadar İzmir kentinin içinde bulunduğu siyasi ya da ekonomik organizasyon, kentin tarih boyunca gelişimini olumlu ya da olumsuz etkileyen başlıca kişiler ya da olaylar, ticaretinde ve sosyal yapısında meydana gelen değişiklikler, kenti doğrudan etkileyen kurumsal ve altyapısal düzenlemeler ile bütün bunların ekonomik, finansal, sosyal sonuçları incelenmeye çalışılmıştır. Dört ana bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde *İlk Çağ'dan 16. Yüzyıl Sonuna Kadar Olan Dönem*, ikinci bölümünde *16. Yüzyıl Sonundan II. Meşrutiyet'e Kadar Olan Dönem*, üçüncü bölümünde *II. Meşrutiyet Sonrası Dönem* kronolojik olarak incelenirken dördüncü ve son bölümde *Tarihin İçinde Finansal Sistem* başlığı altında mali yapıların, finansal araçların ve finansal kurumların dünya tarihindeki gelişimlerinin yanı sıra özellikle modern zamanda İzmir'deki yansımaları gözden geçirilmiştir.

İzmir'in tarihsel gelişimine yer verilen ilk üç bölümün ayrimında kentin hayatında çok önemli olan kesitlere dikkat çekilmiştir. Birinci ve ikinci bölüm ayıran 16. yüzyıl sonu, İzmir'in dünya ticaretine uyumunun başladığı dönemdir. Yaklaşık iki yüzyıl süren keşifler sonrasında İngiltere, Fransa, Hollanda gibi Avrupa devletleri ticari aktörler olarak dünyanın her yerine açılmaya başlamışlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan elde ettikleri

ayrıcalıklarla İzmir ve hinterlandındaki ticarette yeni dönemin en faal ticaret ülkeleri olarak öne çıkmışlardır. İkinci ve üçüncü bölümünü ayıran 1908 tarihli II. Meşrutiyet ise bir önceki dönemde kopmanın gerçekleşmeye başladığı önemli bir dönem noktasıdır. Dünyada imparatorlukların sona erdiği ve yeni mikro milliyet akımlarına paralel milli bir siyasi yapılanma ile milli bir ekonomi isteğinin ortaya çıkmasına başladığı II. Meşrutiyet dönemi, aynı zamanda 1923 sonrası Türkiye Cumhuriyet dönemleri ile bir bütünlük içinde devam etmiştir.

Kitapta İzmir'in ve onu etkileyen siyasi ve ekonomik olayların yanı sıra bazı noktalara daha detaylı olarak bakmaka fayda görülmüşür. Kentin asıl geliştiği ve dünya ile iç içe bir ticareti yaşadığı dönem, 16. yüzyıldan itibaren başlayan ve II. Meşrutiyet'e kadar devam eden dönemdir. İkinci bölümde yer verilen bu dönemde birinci ve üçüncü bölümlerden farklı olarak, kronolojik tarihsel anlatımın yanı sıra döneme özgü bazı konularda detaylara değinilmiştir. Bu bölümdeki detayların birincisi 1581-1825 arasında faal olan ve hem Levant hem de dünya ticaretinde önemli bir yere sahip İngiliz Levant Kumpanyası'nın tarihçesi ve yapılanmasıdır. Bu kumpanyanın faal olduğu zaman dilimi İzmir'in birinci yükseliş dönemi ile paraleldir. İkinci detay ise kentin genel mantığını anlamak açısından İzmir ticaretinin ve kozmopolit hayatının en üst seviyede olduğu 19. yüzyıl itibarıyle kentteki nüfus yapılanması, toplumların yaşam alanları ve birbirleriyle ilişkileridir. Bu ve sonrasında detaylar da kentin ikinci yükseliş dönemi ile doğrudan ilişkilidir. Üçüncü detay ise bütün bunların başlangıcının dayandığı kapitülasyonların detayları ve bunların Osmanlı tebaasına yansımalarıdır. Dördüncü detay 19. yüzyıldan itibaren yapılan, kentin ekonomisini ve büyümeyi doğrudan etkileyen rıhtım, demiryolları ve tramvay ile elektrik, su, havagazı gibi altyapı düzenlemeleri ve bunlara yönelik devlet tarafından verilen imtiyazların yanı sıra kentin bir vilayet haline gelmesi, belediye yapılanmasının oluşturulmasıdır. Beşinci detay ise Halkapınar, Kervan Köprüsü, Geleneksel Çarşı, Frenk Çarşısı gibi kentin ticaretinde tarih boyunca etkili alanlardır. Bu detayların hepsi toplamda iç ve dış etkenler olarak kente önemli etkileri olan olgulardır.

Dördüncü bölümde ilk üç bölümde bahsedilen tarihsel ve ekonomik gelişmelerin arka planında olan finansal sistemin gelişiminden bahsedilmektedir. İlk olarak devlet organizasyonlarının ve maliyenin tarihsel gelişimine değinilirken, ardından İzmir'in tarihinde toplamda yaklaşık iki bin yıllık bir egemenliğe sahip olan Roma ve Osmanlı toplum yapılanmaları ile vergilendirme sistemlerine yer verilmiştir. Daha sonra sikkelerin tarihçesi ile finansal araçların İzmir ticaretine yansımaları incelenmiştir. Ticaretin yükselişte olduğu özellikle 19. yüzyıldan itibaren, önce Osmanlı sonra da Cumhuriyet döneminde finansın kurumsallaşması konularına da detaylı bir şekilde değinilmiştir. Bu detayların diğer üç bölümün içinde yer almayıp ayrı bir bölümde olmasının en önemli sebeplerinden birisi bu bölümde yer alan mali yapı, finansal araçlar ve finansal döngü, finansın kurumsallaşması gibi

konuların kendi içinde bir bütünlük takip etmesinin daha sağlıklı olacağının düşünülmESİdir.

Bu kitapta İzmir'in her dönemde içinde bulunduğu yapılar içinde toplumsal, ekonomik ve finansal dinamikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. İzmir'in ticareti ve finansal yapısı her biri farklı bir ölçekte olan dünya, Akdeniz, Roma, Osmanlı, Türkiye ekonomisi ve İzmir'in kendi içindeki gelişmelerin her biriyle farklı etkileşimler içinde olmuştur. Dönemin yapısına göre, birisi daha baskın çıkmakta, diğerlerini bastırıbmaktadır. Örneğin İzmir 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın merkezi yönetim baskınılığını göz ardı edebilmiş ve Levant'ın en büyük ihraç limanı olarak ortaya çıkmıştır. İzmir'in yapısındaki süreklilikleri ve kırılmaları içinde bulunduğu ya da ilişkide bulunduğu daha büyük ölçekte yapıların içinde değerlendirmenin kentteki ekonomik ve sosyal dinamikleri anlamak açısından faydalı olacağına inanılmaktadır.

İçindekiler

BÖLÜM 1 İLK ÇAĞ'DAN 17.YÜZYIL SONUNA KADAR OLAN DÖNEM	1
Bölüm Girişi	1
1.1. Birinci Kuruluş: İlk Smyrna	3
1.2. İkinci Kuruluş: Aiollerden Perslere	8
1.2.1. Aiolis, İyonya ve Lidyalılar Dönemleri	8
1.2.2. Persler, Atinalılar ile Spartalılar Döngüsü	19
1.3. Yeni Yer ve Yeni Kaos	24
1.3.1. Büyük İskender Dönemi	24
1.3.2. Diadokiler Dönemi	27
1.4. Romalıların Egemenliği ve Bizans Dönemi	33
1.4.1. Pergamon'dan Roma'ya Geçiş Dönemi	33
1.4.2. Augustus ile İmparatorluğa Geçiş	38
1.4.3. Augustus Sonrası Dönem	42
1.4.4. II. ve III. Yüzyıllarda İniş Çıkışlar	46
1.4.5. İlk Bölünme Denemesi ve Bizans Dönemi	53
1.5. Çaka Bey, Aydinoğulları ve Timur Dönemleri	63
1.5.1. Türkmenlerin Anadolu'da Yerleşmeleri	63
1.5.2. Aydinoğulları Dönemi	70
1.5.3. I. Bayezid, Timur ve Fetret Devri Kargaçası	76
1.6. Kapitülasyonlar ve Osmanlı Egemenliği	79
1.6.1. Kapitülasyonlara Adaptasyon	79
1.6.2. Osmanlıların Tam Egemenliği ve Keşifler	83
Bölüm Kaynakçası	92
BÖLÜM 2 16. YÜZYIL SONUNDAN II. MEŞRUTİYET'E KADAR OLAN DÖNEM	95
Bölüm Girişi	95
2.1.1. 17. Yüzyılda Birinci Yükseliş Dönem	96
2.1.2. 18. Yüzyılda Dünyada, Osmanlı'da Önemli Gelişmeler	107
2.2. Levant'in Ticaretinde Bir Baş Aktör: Levant Kumpanyası	120

2.2.1. Levant Kumpanyası'nın Sancılı Kuruluşu	120
2.2.2. 17. Yüzyılda Restorasyon Döneminde İtibaren Kumpanya	123
2.3.3. Kumpanyanın Sonu ve Genel Yapısı	127
2.3. 18. Yüzyılın Sonundan İtibaren İkinci Yükseliş	133
2.3.1. İkinci Yükselişin Başlangıcı	133
2.3.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hızlanan Ticaret	139
2.3.3. Sanayi Devrimi ve Yabancılara Mülkiyet Hakkı	147
2.4. 19. Yüzyılda Nüfus Yapılanmasındaki ve Ticaretteki Geçişler	153
2.4.1. Kentteki Toplumlarda Nüfus Değişimleri	153
2.4.2. Toplumların Yaşam Alanları ve Birbirleriyle İlişkileri	155
2.4.3. Ticaretin Merkezindeki Levantenlerin Toplumsal Özellikleri	169
2.4.4. Levantenlerin Yerleşim Alanlarının Dağılımı	175
2.4.5. Banliyölerdeki Tarihsel Gelişim ve Levantenler	177
2.5. Kapitülasyonlar ve Osmanlı Tebaasına Yansımaları	183
2.5.1. Kapitülasyonlar ve Tercümanlara Verilen Hakların Suistimalı	183
2.5.2. Kuralların Suistimalı Sonrası Çözüm Çabaları	188
2.6. 19. Yüzyıldan İtibaren Altyapı Düzenlemeleri ve İmtiyazlar	189
2.6.1. Kent Yönetiminde Belediye	191
2.6.2. Kamu Hizmetleri ve İmtiyazlar	194
2.6.3. Rıhtım	196
2.6.4. Denizyolları	198
2.6.5. Demiryolları ve Kentin Genişlemesi	198
2.7. Tarih Boyunca Kentin Ticaretinde En Etkili Alanlar	203
2.7.1. Halkapınar, Meles Çayı ve Kervan Köprüsü	204
2.7.2. Geleneksel Çarşı (Kemeraltı)'dan Kuzeye Doğru	208
2.7.3. Hanlar	210
2.7.4. Frenk Çarşısı	212
2.7.5. Eğlence Ağırlıklı Bölgeler	215
Bölüm Kaynakçası	221
BÖLÜM 3 II. MEŞRUTİYET SONRASI DÖNEM	224
Bölüm Girişи	224

3.1. II. Meşrutiyet - Cumhuriyet Arası	225
3.1.1. II. Meşrutiyet Sonrasında Ekonomik Yaklaşım	225
3.1.2. Mondros Mütarekesi	228
3.1.3. Lozan Antlaşması	234
3.1.4. İzmir İktisat Kongresi	236
3.1.5. Gelişmelerin Işığında Ekonomi	241
3.2. Cumhuriyet Başlangıcı – II. Dünya Savaşı Arası	247
3.2.1. Lozan Antlaşması'nın Döneme Etkileri	247
3.2.2. Korumacı Sanayileşmeye Geçiş ve Savaşın Yarattığı Kesinti	254
3.3. II. Dünya Savaşı – 1980 Arası	262
3.3.1. Liberal Dönem (1946-1961)	262
3.3.2. Planlı Kalkınma Dönemi (1961-1980)	267
3.4. 1980'den İtibaren Yeni Liberal Dönem	273
3.4.1. 24 Ocak Programının Ekonomiye Etkileri ve Krizler Dönemi	273
3.4.2. Krizlerden Sonra Yeni Bir Dönem	283
3.4.3. Tarım	290
Bölüm Kaynakçası	294
BÖLÜM 4 TARİHİN İÇİNDE FİNANSAL SİSTEM	296
Bölüm Girişi	296
4.1. Devletlerde Mali Yapılanma	297
4.1.1. Devlet Yapılanmasının ve Maliyenin Ortaya Çıkışı	297
4.1.2. Roma'da Devlet Yapılanması ve Vergi	299
4.1.3. Osmanlı'da Toplum Yapılanması ve Vergilendirme	303
4.1.4. Osmanlı'da Vergi Toplama Yöntemleri	308
4.2. Finansal Araçlar ve Finansal Döngü	313
4.2.1. Sikkelerin Tarihsel Gelişimi	313
4.2.2. Kambiyo Senetleri ve İzmir'de Finansal Döngü	329
4.2.3. Finansal Döngüyü Dengeleyen Acyo (Agio)	342
4.3. Finansın Kurumsallaşması	346
4.3.1. Modern Dönem Öncesi Finansal Kurumsallaşma Tarihçesi	346
4.3.2. Osmanlı'da Klasik Finansal Sistem	361
4.3.3. Sarraflığın Maliye Sistemi'ndeki Yeri ve İç Borçlanma	366
4.3.4. Bank-i Osmani-i Şahane	368

4.3.5. Osmanlı'da Sigortacılık	373
4.4. Finansal Kurumsallaşma ve İzmir	377
4.4.1. 19.Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Olan Dönem	377
4.4.2. 19.Yüzyılın İkinci Yarısından İtibaren Osmanlı Dönemi	379
4.4.3. Cumhuriyet Dönemi	389
Bölüm Kaynakçası	408
SONUÇ	411
AÇIKLAMALI KAYNAKÇA	415
KRONOLOJİ	446

Bölüm 1

İlk Çağ'dan 17.Yüzyıl Sonuna Kadar Olan Dönem

Bölüm Girişи

Bu bölümde İlk Çağ'dan Smyrna'nın Osmanlı yönetimine geçinceye kadarki zaman diliminde tarihte gerçekleşenlerden Smyrna ile ilişkili olanlarının detaylarına değinilmiştir. Antik isimler Türkçe'de kullanıldıkları şekilde belirtilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun ilk bölünme dönemlerinden itibaren tarihendlirmede M.S. ibaresi kullanılmamıştır, daha önceki dönemlerde M.Ö. ve M.S. ibarelerine yer verilmiştir. İlk kısımda bölgедe M.Ö. 8500'den itibaren ilk yerleşimlerin gerçekleştiği Bornova Ovası'nda yer alan Yeşilova Höyüğu'nden bahsedilirken, devamında yine çok yakında olan İpeklikuyu ve Yassıtepe Höyükleri ile olan genişlemelere değinilmiştir.

İkinci kısımda kente Antik Çağ'da egemenlik kurulan devletler ve oluşan ekonomik dönüşümlere yer verilmiştir. Bu başlangıç kısmında Smyrna adının nereden geldiğine de değinilmiştir. M.Ö. 3000'lerden itibaren Smyrna'nın bildığımız anlamda yerleşim yeri bugünkü Bayraklı'da bulunan Tepekule Höyüğu olmuştur ve kentin tarihi boyunca kentin gelişiminde etkili olacak denizin ve ticaretin devreye girmesi de bu döneme rastlamıştır. M.Ö. 1500'ler civarında koloniler kurmakta olan Helen uygarlığının bölgeye ilgisi başlamıştır. M.Ö. 11. yüzyıldan itibaren Helen göçleriyle birlikte sırasıyla Aiolis, İyonya ve Lida egemenliğine giren Smyrna'nın, İyonların ticarete daha yakın bir yapılanma içinde olmaları sebebiyle ilk büyük deniz aşırı ticari gelişimini sağladığı görülmektedir.

M.Ö. 4. yüzyılda ise II. Philippos'un oluşturduğu Korinthos Birliği ile Makedonların dönemi başlarken oğlu Büyük İskender ve onun ölümü sonrasında başlayan Diadokiler Dönemi'nde imparatorluk Büyük İskender'in ailesinden kişiler ve ona yakın kumandanlar tarafından paylaşılmıştır. Üçüncü kısımda Smyrna'nın da bu dönemde Pagos Dağı eteklerine taşınmasına değinilmiştir. Bir diadoki satraplığı (idari birimi) iken büyüyen ve bütün Anadolu'ya egemen olan Seleukos'un dönemini M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Pergamon dönemi takip ederken, Pergamon'un kurduğu ilişkiler sonucunda Romalıların ilk kez Anadolu'daki varlığına zemin hazırladığı görülmektedir.

Dördüncü kısımda Roma ve Bizans dönemlerinde oluşan siyasi ve ekonomik dönüşümlere değinilmiştir. M.Ö. 129'dan itibaren resmen Roma egemenliğine giren Smyrna, Provincia Asia (Asya Eyaleti)'nin bir parçası olmuştur. Julius Cesar sonrası dönemde Smyrna, Iunius Brutus ve Cassius ile Octavianus, Marcus Antonius, Marcus Aemilius Lepidus arasındaki iktidar mücadelelerinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Asya Eyaleti zamanında

ön plandaki kentler olan Smyrna, Pergamon ve Ephesos, Roma'nın gözünde bölgenin birinci kenti olma yarışı imparatorluk dönemi boyunca devam etmiştir. Bereketli geniş bir hinterlanda sahip olan Smyrna'nın, bu avantajını kapalı limanı sayesinde zenginlik ve refaha çevirmesi zor olmamış, hatta Kayistros Nehri'nin (Küçük Menderes) getirdiği alüvyonların sürekli tehdidi altında olan Ephesos Limanı'nın dolması sebebiyle Smyrna deniz ticaretinde ön plana çıkmaya başlamıştır.

Beşinci kısımda 15. yüzyıla kadar olan ve Çaka Bey ile başlayıp Aydinoğulları, Timur Bey ve Osmanlılar ile devam eden Türk yönetimi sırasında oluşan siyasi dengelerden ve bunların ekonomik sonuçlarından bahsedilmiştir. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans İmparatorluğu ile bölgeye gelen Türkler arasında Smyrna birkaç kez el değiştirmiştir. Bu egemenlik mücadeleşine Haçlı Seferleri'nin de eklemendiğini düşünecek olursak, Smyrna yine kargaşalı bir dönem yaşamıştır.

Altıncı kısımda 15. yüzyıldan itibaren kente tam anlamlı Osmanlı egemenliğinin başlangıcı ve kapitülasyonların detayları gözden geçirilmiştir. Kentin etnik yapısına yönelik fiili durum da düşünülerek İzmir ve çevresindeki toprakların yönetiminde klasik tımar sistemi yerine Padişah Hassı kullanılmıştır. Böylece İzmir, Akdeniz'deki diğer kentlerle doğrudan ilişkilerini muhafaza etme ve güçlendirme olanağı bulmuştur. Bu da ileride İzmir Limanı'nın Akdeniz'in çok önemli bir limanı olma özelliğini her geçen gün artırması anlamına gelecektir.

1.1. Birinci Kuruluş: İlk Smyrna

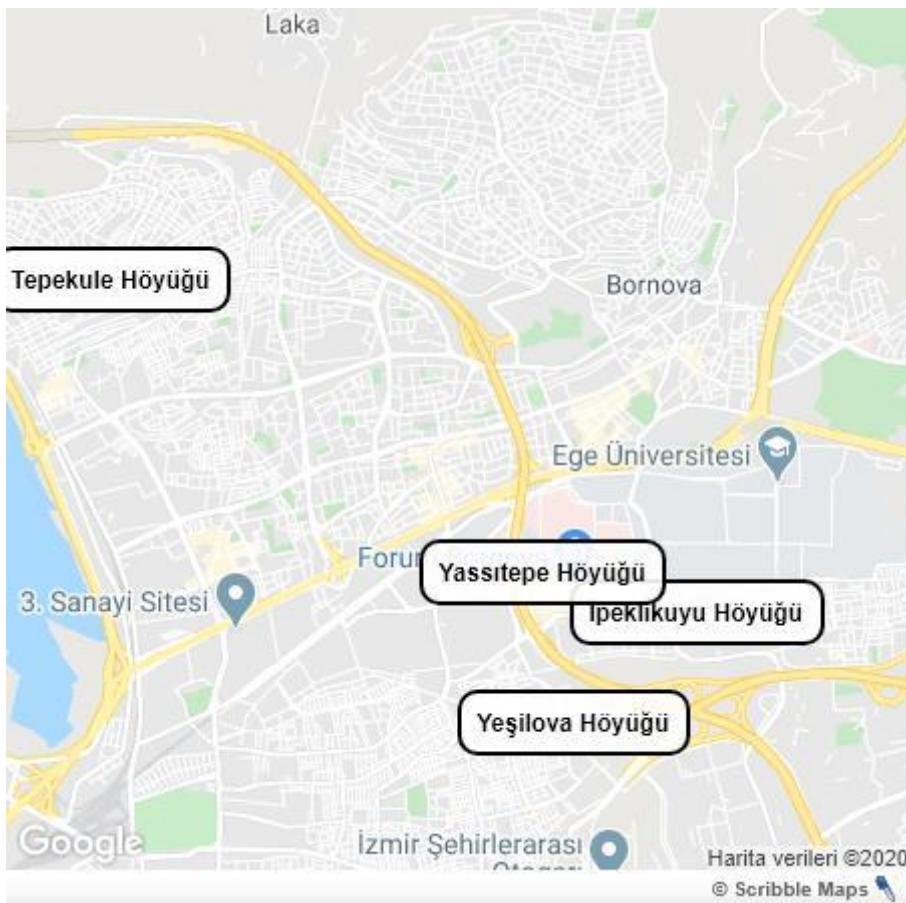
Bugünkü İzmir'in batı çıkışında yer alan Balçova'daki Çatalkaya bölgesinde ve doğu çıkışında yer alan Bornova'daki İkizgöl'de yaklaşık 50 bin yıl öncesine ait taş aletlere rastlanmış olmakla birlikte, bölgede ilk toplu yerleşimin, Neolitik (Cılılı Taş) Çağ olarak adlandırılan dönemde, bugünkü Bornova'da *Yeşilova*'da kurulduğu kabul edilmektedir. Kentin ikinci yerleşim alanı ise, ilkine çok yakın olan bugün Bornova Anadolu Lisesi'nin kurulu olduğu yerin doğu tarafındaki düzülüklerdir. Okulun içinde yer alan Giraud Köşkü'nün olduğu yerde bulunan *İpeklikuyu* Höyügü, Erken Tunç Çağı'ndan itibaren insanların yerleşim alanı olmuştur. Üçüncü yerleşim de bugünkü Forum Bornova'nın karşısındaki *Yassıtepe* Höyügü'dür. M.Ö. 8500'den itibaren yerleşim *Yeşilova* Höyügü civardaki derelerin kolları arasında, *Yassıtepe* ve *İpeklikuyu* Höyükleri'ne doğru yayılarak devam etmiştir.

İklimi, bitki örtüsü ve derelerin beslediği verimli toprakları ile Bornova Ovası'nda yerleşik insanlar tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktadır. *Ersin Doğer*'e göre Bornova Ovası'ni besleyen dere ve çaylar bugünkü isimleriyle Bayraklı Çayı (Hacı Muço Çayı), Kocaçay (Bornova Çayı), Hacılardere (Kavaklıdere), Gökdere (Arapderesi) ve Manda Çayı'ydı. Yamanlar Dağı'ndan doğan Laka Deresi ve Eğridere, Bayraklı Çayı (Hacı Muço Çayı) ile birlleşerek Tepekule Höyügü'nün güney kenarından geçerek denize döküldü. Kocaçay (Bornova Çayı) ise Homeros'un Mağaraları denilen oyukların yanından ilerleyerek denize kavuşurdu. Nif Dağı'nın yamaçlarından beslenen Hacılardere (Kavaklıdere) ve Gökdere (Arapderesi), Işıklar'ın önünde birlleşerek Manda Çayı'nı oluştururken bu bölgede Mantaia isminde bir yerleşim bulunmaktadır ve çayın adının da buradan geldiği düşünülmektedir. Bugünkü isimleriyle Mersinli düzüğünün altında yer alan su kaynağı Halkapınar'da yüzeye çıkar ve kısa bir yol izleyerek denize ulaşırıdı. Batıda Kızıldağ'ın sularını, doğuda ise bugünkü isimleriyle Buca ve Yeşilyurt bölgelerinin tüm sularını toplayıp Yeşildere Vadisi, eski isimleriyle Aziz Anna / Peygamber İlyas Vadisi'nden körfeze ulaştıran Kemer Çayı'nın da ilerideki liman kentinin yerleşeceği düzluğun oluşmasında büyük etkisi vardı.

Yeşilova Höyügü, M.Ö. 6000 civarında şiddetli bir yangın ile terk edilirken bir yandan da civardaki diğer bölgeler göçler almaya başlamıştı. Geç Neolitik, Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı olarak kabul edilen ve birbirini takip eden yaklaşık iki bin yıllık bir dönemde bugünkü İzmir çevresinde birçok yerleşim bölgesi oluşmuştur. Hepsi eş zamanlı olmamakla birlikte güneyde Baklatepe (Menderes), Çukuriçi (Selçuk), doğuda Ulucak (Kemalpaşa), Tepebağ ve Yassıtepe (Pınarbaşı), kuzeyde Küçük Yamanlar Tepesi (Karşıyaka), Melengiçekisi (Aliağa), Helvacıköy (Menemen) ve

batıda Limantepe (Urla) ve Limancıkburnu (Karaburun) Höyükleri bunlara örnek olarak kabul edilebilir¹.

Harita 1.1: Yeşilova-İpeklikuyu-Yassıtepe Höyükleri ve Tepekule Höyübü

M.Ö. 3000'lere gelindiğinde birçok yerde yaşam belirtisi bulunmakla birlikte Smyrna'nın bugün bildiğimiz anlamda yerleşim yeri bugünkü Bayraklı'da bulunan Tepekule Höyübü olarak kabul edilmektedir. Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağında bölge nüfusu artmış; ticaret, maden ve tarım alanlarında faaliyette bulunulduğu görülmektedir. Batı Anadolu'nun doğal koşulları ve nehirlerin varlığı ile geniş çaplı tarım yapılması olanağı

¹ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

doğmuştu. Buna bağlı olarak da topluluklar yerleşik yaşamı benimsemiş, toplumsal düzeni kurup iş bölümünü gerçekleştirmişlerdi. M.Ö. 2000'lerde bölge Helen anakarası ile ticaret yapmak üzere Miken-Aka tüccarlarının bir ticari üssü durumuna gelirken Luvilerin bölgede yerlesiği düşünülmektedir. Bu dönemde önceki yerleşimlerin yanı sıra Gediz Irmağı boyunca kuzeye doğru genişleme olmuştu (*bkz. Harita 1.1*).

M.Ö. 1500'lerde bölgede Assuva ülkesi vardı ve bu ülke Kuzey Batı Anadolu'daki 22 krallığın oluşturduğu bir konfederasyondu. İsmi Asya kelimesinin kökenini oluşturduğu iddia edilen ve Hititler'e vergi ödeyen bu devlet aynı zamanda yoğun bir Miken-Aka saldırısı altındaydı. Hittit kralı Tuthaliya bir ordu göndererek Aka saldırısını püskürtürken, bölgede yönetim anlayışını devam ettirmiş, tamamen egemenlik kurmaya çalışmamış, yönetimi Maddutuvata adlı bir vasala bırakmaya devam etmiştir. Ancak Maddutuvatta antlaşmaya pek sadık kalmamış ve kendisine yardım için gönderilmiş olan Hittit ordusuna saldırmıştı. Daha sonra Arzava kralının kızı ile evlenip, Arzava'nın kralı olmuştu ki Arzava, Göller Bölgesi'nden Ege Denizi'ne kadar olan bölgede bir kralıktı. Hititler zayıflama dönemine girince Maddutuvata kısa bir süre içinde Batı Anadolu'nun büyük bölümünü egemen oldu. Fakat Hititler toparlandılar ve I. Şuppiluliuma M.Ö. 14. yüzyılın ikinci yarısında Arzava'nın gücünü kırıldı. I. Şuppiluliuma'nın ölümü ve Hittit ülkesindeki veba salgını sayesinde Arzava bir süre daha bağımsızlığını koruyabildi, ancak yeni Hittit kralı II. Murşili 1320 yılında Arzava'yı yeniden Hititler'e bağladı.

Hititlerin Batı Anadolu'da varlığından bahsedilmekle birlikte tam bir egemenliğinden söz etmek pek mümkün değildi. Smyrna'nın güneyinin Arzava ve kuzeyinin de Assuva sınırları içinde kaldığı tahmin edilmekle birlikte genel olarak bu iki ülkenin sınırlarının tam olarak nerede başlayıp bittiği kesin değildir, ki aynı şey bölgede yer aldığı düşünülen Akhiyava ülkesi için de geçerlidir. Arzava'nın yıkılmasıyla birlikte M.Ö. 13. ve 12. yüzyıllarda Smyrna ve çevresinde Mira Krallığı ortaya çıkmıştı. Zamanla Arzava topraklarını da ekleyerek Batı Anadolu'nun en büyüğü haline gelen bu krallık doğuda Hittit Krallığı ile komşu olurken Güney sınırı Bafa Gölü, kuzey sınırı da Bozdağlar'dı. Başkentinin Apasa'nın daha sonraki Ephesos olduğu kabul edilmektedir. Smyrna, Helen kolonizasyonuna kadar bölgedeki iki büyük siyasi güç olan Mira Krallığı ve Gediz havzasında yer alan ve muhtemelen Gediz Nehri'nin eski adı olan Seha Nehri Krallığı arasında kalmıştır. M.Ö. 12. yüzyılda Geç Tunç Çağının bütün Doğu Akdeniz'de sona ermesiyle birlikte Hittit İmparatorluğu, Batı Anadolu devletlerine son vermiş ve birçok uygarlık yok olmuştu.

Batı Anadolu'nun genelindeki bütün bu gelişmelere ara verip Smyrna'nın kurucularının kim olduğuna baktığımızda üç tane ana fikir olduğu görülmekle birlikte, ön plana çıkanlardan birisi *Tantalos*'tur. Yamanlar Dağı (Sypos),

İzmir Körfezi'nin kuzeydoğu kesimine bakarken dağın yamaçlarında başlayan yerleşimin Tepekule (Bayraklı) yönüne kaydiği düşünülmektedir. Yamanlar Dağı'nın zirvesine yakın bir düzlük alanda Karagöl krater gölü yer almıyordu. M.Ö. 600 yıllarında yaşadığı ve Frigya kralı olduğu iddia edilen Tantalos, mitolojiye göre baş tanrı Zeus ile bir ölümlü olan Pluto'nun oğluydur ve Tanrı Atlas'ın kızı Dione ile evlenmişti. Kral Tantalos, Smyrna'dan Manisa (Magnesia)'ya doğru uzanan Spil Dağı'nda, Batı Anadolu'ya yayılmış devletini yönetiyordu.

Helen efsanelerine göre Tantalos tanrısal sırları insanlara iletmektedir. Tanrılar verdiği bir şölende oğlu Pelops'un etini onlara yedirdiği yalanını söyleyince tanrılar ona büyük bir ceza verdiler. Ceza göre Tantalos, berrak suların içindeyken su içmek için eğilince, su toprağın içine çekiliyordu. Başının üzerindeki meyvelerin yemişlerini koparmak için elini uzattığında rüzgâr, dalları yükseklere kaldırıyordu. Su ve yiyecek bakımından bolluk içinde yaşayan Tantalos, sonsuza kadar aç ve susuz kalmaya mahkûm olmuştu. Bu ceza, daha sonraları Tantalos işkencesi olarak anılmıştı. Tantalos'un gönderildiği bu yer, daha sonra bir göl haline gelerek Tantalos Gölü diye anılmıştı. Bu göl, bugün Yamanlar Dağı'ndaki Karagöl'dür.

1835 yılında Smyrna'ya gelen Fransız mimar, arkeolog ve gezgin *Charles Texier*, ilki 1833 ve ikincisi 1843 yılında olmak üzere toplamda yıllarca süren Anadolu'daki seyahat ve incelemeleri sırasında kazılar yapmış, araştırmalarda bulunmuştur. İlk gezisinde mitolojik öykülerin peşinde Tepekule Höyüğü'nu de incelemiş ve kuzeyindeki eski Smyrna mezarlığındaki en gösterişli mezarı Tantalos'a mal etmiştir. İzmir'e ilk kez 1943 yılında British Council'de öğretmen olarak görev yapmak için gelen İngiliz arkeolog ve yazar *George Ewart Bean* ise 1943'ten 1971'e kadar Anadolu'da birçok araştırmalar yaparken Yamanlar Dağı'nın kuzey yamacı üzerindeki Karagöl'ün Tantalos Gölü olabileceğini ileri sürmüştü. Yamanlar Dağı'nın güney yamaçları üzerindeki İkizgöl de bu iddiaların içinde yer almıyordu.

İkinci iddia Amazonlar ile ilgilidir. *Ersin Doğer*'e göre birçok Helen ve Romalı tarih ve mitos yazarı tarafından sadece Smyrna'nın değil Batı Anadolu'daki birçok kentin kurucuları olarak gösterilen Amazonlar, İskit ve Kimmer gibi uzak Kuzey ülkelerinde yaşayan kadın savaşçılarıdır. Batı Anadolu kıyılarında kurulmuş olan birçok kentin adları Amazon liderlerin adları ile benzeşmekteydi. M.Ö. 7. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başlarında şair *Kallinos*, Smyrna'nın, Ephesos'u ele geçiren bir Amazon olduğunu ifade etmektedir. *Strabon* kendinden önceki Hellanikos, Herodotos, Eodoktos ve Ephoros gibi yazarların Amazonları Misya, Karya, Lidya arasına bütün Batı Anadolu'ya yerleştirdiklerini belirtiyordu. Misya, Antik Çağ'da Anadolu'nun kuzeybatısında yer alan ve günümüzde yaklaşıklar olarak Balıkesir ilinin tümünü ve Manisa, İzmir, Kütahya, Bursa, Çanakkale illerinin bir kısmını

kapsayan bölge ve çevrenin adıydı. Karya ise yaklaşık olarak Büyük Menderes Nehri ile Dalaman Çayı arasındaki bölgede yer almaktaydı. Lidya ise esas olarak Gediz Nehri ve Küçük Menderes vadilerini kapsayan, günümüzde yaklaşık olarak Manisa ve Uşak illerini kapsamaktaydı ki sonra çok genişlediği dönemler de olmuştı. Strabon şöyle devam etmekteydi: “Çünkü onlar vaktiyle Amazonlar tarafından, sonra da Aioller ve İyonlar tarafından iskân edilmiş olan ülkeyi kastetmiş olabilirler ve söylendiğine göre, isimlerini Amazonların vermiş olduğu belirli kentler vardır, Ephesos, Smyrna, Kyme ve Myrina (Mysia) gibi². Öte yandan Ephesos'a da bir dönem Smyrna dendidine dair iddialar da bulunmaktaydı. Strabon, Ephesos'a da Smyrna dendinden bahsetmekteydi, Ephesos'dan gelen bir Amazon, kente Smyrna adını vermişti. Ardından da çok sayıda Ephesolu Helen geldi ve Aiolis Smyrna'sına yerleşti. Batı Anadolu'nun çok eski halkı olan Lelegleri (Luvileri) oradan kovdular ve Ephesos'da kendi geldikleri mahallenin adı olan Smyrna adını kente verdiler. Kallinos da Zeus'a Yakarı'sında Ephesolslara Smyrnalı demektedir.

Buna karşı iddialarda ise Hititlerin silahlı kadın rahiplerinin, ana tanrıça tapınmalarının Helenlerin yazarlarının Amazon kadın savaşçıları arasında benzerlikler bulunmaktadır. Helenler onlara amazoi (memesizler) diye isim vermişlerdi ancak heykellerde memesiz tasvir edilmemişlerdi. Bu konu ihtilaflı olmakla birlikte, Hittitçe *ama* yani *ana*, *tanrıça*, *kadın* sözcüğünden hareket edildiğinde Amazon isimlendirmesinin *ama-azzi* yani *Azzi ülkesinin ana tanrıçası*ından türediği de ileri sürülmektedir. Bütün bu varsayımlar içinde Geç Tunç Çağı'nda Helenlerin ataları Akalara yabancı gelen Hittit toplumu içinde güç ve konum sahibi olan kadın figürlerinin olduğu gerçeği söz konusuydu.

Helen kahramanlarından Theseus, Atina'nın başkent olduğu Attika Yarımadası'nın efsane kraliydi. Tantalos ve Amazonların Helen kökenli olmaması itibariyle Helenler, Theseus'u Smyrna'nın kurucusu olarak kabul ediyorlardı. Smyrna'ya, Amazonlara karşı Attika'da yapılan savaş sonrasında Atina'dan bir göçmen topluluğu gelmiş ve Theseus, Sipylos Dağı altındaki yerleşimlerin kurucusu olmuştu.

Konstantinos Oikomos ve Bonaventura Slaars'a göre Arabistan kökenli bir ağaççıya ve bu ağaççıkta sızan, parfüm yapımında kullanılan bir çeşit öze smyrna denmektedir. Ortadoğu'da krallara armağan olarak sunulmaktadır. Hoş kokulu sıvı anlamındaki *myrra*, Aiolis dilinde *smyrnanın* bir biçimiymişti, yani her iki kelime de kullanılmaktaydı. Bir de *smyrnion* adlı yaban maydanozu türü bir bitki de vardı.

² Smyrna yanı sıra geçen yerlerden Ephesos şu an Selçuk sınırları içinde, Kyme ve Myrina (Mysia) ise Aliağa sınırları içinde yer almaktaydı.

1.2. İkinci Kuruluş: Aiollerden Perslere

Yunan mitolojisine göre Deukalion, Prometheus'nin oğludur. Tanrı Zeus, insan soyunu yok etmek amacıyla yeryüzünü sular altında bıraktığında yalnızca Deukalion ile karısı Pyrrha bu cezanın dışında tutulabilecek kadar dürüst kabul edilmişlerdi. Karı koca, bir gemi yaparak dokuz gün sular üzerinde dolaştıktan sonra, Tesalya'daki bir tepede karaya çıktılar. Dünyayı yeniden insana kavuşturabilmek için toprağa erkek ve kadına dönünen taşlar ektiler. Helen irkinin atası olarak kabul edilem Deukalon ile Pyrrha'nın oğullarından biri Hellen idi. Hellen'in oğulları Dorus, Aiolos, Ksutos; Yunan boyları ile ilişkilendirilmiştir. Ksutos Akaların atası olan Akeos'un ve İyonların atası olan İyon'un babası olduğu kabul edilirken bu toplumların hepsinin doğrudan ya da dolaylı olarak Smyrna tarihinde yüzüyollar boyunca önemli yerleri vardı.

1.2.1. Aiolis, İyonya ve Lidyalılar Dönemleri

Aiolis, bugünkü isimleri ile kuzeyde Edremit ve Burhaniye'den güneyde İzmir Körfezi'ne kadar uzanan sahil şeridinde yer almaktaydı. Gediz Nehri kuzeyinden Bakırçay'ın güneyine uzanan bölgenin doğusu Yunt Dağları ve Dumanlı Dağ, batıda ise Çandarlı Körfezi ile sınırlanıyordu. Ayrıca Midilli Adası da bölgenin sınırlarına giriyyordu. Aioller'in M.Ö. 11. yüzyıldan itibaren Yunanistan'dan göç ettiği bilinmektedir.

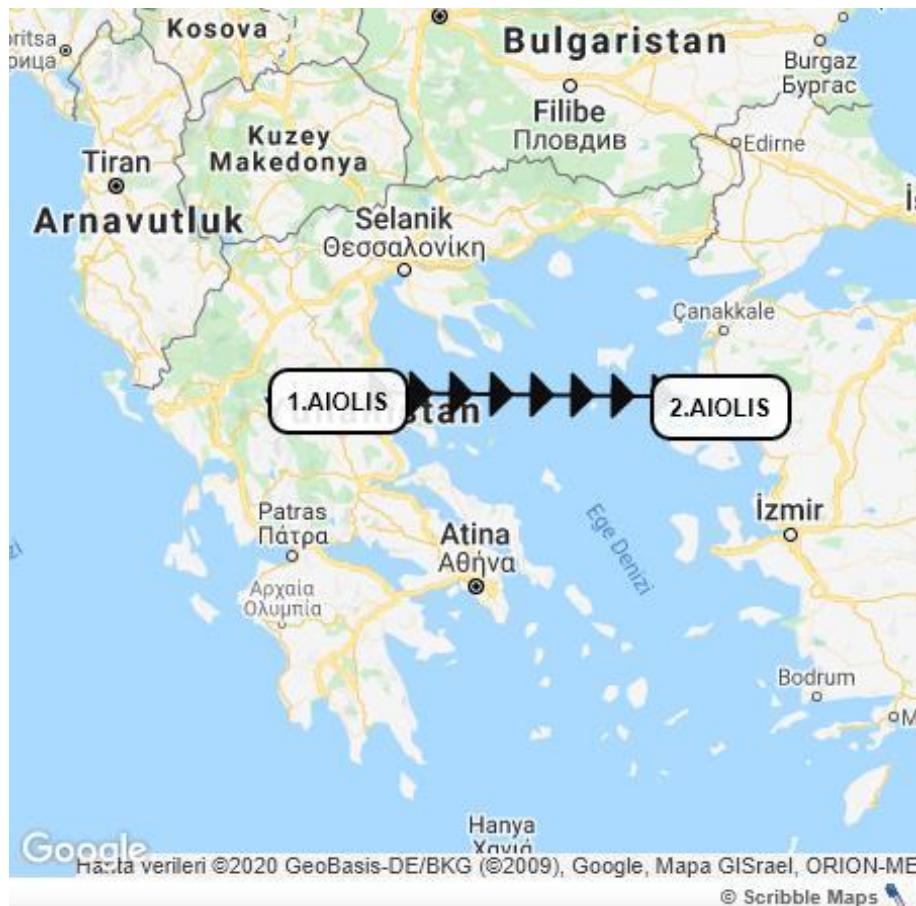
Aioller başlangıçta Tesalya³ ve Boiotia⁴ bölgelerinde yerlesik bir halktı ve tarıma, hayvancılığa dayalı ekonomileri için yerlerinin darlığı ile Dorların göçlerinin doğurduğu sıkıntılardır Aioller'in Doğu'ya, yani Anadolu'nun batı kıyılarına doğru göçmelerine sebep oldu. Birinci Helen kolonizasyonu olarak bilinen bu sömürgeleştirme dönemi M.Ö. 11. yüzyılın ortalarından M.Ö. 9. yüzyılın sonuna kadar gerçekleşmişdir. Aioller ilk olarak Lesbos (Midilli)'a, sonra da Tenedos (Bozcaada)'a yerleştiler ve oradan da ana karaya, bugünkü Yund Dağları bölgесine geçtiler (*bkz. Harita 1.2*). Troas (Biga Yarımadası)'da genişlediklerinde yerleşimlerin yer aldığı kentler arasında Gargara (Küçükkyuyu-Ayvacık), Assos (Ayvacık), Antandros (Edremit), Skepsis (Bayramiç), Neandreia (Ezine) vardır⁵. Daha sonra ise Smyrna Körfezi civarı başta olmak üzere daha güneye doğru yerleşmişlerdir (*bkz. Harita 1.3*). Bu dönemde Pagos (Kadifekale) bölgesinde Lelegler ve Karyalılar yaşamaktaydı. Hellespontos (Çanakkale) Boğazı'nın güneyinden İzmir bölgesinde bulunan Hermos (Gediz) Nehri'ne kadar uzanan sahil bölgесine Aiolis adı verilmiştir.

³ Günümüzde Orta Yunanistan'da Karditsa, Larissa, Magnesia ve Trikkala idarî bölgeleridir

⁴ Antik Yunanistan'da Korint Körfezi'nin kuzeydoğusunda yer alan bir bölge adı olup günümüz Yunanistan'ında yine Orta Yunanistan'da hemen hemen aynı bölge aynı adla anılmaktadır.

⁵ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

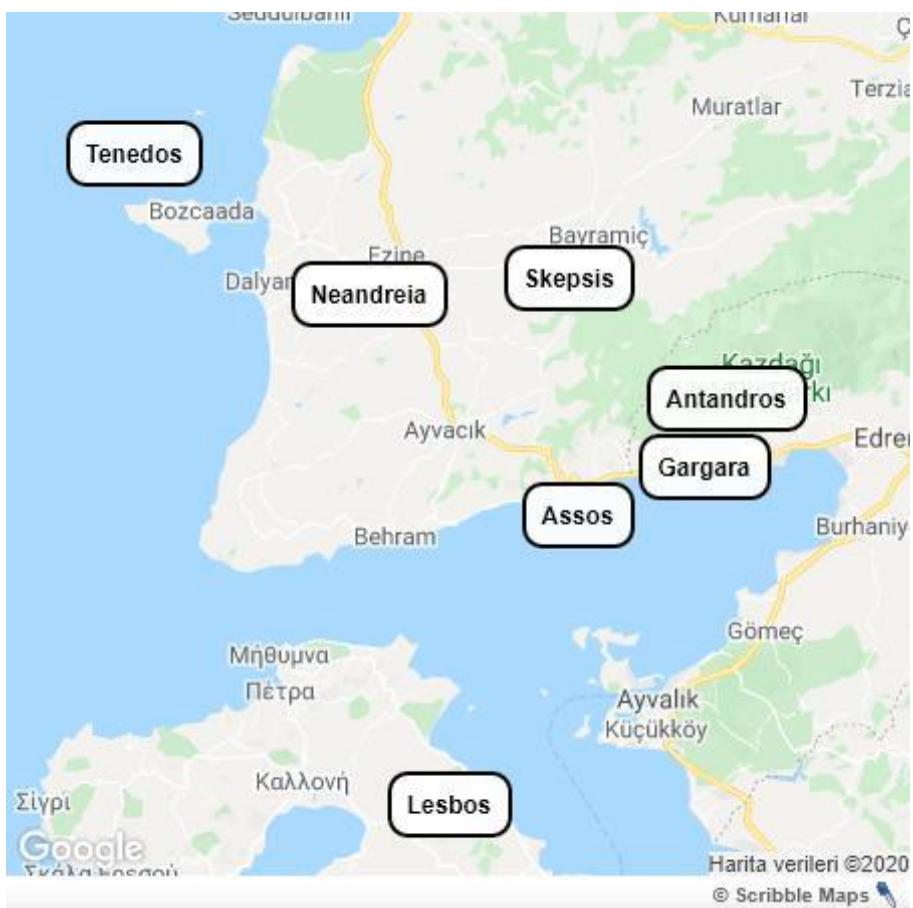
Harita 1.2: Aiol Göçü

Aioller, M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında hem adalarda hem de Anadolu'nun kuzey batı kıyılarında kurdukları kolonileri birləştirerek bir federasyon oluşturdu. Aiollerin kurduğu federasyondaki kentler içinde 12 kente bakıldığından çoğunun bugünkü yerleşim yerlerine göre İzmir'in kuzeyinde Aliağa, Menemen ve Dikili bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir (bkz. Harita 1.4): Kyme (Aliağa), Myrina (Aliağa); Gryneia (Aliağa), Larissa (Menemen); Neonteikhos (Menemen-Aliağa-Çandarlı arası), Pitane (Dikili-Çandarlı), Temnos (Menemen), Elaia (Dikili), Aigai (Manisa), Aigiroissa (Kemalpaşa), Notion (Menderes) ve Smyrna⁶.

⁶ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

Harita 1.3: Anadolu'da İlk Aiol Yerleşimleri

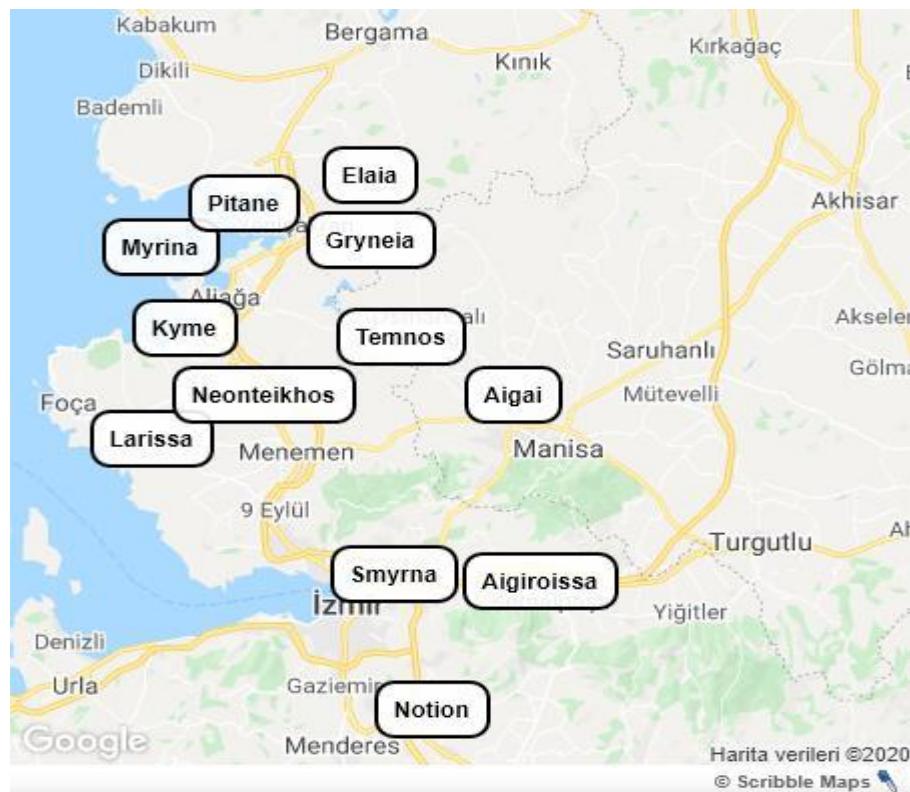
Aioller'in Smyrna ve çevresine ne zaman yerleştikleri konusunda çeşitli görüşler olmasına karşın Homeros bu yerleşimin Truva Savaşı'ndan sonra olduğunu yazmaktadır⁷. Smyrna'ya gelen Aioller, Kyme (Aliağa)'den göç etmişlerdi⁷. Kymelilerin deniz yoluyla yaptıkları ticaret ve tarım, ekonomileri için çok önemli iki unsurdu. Onların göç ederek kalkındırdıkları Smyrna'da, Aiolis döneminde başlangıçta kurucusu olarak kabul edilen Tantalos ismiyle anılan Naulokhon (Liman)'dan ticaret yapıldığı bilinmektedir.

Aiollerin Anadolu'ya göçünden bir süre sonra Yunanistan'da yine Dorlar tarafından gerçekleştirilen istilaların sonucunda ikinci bir göç dalgası

⁷ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

gelmişti. M.Ö. 8. yüzyıl civarındaki İkinci Yunan kolonizasyonuyla Helenler, Hermos (Gediz) Nehri'nden güneyde Halikarnassos'a kadar uzanan bölgeyi sömürgelendirmişler ve bu sahil bölgесine İyonya adını vermişlerdi. İyonya, batıda Ege Denizi, doğuda Lidya bölgesiyle çevrelenmişti. Bu sömürgelendirme sonrasında İyonlar, Akdeniz'in geneline ve Karadeniz'e kadar yayıldıkları sırada bu yayılmayı başlatan ana kentlere metropol adı verilmektedir. Metropol kelimesi, Yunanca meter (anne, ana) ve polis (şehir, kent) kelimelerinin birleşiminden oluşan meterpolis kelimesinin kısaltılması ile oluşmuştur ve anakent anlamına geliyordu. Bu dönemde başta Kyme (Aliağa), Ephesos (Selçuk) gibi birçok metropol yeni koloni kurmaya yönelik akıma katılmıştı⁷.

Harita 1.4: Anadolu'da İkinci Airol Yerleşimleri

Smyrna açısından gelişmelere bakıldığından ise Bayraklı Tepekule'de ilk göçmenler olan ve Kyme (Aliağa)'den gelen Aiollerden sonra Kolophonlu (Menderes) İyonlar ikinci göçmenlerdi⁸. Ticarete daha yakın bir yapılandırma içinde olan bu göçmenler Aiollerden farklı olarak Smyrna'nın ilk büyük deniz

asıri ticari gelişimini sağlamışlardı. Tam tarihi bilinmemekle birlikte M.Ö. 7. yüzyıl öncesinde ticari faaliyetlerini Smyrna Körfezi'nin son noktasına kadar yayarak sınırlarındaki bu Aiol kentini ele geçirmişlerdi. Smyrna Körfezi'nde Lyonlar tarafından Phoakia (Foça) ve Klozamenia (Urla)'nın kurulması ve Aiollerin Hermos (Gediz) Nehri'nin kuzey kıyısına itilmesinin ana hedefi Smyrna'nın ele geçirilmesiydi⁸. M.Ö. 850 civarında kenti dış saldırılardan korumak için dış yüzü taştan, iç kısmı kerpiçten yapılmış kalın surlar inşa edilmişti. Kentin tam olarak ne zaman Aiolis'den İyonya'ya geçtiğinin kesin olmaması sebebiyle bu surların hangisi tarafından inşa edildiği de belirsizdir. Bir başka belirsizlik de kent İyonlar'a geçtiğinde kentin nüfusunun çoğunlukla İyonlardan mı olduğu yoksa kentin zorla el değiştirmesi sonucunda sadece aristokrat bir İyon azılılık mı söz konusu olduğu konusundadır.

İyonların Smyrna'yı ele geçirmelerine kadar kent, Doğu Akdeniz ticaretinde henüz çok etkin bir şekilde yer almamıştı. Yarımada, iki doğal limana sahipti, elverişsiz havalarda limanlardan biri uygun olmadığı takdirde gemiciler diğer limanı kullanmaktaydı. Helenlerin denizci kökenleri bu olanakları fazlasıyla değerlendirmelerini sağladı. Smyrna'nın kaderi İyonların kenti ele geçirmeleri ile değişmiş; deniz ötesi kolonileri ile iyi bir ticaret ağına sahip olan İyonlar, kenti ticaret aracılığıyla kısa sürede kalkındırmıştı. Hinterlandındaki verimli ovasında gerçekleşen tarım ve kıyısında yer aldığı denizde gerçekleşen balıkçılık Smyrna'nın ticarette İyon kolonileri ve Kita Yunanistan'ı ile rekabet edebilmesine önemli bir katkı sağlamıştı. Bu dönemde bugünkü isimleriyle Amasra, Sinop, Trabzon, Batum, Kırım, Varna, Napoli, Sicilya, Marsilya, Nice gibi birçok yerleşim bölgesi İyonlar tarafından koloni haline getirilmiştir.

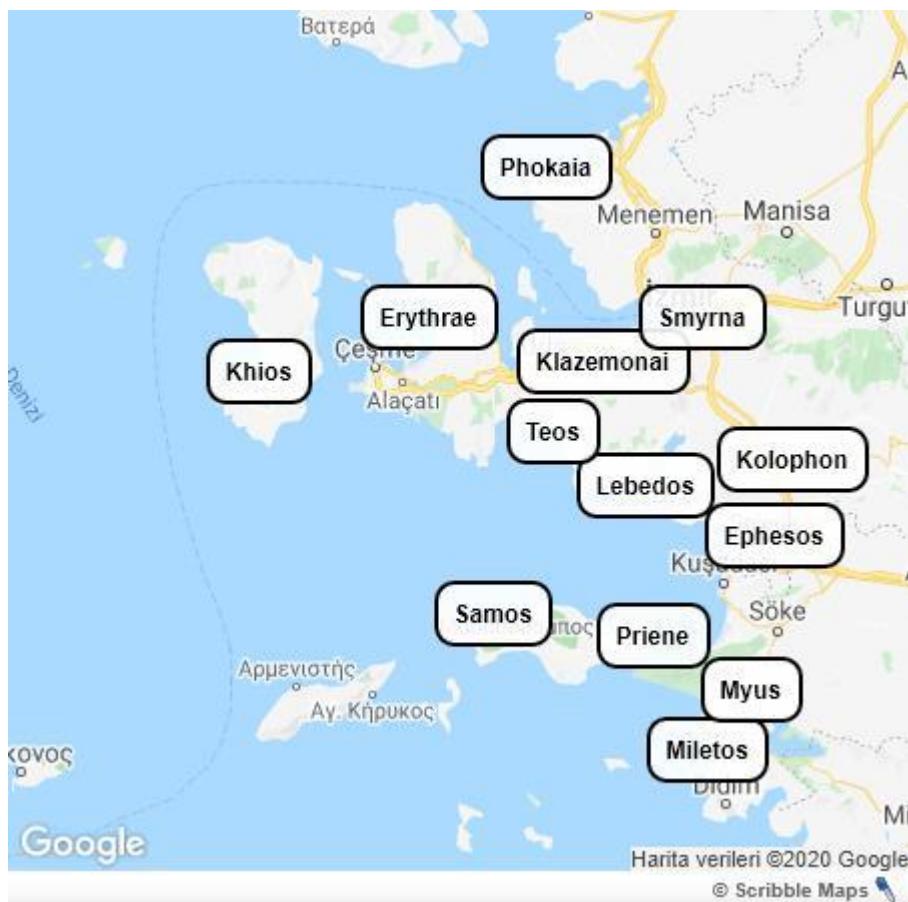
Helenler bazı yerlerde yerel toplumlarla savaşmadan ilerleme kaydederken bazı yerlerde kanlı çarışmalar gerçekleşmiştir. Mykale (Kuşadası)'de Karyalı sakinlerin İyonyalılar boyun eğmemesi yüzünden bir çarışma gerçekleşmiş ve Mykale, ismi Panionion olarak değiştirilerek 12 İyon kentinin her yıl toplandığı bir birlük merkezi haline dönüştürülmüştü. Burada Poseidon Helikonios Tapınağı bulunmaktaydı; bu isim Yunan mitolojisinde denizler, depremler ve atlar tanısı, Kronos ile Rhea'nın oğlu, Zeus ve Hades'in kardeşi Poseidon ile Yunanistan'da bir antik kent olan Helike'ye ithafen *Helike şehrinden gelen* anlamında Helikonios'un birleşiminden oluşmaktadır. Panionion birlüğünün üyeleri Miletos (Didim), Samos (Sisam), Myus (Söke), Priene (Söke), Ephesos (Selçuk), Lebedos (Seferihisar), Teos (Seferihisar), Phokaia (Foça), Kolophon (Menderes), Erythrae (Çeşme), Klazomenai (Urla), Chios (Sakız)'du⁹. Ephesos (Selçuk)

⁸ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

⁹ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

ise birliğin en güçlü kentiydi ve gücünü önemli bir ticaret merkezi olmasından almıştı (bkz. Harita 1.5).

Harita 1.5: 12 İyon Kenti ve Smyrna

Kolonilerin kurulmasında askeri ve siyasi olarak büyümeyen yanı sıra asıl hammadde ihtiyaçlarının karşılanması, üretim fazlası mallar için pazar bulunması gibi ekonomik sebepler etkendi. Bu dönemde Smyrna'nın tarım ve balıkçılıkla yetinmeyip Akdeniz ticaretine de ortak olduğu söylenebilirdi. Smyrna Aioller ve İyonların bir nevi sınırı gibiydi ve konumu itibarıyle büyümeye potansiyeli olan bir kent olarak düşünülmektedir. Aslında Aiol birliğinde iken daha sonra İyon birliğine girmiştir. Smyrna'nın İyon birliğinde yer aldığı gösteren en önemli kanıtlardan birisi de düzenlenen İyon Olimpiyatlarında Smyrna'dan gelen atletlerden bahsedilmesidir. Kent, ticaret aracılığıyla kısa sürede zenginleşti ve gelişti.

İyonya'nın yükselişi M.Ö. 6. yüzyılda Ahameniş İmparatorluğu egemenliğine girmesiyle sona erdi. M.Ö. 550'de Persler Büyük Kyros önderliğinde birleşerek kuzeydeki Medler'i yıkmış ve bir devlet haline gelmişlerdi. Kyros, bütün Anadolu'yu egemenliği altında birleştirmiştir. Anadolu'nun büyük kısmını ele geçirdikten sonra Babil'e saldırmış ve orayı da fethedip kendini Babil kralı ilan etmiştir. Kyros Kuzeydoğuya genişlemek isterken İskit-Sakalar ile gerçekleşen savaşlar yapmış ve bu savaşların birinde Kralice Tomris'in ordusuna mağlup olarak hayatını kaybetmiştir. Yerine ise oğlu Kambis geçmiştir. Kambis devrinde Mısır fethedilmiş, Kartaca'ya kadar Pers ordusu ilerlemiştir ancak Kartacalıları geçememiştir. Kambis Mısır dönüşü olmuş, yerine ise ünlü Pers İmparatoru I. Darius geçmiştir. İlk olarak kabile isyanlarını bastırılmış ve çeşitli alanlarda devrim niteliğindeki hareketlere girişmiştir. I. Darius da yeni fetihlere girişmiş, İmparatorluk sınırları doğuda Hindistan'a dayanırken daha sonra batıya yönelmiştir.

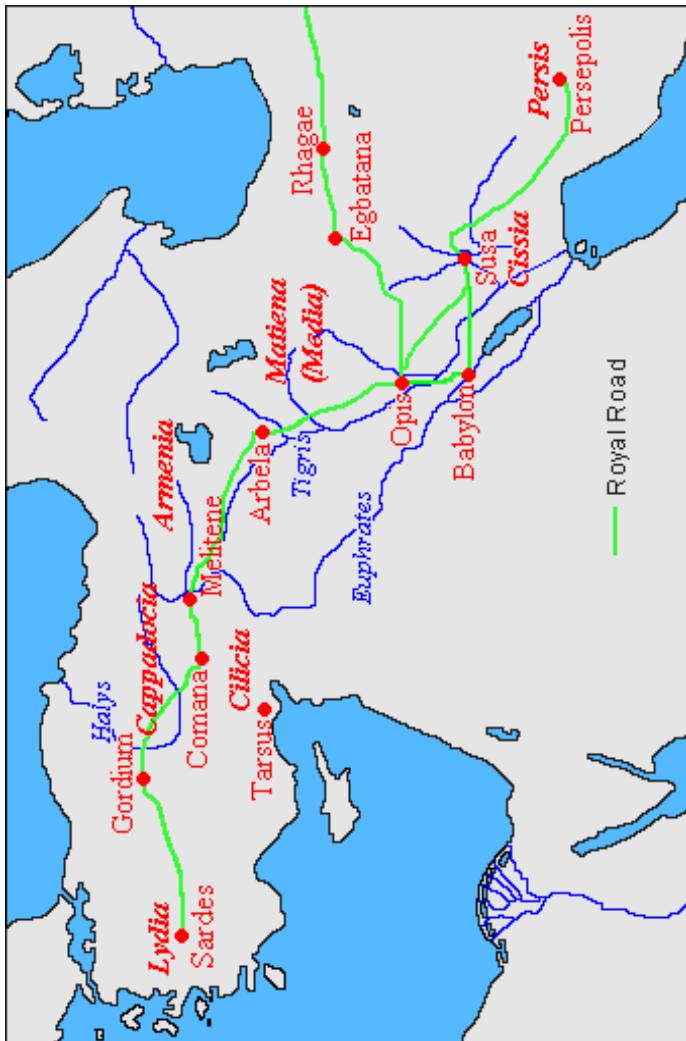
Kral Yolu, Kral I. Darius zamanında M.Ö. 5. yüzyılda onarılmış ve yeniden düzenlenmiştir (bkz. Harita 1.6). Aslında bu ünlü yolu batıdaki ilk kısmı Asurlulara, Mezopotomya'ya kadar uzanan tamamı ise Lidyalıllara kadar geriye gitmektedir. Bu yol büyük krallık boyunca Ephesos (Selçuk)'tan Persepolis'e kadar hızlı ulaşımı kolaylaştırmak için yapılmıştır ve toplam yaklaşık 2.700 km uzunluğundaydı. Yol doğuya doğru şu anki Türkiye'nin orta kuzey kısmından Asur'un başkenti Ninova'ya (Musul, Irak) varırken daha sonra Babil'in (şu anki Bağdat, Irak) yakınından, yol ikiye ayrılmaktaydı. Bir tanesi kuzeybatıya gidip İpek Yolu ile birleşmekte ve diğer yol ise doğuya devam ederek Pers başkenti Susa'ya (şu anki İran) ulaşmaktadır. Kral Yolu, Sardeis (Salihli)'e kadar uzanırken bu ana hat dışında Kyme (Aliağa) ve Phokaia (Foça)¹⁰ yönünden gelen bir yolla da birleşmekteydi. Ephesos ve Smyrna arasındaki yol Kral Yolu'na bir yandan da Phokaia'ya kadar devam etmektedir. Kral Yolu'yla taşınan sadece mallar ve para olmamış, farklı kültürler de birbiri ile tanışmış ve kaynaşmıştır.

İyonların ticaret yollarının bitiş noktasında bulunmaları, tarım ve deniz ticareti sayesinde zenginleşmeleri sonucunda çok kültürlü bir ortam olmuş ve bu da bilim insanların yetişmesine uygun özgür düşünce ortamına zemin hazırlamıştır. Bu bilim insanlarından Thales, Batı felsefesinin ve matematiğinin kurucusu olarak anılır. Hekataios eleştirel tarih ve coğrafyada önemli eserler vermiş; bilinen ilk dünya harmasını yayımlamıştır. "Bir insan aynı nehirde iki kez yıkamaz" deyişiyle özdeşleşen Herakleitos felsefe konusunda birçok fikir geliştirmiştir. Pythagoras üçgenin açıları arasındaki ilişkiyi hesaplarken Anaksagoras oluşturduğu felsefe ile Yunanistan'da Eflatun ve Aristoteles'in öncüsü olmuştur. Antik İyonya'da bilimsel gelişme ve felsefe ile sımsıkı bağı olan hekimlik gözdeydi. Bu gelişmeyi doruğa ulaştıran

¹⁰ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

Hippokrates tıbbın ilk kuralının *Primum non nocere* (Önce zarar verme) ilkesi olduğunu belirtmiştir.

Harita 1.6: Pers Kral Yolu

Kaynak: Ran Chamber Society

Harita 1.7: Antik Çağ Yerleşim

Harita, Antik Çağ'da devletlerin varlıklarını devam ettirdikleri yerleşimlerini yaklaşık olarak göstermektedir.

Kaynak: Arkeoloji Dünyası

Lidya, Batı Anadolu'da, topraklarından Kaikos (Bakırçay), Hermos (Gediz), Kaistros (Küçük Menderes) ırmaklarının aktığı bir bölge olup, güneyinde Messogis (Aydın Dağları) uzanırken en güneydeki kenti Tyrha (Tire)'ydı. Kuzey sınırı Temnos (Demirci Dağ) ve Dindymos (Murat Dağı)'a dayanırken batısında da Helen kentleri yer almaktaydı¹¹. Başkentleri Sardeis (Salihli) o dönemin en büyük ve en zengin kenti olarak bilinen Lidyalıların Anadolu'ya ne zaman ve nereden geldikleri konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte, Anadolu'ya Yunanistan ve Trakya üzerinden geldikleri tahmin edilmektedir¹¹. Dorlar ve Aiollerle aynı kökenden oldukları düşünülen Lidyalılar M.O. 8. yüzyıla kadar bir siyasal birliğe sahip değildiler ve konfederasyon şeklinde yönetilmektediler. Önceleri Hititlere sonra da Friglere bağlı olan ve hep ticaretin içinde yer alan Lidyalılar M.O. 7. yüzyılda

¹¹ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

bağımsızlıklarını elde edince Sardeis kenti uluslararası ticaretin merkezi haline gelmişti.

Lidya Krallığını'nın ekonomisinde en önemli pay Sardeis yakınlarındaki Paktolos Çayı'ndan çıkarılan altının sistematik biçimde işlenmesi ve işletilmesine dayanıyordu. M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllar Lidya'nın bölgesel bir krallıktan çıkış Batı Anadolu'daki en büyük güç olduğu bir dönemdi ve Lidya toprakları İyonya ve Aiolis de dâhil olmak üzere her yöne doğru hızla genişlemeye başlamıştı.

İyon kentlerini fethetmek, bu kentlerin limanlarından serbestçe ticaret yapmak isteyen Lidyalılar için Smyrna da önemli hedefler arasındaydı. Lidya'ya bir çıkış yolu olacak olmasının yanında, Smyrna kentinin oluşmaya başlayan zenginliğinin cazibesi de ele geçirilme sebepleri arasındaydı.

Anadolu'nun üç kralı Urartu kralı 1.Rusa, Phrygia Kralı Midas ve Lidya kralı Gyges, Kimmer saldıruları karşısında hayatlarını kaybetmişlerdi. Bozkır göçebelerinden olan Kimmerler, Karadeniz'in kuzeyinde yaşamışlar ve M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren de İskitlerin baskısı ile çeşitli bölgelere göç etmişlerdi. Kimmerlerin bir kısmı Avrupa içlerine kadar yayılırken bir kısmı da Anadolu'da Friglerin başkenti olan bugünkü isimleriyle Sakarya Nehri ile Porsuk Çayı'nın birleştiği noktanın yukarıındaki Gordion'u işgal ettikten sonra yönlerini Lidya topraklarına dönmüşlerdi. M.Ö. 7. yüzyılda Lidya Kralı Gyges döneminde birçok savaş gerçekleşirken Kimmerler bir yandan çevre kentleri yakıp yıkmaktaydı. Bütün bu karmaşa Smyrna'nın o dönemdeki ticari gelişmesini ve zenginliğini etkilememiştir; parlak ve zengin bir dönem geçiren Smyrna'da muhtemel saldırular bekłentisi içinde kenti çeviren surlar en güçlü konumuna getirilmiştir. Bir yandan zenginleşme devam ederken kentin baş tanrıçası Athena'ya adanan tapınak bu dönem içinde sürekli yenilenip büyütürken kente yerleşim kuzeye doğru genişlemiştir. Gyges Akdeniz kıyılarını iç taraflara bağlayan kervan yollarının konak yerlerini tespit edip buralara kervansaraylar inşa ettirmiş ve güvenliği bu şekilde sağlamayı hedeflemiştir.

Anadolu için uzun süre tehdit olan Kimmerler zaman içinde güçlerini yitirmeye başladılar. M.Ö. 630'da ünlü liderleri Dugdamme'nin Kilikya bölgesindeki bir savaşta ömesi, onların Anadolu'daki etkinliklerini zayıflatmıştır. Lidya Kralı Alyattes tarafından M.Ö. 595'te büyük bir yenilgiye uğratılarak Kızılırmak'ın doğusuna sürüldüler. Anadolu'da kalanlar Antandros (Edremit)¹² kentine yaşarken diğerleri ikiye ayrılarak Asya ve Avrupa'ya dağıldılar. Alyattes şiddetli bir kuşatma ve saldırısı sonucunda Smyrna'yı ele geçirmiştir ve ordusunu Klazomenai (Urla) üzerine yönetmiştir¹². Lidyalılar bu

¹² Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

savaşlarda deniz gücüne sahip olmadığı için problem yaşamıştı. Bu probleme ilgili iddialardan bir tanesi ve en güçlü olanı küçük bir Lyon kenti olan Klazomenai (Urla)'ye Teos (Seferihisar), Lebedos (Seferihisar) ve Erythrai (Çeşme)'den gelen takviyelerle Lidyalıların yenilgiye uğramış olmasıydı.¹³

Alyattes'in oğlu Kroisos, M.Ö. 560 civarında tahta geçmişti ve bir yandan Helen dünyası ile sıkı ilişkileri sürdürürken diğer taraftan Lyon, Aiol kentleri üzerinde mutlak üstünlük sağlamaya özen gösteriyordu. Krezüs ya da Karun olarak da bilinen Kroisos, Ionia, Aiolis ve Karia bölgelerindeki Batı Anadolu kent devletlerini ele geçirerek onları haraca bağlamıştı. Ancak bir yandan da büyümeye devam eden Pers İmparatorluğu'nun varlığı Lidyalılar için sıkıntılı bir durum yaratmaktaydı. Bu yüzden Mısır, Babil ve Sparta gibi devletlerle müttefiklik oluşturmaya çalışan Kroisos hükümdarlığı altındaki Lidya'nın en parlak döneminde Halys Irmağı'nın (Kızılırmak) beri yakasındaki bütün toplumlar Lidya egemenliği altına girmiştir. Zenginliğinin temelinde altın ve gümüş madenleri gibi yeraltı kaynaklarının işletilmesi olan krallığın doğu ile batı arasındaki ticareti de oldukça güçlüydi. Böyle bir krallıkla kurulan ilişkiler kıyıdaki Helen kentlerinin refahının artmasını sağladı. Kroisos, ticaret için limanlardan çıkış, bir miktar asker ve haraç karşılığında Helen kentlerini işlerinde serbest bırakmıştır.

Lidyalıların Helen kentleri üzerinden denize açılma politikası içinde önemli bir yeri olan Smyrna'nın, Alyattes tarafından tahrip edilmesinden bir süre sonra toparlanması sağlanmıştır. Ancak Smyrnalı halk uzun yıllar boyunca kentlerinin çevresinde, orada ve burada yaşamışlardır. Yaşadıkları ağırlıklı bölge de ilk yerleşimlerin olduğu, güzel bahçelerin, nar ve zeytin ağaçlarının yer aldığı Bornova Ovası'ydı. Komşu olarak Lidyalılar ve Helenler her zaman ekonomik ve kültürel bağlara sahiptiler. Lidya uygarlığı komşuları Lyonların ticaret kültüründen yararlanmış ve zenginliklerine bu ilişkinin büyük katkısı olmuştur.

Sardeis'teki Helen mallarının sayısındaki artış M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış ve bu durum doruk noktasına M.Ö. 7. yüzyılın sonu-6. yüzyılın ilk yarısında Lidya büyük bir güç olduğunda en yüksek noktasına ulaşmıştır. Lidyalıların ödeme aracı olarak kullandıkları darp edilmiş sikkeler, kısa sürede birçok Helen kenti tarafından benimsenmiş ve sikkeler zengin Smyrna ticareti içinde de yer bulmuştur. Sikkeler ilk kez M.Ö. 630-620 civarında krallar Sadyattes ve Alyattes zamanında basılmıştı (*bzk. Resim 1.1*). Üzerindeki aslan kralların sembolleriydi, kraliyet otoritesini, gücünü ve korumasını canlandırıyordu. Bu aslan keskin dişlerini göstererek kükremektedi. Güneşe bakan aslanda, güneşin kişilik bulduğu düşünülmektedir.

¹³ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

Resim 1.1: Alyattes Sikkesi

Tepekule'deki ilk kuruluştan itibaren isminin nereden geldiği ve kimlerin, ne zaman kente hükümettiği konusunda birçok belirsizlik olmakla birlikte bansi geçen toplumların Smyrna'nın tarihinde yerleri olduğu kesindir.

1.2.2. Persler, Atinalılar ile Spartalılar Dönüşü

Persler ile Lidyalılar arasında Alyattes döneminde bir anlaşmaya sonuçlandırılan son savaştan sonra sınır, Halys Irmağı (Kızılırmak) olarak saptanmış ve barış 40 yıl devam etmiştir. Lidyalılar en ihtişamlı günlerini yaşarken Persler'de Kyros tahta geçmiştir. Pers tahtındaki bu değişiklikten yararlanmak için Kroisos, Halys'i geçip Pers topraklarına girdi; bugünkü Yozgat yakınlarındaki Pteria'yı ele geçirip kent halkını göç etmeye zorladı. Bu durumu haber alan Kyros da Pteria önlerine ulaştı ve iki ordunun M.O. 546'daki savaşından bir sonuç çıkmadı. Kyros'un Susa'dan Pteria'ya giderken izlemiş olduğu yol, daha sonra Herodotos tarafından Büyük Kral Yolu'nun bir parçası olarak adlandırılmıştı.

Kyros, İyon'a elçiler göndererek Kroisos'un egemenliği altındaki Lyon kentlerini Lidya Krallığı'na karşı ayaklanması ve kendisine sadakat sunmaya teşvik etmiştir. Ancak kentler Lidya'nın gücüne güvenerek genel olarak bu çağrıya ilgi göstermedi. Kroisos, daha sonra Mısır ve Sparta'dan yardım istemeyi ve gerekli desteği aldıktan sonra, kişi hazırlıklarla geçirip sonrasında tekrar Perslere saldırmayı planlamıştı. Kroisos'un geri çekildiğini gören Kyros, Sardeis üzerine yürümüştü ve Kroisos, Pers ordusunu Sardeis yakınlarında görmeyi beklememekteydi. Hermos (Gediz) Ovası'ndan gerçekleşen yeni savaş sonrasında Lidyalılar savaşı kaybetmiştir. Bu sonuçla birlikte Helen kentleriyle doğudaki Lidya Krallığı arasında oluşturulmuş olan denge alt üst olmuş ve Helenler birden Perslerle karşı karşıya kalmışlardır. Helen kentleri Kyros'a elçiler gönderip, Kroisos'a bağlı oldukları koşullarda kendisine de sadakat gösterebileceklerini bildirmiştir. Fakat Kyros, Kroisos'la karşılaşmadan önce kentlerin bu taleplerini reddetmiştir.

Kyros, bundan sonra Sardeis'i Tabalos adlı bir Perse emanet edip, Kroisos'un hazineleri ile diğer Lidyalıları Susa'ya götürmek görevini ise Paktyas adında bir Lidalya vererek geri dönmüştü. Kyros'un ayrılmasını fırsat bilen Paktyas, elindeki hazine ile deniz kıyısındaki kentlere gidip paralı askerler toplamış ve Sardeis kentine gelerek Tabalos'u kuşatmıştı. George Cawkwell'e göre Sardeis'in kuşatıldığını haber alan Kyros ise komutanlarından Mazares'i hemen bölgeye göndermişti. İsyancılar dağılarken Paktyas da Kyme (Aliağa)'ye sığınmak zorunda kalmıştı¹⁴. Mazares, Lidya'ya bir çeki düzen verdikten sonra tüm Batı Anadolu'yu Pers egemenliği altına almak için, ilk olarak Sardeis (Salihli)'in kuşatılmasına yardım eden Priene (Söke) kentini ele geçirmiş, sonra da birçok kenti yağmalamıştı¹⁴. Mazares'in ölümünden sonra bir başka komutan olan Harpagos, Helen kentlerinin tamamını sırayla ele geçirmiştir.

Kyros tarafından uygulamaya konulan, satraplık adı verilen eyalet sisteminde, Herodotos satraplık sayısını yirmi olarak vermiştir. İlk dört satraplık bugünkü Türkiye toprakları içerisindeydi. Satraplıklardan birisini İyonyalılar, Aiolisiler, Karyalılar, Likyalılar ve Pamphyialılar yani Ege'den Akdeniz (bugünkü Antalya) kıyı bölgesi oluşturuyordu. İkinci satraplığı ise Misya, Lidya, Lasonya, Kabalya gibi Batı Anadolu'nun daha iç bölgeleri ve bugünkü Gölßer bölgesi oluşturuyordu. Bu iki satraplık Sparda (Sardeis) satrabına bağlıydılar. Bu yönetim olmakla birlikte Persler geldikten sonra mevcut halkların yaşamlarına bizzat karışmadılar; ticaretin gelişmesine önem vermişlerdi ve Kral Yolu üzerinden Uzakdoğu'dan gelen ipek, baharat gibi mallar Helen kentlerine rahatlıkla ulaştırılmaktaydı. Perslerin batıdaki güvenliği sağlamaları ile barış sürecine girilmiş ve bu rahatlama dönemi Batı Anadolu kent devletlerinin ekonomik yapısında da hemen kendini göstermeye başlamıştı. Ancak bu dönemde Smyrna eski ekonomik zenginliğine ulaşamamış, ticaret zayıflaşmış; kent öbensiz bir yerleşim yerine dönüşmüştü. Bundan sonraki dönemde Smyrna'nın adı yaklaşık iki yüz yıl boyunca hiç ön planda değişmedi.

M.Ö. 6. yüzyılın sonunda Atina'da tiranlık ortadan kalkmış ve demokratik bir sistemin temelleri atılmıştı. Oswyn Murray'e göre bu dönemde Yunan anakarasından İtalya kıyılarına seferler düzenlenmeye başlamıştı. Bu seferlerin sonucunda Miletos kenti batıdaki pazarlarının kapanması riskiyle karşı karşıya kalınca kentin yöneticisi Aristagoras, Pers Kralı I. Dareios'un kardeşi satrap Artaphernes'den yardım istemişti. Daha sonraki dönemde Miletos (Didim)'un ticari faaliyetlerinin kısıtlanmasının sonucunda Perslere ödemesi gereken vergiyi ödeyememesi üzerine isyan baş göstermiştir¹⁴. İsyancı diğer Batı Anadolu kentlerine de kısa sürede yayılırken ekonomik sıkıntılardan sebebiyle Helenler M.Ö. 499'da isyana başladılar. Aristagoras, Helenleri temsilen bu amaçla Atina'ya giderek destek sözü almıştı.

¹⁴ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

Serap Özkan-Kılıç'a göre Aristagoras, danışıp görüşlerini aldığı çوغunuğun isyan taraftarı olmasının yanında bir tek ünlü tarihçi Hekataios bu isyana karşı çıkmış ve eğer Pers kralına karşı savaşılacak ise öncelikle Lydia Kralı Kroisos'un Didyma Apollon Tapınağı'na sunmuş olduğu hazineyi ele geçirmek gerektiğini ileri sürmüştü. Didyma Apollon Tapınağı Anadolu'daki Helenler için önemli bir kehanet merkeziydi ve Miletos kentinin politikasında da önemli bir rol oynuyordu. Ancak tek başına kalan Hekataios'a rağmen isyanlar hızla yayılmıştı. Miletos tiranı Aristagoras'ın başlattığı isyanın altıncı yılında, yani M.Ö. 494'te Persler, Lade Adası açıklarında yapılan deniz savaşında İyonları yenmiş ve sonrasında Miletos'u ele geçirerek her şeyi yıkmışlardı. Didyma Apollon Tapınağı da Persler tarafından yakılmış ve tapınak hediyeleri yağmalanmıştı. Pers hâkimiyetine girmeden önce de önemli birer liman kenti olma özelliğini taşıyan Smyrna, Kolophon ve Klazomenai gibi bazı Batı Anadolu kentleri Perslere karşı kurulan bu donanmaya katılmamışlardı. İsyancıların bastırılmasıından sonra, Sardeis Satrabı Artaphernes tüm İyon kentleri ile bir anlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre kentler kendi aralarında çıkacak olan anlaşmazlıklar hakem yardımıyla çözecekler ve savaşmayacaklardı. Ayrıca kentler topraklarının alanı oranında vergi vereceklerdi ki bunun için Artaphernes ölçümler yaptırmıştı. Ayrıca I. Dareios, Batı Anadolu'da bulunan Helen kentlerinden Kral'a toprak ve su yollayarak bağlılıklarını bildirmelerini, kıydaki kentlerin de savaş ve yük gemileri yapmalarını istemiştir.

Uzun bir uğraştan sonra bu isyanlar silsilesini bastıran Persler yönlerini bu isyancı dışarıdan destekleyen Yunan ana karasına dönmüşlerdi. Pers donanması, Atina'dan sürülen tıranlardan biri olan Hippias tarafından Marathon'a getirilirken Atina, dönemin büyük devleti Sparta'dan yardım istemiş, ancak yardım Plataialılar'dan gelmemiştir. M.Ö. 490 yılında Marathon ovasında karşılaşan iki ordu arasında gerçekleşen ilk savaşın galibi Atina olmuştu ve Persler Anadolu'ya geri dönmüşlerdi. Bu arada I. Dareios'un oğlu Kserkses tahta geçerken Mısır'ı ele geçirmiş ve daha sonra uzun bir süre Yunanistan seferine hazırlanmıştır. *Serap Özkan Kılıç'a göre Herodotos, M.Ö. 480'de Thermopylai Savaşı'nda Kserkses'in ordusunu tanımlarken Trakya'dan Etiyopya'ya, Mısır'dan Fenike'ye yirmi dokuz farklı etnik kökenden gelen askerlerden söz etmektedir ve bu askerlerin hemen hemen tüm satraplıklardan toplanmış olasılığı yüksekti. Donanmanın büyük bir kısmı Anadolu'daki ve Ege Adaları'ndaki Yunan kentlerinden ve Kıbrıslılardan oluşturulmuştur. Thermopylai'da üç gün süren çatışmadan sonra Persler başlangıçta büyük ordularına rağmen önemli bir başarı göstermemiştirlerdi. Ancak, o civardan birisi, Yunan hatlarının gerisine çikan küçük bir dağ geçidini Perslere göstermiştir. Kuvvetlerinin arkadan çevreleceğini fark eden Kral Leonidas 300 Spartalı ve birkaç yüz diğer savaşçıyla Geçit'te kalmış, Yunan Ordusu'nun büyük bir kısmını geri göndermiştir. Kral Leonidas da dahil herkes katledilmiştir.*

Kısa süre sonra Helenler, donanmanın uğradığı kayıpları da dikkate alarak Salamis Körfezi'ne çekilme kararını almıştı. Pers Ordusu Boeotia'yı boydan boyanın geçerek yağmalamış ve daha önceden tahliye edilmiş olan Atina'ya girmiştir. Salamis'teki deniz savaşında ise Yunanlar galip gelmiştir. Yunanistan'da Marathon, Thermopylai ve Salamis'deki mücadelelerin ardından M.O. 479'da gerçekleşen Mykale Savaşı, Platai Savaşı ile birlikte Yunan-Pers Savaşları'nın ikinci evresi sayılan Yunanistan'a İkinci Pers Saldırısı sırasında gerçekleşen ve bu Pers seferini sona erdirem önelmi iki savaştan biriydi. Mykale ve Plateaa antik tarihın en önemli savaşları arasındaydı. Bu iki muharebeyle Yunanistan'daki Pers istila tehdidi ortadan kaldırılırken Ege Denizi'ndeki Pers deniz egemenliği de sona ermişti. Bu savaşların devamında Batı Anadolu, kısa bir süre içinde Pers egemenliğinden kurtulacak ve bu bölgede Attika-Delos Deniz Birliği çerçevesinde bir birlik oluşturacaktı. Yunanların özgürlüğünü sürdürmek için Perslere karşı yapılan deniz savaşlarını sürdürmek için kurulmuş olan *Attika-Delos Deniz Birliği*'nde Samos, Chios ve Lesbos da yer almıştı. Kurulan bu birliğe üye kentlerden toplanan vergiler Delos'taki Apollon Tapınağı'nda biriktiriliyordu. Delos, Helen dünyası içinde dinsel önemi nedeniyle bu birliğin merkezi olma görevini üstlenmişti.

Kıyı bölgelerde yer alan bazı kent devletleri Pers baskısından çabuk kurtulmalarına rağmen iç bölgeler başta olmak üzere henüz bazı yerlerde Pers egemenliğini varlığını sürdürmekteydi. Sardeis'ten Smyrna'ya kadar uzanan Hermos (Gediz) vadisi hâlâ Perslerin kontrolü altında bulunmaktaydı. Smyrna, yıllarca süren bu savaşlarda gemi yapımı, askerlerin yiyeceklerinin temini gibi ekonomik anlamda çok zorlayıcı bir dönem yaşadı. M.O. 5. yüzyılın ortasına gelindiğinde iki yüzden fazla kent birliğe üye olmuş ve çeşitli seviyelerde vergi vermektedir. Smyrna Attika-Delos Deniz Birliği'ne üye değildi. *Hülya Boyana*'ya göre birlik antlaşması aşağıdaki maddelerden oluşmaktadır:

- Birliğe giren kentler Atina ile ayrı ayrı ittifaklar yapıyor, kent devletleri ve Atina and içerek birbirlerinin düşmanlarıyla düşman, dostlarıyla dost oluyorlardı.
- Birleşik kentler bağımsızlık ve otonomilerini koruyor, yalnız Perslere karşı yapılacak müsterek mücadele için gerekli deniz ve kara kuvvetleri kurulmasıyla, bunların idaresini, aynı zamanda tehlkiye açık bulunan yerlere garnizonlar yerleştirme hakkını Atina'ya bırakıyorlardı.
- Kent devletleri birlik donanmasına gemi ve deniz erleri, kara ordusuna asker vermekle mükelleftiler. Bunu veremeyenler ise bir miktar para (phoros) ödemek zorunda idiler.
- Her yıl toplanan vergilerden oluşan birlik hazinesi Delos'taki Apollon ve Artemis tapınağında saklanıyor ve Hellenotamies adını taşıyan 10 Atinalı maliye memuru tarafından idare ediliyordu. Bununla

beraber müttefiklerin istedikleri zaman hesapları kontrol etmeye haklan vardı.

- Birleşik kent devletlerinin delegelerinden meydana gelen "Birlik Meclisi" toplantılarını Delos'ta yapacak, önemli sorunlara dair kararlar bu mecliste alınacaktı. Bu mecliste her müttefikin bir oyu vardı ve çoğunluğun karan tüm üyeler üzerinde bağlayıcı idi.

M.Ö. 431-404 arasında ara ara durmakla birlikte devam eden Peloponnesos Savaşları ile Sparta, Atina'nın egemenliğine karşı çıkmış ve bölge kentlerini etkileyecək yeni bir egemen güç daha tarih sahnesine çıkmıştı. Bu yeni alternatif ve üçlü siyasi egemenlik mücadeleleri bir yandan Batı Anadolu kentleri için bir avantaj olmakla birlikte aynı zamanda oldukça yıpratıcı bir döngüydü. Birine yaklaşan kent diğer ikisini karşısında bulabılırken üçünün mücadeleşine de maruz kalabilmekteydi. Savaş, zenginleşen ve güçlenen Atina'nın başta Sparta olmak üzere başka kent devletleri tarafından bir tehdit olarak görülmeyeyle artan gerilim sonucunda çıkmıştı. Demokrasiyle yönetilen Atina ile daha oligarşik bir yönetim sahip olan Sparta arasındaki bu savaşta Mora Yarımadası ve Makedonya'daki devletler Sparta'yı, Tesalya ve Batı Anadolu'daki devletler de Atina'yı destekledi. Ayrıca Persler Sparta'ya destek olurken iniş ve çıkışlarla yıllarca süren savaşı Sparta kazanmış görünümketeydi, ancak aslında herkes kaybetmişti. Peloponnesos Savaşı'na mitolojik olarak da pek çok anlam da yüklenirken savaşçı bir toplum olan Spartalılar Ares ile Atinalılar ise Athena ile özdeşti. Mitolojide de Athena her seferinde, kaba güç kullanan Ares'i yenmişti. Ancak aslında barış ve birebir getirmeyen bu savaşlar Antik Yunanistan'ın altın çağının da sonu olurken Akdeniz coğrafyasında nihai galip Pers İmparatorluğu olmuştu.

Sonraki 40 yıl boyunca Helenler, Spartalılar ve Persler arasında bitmeyen savaşlar ve mücadelelerle geçerken M.Ö. 366'dan itibaren satrap isyanları başlamıştı. Bu isyanlar Pers İmparatorluğu için çöküşün başlangıcı olurken III. Amyntas'ın oğlu II. Philippus M.Ö. 359 yılında tahta çıkmış ve Makedonya Krallığı'nı güçlü ve büyük bir devlet haline getirmiştir. Yaklaşık iki yüz yıl devam eden bu savaş ve mücadele döngüsünün ortasında kalan Smyrna ve Batı Anadolu'daki diğer kentler için yeni bir dönem başlıyordu.

1.3. Yeni Yer ve Yeni Kaos

1.3.1. Büyük İskender Dönemi

M.Ö. 4. yüzyıldan önce Makedonya, Atina ve Sparta'nın etki alanlarının dışında kalmıştı. M.Ö. 359-336 arasındaki II. Philippus dönemine gelindiğinde ise önemli bir gelişim göstermiş, Atinalı ve Tebailelere karşı M.Ö. 338 yılında Chaeronea Savaşı'nda galip gelmişti. Bu savaştan sonra Sparta hariç Güney Yunanistan tamamen Makedon himayesi altına girmiştir ve II. Philippus *Korinthos Birliği* olarak anılan birliği kurmuştur. Sparta ise bu birliğe iştirak etmezken, II. Philippus Helenler arasında lider olarak görülmeye başlanmıştır. II. Philippus tarafından Batı Anadolu kentlerini Pers boyunduruğundan kurtarmak ve Perslere karşı Yunanların gücünü göstermek amacıyla Perslere karşı sefer yapılacağı da ilan edilmiştir.

II. Philippus, öldürülükteden sonra yerine sonrasında *Büyük İskender* olarak anılacak olan oğlu III. Aleksandros beklendiği gibi tahta geçti. *Büyük İskender'in* ilk işi Anadolu'ya yapacağı seferin hazırlıklarıydı ve M.Ö. 334'te Hellespontos (Çanakkale Boğazı) üzerinden Anadolu'ya geçti. Persler büyük tehlike karşısında toplanmış ve bu toplantıda *Büyük İskender* Anadolu içlerine doğru ilerlemeden onu uygun bir yerde durdurma kararını almışlardır. Serap Özkan Kılıç'a göre Pers ordusu ile ilk karşılaşması Daskyleion (Balıkesir) satrap yardımcısı Arsites ve Lida-İlyona satrapı Spithridates'in kuvvetleriyle Daskyleion'un 90 km batısında Biga'da yapılan Granikos Savaşı'nda oldu¹⁵. Bu savaş aslında tarihte iki yüz yıllık bir dönemin kapandığı ve yeni bir dönemin başladığının habercisiydi.

Bu savaşı takiben *Büyük İskender*, Pers'leri takip etmemeyip Sardeis'e ulaşmayı hedeflemiştir, çünkü Perslerin satraplıktaki büyük hazineleri kaçırmasına fırsat vermek istemiyordu. Pers komutanı Mithrines, kaleyi teslim edince *Büyük İskender* de Sardeis halkına Perslerle birlikte kaybettikleri hüriyetlerini verdi ki kent, ticaret yollarının geçmesi itibarıyle son derece önemli olduğu için yakılıp yıkılmamasında fayda bulunmaktaydı. Sardeis kolay teslim alınmıştı, ancak her kent konuya aynı şekilde yaklaşmamaktaydı. *Büyük İskender*, Sardeis'ten Pers kraliyet yolunu takip etti ve güneybatıya yöneldi. Ephesos, İlyona kentleri içinde büyülüüğünü elde etmiştir. Daha sonra Sardeis satrapı Autophradates bir ordu ile kente gelerek halkı ya esir almış ya da katletmiştir; Artemis tapınağının hazineleri yağma edilmiş, tapınakta II. Philippus'un tasvirini taşıyan sütun yıkılmıştır. Ancak *Büyük İskender* kente geldiğinde ona karşı kenti koruyamayacağını gören Persliler kaçmak zorunda kalmışlar ve bir gün sonra kente giren *Büyük İskender* oluşan kargaşa son verirken kente demokrasinin hemen

¹⁵ Bahsi geçen tarihi ismin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yeri parantez içinde gösterilmektedir.

kurulmasını emretmişti. İmparator bir süre daha kentte kalırken bazı kentlerden elçiler gelerek egemenliği altına girmek istediklerini belirtmişlerdi.

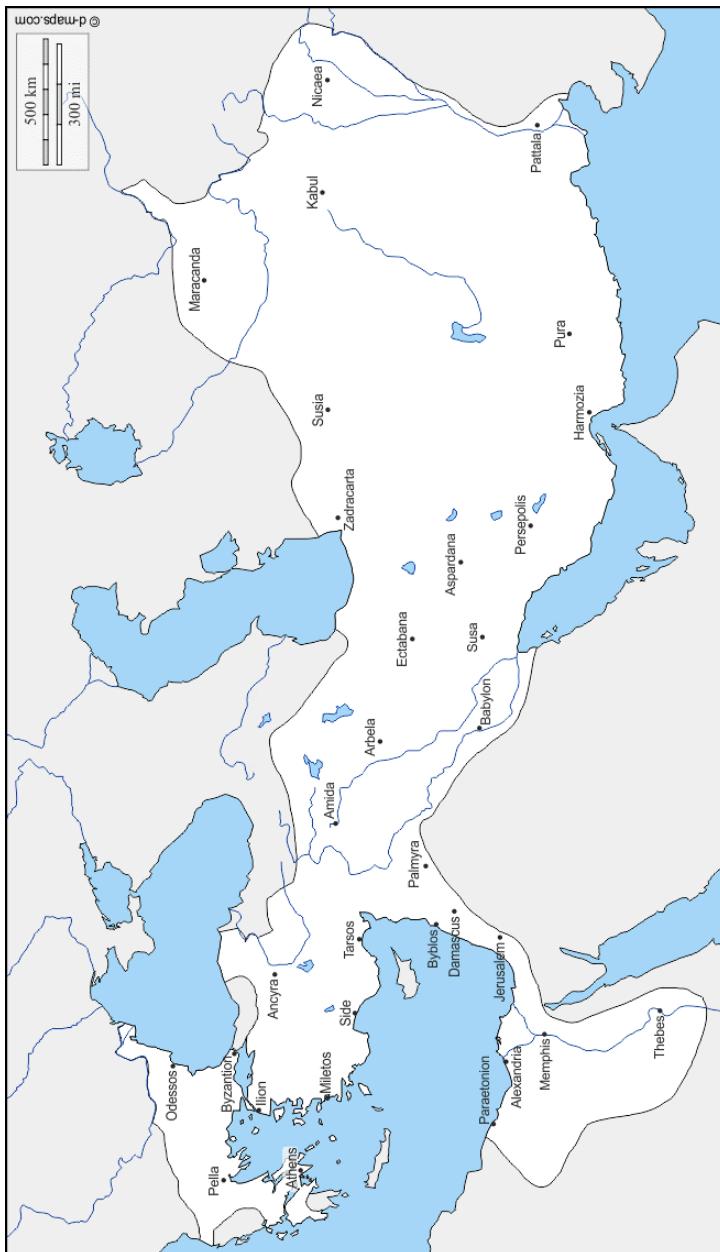
Artemis tapınağına kurban sunduktan sonra Büyük İskender, ertesi gün ordusuyla Miletos (Didim)'a gitmek üzere yola çıktı¹⁶. Miletos kuşatmasında oldukça zorlanan ve ne kadar güçlü olursa olsun bir donanmanın güvenli bir üssü olmaksızın bir şey yapamayacağını anlayan kral, Miletos'u fethettikten sonra Pers donanmasına gemi sağlayan üs ve destek limanlarını ele geçirme planına bağlı olarak Halikarnassos (Bodrum)'a yöneldi¹⁶. Halikarnassos'un düşmesiyle Perslerin Küçük Asya'daki son direnci de kırılmıştı.

Büyük İskender, Smyrna yakınlarına geldiğinde, efsaneye göre şimdiki Pagos (Kadifekale) civarında ava çıktığında yorulup Tanrıça Nemesis'e ait bir tapınağın önündे uyurken rüyasında gördüğü iki su perisi ona yeni bir Smyrna'nın Pagos Dağı'nda uyuduğu yerde kurulmasını söyledi. Adı *hak dağıtmak, üleştirmek* anıtlarındaki Yunanca *nemein* fiilinden türemiş olan Nemesis, insanların mutluluklarını ve mutsuzluklarını tartar, mutluluktan nasibini fazla alanlara ölümlülerin mutluluğunun bir sınırı olması gerektiğini acı biçimde hatırlatır. Uykusundan uyanan İskender rüyasını Tanrı Apollon'un Anadolu'daki önemli kehanet merkezinden birisi olan Klaros (Menderes) kâhini ile paylaştı¹⁶. Kâhin de rüyayı "Kutsal Meles Çayı kenarındaki Pagos Tepesi eteklerinde yerleşecek Smyrnalılar üç dört kez daha mutlu olacaklar" şeklinde yorumladı. Tabii bu, bir efsane; hatta Büyük İskender'in Pagos (Kadifekale)'a gelip gelmediği de belirsiz. Kesin olan ise Büyük İskender'in, Ephesos (Selçuk)'ta iken Lidya krallarının yakıp yıkımlarından sonra parçalanmış halde olan Smyrna'nın yeniden inşa edilmesini emretmesiydi¹⁶.

Doğuya doğru seferlerine devam eden ve birçok yer fetheden Büyük İskender, sınırları içine kattığı farklı halkların kaynaşmasına büyük önem verirken o bölgeye Makedonyalı bir generalin yanında, yönetimde tecrübeli ve nüfuzlu Persleri de yönetici olarak atamaktaydı. Pers Krallığı'ni yok etmek yerine kendi ailesini yönetimle getirip devam ettirmeyi hedeflemiştir. Birliklerine yiyecek ve malzeme sağladıkları sürece fethettiği yerlerdeki toplumlar üzerine kendi doğrularını ya da dini inançlarını baskıyla kabul ettirmeye çalışmamıştı. Bu durum onun geniş alanlar üzerinde egemenlik kurabilmesini sağlayan önemli etkenlerden biriydi. Büyük İskender yerli halk ile Helenlerin bir arada yaşamasını hedefliyordu ve bunun için halklar arasında evlilikleri teşvik etmekteydi.

¹⁶ Bahsi geçen tarihi ismin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yeri parantez içinde gösterilmektedir.

Harita 1.8: Büyük İskender – Makedonya İmparatorluğu

Kaynak: d-maps.com

1.3.2. Diadokiler Dönemi

Büyük İskender'in ölümünden sonraki yaklaşık yüz yıllık dönemde Büyük İskender'in krallığını paylaşan ve Diadokiler denen varislerin birbirleriyle yaptıkları ittifaklar ve savaşlarla geçti. Diadoki, Büyük İskender'in ailesinden kişiler, ona yakın kumandanlar ve arkadaşları anlamına gelmekteydi. Diadokiler Babil'de bir devlet konseyi toplamışlar ve öne çıkan yedi isim Perdikkas, I. Ptolemaios Soter, I. Seleukos, Nikator, Lysimakhos, Antigonos ve Antipatros olmuştu.

Smyrna ve çevresi M.Ö. 301'e kadar Antigonos Monophtalmos (Tek Gözlu Antigonos) ve M.Ö. 281 yılına kadar da Lysimakhos'un kontrolünde kaldı. M.Ö. 333'te Büyük İskender tarafından Frigya satraplığına atanan Antigonos, İskender'in ölümünden sonra kral naibi Perdikkas'ın kendisine Pamfilya ve Likya valiliklerini, yani bugünkü yerleşimlere bakılırsa Anadolu'nun güneybatısını vermesini sağlamıştı. Sonra, Makedonya valisi Antipatros, Mısır satrabı Ptolemaios ve Trakya satrabı Lysimakhos Krateros'la birlik olup Perdikkas'ın yönetimine karşı çıktılar ve daha çok güç istediler. Antigonos, Anadolu'yı bütünüyle denetimi altında alırken Ptolemaios, Lysimakhos, Kassandros ve Seleukos, Antigonos'un Büyük İskender'in krallığını yeniden oluşturmasını engellemek amacıyla aralarında birleşerek M.Ö. 315'te ilk koalisyon savaşını başlatırlar.

Antigonos Karya'yı fethetmekle uğraşırken, oğlu Demetrios M.Ö. 312'de Gazze'de Ptolemaios ve Seleukos önünde yenilmiş ve Seleukos da eski eyaleti Babil'e dönmüştü. Doğudan gelen bu yeni tehdit karşısında Antigonos, Seleukos dışındaki bütün düşmanlarıyla barış yapmaya karar verdi. Büyük İskender'in krallığı üzerinde hak iddia eden Diadokilerin hepsi o günkü sınırları ile Yunan devletlerinin bağımsızlığını kabul etti. Antigonos artık naip değil, yalnızca bütün Asya'nın yüksek rütbeli komutanı olarak Çanakkale Boğazı'ndan Fırat'a kadar olan yöreni yönetecekti. Ancak barış dönemi çok uzun sürmedi. Antigonos'un M.Ö. 305'te Mısır'a başarısız bir sefer düzenlemesinin ardından, önce Ptolemaios, sonra Kassandros, Lysimakhos ve Seleukos kendilerini kral ilan ettiler. Böylece Büyük İskender'in krallığı kesin biçimde beş devlete ayrıldı ve bu devletler arasında da savaşlar devam etti.

M.Ö. 301'de Lysimakhos ve Seleukos'un birleşik orduları, Antigonos ve oğlu Demetrios'un ordularıyla Frigya'da, İpsos (Afyonkarahisar) yöresinde karşı karşıya geldiler ve Antigonos hayatını kaybetti¹⁷. İpsos'a dek hiç savaş yitirmemiş olan ve bir strateji dehası olan Antigonos, Antik Yunan uygarlığına karşı duyduğu hayranlıkla birçok Eski Yunan sanatçısını korumasına almıştı.

¹⁷ Bahsi geçen tarihi ismin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yeri parantez içinde gösterilmektedir.

Onun döneminde Smyrna, İyonyalıların Poseidon'u onurlandırmak için yaptıkları herkese açık Panonia şenliklerinde onurlu bir konumdaydı.

Özellikle Anadolu'da birçok kent kurmuş, çeşitli küçük yerleşmeleri merkezlerde toplamış birisiydi ve Yunan tarihçi, coğrafyacı ve filozof Strabon'a göre Smyrna'nın yer değiştirmesi Antigonos Monophtalmos ve Lysimakhos dönemlerinde gerçekleştirilmişti. Strabon bu taşınmayı şöyle not etmişti: "Once Antigonos, daha sonra da Lysimakhos tarafından bir kentte toplu olarak yerleştirildiler ve kentleri şimdiki kentlerin en güzelidir." Strabon yaşadığı dönemde bilinen ynlere yapılan göçlere ve hangi milletlerin yerleşmeler yaptığı üzerine gerçekleştirdiği çalışmalar ile ün kazanmıştır. Bugünkü Amasya ili sınırlarının içinde varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve bilinen ilk coğrafyacıydı.

Yeni yerlerine taşınan diğer Helen kentlerindeki gibi surlar, tapınak, tiyatro, stadion ve agora gibi mimari yapılar yeni yerleşimde yer alırken Smyrna, Pagos (Kadifekale) Dağı yamaçlarından, denize doğru uzanıyordu. Kent, dağ ile küçük bir koydan oluşan doğal liman arasında yer alırken esas olarak bu doğal limanın var ettiği bir yerleşim olacak ve geleceği bu limanın canlılığıyla şekillenecekti. Daha önceki kent bir dönem Darağaç denen, bugünkü Alsancak ile Halkapınar arasındaki bölgede Halkapınar Derezi ve Kızılçullu Çayı'nın denize döküldüğü alandaydı ve Diana Hamamları'na kadar uzanmaktaydı. Efsaneye göre Smyrna halkı bu taşınmadan pek memnun değildi. Ancak tanrıların bunu istediği ve Pagos (Kadifekale)'da daha mutlu olacaklarına ikna olmuşlardı.

İpsos Savaşı için oluşturulan ittifakta Lysimakhos ve I. Seleukos Nikator'un yanı sıra bir diğer Diadoki, Mısır'a hükümden Ptolemaios da yer almıştı. I. Ptolemaios M.Ö. 305'te kendini bağımsız kral olarak ilan ederken Mısır halkı onu ve sonradan tahta gelen Ptolemaios hanedanı hükümdarlarını Mısır'ın firavunları olarak kabul ettiler. Ptolemaios hanedanı üyesi hükümdarlar Mısır'ın M.Ö. 30'da Romalıların eline geçmesine kadar hüküm sürdürüler. İpsos Savaşı'nı takiben I. Seleukos Nikator, Doğu Anadolu Bölgesi'nin ve kuzey Suriye'nin kontrolünü eline geçirdi. İmparatorluk en geniş sınırlara M.Ö. 281 yılında Sardeis yakınlarında Korypedion Savaşı'nda eski müttefiği Lysimakhos'u yendikten sonra ulaşmıştır.

Korypedion Savaşı, Diadokilerin aralarında yaptıkları son savaştı ve eski müttefikler Lysimakhos ile I. Seleukos Nikator arasında gerçekleşmiştir. Lysimakhos, Trakya ve Batı Anadolu topraklarını yönetiyordu ve bu topraklara Makedonya'yı da katmıştı. I. Seleukos Nikator ise Doğu Anadolu Bölgesi, Suriye, Lübnan, Filistin, Irak ve İran'a hükümdarıyordu. Savaşta I. Seleukos galip gelirken Lysimakhos hayatını kaybetmiştir ve bu zaferle I. Seleukos, Eski Büyük İskender İmparatorluğu'nun, Mısır'da bulunan Ptolemaios Krallığı hariç, hemen hemen hepsine egemen oldu. Bu sırada

Mısır Krallığı'nı eline geçiren II. Ptolemaios'un uzaklaştırılan kardeşi Ptolemaios Keraunos, önce Lysimakhos'a, daha sonra I. Seleukos Nikator'a sığınmıştı. Ona kapılarını açmış olan I. Seleukos Nikator kısa bir süre sonra Ptolemaios Keraunos'un suikastına kurban gitti ve yerine oğlu I. Antiokhos geçti. Galyalılar M.Ö. 279'da Balkanları talan etmiş ve içlerinden bir grup olan Galatlar Bizantion'u kuşatmış, Bizanslılar onların Anadolu'ya geçmelerini sağlayarak bu tehditten kurtulmuşlardı. Galatlar, yağmalarına devam ederken Anadolu'daki düzeni yeniden sağlamaya çalışan I. Antiokhos, filler kullanıldığı için Filler Muharebesi olarak adlandırılan çatışmada Galatları ağır bir yenilgiye uğrattı. Galat yağmacı ordularından Batı Anadolu'daki bütün kentler gibi Smyrna da etkilenmişti. I. Antiokhos yağmacıları Batı Anadolu'dan çıkarınca Helen kentleri tarafından Soter (Kurtarıcı) ünvanıyla onurlandırıldı.

Takip eden dönemde Smyrna ve çevresine biraz düzen gelmişti; ancak bu, çok sürmeyecekti. Lysimakhos öldükten sonra emrinde çalışmış olan Philetairos, efendisinin burada bıraktığı servetle Pergamon'u ele geçirmiş ve bağımsızlık ilan etmişti. Philetairos ölmeden önce devletin yönetimini evlatlığı ve yeğeni olan I. Eumenes'e bırakmıştı. Seleukos Kralı I. Antiokhos, M.Ö. 262'de yeni kurulan Pergamon Krallığı'nın ilk kralı I. Eumenes ile Sardeis yakınlarında girdiği savaşı kaybetti ve sonra da ölünce yerine geçen II. Antiokhos zamanında krallık oldukça karışık bir durumdaydı. Batı Anadolu'da Seleukos egemenliği oldukça zayıflamış ve Mısır merkezli Ptolemaios Krallığı ile bazı kent devletleri bu coğrafyada etkin konuma gelmişti. M.Ö. 253 yılında Ptolemaios-Seleukos İmparatorlukları arasında arasında barış yapılmıştı. Antlaşma uyarınca Antiokhos, karısı Laodice'yi terkederek II. Ptolemaios'un kızı Berenice ile evlenmiş, ondan olacak çocukların da tahtının varisi olmasını kabul etmişti. Daha sonra II. Antiokhos'dan Anadolu'nun güneybatı ve güneyinde sırasıyla yer alan Karya, Likya, Pamfilya ve Kilikya'yı alan II. Ptolemaios, İyonya'yı da istila etmişti. O sırada Suriyeli Seleukoslulara bağlı olan Smyrna, M.Ö. 249'da birçok kente göre işgale çok daha fazla direnmişti.

II. Ptolemaios'un M.Ö. 246 yılında İskenderiye'de ölmesinden sonra II. Antiokhos, karısı Berenice ile ondan olan küçük yaştaki prensi Antiokhos'u Antiochia (Antakya)'da terk ederek Efes'te yaşayan eski karısı Laodice'ye geri döndü ve bazı tarihçilere göre Laodice tarafından zehirlenmesi neticesinde hayatını kaybetti. Ancak onun ani ölümü Seleukoslarda yeni bir kargaşa yaratmıştı. Laodice, Antiokhos'un ölmeden önce oğlu II. Seleukos'u varis ilan ettiğini iddia ederek onun Efes'te tahta geçmesini sağladı. Ancak Antakya'da bulunan Ptolemaios Hanedanı'ndan Berenice ise küçük yaştaki oğlunun krallığını savunmakta olup bu amaçla erkek kardeşi III. Ptolemaios'u çağırısa da M.Ö. 246 yılının yaz sonuna doğru öldürülüdü. Laodice tarafından zehirlendiği düşünülmektedir.

Sonraki dönemde II. Seleukos doğuyu, Antiokhos Hieraks ise Torosların batısını yönetirken, Antiokhos Hieraks annesinin desteği ile kardeşine savaş açmış ve II. Seleukos'u yenmişti. M.Ö. 236'da barış yapılmış, ardından da Antiokhos Hieraks, I. Attalos üzerine yürümüş ancak yenilmiştir ve kaçarken kendi müttefili olan Galatlar tarafından öldürülmüştü. Aynı yıl II. Seleukos'un da ölmesi üzerine yerine oğlu III. Seleukos başa geçmiş ve Batı Anadolu'da önceden kaybedilen yerleri geri alma ve otorite boşluğunu ortadan kaldırma çabasıyla komutanları Andromakhos ve Akharios'u I. Attalos üzerine göndermişti. I. Attalos M.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısında önce Seleukosları daha sonra Orta Anadolu'dan Batı Anadolu kıyılarına kadar gelerek bölgeyi haraca bağlayan Galatları yenerek Pergamon'u önemli bir güç haline getirmiştir.

M.Ö. 223'te III. Seleukos ölünce babasının yerine Seleukos tahtına doğu eyaletlerinde görev yapan oğlu III. Antiokhos geçmiştir. III. Antiokhos yaşıının küçüklüğünden dolayı tecrübeli bürokrat Karyalı Hermeias'ı kral naibi konumuna getirmiştir. Ardından da onun tavsiyesiyle Küçük Asya yönetimini amcası komutan Akharios'a bırakmıştır. Bu sırada Akharios Pergamon'a egemen olan I. Attalos üzerine ilerleyip onu yemmiş, Batı Anadolu'da hakimiyet kurmuştur. Bir süre sonra başlarda bağlılık gösterdiği öz yeğeni III. Antiokhos'a karşı ayaklanmış, Sardeis'i başkenti ilan edip kendi adına sikkeler bastırılmıştır. Smyrna Akharios'a bağlılık gösteren kentler arası daydı ve bu bağlılık ödüllendirilmiştir. III. Antiokhos ise Pergamon kralı I. Attalos'u müttefik olarak yanına alıp Akharios'a karşı mücadeleye başlamış ve Seleukos komutanının ele geçirdiği yerleri teker teker alıp krallığına katmıştır. Sonunda M.Ö. 213'te III. Antiokhos, amcası Akharios'u Sardeis'te iki yıllık kuşatmanın ardından ancak bir ihanet sonucu ele geçirmiştir. Kent III. Antiokhos'un ordusu tarafından yağmalanmıştır. Ancak kentin tarihsel, stratejik ve ekonomik öneminden ötürü III. Antiokhos kenti yeniden canlandırmak amacıyla vergiden muafiyet ve tarımsal faaliyetlerin artması için çalışmalar yapılmasını sağlamıştır. Kent eski görkemine kavuşturularak kentin Seleukoslara karşı olan bağlılığı yeniden sağlanmaya çalışılmıştır.

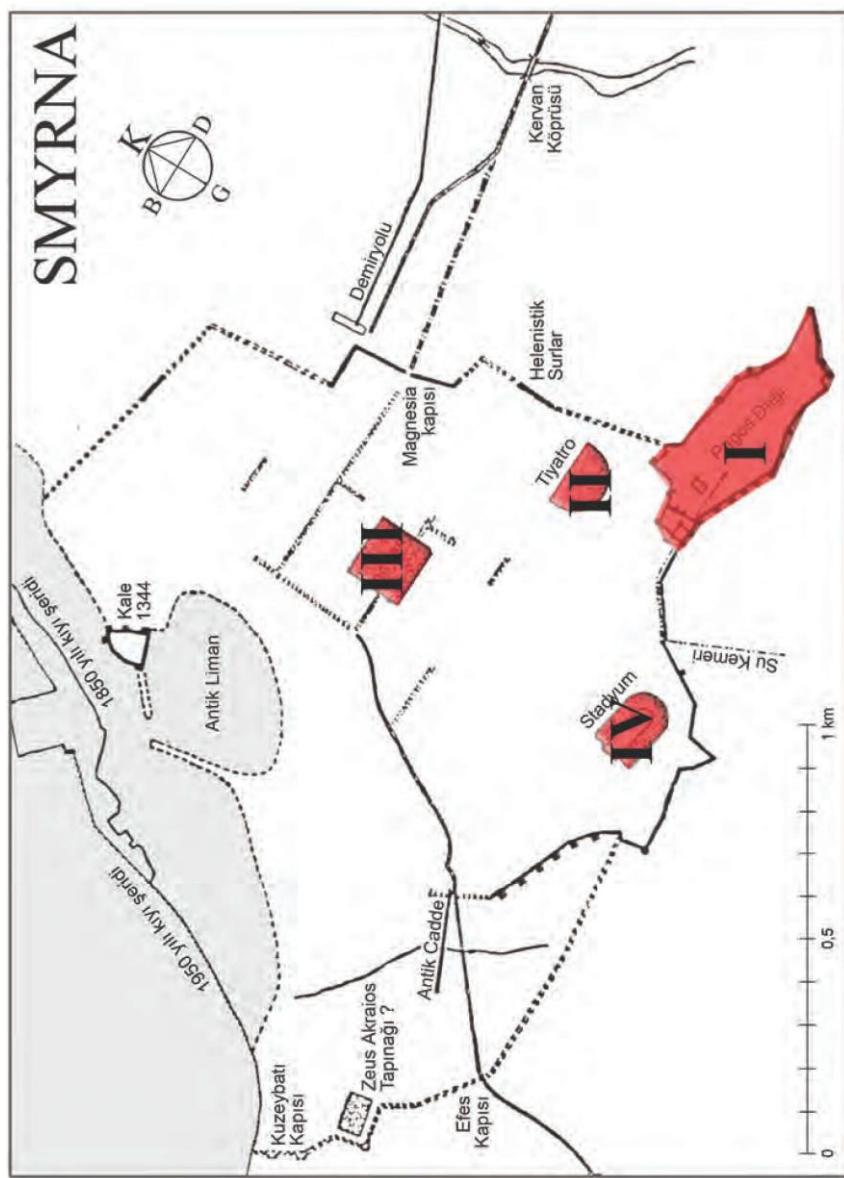
Bundan sonraki dönemde Pergamon Krallığı ile Seleukos Krallığı arasındaki mücadele M.Ö. 2. yüzyılın başına kadar devam etti. En son aşamada o dönemde Seleukos Kralı olan III. Antiokhos, güçlü bir donanma ve kara ordusu ile harekete geçti; Ephesos'a kadar ulaştı. Helen kentleri ile Rodos ve Pergamon Krallıkları, Roma'dan yardım istedi ve Smyrnalılar bu yardım isteme konusunda başı çekmiştir. Roma ordusu o dönemde kral olan II. Eumenis önderliğinde Pergamon ile ittifak yaparak M.Ö. 190 yılında Magnesia (Manisa) yakınlarında Seleukos ordularını yendi. Bu süreçlerde daha önce birçok Helen kentiyle birlikte Seleukoslara sadık kalmış olan ve II. Seleukos tarafından kutsal ve dokunulmaz ilan edilmiş olan Smyrna da artık bağlılığını Seleukoslardan yerine Pergamonlulara göstermeye başlamıştır. Bütün bu savaş süreçleri birçok Helen kenti ve Smyrna'yı da çok yıpratmıştır ve kent eski varlıklı günlerinden çok uzaktaydı.

İki yıl sonra yapılan barış anlaşması ile Seleukoslular'ın Batı Anadolu egemenlikleri artık tamamen sona ermişti ve bu, aynı zamanda Büyük İskender'le başlayan, komutanları ile devam eden yaklaşık 150 yıllık sürecin bitmesi anlamına geliyordu. Smyrnalılar çağırıldıkları Romalıların bir daha gitmemek üzere Anadolu'ya ayak basmasını sağlamışlardı. Smyrnalılar, M.Ö. 190'ların ortalarında Alexandria Troas (Ezine) ve Lampsacus (Biga Yarımadası)'la beraber Roma'ya özgürlüklerinin devam etmesi için elçiler göndermişlerdi¹⁸. III. Antiochos yenilmeden önce Smyrnalılar kente bir Roma Tapınağı inşa ederek bu alanda Helen kentleri içinde bir ilk olmuşlardır. Smyrna'nın özgür statüsü Attic standartlarda *gümüş drahmi* ve *tetradrahmiler* basabilmesi anlamına gelmekteydi.

Ersin Doğer'in çalışmasında yer alan Naumann haritasında (*bkz. Harita 1.9*) Smyrna'nın yeni yerleşimiyle birlikte oluşan Antik Smyrna kenti yer almaktadır. Bu haritada Pagos (Kadifekale), Agora, Tiyatro ve Stadyum ile Liman tahmini yerlerine göre daha sonraki bazı oluşumlarla birlikte gösterilmektedir. Tarih boyunca önemli bir yere sahip olan Magnesia (Manisa) ve Ephesos (Selçuk) kapıları da haritada görülebilmektedir¹⁷.

¹⁸ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

Harita 1.9: Naumann - Antik Smyrna Kenti Sınırları

Smyrna Pago Yeni Yerleşimi: I. Kadifekale II. Antik Tiyatro III. Agora IV. Antik Stadyum

Kaynak: Yılmaz ve Yetkin, 2002

1.4. Romalıların Egemenliği ve Bizans Dönemi

1.4.1. Pergamon'dan Roma'ya Geçiş Dönemi

Hittitlerin zamanından itibaren *Pergamon* (*Bergama*) bölgesinde bir yerleşim bulunmaktadır ve buradaki yerleşim zaman içinde çeşitli devlerin egemenliğinde yer alan bir beylik olmuştu¹⁹. Kent, Antigonos'un, M.Ö. 301 yılında, Makedonyalı Lysimakhos tarafından İpsos'da yenilgiye uğratılmasından sonra Lysirnakhos'a bağlandı. Bu devirde Pergamon'un yönetimi, Tieionlu (Çaycuma) Philetairos'a verilirken Lysimakhos'un büyük hazinesi de burada korunmaya başlandı¹⁹. Ancak Philetairos, efendisine ihanet ederek Suriye kralı I. Seleukos tarafına geçmiş ve Lysimakhos'un hazinesine el koymuştur. M.Ö. 280 yılında I. Seleukos'un ölümü üzerine Philetairos, Pergamon'u bağımsız bir devlet olarak ilan etmiştir. M.Ö. 263 yılında onun yerine geçen yeğeni üvey oğlu I. Eumenes, bu sefer Ptolemaios Krallığı ile ittifak içine girerken Seleukoslular ile M.Ö. 262 yılında Sardeis yakınlarında yaptığı savaşı kazanarak Pergamon'un bağımsızlığını güçlendirdi ve Galatları yenen I. Attalos zamanında Pergamon artık bir krallık halini almıştır. Bu dönemde kadar Pergamon, Smyrna ve Anadolu'da diğer birçok küçük devlet varlıklarını sürdürmek için Diadokiler arasındaki dengeye dikkat etmek zorundaydı. I. Attalos, ilk kez Romalılarla iletişim kurarak bu dengenin dışına çıkmayı denemiştir ve bu anlamda tarihte bir dönüm noktası oluşturmuştur.

I. Attalos'un yerine geçen oğlu II. Eumenes, Romalılarla kurulan dostluğu sürdürdü ve onları M.Ö. 190'da Seleukoslular ile yaptıkları Magnesia Savaşı'nda destekledi. Pergamon Krallığı, Seleukos İmparatorluğu ve Roma ile Rhodos'un katıldığı M.Ö. 188'de Apamea (Dinar)'da yapılan barış antlaşmasıyla Batı Anadolu'daki egemenliğini pekiştirmiştir. Bu antlaşma ile Pergamon, Smyrna'nın da içinde yer aldığı Misya, Lidyā ve Frigya, Pisidya bölgelerini kazanmıştır (bkz. Harita 1.10). Misya, günümüzde Balıkesir ilinin tümünü, Manisa, İzmir, Kütahya, Bursa, Çanakkale illerinin bir kısmını kapsayan bölgenin adıdır. Lidyā, Gediz Nehri ve Küçük Menderes vadilerini kapsayan, günümüzde yaklaşık olarak Manisa ve Uşak illerine denk gelen bölgedir. Frigya ise Sakarya Irmağı ile Büyük Menderes'in yukarı çıkışları arasında kalan bölgeye denmektedir. Pisidya ise bugünkü Isparta ilinin tümünü, Afyonkarahisar, Burdur, Antalya ve Konya illerinin de bazı bölgelerini içine alıyordu. Ayrıca Taurus (Toros) Dağları'nın batı kısmı da Seleukoslular'dan Pergamon'a geçmiştir.

Bu gelişmeler sonucunda o zamana kadar büyük kısmı Seleukoslular tarafından idare edilmekte olan Anadolu'nun yönetiminde büyük değişiklikler

¹⁹ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

meydana gelmeye başlamıştı. Sonraki dönemlerde II. Eumenes kuzeyden gelen Lysimakhos'un ardılı Makedonyalılar ile mücadele vermek zorunda kalırken, bir yandan da Romalılar II. Eumenes'in Makedonyalılar ile gizli ilişkiler kurduğundan şüphelenmişler; onu tahttan indirmeye çalışmışlardı. Yoğun bir denge yürütme gayreti içinde olan II. Eumenes M.Ö. 160'ta ciddi olarak hastalandı ve bu hastalığı döneninde devlet işlerini idare etmek için kardeşi II. Attalos'u kendine ortak kral tayin etti ve M.Ö. 159'da da öldü. II. Attalos, Roma'nın sadık bir müttefiki olarak kalmış ve Anadolu Helen kentleriyle dostluğu sürdürmeyi tercih etmişti. Eumenes'in dul eşi Stratonike ile evlenmekle de onun kardeşi Kapadokya Kralı V. Ariarathes'le ittifakı sağlamıştı. II. Attalos, Pontus (Doğu Karadeniz) ve Bitinya (İznik)²⁰ Krallıkları ile dostluklar kurmuştu. Bu ittifakların yanı sıra II. Attalos, bir yandan da Philadelphia (Alaşehir) ve Attalia (Antalya)²⁰ gibi kentler kurup Atina'daki Attalos Stoası gibi birçok anıt yapı inşa ettirirken iki kardeş Pergamon Krallığı'nı oldukça büyütmiş ve varlıklı bir hale getirmiştir.

Harita 1.10: Apamea Antlaşması Sonrasında Pergamon Krallığı

Mavi renkli yerler bu antlaşma sonrasında Pergamon Krallığı'na geçmiştir.

Kaynak: Wikipedia

²⁰ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

II. Attalos M.Ö. 138'de ölünce yerine yeğeni III. Attalos geçti. III. Attalos hanedanının son üyesi olarak M.Ö. 133'e kadar tahtta kalırken diğer Pergamon krallarından farklı olarak, kuşkucu ve zalim davranışları nedeniyle hem kendi halkı hem de komşu halklar tarafından nefret edilen bir karakterdi. III. Attalos, 5 yıllık iktidarı sonunda bir varisi olmadığından vasiyet yoluya, zaten Roma'nın garantisi ile elinde bulundurduğu krallık topraklarını Roma'ya bırakmıştı ve böylece yüz yıldan biraz daha fazla süren Pergamon dönemi resmen sona ermişti.

Pergamon'un, kısa bir sürede büyüyen ticareti ile önemli bir merkez haline gelmesinin yanı sıra dünya tarihine yazı konusunda da büyük katkıları olmuştu. Anadolu'nun en eski ve en zengin kütüphaneleri olan Pergamon Kütüphanesi, II. Eumenes tarafından yaptırılmıştı. Kütüphane binası, Athena Tapınağı yakınında, sütunlu avlularla bağlantılı doğu-batı yönünde dört odadan oluşmaktadır ve okuma salonu bulunmaktadır. Pergamon Kütüphanesi, o dönemin önemli bir diğer kütüphanesi İskenderiye Kütüphanesi'nden daha sonra kurulmasına rağmen hızla gelişerek 200.000 ruloluk yazma esere ulaşmıştır. Öyküye göre Atina'daki bir kitap açık artırmamasında Pergamon Kütüphanesi, kitapları İskenderiye Kütüphanesi'nin önüne geçip alınca bu olay çok büyük ses getirdi. Bunun üzerine Mısır Krallığı papirüsün Pergamon'a satışını yasakladı. Yazı materyali açısından zor durumda kalmış olan Pergamon'da II. Eumenes papirüse alternatif bir yazı malzemesi bulanı ödüllendireceğini açıkladı. Krates, krala oglak derisinden özel biçimde hazırlanmış, üzerinde yazı yazılabilir bir örnek getirdi. İstenilen kullanışa elverişli görülen bu yöntem daha sonra, bilim dünyasının yolunu aydınlatacak olan parşömen adını alacaktır.

Pergamon resmen Roma'ya bağlanmıştı; ancak zaten bir süredir bölgedeki Helen kentlerinin statü ve yaşam şekillerinde önemli değişiklikler meydana gelmişti, bu kentlerle ilgili önemli kararlar Pergamon kralları tarafından değil, Roma Senatosu tarafından verilmekteydi. Ancak Romalılara devri kabul etmeyen ve krallıkta hak iddia eden Aristonikos, köylüler, paralı askerleri ve köleleri arkasına alarak isyan etmiştir. Aristonikos'un bu isyanı kölelere, köylülere özgürlük ve eşitlik vadediyordu ve kardeşlik içinde yaşanacak bir Heliopolis (Güneş Kenti) kuracaklardı. Isyan, Ege Kıyılarında diğer kentlerden de destek buldu ve geniş köle katılımlarıyla yayıldı. Roma, isyanı bastırmak için bir ordu gönderdi. Smyrna Tuzlası yakınlarındaki Leukai (Sasalı)'de yapılan savaşta Aristonikos kazandı. Bu zafer köleler arasında büyük bir başarı sayıldı²¹.

Roma, bu kargaşa dönemi sonunda M.Ö 129'da Anadolu'ya, konsül Marcus Perperna komutasında büyük bir ordu gönderdi. Stratonikea

²¹ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

(Kırkağaç) yakınılarında yapılan savaşı Romalılar kazandı ve Stratonikealılar Roma baskısı karşısında kendilerine sığınan Aristonikos'u teslim ettiler.²⁰ Tarihte Aristonikos isyanı, Spartaküs önderliğindeki köle isyanından yıllar önce yaşanmış ilk büyük köle isyanı kabul edilmektedir. Aristonikos Isyanı'nın bastırılmasından sonra savaş ortamını tamamen sona erdirmek için 10 kişilik bir komisyon oluşturulmuş ve bölgenin tarihinde çok önemli bir yere sahip olacak Roma Cumhuriyeti'nin eyaleti Provincia Asia (Asya Eyaleti)'nın kurulması için ilk adımlar atılmıştı. Asya kelimesini ilk olarak Lidyalıların Assuva olarak kullandığı bilinmekteydi. Yeni eyalet başlangıçta Misya, Troas, Aiolis, Lidya, İyonya, Karya ve Pisidya'dan Pamfilya'ya kadar uzanan bir bölgeden oluşuyordu. *Konstantinos Oikonomos* ve *Bonaventura Slaars'a* göre bu eyalet iki bölümden oluşurken bir tanesinin başkenti Smyrna olmuştu (bkz. Harita 1.11).

Harita 1.11: Provincia Asia (Asya Eyaleti)

Eyaletin yönetim merkezi de Ephesos olmuştu. Başkentten gönderilen 10 kişilik komisyonun bir görevi de Roma öncesinden kalan yolların ıslahını, yarı kalanların tamamlamasını ve yeni yollar inşa edilmesini sağlamaktı. Smyrna'dan geçen Tralleis (Aydın) - Ephesos (Selçuk) - Smyrna ile Kral

Yolu'nu denize kavuşturan Smyrna-Sardeis (Salihli) arasındaki yollar elden geçirilmişti. Smyrna-Pergamon (Bergama) yolu ilk kez M.Ö.129 yılında inşa edildikten sonra birkaç kez yenilenecekti²². Smyrna-Sardeis (Salihli) yolu günümüzdeki Basmahane Gari'nın hemen güneyinde o dönemdeki Magnesia (Manisa) Kapısı'ndan başlıyor ve yine günümüzdeki Kemer/Kızılçullu Çayı üzerindeki kervan köprüsünü geçerek doğuya giderek Belkahve'ye doğru ulaşıyordu²¹ Smyrna-Ephesos yolu ise günümüzde Eşrefpaşa-Yağhaneler'de bulunan o dönemdeki Ephesos kapısından başlayıp güneye doğru ilerleyip bugünkü Gaziemir-Seydiköy'e ulaşarak ilerliyordu.

Pergamon Krallığı'nın kontrolü altında geçen yıllarda Smyrna, iç işlerinde özgür, vergi muafiyeti olan bir ticaret ve liman kenti olarak varlığını sürdürmüştü. Asya eyaletinin kuruluşundan sonra ise Romalı yöneticiler tarafından yerel halkın adli işlemleri için arada sırada ziyaret edilen bir hukuki yönetim merkezi olmuştu. Smyrna Roma'nın yanında yer olması nedeniyle iç işlerinde özgür kent konumunu koruyup vergilerden muaf tutulurken kent içinde Roma askeri birlikleri konuşlanmıyordu ve para basma hakkı vardı. Başlangıçta Roma yönetimi Pergamon Krallığı'nın bütün idari ve mali uygulamalarını muhafaza etmişti; ancak Helen kentlerinin özerkliği çok kısa sürdü. M.Ö. 123 yılında vergilerin mültezimler tarafından toplanması sistemi getirildi. Tahmini olarak belirlenen bir meblağı devlete peşin olarak ödeyen ve bunun karşılığında vergi toplama hakkını alan mültezimlerin yaklaşımları kent halklarında Roma'ya karşı tepki oluşmasına yol açmıştır.

Vergi yapılanması sebebiyle eyalet halklarının genel hoşnutsuzluğu Pontus Kralı VI. Mithridates'in planlarıyla örtüşmüştü, kurtarıcı ve kahraman olarak karşılanmıştı. İyonların, Pontus bölgesine ilk seyahatleri ve maceralarının tahminen M.Ö. 1000'lü yıllarda başlamıştı ve M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Pontus, Ahameniş (Pers) İmparatorluğu'nun himayesi altına girmiştir. Mithridates hanedanı tarafından M.Ö. 4. yüzyılın sonlarında kurulan Pontus Krallığı, bir süre sonra Halys'in (Kızılırmak) doğusuna kadar genişlemiştir. VI. Mithridates döneminde ise bütün Karadeniz ve Kapadokya işgal edilmiş, Batı Anadolu'ya dayanılmıştı. M.Ö. 88 yılında VI. Mithridates harekete geçtiğinde Pergamon, Ephesos ve Smyrna başta olmak üzere pek çok Helen kentinin desteğini alırken yerel halkın Romalılara karşı kıskırtarak büyük bir isyanın başlamasını sağlamıştı. VI. Mithridates herkesin katledilmesini emrederken Romalıların en fazla sayıda bulundukları iki kent olan Ephesos ve Pergamon'da, tapınaklara sığınanlar bile öldürüldü. Batı Anadolu'daki kentler, tamamıyla VI. Mithridates'in eline düşmüştü. Onunla savaşmak üzere Anadolu'ya ayak basan Romalı komutan Cornelius Sulla, VI. Mithridates'i M.Ö. 85 yılında mağlup ederek bu döneme son vererek kargaşayı ortadan kaldırıldı. VI. Mithridates'in öldürülmesiyle onun yanında

²² Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

saf tutan kentler cezalandırılırken, Smyrna da bağıllık gösterdiği için bu cezadan nasibini almış ve özgür kent statüsünü kaybetmişti. Artık bütün kentler vergi verecekti, ancak savaşlar sırasında harabe halde olan kentlerin vergilerinde bazı düzenlemeler yapılmıştı. Örneğin Cornelius Sulla'nın Asya Eyaletinde yaptığı en önemli yardım, mültezimlerin vergileri toplarken aldıkları yüksek faizlere müdahale etmesiydi.

Cornelius Sulla, M.Ö. 85 yılında eyaleti her biri daha küçük kentlerin yönetim merkezi olacak şekilde on bir bölgeye ayırdı: Ephesos (Selçuk), Pergamon (Bergama), Smyrna, Adramytteion (Burhaniye), Kyzikos (Erdek), Synnada (Şuhut), Apameia Kibotos (Dinar), Miletos (Didim) ve Halikarnassos (Bodrum)²³. Adı geçen kentlerden ilk üçü olan Ephesos, Pergamon ve Smyrna arasında eyaletin başat şehri olmak için yoğun bir rekabet vardı ve bu üç kent arasındaki rekabet eyalette birliğin sağlanmasıının önündeki en büyük engeldi.

Cornelius Sulla'yı takiben M.Ö. 60 civarında bölgeyi ziyaret eden Roma'nın önemli devlet adamlarından Hatip Tullius Cicero, Smyrna'ya da uğramıştı. Cicero, Roma'ya döndüğünde saygınlık bakımından Smyrna'nın Roma'nın gözünde yitirdiği saygınlığı geri vermek için girişimlerde bulundu. Konuşmasında Smyrna'dan *en güvenilir ve eski müttefik* olarak bahsededen Cicero'nun çabasıyla yeniden eski saygınlığını kazandığı anlaşılan Smyrna'nın yeniden özgür kent statüsünü kazandığı kesin olmamakla birlikte kent, kuzeyindeki Aiolis ve Kuzey İyonya kentleri ile Magnesia (Manisa) ve Nymphaion'u (Kemalpaşa) içine alan bir idari ve yargı bölgesinin merkezi olmuştu. Ancak Smyrna başta olmak üzere bütün kıyı kentleri Roma'nın iktidar kavgalarından bir türlü uzak kalamamışlardı²³.

Helenlerin en özgür olduğu bu dönemde Smyrnalılar kendi kendilerini yönetmekteydi ve başlarında bir *Eponymos* (*Ad veren*) bulunurdu. Bu kişi bir *Arkhon* (*Lider*) değildi, yönetimde *Stephanophoros* (*Başında çelenk taşıyan*) denilen bir kam (rahip) görev yapmaktaydı. Stephanophoros herhangi bir tanrılarının rahibi olabilirdi ve görev süresi Atina'daki Arkhon'lar gibi bir yıldı.

1.4.2. Augustus ile İmparatorluğa Geçiş

M.Ö.49 yılında Julius Caesar ile Gnaeus Pompeius Magnus arasında Roma'nın yönetimini elde etmek için iç savaş başlayınca Asya Eyaleti'nin kentleri de her zamanki gibi bir tercih yapmak durumunda kalmışlardır. Pontus Kralı VI. Mithridates'in ordusu ile yapılan savaşta, Roma ordusuna komuta eden Pompeius'a Smyrna da iki lejyon birliği, donanma ve tahlil ile destek vermişti. Ancak kıta Yunanistan tarafından Pharsalos'ta gerçekleşen savaşta Julius Caesar, Pompeius'u yendi ve Pompeius Mısır'a kaçtı. Caesar

²³ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

liberal politikasını südürebilecek güvendiği bir yönetici olarak Servilius Isauricus'u Asya Eyaleti'ne vali yaptı. Servilius, Julius Caesar M.Ö. 44 yılında bir suikasta kurban gidinceye kadar görevde kalırken bölgede geleneksel yasaları ve bağımsız demokrasiyi yeniden tesis etmişti.

Julius Caesar'in ölümünden sonra senato üyeleri arasında toprakları paylaşma noktasında yeni bir kargaşa dönemi başlamıştı. Julius Caesar'ı öldürenlerden birisi olan Trebonius da Smyrna valisi olarak atanmıştı. Trebonius Asya eyaletinde vergileri kendine devşirirken asker toplamaya başlamıştı. Suriye'ye vali olarak atanın Dolabella da Asya eyaletinde vergi toplamak istemiştir. Smyrna surları önüne gelen Dolabella'yı Trebonius içeriye almak istemeyince Dolabella ani bir gece baskını ile kenti yağmalatıp valiyi öldürdü.

Octavianus, Augustus Gaius Octavius Thurinus olarak doğmuş ve Caesar tarafından evlatlık edinilmesinin ardından Gaius Julius Caesar Octavianus adını almıştı. İktidar olmak isteyen Octavianus, bazı paraları ve doğu eyaletlerinden gönderilen yıllık vergileri Julius Caesar'ın varisi olduğunu gerekçe göstererek herhangi resmi bir izin olmadan zimmetine geçirmiştir. İktidar adayı bir diğer isim, Sezar'ın eski arkadaşı Marcus Antonius ise Sezar'a suikast yapan Marcus Brutus ve Cassius ile bir ateşkes yapmıştır. Kendini beğenmiş tavırları ile de tepki çeken Antonius hakkında Marcus Tullius Cicero, senatoda olumsuz konuşmalar yapmıştır. Roma'daki atmosferin aleyhine dönmesi ve konsüllük görevi yakında sona erecek olması nedeniyle, Antonius, Roma'da kalmasının kendisi için tehlikeli olacağını anlayarak Galya'ya kaçmıştır. Senato, Octavianus'u M.Ö. 43 yılının başında senato üyesi yaptı ve Octavianus'a birliklerine yasal olarak komuta etme gücü olan imperium unvanını verdi. Son olarak yine M.Ö. 43 yılı içinde Antonius'un güçleri Forum Gallorum ve Mutina savaşlarında yenilince Octavianus orduların tek komutanı oldu.

Roma'da iktidar mücadeleinde Marcus Brutus da ön plana çıkan bir isimdi ve Senato, lejyonların komutasını Brutus'a vermeye teşebbüs edince, Octavianus, konsüllük talep etti. Roma Cumhuriyeti'nde önceki dönem olan Roma Krallığı'ndan farklı olarak yönetimin başında tek bir kişi hayatı boyunca kalmamakta, onun yerine Halk Meclisi tarafından seçilen iki konsül, teorik olarak halka ait olan iktidarı onun yerine kullanmaktaydı. Konsüller bir yıl boyunca görev yaparlardı ve görev sürelerinin sonunda sıradan bir Roma vatandaşsı haline gelirlerdi. Octavianus taleplerinin reddedilmesi üzerine sekiz lejyonla birlikte Roma'ya girdi ve konsüllüğü aldı. Bir yandan Antonius, başka bir Sezar taraftarı lider olan Marcus Aemilius Lepidus ile ittifak kurmuştu. M.Ö. 43 yılında Bologna yakınlarında yapılan buluşmada Marcus Antonius, Marcus Aemilius Lepidus ve Octavianus, *İkinci Üçlü Hükümdarlık* olarak adlandırılan askeri bir cunta oluşturdu. Bu, daha önce Gnaeus Pompey Magnus, Julius Sezar ve Marcus Licinius Crassus tarafından

oluşturulan, resmi olmayan Birinci Üçlü Hükümdarlık döneminden farklı olarak beş yilliğine özel yetkilerin söz konusu üçlüye açıkça devredildiği bir durumdu.

Bu iktidar kavgalarında Smyrna önemli üslerden biri olma talihsizliğini yaşamaktaydı. Örneğin Julius Caesar'ın katilleri Iunius Brutus ve Cassius, M.Ö. 43 yılının sonlarına doğru Antonius, Lepidus ve Octavianus ittifakına karşı planlar yapmak üzere Smyrna'da buluştular. Antonius da uzun iktidar mücadelelerinde Smyrna ve bölge kentlerinin zenginliğini kullanmıştı. Iunius Brutus ve Cassius'un burada yaptıkları planlar işlemedi ve Kita Yunanistan'ında M.Ö. 42 yılında Philippi'de gerçekleşen savaşta yenildiler. Savaşın ardından ikinci Üçlü Hükümdarlık mensupları arasında yeni bir toprak paylaşımı yapıldı: Antonius Galya, Hispania ve İtalya eyaletlerini Octavianus'un kontrolüne bırakırken, kendisi Mısır'a gitti ve Jül Sezar'ın oğlu Caesarion'un annesi Ptolemaios kralıçesi VII. Kleopatra ile ittifak kurdu. Hispania eyaletinin kendisine verilmesi Antonius tarafından engellenen Lepidus'a Afrika bırakıldı. Octavianus'un payına, üçlü yönetim tarafından Makedonya seferinin ardından terhis edilme sözü verilen on binlerce eski askeri İtalya'da nereye yerlestireceğine karar vermek düşmüştü. Devletin elinde askerlere tahsis edilebilecek toprak kalmamıştı ve Roma yurtaşlarını kaybetmek uğruna mallarını haczetmek yoluna gitti. Nüfusun tamamının çıkartıldığı ya da kısmen tasfiye edildiği 18 kadar Roma kenti yeni yerleşimlerden etkilenmişti. Bu durum daha sonra birçok problem ortaya çıkartırken bu ve birçok olay sonrasında üçlü yönetim kişisel ihtaraların da etkisiyle çıktı.

Antonius, M.Ö. 31 yılında Octavianus'un ordusuna karşı kaybettiği Actium Savaşı'nın ardından bir suikast sonucu öldürdü. Lepidus'u da sürgüne göndermeyi başaran Octavianus, Cumhuriyeti tek başına yönetebilecek pozisyonu elde etti. Roma'ya gelen Octavianus ve hep onun yanında olan General Marcus Agrippa, senato tarafından ikili konsül seçildiler. Yıllar süren iç savaşlar sonucunda artık Roma'da neredeyse kanun yoktu ve Octavianus'un amacı Roma'yı istikrarlı bir devlet yapısına, kavuşturmakti. M.Ö. 27 yılında, Octavianus Roma Senatosu'nun demokratik haklarını resmi olarak geri verdi ve Roma eyaletleri ile orduları üzerindeki kontrolünden feragat etti.

Cumhuriyetten imparatorluğa geçiş sağılayan Octavianus, Asya Eyaleti'nde inceleme gezisi yaparken kentlerin ekonomik durumuna göre vergileri artırıp kısarak mali durumları düzeltme yoluna gitmişti. Vergi gelirlerinin daha kesin saptanabilmesini sağlayacak olan nüfus sayımları yaptırmıştı. Batı Anadolu bölgesindeki kentler Büyük İskender döneminden beri yaşayan hükümdarların kültürün yapılması kültürüne sahiptiler ve artık Latince'de *Majesteleri* gibi bir anlamı olan *Augustus* ünvanını alan Octavianus, Pergamon'da kendi adına bir tapınak yapılmasına izin verdi.

Yeni dönemde Akdeniz coğrafyasında ve diğer tüm krallık topraklarında Pax Romana adıyla bilinen barış ortamının sağlanması Roma kentlerinin refah düzeyini de artırmıştı. Roma İmparatorluğu'nun refahının her geçen gün arttığı bu dönemde İngiltere'den İspanya'ya, Kuzey Afrika'ya; Balkanlar'dan Anadolu'nun doğusuna kadar her yere yollar inşa edilmişti. Araç ve yol istasyonları olan bir imparatorluk postası kurulmuştu. Sağlanan bu düzen ortamında İmparatorluk rahat ticaret yapılan bir ortama dönüşmüştü.

Sonraki Roma imparatorlarının gücü ve unvanları Augustus'un kilelere göre daha sınırlıydı. Alçak gönüllü olduğunu göstermek için yeni atanmış imparator Augustus'a verilmiş olan unvanların bir ya da daha fazlasını reddeder ve sıkılıkla saltanatının ilerleyen zamanlarına doğru unvanların senato tarafından verilip verilmemiğine baksızın hepsini kullanırdı. Augustus'un saltanatı, görece bir barış dönemi olan ve *Pax Augusta* (*Augustus Barışı*) olarak adlandırılacak dönemin başlangıcı olmuştu. Sınırlarda gerçekleşen savaşlar ve taht kavgaları ile Akdeniz dünyası iki yüzyıldan uzun bir süre barış içerisinde yaşayacaktı. Augustus, Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını genişletmiş, sınırları bağımlı tampon devletler yardımıyla güvenlik altına almıştı. Sabit bir ordu ve bir donanma oluşturulurken resmi bir polis gücü ve Roma yangınlarıyla mücadele etmek için bir itfaiye gücü tesis edilmişti. Roma kenti onun döneminde yeniden inşa edilmişti. M.S. 14 yılında ölümü üzerine, Augustus, senato tarafından Romalıların ibadet etmeleri gereken bir tanrı ilan edilmişti.

Bir mali sistem kurulması ve bayındırılık hizmetlerine önem verilmesi ile, ön plandaki kentler olan Smyrna, Pergamon ve Ephesos'un, Roma'nın gözünde bölgenin birinci kenti olma yarısı imparatorluk dönemi boyunca devam etmişti. Bereketli geniş bir hinterlanda sahip olan Smyrna'nın, bu avantajını kapalı limanı sayesinde zenginlik ve refaha çevirmesi zor olmamış, hatta Kaystros Nehri (Küçük Menderes)'nin getirdiği alüvyonların sürekli tehdidi altında olan Ephesos Limanı'nın dolması itibariyle deniz ticaretinde ön plana çıkmaya başlamıştı. Hinterlandındaki tarım alanlarının ürün çeşitliliği ve bolluğu ile oluşan zenginliğini ticaret ile birleştiren Smyrna özellikle Roma ordusunun gemi, yiyecek ve tekstil ihtiyacının karşılanmasına önemli katkı vermektediydi. Doğu'dan gelen mallar Roma İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine Smyrna üzerinden geçmekteydi. Buna ilave olarak Augustus döneminden itibaren Smyrnalılar kentlerini kamu binaları ile süsleme yarışına girmişlerdi. Asya'daki Helenler Birliği imparatoru onurlandırmak için her yıl oldukça masraflı bir şenlik düzenlemektediydi ve bu şenliğin gerçekleştirildiği kentler arasında ilk sırayı Smyrna almaktaydı.

Roma imparatorluk olduktan sonra Smyrna ve diğer Asya eyaleti kentlerinde yüksek rütbeli bir din görevlisi olan Asiarkhos yönetimde yer almaya başlamıştı. Önceleri siyasal bir yöneticiyi tanımlayan bu unvan, daha sonra halk için düzenlenen oyular, bayramlar başta olmak üzere bütün

törenleri düzenleyip gözlemleyip denetleyen yönetim birimindeki kişiler için kullanılmaya başlandı. İmparatorluk döneminde Smyrna'da ayrıca bir de *Arkhierus* denilen Baş Kam (Baş Rahip) bulunmaktaydı. Asiarkhos, kendi kentinin Baş Kam'ı ve Nemesis, Athena, Herakles gibi bir tanrıının tapınağında *Stephanophoros* görevini üstlenebilirdi. Smyrna'da bir başka saygın makam ise *Praetor*'du. Bir komutan iken bazı Preator'lar yargıyla ilgili görevler de yerine getirmektediler.

1.4.3. Augustus Sonrası Dönem

Augustus'un üvey oğlu Tiberius imparatorlukta hızla yükselmiş ve M.Ö. 9 yılında kardeşi Drusus'un ölümünden sonra tahtın varisi olarak tek başına kalmıştı. Ancak bir yandan da Augustus'un Gaius ve Lucius isimlerinde iki tane, yine evlatlık olan torunları vardı. Tiberius onların iktidara hazırlandığını ve kendisinin geçici bir çözüm olacağını düşünerek Rodos Adası'na çekildi. Tiberius'un ayrılmasyyla veraset tamamen Augustus'un iki genç torunu Lucius ve Gaius Caesar'in üzerine kaldı. M.S. 2 yılında Lucius'un ölümünden sonra M.S. 4 yılında, Gaius da Ermenistan'da öldürülünce Augustus'un Tiberius'u varis olarak seçmekten başka çaresi kalmamıştı. Augustus, M.S. 14 yılında 76 yaşında öldü ve şanına yakışır bir cenaze töreniyle defnedildirken adeta tanrılaştırılmıştı. Tiberius döneminde bir deprem gerçekleşti ve Hermos (Gediz), Kaikos (Bakırçay) ve Hyllos (Kumçay) Vadileri'ndeki büyük bütün kentler büyük zarar gördü. Tiberius para yardımını yaparak ve vergileri 5 yıl erteleyerek depremden zarar görmüş kentlerin yeniden imar edilmesine katkı sağlamıştı. Asya Eyaleti kentleri arasında İmparator Tiberius, annesi Livia ve Senato adına bir tapınak yapılmasına karar verildiğinde başvuranlar arasında seçilen kent Smyrna'ydı. Kent böylece ilk kez Neokoros (Koruyucu) ünvanı aldı. Neokoros, Roma'da kentlere verilen imparatorluk propagandası yapma hakkıydı. Kent ilk önce imparator tarafından beğenilir, daha sonra Roma senatosunun oylamasından geçerdi. Bu hakkı kazanan kentlere hatırlı sayılır bir miktarda altın yardımı yapılrırdı. Neokoros hakkını kazanan kentler imparator adına yaptığı tapınağın içine imparatorun ve onun ailesinin heykellerini koyardı. Aynı zamanda bu kentler turistik olarak insanlar tarafından ziyaret edilir, kente tarım ve ticaret haricinde bir ek gelir sağlanırırdı. Neokoros kelimesi, aslında neos (tapınak) ve koreo (özen göstermek, bakmak) kelimelerinin bir araya gelmesinden oluşmaktadır ve başlangıçta tapınağı temiz tutmak ve kutsal eşyalara göz kulak olmakla görevli kişiyi anlatmaktadır; zamanla bu görev çok önem kazanmıştır. M.Ö. 2. yüzyılda Seleukos tehlikesi karşısında Roma'yı Batı Anadolu'ya mühahaleye çağırın ve Tanrılaştırılmış Roma Tapınağı'nı kentlerinde yükselten Smyrnalılar şimdi de başka bir tapınağın koruyucusu olarak onur kazanmışlardır.

Tiberius imparatorluk gücünü kullanmayı reddeden bir figürdü. Ancak senato da geçen uzun dönem içinde yönetimde etkin olma yetisini kaybetmişti. Yönetici olmadan önce olduğu gibi son dönemlerinde de yönetimden uzaklaşmaya çalışmış ve savaşçı olmayan, kötü bir yönetici olarak karakterize edilmiş olsa da Tiberius'un ölümü esnasında imparatorluk hazinesi ağızına kadar doluydu; sonuçta daha güçlü bir imparatorluk bırakmıştı. Fetihler için masraflı seferler düzenlemek yerine, imparatorluğu güçlendirmek ve genişletmek için ilave üsler kurmuş, askeri tehlikelerle mücadele etmek için diplomasayı kullanmıştı.

Tiberius M.S. 37'de öldüğünde tahtını Romalı ünlü Germanicus'un oğlu Caligula ve kendi torunu Tiberius Gemellus'a bıraktı. Caligula ilk zamanlarında cömert ruhluyu, sürgüne gönderilenleri geri çağırdı ve vergi sisteminden zarar görenlere yardım etti. Ancak zamanla kendini yaşayan bir tanrı olarak ilan etti ve acımasızlığı ile ön plana çıktı; hatta kendisine tepeden bakılmasını suç olarak ilan etmişti. Yaptıkları ile yazılanların gerçek mi kurgu mu olduğu tartışılmakla birlikte Caligula'nın 4 yıllık iktidarı öldürülmesi ile sonlanmıştı. Caligula'nın suikasta kurban gitmesinden sonra ailesinin hayatı olan tek yetişkin erkeği olarak Claudius imparator ilan edilmişti. Claudius yönetiminde imparatorluk Augustus döneminden sonraki ilk büyük genişlemeleri kaydetti, Ortadoğu'da, Doğu Avrupa'da ve Afrika'nın kuzeybatısında yerler alındı. En önemli fetih ise Büyük Britanya'nın alınmasıydı. Claudius M.S. 54'e kadar devam eden hükümdarlığı boyunca hem başkente hem de diğer eyaletlerde birçok bayındırlık işi başlatmıştı. Bu dönemde yine bir deprem Smyrna ve Ephesos'a büyük zarar vermişti.

M.S. 54 - 68 yılları arasında İmparatorluğu yöneten Nero, büyük amcası Claudius tarafından tahtın varisi olarak evlatlık edinilmişti. Yolsuzlukları azaltmak Nero'nun saltanatında önemli bir yer tutmuştu. Yüksek dereceden memurların fakirlerden çok fazla vergi topladığı suçlamaları üzerine Nero vergi toplama ayrıcalığını daha düşük seviyeden yetenekli komisyonalara verdi. Buna ilaveten, haraç ve rüşvet suçundan tutuklanan birçok devlet görevlisi görevden uzaklaştırıldı. Fakirlerin haddinden fazla vergilendirildiği yönünde yeni yakınlamar gelmeye başlayınca Nero tüm dolaylı vergileri yürürlükten kaldırırmak istedi; ancak Senato itiraz edince vergiler yüzde 4.5'ten yüzde 2.5'e düşürüldü. Yiyerek ithalindeki giderleri düşürmek için, ticaret gemilerinin vergiden muaf olduğu ilan edildi. Nero büyük yangın sonrası Roma'yı yeniden imar etmeye kalktı ve kenti süslemek için Asya Eyaleti'nin kentlerinden çok sayıda heykeli ve sanat eserlerini başkente taşıtti. Bu yağmadan Smyrna da büyük zarar görmüştü. Nero, saltanatı boyunca ticaretin yanı sıra imparatorluğun kültürel sermayesinin artırılması üzerine yönelmişti.

Nero sonrası imparatorluğun değişik bölgelerinde lejyonlar kendi komutanlarını imparator ilan etmişlerdi ve bu karmaşa yaklaşıklık bir yıl

sürmüştü. Rakiplerini tasfiye eden Vespasianus, Senato tarafından M.S. 69 yılında imparator ilan edildi. Yönetimi düzene sokan, vergileri gözden geçen, eyalet harçlarını artıran, memurları sıkı takibe alan Vespasianus halk tuvaletlerine girişte alınan idrar vergisi gibi ilginç vergiler türetmişti. Kendisi, sade yaşamının bir örneği olarak lüks ve savurganlığın toplum nezdinde utanç verici haline gelmesi için dikkat çekici düzenlemeler yaptı. Vespasianus'u ilk tanıyan eyalet olan Asya Eyaleti'nin depremlerde zarar gören Smyrna-Ephesos yolu elden geçirilmiş ve Roma'daki yönetimsel olarak oldukça karışık geçen yillardan sonra Smyrna ticari olarak kendine gelmeye başlamıştı.

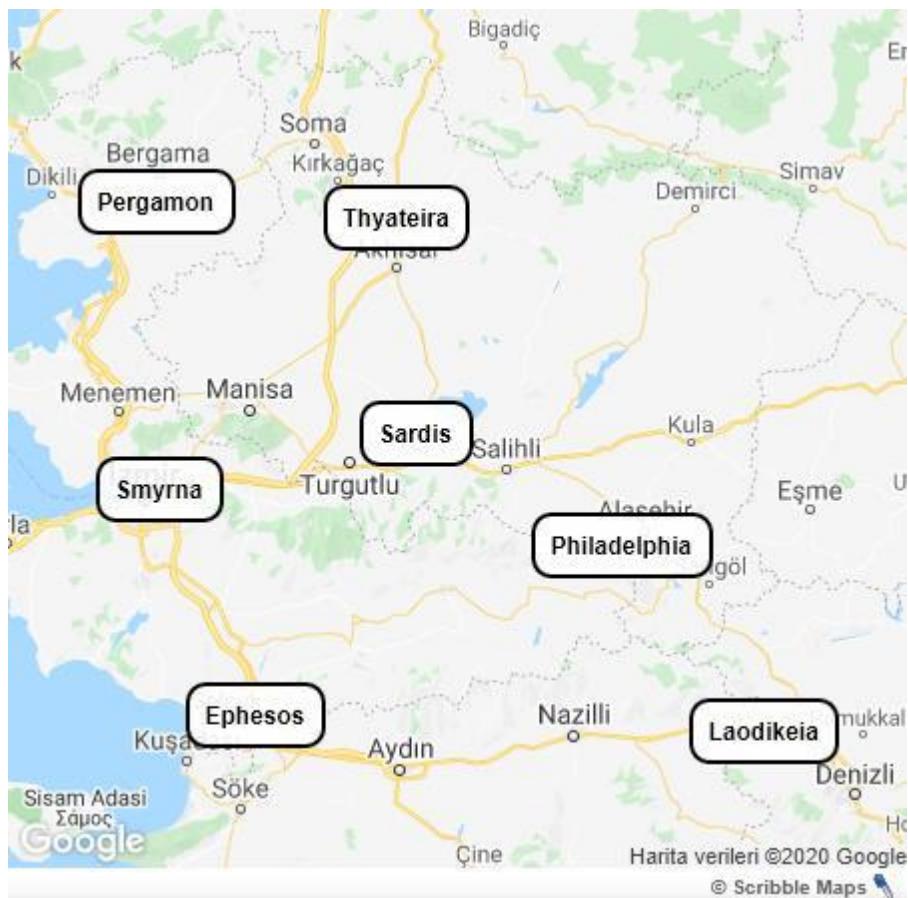
M.S. 81-96 arasında iktidarda olan Domitianus'un en büyük zevki sanat ve oyunlardı. Tarihi çok eskilere dayanan ve Camillus tarafından M.O. 387 yılında Camillus tarafından başlatılan Capitoline Oyunları'nı M.S. 86 yılında yeniden canlandırırken bu oyunlar modern zamanların olimpiyatlarına benziyordu. Müsabakalarda cirit atma, disk atma, uzun atlama gibi atletizm gösterileri, güreş, boks, araba yarışları gibi spor müsabakalarının yanı sıra hitabet, müzik ve temsil yarışmaları düzenleniyordu. İmparator, ülkenin her tarafından gelen yarışmacıların seyahat masraflarını karşılıyor ve ödülleri dağıtıyordu. Aynı zamanda gladyatör gösterilerine de düşkün olan Domitianus, döneminde farkında olmadan Smyrna için önemli bir olay gerçekleştirmiş ve Hz. İsa'nın en genç ve sevdiği havarilerinden olan ve Efes'te Hristiyanlığı yayan Aziz Yuhanna'yı ölüm cezasına çarptırmıştı.

Efsaneye göre Yuhanna'dan ellerini kızgın yağ dolu kazanın içine sokmasını istemiş ve mucize gerçekleşip, bir şey olmayınca öldürmek yerine, onu Patmos Adası'na sürgüne göndermişti. Yuhanna'ya görünen Hz. İsa yedi kilise oluşturulması ve bazı mesajlar iletmesini söylemiştii (*bkz. Harita 1.12*). *Mahşerin Yedi Kilisesi* olarak da adlandırılan bu kiliseler arasında Smyrna da vardı. Diğerleri ise Ephesos (Selçuk), Laodikeia (Denizli), Pergamon (Bergama), Sardes (Salihli), Philadelphia (Alaşehir) ve Thyateira (Akhısar)'ydı²⁴. Smyrna ile ilgili mektupta şu ifadeler geçmekteydi: "Smyrna, mür (ağaç) anlamına gelir, hoş kokulu mür yağı elde etmek için çalımsı ağaçın gövdesi bir keskiyle çizilir, akan reçine toplanır. Yağ ağaçta oluşan doğal yarıklardan sağlanırsa kalitesinin daha iyi olduğu söylenir. Bu benzetme Smyrna Kilisesi için çok uygundur. Çünkü burada Rab'be ait olan imanlılar topluluğu, çok fazlaıyla yaralara maruz kaldı. Smyrna çok acı çeken bir topluluktu. Kutsal Kitapta (Tevrat, Mezmurlar) mür yağı Tapınak hizmetlerinde veya ölüler için baharatlarla kefen hazırlanmasında kullanıldı. Smyrna Kilisesindeki inananlar, zulmün acı kasesini içmek zorunda kalırlarken, inançlı tanıklıkları Tanrı'nın onuruna sunulan hoş bir koku olmuştur."

²⁴ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

Yuhanna, kilise topluluklarının verdiği ödünleri ve işlediği günahları Mesih'in adına azarlamak ve onları tövbe edip başlangıçtaki sevgilerine geri dönmeye çağırmak, teşvik etmek, Domitianus'un kendisini tanrı ilan etmesiyle başlayan zulüm karşısında, kiliselerin İsa'ya olan imanını ve bağlılığını güçlendirmek, onları galip gelmeye ve ölüm pahasına da olsa sadık kalmaya teşvik etmek için bu mektupları yazmıştı. Yedi Kilise, Erken Hristiyanlık döneminin yedi büyük kilisesiydi. Yuhanna tarafından yazılan İncil'in Vahiy bölümünde adı geçen bu kiliseler, Hristiyanlıktaki simgesel bir öneme sahipti.

Harita 1.12: Küçük Asya'nın Yedi Kilisesi

1.4.4. II. ve III. Yüzyıllarda İniş Çıkışlar

M.S. 98-117 arasında iktidarda olan Trajan, tarihte önemli bir yere sahip olan ve Kral Yolu'nun başladığı Susa kentini işgal etmişti. Burada Pers kralı Osroes'i tahtından indirdi ve yerine onun Roma'ya sadık oğlu Parthamaspates'i tahta çıkardı. Roma ordusu, bir daha asla Doğu'ya doğru bu kadar fazla ilerleyemeyecekti. Döneminde imparatorluk, tarihindeki en geniş sınırlara kavuşurken bilgeliği, saygınılığı ve alçak gönüllülüğüyle anılan Trajan'dan sonra imparator olan evlatlığı Hadrianus iktidara geçmeden önce Suriye Valisi'ydi. Hadrianus'un Yahudiye'deki tavırları M.S. 132-135 arasında devam edecek olan büyük bir Yahudi Ayaklanması'na yol açmıştı; ancak daha sonra ordusu sonunda isyanı bastırılmış ve bir antlaşma sağlanmıştı. Hadrianus'un genel politikası ülkenin kuvvetli olması ve buna bağlı olarak antlaşmalarla ilerlenmesiydi. Barış politikası uygulanırken bir yandan da imparatorluk sınırları boyunca kalıcı tâkimatlar yapılmasını emretti. Tuna ve Ren sınırlarında belirli aralıklarla genellikle ahşap tâkimatlar, hisarlar, ileri karakollar ve gözetleme kuleleri inşa edilirken İngiltere'deki ünlü Hadrian Duvarı da bunlardan birisiydi. Hadrianus ayrıca ordu için yoğun rutin talimler oluşturarak tarihte önemli bir yenilik gerçekleştirmiştir.

Hadrianus İlejyonları yerinde denetlemenin dışında ülkenin genelinde neler olduğunu yerinde görmek için bolca seyahat etmekteydi ve bu, onun birçok konuda deneyim kazanmasına neden olmuştu. Sultanatının yardım fazlasını İtalya dışında geçirirken diğer imparatorlar Roma'dan genellikle savaş için ayrılır ve savaşın bitmesinin hemen ardından geri dönerdi. Mimariye, sanata, şaire düşkün olan ve bu konularda yetenekleri ve eserleri olan Hadrianus, Helen kültürünün hayranydı. Bütün Yunanistan ve İyon'a'da eski yarı özerk kent devletlerini birbirine bağlayan bir çeşit bölgesel parlamento kurmaya çalıştı. Panhellenion olarak bilinen bu parlamento, Helen'ler arasında iş birliği sağlamak için hevesli çabalara rağmen başarısız olmuştu.

Trajan zamanında kent, yeniden özgür kent olurken Hadrianus zamanında Smyrna ikinci kez *neokoros*, yani imparator tapınağına koruyucu olma unvanına sahip olmuştu. İmpator ve ailesi adına tapınak inşa etme hakkı olan bu durum sebebiyle Smyrna, bundan sonra sikkeleri üzerinde iki kez neokoros lejantını övünerek kullandı. Hadrianus'dan sonra M.S. 138-161 arasında imparator olan Antoninus Pius, M.S. 135 yılında Roma'yı yöneten dört Prokonsül'den biri olan Asya Prokonsülliğine atanarak ününü arttırmış, bölgede adil ve başarılı bir yönetim göstermişti (bkz. Harita 1.13).

Ersin Doğer'e göre Trajan, onu takip eden Hadrianus ve Antoninus Pius dönemleri Provincia Asia (Asya Eyaleti) ve Smyrna için sakin ve ticari olarak parlak bir dönem olmuştu. Trajan, Smyrna özelinde Nemesis Tapınağı'na heykeller, resimler konulmasını sağlamış; su kemerleri ve Smyrna-

Pergamon yolunun bakımını yaptırmıştı. Hadrianus ise Batı Anadolu kentlerine maddi ve manevi ilgisini göstermekten kaçınmamış, hatta M.S. 123 yılında Smyrna'yı ziyaret etmişti. İmparator oldukça bonkör davranışarak Smyrna'ya yüklü miktarda bağışladığı para ile kentin imarına destek vermiş, bir granarium (tahıl silosu) ve bir gymnasium (atletlerin beden eğitimi için düzenlenmiş, çevresinde revaklı avlular bulunan büyük bina) inşa edilmiştir. İmparatorun Smyrna'ya ilgisinin bir başka sebebi, kentte çok güvendiği birisi olan sofist Marcus Antonius Polemon ile dostluğuydu. Smyrna'da Helen kültürü ve belagat ile ilgili okulun başında olan Polemon, istediği zaman istediği yere seyahat etme hakkına sahip ve kıymet verilen bir kişiydi.

Harita 1.13: Trajan Döneminde Asya Eyaleti

Kaynak: Wikipedia

Marcus Aurelius, Antoninus Pius'un ölümü üzerine Lucius Verus'la birlikte imparator olurken M.S. 161-180 arasındaki bu iktidar döneminde teoride yasal olarak eşit olmalarına rağmen, Marcus Aurelius ön plandaydı. Bunda, daha kidemli ve daha ünlü olması da etkendi. Smyrna bu dönemde birçok felaketle karşı karşıya kalırken bunlardan birisi bir veba salgınıydı ve o dönemlerde yoğun savaşlarla eyaletlerden eyaletlere taşınan, imparatorluğun en ücra köşelerine kadar ulaşan salgından dolayı diğer birçok kent gibi Smyrna da büyük kayıplar vermişti.

Bu dönemde yaşanan depremde kentin büyük bölümü harabe haline gelmiş, kentin tapınakları, devlet agorası, tiyatrosu yıkılmış, kente yangınlar çıkmış, liman tesisleri büyük hasar görmüş ve çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Smyrna, Marcus Aurelius ve oğlu Commodus'a M.S. 176'da Doğu Eyaletlerine yaptıkları ziyaretten dönerken ev sahipliği yapmıştır. O ziyaret sırasında Smyrna'da yaşayan ünlü sofist Aelius Aristides imparatorla bir dostluk kurmuştu. Aristides bu dostluğa güvenerek ona mektup yazmış, kentin durumunu anlatmış ve yardım istemiştir. İmparator kentin imarı için Roma Senatosu'ndan ödenek çıkartmıştır. Buna ilave olarak 10 yıl süreyle kentin vergilerini ertelemiştir. Kentin merkezine de Aristides'in bir bronz heykeli yapılmıştı. Ancak Smyrna, hâlâ Pergamon'un kültürel, mimari olarak etkileyiciliğinin ve Roma Valisi'nin yaşadığı ve idari olarak önemi olan Ephesos'un büyülüğünün gerisinde kalmaktaydı.

Marcus Aurelius'un ikiz oğullarından Antoninus beş yaşında ölmüş ve diğer oğlu Commodus M.S. 177'de henüz 15 yaşında Roma tarihindeki en genç konsül olmuştu. M.S. 192'ye kadar iktidarı sürdürmüştü ve kendini Herkul'ün bir reankarnasyonu olarak gören, sık sık arenada efsanevi kahramana benzemeye çalışarak değişik vahşi hayvanlarla dövüşen ilginç bir karakterdi. Doğu lejyonları komutanı Septimius Severus M.S. 193'ten 211'e kadar iktidarda kalırken Afrika kökenli ilk Roma imparatoru olmuştu. Asker kökenli bir imparator olması itibarıyle orduya öncelik vermektedi ve ordunun beslenmesi için sivil halk üzerinde önemli vergi artışları yapmıştır. Zaten M.S. 197 yılında Medler ve Ahamenişler'den sonra üçüncü Pers imparatorluğu olan Part İmparatorluğu'na savaş açmıştır. Roma ordusu Partların başkenti Tizpon'u ele geçirmiştir ve Roma sınırları Dicle'ye kadar genişlemiştir. Septimus Severus'un imparator olduktan sonra M.S. 198'de iki oğlu Caracalla ve Geta'yı iktidarına ortak ederken Caracalla kardeşini suikastla öldürdü. Askeri bir diktatör olan Caracalla da babası gibi askerleri önemsememiş ve lejyon askerlerine ödenen maaşı yükselmiştir; ancak bunu yaparken hem vergi gelirlerini artırmak için bazı kişilere Roma yurttaşlığı vermiş; hem de lejyonların ödemelerini yapabilmek için gümüş miktarını yüzde 25 azaltmıştır.

Bu dönemde Smyrna'da basılan sikkeler üzerinde imparatorun, iki oğlunun ve karısı Julia Domna'nın portreleri basılmıştı (*bkz. Resim 1.2*).

Ersin Doğer'e göre bu dönemde Smyrna'nın kültür alanındaki en büyük kazançlarından birisi Atina'dan kovulan ünlü sofist Lykiali Herakleides'in kente yerleşmesinin ardından Helen dünyasının birçok yerinden onun öğrencisi olmak isteyen gençleri kente çekmiş olmasıydı. Smyrnalılar onun adına Severia şenlikleri düzenledi. Caracalla M.S. 214 yılında Smyrna'yı ziyaret etmiş ve kente kendi adına tapınak inşa etme izni vermişti. Böylece Smyrna üçüncü kez Neokoros ünvanı alarak bunu rekabet halinde olduğu Pergamon ve Ephesos'a karşı bir övünç kaynağı olarak görmüştü.

Caracalla'nın M.S. 217'de ölümü sonrasında dönemin Alexander Severus zamanında lüks ve aşırılık azaltıldı, sikkelerin standartı yükseltildi, vergiler hafifletildi ve düşük faizden borç veren finansal yapılanmalara gidildi. Edebiyat, sanat ve bilim desteklendi. Severus sadece bu konularda değil din konularında da açık fikirliydi ve kendi özel şapelinde Orpheus, İbrahim Peygamber, Tyanalı Apollon ve İsa Peygamber'in büstleri vardi. Hz. İsa adına bir tapınak yaptırılmaya istekliydi, ancak pagan rahipleri tarafından caydırıldı.

Resim 1.2: Septimus Severus Sikkesi

Takip eden 50 yıllık süreç imparatorların belirli bir süre iktidarda kalamadığı, suikastlara uğradığı bir kargaşa dönemiyydi. İmparatorluk dış düşmanların ağır baskısı altına girerken aynı zamanda çok sayıda isyancı nedeniyle devletin gücü zayıflamış, bu da imparatorluğu tehlikeli bir iç savaş tehdidi ile karşıya bırakmıştır. Aynı zamanda, devletin ekonomik olarak alt yapısını oluşturan tarım ve ticaretteki istikrarsızlığın neden olduğu bozulma nedeniyle işler gittikçe daha kötüye gitmiştir. İmparatorluk dağılmaya başlamıştı; doğu eyaletleri kurtarıcılar olarak Suriye eyaletindeki Palmyra kenti yöneticisinin egemenliğinde Palmyra İmparatorluğu adını almışlardı. Ren hattının batısındaki eyaletler ise Roma toprakları içindeki üçüncü otonom devlet olan ve Galya İmparatorluğu olarak adlandırılan devleti oluşturmuşlardır. Roma'daki imparator ise, iç tehditler ve İtalya ve Balkanların savunmasıyla meşguldü.

Bu dönemde iktidara gelen imparatorlardan Gallienus'un sultanatı sırasında, İmparatorluğun batı sınırlarında sürekli çatışmalar vardı ve Galya'nın büyük bir kısmının kontrolünü kaybetmek gibi önemli bir olay yaşanmıştı. Gallienus, ondan önce tahta çıkanlardan farklı olarak anladı ki, İmparatorluk tarihinde eğer uğruna dövüşmek gereken değerli bir şey varsa korunabilirdi. Bunun için kültür ve bilimin desteklenmesi gerekiydi ve Gallienus savaşlardan nefes almaya vakit bulur bulmaz bu görevi yerine getirmiştir. Durumunu güçlendirmek için seçmiş olduğu ana yöntem, sultanatı sırasında basılmış olan sikkelerdi. Sikkeler, özellikle de üzerinde tanrı isimleri bulunanlar, başarılı bir propagandanın nasıl olduğunun açık bir kanıtıydı. Bu sikkeleri düzenli olarak kullanan köylü ve tüccarlar imparatorlarını desteklemeye devam ediyorlardı. Gallienus sonrasında sırasıyla Smyrnalı II. Claudius ve kardeşi Quintillus'un kısa iktidar dönemleri yaşanmıştır. M.S. 270'te iktidara gelen Aurelian ilk iş olarak Roma toprakları üzerinde kendi konumunu güçlendirmeyi ve imparatorluğu yeniden birleştirmeyi amaçladı. Hemen Vandallar ve Sarmatyalıları Roma topraklarından kovmak için Kuzey İtalya'ya sefer düzenledi. Birçok ayaklanma ile karşılaşmasına rağmen Aurelian, ordunun önemini farkındaydı ve sikkelerinden bilinen propagandalarının da gösterdiğine göre, lejyonların desteğini sağlamaya çalışmıştır.

Aurelian, Vandalları Pavia Savaşı'nda bozguna uğrattı. Bu sebeple kendisine *Germanicus Maximus* unvanı verildi. İmparator lejyonlarının yönünü Balkanlara çevirdi ve Tuna'nın ötesinde Gotları yenerek bozguna uğrattı ve bu seferde *Gothicus Maximus* unvanını aldı. En son olarak da Suriye, Filistin, Mısır ve Küçük Asya topraklarının büyük bir bölümünü içine alan Palmira İmparatorluğu'na yönelsiymişti. Küçük Asya kuşatıldı ve ordular altı ay içinde, kraliceleri Zenobia, Sasani İmparatorluğu'na kaçmayı denediğinde Palmira İmparatorluğu'nu yok etmişlerdi. Zenobia ve oğlu esir alınmış ve Aurelian'ın Roma'daki zafer geçisi sırasında caddelerde yürümek zorunda bırakılmışlardı. Bu olaydan sonra Aurelian, *Parthicus Maximus* ve *Restitutor Orientis (Doğunun Yeniden Kurucusu)* unvanlarını aldı. Bütün bunlar olup bittikten sonra M.S. 274 yılında, Aurelian dikkatini tekrar batıya, Galya İmparatorluğu'na verdi. Aurelian, bu seferi büyük ölçüde diplomasi ile kazandı; Galya imparatoru Tetricus ile plan yapmıştır. Ordular Châlons-en-Champagne'da karşılaştığından Tetricus, hemen Roma ordusuna kaçmıştır. Aurelian karşısına çıkan Galya ordusunu kolaylıkla bozguna uğratırken bu plandaki rolü nedeniyle Tetricus İtalya'da yüksek dereceli bir pozisyonla ödüllendirildi. Aurelian Roma'ya döndü ve Senato'dan son onursal unvanı olan *Restitutor Orbis (Dünya'nın Yeniden Kurucusu)* unvanını aldı. Dört yıl içinde imparatorluğu yeniden birleştirmiş ve imparatorluğa yeni bir başlangıç şansı vermiştir.

Genel olarak Roma dönemi gözden geçirildiğinde Pergamon Krallığı'nın kontrolü altında geçen yillardan sonra da Smyrna, Roma döneminde de iç

işlerinde özgür kent konumunu koruyacak, vergilerden muaf tutulacaktı. Pontus Kralı VI. Mithridates'e verdikleri destek gibi konular başlarına dert açsa da Smyrna halkı yönetime ve kentin finansal yapısına genel olarak egemen olmuştu. M.S. 2. yüzyıl sonlarına kadar Helen döneminde olduğu gibi kentin idarecilerini seçebiliyorlardı. Bu dönemden sonra Roma Senatosu'nun kente ağırlığının daha fazla hissedildiği görülmekteydi ve Senato tarafından kent yönetimi için seçilen kişilere bir soyluluk payesi verilmekteydi. Smyrna başta olmak üzere bütün kıyı kentleri Roma'nın iktidar kavgalarından bir türlü uzak kalamamışlardı.

Smyrna, Ephesos ve Pergamon arasında eyaletin birinci kenti olma yarışı geçmişten bu yana her alanda vardı. Roma yönetimine geçtikten sonra ve Asya Eyaleti'nin kurulmasıyla rekabet içinde bu üç kent arasındaki yollar yenilenmiş ve yeni yollar eklenmişti. Bütün yollar Ephesos (Selçuk), Pergamon (Bergama) ve Sardeis (Salihli) üçgenin ortasında kalan Smyrna'ya çıkmaktaydı. Bu üç kentin rekabeti sadece ticarette değil başka alanlarda da vardı. Örneğin Pergamon ve Ephesos gibi Smyrna'nın da antik dünyaca bilinen ve kabul gören bir tıp okulu vardı ve M.S. 2. yüzyılda, aslen bir Pergamonlu aristokrat aileden gelen ünlü hekim Cladius Galenos, Roma'da saray doktoru olmadan önce Smyrna'daki bu tıp okulunda anatomi dersleri almıştı.

Smyrna kendi hinterlandındaki ürün çeşitliliği ve bolluğunun yanı sıra kendi ürünleri ile eyaletin diğer kentlerinin mallarının bu kentin limanından Akdeniz'in limanlarına ihraç edilmesi sayesinde önemli bir zenginlik elde etmişti. Kentin limanının, doğudan ve batıdan gelen malların karşılıklı transferinde ara ara siyasi sebeplerle kopmalar olsa da sürekli yükselen bir grafiği olmuştu. Bu transferlerde yakın hinterlandıyla olan bölüm de ticarette önemli bir yer tutmaktadır. Kentin giderek artan zenginleşmesi bir burjuvazi sınıfının olmasını sağlarken kentin yoğun deniz ticareti birçok farklı bölge insanların bu kentlerde ticaret yapmasını ve ikamet etmelerini sağlamıştı. Buna ilave olarak Kaystros Nehri'nin (Küçük Menderes) getirdiği alüvyonların sürekli tehdidi altında olan Ephesos Limanı'nın dolmaya başlaması sebebiyle Smyrna, deniz ticaretinde daha da ön plana çıkmıştı. Hinterlandındaki ürün çeşitliliği ve bolluğu sunan verimli tarım alanlarının gelirlerinden oluşan zenginliğini ticaret ile birlleştirerek ön plana çıkan Smyrna, özellikle Roma ordusunun gemi, yiyecek ve tekstil ihtiyacının karşılanmasına önemli katkı vermektediydi.

Büyük ticareti ile Smyrna çok eski tarihlerden beri birçok farklı inançla tanışmış; çok tanrılı dinler ve semavi dinler bu kente bir arada yer almıştı; örneğin Roma öncesi dönemlerde de Antiokhos (M.Ö. 223-187) Yahudi halkından birçok kişi Batı Anadolu'da ikamete zorlamasıyla başlayan süreçte yıllar içinde bu bölgede sayıları bir hayli artmıştı. Roma döneminde ise Smyrna M.S. 54 yılında Saint (Aziz) Paulus'a çok kısa süre de olsa ev

sahipliği yapmış, Smyrna'da en eski Hristiyan topluluklarından biri oluşmuştur. Bu toplulukta havarileri en son görenlerden biri ve Saint (Aziz) John'un yaşlılığında onun öğrencisi de olan, yine onun tarafından Smyrna Piskoposu olarak atanması öğütlenmiş olan Polykarp, en önemli Hristiyan kişiliklerden biri olarak Smyrna Hristiyan cemaatinin önderi durumuna gelmişti. Hristiyanlara dönük yeniden kovuşturmaların başladığı bir sırada, M.S. 155 yılında, Provincia Asia (Asya Eyaleti) Kentleri Birliği'nin Smyrna Stadiumu'nda yapılan şenlikleri sırasında tutuklanan Hristiyanlar arasında Polykarp da vardı. Ona imparatoru tanrı olarak kabul etmesi, imparator için kurban kesmesi, tütsü yakması istendiye de o bunu kabul etmeyerek öldürmüştü. Daha sonra aynı yerde Polykarpos için bir martyrium (şehitlik) inşa edilmiştir.

1.4.5. İlk Bölünme Denemesi ve Bizans Dönemi

Roma İmparatorluğu'nda imparator meşruiyetini büyük ölçüde karmaşık bir cumhuriyetçi unvan ve uygulamalar üzerinden alırken *imparator* kelimesi lejyonlara yani birliklere komandanlık etmesinden kaynaklanan *en büyük komandan* şeklinde bir anlama sahipti. Ancak bu düzenlemeler imparatorluğun ilk iki yüzyılında işlerken Septimius Severus döneminden itibaren yöneticiler cumhuriyetçi kuralları giderek zayıflatmaya ve anayasal hükümdardan ziyade daha fazla diktatör gibi hüküm sürmeye başladılar.

İmparator Diocletianus'un 284 yılında tahta geçmesinden önceki uzun bir dönem boyunca birçok imparator kısa sürelerle iktidara gelmiş ve ikisi haricinde bunların hepsi ya bir suikast sonucunda ya da savaşta öldürmüştü. Roma İmparatorluğu'nu neredeyse yıkılmanın eşliğine getiren bu elli yıldan uzun sürede sadece Aurelian zamanında ülkeye bir düzen gelmiş ve dağılmaktan kurtulmuştu; ancak Diocletianus Roma'nın mevcut devlet yapısının sürdürilemez olduğunu düşünüyordu. Önceki nesillerde yaşanan kargaşaları engellemek ve imparatorluğun devamını sağlamak için bir dizi reform başlattı. Bu reformların arasında daha kolay yönetilir hale getirmek için imparatorluğun bölünmesi, imparator seçimi için yeni bir sistem, cumhuriyet döneminin izlerinin silinmesi için otokratik bir yönetim ve ekonomik reformlar vardı.

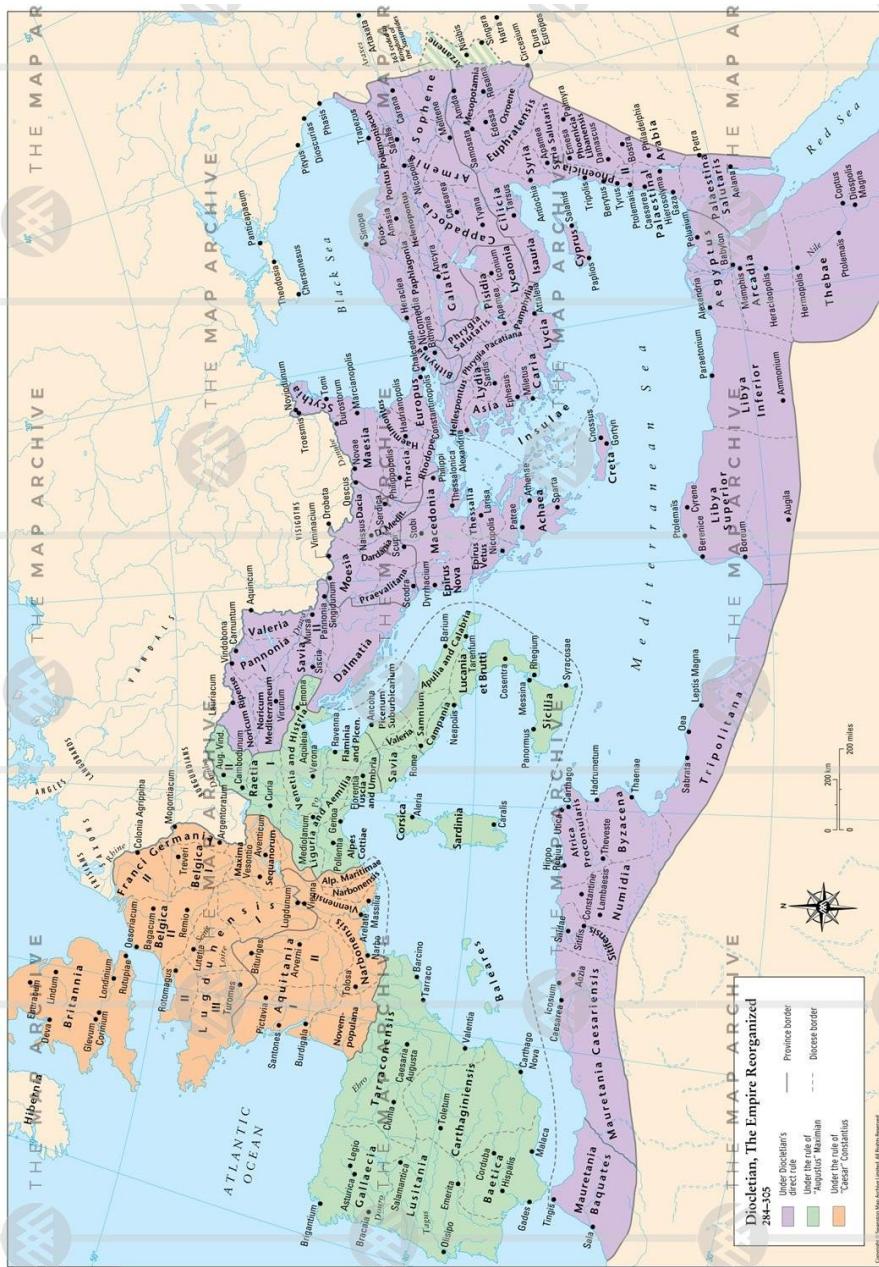
Diocletianus makamın daha itibar sahibi ve daha dengeli hale gelmesi için askeri güçten daha fazlasına dayanması gerektiğini fark etmişti. Bu yüzden imparatorluk meşruiyeti için dine dayalı bir temel oluşturmaya çalıştı. Ayrıca Roma'da imparatorlarının neye göre başa gelecekleri hiçbir zaman çözülememişti; net bir kural yoktu ve bu da genellikle iç savaşlara neden oluyordu. İlk imparatorlar evlat edinme yöntemini benimsemişlerdi ve ancak bu durum imparatorun senato ve ordu ile problem yaşammasına sebep olabiliyordu. Diocletianus imparatorluğun tek bir imparator tarafından yönetilemeyecek kadar büyük olduğunu düşünmekteydi; barbar istilaları ve

imparatorluğun iç sorunlarıyla aynı anda başa çıkmak mümkün değildi. Getirdiği radikal çözüm, haritanın tam ortasından Roma'nın biraz doğusunda yukarıdan aşağıya düz bir çizgi çekip doğu ve batı olmak üzere imparatorluğu ikiye bölmekti ve bu bölünme kısa vadede kalıcı olmadıysa da 395'ten sonra gerçekleşecek sürekli bölünmeye emsal teşkil etmişti. Diocletianus'un getirdiği çözümle Doğu ve Batı olmak üzere bölünen imparatorlukta Doğu'da bir kıdemli imparator, Batı'da bir kıdemli imparator başa geçecek, bunların yanında da birer ast imparator olacaktı. İki kıdemli imparator Augustus unvanını alırken diğer iki ast imparator ise Sezar unvanını alacaktı.

Diocletianus kendisine Doğu İmparatorluğu'nu seçmiş ve Maximian'a da Batı İmparatorluğu'nu vermişti. İmparatorluk iktidarı artık fiili olarak iki kişinin arasında bölüştürülmüştu. Geçmişteki Provincia Asia (Asya Eyaleti) bölgesi yeni yapılanmada imparatorluk topraklarının Dioikesis adı verilen 12 büyük yönetim bölgesinden biri olurken ayrıca kendi içinde de 7 eyalet alanına ayrılmıştı (bkz. Harita 1.14). Smyrna, kıyı bandını baştan aşağıya kapsayan adı Asia olan eyaletin içinde yer aldı ve eyaletin yönetim merkezi Ephesos idi. Roma ekonomisi çökmenin eşigidindeydi. Elli yıl süren iç ve dış savaşlar geniş çaplı yoksulluğa neden olmuştu. İmparatorluğun devamlılığının sağlanması için gümüş sikkenin değerini düşürmek, daha fazla para basmaktan başka çare yoktu. Bunun sonucunda yüksek enflasyon, imparatorluk sikkelerine güvensizlik ve bazı yerlerde takas ekonomisi ortaya çıkmıştı. Diocletianus bir madeni para sistemi改革unu başlatmış ve içine gümüş katılmış büyük bronz sikke, yani *follis* ilk defa piyasaya çıkmıştı. Daha sonra *Maksimum Fiyat Fermanı* ile enflasyon dizginlenmeye çalışılmıştı. Bu fermanla birçok ürünün fiyatları ve maaşlar sabitlenmişti ancak ferman enflasyonu dizgınlemek yerine malların karaborsaya düşmesine ve kıtlıklara neden oldu. Bu dönemde bir yandan da vergi oranları ve kamu hizmetleri artırılmıştı. Kişi sayısına ve toprağa dayalı kapsamlı bir vergi sistemi her beş yılda bir yapılan sayımlarla bağlılı olarak oluşturuldu.

308-324 arasında İmparatorluğun doğu kısmında yönetimini sürdürten Licinius, Batı Roma'nın imparatoru olan I. Konstantin'in üvey kız kardeşi Flavia Julia Constantia ile evlenerek I. Konstantin ile kardeşlik bağı kurdu. Bu akrabalık ilişkisi bir yandan kendisine bir koruma sağlarken, öte yandan her iki imparatora diğerinin bölgesinde üzerinde hak iddia etme şansını tanıtmaktaydı. Licinius'un I. Konstantin'e yönelik bir komploya karışlığının anlaşılmasıyla iç savaş çıktı. Licinius ağır bir yenilgi alırken I. Konstantin için Roma İmparatorluğu'nun mutlak hâkim olma yolu da açılmıştı. 4. yüzyılda imparatorluğun zenginliğinin kaynağı Doğu'dan, Mısır ve Asya Eyaleti üzerinden yapılan ticaretten geliyordu; Byzantium'un ticaret yollarının büyük kısmını kontrol edebilecek bir noktada olması kenti cazip hale getirmektedi.

Harita 1.14: Roma Dioikesisleri ve Asya Eyaleti (M.S.300)

Kaynak: The Map Archive

İmparatorluğun köhneleşmiş kurumları ve alışkanlıklarıyla Roma'dan yönetilmeye devam edemeyeceğini gören I. Konstantin, 330 yılında Byzantium'u imparatorluğun yeni başkenti olarak ilan etti. Kente *Yeni Roma* anlamına gelen *Nova Roma* adını veren I. Konstantin, Senato ve diğer tüm kurumları buraya taşıtti. İlk zamanlarından itibaren ise kent Konstantinopolis yani Konstantin'in Şehri diye anılacaktı. I. Konstantin, imparatorluk sınırları içinde yaşayan Hristiyanlara din özgürlüğü tanımış ve tüm imparatorluğun pagan inanç sistemini terk etmesini teşvik etmişti. Bu tavrı nedeniyle Ortodoks kiliseleri tarafından *azizlik* mertebesine yükseltilerek kutsanan I. Konstantin, bir yandan da sikkelerinde Apollon gibi Roma tanrılarına yer vermekten, hatta kimi zaman kendisini *Güneş Tanrısı* şeklinde resmetmekte de kaçınmamıştı.

Takip eden dönemde siyasi bunalımlar, isyanlar, barbar akınları ve çok büyük bir imparatorluğun yönetim zafiyetleri özerk örgütlenmenin kontrolü konusunda sıkıntılardan yaşanmasına sebep oldu. I. Theodosius zamanında 395'te imparatorluk ikiye ayrıldı ve I. Theodosius ölmeden önce batı yanını Honorius'a, doğu yanını ise Arkadius'a bıraktı. Doğu Roma İmparatorluğu uzun süre sınırlarına yiğilan Cermen boyalarını toprakları içinde dağıtarak nüfus yiğilmasına engel olmaya çalışmıştı. I. Theodosius, Vizigotları devlet içinde federe olarak kabul eden bir anlaşma imzaladı. Ancak ölümü ile Vizigotlar Trakya, Makedonya, Teselya ve Peloponnesos'u yağmaladı. Yerine gelen Arcadius, Vizigotlarla anlaşma yolunu seçerek onların Galya (Fransa) ve İspanya'ya yöneliklerini sağlamıştı. Doğudaki kentlerin ticaretle zenginleşmesi de söz konusuyken, Küçük Asya, Suriye ve Mısır gibi tarım, zanaat ve ticari gelenekleri güçlü eyaletleri sayesinde Doğu Roma İmparatorluğu ayakta kalmayı başarmıştı. I. Theodosius sonrasında 12 yılda birkaç imparator yönetimde yer aldıktan sonra Doğu Roma'nın başına 5. yüzyılın ortasına kadar, tam 42 yıl için II. Theodosius geçmişti. Yönetimi sırasında Konstantinopolis'te Theodosius surlarını yaptırırken yine kendi adını taşıyan Theodosius Kanunlarında Büyük Konstantin'den beri çıkartılmış olan imparatorluk kararnameleri toplanmış ve tasnif edilmişti.

Batı Roma İmparatorluğu ise her geçen gün erimekteydi. Roma'nın gücü azaldıkça vergilerin yükü giderek daha da tahammül edilemez bir boyuta gelmişti ve bunun neticesinde elde kalmış olan bölgelerin sadakatini ciddi biçimde azaldı. Attila İtalya'nın kuzeyini yakıp yıkarken Vandallar Roma'yı ele geçirdiler ve yağmaladılar. Bu akınların sonu gelmedi ve Batı Roma İmparatorluğu yaklaşık 100 yıl içinde kuzeyli barbarların akınlarıyla fiili olarak ortadan kalktı. Doğu Roma'nın bu dönem sonrasında savaştığı cepheler artmıştı. Batıda sık sık Ostrogotlar gibi kavimlerle karşı karşıya kalırlarken doğuda ise en büyük rakipleri Perslerdi. 527 yılında iktidara gelen I. Justinianus, yaklaşık 40 yıllık iktidarı döneminde imparatorluğun eski büyülüüğünü tekrar geri getirmeyi amaçlıyordu ve İtalya'da birçok yeri de geri almıştı, ancak doğunun bazı kentleri Arapların eline geçerken Slavlar Balkanlarda Bulgar devletini kurmuşlardı. Bugün modern devletlerde özel

hukukun temeli olan Roma Hukuku, onun zamanında Doğu Roma ülkesinde yürürlükte olan kuralların toparlanması ile ortaya çıkmıştı. I. Justinianus döneminde birçok önemli mimari yapı inşa edilirken en önemlisi Doğu Ortodoks Hristiyan mezhebinin merkez kilisesi olarak ortaya çıkan Ayasofya olmuştu. I. Justinianus imparatorluğun her tarafını kiliseler, kaleler ve hastanelerle donattı.

Sonrasında inişli çıkışlı dönemler yaşanırken 582'de iktidara gelen ve 20 yıl iktidarda kalan Mauricius, öncelikle imparatorluğa geçmeden çok önce başlamış olan Sasani-Bizans Savaşları'nı devam ettirmek zorunda kalmıştı ve bu önemli mücadeleden en sonunda galibiyet ile ayrılmıştı. Ancak Medler, Ahamenişler ve Partlardan sonra İran'da yükselen Sasanilerle gerek savaşlar gerekse diplomatik oyunlar hiçbir zaman bitmemiştir. İmparator Mauricius, Sasani prensi Hüsrev'in tahtını tekrar kazanmasına yardım ederek 572-591 tarihli savaşı sona erdirdi. Bizans, birçok toprağını geri kazanırken ekonomik olarak olayın önemi de artık Sasanilere haraç ödemek zorunda kalmamalarıydı. Mauricius'un sürekli savaşmak zorunda kaldığı bir başka cephe ise Balkanlar olmuştu ve burada Bizans orduları yıllarca Avarlar ve Slavlar ile karşı karşıya geldi.

Doğu Roma (Bizans) toprakları İmparator Mauricius'un öldürülüp Phokas'ın iktidara gelmesi ardından anarşî ve iç savaş ile karşı karşıya kaldı. Hüsrev, Mauricius'un ölümünün intikamını almak için savaş ilan etti. Bu, uzun yıllar boyu süren bir çatışmaya dönüşmüştü ve iki devlet Batı Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya her yerde savaşmıştı. Sasaniler 615'te Kalkeidon (Kadıköy)'a ulaştığında, İmparator Herakleios savaştan çekilmeyi kabul edip II. Hüsrev'in imparatoru seçmesine izin vermenin yanında Sasan imparatoru II. Hüsrev'e bağlanmaya hazırıldı²⁵. Rodos ve birkaç diğer adanın da Sasanilerin eline geçmesiyle Konstantinopolis'teki umutsuzluk Herakleios'un hükümeti Afrika'daki Kartaca'ya taşımayı düşünmesi boyutundaydı. Bu arada II. Hüsrev'in orduları Anadolu'yu boylu boyunca geçerek Sardeis ve Ephesos'a ulaşıp bu kentleri yağma ve tahrip ederken Smyrna bu saldırılardan yara almadan kurtulmuştu.

Bu uzun süren savaşları en sonunda Bizans İmparatorluğu kazandı; ancak neredeyse kesintisiz bir yüzyıllık Bizans-Sasanı çatışmasının biriken etkileri ile her iki imparatorluk da büyük hasar almıştı. İslam tarafından yeni birleştirilmiş olan Arapların şiddetli saldırılarına maruz kaldıkları için, her iki imparatorluk da iyileşme şansı bulamadı. Sasan İmparatorluğu bu saldırılarda hızla çökerken Sasanı Savaşları sırasında, yorgun düşmüş Bizans İmparatorluğu kısa bir süre önce geri kazandığı Suriye, Ermenistan, Mısır ve Kuzey Afrika'yı tekrar kaybetti. Takip eden dönemde Mısır'ın

²⁵ Bahsi geçen tarihi ismin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yeri parantez içinde gösterilmektedir.

batısındaki Bizans eyaleti olan Kartaca Afrika Eksarşı Gregori merkeze karşı isyan edip kendini eski Afrika İmparatoru olarak ilan etti.

IV. Konstantinos, 668–685 arasında imparator iken de Araplar ile savaşlar devam etmişti. Karadan savaşlar devam ederken Emevilerin donanma gücü harekete geçip Ege Denizi'nde Bizans adalarını ve kıyıdaki kentleri yağmalayıp ellerine geçirmeye başladı. Smyrna da 665 yılında bir Arap donanması tarafından işgal edilmişti. Kişi Smyrna'da geçen Emeviler Konstantinopolis'i uzun süre kuşattılsa da kenti ele geçiremeyince Smyrna'dan çekildiler. Başarısız kuşatmadan sonra 679 yılında Bizans ile Emeviler arasında barış antlaşması imzalandı. Emeviler, Bizans'tan aldıkları Ege adalarını geri verdikleri gibi yıllık haraç ödemeyi de kabul etti. Smyrna'nın 7. yüzyıl boyunca maruz kaldığı bunca tehdit ve işgal sonrasında, kent ekonomik olarak kendi kabuğuna çekilmişti. Bu süreçte Smyrna'nın surla çevrili yerleşik alanının dışında kalan yaşam ortadan kalkmış ve Smyrnalılar tamamen sur içinde yaşamaya başlamıştı. Kent içinde ise yüzlerce yıldır kentin merkezi durumunda bulunan Smyrna Agorası ile çevresindeki Kent Meclisi ve Roma Hamamı gibi diğer kamu yapıları kullanım dışı kalmış, kent issızlaşmıştı. Halk kendilerini güvende hissettikleri Pagos (Kadifekale) ve Liman (Ok) Kalesi'ne doğru çekilmişti.

7. yüzyılın sonunda Bizans İmparatoru II. Justinianos ve Emevi halifesı Abdülmelik, kendilerinden daha önceki İmparator IV. Konstantinos ve Halife Muaviye zamanında yapılan antlaşmaya atıf yaparak, aralarında bir antlaşma imzaladılar. Bu antlaşmanın önemli bir kısmı da Kıbrıs Adası'ni ilgilendirmekteydi. Kıbrıs Adası'ndan alınan vergiler eşit olarak her iki taraf arasında bölüşülecekti ve her iki tarafın da atadığı valiler ile ortak olarak nispeten özerk şekilde Bizans-Emevi tarafından ortak olarak idare edilecekti. Kıbrıs üzerinde varılan bu antlaşma çok uzun bir süre boyunca geçerli oldu ki, bu gibi durumlar ilginç bir şekilde gelecekte de Kıbrıs'ın hayatında olacaktı. II. Justinianos savaşlarda nüfusu çok düşmüş olan Anadolu'ya yeniden Hristiyan nüfusu göç ettirerek, Anadolu'yu daha istikrarlı bir Bizans bölgesi haline getirmeyi hedeflemiştir ve çok büyük sayıda Slav ahalisi Anadolu'ya yerleştirdi. Balkanlar'dan Anadolu'ya devlet zoru ile yaptırılan göçlerle Anadolu'ya getirilen nüfusun 250.000 kişiyi aştiği tahmin edilmektedir. Zamanına göre gayet büyük olan II. Justinianos'un zorla yaptığı bu göçler Anadolu'da büyük değişikliklere neden olmuştu. O zamana kadar feodal arazi sahiplerine hizmet etme yükümlülükleri bulunan köylülerden oluşan nüfusun yerini, kendi küçük arazisi bulunan ve bunu işleyen bağımsız küçük çiftçilerden oluşan bir nüfus almıştı. Anadolu'da bu politikasıyla nüfus artış sağlayan II. Justinianos, Anadolu köylülerinden oluşan askerlerle, Bizans ordusunun çekirdeğini güçlendirmiş olmaktadır.

717'de iktidara gelen III. Leon ise ilk olarak savunma sorunları üzerine eğilmiş, yaklaşmakta olduğu düşünülen Arap saldırısına karşı başkent

surlarını güçlendirme işini yeniden gündeme almıştı. Araplar, Pergamon ve Smyrna üzerinden hem karadan hem denizden ilerleyerek Konstantinopolis'i kuşatmıştı. Ancak Bizans ateşi ile Arap donanması yakılmış ve kara kuvvetlerinin hücumu ise kent surlarının sağlamlığı nedeniyle sonuçsuz kalmıştı. 741 yılına kadar iktidarda kalan III. Leon imparatorluğa siyasi istikrar getirmiş ve kanunların düzenlenmesi alanında reformlar yapmıştır. Bir yandan bir süre istikrar gelirken öte yandan Balkanlarda süren savaşların yanı sıra bitmeyen Arap saldıruları Batı Anadolu'da nüfusun azalmasına yol açmıştır. Kıyıdaki kentler ve köyler terk edildi, çiftçiler can güvenliği sebebiyle tarımdan kopup dağlık bölgelere kaçmak zorunda kaldı.

802 yılında iktidara gelen I. Nikiforos önce Balkanları imparatorluğa daha sıkı bağlamak için bir Helenleştirme politikası uygulamaya başladı ve Anadolu'dan çok sayıda aileyi Balkanlara göç ettirerek onlara toprak verip yeni yerleşkeler kurdurdu. Yüz yıl sonra ters bir göç yaşanmıştır. Askerî gücünü artırmak için gelire ihtiyacı vardı ve yeni vergiler koydu; eski vergilerin oranlarını artırdı ve vergilerin daha etkin olarak toplanması için merkezi ve yerel bürokrasiyi geliştirdi. Bu vergilerin bazıları kiliseler ve manastırlara yüklenmiştir. Bu yeni, daha ağır ve daha etkin toplanan vergiler dolayısıyla halk, özellikle zengin yüksek soylu tabaka, toprak sahipleri ve kilise mensupları şikayetçi olmaya başladılar. Birçok imparator gibi I. Nikiforos'un sonu da normal bir ölüm olmamıştı.

Bu dönemden sonra bir süre Ermeni ve Yahudi asıllı imparatorların tahta çıktığı görüldürken bunlardan birisi de 820'de tahta çıkan II. Mihail'di. Yahudi kökenli ailesi Hristiyanlığa geçmişti ve Kapadokyalı bir köylü olması itibarıyle kilise mensupları II. Mihail'i hep bilgisiz, görgüsüz olarak görmüştü. Ancak Bizans İmparatorluğu'nda nesiller boyu eksik olan idari dengeyi II. Mihail getirmiştir. I. Nikiforos ve I. Mihail döneminde facialara uğramış olan Bizans'ın askeri durumunu topalamayı başarmıştı. II. Mihail tarafından yapılan reformlar ve yeni kurulan devlet ve ordu yapıları, torunu III. Mihail döneminde Bizanslıların Abbasilerle yaptığı mücadelede üstünlük kazanmasını sağlamıştı. Bu kargaşa döneminde Smyrna, Arap akınlarından etkilenmeye devam etse de hinterlandının tarımsal ve ticari potansiyeli nedeniyle ayakta kalmayı başardı.

867'de iktidara gelen ve 886'ya kadar da iktidarda kalan I. Basileios hem imparatorluk siyasal gücünün tekrar zirveye erişmesini hem de Bizans sanatında *Makedon Rönesansı*'sı adı verilen bir yenilik akımının başlamasını sağlamıştı. Bilime ilginin artışı bu dönemde ayrıca edebiyat da ön plana çıkmıştı. Eğitim öncelikli olmuş, Konstantinopolis Üniversitesi hocaları ile dikkat çeker hale gelmiştir. Aynı zamanda, hukuk alanındaki reformlar, devletin büyümeyi kontrol edebilmesine izin verecek ticari locaların kurulması ile büyük toprak sahiplerinin gücünü ve büyümесini sınırlamanın

yolları aranmıştır. Makedonyalılar Hanedanı saltanat döneminin Bizans için çok görkemli ve en refahlı bir çağ olduğu kabul edilmektedir.

Bu dönemde Arap ve korsan saldırılarına karşı Ephesos'tan Adramytteion (Edremit)'a kadar olan bölgeyi kapsayan yeni bir idari bölge oluşturulmuştur. Bu idari birimin adı *Samos Theması* idi ve bölgenin merkezi Smyrna olarak belirlenmişti. *Thema* sistemi yedinci yüzyılda Bizans topraklarının Müslüman orduları tarafından zapt edilmeye başlanması ile kurulmuş ve daha önceki ana yerel birim olan ve Roma İmparatoru Diocletianus tarafından oluşturulmuş olan *Dioikesis* sistemi yerine geçirilmiştir. *Thema* sistemine göre askeri birlikler boş arazilere veya yeni fethedilen yörelere yerleştirilmektedir. Bu yeni sistem ile üst sınıf askerlerden olurken sivil kurumlar eski güçlerini kaybetmişlerdi. Themaların listesi uzun süren Bizans İmparatorluk döneminde, önceleri yeni topraklar fethi ile sonraları da toprakların kaybedilmesi ile çok değişmiştir.

Ersin Doğer'e göre Smyrna daha önce merkezi Ephesos olan Thrakesion Theması'nın bir parçasıydı ve bu Thema'nın ismi Trakya'dan Anadolu kıylarına getirilmiş seyyar ordunun bölgesi olmasına dayanmaktadır. Batı Anadolu kıylarında eski İlyonya, Lidya ve Karya eyaletlerini kapsayan Thrakesion Theması'nın başkenti olan ve limanı giderek daha fazla alüvyonla kaplanan Ephesos bu dönemde Smyrna'nın gölgesinde kalmıştı. 869 yılında yapılan bir düzenleme ile Smyrna Piskoposluğu, Ephesos Piskoposluğundan ayrılarak bağımsız hale getirilmiştir. Bu dönemde Smyrna ticari ve idari olarak ön plana çıkmıştır.

10. yüzyılda genel olarak Bizans İmparatorluğu, Makedon hanedanından imparatorların tahta geçmesi ile yeni bir yükselme dönemine geçmiştir; ancak hem Araplarla hem de Bulgarlarla savaşları bitmek bilmiyordu. Yine bu hanedandan olan 960'tan 1025'e kadar tam 65 yıl iktidarda olan II. Basileous askerlikte olduğu kadar maliye işlerinde de önemli işler başarmıştır. Ordusunun başında askerî seferlerde hayatını geçirmiştir; ordusunun her bir diğer ferdi gibi askeri tayin yerdii ve özel bir muamele gösterilmesini istemezdi. Sefer sırasında ölen subayların çocuklarına büyük ilgi gösterirdi ve onların yiyecek, giyecek, barınma ve eğitimini sağlamak için şahsi koruyuculuk yapardı. Ordu mensupları arasında sanki kendisine tapılarcasına askerlerinin sevgisini kazanmıştır.

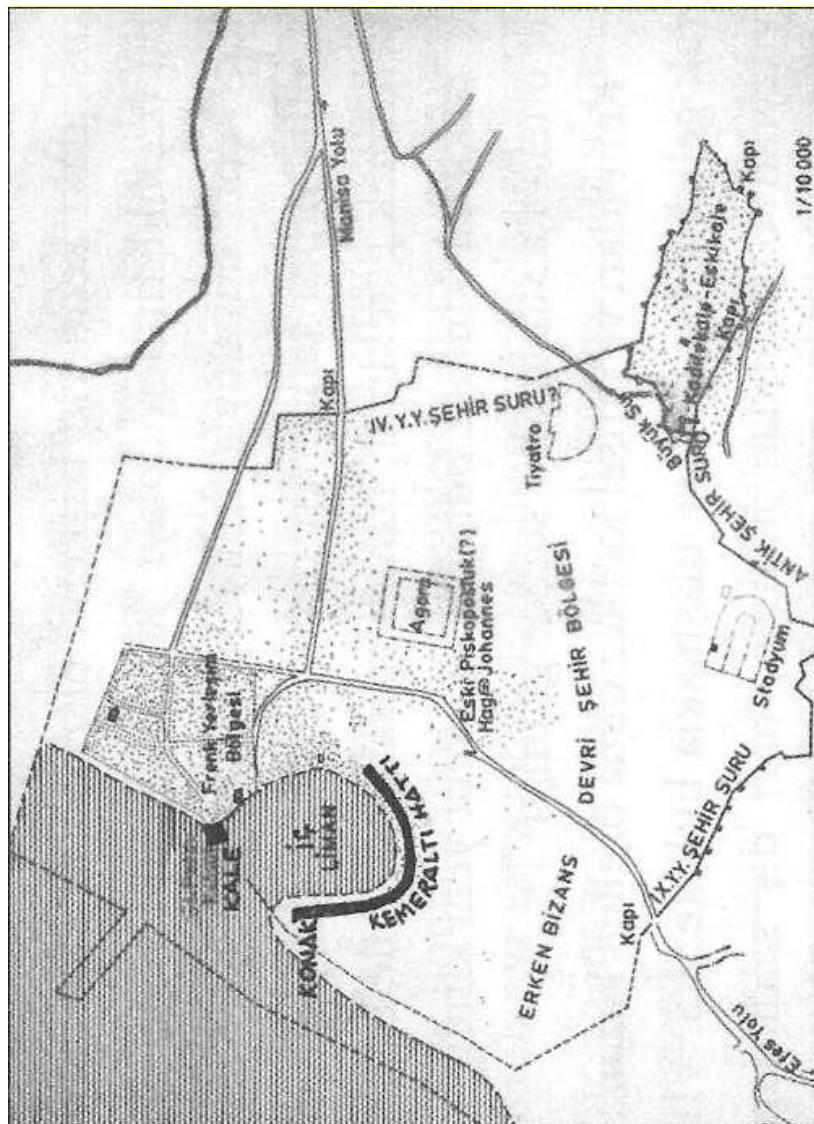
Tarım, II. Basileios'un ordusunun baş direğii olup, ordunun erzak, levazım ve asker kaynağı idi. Bunun devam etmesi için II. Basileios küçük ve orta ölçekli tarım arazilerini koruyacak kanunlar çıkartmış ve bu sınıfa düşen vergi yükünü azaltmıştır. Saltanatı sırasında neredeyse devamlı savaşlar olmasına rağmen tarımla uğraşanlar için II. Basileous'un imparatorluk dönemi bir refah devri olmuştur. Diğer taraftan II. Basileios soylulara, büyük toprak sahiplerine, kiliselere ve manastırlara düşen vergi yükünü yükselmiş

ve böylece onların iktidar gücüne etkilerini ve servetlerini azaltmıştı. Smyrna da bu refahtan payını almıştı, çünkü hem hinterlandında büyük bir tarım potansiyeli hem de gemi imal edilen tersanesi vardı. Smyrna, Bizans için daha çok bir tersane olarak hizmet verirken orduya gemi üretimi kentin ekonomisini yeniden canlandırdı. İdari ve dini öneminin yanı sıra bir de askeri bir önemi söz konusuyken Smyrna bu dönemde ticaret, bilim, eğitim alanlarında en ileri seviyeyi temsil ederken; tapınaklar, saraylar, hastaneler, okullar, geniş caddeler, gymnasiumlar, tiyatrolar ile görenlerin hayran kaldığı muazzam bir kentti.

Smyrna, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'teki yaşanan kargaşadan hoşlanmayan sermayenin ticaretini tamamen kendisine çekmişti. Onun dışında Smyrna Hristiyanlar için önemli bir pozisyonu yükseltirken bu özelliğinden dolayı Smyrna'ya *kendi kendini idare eden kent ünvanı* verilerek başkent Konstantinopolis ile eşdeğer bir hale getirilmişti. Ancak II.Basileios dönemini bir yana bırakırsak genel olarak Bizans döneminde Smyrna önemini hiç kaybetmese de kente çok fazla yeni yatırım yapılmamıştı. Zaman zaman yapılan yatırımlar ve inşa edilen eserler depremlerde tahrip olmuştu. Ayrıca Hristiyanlığı resmi din olarak benimseyen Bizans İmparatorluğu'nun, çok tanrılı inanç dönemlerinden kalan eserleri kendi dinleri açısından aykırı bulmaları anlayışı tahribatı hızlandırmıştı. Kendilerinden önce kente yaratılmış olan eserlerin taş malzemesi başkent Konstantinopolis'e taşınarak saray ve tapınak benzeri anıtsal binaların yapımında kullanılmıştı.

Bizans İmparatorluğu yaşamına devam etmeye çalışırken Smyrna, 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarihinde yaşadığı önemli dönüşüm evrelerinden birisine daha girmiştir. Kentteki Bizans egemenliği tartışmalı hale gelmiş ve bu dönemde Bizans İmparatorluğu ile bölgeye gelen Türkler arasında Smyrna birkaç kez el değiştirmiştir. Bu egemenlik mücadelelesine Haçlı Seferleri'nin de eklemendiğini düşünecek olursak, Smyrna yine kargaşalı bir dönem yaşamaktaydı.

Harita 1.15: Bizans Döneminde Smyrna

Kaynak: Yılmaz ve Yetkin (2002)

1.5. Çaka Bey, Aydinoğulları ve Timur Dönemleri

1.5.1. Türkmenlerin Anadolu'da Yerleşmeleri

Bizans İmparatorluğu'nda IV. Romanos Diogenis, tahta geçtikten sonra Doğu Anadolu'ya giren Selçuklu ordularına karşı başarılı üç askeri sefer düzenlemiştir ve 1068-69'daki son seferi ile Selçuklu ordularını Fırat Nehri'nin doğusuna püskürtmeyi başarmıştı. 1071'de IV. Romanos Diogenis, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Mısır'a sefere çıkışını fırsat bilerek yeni bir sefere çıkmıştı. Bizans ordusu Selçuklu öncü birlikleri tarafından meşgul edilmiş, Bizans topraklarının çok dışında kalan Malazgirt kalesine yönlendirilmiştir. Selçuklu Sultanı Alp Arslan bu seferden haberdar olunca ordusunu geri döndürmüştü. Bizans kuvvetleri sayıca güçlü olmakla beraber Balkanlar'dan ve Anadolu'dan toplanan birçok paralı askerden oluşturulmuştu ve bütünlük bir ordu değildi. Malazgirt Meydan Muharebesi 26 Ağustos 1071'de iki ordunun savaşa girişmesi ile başlamıştı. Peçenek gibi Türk asıllı Bizans paralı askerleri karşılarında Türkleri görünce Bizans ordusunu terk etmiş; Bizans ordusunun kalan kısmı Selçuk ordusunun baskına dayanamayarak bozguna uğramıştı. Bizans ordusu sadece büyük bir yenilgiye uğramakla kalmamış; İmparator IV. Romanos Diogenis Selçuklular tarafından esir alınmıştır.

Bizanslılar Malazgirt'te aldıkları yenilginin üzerine ilk olarak gelecekte imparator olacak olan General Isaakios Komnenos komutasında bir ordu ile 1073 yılında Doğu Anadolu'da Türkmenlerle çarpıştılar. Türkmenlerin kazandığı bu savaşta komutan Isaakios Komnenos esir düştü. Türkmen güçleri Anadolu'yu baştan başa geçmiş ve Smyrna öncelerine kadar gelmişlerdi ve 1076'da Kutalmışoğlu Süleymanşah komutasındaki güçlerle kenti ele geçirdiler. Onun ölümünden sonra da Çaka Bey kente egemen olacaktı. Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'da Türkmen boyları tarafından kurulan beylikler arasında yer alan Danişmendliler Beyliği'nin kurucusu Danişmend Gazi'ye bağlı bir bey olarak, Batı'daki Bizans topraklarına düzenlenen akınlara katılan Çaka Bey, 1078 yılı civarındaki akınların birinde Bizans'a esir düşmüştü. Başkent Konstantinopolis'e götürülmesinin ardından saraya alındı. Burada Yunanca da öğrenerek diğer bazı Türk esirler gibi sarayda iyi mevkilere yükseldi. 1081 yılında tahta İmparator I. Aleksios Komnenos geçince kendisine verilen unvan ve ayrıcalıklar geri alındı ve saraydan ayrılarak Anadolu'daki Türkmenlerin arasına döndü.

Smyrna, diğer Bizans kentleriyle birlikte sürekli olarak Türklerin tehdidiyle karşı karşıya bir dönem yaşarken Çaka Bey, 1081'de aldığı Smyrna'yı merkez alarak bir beylik kuracaktı. Buradaki Rum ustaları kullanarak 40 parçalık bir donanma oluşturdu ve gemiciler Rumlardan, askerler de Türklerden seçilmişti. Bizans'ın Balkanlar'daki savaşlara

yoğunlaşmasını fırsat bilen Çaka Bey, beyliğinin sınırlarını genişletme amacı çerçevesinde, sırasıyla Klazomenai (Urla), Fokaia (Foça) ve Lesbos (Midilli)'da Mytilene şehrini ele geçirdi²⁶. Ancak adanın diğer tarafındaki Mithymna şehri, kuvvetli surları ve yapılacak saldırılara elverişsiz coğrafyası sebebiyle alınamadı.

Lesbos'un Çaka Bey'in kontrolüne geçtiğini öğrenen Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos, derhal adaya bir donanma gönderdi. Öte yandan Lesbos'tan ayrılan Çaka Bey ise 1090 yılında Chios (Sakız)'a düzenlediği ilk saldırı sonrasında adayı kontrolü altına aldı. İmparator I. Aleksios Komnenos, Konstantinos Dalassenos komutasındaki başka bir Bizans donanmasını Chios (Sakız) üzerine gönderdi²⁶. Adadaki kalenin Dalassenos tarafından kuşatılmasının ardından Çaka Bey yapılan deniz savaşını kazanan taraf oldu ve elde edilen bu galibiyetin ardından bazı Bizans gemilerini ele geçirdi. Muharebenin ardından barış görüşmeleri için Dalassenos ile buluşan Çaka Bey, kendisine imparator tarafından Bizans unvanlarının verilmesi ve kendi oğlunun imparatorun bir kızıyla evlenmesinin kabul edilmesi halinde barışa hazır olduğunu ve zapt ettiği adaları geri vereceğini söyledi. Ancak bu talepler İmparator tarafından kabul edilmedi. Çaka Bey, 1090 ve sonrasında ise Rodos ve Samos adalarında hâkimiyet kurdu.

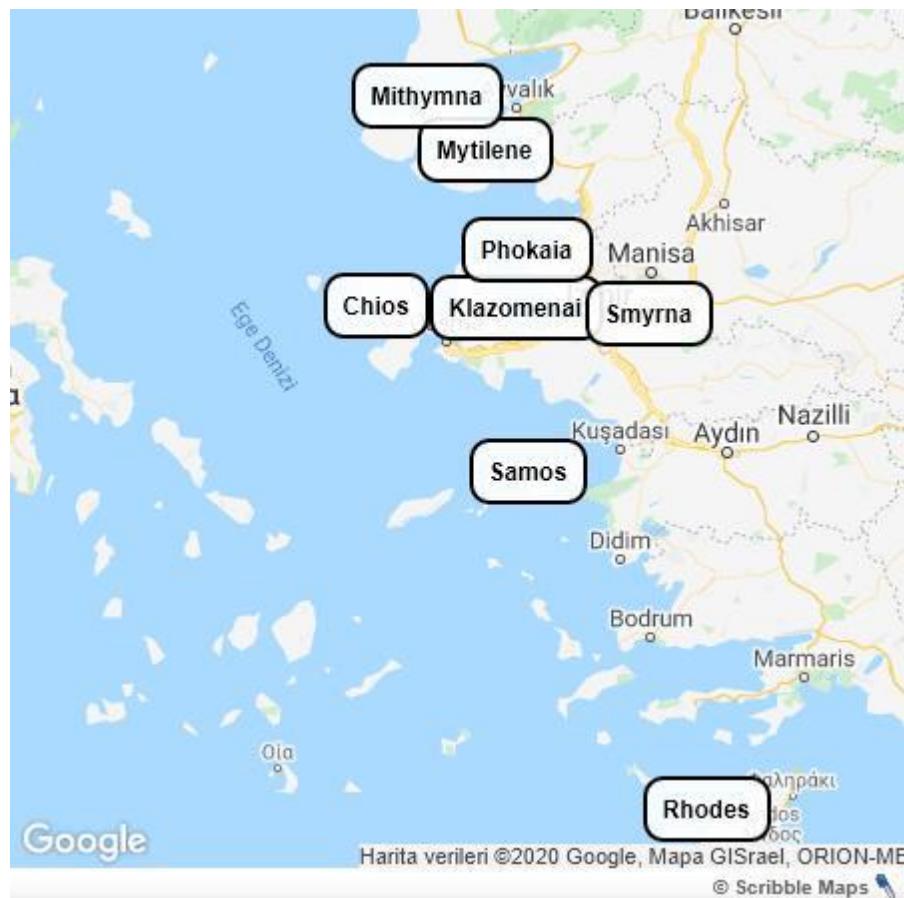
Çaka Bey, Rodos'tan Çanakkale Boğazı'na kadar olan Batı Anadolu kıyıları ve bu kıyıların karşısındaki büyük adaları kontrolüne geçirmiştir; tarihteki ilk Türk deniz devletini kurmuştur (*bkz. Harita 1.16*). Genel olarak denizcilik merkezli bir fetih siyaseti izleyerek Türklerin genel karasal eğilimlerinden farklı bir yol izlemiştir. I. Kılıç Arslan, İznik'te Anadolu Selçuklu Devleti'nin başında olan Çaka Bey'in kızıyla evlidi. I. Aleksios Komnenos, Çaka Bey'in hem Bizans hem de Selçuklular için bir tehlike olduğunu savunarak I. Kılıç Arslan ile Çaka Bey'e karşı bir ittifak kurdu. Abidos (Çanakkale) kuşatması esnasında Bizans donanması denizden, Selçuklu ordusu ise karadan Çaka Bey'e karşı harekete geçti²⁶. Çaka Bey, I. Kılıç Arslan ile bir görüşme talep etti. Kendisini merasimle karşılayan I. Kılıç Arslan, verilen ziyafet sırasında kılıçını çekerek Çaka Bey'i öldürdü. Çaka Bey'in öldürülmesine rağmen Smyrna bir süre daha Türklerin elinde kaldı. Bu sıradaki I. Haçlı Seferi'nin sağladığı güven duygusu içindeki İmparator I. Aleksios Komnenos'un emriyle kayınbiraderi Ioannes Dukas komutasında hem karadan bir birlik hem de denizden bir donanma Smyrna üzerine yürüdü. Bu sefer ile Smyrna başta olmak üzere Batı Anadolu'daki birçok kent tekrar Bizans'ın eline geçmiştir.

1118'e kadar iktidarda kalan I. Aleksios Komnenos, Bizans İmparatorluğu'nun mevcut durumunu istikrarlı bir hale getirmiştir ve tehlikeli bir

²⁶ Bahsi geçen tarihi ismin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yeri parantez içinde gösterilmektedir.

krizin atlatılmasını sağlamış, yaklaşık yüzyıl sürecek bir zenginlik ve başarı çağrı açmıştı. Ayrıca Bizans'ın idari çehresini de önemli ölçüde değiştiren ve güçlü soylu ailelerle ittifak arayışlarına giren I. Aleksios Komnenos ayırmıcılık geleneğine son vermiş, birçok soyluyu yönetime kabul etmişti. I. Aleksios Komnenos başarılı bir diplomattı ve 1082 yılında Venediklilerle yapılan bir anlaşmayla bazı ayıralıklar karşılığında Venedik donanmasının yardımını elde etti. İtalyan cumhuriyetlerinin daha sonraları doğuda elde ettikleri servetlerin ilk kaynağı bu anlaşmayı ki Smyrna'nın gelecekteki hayatında da belirleyici olacaktı.

Harita 1.16: Çaka Bey'in Fethettiği Yerler (1081-1097)

Çaka Bey'in ölümünün ardından I. Aleksios Komnenos, I. Kılıç Arslan'ı Nicaea'dan çıkarmak ve olası Türk saldırılarını püskürtmek için Avrupa'daki Hıristiyan devletleri harekete geçirdi ve Birinci Haçlı Seferi'nin başlamasını

sağladı. 1097 yılında kenti ele geçiren Haçlılar, burayı Bizans'a teslim etti. Anadolu'nun içlerine doğru ilerleyen Haçlılar Dorlion'da yapılan muharebede Selçukluları mağlup etmişti. Ioannes Doukas karadan ve Amiral Kaspax denizden Smryna'ya gönderilmişti. O sırada Smyrna'nın yönetiminde Çaka Bey'in kardeşi Yalvaç bulunmaktaydı. Kent bu kuşatmada teslim oldu ve Doukas, Kaspax'ı vali olarak atamıştı. Konstantinos Oikonomos ve Bonaventura Slaars'a göre Kaspax, Doukas'ın yanından ayrılmışken bir Rum ona sokuldu ve bir Müslümanı, kendisinin 500 altın stater'ini çalmakla suçladı. Kaspax da her iki tarafın da yargılanmak üzere getirilmesini emretti, yakalanıp zorla sürüklenen Suriyeli kendisini idama götürdüklerini sanınca hançerini çekti ve Kaspax'ı bıçaklıdı. Ortalık bir anda karışınca Müslüman kaçmayı başardı; ancak haberi alan donanmadaki bütün askerler ve hatta kürekçiler kente daldılar. Yaklaşık 10.000 kişi çok kısa sürede katledilmişti. Bu acıklı duruma ve Kaspax'ın öldürülmesine çok üzülen Ioannes Doukas, kentin genel durumunu düzeltmek için çok çaba gösterdi. Bu sefer valilik görevine karizmatik bir asker olarak bilinen Hyaleas'ı atadı.

I. Aleksios Komnenos ölünce yerine oğlu II. Ioannis Komnenos geçerken 25 yıl süren hükümdarlık döneminde Bizans tekrar bir büyük devlet görünümüne kavuşmuştu. Batı'da Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu ile müttefiklik yaparken Balkanlarda Peçenekleri, Macarları ve Sırpları savaşlarda yenmişti. Anadolu'da Selçuklulara karşı yaptığı savaşlarla sınırlarda bulunan birçok kasaba, kent ve kaleyi Bizans tekrar eline geçirmiştir. Öte yandan Anadolu Selçuklu tahtı bir süre boş kaldıktan sonra, I. Kılıç Arslan'ın oğlu Şahin Şah 1110'da başa geçti. Ama kardeşi Rükneddin Mesud onun sultanlığını tanımadı ve Danişmendlilerin desteğiyle iktidarı ele geçirdi. I. Rükneddin Mesud, 1142'de Danişmendlili Mehmed Bey'in ölümünün ardından Anadolu Selçuklularının Anadolu'daki üstünlüğünü yeniden kurdu. Bizans ordusunu 1146'da Konya önlerinde yendi ve ertesi yıl II. Haçlı ordusunu Eskişehir yakınılarında bozguna uğrattı. O sırada Bizans İmparatorluğu'nun başında I. Manuel Komnenos vardı, Komnenos Hanedanı'nın üçüncü mensubu olarak 1180'e kadar iktidarda kalacaktı ve bu ailenin bu üç mensubu toplamda tam 100 yıl ülkeyi yönetmiş olacaklardı. Bu arada II. Haçlı Seferi sırasında Haçlılar Kudüs'e giderlerken Batı Anadolu kıyları boyunca ve Pergamon-Smyrna-Ephesos üzerinden ilerlemişlerdi.

I. Rükneddin Mesud kendisinden sonra Anadolu Selçuklu sultanının II. Kılıç Arslan olmasını istemişti; ancak 1155'te ölmesinin ardından oğulları arasında taht kavgaları başladı. Bunu fırsat bilen Danişmendliler, Bizanslılar, Musul Atabeyliği ve Ermeni Derebeyliği birleşerek Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı harekete geçtiler. II. Kılıç Arslan devleti ayakta tutabilmek için önce Bizans'la Konstantinopolis'e giderek bir antlaşma yaptı ve daha sonra 1175'te Danişmendlilerin birleşik ordusunu yendi. Bir süre sonra Bizanslılar ile anlaşma bozuldu ve Bizanslılar büyük bir orduyla Anadolu içlerine girdi. II. Kılıç Arslan 1176'da Miryakefalon Savaşı'nda Bizans ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu, Türklerin Anadolu'da Bizans karşısında

Malazgirt'ten sonraki en büyük zaferiydi. Bu yenilginin ardından Bizans, Türkleri Anadolu'dan çıkışma umudunu tümüyle yitirdi. Bu zafer sonucunda, I. Manuel Komnenos idaresindeki Bizans sadece sınırları savunan bir güç haline dönüşmek zorunda kalmış; bölgede Türkmenler daha ön plana çıkmıştı.

İç çekişmeler ve her yerde devam eden savaşlardan sonra 1202'de Latinler Dördüncü Haçlı Seferi için Venedik'te toplandılar. Tahttan indirilmiş olan II. Isaakios'un oğlu olan IV. Aleksios Konstantinopolis'ten kaçmış ve Venedik'e gelmişti. Orada Haçlı Seferine katılmak üzere bulunan Avrupalı prenslere kendinin Bizans İmparatorluğu tahtına geçmesine destek sağlamalarını istedi. Buna karşılık Venedikliler tarafından Konstantinopolis'e getirilecek olan ve Konstantinopolis'ten Filistin kıyılarına kadar denizden gidecek olan Haçlı ordularının taşıma masraflarını ödemeyi ve ek olarak askeri yardım sağlamayı teklif etmişti. Bu şekilde birbirinden ayrılmış olan Doğu Ortodoks Hristiyan ve Katolik Hristiyan mezheplerinin birleşmesi de söz konusu olacaktı.

Haçlılar önce Mısır'a çıkıp oradan Kudüs'e yönelmeyi planlıyorlarken IV. Aleksios'un teklifini çok cazip bulmuşlardı. Böylece Haçlı Seferi için birlikler Venedik gemileri ile Haziran 1203'te Konstantinopolis önüne geldiler. Bizans donanması eski ve tahtaları çürümüş 20 gemiden oluşmactaydı ve bu donanmanın Haçlılara refakat eden Venedik gemilerine karşı koyma olanağı yoktu. Kayınbiraderi Theodoros Laskaris komutası altında bir ordu Üsküdar'da Haçlı birlikleri tarafından yenilgiye uğratıldı. Haçlı ordusu karaya çıkıp Konstantinopolis'i kuşatmaya aldı. Bir süre devam eden bu kuşatma sonunda 1204'te Haçlılar kenti zapt etmişler ve Latin İmparatorluğu'nu kurmuşlardır.

Bizans'ta yaklaşık 20 yıl devam eden taht kavgaları, sürekli ödünlere vererek ve israflarla devam ettirilen yönetim ve kargaşa ortamında Dördüncü Haçlı Seferi'ne çıkan Latinlerin Konstantinopolis'i 1204'te kenti ele geçirip yağmalamaları ile son bulmuştu. Latin işgalinde katliamdan kurtulan bazı köklü, aristokrat aileler Anadolu'da belli bölgelere yerleştiler. III. Aleksios Angelos'un damatlarından Theodoros Laskaris de kentin düşeceğini anlayınca ailesiyle birlikte Boğaz üzerinden kaçmayı başarmış; Bitinya'ya geçmiştir. Theodoros Laskaris İznik merkezli olarak bir devlet kurma gayreti içindeydi ve bu devletin ilk kuruluş yılları oldukça zorlu geçmiştir. İznik Devleti kuruluş aşamasını başarıyla atlattıktan sonra 1211 yılı içinde iki önemli sınav vermiştir.

Birincisinde sabık Bizans İmparatoru III. Aleksios, Anadolu Selçuklu Devleti sultani I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in desteğini sağlamış, İznik üzerine ilerlemeye başlamıştı. İznik Ordusu Anadolu Selçukluları'na karşı Morsynos (Dandalaz) Nehri'nin Maiandros (Menderes) Nehri'ne karşılığı noktada zafer

kazanmışlardı. Bu savaşta Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev hayatını kaybetmişti. İzniklilere esir düşen III. Aleksios ise İznik'te bir manastırı kapatılıp aynı yıl orada ölmüştü. İkincisi ise aynı yıl Latinlere karşı kaybedilen savaşı ve sonrasında Latinler, Pergamon (Bergama) ve Nymphaion'a (Kemalpaşa) kadar ilerlemişlerdi. Devam eden savaşlar sonunda Nymphaion (Kemalpaşa)'da bir sınır antlaşması yapıldı²⁷. 1219'da ise Theodoros Laskaris Latin İmparatoru'nun yeğeni ile evlenmiş, ancak bu yakın ilişkilere rağmen 1220'de Latinlerle yeni bir savaş çıkmıştı. Hayatının sonunda bu devlet eski Bizans İmparatorluğu'nun Asya ve Bitinya eyaletlerinden oluşurken I. Theodoros Laskaris Latinlerin Anadolu'ya doğru ilerleyişini durdurup, eski Bizans'ın yaşamını ve kültürünü İznik'te sürdürmen yeni bir devlet yaratmış bir kişi olarak tarihe geçmişti.

Bu arada Anadolu Selçuklu tarafından I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1211'de ölünce yerine büyük oğlu I. İzzeddin Keykavus tahta çıkmıştı. İzzeddin Keykavus, Anadolu'da ticareti canlandırmak için girişimlerde bulunmuştu. Kıbrıs Krallığı'yla bir anlaşma yaparak iki ülke arasındaki ticareti serbest hale getirdi. Kuzey ticaret yolunu açmak için Sinop'u Pontus İmparatorluğu'ndan aldı. Daha sonra, güney ticaret yolunu engelleyen Ermeni derebeyinin üzerine yürüdü ve Ermenileri yenerek Suriye ticaret yolunu açtı. Böylece Anadolu, ticaret kervanlarının merkezi durumuna geldi. 1220'de Keykavus ölünce kardeşi I. Alaeddin Keykubad tahta çıktı. I. Theodoros Laskaris 1221'de ölünce yerine damadı III. Ioannis Dukas Vatacıs İznik İmparatoru olmuştu, ancak dışarıdan birisiydi ve Laskaris ailesi mensupları bunu kabul etmeyeince aralarında bir savaş çıktı. 1224'te iki taraf orduları arasında yapılan Poimanenon Muharebesi Laskaris ailesinin ordusunun mağlup düşmesi ile sona erdi ve Lazkarislere destek veren Latin İmparatorluğu, elindeki bazı toprakları İznik İmparatorluğu'na vermek zorunda kaldı. Nymphaeion'daki (Kemalpaşa) sarayında ölen III. Ioannis Dukas Vatacıs 1254'e kadar iktidarda kalmıştı ve hükümdarlığı döneminde İznik İmparatorluğu, güneye Ege ve Akdeniz'e doğru genişlemiştir. Latin İmparatorluğu ve eski Bizans devleti kalıntılarıyla savaşarak sınırlarını genişletmekte iken daha güçlü komşuları olan Bulgar Krallığı ve Anadolu Selçuklu Devleti ile genellikle barışçıl ilişkiler sağlamıştı.

Anadolu Selçuklularda Alaeddin Keykubad, büyük bir siyasetçi ve asker olduğu kadar da ilim adamıydı; âlimleri sarayında toplar, onları korur desteklerdi. Ülkeyi on yedi yıllık saltanatı boyunca her yönü ile daha da geliştirmiştir. Başarısındaki en büyük etkenlerden birisi ticarete verdiği büyük önemdi. Babasının Selçuklu egemenliği altına aldığı iki önemli liman şehri olan Antalya ve Sinop'tan hareketle ülkesinin sahil şeridini genişletmiş, donanma inşaatına büyük önem vermiştir. Özellikle Venedik Cumhuriyeti ile yapılan anlaşmalarla Selçukluların ve onlara tabi tüccarların bölge

²⁷ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

ticaretindeki konumu son derece güçlenmişti. Ondan sonra 1237'de başa geçen II. Giyaseddin Keyhüsrev dönemi Anadolu Selçukluların gerilemeye başladığı dönemi ve bir süre sonra ülke bölünecekti. İznik İmparatorluğu'nda ise birkaç iç çekişme ve taht değişikliğinden sonra VIII. Mihail, Konstantinopolis'i 1261'de Latinlerden geri aldıktan sonra orayı kendi imparatorluk idaresi için başkent yapmıştır.

Yaklaşık 50 yıl devam eden İznik İmparatorluğu döneminde Smyrna yeniden bir refah ve gelişme dönemi yaşadı. Batı Anadolu'nun verimli topraklarında Konstantinopolis'ten kaçan feudal sınıfa bölgede geniş topraklar verilerek yeni bir imparatorluk yapılanması oluşturulmuştur. İznik İmparatorluğu, uyguladığı tarım ve hayvancılık politikaları ile Batı Anadolu'nun verimli ovalarını çok iyi değerlendirmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti ile yapılan tahıl ticareti sayesinde zenginleşme gerçekleşmiş ve bölgenin nüfusu da hızla artmıştı. *Ersin Doğer*'e göre yazıları Smyrna yakınılarında kalan III. Ioannis Dukas Vatacis zamanında Nymphaion (Kemalpaşa), İznik-Bizans Devleti'nin idari merkezi olmuştu²⁸. Smyrna, imparatorluğun en önemli ticaret ve askeri limanı ve tersanesi haline gelirken Smyrna hâlâ Samos Deniz Themasi'nin merkezi konumundaydı. Theodoros I. Laskaris devletin ilk donanmasını Smyrna tersanesinde inşa ettiymişti; III. Ioannis Dukas Vatacis ise yine bu tersanede 300 adet savaş gemisi yaptırip Cenevizilerin elindeki Rodos Adası'na ve daha sonra da Selanik'e Smyrna'dan sefere çıkmıştı. Bir yandan da Pagos (Kadifekale)'daki surlar güçlendirildi ve yeni kuleler inşa edildi.

Smyrna'nın 13. yüzyılın ilk yarısındaki bu gelişmesine paralel kenti tarımsal olarak destekleyen hinterlandı da önemli gelişmeler gösterdi. Bu dönemde ilk kez banliyöler oluşmaya başlamıştı ve bunlardan en önemlisi Prinobaris (Bornova) ve komşusu Baris (Bayraklı)'dı²⁸. Mantaia, Smyrna'nın doğusunda ve Nymphaion (Nif-Kemalpaşa) Dağı'nın kuzeybatı eteklerindeydi²⁸. O dönemin önemli yapısı Lembos Manastırı da buradaydı. Daha sonra Manda adı altında varlığını sürdürün idari yapı daha sonraki isimleriyle Pınarbaşı, Işıklar köyleri ile Bornova Ovası'nın güney kısmını kapsamaktaydı. Üçüncü dış yerleşim körfezin kuzey bölgesiydi. Ana merkezi günümüzde Küçük Yamanlar Tepesi'nin güney eteklerinde ve Soğukkuyu mevkideydi. Bu ilçe / nahiye Kordeleon köyü, Oksus köyü ve Kordoleon ile Baris arasında olduğu tahmin edilen Teganion (muhtemelen günümüzün Turan'ı) banliyösünden oluşmaktadır.

²⁸ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

1.5.2. Aydinoğulları Dönemi

Konstantinopolis'i fetheden VIII. Mihail bütün hükümdarlığı boyunca, Latin İmparatorluğu'nu yeniden kurmak isteyen rakipleriyle mücadele etmek zorunda kaldı. Bizans'ın son Latin imparatoru II. Baudouin, diploması ve evlilik yoluyla Fransa kralı Aziz IX. Louis'nin kardeşi Charles d'Anjou ile ittifak kurdu. Nüfuz alanını Balkanlar'ın içlerine kadar genişleten Charles d'Anjou, Konstantinopolis'i tehdit etmeye başladı. Papayla ittifak yapan VIII. Mihail'e karşı Charles d'Anjou geniş ittifak ağına Fransa'nın yanı sıra Sicilya ve Venedik başta olmak üzere İtalya'dan birçok kent ile Laskaris yanlarını katmıştı. Venediklilerin asıl amacı Latin İmparatorluğu sırasında yararlandığı geniş ticari ayrıcalıkları yeniden elde etmek ve ezeli düşmanı olan Cenevizleri zengin Rum pazarlarından uzaklaştırmaktı. Latin-Slav ittifakına karşı VIII. Mihail Cenevizlilerle 1261'de bir anlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre Cenevizliler serbest ticaret yapabilecekler ve limanlarda ticari amaçlı yerleşim alanları kurabileceklerdi. Cenevizliler, Smyrna kalesi ve limanının yönetim hakkını kazanmışlardır, yani Smyrna liman gelirleri Cenevizlilere bırakılmıştı. Bu imtiyazlardan birçok Cenevizli yararlanırken örneğin Phokaia (Foça) şap madenlerini işletme imtiyazı Zaccharia kardeşlere verilmiştir²⁹.

Bu sorunlarla uğraşan VIII. Mihail'in oğlu II. Andronikos da 12 yılı tek başına ve sonrasında da IX. Mihail ile ortak olmak üzere toplam 46 yıl imparatorluk yaparken ekonomik ve mali sorunlarla uğraşmıştır. İmparatorluk dönemi içinde Bizans altını olan *iperpiron* o kadar değer kaybetmiştir ki devlet haznesi için topladığı sikke sayısı aynı seviyede olmasına rağmen vergi geliri yaklaşık yedide birine düşmüştür. II. Andronikos bu enflasyona karşı tedbir olarak, vergi indirimlerini azaltarak vergi hasılatını artırmaya çabalamıştır. II. Andronikos, 1285'te Venedik ile bir ticari anlaşma imzalamış ve Venedik de imtiyazlar elde ederken Venedikliler ile Cenevizliler arasındaki husumet bitmemiş ve 1296'da Konstantinopolis'teki Venedik kolonisi Galata'da bulunan Cenevizlilere hücum etmiştir. II. Andronikos Konstantinopolis'te bulunan bütün Venediklileri tutuklamıştır.

1265'te Anadolu Selçukluların başına geçen III. Gıyaseddin Keyhüsrev babası IV. Kılıç Arslan'ın İlhanlılar tarafından idam edilmesi üzerine çocuk yaşta tahta çıkmıştır. Tahta çıktığında artık Anadolu Selçuklu Devleti tamamen Moğolların egemenliği altına girmiştir ve yönetimde sürekli bir karmaşa hali yaşanmış; 1308'de tarihten silinmişlerdir. Bir yandan da Anadolu'da artık hem Moğol hem de Selçuklu egemenliğini tanımayan beylikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Batı Anadolu'da da Türk saldıruları durmadan devam etmekteydi ki Smyrna çevresinde birçok yeri ele geçirmiştirlerdi. 14. yüzyıl başına gelindiğinde artık hemen bütün Anadolu Türklerin eline geçmiş, Batı Anadolu'da Sardeis (Salihli), Philadelphia (Alaşehir), Magnesia (Manisa) gibi kale kentler ile Phokaia (Foça) ve Smyrna

gibi liman kentleri Bizanslıların elinde kalmıştı²⁹. Bizans bir yandan Balkanlarda ve denizlerde, diğer yandan Anadolu topraklarında var olma savaşı verirken Batı Anadolu'daki kaynakları kullanmakta ve bu durum da hoşnutsuzluk yaratmaktadır.

Batı Anadolu'da fetih sürecine ilk katılan beylik emirlerinden Sasa Bey, Menteşe Bey'in damadıydı ve 13. yüzyıl sonlarında, Büyük ve Küçük Menderes Havzası ile Gediz Havzası'nda kendi adına yaklaşık 25-30 yıllık bir egemenlik kurarak bir beylik oluşturmuştur ve bu beylik Smyrna merkezde olmak üzere kuzey ve güneye doğru genişlemiştir. Bizans İmparatorluğu çaresiz bir şekilde Avrupa'dan Katalan paralı askerleri çağırılmıştır. Katalanlar, Türklerle mücadeleyi sürdürürken bir yandan da Bizans köy ve kentlerini de yağmalamaya başlayınca, Bizans için düşman sayısı ikiye çıkmıştır. Katalanlar, bir süre Türklerin eline geçen yerleri geri almayı başarsalar da Türkler, yeniden saldırısı hazırlıklarına başladılar. Sasa Bey, Germiyan emirlerinden Aydinoğlu Mehmet Bey'in yardımıyla elden çıkan yerleri tekrar almayı başardı.

Bu dönemde ortaya çıkan beyliklerden iki tanesi Osmanlı Beyliği ve Aydinoğulları Beyliği'ydi. Osmanlı Beyliği, II. Andronikos zamanında, 1299'da kurulmuştur. Osmanlılar 1302 yılında Yalova yakınılarında gerçekleşen Bafeus Muharebesi'nde Bizans ordu güçlerini yenmişlerdi. Bu muharebeden sonra Marmara Denizi'nin güney kıyıları Osman Bey'in ordularının hücumuna açık kaldı. Osmanlı güçleri bu bölgede bulunan köylere akın yapmayı tercih etmiştir. Bu, bölgede panik yaratmış ve Rum köylülerinin göç etmeye başlamalarına neden olmuştur. Katalan paralı askerler ile yaşanan savaşlar sonrasında 1308'de tekrar başlayan fetih akınlarıyla ilk olarak Sakarya Nehri vadisinde bulunan birçok kale ele geçirildi. Hızla büyüyen Osmanlılar, III. Andronikos zamanında 1326'da Bursa'yı alarak başkentlerini oraya taşımışlardır.

Batı Anadolu ile doğrudan bağlantılı olan Aydinoğulları Beyliği ise 1308'de Aydın ve çevresinde kuruldu. Devletin kurucusu Aydinoğlu Mehmed Bey, Germiyanoğlu Yakub Bey'in ordusunda subası, yani ordu komutanıydı ve Germiyanogulları Beyliği'nin Batı Anadolu'daki sınırlarını genişletmekle görevlendirilmiştir. 1308'de Birgi'yi Sasa Bey'den aldıktan sonra bağımsızlığını ilan etti; Birgi'yi babasının adıyla anılan beyliğinin başkenti yaptı. Takip eden dönemde Tire, Ayasuluk (Selçuk), Aydın başta olmak üzere Smyrna'nın çevresinde olan birçok yeri fethetti. 1317'de Pagos (Kadifekale), Aydinoğlu Mehmed Bey'in eline geçmiş, ancak Liman Kalesi ve limanının kontrolü Cenevizlilerin elinde kalmıştı.

²⁹ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulundukları (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

Mehmet Bey, hayattayken topraklarının yönetimini beş oğlu arasında paylaştırdı ve Smyrna da Umur Bey'e düşmüştü. Umur Bey, ilk iş olarak limandaki kaleyi fethetmeyi hedefledi ve uzun bir kuşatmadan sonra kale yönetimindeki Martino Zaccharia kaleyi 1329 yılında teslim etti. Zaccharia ailesi işlerinin bir kısmını yürüttükleri Chios (Sakız) Adası'nda yaşamlarına devam ederken bu durum ticaretin oraya kaymasına sebep olmuştu³⁰. Türkler kalede ve çevresinde Cenevizli tacirlerin oturmasına izin vermişlerdi. Ancak ticaret, büyük oranda Zaccharia'yla birlikte kenti terk etmişti.

Umur Bey hemen Smyrna'nın denizcilik ile ilgili avantajlarından yararlanmayı hedefledi ve babasının Ayasuluk (Selçuk)'ta kurduğu donanma ile korsanlık yaparak ün kazandı; Ege adaları ile Rumeli sahillerine akınlar düzenledi. Babasının ölümünden sonra diğer kardeşlerinin de onayıyla 1334 yılında beyliğin başına geçti ve beyliğin merkezini Smyrna'ya taşıdı. Umur Bey, 1335 yılında Philadelphia (Alaşehir)'yı aldı ve 1336'da Bizans İmparatoru III. Andronikos'un Lesbos (Midilli) ve Phokaia'daki (Foça) âsi Cenevizliler üzerine yaptığı saldırında Umur Bey de donanmasıyla yardım etti³¹. Bu sefer esnasında imparatorun oğlu Ioannis Kantakuzenos ile tanışıp dost oldu. İmparatorun Ceneviz seferindeki yardımına karşılık Umur Bey'e Chios (Sakız) Adası verildi; o da Philadelphia (Alaşehir)'dan vergi almaktan vazgeçti³¹.

Umur Bey, 1337'deki Arnavut isyanının bastırılmasında da Bizans'a yardım etti ve böylece Bizans ile dostluk ilişkileri devam etti. Umur Bey, bir yandan kentin daha önceki ticaret ağırlıklı yapısını örnek alarak komşu devletlerle ticaretin gelişmesine önem verdi ve Umur Bey zamanında 1337'de Venediklilerle ilk ticaret anlaşması yapılmıştı. Bu antlaşmaya göre Venediklilere serbest ticaret hakkı, arazi sahibi olma, kilise inşa etme ve konsolosluk açma hakkı verilmişti. Tarım ve hayvancılıkla birlikte bölge ekonomisi canlı bir şekilde devam etti (bkz .Harita 1.17).

Osman Bey'in 1326'da ölümü üzerine Osmanlılarda başa oğlu Orhan Bey geçmiş ve sonrasında önemli dönüm noktalarından birisi olarak 1329'da İmparator III. Andronikos ve danışmanı Ioannis Kantakuzenos yönetimindeki Bizans ordusunu Palekanon (Eskihisar) Savaşı'nda yenmişti³². Bu savaşta III. Andronikos yaralı olarak kurtulmuş ve Bizanslıların Anadolu topraklarını geri alma arzuları kırılmıştı. Orhan Bey'in bir başka önemli başarısı da Konstantinopolis'i Latinlerin elinden alıp kurtaran İznik İmparatorluğu'nun başkenti olan Nicea (İznik)'yı 1331'de hiçbir direnişle karşılaşmadan fethetmesiydi³².

³⁰ Bahsi geçen tarihi ismin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yeri parantez içinde gösterilmektedir.

³¹ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

³² Bahsi geçen tarihi ismin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yeri parantez içinde gösterilmektedir.

Harita 1.17: Aydinoğulları Beyliği

1362 yılına kadar sürecek yönetimi boyunca özellikle Rumeli'de beyliğini büyütten Orhan Bey döneminde divan örgütü kurulmuş ve ilk kez vezir, kadı ve subaşı uygulamalarına geçilmiştir. Yaya ve müsellem olarak ilk düzenli Osmanlı ordusu kurulmuş ve donanma çalışmaları yapılmıştır. Osmanlıların en eski ticari kanunu olan 21 maddelik ilk İhtisap (Vergi) Kanunnamesi çıkarılmıştır. Bu küçük kanunnamede, hirfet erbabı (zanaatkârlar) ve dükkânların ödeyeceği bac (vergi) miktarlarını belirleyen maddelerin yanı sıra, bazı alanlarda işletim ve üretim standardını tespit etmek birtakım ölçütlerde yer verilmiştir. Bac (vergi); Türkmenlerde kullanılan bir tabirdi ve pazarlarda, panayırarda ticareti yapılan hayvandan, her cins maldan, ithal edilen ve Osmanlı topraklarından transit olarak geçirilen mallardan alınırı.

Bizanslılarda 1341'de III. Andronikos öldüğü zaman varisinin kim olduğunu belirtmemiştir. İmparatorluk varisinin eski imparatorun en büyük oğlu, yani Ioannis olması gerektiği düşünülüyordu; ama o da daha dokuz yaşındaydı. III. Andronikos hayatı iken siyasi danışmanı Ioannis Kantakuzenos'u ortak imparator olmaya davet etmiş; ama o da imparator olmak istememiştir. Çocuk yaşıta V. Ioannis'e taht naipliği yapma görevini annesi Savoyalı Anna yükledi. Bizans İmparatorluğu tahtta meydana gelen bu ve bunun gibi kargaşa ortamında sınır komşuları Sırplar, Bulgarlar ve Türkmenler tarafından tehdit edilmektedirler. Bu toplumlar müttefiklikler kurarak Bizans'ın iç işlerine karışmaktadır. Bizans'ta problemler bitmiyor ve 1347'de Moğollar tarafından kuşatılan Kırım'da Ceneviz kolonisi olan Kefe'den kaçan gemiler Avrupa'ya büyük bir veba salgını getirmiştirlerdi. Bu veba salgını, Konstantinopolis'ten Venedik'e ve Mezopotamya'ya kadar yayılmış; Avrupa nüfusunun çok büyük kısmının ölümüne neden olmuştur. Zaten iç savaşlar ile ve dış saldırular ile yıpranan Bizans sivil halkı bu salgınla çok sarsılmış; bunun dışında nüfusun çok büyük kısmı da hayatlarını kaybetmiştir.

Umur Bey yönetimindeki Aydinoğulları ise seferlerine devam ediyordu ve Doğu Akdeniz adalarındaki Latinler, Umur Bey'in bu derece güçlenmesinden korkarak Papa VI. Clemens'i bir Haçlı seferi düzenlemeye davet ettiler. Bu davetin bir tarafında da V. Ioannis'in annesi olan Savoyalı Anna davardı ve Umur Bey'in yenilmesi halinde Ortodoks ve Latin kiliselerini birleştirmeyi vaad etti. Böylece 1344 yılında bir Haçlı donanması Smyrna'yı kuşatmış ve Liman (Ok) Kalesi civarındaki kenti ele geçirmiştir. Türk donanması yakılmış, Pagos'a (Kadifekale) çekilen Umur Bey, Latinlere anlaşma teklif etmiş ve mücadele geçici bir süre durmuştur. Umur Bey, ölümüne kadar kaleyi tekrar ele geçirmek için çaba gösterse de başarılı olamamış, 1348'de kaleden atılan bir okla hayatını kaybetmiştir. Umur Bey'in zamanı Aydinoğulları için her yönden önemli gelişmelerin görüldüğü parlak bir devir olmuştur.

Umur Bey'in ölümünden sonra başkent Ayasuluk (Selçuk)'a taşınırken büyük kardeşi Hızır Bey yönetimine geçti. Bu dönemde Venedik, Rodos ve Kıbrıs'tan oluşan Haçlılar ile 1348'de ağır koşullar içeren bir anlaşma yapılmış, Ayasuluk (Selçuk) ve Smyrna Limanlarının gümrük gelirlerinin yarısı Haçlılara bırakılmıştır. Bunun yanı sıra Hristiyan gemilerinin serbestçe Aydinoğulları limanlarına girebilmesi, bütün deniz kuvvetlerinin silahlarını bırakması ve Latinlerin Aydın Beyliği'nde konsolos bulundurmaları kabul ediliyordu. Müttefiklerin düşmanlarıyla hiçbir anlaşma yapılmayacaktı. Beyliğin hükümettiği memleketlerin Hristiyan ahalisine iyi muamele edilecek, buna karşılık Hristiyanlar da Türklerle hiçbir zarar vermeyeceklerdi.

Bunun dışında Venedik-Ceneviz rekabetinden faydalananak Aydinoğulları ve Cenevizliler ile arasındaki ticari ilişkileri düzenlemek için

1351 yılında bir anlaşma imzalanmıştı. Bu ticari anlaşmanın asıl özelliği, bu sefer de bölgede Papa'yla birlikte Türklerle karşı kutsal ittifakı oluşturma çabasına giren Venediklilerin gücünü zayıflatmak için Venediklilerle savaş halinde olan Cenevizlilere verilen bir imtiyaz olmasydı. Cenevizlilere de Smyrna ve çevresinde serbestçe ticaret yapma ve konsolosluk kurma hakkı veren bu anlaşma, beyliğin Osmanlı topraklarına katılmasına kadar devam etti. Çok geçmeden Aydinoğulları ile Venedik arasındaki ilişkiler düzeldi. Hızır Bey kendi ülkesi içinde ticari emniyetin sağlayacağını ve denizde Venedik teknelerini korumayı taahhüt ediyordu. Tüccarlar gerek ihracat gerekse ithalât için yüzde 2 vergi ödemek mecburiyetinde idi.

Osmanlılarda 1362'de başa geçen I. Murad'ın her zaman öncelikli hedefi Bizans değil Balkanlar olmuştu ki henüz şehzade iken Bizans İmparatorluğu'nun Trakya'daki merkezi ve imparatorlukta üçüncü büyük kent olan Adrianopolis (Edirne)'i 1361'de ele geçirmiştir³³. Balkanlarda genişleme stratejisi uygulamak ve bunun daha kolay başarılmasını sağlamak için Edirne'yi devletin ikinci başkenti olarak seçti. Edirne, Bizans başkentinden Balkanlara yolun önemli menzili olarak bu yolu kontrol etmekteydi ve Bizans'ın Balkanlardaki ordu ve idari merkezi idi. Edirne yeni kurulan Rumeli Beylerbeyliğinin de merkezi oldu. Osmanlı devlet idaresi 27 yıl iktidarda kalan I. Murad döneminde küçük bir beylik idaresinden bir Sultanlık idaresi şeklinde dönüştürülmüştü. Vezirlerin ve divan üyelerinin sayısı artırılmış, maliyeye önem verilirken Defterdarlık makamı oluşturulmuştu. Profesyonel askeri organizasyonu olan Yeniçeri ocağı kurulmuştu.

Osmanlılar Trakya'da ve Balkanlar'da ilerlerken Konstantinopolis'te tehdit altında olduğunu anlayan V. Ioannis Batı'dan yine destek istemişti. Kendine destek verilmesi halinde, Doğu Ortodoks Hristiyan ve Katolik Hristiyan ayrılığının, Ortodoksların Katolik Papanın üstünlüğünü tanımması şeklinde sona erdirilmesini önermişti. Bunun için 1369'da Venedik'e gitmiş; ancak özellikle iç savaşlar nedeni ile Bizans hazinesinin boşalmasından dolayı ödeyemediği ticari borçlar dolayısıyla tutuklanmıştır. Geri döndükten sonra 1371'de yıllık haraç vererek Osmanlı Sultanı I. Murad'ın üst egemenliğini tanımış ve bu anlaşması ile 1376'da oğlu IV. Andronikos tarafından bir hükümet darbesi ile tahttan indirildikten sonra I. Murad yardımcı ile tahtını yeniden geri alabilmiştir. 1391'e ölünceye kadar da diğer oğlu I. Theodoros'a ve torunu VII. Ioannis'e tahtını ara ara kaybetmiş ve geri almıştı. Osmanlılar artık Bizans yönetiminin oldukça içindedeydi.

³³ Bahsi geçen tarihi ismin bugün içinde bulunduğu(yaklaşık olarak) yerleşim yeri parantez içinde gösterilmektedir.

1.5.3. I. Bayezid, Timur ve Fetret Devri Kargaşası

Hızır Bey'den sonra beyliğin başına Mehmed Bey'in oğlu İsa Bey geçerken İsa Bey 1371'de Venediklilerle mevcut olan eski antlaşmayı yenilememiştir. Osmanlılarla da iyi geçinmemiştir ve Kosova Savaşı'nda (1389) Osmanlı ordusunda Aydinoğulları askerleri de vardı. Fakat savaşta I. Murad öldürülmüştür ve I. (Yıldırım) Bayezid hükümdar olmuştur. Kosova Meydan Muharebesi'nde Sırp prensi Lazar Hrebeljanovic'ın eşi Milica ve küçük oğlu Stefan Lazarevic savaş alanından çağrılarak I. Bayezid'a biat ettirildi. Bu biat töreni biter bitmez kaçan düşman askerlerinin peşinde olan kardeşi Yakub Çelebi çadırda boğduruldu. Böylece Bayezid, tahtın tek varisi konumuna ulaştı. I. Bayezid kişi Edirne'de geçirdi. Edirne'nin imar edilmesi için uğraştı. Hükümdarlığını kutlamaya gelen elçileri kabul etti ve Venedik Cumhuriyeti elçisi Francesko Kuirini'ne Venedik ticari kolonilerine tanınan imtiyazların devam etmesi için güvence sağladı.

Anadolu Türkmen beyliklerinden Aydinoğulları, Saruhanoğulları, Germiyanoğulları, Menteşeoğulları ve Hamitoğulları beylikleri ve hatta Sivas'taki Kadi Burhaneddin, sözde Yakup Çelebi'nin öcünü almak üzere eyleme geçmişlerdi. Amaçları giderek büyüyen Osmanlı Devleti'nin gücünü kırmak ve kaybettikleri topraklar varsa bunları geri almaktı. 1390 baharında I. Bayezid yanına Sırp Kralı Stefan Lazarovic ile Bizans İmparatorunun oğlu ve veliahtı Manuil'i alarak bir Anadolu seferi gerçekleştirdi. Kendisine saldıran beylikleri ortadan kaldırırken Saruhanoğlu Hızırşah ve Orhan Bey'in Bursa'da, Germiyanoğlu Yakup Bey'in İpsala'da ve Aydinoğlu İsa Bey'in ise Tire'de oturmalarını emretti. I. Bayezid, Pagos (Kadifekale)'u zapt ettikten sonra Liman (Ok) Kale'yi de yıllar boyunca kuşattı, ancak donanma eksikliği deniz tarafından faaliyetlerini sınırladığı için sonuç alamadı.

I. Bayezid hem Balkanlar'da hem de Anadolu'da birçok sefer yapmış ve zafer elde etmiştir. Bir yandan da Timur İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı Timur, 1394'te Dicle'yi geçip Anadolu'ya girmiştir. Soyu Türk-Moğol boylarından biri olan Barlaslara dayanan Çağatay Emiri Timur tarafından kurulmuştur ve Timur, 1370'ten itibaren yaptığı seferlerle, Harezm, Doğu Türkistan, İran, Azerbaycan, Hindistan Delhi Sultanlığı, Irak, Suriye, Altın Ordu Devleti'ni fethetmiş ve sıra Anadolu'ya gelmiştir. Öte yandan Osmanlılar Konstantinopolis'i 1391'den 1400'e kadar 4 kez kuşatmıştır. Bu kuşatmalardan sonuncusu Bizans İmparatorunun Avrupa ülkelerini yeni bir haçlı seferi için örgütlemeye çalışması üzerine düzenlenmiş ve Timur'un Anadolu'ya girmesi üzerine kaldırılmıştı.

Osmanlı ve Timur'un orduları Ankara yakınlarında Çubuk Ovası'nda karşılaşırken Osmanlı ordusunda yer alan ve daha önce Timur ile anlaşmış olan Menteşeoğulları, Germiyanoğulları, Saruhanoğulları Beyleri ve kuvvetleri ile Tatarlar karşı tarafa geçtiler. I. Bayezid'in vezirleri de büyük

oğu; Emir Süleyman'ı, Osmanlı Devleti'nin devamı için savaş alanından kaçırıldılar. Bunun üzerine Mehmet Çelebi ve Mustafa Çelebi de savaş alanını terk ettiler. Kalan kuvvetleri yine de önemli bir mücadele vermiş, I. Bayezid ordusundan kaçanları savaş alanına geri getirebilmek için çıkışmış ve Tatar askerlerine yakalanıp esir düşmüştü. Bu savaş sonrasında yeniden Beylikler Dönemi başlayacaktı. Ankara Savaşı'nı kazanan Timur'un birlikleri Bursa'ya girip şehri yakıp yıkarak yağmaladılar. Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi, Rumeli'ye geçmek üzere babasının yaptırdığı Anadolu Hisarı'na sığınmıştı. Daha sonraki gelişmelerde Süleyman Çelebi, Timur ne zaman emredirse gecikmeden huzuruna geleceğine dair söz verdi ve ardından Edirne'deki Osmanlı tahtına oturdu. Timur, Anadolu'da Bayezid'in ortadan kaldırıldığı beylikleri ihya etti.

Timur kiş döneminde Batı Anadolu'ya doğru ilerledi ve kiş boyunca sırayla Denizli, Ayasuluk (Selçuk) ve Tire'de konakladı. Bu sırada Smyrna'da Pagos (Kadifekale) ve çevresinde Müslümanların, günümüzde Hisarönü Camii civarında bulunan Liman (Ok) Kale'nin bulunduğu sahil kesimi ise Hristiyanların kontrolündeydi ve Timur bir süre sonra da Smyrna'daki ikili yönetimi ortadan kaldırmak için Batı Anadolu'daki bütün askerlerini toplayarak Liman (Ok) Kale'yi almak için girişimlerine başladı. Kuşatmanın sadece karadan bir sonuç vermeyeceğini anlayınca askerleri Pagos (Kadifekale) başta olmak üzere çevre tepelerden söktükleri kayalarla denizi doldurmaya başlamıştı. Kayalar limana giriş çıkış yapan gemilere top atışı yapmak gayesiyle kurulacak iskeleye temel işlevini yerine getirecekti. Lağımcılar yoğun çabası sonucu kale burçları havaya uçurulurken 1402'nin sonrasında fetih gerçekleşmişti ve Smyrna'nın yaklaşık 57 yıl süren iki egemenlik altında bölünmüş hali sona ermiştir.

Timur, Ankara Savaşı'ndan sonra Aydinoğulları topraklarını İsa Bey'in oğulları Musa ile II. Umur Bey'e verince onun akrabası Kara Cüneyd ve Osmanlıların Smyrna subası olarak bilinen kardeşi Kara Hasan hak iddiasıyla harekete geçip Smyrna ve Ayasuluk (Selçuk)'a egemen oldular. Cüneyd Bey, konumunu sağlamlaşyttırmak için, Osmanoğlu hanedanı içinde Fretret Devri boyunca cereyan eden taht kavgalarının içinde oldu ve her defasında şehzadelerden birini tutarak, zaman zaman kendisine müttefik bulmak veya mevcut ittifaklara katılmak yolunu tuttu. Birçok kereleser başarısızlığa uğramasına rağmen, kendini bağışlatmayı bildi ve her seferinde yeni vazifeler almayı başardı. Cüneyd Bey, Edirne'de bulunan Süleyman Çelebi ile iyi ilişkiler kurdu, bağlılığını bildirerek Aydın yoresini onun adına idare edeceğine söz verdi. Bu mücadeleler sırasında Batı Anadolu'da kardeşi Süleyman'ın nüfuzunu kırmak isteyen Çelebi Mehmed, Cüneyd Bey'e karşı İlyas ve Umur beyleri destekledi. Süleyman Çelebi ise Cüneyd Bey'i korumak için 1405 yazında Ayasuluk (Selçuk)'a karşı harekete geçmeye hazırlandı. Ancak bu sırada Cüneyd Bey, Umur Bey'le anlaşmış, Süleyman Çelebi'ye bağılılıktan vazgeçeceğini dair yemin etmişti. Ardından

Umur Bey'le birlikte Menderes nehri civarında Gediz ırmağına kadar olan yerleri ele geçirdi, Alaşehir, Salihli ve Nifi (Kemalpaşa) aldı. 1405-1406 kişisinde Umur Bey'in ani ölümü üzerine de Aydinoğulları Beyliği'ne egemen oldu.

Süleyman Çelebi'yi bertaraf eden Musa Çelebi Edirne'de bu kez kendi hükümdarlığını ilan edince Cüneyd Bey bu defa da onun tarafına geçti. Musa Çelebi, I. Mehmed'in Anadolu'da kuvvetli olduğunu bildiği için daha ziyade Bizans'la meşgul oldu ve İstanbul'u bir kez kuşattı. Bu arada sonradan büyük bir isyan çıkaracak Şeyh Bedreddin'i kazasker yaparak, nüfuzunu artıracağı bir mevki edinmesini sağladı. I. Mehmed (Çelebi) ile Musa Çelebi arasındaki savaşlar, Musa Çelebi'nin yaralı olarak kaçarken yakalanıp boğdurulmasıyla sona ermişti. Musa Çelebi'yi bertaraf eden I. Mehmed, onunla iş birliği yapmış olan Cüneyd Bey'in üzerine yürüyerek kendisine itaat etmek mecburiyetinde bıraktı ve 1414'te Smyrna'yı aldı. Cüneyd Bey Niğbolu sancak beyliğine tayin edilerek memleketinden uzaklaştırılırken o, orada da boş durmadı, Eflak'ta ortaya çıkan Düzmece Mustafa hadisesine karıştı, fakat I. Mehmed'in takibatına uğrayınca Düzmece Mustafa ile Selanik'e kaçtı. I. Mehmed, Düzmece Mustafa ordusunu Selanik mıntıkasında yendi ve isyancılar Selanik valisi Dimitrios Laskaris'in himayesine sığındılar. Uzun müzakerelerden sonra isyancılar Limni adasında sürgün edildi.

I. Mehmed'in vefatından sonra, Bizans İmparatoru tarafından II. Murad'a karşı taht iddiacısı olarak ortaya atılan Düzmece Mustafa'yla birlikte tekrar harekete geçen Cüneyd Bey, padişahlığa gelen II. Murad'ın yeniden eski beyliğine getirileceği yolundaki vaatleri üzerine Mustafa'dan ayrıldı ve 1422'de Smyrna'ya döndü. Ardından Ayasuluk (Selçuk)'u ele geçirip etrafına müttefik toplamaya başladı. Onun Anadolu beylerini tahrik etmesi, ayrıca Venedik ile ilişki kurmaya çalışması üzerine II. Murad Anadolu Beylerbeyi Hamza Bey kumandasındaki bir kuvveti Cüneyd Bey'in üzerine gönderdi. Cüneyd Bey, Karamanoğlu'ndan beklediği yardımın gelmemesi ve Osmanlılarla müttefik olarak hareket eden Cenevizliler tarafından denizden abluka altına alınması sebebiyle teslim olmak zorunda kaldı, bir süre sonra da yok edildi. Böylece Aydinoğulları ortadan kalktı ve 1426 yılı itibarıyle Smyrna, tamamen Osmanlı egemenliğine girdi.

Smyrna yeniden büyük bir kargaşa döneminden çıkışken yine de bu dönemde gıda üretimi, gemi inşaatı ve İtalyan liman kentleriyle yapılan anlaşmalar sayesinde ticarete oldukça canlı bir şekilde devam etmişti. Limanı elinde tutan Latin tüccarlar önemli ticari ayıralıklara sahip olmakla birlikte ihracatta en önemli ürünler olan buğday ve arpa gibi tahıl ürünlerinden buğday, ihracatının zaman zaman yasaklandığı stratejik bir ürünüydü. Cenevizli ve Venedikli tüccarlar Avrupa'ya buğday sevkyatını hiç kesintiye uğratmadan sağlayabilmek için çaba gösterirken, Ege'nin girintili çıkışlı sahillerinden kolaylıkla kaçırılabilirlerdi. Avrupa'da boyta ve kumaş

imalatında kullanılan şap büyük ölçüde Batı Anadolu'dan ihraç ediliyordu. At başta olmak üzere sığır ve koyun ihraç edilirken deri de ihracatta önemli bir yere sahipti. Smyrna'ya ithal edilen ürünler ise kumaş, sabun ve şarap idi. Batı Anadolu'dan götürülen tüm ürünlerin ihracatı vergiye tabiydi. Buğday, pirinç, şap ve canlı hayvan ve esir-köle ihracatından yüzde 4 gümrük vergisi alınırken, balmumu için yüzde 2 gümrük vergisi uygulanıyordu. Ancak siyasi mücadelelerin ve savaşların ortasındaki Smyrna'nın ticari yönünden gelişğini söylemek pek mümkün değildi. Aydinoğulları, Ayasuluk (Selçuk) ve Tire'de gümüş ve bakır para bastırmıştı. Bunun dışında Venetik'de basılan *duka*, Floransa'da basılan *florin* ve Bizans altını *hyperpyron* da ticarette kullanılmaktaydı.

Burada bu kargaşa dönemleri boyunca Smyrna'da oluşan ticaret açığını kapatan üç yerleşim bölgесine kısaca değinmek gerekiyor. Smyrna'ya 250 yıldan fazla bir süre ticari emanetçilik yapan *Sakız Adası*, içinde pek çok yerleşim bölgesi ve çiftlik bulunduran verimli topraklarıyla birçok ihraç ürünü barındıran bir adaydı. Mermer başta olmak üzere maden ihracatı da yapmaktadır. Cenevizlilerin etkisiyle bir İtalyan hayatı yaşanırken adada Rumlar ve Yahudiler de vardı. 12. yüzyıl başlarında bir kent devleti olarak kurulmuş olan Cenevizliler adayı İmparator Andronic Paleolog'tan kapitülasyon benzeri haklarla fiili olarak alırken 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren adada daha önce Smyrna'da Liman Kale'yi denetleyen Zaccharia ailesi egemen olmuştu ve bu aile Smyrna'daki ticareti de adaya getirmiştir.

Çeşme, idari açıdan Karaburun kazasına bağlı bir nahiyyeydi. Sakız Adası'nın Osmanlı topraklarına katılmasıyla bu adadan göçe zorlanan bir Rum grup Çeşme'ye yerleşmiş ve bir nüfus artışı yaşamıştı. Rumca adı Perama olan Çeşme'nin, 15. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarına katılarak Anadolu'da güvenliğin sağlanması paralel hızlı çıkıştı tamamıyla Sakız Adası ile olan ticaretine bağlıydı. Sakız Adası'nın karşısında yer alan Çeşme, Sakız Adası ile bağlantılı bir şekilde ticaretine devam ederken, Sakız Adası-Çeşme ticareti ile Anadolu'ya giren malların bir kısmı dağıtılmak üzere güneye doğru giderken önemli bir kısmı da 15. yüzyılda Smyrna'dan daha önemli bir kent olan *Urla*'ya gidiyordu. Antik dönemden bu yana önemli bir yerleşim bölgesi olan Urla'da ticaret Sakız Adası ve Çeşme arasında gerçekleşen ticaretin transferi sırasında güzergâh üzerinde kalması dolayısıyla gelişim göstermiştir.

1.6. Kapitülasyonlar ve Osmanlı Egemenliği

1.6.1. Kapitülasyonlara Adaptasyon

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ilişkilerinde İslam Hukuku'nun ilkeleri egemendi ve kapitülasyonlar daima Şeyhülislam'ın onayından geçmek zorundaydı. Osmanlılar gümrük düzenlemeleri ve ticari

vergilendirmeye ilişkin bazı Roma ve Bizans pratik uygulamalarını da benimsemektedi. *Halil İnalçık'a* göre Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ikamet, seyahat ve ticaret için gerekli güvenceleri, dostluk ve samimi iyi niyet sözü veren gayrimüslimlere tanırdı. Dolayısıyla, Müslümanlara düşman sayılan ülkelerden kişiler resmi güvencelerden yoksundu ve Osmanlı topraklarına girdiklerinde herhangi bir Müslüman tarafından esir alınıp köle edilebilirlerdi. Esas olarak padişahların Fransız veya İngilizler gibi uluslara tanıdıkları ticaret özgürlüğünden Habsburgları yararlandırmamaları nedeniyle, Avusturya ile ticaret 18. yüzyıla kadar büyük bir gelişme göstermemiştir. Herhangi bir ülkenin Levant ticaretinde işlerinin iyi gidip gitmemesi Osmanlı Devleti'nin siyasi lütuf ve kararına bağlıydı.

16. yüzyılın ikinci yarısına kadar kapitülasyon alamamış Batı ülkelerinin tüccarları ya kapitülasyon sahibi bir ülkenin bayrağı altında ya da örneğin Ragusalıların (Dubrovnik) aracılığıyla Levant'ta faaliyet gösterebiliyor. Kapitülasyonlar, ahidnâme olarak bilinen belge kategorisindeydi. Ahidnâme tek taraflı olarak verilir; ancak bu yolla tanınan ayrıcalık, bağışlananı Tanrı önünde yeminle bağladı. Osmanlılar, belgede açıkça belirtilmemekle birlikte, aynı ayrıcalıkların kendi tebaalarına tanınmasını da beklerlerdi. Osmanlı tebaası gayrimüslimler, özellikle de Yahudiler, Ermeniler, Rumlar ve Slavlar, yabancı ülkelere uzanan bu Osmanlı himayesinden yararlanarak daha 15. yüzyılda Venedik, Ancona ve Lviv'de canlı ticaret kolonileri kurmuşlardır. Ayrıca, Ragusa (Dubrovnik) kent-devleti vatandaşlarının ticaret ve denizcilik faaliyeti de Osmanlı egemenliği altında olmaları sayesinde 16. yüzyılda önemli bir gelişme göstermiştir. Ülke dışındaki Osmanlı kolonileri, Türk ve İranlıları da kapsıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında Venedik'teki Türk kolonisi oldukça büyümüştü. Buradaki Fondaco dei Turchi yani Türk Hanı, 13. yüzyılda Giacomo Palmier tarafından Venedik'te Büyük Kanal'da inşa edilmiştir. Günümüzde Venedik Doğa Tarihi Müzesi'ne ev sahipliği yapmakta olan han, özellikle 16. yüzyılda Türk tüccarlarının kullanmaya başlamasıyla Türk adıyla özdeşleşmiş ve Türk Hanı olarak adlandırılما başlamıştı.

Halil İnalçık'a göre bir kapitülasyon gayrimüslimlerin dostluk sözü karşılığında onlara resmen tanınmaktayı ve kapitülasyon vermekle Osmanlılar, başvuran devletten daha çok siyasi avantajlar koparmayı, yani Hristiyan dünyası içinden müttefik edinme fırsatını öngörüyorlardı. Örneğin Venedik, çoğu zaman bu tür ticari ayrıcalıklarla tarafsızlaştırılabiliyor ve güçlü donanmasını haçlı zihniyetindeki Papaların emrine vermesi önlenebiliyordu. Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi Batı ulusları kapitülasyonlarını, Osmanlı Devleti tarafından gerek Habsburglar ve Papalık gibi ortak düşmanlara, gerekse putperestliğe karşı savaş içinde görüldükleri bir dönemde koparmışlardır. Bunun yanında Osmanlılar, Avrupa ile ticaret ilişkileri sayesinde nadir veya stratejik öneme sahip malları ya da seckinler zümresinin tükettiği lüks emtiayı elde edebiliyorlardı. Ticaretin yol açtığı gelir kaynakları çok önemli sayılıyordu ve kapitülasyon güvenceleri imparatorluk

kanunlarının üzerindeydi. Kapitülasyonun geçerliliğini yitirip yitirmedijinin takdiri padişaha aitti. Ayrıca, her padişah tarafından şahsen tanınan kapitülasyonların haleflerince yenilenmesi şarttı ve bu, yeni hükümdara değişiklik olanağı veriyordu. Buna karşılık Avrupa ülkeleri de her yenilemede ek hükümler getirmek suretiyle pratikte geçerli uygulamaları resmi yaptırımlara bağlamaya, ya da ilk belgenin kapsamını genişletmeye çalışıiyorlardı.

Aslında bütün bu ilişkiler 14. yüzyılda, Batı Anadolu'da yeni kurulmuş bulunan Türkmen beylikleri dönemine kadar dayanmaktadır. Bu beylikler küçük sultanlıklar haline gelip zengin bir yönetici zümre oluştuğunda artık Avrupa'nın lüks mallarına ihtiyaç duyulmuştur; ticaret, gümrük gelirleri yoluya hatırı sayılır nakit akışı sağlıyor; bir Türk tüccar sınıf yükselip ister mültezim olarak ister başka kimlikleriyle, devlet politikasını etkileyebilecek konuma geliyordu. Avrupalı müşteriler için tahıl ve pamuk yetiştirmekle uğraşan yerleşik Türkmen nüfus bile artık Hristiyanlarla barışçıl ilişkilerden yanaydı. 1352'de Cenovalılara tanınan kapitülasyonların 1517'ye kadar uzanan birinci döneminde, Osmanlıların Avrupa ile ticareti hemen tamamen Venediklilerin elindeydi. O dönemde Osmanlıların Cenovalılara verdikleri kapitülasyonlar daha çok siyasal nedenlere dayanıyordu. Venedik Bizanslılar ve Katalonyalılar ile mütgefki; buna karşı Osmanlılar da Cenova ile ittifak kurmuşlardır. Bu yolla hem kazanç elde etmeyi hem de Cenova deniz gücünü de yanlarına almayı hedeflemişlerdi. Cenova kapitülasyonlarının ardından Venedikliler de I. Murad döneminde, kapitülasyonlarını elde etmiştir.

15. yüzyıl boyunca kapitülasyon yenilemeleri devam ederken Fatih Sultan Mehmed Balkan kıyılarının ve Ege adalarının kontrolü uğruna Venedik'le savaşa girdiğinde, Venediklilere verilmiş bulunan kapitülasyonların aynısını Floransalılara tanıdı. Daha sonra II. Bayezid de Venedik'e savaş ilan ettiğinde, aynı kapitülasyonları 1498'de bu sefer Napoli Kralına verdi. Mısır'ı fetheden I. Selim, Memlüklerin Fransızlara ve Katalonyalılara tanımış olduğu kapitülasyonları yeniledi ve Fransızlar ilk defa Osmanlı topraklarında ticaret ayrıcalığı elde etmiş oldular. Levant'taki Fransız ticareti, ancak 1569'da yenilenen kapitülasyonlardan sonra Osmanlı topraklarında çok etkin hale gelmiş ve bu, Venedik'in Levant'taki ticari egemenliğinin yerini Fransa'nın alması ile sonuçlanmıştır. Avrupa'daki dengelerle birlikte İngiltere ve Hollanda da kapitülasyonları elde etmekte gecikmedi.

Halil İnalçık'a göre Roma ve Bizans İmparatorlukları, kıyı ve sınır bölgeleri ile daha içerilerde kalmakla beraber ana ticaret yolları üzerinde ekonomik birimler oluşturan diğer bazı eyaletlerini büyük gümrük bölgeleri halinde örgütlüyor. Her gümrük bölgesinin merkezini önemli bir limanın, belirli bir ticaret yolu üzerindeki bir sınır karakolunun, ya da idari bir merkezin oluşturulması kuraldı. Roma ve Bizans İmparatorlukları, emtia ticareti,

dolaşımı ve satışını devlet denetimi altına almışlardı. Buğday ya da silah gibi ekonomik veya stratejik öneme sahip malların ihracatı tümden yasaktı; kaçakçılık, tacirin hapse atılması ve mallarının müsaderesiyle cezalandırılırdı.

Gümrük bölgelerinin zaman zaman yeniden düzenlenmesine karşın, bunlardan başlıcaları Osmanlı dönemi kadar varlığını korumuştu. Bu gümrüklerin başlıcaları Konstantinopolis-Hellespont (İstanbul-Çanakkale Boğazı), Sinop-Samsun, Akkerman (Bilhorod-Dnistrovski), Kefe (Kırım)³⁴, güneyde Şam gibi yerlerdi. Ülke içinde de Tokat, Bursa gibi gümrük merkezleri bulunmaktaydı. Örneğin Tebriz'den Bursa'ya gelmekte olan kervanlar, ilk gümrüklerini Tokat'ta, ikinci gümrüklerini de Bursa'da ödüyorlardı. Tüccar bu merkezlerden birisine malını götürmek zorundaydı ve ancak ondan sonra ülke içlerine doğru yoluna devam edebilirdi. Liman tarafında ise gemi demirlemişse, yükü vergiye tabi demekti ve bir gemiden diğerine mal nakli de ithalat sayılıyordu. Malların limanda bir tüccardan diğerine el değiştirmesi ve sonra ikinci tüccar tarafından alınıp götürülmesi halinde, bu ikinci tüccar da ihracat vergisi öderdi. Kaçakçılığı önlemek amacıyla bazı mallar, özellikle de büğday, ancak sorumlu gümrük görevlisinin izniyle yüklenebilirdi. Hiçbir gemi izinsiz mal yükleyip limandan ayrılamazdı.

Tüccarın korunması ve aynı zamanda devletin işini kolaylaştırmak amacıyla, gümrük görevlisinden ithal edilen malların türünü ve kesin miktarını; ayrıca, malların aynı gümrük bölgesi içindeki bir limandan diğerine sevk edilmek için mi, yoksa ihraç edilmek üzere mi yüklenmeye olduğunu gösteren belgeler alınması şarttı. Malları alışılmış yolların dışındaki yollardan nakletmek; resmen saptanmış olanların dışındaki kent kapılarını veya başka aktarma noktalarını kullanmak; ya da gümrük binaları olan limanların dışındaki iskelelerde yük boşaltmak yaygın hile ve sahtekârlık biçimlerindendi.

Normal olarak bir mültezimin, simsarin veya söz konusu mahalden sorumlu kişinin izni olmaksızın hiçbir tüccar yük yükleyip boşaltamaz, ya da bulunduğu liman, kervansaray veya kamuya ait uğrak noktasından ayrılamazdı. Tokat'ta ipektan alınan gümrük vergisinden kaçınmak için yerli tüccar kentten çıkip İran'dan gelmekte olan ipek kervanlarını yolda karşılıyor, yüklerini satın alıyor ve dosdoğru Bursa'ya götürüyor; böylece tek bir defa gümrük vergisi ödenmiş oluyordu. Yerli tüccar bir gümrük bölgesinden diğerine geçerken vergi ödemeksiz, mallarını ülkenin her tarafına görmekte serbestti. Buna karşı hükümetin başvurduğu çare, her tüccarın ellerindeki ham ipekk için iki kere gümrük vergisi ödenmiş olduğunu belgelemesini şart koşmak olmuştu.

³⁴ Bahsi geçen tarihi isimlerin bugün içinde bulunduğu (yaklaşık olarak) yerleşim yerleri parantez içinde gösterilmektedir.

Herhangi bir tüccar mallarını simsara vermeden satsa da hem kendisi hem alıcı adına simsarlık bedeli ödemek zorundaydı. Satışların adil olmasını teminat altına almak ve aynı zamanda vergilendirme açısından gerçek satış koşullarını denetlemek gibi çok önemli bir işlevi üstlenen simsarlar, padişahın özel beratiyla atanır ve o zaman da simsar olarak bilinen bir kişinin gözetimi altında faaliyet gösterirlerdi. Simsarların atanması, ilgili gümrük mülteziminin onayına bağlıydı ve simsarın, adı hükümet temsilcisince tutulan resmi deftere kaydedilecek bir kefil göstermesi de şarttı. Simsarlar kendi adlarına ticari işlemlerde bulunamaz ya da başka bir tacirle ortaklık kuramazlardı. Simsarın belirli bir yanında satış yapmaktan sorumlu olması, başka bir yanında satış yapamaması demekti. Ayrıca satılan değerli kumaşların ölçümünde simsara bir ölçümcü yardımcı olur; onun hizmetleri karşılığında da ayrı bir vergi ödenirdi.

1.6.2. Osmanlıların Tam Egemenliği ve Keşifler

İzmir, 1426'da Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girdikten sonra bu, yaklaşık 500 yıl boyunca devam edecek Osmanlı yönetimin başlangıcı ve İzmir için ise çok uzun zamandır devam eden kargaşa, belirsizlik ve savaş döneminin sona ermesi anlamına geliyordu³⁵. Kent, Aydın Sancağına bağlı ve bir kadı tarafından yönetilmeye başlandı; ancak Osmanlı Devleti'nin İzmir ve Batı Anadolu'yu ele geçirdikleri dönemde, Ege Denizi'ndeki egemenliği tam anlamıyla olmuştu. Bunun sonucunda Venedik'in Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'nde eskiden beri sahip olduğu avantajları devam etmekteydi ve İzmir kaynaklı ticaretteki paylarını kaybetmemek istemektediler. İzmir'in fethinden kısa bir süre sonra 1428'de Osmanlı ülkesinde veba salgını başlamıştı. Bu veba salgınında tanınmış düşünsel adamları, devlet adamları, askerler hayatlarını kaybetmişti. II. Murad Anadolu'da barışı sağladıkten ve veba salgını atlatıldıktan sonra tüm gücünü Venediklilere yöneltti. Venedik Cumhuriyeti bu zamana kadar Selanik'i elinde tutarak Çanakkale Boğazı'nda abluka uygulamaktaydı. Osmanlılar 1430'da Selanik'i ve sonra Yanya'yı ele geçirdiler ve bir Osmanlı-Venedik Antlaşması imzalandı.

II. Murad 1451'de ölünce 19 yaşındaki oğlu II. Mehmed ikinci defa Osmanlı padişahı oldu. Gerek batıda ve gerekse de Doğu Roma'da yeni padişah genç yaşı ve tecrübeziği dolayısıyla ilk başta önemli bir tehdit olarak algılanmamıştı. II. Mehmed Doğu Roma'ya babası dönemindeki dostane ilişkileri devam ettireceğini ve Süleyman Çelebi'nin Konstantinopolis'teki oğlu Orhan için yıllık 300 bin akçe ayırdığını bildirmiştir. Ayrıca 1451'de Venedik, Ceneviz Cumhuriyeti, Macaristan ve Sırp Despotluğu ile babasının yapmış olduğu anlaşmaları yenilemiştir. Anadolu'da

³⁵ Kentin bu tarihten itibaren aralıksız olarak Osmanlı (Türk) egemenliğine geçmesi itibarıyle kentten artık Smyrna olarak değil, İzmir olarak bahsedilecektir.

bazı isyanlarla uğraşmakta olan II. Mehmed'in Anadolu'da bulunmasını fırsat bilen Doğu Roma İmparatoru Konstantinos ulakları vasıtıyla Süleyman Çelebi'nin torunu Şehzade Orhan'ın ödeneğinin yapılmadığını, ödeneğin ikiye katlanmaması halinde Orhan'ın Osmanlı tahtında hak iddia etmesine izin vereceği tehdidine bulundu. II. Mehmed sorunu çözeceğini söyleyerek elçileri gönderdi ve Konstantinopolis'in ablukaya alınmasını emretti. Bu, geri dönüşü olmayan bir sürecin başlangıcıydı. Daha sonra XI. Konstantinos, II. Mehmed'e elçiler ile hediyeler ve hazineler göndermişse de padişahın fikrini değiştirememiştir ve Konstantinopolis'i savunabilmek için Ortodoks Kilisesi'nin Roma'ya bağlılığını kabul ederek Batı'nın desteğini kazanmaya çalışтыsa da sonuç alamadı. XI. Konstantinos savaşta, teslimiyet yerine direnmeyi seçti ve 29 Mayıs 1453'te surları aşan Osmanlı askerleriyle çarpışırken öldürüldü. Şehzade Orhan ise keşfettiliği şehri terk etmeye çalışırken yakalanıp idam edildi.

II. Mehmed bu fetihle birlikte Fatih unvanını aldı, Rum Patrikhanesi'nin yanı sıra bir Yahudi Hahambaşlığı ile bir Ermeni Patrikhanesi kurdurdu. İstanbul'u, farklı dinlerden insanların bir arada yaşadığı, ticaret ve kültür merkezi olan bir başkent yapmayı amaçlayan II. Mehmed 1481'e kadar başında kaldığı devlete düzenli ve sürekli bir yapı kazandırmak için önemli düzenlemeler yaptı. Yönetim, maliye ve hukuk alanında koyduğu kuralları içeren Fatih Kanunnamesi, sonraki dönemde de yürürlükte kaldı. Bizans İmparatorluğu'nun yok olması ve İstanbul'un fethi ile bir çağ sona ermiş yeni bir çağ başlamıştı.³⁶

İstanbul'un fethinden sonra Fatih unvanını alan II. Mehmed, kentin emniyetini sağlamak ve deniz ticaretinde söz sahibi olabilmek için donanmaya önem verdi. Gelibolu Tersanesi'nden sonra Haliç Tersanesinin kurulması ve Kadırga Üssü tesisi, Fatih'in denizdeki emellerinin en büyük göstergelerinden biriydi. Kara ordusu ile çıkan seferler, çoğu zaman donanma ile desteklenmeye başlanmıştır. İmparatorluk toprakları batıya doğru genişledikçe mevcut donanmanın faaliyet alanı da genişledi. Fatih'in izlediği denizcilik siyaseti Venedik ile bir savaşı kaçınılmaz kılıyordu. Venedik ise bu savaşı olabildiğince geciktirmek için Osmanlı'yı aleyhinde kıskırtacak her türlü hareketten kaçınıyordu ve ticareti sürdürmek için 1454'te Osmanlı İmparatorluğu ile bir antlaşma imzalamayı başardılar. Bu antlaşmaya göre; iki tarafın tebaaları birbirlerinin kara ve denizlerinde serbestçe dolaşabilecek, ticaret gemileri karşılıklı himaye görecek, Venedik eskisi gibi İstanbul'da bir balyos (büyükelçi) bulundurabilecek ve Venedik gemileri sattıkları mallar için yüzde 2 vergi ödeyecekti.

Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz'de egemen olmak için 1455 yılından itibaren büyük bir donanma ile harekete geçti. Donanma, 1456'da İmroz

³⁶ Kentin bu tarihten itibaren aralıksız olarak Osmanlı (Türk) egemenliğine geçmesi itibarıyle kentten artık Konstantinopolis olarak değil, İstanbul olarak bahsedilecektir.

ve Limni Adaları'nı ve 1462'de Midilli Adası'nı ele geçirdi. Osmanlıların adaları birer birer alması geciken Osmanlı-Venedik Savaşı'nı başlatmıştı. 1463'te başlayan ve bölgeler halinde olmak üzere 16 yıl sürecek savaşın başında Venedik, Akköyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, Papa, Napoli Kralı, Kıbrıs Kralı ve Rodos Şövalyelerinden yardım istemişti. Venedik donanması, Ege ve Batı Akdeniz kıyılarında birçok limana büyük hasar verirken 1472 yılında donanmanın başına Amiral Mocenigo getirilmiş ve aynı yıl İzmir önlerine gelerek savunması zayıf kenti yakıp yıkmışlardı. Birçok kişi öldürülmüş ya da tutsak edilmişti. Bu olay sonrasında II. Mehmed bu süreçte zarar gören limanları onartmaya başladı; İzmir limanının girişinde bulunan ve Timur'un İzmir'e girdiği günlerde yıkırmasından dolayı, harabe halinde bulunan ve önemli bir savunma tesisi olan Liman (Ok) Kale'sini yeniden yaptırdı. Liman (Ok) Kale'nin yeniden inşa edilmesiyle, bir iç kale görünümünde olan Kadifekale ile kentin limanında bulunan kale arasında, kent tekrar bütünsüz olmuştu. Bu iki kale arasında, kentin hem doğu tarafında hem de batı tarafında dış surlar uzanıyor, Kadifekale ile Liman (Ok) Kale'yi birleştirmektedir.

Osmanlılar ile Venedikliler arasındaki savaş, 1479 yılında bir antlaşmaya sonlandırıldı. Venedik hükümeti, Akçahisar, Limni ve Eğriboz Adaları ve Mora'daki Manya bölgesiyle birlikte İşkodra'yı Osmanlı İmparatorluğu'na bırakırken Fatih, bunun karşılığında savaş süresince Arnavutluk, Dalmация ve Mora'da ele geçirdiği diğer yerleri iade etti. Venedik Senatosu, aynı zamanda Osmanlı hazinesine senelik 10.000 altın haraç ödemeyi taahhüt etti. Venedik tacirleri, Osmanlı sularında serbestçe ticaret yapabileceklerdi. Anadolu kıyılarında ve iç bölgede Osmanlı yönetiminin etkinliği artmıştı.

16. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin başında II. Bayezid vardı ve Osmanlıların deniz savaşlarındaki üstünlükleri söz konusuydu. 1502'de Venedik'in Arnavutluk'ta bulunan son üssü Dıraç'ın da Osmanlı'ya geçmesi ile Venedik'in Yunanistan gibi Arnavutluk'la da bir bağlantısı kalmamıştı. Mora ve Arnavutluk'taki büyük üsler ile denizlerdeki üstünlüğünü kaybeden Venedik için barıştan başka çözüm yolu kalmamıştı. Daha sonra padişahlığa geçen I. Selim'in 8 yıllık iktidarı döneminde Anadolu'da birlik sağlanmış; devrin en önemli iki ticaret yolu olan İpek ve Baharat Yolu'na egemen olan Osmanlı Devleti, bu sayede doğu ticaret yollarını tamamen kontrolü altına almıştı. Denizciliğe artık daha fazla isınan Osmanlıların donanmasını daha da geliştirmek isteyen I. Selim, İstanbul'da Frenklerin tersanesine eş bir tersane yapılmasını emretmişti ve bu tersanenin önceden Bizans tersanesi olan yerde yapılması uygun görüldü. Yavuz Sultan Selim zamanında inşasına başlanılan Haliç Tersanesi Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar kullanılmaya devam etti.

1520 yılında padişahlığa I. Süleyman çıkışmış ve 46 yıllık iktidarı döneminde batıda Belgrad, Rodos, Boğdan ve Macaristan'ın büyük kısmını imparatorluk topraklarına katarken doğuda Safevilerle yapılan savaşlar sonrasında Orta Doğu'nun büyük kısmını ele geçirmiştir. Afrika'da imparatorluğun sınırları Cezayir'e kadar uzanırken; Osmanlı Donanması Akdeniz'den Kızıldeniz'e kadar olan sularda egemenlik kurmuştur. I. Selim'den yaklaşık 6.5 milyon km² olarak devraldığı Osmanlı Devleti'ni, padişahlığı döneminde yaklaşık 15 milyon km²'ye ulaşırı I. Süleyman'a Muhteşem Süleyman denmiştir. Osmanlı Devleti'nin fetihlere devam etmesi ile Akdeniz'deki adaları egemenliğinemasına bağlı olarak deniz ticareti de güvenli hale gelmiştir. I. Süleyman'ın son zamanlarında 1566'da Sakız Adası Cenevizlilerden, takip eden dönem olan II. Selim zamanında ise 1570'te Kıbrıs Adası Venediklilerden alınmıştır.

Ancak Osmanlı Devleti denizciliğe ısrarı olsa da dünyada deniz ticaretinin hızla gelişmesi ve Avrupalı kâşiflerin yeni dünyaları keşfetmesi Avrupa'ya zenginliğin yolunu açmıştır. Eski baskıcı toplumsal yapıya karşı özgürleşmenin yolları açılmış, teknik buluşlar ve yeni üretim yöntemleri gelişmeye başlamıştır. Bu yeni durum, Avrupa'daki sermaye birikiminin ve daha sonraki kapitalist dönemin asıl kaynağı olmuştur. Ticaret gelişikçe pazarlar ve kentler büyümüş, bazı kentlerin zenginliği hızla artmaya başlamıştır. Sermaye birikimindeki hızlı artış sermayeyi kullanan yeni orta sınıfın büyüp güçlenmesi sonucunu doğurmuştur. Öte yandan Anadolu ve Akdeniz üzerinden geçen uluslararası ticaret yollarının Avrupalıların gerçekleştirdiği coğrafi keşifler sonucunda yön değiştirmesiyle Osmanlı Devleti, bu ticaret yollarının ve gelirlerinin ağırlıklı olarak kendi topraklarından geçtiği dönemlerde sağladığı kazancı yitirdi. Avrupa devletlerinin güçlenmesi karşısında fetihlerin durmasıyla ganimet gelirleri de ortadan kalkmıştır.

Devlet, gereksinim duyduğu geliri sağlayabilmek için vergileri artırdı. Osmanlı yönetiminin babadan-oğula geçmemesi için özen gösterdiği tımar sistemi bozuldu ve yerel saltanatlar oluşurken bu yarı-feodal ve keyfi durum, vergileri ödeyemeyen köylülerin topraklarını terk etmesine, kasaba ve kentlere iş için göç etmesine yol açtı. Geçim yolu bulamayanlar ise eşkıyalığa başladılar ya da eşkıyalara katıldılar. Bütün bunların sonucunda Osmanlı toplumsal ve ekonomik düzeni altüst oldu; işsizlik ve geçim sıkıntısı toplumun bütün kesimlerine yansdı. Bu problemlerin hepsi bir araya geldiğinde Celali İsyanları denilen büyük hareketler ortaya çıktı. Medrese öğrencileri ve medrese bitirip iş bulamayanlar Yozgat, Amasya, Adiyaman, Sivas ve Malatya gibi yörelerde büyük ayaklanmalar başlattılar ve bu isyanlar çok uzun süre Osmanlı Devleti için büyük bir problem oldu. Celali tabiri, 16. yüzyıl başlarında isyan eden Bozoklu Şeyh Celal'le ilgiliydi. Celali isyanları başlangıçta, Osmanlı idaresinden memnun olmayan zümrelerin ve Şii eğilimli Türkmen gruplarının, Safevilerin de tahrikyle devlete

başkaldırmaları şeklinde ortaya çıkmış, 16. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir sorun halini almıştı.

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı topraklarında üç ana ticaret yolu ön plana çıkarken bunlardan ilki Anadolu, Suriye ve Mısır arasındaki kuzey-güney hattıydı. İkincisi Osmanlı'dan İran'a uzanan ve Bursa, Konya, Diyarbakır, Halep, Şam ve Tebriz üzerinden giden doğu-batı hattıydı. Üçüncüsü ise yine kuzey-güney yönünde Rusya ve Polonya içlerine uzanan, Karadeniz üzerinden gerçekleşen hattı. *Tuncer Baykara*'ya göre 15. yüzyılda *Halep* ve *Bursa* ticarete henüz İzmir'den ön plandaydı ve *Bursa*, Osmanlı'nın ana ve uluslararası ticaret merkeziydi. *Halep'in*, konumu ve hinterlandındaki geniş coğrafyası bir ticaret merkezi olarak kurulmasına hizmet etti. Kent, bir suyolu taşımacılığını oluşturan Fırat Nehri'ni de içinde bulunduran Asya ile Avrupa arasındaki efsanevi İpek Yolu'nun en çok kullanıldığı yol üzerindeydi. Halep, bir yerleşim merkezi ve yaşama kabiliyetine ek olarak, verimli geniş arazilerle çevriliydi. Kentin batı ve güneybatıya doğru uzanan bölgelerinde bulunan zeytin ve dut ağaçlarından elde edilen ürünlerden kaliteleriyle ün kazanmış sabun ve ipeklı kumaş üretiliyordu. Halep, kervanlarla yolculuk eden tüccarlara, hamamları ve kervansarayı gibi konforlu mekânlarıyla hizmet sağlıyordu. Bu hizmet, Doğu'dan gelen kervanlar için uygun bir yer olmasıyla da önem kazanmıştı. İzmir ise 15. yüzyıl boyunca ve daha sonra 16. yüzyılın büyük bölümünde, küçük bir kıyı kasabası ve yerel bir ticaret merkezi olarak yaşamaya devam etti. Bunun en önemli nedeni, bitmeyen mücadele ve savaşlarla uluslararası ticaretin gerçekleşeceği bir ortamın oluşmamasıdır. İzmir, Osmanlı egemenliğine geçtiğinde, limanı ve hinterlandı ardi ardına yaşanan savaşlar nedeniyle harap olmuştu.

İstanbul kuzey-güney ticaret ana-yolunun merkezindeydi. İstanbul'da üslenen tüccar, hem Avrupa kökenli mamul malları, özellikle yünlü kumaşları, hem de biber ve diğer baharat ile boyalar başta olmak üzere şark ürünleri diye anılan malları ithal ediyordu. İstanbul tüccarı, Karadeniz'e ve kuzey bölgесine yünlüler, hazır giysiler ve Bursa ipeklileri temin ediyordu ancak uluslararası ticaretten çok daha önemlisi, Karadeniz'in kuzeyi ile güneyi arasındaki bölgesel ticaretti. İstanbul, Osmanlı Devleti'nin başkenti olduktan sonra hızlı bir büyümeye yaşamıştı. Nüfus artarken tarımsal üretim olmadığı için hem sarayın hem halkın tüketim ihtiyacını çevreden karşılama zorunluluğu doğmuştu. İmparatorluk yönetiminin başlıca sorunlarından biri, İstanbul'un büyük nüfusunun ihtiyaç duyduğu temel yiyecek maddelerinin kesintisiz akışını sağlamakti. Kitlelerin zaman zaman buğday ve un sıkıntısına düşmesi, hükümet için ağır sorunlar doğuruyordu ve sultan halka, onların günlük ekmeklerini kendine kaygı edindiğini göstermek zorundaydı. Darlık zamanlarında hükümet, fiyatları belirli aralarla yeniden hesaplayıp ayırmak ve imaretler aracılığıyla yoksullara bedava tahıl dağıtmak suretiyle, sıkı bir fiyat denetimi uygulardı.

Osmanlı Devleti'nde başkentin ihtiyaçlarından sonra tarım ile ilgili ticaret belirli izinlere bağlıydı. Ülkenin her yerinden başkente çeşitli gıda ürünlerini transfer edilirken İzmir ve çevresinden tahıl yanı sıra üzüm, incir gibi kuru meyveler, zeytin, üzüm, elma, armut, erik, kiraz gibi meyve sepetleri, kestane, turunciller ve sabun gönderilmektedi. Osmanlı, bir yandan meyve, sebze ve tahılın Batı Anadolu'da üretimin artırılması yönünde politikalar izlerken, bir yandan bu bölgede üretilen tahılın imparatorluk sınırları dışına çıkışını engellemiştir. Hatta İzmir'in bu amaçla Osmanlı hükümetlerinin tercihi olarak uluslararası ticari faaliyetlerin dışında tutulduğu düşünülmektedir. Bu dönemde liman canlılık kazanamamıştı; uzun bir süre kent ticari yönden gelişmedi ve hatta geriledi. Bu dönemde ister istemez Ege Denizi'nin girintili çıkışlı koyları ile kontrolü güç bir deniz olması sebebiyle İzmir ve çevresinde kaçakçılık gelişmiştir. Kaçak buğday ticaretini önlemenin zorluğuna karşılık hükümet, Boğazlardaki trafiğe hakimiyeti sayesinde Marmara ve Karadeniz bölgelerindeki üretimi çok daha yakından kontrol edebiliyordu.

Özellikle buğday üzerinde Osmanlıların büyük baskısı devam ederken, Venedikli tüccarlar kaçak olarak buğdayı İzmir'den çıkarmaktaydı. Hükümet nüfusa göre tahıl sevkyatının yeterli miktarda olması ve zamanında yerine ulaşması için sıkı önlemlere başvuruyordu; ancak buğday İtalya'nın tahıl talebinden ve İtalyan kentlerinin ödemeye razı olduğu daha yüksek fiyatlardan da etkilenmektedi. Levant'in bütün tahıl kaynakları üzerinde, Venedik ile İstanbul rekabet halindeydiler. İster izinli ticaret ister kaçakçılık yoluyla olsun, Ege bölgesi ile Arnavutluk, Venedik buğday alımlarının esas kaynağını oluşturuyordu. Venedik Cumhuriyeti, 16. yüzyılın ilk yarısında İtalya'nın kendi buğday üretim alanlarından yararlanmış; yüksek taşıma maliyetleri nedeniyle Levant'tan ithalat, ancak Levant'taki fiyatlar İtalya'daki fiyatların yarısından aşağıya düşüğünde ekonomik bir anlam kazanmaktadır. Hatta fiyat, doğu-batı ticaretinin tek en kapsamlı göstergesi idi. Tahıl ticaretinde yıldan yıla görülen hareketlilik savaşlar, hükümet politikaları ve iklim gibi faktörlere de büyük ölçüde bağlıydı. Avrupa Devletleri yasakların kaldırılması için baskıları devam ettirirken yine ihracatı Osmanlı Devleti'nin iznine bağlı olan pamuk, Avrupa'daki dokuma-kumaş sanayisinin başlıca hammaddesi idi. Hammadde olarak kabul edildiğinden ihracatı çoğu zaman yasaklanmıştır ve bu nedenle pamuk ihracatı da buğday gibi çoğunlukla kaçak yapılmıştır. Avrupalı tüccarların pamuğu Ege Bölgesi'nden büyük miktarda ithal etmesi ile o dönemde bölgedeki yerel dokuma imalatçıları hammadde bulmakta çok zorlanmış ve bu durum başka işlerle uğraşmalarına neden olmuştur.

Tarım ticareti serbest kaldıkça çevre illerdeki üretim de teşvik edilerek tarım ürünleri liman üzerinden satılmaya başlanmıştır. İzmir 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tekrar canlanmaya başlamıştır; ancak İstanbul'un ihtiyaçlarından dolayı hâlâ iç ticaret öncelikliydi. İzmir'in dış ticari ilişkileri daha çok Ortadoğu, Doğu Akdeniz, Doğu Avrupa ile gerçekleşmekteydi.

Akdeniz bir Osmanlı gölü haline gelince Bursa ve Halep'in yanı sıra İzmir de ticaret merkezi olarak bu ön plana çıkmaya başladı. Hindistan ve Güneydoğu Asya ile yapılan ticaret Basra Körfezi ile Kızıldeniz üzerinden Akdeniz'e ulaşıyordu. 16. yüzyıl sonlarında İngiliz, Fransız ve Hollandalı tüccarlar ticarete doğrudan katılmaya başlamıştı. Buna paralel olarak Bizans döneminden bu yana ayrıcalıkları olan Venedik ve Cenevizlilerin İzmir'deki payı Fransızlara, İngilizlere, Hollandalılara karşı azalmaya başladı.

Venedik ve Cenevizliler 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren incir ve üzüm gibi meyveleri de Avrupa ülkelerine satmaya başlamıştı. Takip eden yıllarda İngiliz, Fransız ve Hollandalılar da Batı Anadolu'da yetişirilen meyveleri taze ve kuru olarak Avrupa'ya ihraç ettiler. Başlangıçta meyvelerde ihracatta bir kısıtlama yokken İstanbul için pahalı hale gelmesi üzerine 16. yüzyılın sonundan itibaren meyvelerin toplanması, tartılması, vergilendirilmesi aşamaları da sıkı kontrol altına alındı; İstanbul'a gidecek miktar belirlendikten sonra kalanın serbestçe satılmasına izin verildi. Ancak bu denetlemeler, karaborsanın oluşmasına ve meyvelerin çok daha pahalı satılmasına sebep oldu. Örneğin zeytinyağı, İzmir ve çevresinin önemli bir ürünüydü ve İzmir'den yapılacak zeytinyağı ihracatının miktar ve fiyatı zeytinyağı kethüdası tarafından belirlenmekteydi. Zeytinyağı ihraç edecek bir Avrupalı tüccarın yağ kethüdası ile miktar, fiyat ve vergi konusunda anlaşması gerekiyordu. Hinterlandında üretilen ürünler dışında Hindistan, Çin ve Rusya'dan kervanlarla ve gemilerle gelen ipek ve baharat başta olmak bazı ürünler de Avrupalı tüccarlar tarafından satın alınarak ihraç ediliyordu.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran ipek piyasasını ellerinde tutan Ermeniler de İzmir ticaret hayatında aktif bir şekilde görülmeye başlamışlardı. Başlangıçta ipek piyasası için önemli bir ticaret merkezi olan Halep'in İskenderun Limanı üzerinden Avrupa ile ticareti vardı. Ancak 1578-1639 arasında devam etmiş olan Osmanlı-Safevi Savaşları nedeniyle yol güvenliği azalmıştı. Ayrıca Ümit Burnu yolunun açılması ve Hindistan'dan gelen malların Afrika kitasını dolaşarak deniz yoluyla Avrupa'ya ulaşabilmesi de Halep'in ticaretini etkileyen bir diğer etkendi. Bu dönemden sonra Halep'e çok az mal gelmeye başlamış ve bu kent ile İskenderun'daki Avrupalı ticari ve diplomatik temsilciliklerin işleri bozulmuştu. Bir yandan da limanda büyümeye başlayan ticarete paralel artan Arap deve sürücülerinin yönettiği kervanlar bölgede hareketlilik sağlamıştı. Bu dönemde bölgenin en büyük problemi eşkıyalık ve yağmacılıktı. Buna ilave olarak İzmir etrafında ticaretin ilerlemesi ve kervanların artmasıyla kervan yollarında yaşayan köylüler yolları eşkiyadan açık tutmaya çalışmaktadır. Dağ yollarından tüccarlar ve kervanlar sık sık geçmek zorunda kaldıklarından bu yolları koruyan Türkmenler ve eşkiyalar için iyi bir ekmek kapısı söz konusuydu.

Halil İnalçık'a göre bu ticaretin işlemesinde çok önemli bir yere sahip olan Türkmen göçerler Batı Anadolu'da ticarete konu olan pamuğu, başkentin beslenmesinde önemli bir yere sahip olan buğdayı ve bir de yine önemli bir gıda olan pirinci yetiştirmektedir. Göçerler, yerleşik toplumun ayrılmaz bir parçasını oluşturuyor ve toplumun varlığı için vazgeçilmez önemdeki bazı işlevleri yerine getiriyorlardı. Osmanlı Devleti, göçerleri kendi devlet düzeniyle uyum içinde yaşatabilmek için bazı önlemler almıştı. Her göçer gruba yaylak ve kışlaklarıyla bir yurt veriliyordu. Bu yurt alanı içinde Türkmenler, hayvancılığın yanı sıra tarıma da uğraşıyor; ormanlık veya bataklık araziyi tarıma açıp ister kendi ihtiyaçlarını karşılamak ister satmak üzere buğday, pamuk ve pirinç ekiliyordu. Örneğin. Batı Anadolu'nun bataklıklarla kaplı büyük bölümü işlenmeden duruyordu ve Türkmenler bu toprakların bir bölümünü tarıma açıp pamuk, buğday ve pirinç yetiştirmeye başlamıştı. Yaylaklarına döndüklerinde geride bekçiler bırakıyor, sonra da mahsulü kaldırımıya geliyorlardı. Bu gibi geçici yerleşimler, zamanla küçük köylere dönüştü.

Göçerlerin ekonomiye bir başka katkıları, imparatorluğun kara ulaşımını tekellerinde bulundurmalarıydı. Yörükler için en önemli hayvan, deveydi. Bazı göçebeler bu yolla düpedüz sermayedar durumuna geliyorlar; sürülerine bakmaları için ayrıca çoban tutarken, kendileri uzun mesafe taşımacılığıyla ya da hayvan ticaretiyle uğraşıyorlardı. Köylülerden farklı olarak, göçerleri bir bölgeden diğerine nakletmek genellikle vergi tahsili bakımından sakıncalı olmadığından, devlet Türkmenleri destek birlikleri olarak örgütlediği gibi Anadolu'dan Rumeli'ye sürüp, yolların stratejik bakımından önemli noktalarına ya da dağ geçitlerine (derbentlere) yerlestirebiliyordu. Başka bazı göçer gruplarını da devlet, saraya veya orduya bir kısım besin maddeleri, ok ve yay temin etmekle yükümlü tutuyordu.

Halil İnalçık'a göre 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde devlet gelirlerinin yaklaşık yarısı timar ve ulufe olarak asker maaşlarına gitmektedir. Kalan para saray giderlerine, bina, kale inşası ve onarımına, donanma giderlerine ve devlet görevlilerinin maaşlarına, cami, mescit, medrese, köprü, han, hamam, çeşme, zaviye, imaret, hastane inşası ve bakımı gibi vakıf hizmetlerine harcanıyordu. Modern devletlerin yüklediği kamu hizmetlerini Osmanlı'da vakıflar karşılamaktaydı. Artan para ise yedek akçe olarak padışahın doğrudan kontrolü altındaki iç hazinede saklanır; ihtiyaç halinde buradaki para dış hazineye verilirdi. Gelirlerin yaklaşık yarısı merkezi hazine mukataalarından, yani has olarak ayrılmış çiftliklerden toplanan vergilerle kentlerde alınan ticaret resimlerinden, gümrük ve madenler gelirlerinden, diğer yarısı da gayrimüslimlere uygulanan cizye vergisinden gelmektedir.

İzmir, Osmanlı egemenliğine geçtiğinde kente Akdeniz'in diğer merkezleri ve toplumları ile sıkı bağlantıları olan bir grup bulunmaktaydı.

Osmanlılar kentte farklı dini ve etnik kökene sahip bir yerleşik halk ve bu halkınözel bir konuma sahip olduğu gerçeğini de kabul etmek zorunda kalmışlardı. Kentin etnik yapısı da düşünülerek İzmir ve çevresindeki toprakların yönetiminde doğrudan Padişah Hassı kullanılmıştı ve bir kadı ile ayrıca merkez için vergileri toplamak üzere bir derebeyi bulunmaktaydı. Böylece İzmir, Akdeniz'deki diğer kentlerle doğrudan ilişkilerini muhafaza etme ve güçlendirme olanağı bulmuştu. Bu da ileride İzmir Limanının Akdeniz'in çok önemli bir limanı olma özelliğini her geçen gün artırması anlamına gelecekti.

Her ne kadar bir hareketlilik yaşansa da 16. yüzyılın sonlarında kent hâlâ Bursa ve Halep gibi rakip ticaret merkezlerinden daha gerideydi. Kentin, Osmanlı egemenliğine geçtiği tarihe kadar devam eden karışıklıkların kent üzerindeki etkisi bir süre daha devam etmişti ve bu sebeple burada ticaretine devam eden Avrupalılar hariç kent pek tanınmıyordu. İzmir, o dönem için büyük bir kent değilken ayrıca henüz tek liman da değildi ve Çeşme, Urla, Foça, Kuşadası ve Seferihisar'daki limanlar da rakip limanlar olarak ticaretin içindediler.

Bölüm Kaynakçası

Arıcan, Hasan. 1999. "Bornova Albümü", Yayına Hazırlayan Hakan K. Taşkıran, İzmir: Tepekule Kitaplığı Yayıncıları

Arıcan, Hasan. 2003. "Bornova Köşkleri Gezginler ve Anılar", Yayına Hazırlayan Hakan K. Taşkıran, İzmir: Tepekule Kitaplığı Yayıncıları

Arıcan, Hasan. 2009. "Bornova Tarihinden Yapraklar", İzmir: Tepekule Kitaplığı Yayıncıları

Baykara, Tuncer 1974. "İzmir Şehri ve Tarihi", İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası

Boyana, Hülya. 2006. "Vergi Listelerine Göre Attika Delos Deniz Birliği ve İonya ile İlişkileri", Tarih İncelemeleri Dergisi, Yıl 2006, Cilt 21 , Sayı 1, Sayfalar 19 - 48

Cantürk Caner. 2007. "Pers İstilasına Kadar İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Devlet ve Yönetim", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Cawkwell, George. 1997. "The Peace between Athens and Persia." Phoenix 51: 115-30.

Demirağ, Yelda. 2003. "Önasya Ülkesinde Kimmer ve Iskitler", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Denk Çelik, Semra. 2006. "IX ve X. Yüzyıllarda Bizans İmparatorlugunda Ticaret", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doğer, Ersin. 2000. "Bornova'nın Kısa Tarihi", içinde Tepekule Tarih, İzmir, s.18-26.

Doğer, Ersin. 2006. "İzmir'in Smyrna'sı - Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar", İstanbul: İletişim Yayıncıları

Dylan, Matthew and Lynda Garland. 2010. "Ancient Greece: Social and historical documents from archaic times to the death of Alexander", Londra: Routledge, Taylor and Francis Group

Erkan, Hüsnü ve Dilek Aykut Seymen (Koor.). 2015. “*İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1*” İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınevi

Güler, Elif Alten.2019. “*Seleukos Krallığı’nda İsyancılar ve İhanet Çemberi Akharios İsyani*”, Antalya: Mediterranean Journal of Humanities, IX/2 (2019) 95-105

Inalcık, Halil .2000. “*Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600*”,İstanbul: Eren Yayıncılık.

Inalcık, Halil. 2017. “*Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*”, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayıncılıarı

Kaya, Mehmet Ali. 2018. “*Anadoluda Pers Satraplıklar, Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı*”, The Journal of MCRI Cedrus VI (2018) 159-179

Murray, Oswyn. 1989. “*The Ionian Revolt*”, in The Cambridge Ancient History, vol. 4, ed. John Boardman, N.G.I.

Oikonos, Konstantinos ve Bonaventura F.Slaars. 2001. “*Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir*”, İstanbul: İletişim Yayınevi

Özkan Kılıç, Serap. 2011. “*Pers Hakimiyeti Altında Batı Anadolu*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Uzunoğlu, Hüseyin. 2012. “*Arkaik ve Klasik Dönemlerde İonia Bölgesinin Politik Yapısı*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ürük, Yaşar. 2015. “*Adım Adım İzmir ve Çevresi*”, İzmir: Yakın Kitabevi

Yılmaz, Cuma Ali. 2016. “*Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yılmaz Fikret, Yetkin Sabri. 2002. “*İzmir Kent Tarihi*”, İzmir Liseleri Sertifikalı Kent Tarihi Konferansları Projesi, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, İzmir Milli Eğitim Müdürlüğü, İzmir Büyükşehir Belediyesi

Yılmaz, İşilay. 2004. “*Roma İmparatorluğu Döneminde Pergamon Tarihi ve Sikkeleri*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yurt Ansiklopedisi. 1983. “*Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını 6 Cilt: İstanbul, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri*”, İstanbul: Anadolu Yayıncılık

Bölüm 2

16. Yüzyıl Sonundan II. Meşrutiyet'e Kadar Olan Dönem

Bölüm Girişи

Birinci kısımda önce 16. yüzyıl sonundan 18. yüzyıl sonuna kadar olan dönemdeki kentin ekonomisindeki ilk yükselişe degenilirken, bu dönemde kente hem Levantenlerin hem de ayanların ağırlıklarına dikkat çekilmiştir. Coğrafi keşifler sonrasında İngiltere, Fransa, Hollanda gibi Avrupa devletleri ticari aktörler olarak dünyanın her yerine giderlerken Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldıkları ayrıcalıklarla yeni dönemin en faal ticaret ülkeleri olarak öne çıkmışlardır. Bu dönemde İzmir yerel bir ticaret merkezinden uluslararası bir ticaret merkezine dönüşmüştür. Tarımda bile büyük bir değişim yaşanırken daha sonraki dönemlerde bölgenin üretim ve ticarete damgasını vuracak pamuk ve tütün, dış talebin artmasıyla tahlil ve sebzenin yerini alarak 17. yüzyılda daha yaygın olarak üretilmeye başlanmıştır. 17. yüzyılla birlikte, İzmir ticaretinin canlanmaya başlaması bölümün ana konusunu oluşturmuştur. Ticaretinde önemli bir yere sahip olan ürünler ve yine bu ticareti destekleyen en önemli unsurlardan olan kervan ticareti hakkında bilgi verilirken İzmir'in yeniden ticari olarak hareketlenmesinde bir diğer etken olan Osmanlı İmparatorluğu merkezi yönetiminin bölgeye yönelik tanıdığı serbestlik politikasına da degenilmektedir. İkinci kısımda 1581-1825 arasında faal olan ve hem Levant hem de dünya ticaretinde önemli bir yere sahip İngiliz Levant Kumpanyası'nın tarihçesi ve yapılanmasından bahsedilmiştir. Bu kumpanyanın faal olduğu zaman dilimi İzmir'in birinci yükseliş dönemi ile paraleldir.

Üçüncü kısımda 18. yüzyılın sonundan itibaren olan büyük ekonomik yükseliş, büyuyen dış ticaret ve sanayi devrimi ile yabancıların mülkiyet hakkının bölgeye etkileri üzerinde durulmuştur. 18. yüzyıl ortalarından itibaren İzmir, Batı Avrupa ile ticarette en büyük rakipleri olan İstanbul, Selanik ve İskenderiye'yi hem ihracat hem de ithalattan aldığı pay açısından geçmiş ve Levant'ın en işlek limanı olmuştur. Avrupalı tüccarlar kapitülasyonlar aracılığıyla İzmir'in dış ticaret ağlarını, Osmanlı tüccarları ise zamanla iltizam mekanizmasıyla da beslenerek limanın hinterlandıyla olan ticaret ağlarını kontrol etmektedir. Sonuç olarak, İzmir'in iç kesiminin uluslararası pazara entegrasyonu konusunda 18. yüzyıl boyunca çok önemli bir ilerleme kaydedilmiştir. 19. yüzyılda Avrupalı devletler 1838 Baltalimanı Antlaşması ve diğer ticaret antlaşmaları yanı sıra 1839 Tanzimat Fermanıyla birlikte birçok hak elde etmişlerdir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu her geçen gün daha fazla taviz verirken Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimi'nin ve yabancılara mülkiyet hakkının verilmesinin ekonomiye ve

topluma da birçok etkisi olmuştur. Bu kısımda kentte ticarete konu olan ürünler ve ön plana çıkan ticaret ilişkilerinden detaylı bahsedilmiştir.

Daha sonraki kısımlarda ise kentteki nüfus yapılanması, kentteki toplumların yaşam alanları, birbirleriyle ilişkileri, kapitülasyonların özellikle gayrimüslim tebaaya etkileri, kentin ticaretinde en etkili alanlar ve kentteki altyapı düzenlemelerine degenilmiştir. Dördüncü kısımda kenti oluşturan toplumlara degenilmiştir. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslim azınlıklar içinde en önde gelenleridir. Her üç toplum da imparatorluk düzeyinde olduğu gibi İzmir'de de örgütlenmiştir. Bütün bu toplumların dinsel farklılıklar dışında komşuları olan Türkleri de dahil ederek hep birlikte uzunca bir süre birlikte yaşamanın getirdiği adet ve gelenek yakınları bulunmaktadır. Kökenleri Avrupa olan Levantenler ise en son gelenler olarak genelde diğer toplumlardan biraz uzak dururlarken, onlar da Rum ve Ermeni toplumlarından yaptıkları evlilikler, evlerinde Rum hizmetçiler kullanmaları gibi sebeplerle adet ve gelenekler açısından yerleşik gayrimüslim toplumlara zaman içinde yakınlaşmışlardır. Ticaret için geldikleri Osmanlı İmparatorluğu'nda ülke bazında kapitülasyonlara göre faaliyet göstermişlerdir.

Beşinci kısımda önce Osmanlı sınırları içinde tebaa ile kapitülasyon sahibi devletlerin tüccarlarının hangi şartlarda ticaret yaptıkları konusuna degenilirken tercüman olarak hizmet veren gayrimüslim tebaanın bu görevi ticaret yapmak için suiistimal etmeleri konusu incelenmiştir. Son kısımda ise İzmir ticaretinde çok önemli bir yere sahip olan İngilizlerin Levant Company (Levant Kumpanyası)'nın gelişim sürecine de kısaca degenilmiştir. Levantenlerin yaşadıkları alanlarla birlikte toplumların kent içindeki bölgesel dağılımlarına da yer verilmiştir.

Altıncı kısımda kent yönetimine belediyenin girişi, kamu hizmetleri için kullanılan imtiyaz sistemi, bu dönemde zorunlu bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan rıhtım ve demiryollarının inşası ile bunların; hem denizyollarına hem de kentin genişlemesi ve yerleşimlerin ön plana çıkışmasına etkileri gibi konulara degenilirken yedinci kısımda Halkapınar, Meles Çayı ve Kervan Köprüsü, Geleneksel Çarşı'dan (Kemeraltı) kuzeye doğru hanlar, Frenk Çarşısı ve eğlence ağırlıklı bölgelere doğru bir yolculuk yapılmıştır.

2.1. 16. Yüzyıl Sonundan 18. Yüzyıl Sonuna Kadar Olan Dönem

2.1.1. 17. Yüzyılda Birinci Yükseliş Dönem

1572'de Fransa'da, Saint Bartolomeos Yortusu gününde Kral 9. Charles, Protestan Hristiyanların yok edilmesi emrini verdi ve tarihe Saint Bartolomeos Katliamı olarak geçen gecede birçok Protestant öldürülüdü. Katolik ile Protestant asıllâdeleri arasındaki iktidar çekişmesinden dolayı

meydana geldiği tahmin edilen olay sonrasında dini rekabet Akdeniz'de ticaret rekabetine dönüşecekti. Protestan İngiliz-Katolik Fransız rekabetinden Osmanlı Devleti de birçok siyasi menfaat kazanırken bu dönemde Osmanlı Devleti, Papa'nın koyduğu harp malzemesi ambargosunu kırabilmek için Protestant olan İngiltere'ye yakınlAŞMIŞTI ve bu destek Otuz Yıl Savaşları'nda devam etti. Özellikle Transilvanya'da çıkan Protestan isyanında, Osmanlı'nın büyük etkisi vardı. Otuz Yıl Savaşları, 1618 ile 1648 yılları arasında Orta Avrupa'da yapılan ve Avrupa devletlerinin çoğunun katıldığı savaşlardı ve Avrupa tarihinin en uzun ve yıkıcı savaşlarından birisiydi. Başlarda, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nu oluşturan Protestan ve Katolik kent devletleri arasındayken, zamanla Avrupa'nın büyük güçlerinin çoğunun yer aldığı daha geniş bir çatışmaya dönÜSTÜ, din ile ilgili olmaktan ziyade Avrupa ÜstünlÜĞÜ için Fransa-Habsburg çatışmasının devamı haline gelmişti.

Öte yandan aynı dönemde Osmanlılar doğuda bazı mücadeleler içindeydi. 1590'da imzalanan anlaşmayı Safeviler, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da çıkan Celali İsyanları ile uğraşmasını fırsat bilerek 1603'te bozdu ve Osmanlılılara savaş açarak Tebriz ve Revan'ı aldılar. 1605-1606 yıllarında isyanların iki ünlü elebaşı Arap Said ve Kalenderoğlu, İzmir yakınlarına kadar gelip kente büyük korku yaratmışlardı. Yine 1606 yılında Canbolatoğlu çevreye büyük zarar verirken 1625'te ise Birgili Cennetoğlu yaklaşık 50.000 kişilik bir destekle ayaklanmıştı. Bir süre sonra II. Osman (Genç Osman) kısa iktidarının sonunda bir grup isyancı tarafından öldürülümüştü. Kardeşi IV. Murad, II. Osman'ın yerine tahta geçen I. Mustafa'nın akli dengesinin bozuk olması sebebiyle 1623 yılında 11 yaşında iken padişahlığa getirilmişti. IV. Murad'ın saltanatının ilk yılları annesi Kösem Sultan'ın kontrolü altında geçti. Kargaşa dolu bir ortamın olduğu dönemde Osmanlı'da can ve mal güvenliği neredeyse kalmamış ve hazine tükenme noktasına gelmişti. Çözülmlesi gereken en önemli iç ve dış meseleler arasında Abaza Paşa isyanı ve Safeviler konuları önde geliyordu. Genç Osman'ın öldürülmesi üzerine bulunduğu yerlerdeki yeniçerileri öldürterek cezalandıran ve ayaklanması çıkartan Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa, önemli bir sorun haline gelmiş; Kırım, Yemen, Lübnan ve Mısır'daki isyanları da tetiklemiştir.

IV. Murad tahta geçtiği ilk günden itibaren neredeyse bütün iktidarı boyunca, yani tam 16 yıl Safevilerle savaşmıştır. Osmanlı orduları bu süreçte Doğu Anadolu Bölgesi, Ahiska, Revan (Erivan) ve Kafkasların önemli bir bölümünü ele geçirirken Anadolu'daki tüm isyanlar ve isyan etmesi muhtemel unsurlar yok edilmiştir. Böylece devlet otoritesi yeniden ve kesin bir şekilde sağlandı. Safeviler, kesin Osmanlı zaferi karşısında çaresiz kalınca barış istemek zorunda kaldılar ve 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı. IV. Murad donanmaya da büyük yatırımlar yapmış ve Otuz Yıl Savaşları'ndan faydalananarak Venedik üzerine bir sefer hazırlığı yaptırmıştı. Hazırlanan donanma Girit'in fethinde büyük faydalar sağlamıştı. IV. Murad

dönemi Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminde toparlandığı bir dönem olarak kabul edilmektedir.

IV. Murad, tam olarak iktidar kontrolünü aldıktan sonra birçok yasaklar getirmiştir. Bunlardan en önemlileri tütün ve kahveye getirilen yasaklardır. 1630'ların başındaki büyük İstanbul yangını sonrasında çıkışabilecek bir ayaklanması karşı tedbir olarak İstanbul'daki kahvehaneler yıkılmıştır. Bunda meyhane ve kahvelerin isyancıların toplanma mekâni haline gelmesi etkendi. Yasaklar, kaybolan devlet otoritesinin de bir nevi tekrar tesisinin bir göstergesi olacaktı. Oldukça sert, disiplinli bir kişiliği olan IV. Murad, emirlerinin kesin olarak yerine getirilmesini bekler ve verdiği emirlerin uygulanışını takip ederdi. Emirlerine uyulup uyulmadığını tespit etmek için kıyafet değiştirmek halk arasında gezerdi. Kızdığı zaman kolaylıkla birini ölümle cezalandırabilen, korku yaratan birisi olmakla birlikte öte yandan bilime ve sanata çok önem veren birisiydi. Bu dönemde Nef'i, Hezarfen Ahmet Çelebi, Lagari Hasan Çelebi, Bekri Mustafa, Evliya Çelebi, Şeyhüllislam Yahya gibi kişiler yaşamıştır.

IV. Murad'tan sonra 1640'ta iktidara gelen kardeşi İbrahim, Sakız Adası'ndan yola çıkan donanma ile Girit Adası'nı fethetmiştir. Bu fethin en önemli sebebi burada konuşulan Malta Şövalyelerinin fırsat buldukça Türk ticaret gemilerine saldırımıydı. Buradaki Hanya Limanı'nın Osmanlılar tarafından fethi, Avrupa'da büyük etki uyandırdı birçok ülke asker göndererek Venedik'e yardım kararı aldılar. Bu sırada Hanya muhafazasına getirilen Deli Hüseyin Paşa, Resmo Kalesi'ni ele geçirmiştir ki Girit'in fethi Doğu Akdeniz ticareti açısından önemliydi. 8 yıl sonra İbrahim tahttan indirildiğinde yerine geçen IV. Mehmed, 39 yıl iktidar süresi ile Kanuni'den sonra en uzun süre ülkeyi yöneten padişah olmuştur. 1656 yılında Çanakkale Boğazı önlerinde Venedik donanmasıyla yapılan savaşta Osmanlı donanması ağır bir yenilgi almıştır. Bu savaş ile Venedikliler, Bozcaada ile Limni adalarını ele geçirmiştir ve ayrıca Çanakkale Boğazını kontrol altına almışlardır. Köyüne gidise çözüm bulmak üzere IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan tarafından sadrazamlığa Köprülü Mehmet Paşa getirildi. IV. Mehmed ve Turhan Sultan'dan tam yetki alan Köprülü, İstanbul ve Anadolu'da güvenliği sağladı. Venediklileri yenilgiye uğratarak Bozcaada ve Limni'yi geri aldı. Ölümünden sonra yerine Fazıl Ahmet Paşa geldi. Fazıl Ahmet Paşa Avusturya'dan Uyvar Kalesini alıp Vasvar Antlaşması'nı imzalarken 1669'da Venediklilerden de Girit'teki Kandiye kalesini aldı ve 24 yıl süren Girit Savaşı'na son verdi.

II. Viyana Kuşatması, IV. Mehmed döneminin en önemli olaylarından birisiydi. 1683 yılında gerçekleşen kuşatma iki ay sürmüştür, Tuna Nehri'nin kuzeyinden gelen düşman kuvvetleri yüzünden Osmanlı Ordusu iki ateş arasında kalıp, ağır kayıplar vererek Belgrad'a çekilmiştir. Yenilginin sorumlusu olarak görülen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Belgrad'da idam

edilmesi sonrasında Sadrazamlığa Kara İbrahim Paşa getirildi. Kuşatmanın ardından Avusturya, Lehistan ve Venedikliler birleşerek karşı saldırıyla geçtiler. Bu dönemde Estergon, Peşte ve Budin kaybedildi. Venedikliler Ayamavra, Prevezze, Mora ve Atina'yı ele geçirdiler. Ordu Mohaç Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğradı. Tüm bu gelişmeler IV. Mehmed'e karşı bir güvensizlik yarattı. Ordu ayaklanarak padişahın tahttan indirilmesini ve yerine kardeşi Süleyman'ın geçmesini talep etti. Bu talep kabul gördü ve IV. Mehmed 1687'de tahttan inmek zorunda kaldı.

Venediklilerin Doğu Akdeniz ticaretinde yeniden söz sahibi olması için Sakız Adası'nı ellerine geçirmeleri gerekmekteydi. 1694'te bu amaçla girişikleri saldırırda adayı ele geçirdiler ve Osmanlı donanmasını izleyerek İzmir önlerine kadar geldiler. Ama limanın en dar yerindeki güçlü toplarla donatılmış kaleyi aşip limana girememişlerdi. Osmanlı donanması komutanı Mezomorto Hüseyin Paşa kente gerekli tedbirleri alırken Fransız, İngiliz ve Felemenk konsolosları da Venedik donanması komutanı Antonio Zeno ile konuşarak kentin yakılıp yıkılmamasını ve ticaretin devam etmesini sağladılar. Mezomorto Hüseyin Paşa bir yıl sonra Sakız Adası'nı geri almıştı.

İzmir'deki ticaret hacminin artması üzerine IV. Mehmed döneminde gerekli altyapıyı oluşturmak için gümrük binaları, hanlar, doklar ve depolar yapılmıştı. Ticaretin canlanmasına bağlı olarak hanların birbiri ardından yükseldiği izlenmekteydi. Malların ticareti ve finansal işlemler için bir merkez pazar (bedesten), bir gümrük binası ve konaklama için bir dizi han yapılmıştı. Büyük Vezir Hanı ile onun hemen yanında ve deniz tarafında yer alan iki bedesten, Çaklı ve Çuha Bedestenleri, Liman (Ok) Kalesi'nin yanındaydılar. İzmir'e en çok imar yapan yöneticilerden olan Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (1661-1676) tarafından inşa ettirildiği iddia edilen Büyük Vezir Hanı ile bedestenlerinin bir yanı Frenk Caddesi'nin başlangıç noktasında ve öte yandan da kervan yolunun denize ve gümrüklere ulaştığı noktada yer almaktaydı. Bunların hemen yakınında ve deniz kıyısında yer alan bir diğer büyük ve önemli yapı Frenk Gümrüğü'ydü. İzmir'e gelen ya da giden bütün malların toplandığı yer burasıydı.

Bedesten ve gümrük binasından sonra Osmanlılar hızla büyüyen dış ticareti daha iyi denetlemek ve gümrük vergisi alabilmek için yeni bir kale (hisar) daha inşa etmişlerdi. Böylece mal giriş çıkışının denetlenebileceği ve gümrük gelirlerinin de artırılabilcecigi düşünmüştür. Denizin üzerine inşa edilen bu kaleyle birlikte ticaret filolarına refakat eden harp gemileri artık limana girmemekte ve kaledeki topların menzili dışında beklemektedir. Bu yeni kalenin bulunduğu bölgeye sürekli duran bayrak sebebiyle Sancak Burnu denmektedir. Bu dönemde düzgün taşları bedesten ve Vezir Hanı gibi inşaatlarda kullanılan ve yaklaşık 20.000 kişilik olduğu tahmin edilen yarım ay şeklindeki stadeion (amfitiyatro) tamamen yok olmak üzereydi. Kentteki iki kale, Liman (Ok) Kale ve Kadifekale onarılarak askeri olarak kullanılmıştır.

Bugün doldurulmuş durumda olan İç Liman küçük ticaret gemileri için kullanılırken, büyük gemiler Liman (Ok) Kalesi önüne demir atar ve sahildeki kayalara halat bağlardı. Konsoloslukların ve Avrupalı tüccarların oturdukları Frenk Caddesi'ne paralel şekilde birçok Avrupalı gemicilik limana girmeden konuşlanır ve Levantenlerin evlerinin denize açılan kapılarına kayıklar yanaşırıdı.

Osmanlı Devleti'nin II. Osman (Genç) döneminde 1620 yılında yabancılara tanıdığı kapitülasyonlarla birlikte İzmir'in uluslararası ticaretteki ismi daha çok yer etmeye başlamıştı. Konsoloslukların da Sakız Adası'ndan İzmir'e doğru yer değiştirmeye başladığı ya da en azından yardımcı konsolos yapılanmasının oluşturulduğu bu dönemde İngilizler İzmir'de Sakız Adası'ndaki konsolosluklarına bağlı bir viskonsüllük (yardımcı konsolosluk) açmışlardır. Onları Fransızlar, Felemenkler, Venedikliler, Cenevizliler ve Ragusalıların (Dubrovnik) konsolosluk yapılanmaları takip etti. Bu tarihlerde deniz taşımacılığında ön planda olan Venedik, Dubrovnik (Ragusa) gemileri limandan pamuk, deri, hububat, sebze, meyve taşımaktaydı; ama bu ticaretin büyük kısmı yasaklar sebebiyle kaçak yapılmıyordu.

17. yüzyılla birlikte, İzmir ticareti daha bağımsız hale gelip canlanmaya başlarken bunu tetikleyen birçok etken vardı. Coğrafi keşfeler sonrasında İngiltere, Fransa, Hollanda gibi Avrupa devletleri ticari aktörler olarak dünyanın her yerine giderlerken Osmanlı Devleti'nden aldıkları ayrıcalıklarla yeni dönemin en faal ticaret ülkeleri olarak öne çıkmışlardır. Bu tüccarlar İzmir'e de yerleşmişler ve ticari faaliyetlerini kentten sürdürmeye başlamışlardır. Uluslararası ticarette önemli bir yere sahip Kıbrıs ve Sakız adalarının kısa bir zaman zarfında, arka arkaya Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girmesiyle Akdeniz dünyasındaki geleneksel ticaret dengeleri tamamen değişmişti. Bu adalardan Akdeniz ticaretine etkin bir şekilde katılan Venedikliler ve Cenevizliler, artık Osmanlı'nın kurallarına göre faaliyet gösterebilecekti. Osmanlı Devleti, Akdeniz ticaretini yönlendiren bir konuma kavuşuyordu.

Bunlara ilave olarak Doğu mallarının taşındığı ve Halep kenti üzerinden Akdeniz'e ulaşlığı geleneksel ticaret yolu bu yıllarda önemini kaybetmeye başlamıştı. Yolun önem kaybetmesinin nedenlerinden birisi, uzun süren Osmanlı-Safevi savaşları yüzünden oluşan güvensiz ortamdı. Doğudan gelen İran ipeği ve Ankara tiftiği gibi mallar bu güvensiz yolu izlemek yerine, kuzeye kaymış ve Erzurum üzerinden Anadolu'yı geçerek İzmir limanına yönelmeye başlamıştı. Halep yolunun önem kaybetmesinin bir diğer nedeni ise, Uzakdoğu mallarının coğrafi keşfelerden sonra deniz taşımacılığıyla nakledilmeye başlanmasıydı.

İzmir'in ticari kimliğinin ortaya çıkmasıyla birlikte şehrin demografik yapısında da önemli değişiklikler yaşanmıştır; kent, imparatorluktaki

gayrimüslimlerin ve Avrupalıların gözünde çekici hale geldi ve hızla göç almaya başladı ve 15-20 yıl gibi kısa bir süre içinde homojen sayılabilenek küçük bir yerleşim merkezinden kozmopolit bir kente dönüştü. Aynı zamanda yerel bir ticaret merkezinden uluslararası bir ticaret merkezine evrilen kentte, tarımda bile büyük bir değişim yaşanırken daha sonraki dönemlerde bölgenin üretim ve ticarete damgasını vuracak pamuk ve tütün, dış talebin artmasıyla tahlil ve sebze'nin yerini alarak 17. yüzyılda daha yaygın olarak üretilmeye başlandı. Pamuğun tarlada satılması normal bir ticari işlem halini almıştı.

Rauf Beyru'nun eserinde bahsettiği Felemenk seyyah *Cornelis de Bruijn*'un seyahatnamesi 17. yüzyılın sonunu detaylı bir şekilde anlatırken kentin kalabalık nüfusuna vurgu yapmaktadır. Nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu, onlardan sonra Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin geldiğini ifade ederken Türklerin ve Yahudilerin kentin yüksek kesimlerinde, Frenklerin ise Frenk Caddesi ve yakınlarında oturduğunu eklemektedir. Gemi trafiği ile gelen kumaş gibi ürünler sahile dolan binlerce Türk, Rum, Ermeni ya da Yahudi tarafından ayaküstü pazarlıkla orada satılabilmektedir. Seyahatnamede kentin civarında örneğin Bornova düzüğünde, Halkapınar çevresinde ya da Sancak Kale'nin arkalarına düşen Balçova-Narlıdere düzüğünde son derece verimli topraklardan ve incir, üzüm ve zeytinin burada yetişen belli başlı ürünler olduğundan bahsedilmektedir. *Cornelis de Bruijn* ayrıca kent çevresinde bahçeler, dinlenme ve eğlenme alanları gördüğünü anlatmıştır. İzmir'de yaşamın büyük bir bolluk ve ucuzluk içinde olduğundan bahsedilen seyyah özellikle şarapların ve zeytinyağlarının kalitesine vurgu yapıyordu.

Bu dönemin kentteki önemli simalarından *Sir Paul Rycaut*, 17. yüzyılda uzun süre Osmanlı Devleti'nde İstanbul ve İzmir'de görev yapmış bir İngiliz diplomat, yazar ve tarihçiydi. *Zeki Arıkan*'a göre Rycaut, içinde yaşadığı yabancı bir toplumun yapısını, işleyişini, tarihini, kurumlarını ve değerlerini kavramaya ve bunları yaziya dökmeye özen gösteren keskin gözlemleri olan biriydi. Rycaut'un İzmir konsolosluğunu yaptığı 17. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ticareti Halep'i de geride bırakmıştır. Rycaut'un İzmir'de bulunduğu tarihlerde, 1671 yılında burayı ziyaret eden Evliya Çelebi de kentin ve limanın canlılığını oldukça çarpıcı bir biçimde dile getirmiştir. Bu dönemde kente Ceneviz, Hollanda, İngiliz ve Fransız konsoloslukları bulunmaktaydı. Venedik konsolosluğu, 1645-1669 Osmanlı-Venedik savaşından sonra protokoldeki yerini İngiliz konsolosluğuna bırakmıştır. Bütün bu konsolosluklar ve Avrupalı tüccarlar İzmir'in Frenk Mahallesi denilen kuzeybatısındaki mahallede oturuyorlardı.

Rycaut konsolosluğu sırasında İzmir'de görülen önemli değişikliklere işaret etmektedir. Nitekim 1675 yılında Fazıl Ahmet Paşa, denizin doldurulmasıyla elde edilen alan üzerinde gümrük binası inşa ettirmiştir; yeni

gümruk binasının tamamlanmasından sonra, gümruk emini bu binayı hem büro hem de lojman olarak kullanmıştı. Yine Paul Rycaut 1675'ten başlamak üzere limana giren bütün yabancı gemilerin yükleme ve boşaltma işlemlerinin buradan yapılması için ferman çıkartıldığını belirtmekteydi. Fazıl Ahmet Paşa, Vezir Hani'nı da yaptırırken bu geniş yapışma etkinliği, İzmir'in kentleşme sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Sadrazamın ölümünden sonra onun başlattığı inşaat, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından tamamlanmıştır. Kara Mustafa Paşa'nın kendisi de burada Frenk Caddesi'nde İngiliz konsolosluğuna yakın üç han yaptırmıştı. İlave olarak bir bedesten binası da yaptırılırken, 17. yüzyılın ikinci yarısında kentte adeta bir inşaat patlaması görülmektedir. Kentte bu dönemde birçok sokak açılırken kaldırım uygulaması yaygınlaşmıştır.

Kentte imar faaliyetleri bir yandan devam ederken kent, bir felaketle tekrar yüz yüze kalmıştı; 1654 ve 1664 yıllarında yaşanan depremler, çok büyük yıkıma yol açmazken 1688 yılında İzmir, tarihinde gördüğü en şiddetli depremlerden birisini yaşamıştı. Depremde en çok zarar gören yerlerden birisi Frenk Mahallesi ve çevresiydi. Binlerce kişi hayatını yitirmiştir; ancak depremin yaz mevsiminde bir cumartesi gününe rastlaması sebebiyle yakın yerlere pikniğe giden önemli sayıda insan olması, can kaybının depremin büyüklüğüne göre az olmasını sağlamıştır. Depremin ardından çıkan büyük yangın, neredeyse kentin tamamını tahrip etmiştir. Yeni kale büyük hasar görürken, Kadifekale ve Liman (Ok) Kalesi az hasarla kurtulmuştur. Birçok büyük han ve ibadethane yok olup gitmiştir. İngiltere, Fransa ve Hollanda konsolosluklarının arşivleri; buna ilave olarak tüccarların ticari yazışmaları, muhasebe kayıtları, kredilerin tutuldukları hesap kayıtlarının hepsi yok olmuştu. Yangın taş binalara ve denize ulaştığında kendiliğinden sönmüştü. Depremler günler boyunca devam ederken bahçelerde yaşamaya başlayan halk büyük bir sefalet içindeydi ve soygunların önü alınmıyordu.

Bu felaketler sonrasında bazı Avrupalı tüccarlar Sakız Adası ve Halep başta olmak üzere birçok yere dağılırken bazıları yeni bir yere gidip gitmemek konusunda kararsız kalmışlardır. Yeni bir ticaret merkezi bulmaları güçtü; Osmanlı idaresi yabancıların kendi olanaklarıyla ticaret merkezleri kurmalarına izin vermiyordu. Bu durumda gidebilecekleri mevcut bir kent aradıklarında da o kentlerin yeterli büyülükte olmayabildiği gibi, limanlarının küçük olması, hatta limanlarının olmaması söz konusuydu.. İngilizler ve Felemenkler kervansaray ve bedesten sahiplerine onarım yapmalarını ve malların buralarda depolanmasını önerdiklerinde kendilerinden büyük avanslar talep edilmiş ve istenilen yüksek kiralarla bu öneri o an için hayatı geçmemiştir. Bu şartlarda kısa vadede depolar temizlenip sağlam kalan mallar gözden geçirildiğinde çok az sağlam ürün kaldığı görülmüş ve hinterlanddan toplananların da eklenmesiyle ticaret yeniden başlamış; İran'dan gelen kervanların ipek getirmesiyle de hayat normale dönmeye başlamıştı. Avrupalı tüccarlar Sadrazam Köprülü Ahmed Paşa'nın varisleriyle yaptıkları görüşmeler sonucunda topluca bir avans verilmesi;

bedesten, hanlar ve gümrük binalarının onarılması olanaklarını elde ettiler. Liman kentlerinin karşı karşıya kaldığı sıkıntılardan bir başkası da salgın hastalıklardır ve İzmir de hem gemilerin hem kervanlar vasıtasyyla her zaman salgın hastalık tehlikesiyle yüz yüze kalmıştı. Zaten iyi bir drenaj altyapısı olmayan ve her yağmurda pis su birikintilerinin olduğu İzmir, salgın hastalıklardan büyük zararlar görmüştü.

Bu dönemde yeni ticari çıkış noktaları peşinde olan Avrupalı tüccarlar bunu İzmir'de bulmuşlardı. Avrupalı tüccarlar için en önemli ürün pamuktu ve İzmir hinterlandında çok iyi kalitede pamuk üretiliyordu. Bölgede pamuğun yanı sıra tütün üretimi de artarken, bu dönemde gelişen ticaret sadece İzmir ve yakın hinterlandında üretilen ürünlerin Avrupa pazarlarına doğrudan satılmasını kapsamıyordu. Pers ipeği, Ankara tiftiği başta olmak üzere Batı Anadolu dışında kalan bölgenin değerli ürünlerinin ticaretine de aracılık ediliyordu. Avrupa pazarında pamuğa, tiftik ipligine ve ipeğe duyulan yüksek talep, İzmir'in uluslararası ticaret merkezi olarak yükselişinde en önemli etkendi. Bu dört ürünün yanı sıra yanı sıra limandan üzüm, incir, keçi yünü, pamuk, yün, buğday, zeytin, zeytinyağı, ceviz, badem, şarap, afyon, hali ve kumaş ihrac edilirken, pamuklu kumaş, keten, ipekli kumaş gibi her türlü kumaş ithal ediliyordu. Kahve, şeker, baharat, porselen ve cam ürünleri de diğer önemli ithalat ürünleriydi. Bu dönemde bölgede madencilik de gelişmeye başlamıştı.

Bugünkü İsfahan, Tahran, Tebriz, Erivan, Erzurum, Tokat, Ankara, Afyon, Akhisar ve Manisa hattı üzerinden İzmir'e ulaşan kervan yolu kentin yakın ve uzak hinterlandı ile bağlantısını kurarken gerçekleşen ticaret İzmir'i imparatorluğun en önemli limanı haline getirmiştir. Suriye üzerinden gelen ve bugünkü Denizli, Aydın ve Ayasuluk (Selçuk)'dan devam eden ticaret yolu diğer önemli kervan yoluuydu. Her iki kervan yolu kentin dışında *Kervan Köprüsü* denen yerde birleştiğinden sonra bugünkü Basmane üzerinden limana gidiyordu. Kervan Köprüsü ya da diğer adıyla Kemer Köprüsü, M.O. 850 yıllarında Meles Çayı üzerinde inşa edilmiş dünyanın en eski ve en uzun yaşayan köprülerinden birisiydi ve o tarihten itibaren sürekli kullanımdaydı.

Ticarette en etkin nakliye vasıtalarından birisi olan kervan nakliyatının problemsiz yapılabilmesi için zamanla bazı önemli önlemlerin yanı sıra yapılanmalar olmuştu. İzmir'de yükselen ticaret ülkedeki kaotik ticaret ortamının da etkisiyle bölgedeki eşkıyalığı da artırmıştı. Askerden terhis olmuş ya da halen asker olan birçok kişi de bu eşkıyalara katılmaktaydı. Bu probleme bir çözüm olarak yakalanan eşkıyalar donanmada küreğe mahkûm edilmekteydi. Bir diğer yapılanma da kervansaraylar ve hanlarla dolu olan Anadolu'nun yollarının bakım ve güvenliğini sağlayan derbent sistemi idi. Derbent sistemi ile yol ve köprülerin bakımı sağlanırken tüccarların can ve mal güvenliği de sağlanmaya çalışılırdı. Köyler vergi muafiyeti karşılığında derbentçilik yaparak para kazanırlardı. Her 30-40 kilometrede bir olan

kervansaray veya han yapılanması kervan nakliyatının problemsiz yapılabilmesi için önemli bir unsurdu. Her kervansarayda bir arasta ve bir sipahi pazarı bulunurdu. Arastalarda kervanların ihtiyacı olan malzeme ve mallar bulunurken sipahi pazarlarında biniciliğe ait malzemeler satılırdı. Anadolu'nun transit ticaretteki etkinliği köylerin bu konuda oldukça ilerlemesini sağlamıştı.

Kervan nakliyatı başlıca üç gruptan oluşmaktadır. Birinci grup deve kervanlarıydı ki bu en yaygın olanıydı. Bunun en önemli sebebi fazla yük taşıyabilmeleriydi. İkinci grup kervanlar at kervanlarıydı. Atlar İzmir ve civarında ucuz olarak satın alınabiliyor ya da kiralanabiliyordu. Deve kervanlarına göre hız anlamında bir avantajları vardı. Üçüncü grup kervanlar ise deve ve atların karışımının olduğu kervanlardı ve bu kervan türünde merkep de bulunurdu. Her kervanın birinci görevi ihraç edilecek veya iç bölgelere gidecek malların taşınması, ikincisi ise göç edenler için emin bir göç olanağı sağlamak. Tüccarlar ve gezginlerin tek başlarına dolaşmalarının çok güvenli olmaması itibariyle kervanlarla beraber yolculuk ediyorlardı. Bu şekilde bazı kervanlar yüzlerce kişiyi bulabiliyordu ve kalabalık olmaları itibariyle kervanların toplanması için kentlerin dışında toplanma yerleri vardı. Kervanın yol boyunca yönetilmesi ve haydutlara karşı gerekli önlemin alınabilmesi için bir kervanbaşı olurdu. Kalabalık kervanlarda eşkiyaların kervanın sonlarına yönelmesi ve malların bir kısmını çalması da söz konusu olabiliyordu.

İzmir'in yeniden ticari olarak hareketlenmesinde Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik serbestlik politikası da etkendi. Bu dönemde İzmir'deki limanın Batı Anadolu'nun tek limanı olmasını amaçlayan bir politika benimsenmişti ve bir ferman ile bölgedeki küçük limanların uluslararası pazarla ticarete girmesi yasaklanmıştı. İzmir, genelinde büyük bir durgunluk yaşayan Osmanlı Devleti'nin böyle bir dönemde can simidi ve Batıya açılan kapısı olmuştu. İzmir, bu tarihten itibaren Avrupalı şirketlerin ve onların aracı konumundaki Levanten aile işletmelerinin en önemli ilgi odaklarından birisi haline gelmişti. Bu noktada Levant, Levanten kavramlarını kısaca açıklarken İzmir ticaretinde çok önemli bir yere sahip olan İngilizlerin Levant Kumpanyası'nın gelişim sürecine bakmakta fayda var:

Fransızca kökenli olup *doğan, yükselen, gündoğumu* anlamını gelen Levant kelimesi Doğu Akdeniz kıyılarındaki ülkeleri tarif etmekteydi. Özellikle 10. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz havzasını tanımlamak için kullanılan Levant sözcüğüyle hangi ülkelerin ifade edildiği tartışmalı olsa da aslında bugünkü Yunanistan, Türkiye'nin batı ve güneyi, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Mısır'ı içine alan bir coğrafi alana karşılık gelmekteydi ki bu alan farklı tanımlarla biraz daha genişletilip daraltılmaktaydı. İlk Levantler, Doğu Roma İmparatorluğu ile deniz ve ticaret alanlarında iş birliği yapan

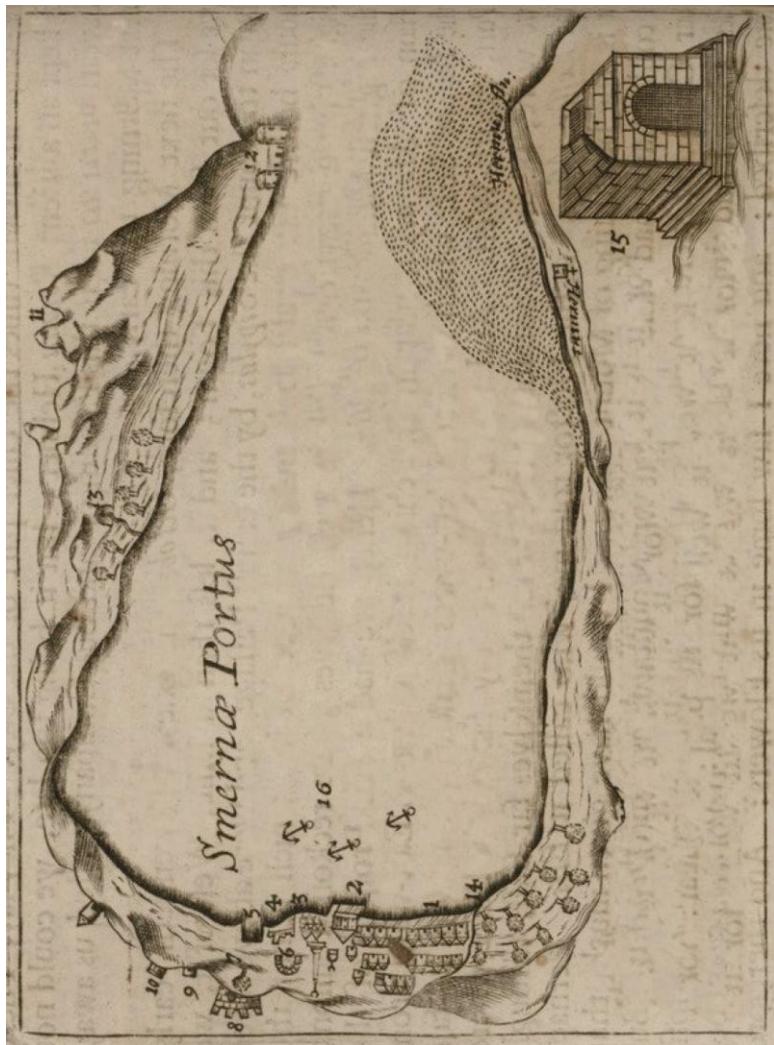
Cenevizlilerdi. Levantenler döneminin ikinci grubu, yine bir Kuzey İtalya kökenli başka bir devlet olan Venedik'ten gelenlerdi.

Levant kelimesinden türemiş olan *Doğu Akdeniz kıyılarında yaşayan* olarak tanımlanabilecek *Levanten*, Yakındoğu ülkelerine yerleşmiş, evlenerek soyu karışmış Avrupa asıllı kimse olarak ifade edilmektedir. Levantenler daha iyi yaşam koşulları ve iş umuduyla Venedik, Ceneviz başta olmak üzere İtalyan kent devletlerinden daha zengin olan Bizans'a gelmişlerdi ve elde ettikleri ticari imtiyazlar sonucunda ilk defa Konstantinopolis'te Galata bölgесine ve daha sonra diğer Doğu Akdeniz kentlerine yerleşmişlerdi. 11. yüzyılda baharat ve ipek ticareti için Doğu Akdeniz limanlarını kullanan İtalyanların ardından 12. yüzyılda Doğu'nun zenginliklerini ele geçirmek amacıyla yapılan Haçlı Seferleri sırasında birçok Avrupalı bu bölgeye gelmiştir. 1252'de de Memluk Devleti, Mısır'da yaşayan Fransız ve Katalanlara ticari imtiyazlar vermiştir. Osmanlılar bu toprakları ele geçirdiklerinde bu imtiyazları sürdürmüştür ve zaman içinde Levanten ifadesi Osmanlı ülkesinde doğup büyünen, burada yaşayan bütün Avrupalıları ifade eder hale gelmiştir.

Levant Kumpanyası ise İngiltere'nin kendisiyle Osmanlı'nın Levant Bölgesi arasındaki ticareti sağlamaası için kurulmuş ayrıcalıklı bir şirketti. 1581 yılında, bazı İngiliz tüccarların Kraliçe I. Elizabeth'ten izin almalarıyla kurulmuştur. 1825'e kadar faal kalan Levant Kumpanyası ticaret merkezi olan Halep, İstanbul, İskenderiye ve İzmir gibi kentlerde ticaret yapmak amacındaydı. Merkezi Londra'da bir başkan, bir başkan yardımcısı ve 12 tane idareci ve sekreterden oluşan bir yönetimi olan Levant Kumpanyası'nın her kentte bir idarecisi de bulunurken uzun bir süre konsolosları da kentlerde idareci olarak seçmişlerdi.

Levant Kumpanyası üyelerinin ticaretlerini südürebilmeleri için gerekli her türlü harcamayı, memurlarının maaşlarını, Osmanlı yetkililerine verilen hediyelerin giderlerini karşılıyordu ve bunun karşılığında üyeler konsolosluk ücreti ile çeşitli vergiler ödeme yükümlülüğü getirmiştir. Levant Kumpanyası'nın, İzmir ile olan ticaret üzerindeki keskin kuralları, Fransızların İzmir pazarındaki egemenliğiyle sonuçlanmıştır. Levant Kumpanyası'nın yabancı tüccarlardan aldığı konsolosluk ücreti karşılığında İngiltere dışındaki Avrupa ülkeleri tüccarları ticari faaliyetlerini İngiltere'nin yasal koruması altında sürdürme hakkına sahip oluyorlardı. Danimarkalılar, Venedikliler ve Portekiz Yahudileri buna örnek verilebilirdi. Levant Kumpanyası'na ilerleyen bölmelerde çok daha detaylı degeinilecektir.

Harita 2.1: 1682'de İngilizlerce Hazırlanan İzmir Limanı Haritası

1. Frenk Caddesi 2. Fransız İskelesi 3. Yeni Pazar 4. Eski Hisar (Liman Kalesi) 5. İç Liman (savaş gemileri ve küçük gemiler için) 6. Tiyatro 7. Aziz Polikarp Ağacı 8. Eski Kale – Pagos (Kadifekale) 9. Anıt 10. Aziz Polikarp Türbesi 11. İki Erkek Kardeş Tepeleri 12. Gözetleme Kulesi veya Kale 13. Banyolar 14. Meles Çayı 15. Homer veya Janus Mabedi 16. Gemilerin akıntı yönü

Kaynak: Ahmet Akay, <http://www.ahmet-akay.com/?pnum=143&st=Tarihi%20%C4%B0zmir%20Haritalar%C4%B1>

Levantenler limanın kuzeyinde yaşamaktaydılar. Kuzeyden güneye doğru gidildiğinde Rumlar Levantenlerin yan tarafında ve bazen de onlarla iç içeydi. Levantenlerin ve Rumların arasında yeni ortaya çıkan Frenk Caddesi ise önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. Ermeniler de Rumların yan tarafındaydı. Daha sonra gelen Yahudiler ticaretin yoğun olduğu ve çevresinde birçok ibadethanelerinin yer alması itibarıyle Havra Sokağı adını alan sokak çevresinde yaşıyorlardı ve Kadifekale'de yaşayan Türklerle komşuydular. İzmir hızla kozmopolit bir yerleşim bölgesine dönüşürken yerleşim alanı genişlemiştir. Kadifekale eteklerinde başlayan yerleşim, sahil şeridini izleyerek kuzeyde Punta (Alsancak) olarak adlandırılan çıkıştıya kadar uzanırken güneyde ise, bugünkü Varyant başlangıcını oluşturan Yahudi mezarlığına (Maşatlık) deigin ulaşıyordu. Kıyıya yakın bölgelerde iş alanları yoğunlaşırken, yerleşim alanları da arka tarafta içeriye doğru genişlemiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kıvida oluşan yerleşimlerde genelde Avrupalı tüccarların konutları yer aldı. Bu konutlar aynı zamanda birer iş yeriydi. Depoları ve ticaretle ilgili diğer binaları da kattığınız zaman bu dönemde kıvida yerleşmek bir saygınlık olmayıp ticaretle ilgili bir tercihi. Levantenler, bu dönemde evlerini, zor durumda kalmaları halinde, sandallara binip açıkta bekleyen gemilere kaçip sıçınabilecekleri tarzda inşa ediyorlardı.

2.1.2. 18. Yüzyılda Dünyada, Osmanlı'da Önemli Gelişmeler

III. Ahmed'in 1730'a kadar Osmanlı Devleti'nin başında olduğu dönemde önce Ruslarla yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Eflak ve Boğdan Beylerini Osmanlılara karşı kıskırtan Rus Çarı Deli Petro, 1709'da Poltava Savaşı'nda, İsveç Kralı XII. Karl'ı (Demirbaş Şarl) yenince, Demirbaş Şarl Osmanlılara sığınarak beş yıl süre ile Bender'de mülteci olarak kaldı. İsveç Kralını kovalayan Rus birliklerinin Osmanlı topraklarına akınlar düzenlemesi üzerine, Osmanlı Devleti 1711'de Rusya'ya karşı savaş ilan etti. Sadrazamlığa getirilen Baltacı Mehmet Paşa, Eflak'a girerken, donanma da Karadeniz'e açıldı. Osmanlı kuvvetleri, Kırım Ordusunun da desteği ile Rus birliklerini Prut Nehri kıyısında çember içine aldılar. O an için kurtuluş olanlığı bulunmayan Rus Çarı Deli Petro, Moskova'ya bir mektup yazarak durumun zorluğunu ve ümitsizliğini anlattı. Çarıçe I. Katerina araya girerek Osmanlı Devleti'ne barış teklifinde bulundu. Kuşatma sırasında yeni bir kutsal ittifakın oluşturulma ihtimali üzerine Baltacı Mehmet Paşa barışı kabul etti. İmzalanan Prut Antlaşması ile Azak Kalesi Osmanlılara geri verildi.

Osmanlı Devleti bunun devamında Mora yarımadasını da geri almak istiyordu. Venedikli korsanların Osmanlı ticaret gemilerine saldırmaları tetikleyici unsur olurken, 1714'te Venediklilere savaş açıldı ve Silahtar Ali Paşa, Modon, Koron ve Navarin'i alarak Mora'yı fethetti. Avusturya'nın Karlofça Antlaşması gereğince Mora'nın Venediklilere geri verilmesini istemesi üzerine, Avusturya'ya da savaş açıldı. Petrovaradin Savaşı'nda

Savoy Prensi Eugen komutasındaki Avusturya ordusu Osmanlı kuvvetlerini 1716'da bozguna uğrattı ve Sadrazam Silahtar Ali Paşa şehit düştü. Bu bozgundan sonra Belgrad düşman eline geçti. Silahtar Ali Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilen Damat İbrahim Paşa barış teklif etti. Yapılan Pasarofça Antlaşmasına göre Belgrad ve Banat yayLASı Avusturya'ya, Dalmacıya, Bosna ve Arnavutluk kıyıları Venedik'e verildi, Mora Yarımadası Osmanlılarda kaldı. 1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaşmasından sonra 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanına kadar süren Lale Devri başlamıştı. Lale Devri de bu barışçı politikaların bir ürünü olarak ortaya çıkmıştı ve bu dönemde edebiyat, kültür ve sanat alanında gelişmeler olduğu gibi, teknik konularda da Avrupalı devletlerden etkilenerek bazı yenilikler gerçekleştirildi. Avrupa'ya ilk kez geçici elçiler gönderilirken 1727 yılı ortalarında Osmanlı Devleti'nde matbaa kurulması için düzenlenen padışah fermanı üzerine, Paris Elçisi 28 Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Efendi ve İbrahim Müteferrika ilk matbaayı kurdular.

Osmanlılar, İzmir'i aldıklarından itibaren kente paşa ve subası bulundurmamışlar, kadi ve voyvoda ile kenti yönetmişlerdi. 1694'te Venediklilerin Sakız Adası'nı beklenmedik şekilde ele geçirmesiyle başlayan süreçte İzmir'in bu ve benzeri sıkıntılar yaşayabileceği düşünülerek merkezi yönetimde daha çok önem verilmişti. 1716'da Venedik Savaşı devam ederken kente ilk paşa olarak 1661-1676 arasında sadrazamlık yapmış olan Fazıl Ahmed Paşa'nın oğlu Köprülü Abdullah Paşa atandı. 1727 yılında itibaren yaklaşık on yıllık bir dönem ayaklanması yaşanmıştı. Önce yeniçeriler kent yönetimini ele geçirmek istemişler, voyvoda kentten ayrılp İstanbul'a gidince ayaklanma biraz durulur gibi olmuştu. III. Ahmed eski voyvodayı görevden alarak yerine Süleyman Ağa'yı atamıştı, ancak ayaklanması devam etmişti. 1735'te Sarayköylü Sarıbeyoğlu Mustafa önderliğinde başlayan ayaklanma ise 1739'a kadar sürmüştü ve ayaklanması bütün Batı Anadolu ve yakın çevresinde etkili olmuştu. Sarıbeyoğlu Mustafa, İzmir'i kuşatırken kendisine 30 kese altın verilerek kentin yağmalanması engellendi; ancak İzmir'e gelen kervan yolları kesilmişti. Devlet en sonunda büyük bir ordu göndererek ayaklanması bastırdı.

I. Mahmut, Lale Devri'nde Patrona Halil İsyanı ile bağlantılı isyanların olduğu bir siyasi ortamda tahta geçmişti ve padışahlığının ilk günlerinde, kendisini tahta çikan isyancıların isteklerini yerine getirmek zorunda kaldı. III. Ahmed devrinde yapılmış olan köşk ve konakların çoğu isyancıların istekleri sonucu yakılıp yıkıldı. Devlet adamları ve memurlar isyancıların düşünceleri doğrultusunda atandı. İsyancıların önderi konumundaki Patrona Halil, Arnavut kökenli bir leventti ve Rumeli'de yeniçerilik yapmıştı. Patrona Halil, I. Mahmud'dan kendisini yeniçi ağıalığına getirmesini ve Rusya'ya karşı savaş açmasını istedi. Tören yapılacağı bahanesiyle saraya çağrılan Patrona Halil ve yandaşları yakalanarak öldürüldü. Bu dönemde İran, Rusya ve Avusturya ile savaşlara devam edilmişti. İran'a bugünkü İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da birçok toprak kaybedilirken savaşa

konu olan Doğu Anadolu ve Kafkasya'da topraklar elde tutulmuştu. 1739'de yapılan Belgrad Antlaşması'yla Avusturya ile Tuna ve Sava nehirleri sınır olarak belirlendi ve 1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaşması ile kaybedilen Kuzey Bosna, Batı Eflak ve Belgrad geri alındı. Rusya ise Azak Kalesi'ni ele geçirmekle beraber Azak Denizi'nde donanma bulunduramayacaktı.

Amcası III. Ahmed'in başlattığı reform politikasını sürdürmeye gayret eden I. Mahmut duraksayan matbaacılık hamlesinin yeniden canlandırılmasına izin verdi. Başta Ayasofya Kütüphanesi olmak üzere kütüphaneler kurdu. Osmanlı Devleti'nin hizmetine giren Humbaracı Ahmet Paşa'nın öncülüğünde Humbaracı Ocağı büyük bir gelişme sağladı ve gerek Avusturya'ya gerekse Rusya'ya karşı kazanılan başarılarda önemli pay sahibi oldu. Osmanlı Devleti'nin yönetiminde ise I. Mahmud'dan sonra tahta çok kısa bir dönem kardeşi III. Osman geçti. Babasının ölümünden sonra Edirne'den İstanbul'a getirilen III. Osman, 17. yüzyıldan itibaren uygulanan şehzadelerin sancaklar yerine sarayda yetiştirilmesi ilkesi gereği Topkapı Sarayı'nda 51 yıl kapalı kalmıştı. 1757'de yerine amcasının oğlu III. Mustafa geçti ve 1774'e kadar süren iktidarı döneminde malî durumu düzeltmek için sarayın giderlerini azalttı ve yolsuzlukların üzerine gitti, ancak pek başarılı olduğu söylenemezdi. Saltanatının son dönemine 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı hâkim oldu. III. Mustafa ordusunun zayıflığını bilmekle beraber II. Katerina döneminde Rusya'nın Lehistan'a yaptığı müdahaleler yüzünden Rusya'ya karşı savaş ilan etti. Savaş sırasında Baltık Denizi'nden yola çıkan Rus Donanması Çeşme'de Osmanlı donanmasını yaktı. III. Mustafa yeni bir donanma hazırlamasına çalışmış ve bu donanmanın subaylarını yetiştirmek üzere 1773 yılında Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'u kurmuştur.

Avrupa'da 18. yüzyılın ilk yarısının sonlarından itibaren dünyanın her yerinde savaşların yaşandığı ve Fransız Devrimi'ne kadar giden bir dönem başlamıştı. Bu dönemin sonunda 1740-48 arasında gerçekleşen ve Avrupa'da dengeleri etkileyen önemli bir olay Avusturya Veraset Savaşı'ydı. Avrupa'daki büyük güçlerin çoğundan temsilcilerin bir şekilde yer aldığı Habsburg Hanedanı'nda Maria Theresa'nın tahtın varisi olması sorunundan ortaya çıkan savaş, VI. Karl'ın kızı Maria Theresa'nın kanunlar izin vermediği için Habsburg tahtını devam ettiremeyeceği iddiasıyla başladı. Savaşın bir tarafında Habsburg gücünü zayıflatmak için bunu bir bahane olarak kullandığı da iddia edilen Prusya ve Fransa yer alırken Avusturya, Fransa'nın geleneksel düşmanları olan Büyük Britanya, Hollanda, Sardinya Krallığı ve Saksonya tarafından desteklendi. İspanya kuzey İtalya'daki kendi etkisini artırmak ve Avusturya etkisini zayıflatmak amacıyla savaşa girmiştir. Savaş 1748 yılında Aix-la-Chapelle Antlaşması ile son buldu ve Maria Theresa, Habsburg tahtında kalmaya devam etti.

Yedi Yıl Savaşları Avrupa'nın güçlü devletleri arasında, 1756-1763 yılları arası yaşanmış bir dizi askeri çatışmayıdı. Savaşın nedeni Büyük Britanya ve Fransa için aralarındaki sömürge yarışı; Avusturya ve Prusya içinse Orta Avrupa hegemonyasıydı. Avusturya, Avusturya Veraset Savaşı'nda elinden çıkan Silezya bölgesini geri alabilmek için Fransa, Saksonya, İsveç ve Rusya ile bir ittifak oluştururken Prusya ise İngiltere'yle birlikte savaşa girmiştir. Esasen gerek Avusturya Veraset Savaşı gerekse de Yedi Yıl Savaşı, aynı stratejik hedeflere yönelik savaşlardı ve bir savaş dizisiydi. Bir yanda İngiltere ve Fransa arasında denizler ve denizarası sömürgeler üzerindeki üstünlük mücadelesi diğer yanda da Avusturya ile Prusya arasında Orta Avrupa'da bir güçler dengesi arayışı vardı. Yedi Yıl Savaşı, küresel çapta gerçekleşen ilk savaştı. Yedi Yıl Savaşı'nın sonucundaki Paris Antlaşmasıyla, İngiltere dünya çapında deniz üstünlüğünü ve sömürgeciliğini pekiştirmiştir. Böylece hem ekonomik bakımdan hem de politik bakımdan Fransa güç kaybetti. Bu durum, Fransız Devrimi'ne zemin hazırlayan en önemli etkenlerden birisiydi. Hubertusburg Antlaşması'yla da artık Prusya, Avrupa'nın askeri ve politik anlamda güçlü devletlerinden biri haline geldi. Ayrıca Prusya, Avusturya karşısına daha etkin bir biçimde Almanya toprakları üzerinde politik bir güç olarak ortaya çıkmış bulunmaktaydı ve bu durum, birleşmeleri süreci için son derece elverişli bir zemin hazırlamıştı.

1775-1783 arasında gerçekleşen Amerikan Bağımsızlık Savaşı aslında İngiltere'nin Yedi Yıl Savaşları sonucu oluşan kayiplarını giderebilmek için, Amerika'da bulunan kolonilere ağır vergiler yüklemesiyle başlamıştı. Bu ise halkın tepkisini çekti ve İngiltere'den gelen çayları Boston Limanı'nda denize döktüler. Böylece iç savaşın fitili de yakılmış oldu. Çatışmalar önce İngiltere'nin sömürge sorunlarından kaynaklanan bir iç savaş olarak başlamış, ancak 1778'de Fransa'nın, 1779'da İspanya'nın ve 1780'de Hollanda'nın kolonilerin yanında yer almasıyla, uluslararası bir savaşa dönüştürülmüştü. 1783'te imzalanan Paris Antlaşması ile İngiltere, batıda Mississippi Irmağını da içine alan geniş sınırlarla, Amerika'nın bağımsızlığını tanıdı. Kanada İngiltere'nin elinde kaldı, ama Doğu ve Batı Florida İspanya'ya verildi. Savaş, sadece İngilizlere değil, Fransız, İspanyol, Felemenk ekonomilerine de büyük darbe vurdu.

Osmانlı Devleti'nde 1774 yılında tahta geçen I. Abdülhamid, III. Ahmet'in oğlu ve III. Mustafa'nın kardeşiydi. I. Abdülhamid, tahta geçtikten sonra Osmanlılar için kötü sonuçlanan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması'na imza atmak durumunda kalmıştı. Antlaşmaya göre Kırım'a bağımsızlık verilirken Ruslar, Karadeniz'de ticaret yapıp donanma bulundurabilecek, Balkanlar'da Ortodoks toplumların haklarını koruyacaklardı. Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş tazminatı verecek, ancak Rusya; Eflak, Boğdan, Besarabya ve Akdeniz'de işgal ettiği adaları Osmanlı Devleti'ne geri verecekti. Fakat bu bölgelerde Osmanlı Devleti genel af ilan edecek, halktan vergi almayacak,

isteyen istediği yere göç edebilecekti. Takip eden dönemde 1787-92 arasında Rusya ve Avusturya ile savaşlara devam edilmişti. I. Abdülhamid, siyasi ve askeri islahatlara girişti; Yeniçi Ocağı'na ve donanmaya yeni bir çehre kazandırmaya çalışırken yeniçerilerin sayımını yaptırdı, gereksiz yere fazla para alanları tespit etti. Bu savaşlar sırasında Osmanlı İmparatorluğu ilk kez olarak bir yabancı ülkeden, Fransa, İspanya veya Hollanda'dan borç almayı da düşünmüştü ve görüşmeler yapmıştır. Mali bakımdan güçlükler içinde olan devlet, olağanüstü savaş vergileri ve devlet hizmetleri sırasında zengin olmuş kişilerin mal varlıklarının daha sık müsadere edilmesi yoluyla ek gelir sağlamıştı.

1789'da başlayan Fransız Devrimi'nden önceki yıllar Fransız ekonomisi için pek de parlak değildi. Gelişen ticaret, savaşlar sebebiyle yavaşlama yönüne kaymış; köylü, mahsulünden beklenen verimi alamayarak büyük sıkıntılarla karşılaşmıştı. Kentlere göç etme yolunu tutmuşlardı, fakat kentler artan nüfusun ihtiyacını karşılayamaz duruma gelmişti. Nüfusun artması doyurulması gereken insanların çoğalmasına ve kentlere gelenlerin işsizlik sorunuyla karşılaşması toplumsal sorunların artmasına neden olmuştu. Halkın içinde bulunduğu ekonomik sorunlar vergilerin düzenli olarak ödenmemesine yol açmış, devletin en önemli gelir kaynağı olan vergilerin sekteye uğraması hazineyi büyük bir bunalıma sürüklemişti. Savaş masraflarının artmasına bir de saray masraflarının aşırılığı da eklenince devlet iflasın eşiğine gelmişti. Yeni vergilerin konulması yolu tutulmuştu. 1789 yılında XVI. Louis, toprak mülkiyeti üzerinden vergi almak istediği parlamentoda farklı kesimlerin temsilcileri arasında büyük sorunlar ortaya çıkmıştı.

Savaşlar ve Fransız Devrimi devam ederken Batı Avrupa'nın sanayileşmesi, sanayi ürünlerinin üretimi için gerekli olan hammadeye ve yeni pazarlara duyulan ihtiyacı artırdığı için Osmanlı Devleti, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında dünya piyasasının içinde önemli bir noktadaydı. Bu ticaretin içinde Osmanlı'nın pamuk ve ipeğinin Avrupa'dan ithal edilen imalat ürünleriley karşılıklı ticareti söz konusuydu. Osmanlı'da ürün, ihracat amaçlı ticarileşmekteydi ve bu ihracattan elde edilen kar ise ekonomik zenginliğin bir parçası olarak kabul ediliyordu. Batı Avrupa'da ise ürün, imalatın büyümesi için gerekli olan hammadde anlamına geliyor ve elde edilen kar ekonominin büyümesi ile ilişkilendirilip yatırıma dönüştürülmüyordu. Her iki toplumun üretim ilişkileri doğrultusunda ekonomilerinde malların yarattığı değer birbirinden farklıydı. Bu karşılıklı ticarette Batı Avrupa ekonomilerinin Osmanlı ekonomisi üzerinde belirli bir ölçüde egemenliği söz konusuydu.

Osmanlı Devleti'nde II. Viyana Kuşatması ile başlayan ve her geçen gün büyüyen mali sıkıntıyı gidermek için 1695 yılından itibaren bazı mukataaların yanı devlete ait olan arazilerin malikâne adı verilen bir usulle ve kayd-ı hayat (hayat boyunca) şartıyla iltizama verilmesi, âyanların gelişmesinde önemli

derecede rol oynamıştı. Malikâne uygulaması sayesinde babadan oğula geçmeye başlayan âyanlık bölgelerindeki gelir kaynaklarının kontrolünü ve kullanım hakkını sağlamıştı; devlete ait bazı yetkileri kullanma fırsatının âyanların eline geçmesini sağlamıştı. Bu yeni sisteme göre mültezim belirli bir miktar karşılığında her yıl sabit bir gelir ödemek koşuluyla sahip olduğu topraktan ömür boyu vergi toplama iznini alabilecekti. Sonuçta devletin bu toprakların kullanım hakkını vererek elde ettiği gelir sabit kalırken, mülk sahiplerinin geliri tarım ürünlerinin miktarı ve fiyat artışıyla orantılı olarak artmaya devam etti. Vergi tahsil ettikleri için önemli bir görevi olan âyanlar, devletin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaşlarda uğradığı yenilgiler ve maruz kaldığı mali sıkıntılardan dolayı maliyeye borç para vermek suretiyle daha da önem kazandılar. 18. yüzyıldan itibaren savaşlarda da doğrudan hizmet veren âyanlar, taşra idaresinin yanı sıra askeri tarafta da önem kazanmışlardı ve artık âyan sıfatı taşımadılar, askeri bir kimlikleri olmuştu.

18. yüzyılın ortalarından itibaren âyanların statüsü artık çok yükselmişti ve âyanların başlıca görevleri, kent ve esnaf için gerekli malları sağlamak, erzak ve ham madde fiyatlarını tayin etmektı. Bunun dışında kamu binalarının inşa ve tamirini yapmak, eşkiyaları yakalamak ve cezalandırmak, orduya asker sağlamak ve bu askerlerin ihtiyacını görmek, İstanbul'a erzak göndermek, vergi ve mukataa gelirlerini toplamak gibi görevleri de vardı. Merkezî otoritenin zayıf oluşundan faydalanan âyanlar, görevlerini yürütürken çok defa kendi menfaatlerini gözetmişlerdi. Merkezi yönetim'in taşradaki gücünün giderek azalması ve bir âyan ailesinin kendi bölgesinde devamlı olarak yöneticilik yapması sonunda adeta bir hanedan hüviyeti taşıyan büyük aileler ortaya çıkmıştı. İzmir ve hinterlandında bu şekilde güçlenen Karaosmanoğlu, Araboğulları, Katiboğulları gibi âyan aileleri ticaret ve tarımsal üretimde de söz sahibi haline geldiler. Özellikle ticari hayatıda önemli yer edinecek han, dükkân, mesken, depo, köprü, yol gibi vakfiyelerle kent ekonomisinde etkili oldular. Kontrollerinde olan büyük çiftliklerde tahlîl ve pamuk üretimi gerçekleştirirlerken hem kredi hem de iltizamı kullanarak tasarruflarında bulunan çiftliklerden daha fazla alana hükmettiler.

Bağımsız bir şekilde davranan âyanlardan en ünlüsı ve İzmir civarında en etkiliisi Karaosmanoğlu ailesiydi ve Manisa mütesellimi (yönetim vekili) de bu ailinin reisiydi. 18. yüzyıl boyunca ailinin kontrolü altında olan bölge Manisa'dan Bergama'ya kadar oldukça geniş bir alandı. Aile bir yandan güçlenmeye devam ederken Osmanlı Devleti, fazla güçlenmesini önlemek için sert yöntemler de kullanmaya başlamıştı; örneğin Karaosmanoğlu Mustafa 1753'te idam ettilmiş ve 1761'de de oğlu Ata Allah müteselliimlik görevinden alınmıştı. Genel olarak âyanlar 18. yüzyıl boyunca elde ettikleri sermayeyi, vergi toplama izni ya da devlet görevlerinde bulunabilme hakkı elde ederken aldığı hediyeler için masraflarda kullanıyorlar ve bir yandan

da yeni toprak sahibi olmaya devam ediyorlar; ticaret ve tefecilik faaliyetleri ile de uğraşıyorlardı.

18. yüzyıl ortalarından itibaren İzmir, Batı Avrupa ile ticarette en büyük rakipleri İstanbul, Selanik ve İskenderiye'yi hem ihracat hem de ithalattan aldığı pay açısından geçmiş ve Levant Bölgesi'nin en işlek limanı olmuştu. Osmanlı Devleti'nin en büyük ticaret ortağı olan Fransa'ya yaptığı ihracat içinde İzmir'in payı % 40'ları, Fransa'dan ithalatının içindeki payı % 30'ları bulmuştu. Gelişen Avrupa tekstil sanayisinin artan hammadde ihtiyacı ile Ankara'da üretilen tiftik, İran ve Bursa'da üretilen ipek ve İzmir'in hinterlandında üretilen pamuk ihracatının lokomotif görevi gördüğü bu dönemde İzmir limanı ihracatı ülke genelinin aksine ithalattan sürekli fazla vermektediydi. Avrupalı tüccarlar kapitülasyonlar aracılığıyla İzmir'in dış ticaret ağlarını, Osmanlı tüccarları ise zamanla iltizam mekanizmasıyla da beslenerek limanın hinterlandıyla olan ticaret ağlarını kontrol etmekteydi.

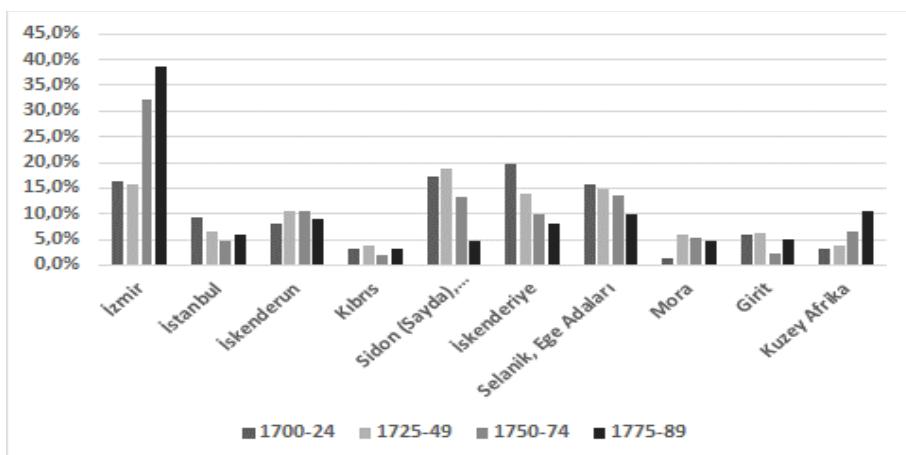
18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere ve Hindistan'da üretilen ve birbirinin taklitleri olan ucuz kumaşlar yerli imalat kumaşları pazardan tamamen sildi. Bu dönemde İngiltere mekanik dokuma tezgâhları sayesinde teknolojinin getirdiği avantajla daha ucuza kumaş üretebilmisti. İzmir pazarında sadece İngiliz ve Fransız kumaşları değil Alman, Avusturya ve İsviçre malları da rekabet içindeydi. Avrupa'da pamuklu sanayisinin 18. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşmasıyla pamuğa talep çok artmıştı. Amerikan Bağımsızlık Savaşı Avrupa'daki dengeleri de etkilemişti. Bu durum İngilizlerin tekstil sanayisi için ihtiyaç duydukları pamuğu temin edebilmek için, Osmanlı Devleti topraklarında pamuk üretimine odaklanmalarına neden oldu. Getirilen pamuk tohumları Batı Anadolu'daki Büyük ve Küçük Menderes ile Gediz vadilerindeki verimli topraklara ekilmeye başlandı. Böylece Hindistan ve Amerika gibi Osmanlı da dünyada önemli bir pamuk ve pamuk ipliği üreticisi haline gelmişti. Fransa da zaten 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren çok büyük bir pamuk alıcısıydı ve 1785'e gelindiğinde Fransa'nın Doğu'dan yaptığı ithalatın yarısından fazlası İzmir Limanı'ndan gerçekleşmişti. Fransa'nın pamuklu tekstil sanayisinde İngiltere ile yaşadığı rekabet İzmir limanındaki pamuk sevkiyatının önemini daha da artırdı. İngiliz ve Fransız rekabeti iç tüketiciden bu iki ülkenin aldığı pamuğun fiyatını da artırıyordu.

İzmir ticaretinin bu dönemdeki büyümesi, kentin Batı Avrupa ile olan ticaretinin yarısından fazlasını oluşturan İzmir ve Marsilya arasındaki ticaretten en iyi şekilde görülebilirdi. *Elena Frangakis Syrett'a* göre yüzyılın ilk çeyreğinde Marsilya'ya ihracat yapan Osmanlı limanları arasında İskenderiye yüzde 19.6 payla birinci sıradaydı ve onu yüzde 17.3 ile Sidon (Sayda), Acre, Trablusşam'dan oluşan Akdeniz'in doğusundaki limanlar takip etmekteydi. İzmir ise yüzde 16.4 payla hemen onların arkasındaydı ve Selanik, Ege Adaları'ndan oluşan liman grubu ise yüzde 15.6 payla yakın

takipteydiler. Başkent İstanbul yüzde 9.3 ve İskenderun ise yüzde 8.0 paylara sahiptiler. Yüzyılın ikinci çeyreğinde bu sefer Sidon (Sayda), Acre, Trablusşam'dan oluşan Akdeniz'in doğusundaki limanlar yüzde 18.9 pay ile ön plana çıkmışlardı. 1725-49 arasında İzmir ihracatta yüzde 15.6 payla biraz gerilemesine rağmen ikinci sıraya yükselmişti. Selanik, Ege Adaları'ndan oluşan liman grubu yüzde 14.8 payla üçüncü sıradaydı. İskenderiye ise önemli bir Pazar kaybı yaşamış ve bu ihracattan payı yüzde 13.9'a düşmüştü. İskenderun ve Mora bu dönemde paylarını yükseltirken İstanbul kayıp yaşayanlar arasındaydı. Marsilya'ya İzmir'den yapılan ihracatın payı yüzyılın ikinci yarısında oldukça yüksek bir artışa geçmişti.

1750-74 arasındaki üçüncü çeyrekte İzmir yüzde 32.1'lük bir ihracat payı ile kendi payını bir önceki çeyreğe göre iki katından fazlasına çıkarmıştı. Selanik, Ege Adaları'ndan oluşan liman grubu yüzde 13.6, Sidon (Sayda), Acre, Trablusşam'dan oluşan Akdeniz'in doğusundaki limanlar yüzde 13.3 paylar ile İzmir'i takip etmekteydi. Halep'in mallarının yüklendiği İskenderun yüzde 10.6 ve İskenderiye de yüzde 9.9 ile bu grubun arakasından gelmekteydi. Başkent İstanbul pazar payını kaybetmeye devam ederken, Kuzey Afrika olarak gruplandırılan Cezayir, Tunus ve Libya Pazar payı kazanmaktadır. 1775'ten Fransız İhtilali'ne kadar olan dönemde ise İzmir'in üstünlüğü artık çok barizdi ve Osmanlı Devleti'nden Marsilya'ya yapılan ihracatın yüzde 38.6'sını gerçekleştirmektedir. İkinci sıraya pazar payını artırmaya devam eden Kuzey Afrika, yüzde 10.5 ile yerleşmiştir. Selanik ve Ege Adaları'ndan oluşan liman grubu yüzde 9.9'luk ve İskenderun yüzde 9.1'lük pazar payları ile diğer ön plana çıkan limanları (bkz. *Grafik 2.1*).

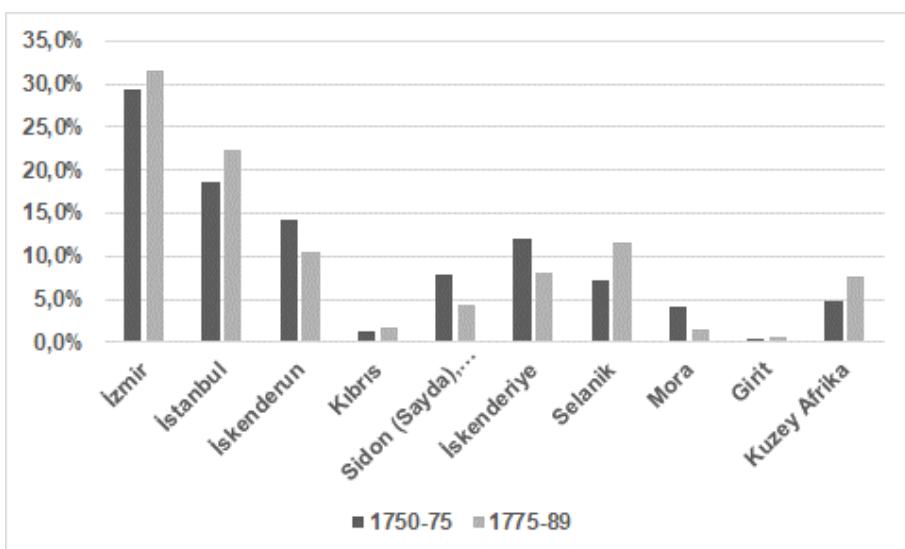
Grafik 2.1: Marsilya'ya Osmanlı Limanları'nda Yapılan İhracat Payları

Kaynak: Frangakis Syrett, 2006

Marsilya'ya yapılan ihracatta İzmir yüzyl boyunca büyük bir gelişim göstermişti. Aynı dönemde Mısır ve Akdeniz'in en doğusundan yapılan ihracat da aynı şekilde gerilerken bu pay İzmir'e kaymış görünmüyordu. Onun dışında Selanik ve Ege Adaları'ndan oluşan liman grubu da son çeyrekte önemli bir pay kaybı yaşamıştı. İzmir'in Marsilya ihracatının yükseldiği yüz yılın ikinci yarısında aynı limandan ithalatı da önemli bir paya sahipti. 1750-74 arasında yüzde 29.3'lük bir pazar payına sahip İzmir'in en yakın rakipleri yüzde 18.5 ile İstanbul, yüzde 14.3 ile İskenderun ve yüzde 12 ile İskenderiye'ydı. Fransız İhtilali öncesi dönemde İstanbul da yüzde 22.4 ile yükselen bir grafik sergilemişti. Selanik'in ithalatı bir önceki dönem yüzde 7.2 iken bu dönemde yüzde 11.6 olarak gerçekleşmişti (bkz. Grafik 2.2).

Grafik 2.2: Marsilya'dan Osmanlı Limanları'nın Yaptığı İthalat Payları

Kaynak: Frangakis Syrett, 2006

Marsilya'dan İzmir'e gitmek üzere yola çıkan Hollanda gemileri daha fazla mal yüklemek için genellikle İtalyan limanlarına uğruyorlardı. Dahası, İtalyan limanlarına yerleşen Fransız tüccarları, Marsilya'daki tüccarlarla rekabet ederek İzmir ile doğrudan ticarete giriyorlar ve mallarını İtalyan limanlarından doğrudan İzmir'e gönderiyorlardı. Bu nakliyatın her zaman Fransız gemileriyle yapılması şart değildi. Bu tüccarların malları, İtalyan limanlarından doğrudan İzmir'e yollanıyordu ve her zaman Fransız gemileriyle gönderilmeseler de konsolos tarafından Fransız malı olarak kaydediliyordu. 18. yüzyılın son yıllarda, Rum ve Yahudi tüccarlar Livorno, Trieste, Ancona, Cenova, Avusturya ve İspanya'da ticarethaneler kurdu.

Yahudi ve Rumların ticarethaneleri Livorno'nun en büyükleri arasındaydı. Ermeniler Türklerle birlikte Osmanlı Devleti'nin içindeki ticareti kontrol etmeye devam ederken bazı Ermeni tüccarlar da Londra'da faaliyet gösteriyorlardı. Levantenler, o güne kadar iyice kurumlaşmış hale gelen araçlar ağıyla çalışmaktadır. Fakat asıl büyük kazancın kitalararası ticaret mallarından yerel ürünlere kayması, farklı cemaatlerin bu ağ içindeki görelî konumlarında yeni bir düzen oluşmasına neden oldu. Yerel araçlar, Batı Anadolu'da her tür ticaret ve iletişim için vazgeçilmez hale geldiler ve Rumlar nüfuz açısından ön plana çıktılar. Aracı ve simsarların ürünlerin ürettiği yerden satın alınmaları, nakli ve depolanmasında olduğu kadar kredi mekanizmasında da kilit rol oynadığı bir ticaret mekanizması söz konusuydu.

18. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde, artan ticaretle oluşan sermaye, büyük ölçekli yatırımlarda kullanılmıyordu. İmparatorluk içindeki politik istikrarsızlık ve ekonomik belirsizlik iç imalat piyasasını olumsuz etkilemektedir. Bir yandan da Batı Avrupa'da kapitalizm gelişmeye devam ederken ticaretten sanayiye geçiş yaşanmaktadır. Sanayi için sermaye sağlamak, iç piyasayı geliştirmek ve dış ticarete kredi sağlamak için bir finans sektörü oluşmaya başlamıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nden farklı olarak Batı Avrupa'da hem tarımdan hem de ticaretten elde edilen gelirden ortaya çıkan birikimler istikrarlı sayılabilen bir ortamda yeniden bu sektörlerde yatırıma dönüşüyordu. Osmanlı Devleti bu dönemde yüksek askeri harcamalarla karşı karşıya kalınca altın ve gümüş ihtiyacını karşılaştırmakta güçlük çekmiş ve çözümü Osmanlı parasının değerini sürekli düşürmektedir. Ancak bu çözüm ekonomiye uzun vadeli rahatlamalar getirememiştir ve Batı Avrupa Osmanlı'lara para sağlamaya başlamıştır.

Yeni Dünya'dan gelen gümüş, İspanya'da *İspanyol piastresine* dönüştürüldükten sonra Cadiz, Barselona, Sevilya, Marsilya, Cenova ve Livorno limanlarından İzmir'e sevk ediliyordu. *Piastre* kelimesi İtalyanca ince tabaka kelimesinden geliyordu. İlk olarak Venediklilerin Levant bölgesinde kullandığı, sekiz parça İspanyol ya da Güney Amerika'nın İspanyol bölgesindeki metallerden oluşturulan paraya denmektedir. *Avusturya thaleri* de 18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde değerli para birimlerinden biri olarak kabul edilmeye başlanmıştır. İtalya'da Milano'da ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu sınırları içinde Augsburg'da basılan thalerler önce Marsilya limanına gönderilir, oradan da gemilerle Levant'a ulaştırılıyordu. Altın Venedik sekini ise Osmanlı'da kullanılan bir diğer para birimi idi. Yabancı paralar yapılan ticaretin karşılığı olarak Avrupalılar tarafından ürünlerin fiyat ödemesinde kullanılıyordu.

Levantenler içinde Hollanda, İzmir'in Avrupa finansal ağına uyumunda oynadığı lider rol ve Osmanlı tüccarlarının kendi ticari ve finansal ağılarına girmelerine izin vermeleriyle ön plana çıkmıştır. Felemenk gemiciler malları herhangi bir ulus adına taşıyabilirken, tüccarlar, hangi milletten olursa olsun,

İzmir'de istedikleri tüccarlara mal gönderebilirlerdi. Dahası, İzmir'deki Felemenk firmalar, Osmanlı Devleti'nden başka bir yerde kurulan İngiliz firmalarına aracı olarak faaliyet gösterebiliyorlardı. 18. yüzyılda İzmir'de İngilizler ve Felemenklerin yaptıkları yasal olmayan finansal işlemleri ile parasal işlemlerini ve ticaretlerini ayırmak olanaksızdı. Her iki toplum, İzmir'de parasal uygulamalara tamamen ticari operasyonlara alternatif olarak bakmaka; birbirlerinden ve diğerlerinden ödünç para almaktaydılar. Her ikisi de sadece ticaret yapmak için değil, aynı zamanda yerel pazarda emtia olarak satış yapmak için batı para birimlerini İzmir'e ithal etmişlerdi.

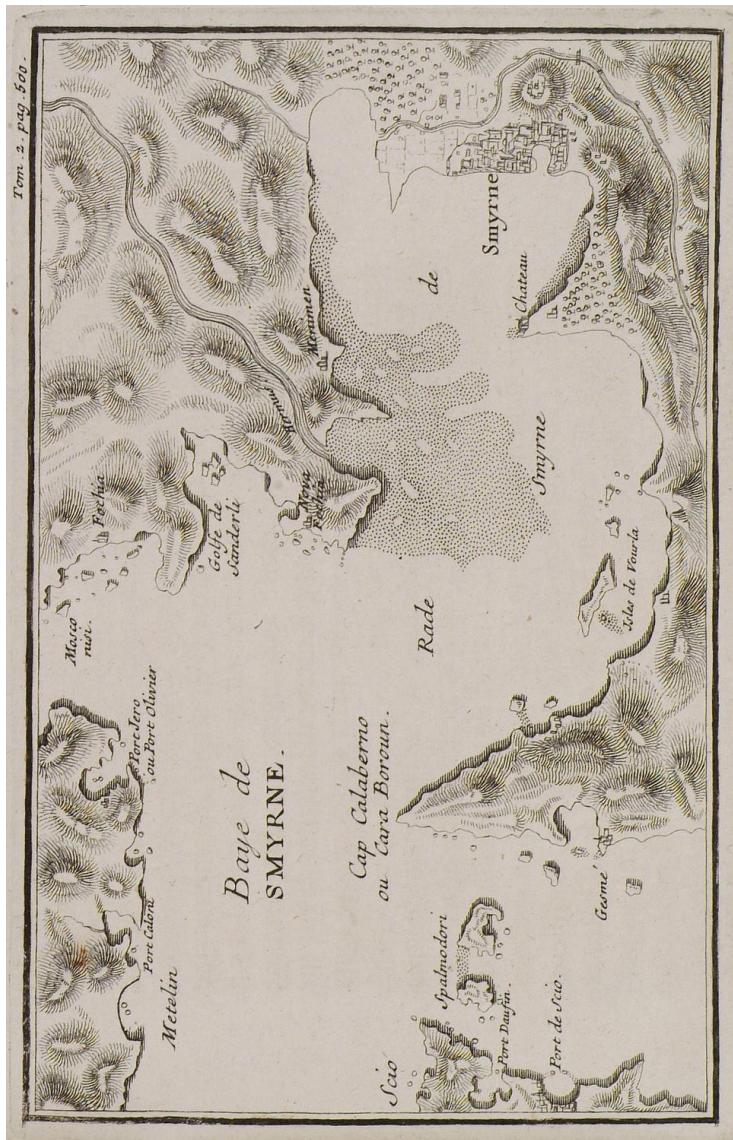
Avrupa'nın finansal gücü sadece nakit olarak değil Amsterdam, Marsilya, Livorno, Cenova, Paris ve Londra gibi Avrupa'nın ekonomi merkezlerinde karşılığı olan kambiyo senetleri olarak da Osmanlı piyasasına giriyyordu. Avrupalı tüccarlar kambiyo senetlerinin piyasadaki dolaşımını kontrol ederek İzmir piyasasındaki para akışını kontrol altında tutabiliyorlardı. Herhangi bir para birimi üzerinde speküasyon yaparak o para biriminin piyasadaki durumunu etkileyebiliyor ve İzmir piyasasında dolaşan kambiyo senetlerini geri çekerek ya da hacmini artırarak hem bu kambiyo senetlerinin değerini hem de Osmanlı parasının Avrupa paraları karşısındaki değerini belirliyorlardı. Osmanlı parasının değer kaybında hükümetin para politikasının yanı sıra Avrupalı tüccarlar da önemli bir role sahipti. Tüccarlar belirli bir para birimini İzmir piyasasından çekerek, piyasada o para birimine olan talebi arttırıyor ve aynı para biriminin Osmanlı parası karşısında değer artışını sağlıyorlardı.

Kurumsal bir hale gelmiş bir finans sektörü bulunmadığı için finansal sıkıntısı içindeki Osmanlı Devleti'nin finansal döngüsünde kambiyo senetleri ve nakit para ticareti her geçen gün önemini arttıryordu. Bir yandan da para speküasyonu Avrupalı ve Osmanlı spekülatörlerle çok yüksek kar sağlıyordu ve tefecilik oldukça yaygınlaşmıştı. Borç vermenin yasal olarak işlemediği kırsalda faiz oranları yüzde 20 ve daha yüksek oranlara ulaşmıştı ki zaten oranlar keyfi olarak belirleniyordu. Borç, küçük toprak sahibi için topraksız kalmak ya da ürününü paylaşmak anlamına geliyordu. Çiftçiler hasattan elde ettiği geliri çoğu zaman aldığı borcun karşılığı olarak vermek zorunda kalıyordu. Sonuç olarak faiz karşılığı tefecilik mevcut faaliyetlerin ekonomik düzeyine, üretime ve kazanca süreklilik getirmediği için çiftçi tarımının gelişimini engelliyordu. Ticari faaliyetlerdeki artış, finansal faaliyetler ve para speküasyonu İzmir gibi kentsel merkezlerin gelişimini destekliyordu

Sonuç olarak, İzmir'in iç kesiminin uluslararası pazara uyumu konusunda 18. yüzyıl boyunca çok önemli bir ilerleme kaydedilmişti. 18. yüzyılda, Levantenler İzmir'in dış ticaretine hükmediyor olsalar bile, yerel tüccarlar da kentin ticaretinin büyümesinden yararlandılar ve yerel tüccarların ülke içindeki ticaret ağlarındaki egemenlikleri devam etmekteydi. İzmir'in ekonomisinin uluslararası pazara uyumu sürecinde Yahudi tüccarlar

Batı tüccarlarının brokerleri oldu. Ermeni ve Rumların kumaş ticaretinde yer almaları söz konusu olmuştu ve artan ithalat, daha fazla kâr elde etmesine neden oldu ve yerel tüccarların sermaye birikimine katkıda bulundu. Ancak öte yandan *Alp Yücel Kaya*'nın bir çalışmasında da belirttiği üzere, yerel idarecilik, mültezimlik ve tüccarlık görevlerinin bir arada olduğu büyük ölçekli topraklarda daha çok Ege adalarından gelen göçmenlerin ortakçı veya işçi olarak kullanılmasıyla tahıl ve pamuk üretimi yapılmıyordu. Küçük ölçekli topraklarda ise bağımsız köylü haneleri tarafından yalnızca merkezi idarenin değil yerel idarenin de artan vergi yükü ile vergilendirme ve borçlanma içinde geçimlik ürünler yanında ihracata yönelik olarak pamuk, tütün, zeytin, üzüm ve incir yetiştiriliyordu. Böylesine bir toplumsal yapı içinde Ege adalarından gelen veya yerli olup mülklerini kaybeden köylülerin alışageldikleri gelir kaynaklarından kopmaları sonucunda eşkiyalık ve hırsızlığın bölgenin ekonomik ve toplumsal hayatının önemli bir parçası haline gelmesi söz konusuydu.

Harita 2.2: 1717'de Fransızlarca Hazırlanan İzmir Körfezi Haritası

Fochia: Foça; Hermus: Hermes Nehri, Gediz Nehri; Nova Fochia: Yeni Foça;
Golfe de Sanderli: Çandarlı Körfezi; Menimen: Menemen; Rade de Smyrne: İzmir Limani; Isles de Vourla: Urla Ad  kları; Cara Boroun: Karaburun;
Gesm  :   e  me; Haritanin sa   alt  nde Kadifekale, onun da sa    nd   Meles   y   goruluyor.

Kaynak: Ahmet Akay, <http://www.ahmet-akay.com/?pnum=143&st=Tarihi%20%C4%B0zmir%20Haritalar%C4%B1>

2.2. Levant'ın Ticaretinde Bir Baş Aktör: Levant Kumpanyası

2.2.1. Levant Kumpanyası'nın Sancılı Kuruluşu

İngiliz tüccarlar ilk kez 15. yüzyılda İtalya'daki kent devletleri ile doğrudan ilişki kurmuşlar ve Akdeniz'deki ticaretin içinde yer almaya başlamışlardı. 16. yüzyıl başlarında ise Bristol ve Southampton'dan birçok gemi ipek, baharat, yağ, hali ve tiftik yünü karşılığında Girit, Kıbrıs ve Suriye'ye İngiliz kumaşı taşışıyordu. 1513 yılında ilk kez Sakız'a bir konsolos atanmış ve bunu Girit gibi bazı konsolosluklar takip ederken 1553 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından ilk kez Anthony Jenkinson'a Türk egemenliği altındaki yerlerde ticaret yapma izni verilmiştir. Yaklaşık 100 yıl içinde Akdeniz'de önemli bir gelişme gösteren İngiliz ticaretinin bir adım daha ileriye gidebilmesi için daha büyük sermayeye ihtiyacı vardı. Doğu'ya Ümit Burnu'ndan dolaşan yolu Portekizliler tarafından bulunmasıyla Doğu'nun zenginlikleri uzun kervan yolları veya Akdeniz'in korsan tehlikelarıyla dolu deniz yollarından daha ucuz, kolay ve emniyetli bir biçimde taşınabilir hale gelmişti. Artık Venedik gemileri Levant limanlarında karlı yükler ve zengin pazarlar bulamazken Venedik'le çok sıkı ticari bağı olan İngilizler de bu durumdan etkilenmişlerdi. Bu süreç İngilizleri Levant Kumpanyası denilen yapılanmaya götürmüştü. Bu bölümde ağırlıklı olarak Alfred Wood'un 2013 tarihli *Levant Kumpanyası Tarihi* adlı eserinden yararlanılmıştır.

İngiltere'de dünyanın her yerinde yeni ticaret yolları açmak, kazanç sağlamak isteyen tüccarlar Levant'la ticaretin tekrar hareketlenmesi gereği düşüncesineydi ve bazıları Akdeniz'de etkin hale gelen Fransızların himayesi altında ticarete başlamışlardı. Londralı tüccar Edward Osborne bir başka tüccar Richard Staper'le birlikte İngiltere'nin Levant'ta bizzat etkili olması için ilk büyük adımları atmıştı. Parlamentoda da bulunan Osborne daha önce de hem İspanya hem Portekiz ile ticaret yapan Company of Merchants, Eastland Company gibi kurumların önemli ortaklarından ve oldukça büyük bir servete sahip ileri görüşlü bir iş adamıydı. 1575 yılında bu iki tüccar kendi olanakları ile İstanbul'a temsilciler göndermişlerdi. Bu temsilcilerden Joseph Clements orada on sekiz ay kaldiktan sonra Osborne ile ticari ilişkisi olan ve daha önce Fransızların himayesinde ticaret yapan William Harborne adına, III. Murad'dan Osmanlı topraklarına serbestçe girip çıkabilmek için bir tezkere elde etmeyi başarmıştı.

1581 sonrasında İngiltere adına Kraliçe Elizabeth ve Osmanlı Devleti adına III. Murad arasında bir anlaşma imzalanırken isimleri belirlenen İngiliz tüccarlar Fransız tüccarlar tarafından kullanılanlara benzer ticari haklar sağlanmıştı. Ticaret izni alan bu ekip tarafından oluşturulan kuruluşa Levant Company (Levant Kumpanyası) denirken ilk müdürü de Edward Osborne olmuştu. Daha sonra da 1583 yılında büyüğelçi olarak atanın William

Harbonne'un maaşı, yolculuk ücretleri, Osmanlı yöneticilerine verilmesi muhtemel hediye gibi masrafları da Kumpanya tarafından karşılanacaktı. William Harbonne, İstanbul Büyükelçisi olarak hem kraliyetin hem de kumpanyanın temsilcisiydi. Çok büyük yetkilerle donatılan Harbonne kısa sürede Harvey Millers'i Kahire ve İskenderiye'ye, Richard Forster'i da Trablusşam'da oturma koşuluyla Halep, Şam, Amman, Kudüs, Filistin ve bölgedeki bütün limanlara konsolos olarak atamıştı. Birkaç yıl sonra da sıra Cezayir, Tunus, Trablusgarp ile Mora ve Sakız'a da konsoloslar tayin edilmişti.

1587'de askiya alınan berat 1588'den bu yana büyikelçi olan Edward Barton zamanında 1592'de yenilenmiş ve Osmanlı Devleti'yle ticaret yapma hakkı 12 yıl süreyle bu sefer 53 tüccara verilmişti. Ayrıca yeterli niteliklere sahip tüccar, komisyoncu ve çıraklıra da büyümeye amaçlı kumpanyaya katılım fırsatı verilmişti. Edward Barton 1598'de dizanterinden vefat edince ondan sonra İstanbul'da büyikelçiliğe getirilen yardımcısı Henry Lello, kapitülasyonların geliştirilerek yenilenmesini sağlarken bu maddeler daha çok İngiliz vatandaşlarının hakları ve emniyeti üzerineydı.

Bu dönemde en önemli gelişmelerden birisi Felemenkler ile ilgiliydi. Daha önceki dönemlerde Venedikliler hariç bütün yabancılar Fransız himayesi altındaydı fakat İspanyollarla yaşadıkları problemler karşısında Kraliçe Elizabeth'in sağladığı destek, Felemenkleri İngiltere'ye yaklaştırılmıştı. Ancak bir yandan da ticarette son derece becerikli olan Felemenk tüccarlar da Portekiz tüccarlardan sonra Doğu ile olan ticarette 16. yüzyıl sonlarında önemli bir yere gelmişlerdi ve bunda İspanya'nın Portekiz'i işgali de etken olmuştu. Basra Körfezi'nden kervanlarla Halep'e getirdikleri Doğu mallarının ticaretlerini gerçekleştirememeye tehditesiyle karşı karşıya kalan Levant Kumpanyası ortakları arasında korku kısa sürede yayılırken yöneticiler Hindistan'a bir keşif heyeti göndermişlerdi. Bu heyette 1600'de kurulacak olan Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kurucularının hepsi yer almışlardı ve bu yeni kumpanya başlangıçta Levant Kumpanyası'nın uzantısı gibi idi. Doğu'ya uzanan bu okyanus yolu ile aslında tüccarlar iki tarafla da bağlantı kurarak kişisel varlıklarını büyütürken Levant Kumpanyası darbe almıştı. Ancak bir yandan da ucuz kumaşları ile İngilizler Levant pazarını ele geçirmişlerdi. Felemenkler de 1602 yılında Felemenk Doğu Hindistan Kumpanyası adı altında örgütlenirken 1612 yılında kapitülasyonları almayı başarmışlardır. Bu kumpanyanın faaliyet alanı Güney Afrika'dan başlıyor ve Hindistan ve Japonya'ya kadar devam ediyordu. Kumaş imalatı yanı sıra Hamburg'dan aldığı madeni ürünlerin ihracını, Güney Afrika şarabından Hindistan baharatlarına ve Endonezya kahvesine birçok ürünün de ithalatını yaparak Levant Bölgesi'nde bir anda ön plana çıkmışlardır.

İngilizler ve Felemenkler Fransızların ve Venediklilerin önüne geçerken bunda vergi oranlarındaki farklılıkların yanı sıra butoplumların yaşadıkları iç

ve dış problemler de etkendi. Osmanlı Devleti'nin 1645 yılında Girit'e saldırmasıyla birlikte başlayan uzun savaş Venedik ticaretinin çöküşüne sebep olmuştu. Fransa'yı yıpratan sebeplerden en önemli ikisi din savaşları ve İspanyollarla bitmeyen savaşları olmuştu. Fransa'da ticaretinin belkemiğini oluşturan Normandiya, Provence gibi bölgelerin kumaş endüstrisi bu savaşlardan çok zarar görmüştü. Fransızların Levant ticareti Marsilya'dan idare edilmekte ve saray hem ticaretin merkezine uzaktı hem de savaşlardan dolayı ticaret ile ilgilenemecek durumda değildi. Ayrıca işin başında olmayıp babadan oğula geçme şeklinde işi yürüten konsoloslar, ticaretten keyfi kesilen ve zimmete geçirilen paralar, tüccarların biriken borçları gibi Fransız ticaretini olumsuz etkileyen çok fazla problem vardı.

Levant Kumpanyası gibi çok büyük bir organizasyonun ticaret merkezlerinde mevcut durum ve potansiyel göz önüne alınarak sürekli güncellediği konsolosluk yapılması bütün Levant'taki ticaretin anlaşılabilirliği açısından önemlidir:

Kuzey Afrika'da Mısır, İtalya'dan Suriye'ye büyük bir bölgeye keten, pirinç, mısır ihraç ederken baharat gibi doğu mallarının ticaretinin yapıldığı bir yerdi. 17. yüzyıl ortalarında Kahire'de de bir konsolosluk oluşturulmuştu. Berberistan yani Cezayir, Trablusgarp ve Tunus, Osmanlı Devleti'nin parçası olmakla birlikte oldukça bağımsız hareket eden bölgelerdi. Korsanlığın da yaygın olduğu eyaletler, zamanla denizcilik bilgilerini geliştirerek okyanusa açılan gemiler yapmışlar ve İngiltere sahillerine kadar akınlar yapmaya başlamışlardır. Bir yandan da bu bölge aynı zamanda kurşun, demir, baharatlar, hurma, kuru üzüm, narenciye, zeytin gibi ürünlerin alınabileceği bir pazardı. Hem bu ticaretin yürütülmesi hem de korsanların ele geçirdiği tutsak ve mallar için mücadele edilmesi amacıyla 1623'te Cezayir'de bir konsolosluk oluşturulmuştu ki daha sonra bu, 1653'te hem Cezayir hem de Tunus'a ayrı konsolos atanması şeklinde genişletilmiştir.

Livorno coğrafi konumunun yanı sıra limanın ucuz ve serbest bir liman olmasından dolayı Levant'taki bütün limanlardan gelen gemilerin buluşma noktasıydı. Kumpanya'nın bir konsolosunun bulunduğu kent İspanyol limanları ve Marsilya ile dolaylı bir ticaret için son derece iyi olanaklar sağlaymaktaydı. Malların ek bir ücret vermekszin on iki ay süreyle muhafaza edilebilmesi avantajı nedeniyle İtalya içinde de Venedik'e göre ön plana çıkmaktaydı. Yine kumpanyanın ücretini ödediği bir konsolosun bulunduğu Venedik tarafından ise ticaret, talep edilen ağır ithalat, ihracat ve transit vergilerin altında ezilmektedir. Venedik'in merkezindeki ticaretten istediği verimi alamayan Levant Kumpanyası odağını yine Venedik'e bağlı olan Zanta ve Kefolanya Adaları'na çevirmiştir.

İngilizler 16. yüzyıl ortalarından itibaren faal oldukları Zanta adasına 17. yüzyıl ilk çeyreğinde adalılardan birisini konsolos yardımcısı olarak

atamışlardı. İngiltere ve Hollanda'nın kuşuzümü talebi buradan karşılanmaktadır. Venedikliler, İngilizler kendi limanlarından tamamen Zanta Adası'na yönelince bütün kuş üzümlerinin Venedik'e yollanmasını mecbur kıلان bir kanun çıkarmışlardır. Ancak bu uygulama, Zanta'dan kaçak ticaretin artması ve asıl olarak da İngilizlerin ticaretlerini Mora Yarımadası'nın meyvelerinin toplandığı merkez olan Patras'a taşımaları ile sonuçlanmıştır.

Venedik yönetimindeki *Girit* erken dönemlerden bu yana konsolos bulundurulan yerlerden birisiydi. Ada, gemilerin alışılmış güzergâhlarının dışında kalıyordu ve şarap ve üzüm adanın ihraç ettiği ürünlerin başlıcalarıydı. Kıbrıs ise başlangıçta Halep Konsolosu'na bağlıydı ve adada yağ, şarap, bal, neft yağı, şap üretiliyordu ve en büyük ticaret pamuk üzerindeydi. İngiltere pamuk endüstrisinin oluşumunu büyük oranda Kıbrıs, İzmir ve Suriye'den ithal edilen ham pamuğa borçluydu.

Kumpanya'nın ilk yıllarda *Halep* çok büyük bir ticarete sahipti ve İran ve Mezopotomya'dan geçen büyük kervan yollarının son durağı olup ticaret merkezi için son derece uygun bir konuma sahipti. Halep'i bu kadar önemli kıلان İran'la yapılan ipek ticaretiyi ki bu ipek İngiltere'deki ipek endüstrisini ayakta tutmaktadır. İngilizler, Halep'in iç tarafta olması itibarıyle başlangıçta liman olarak *Trablusşam'*ı kullanırken daha sonra deniz ticaretiini *İskenderun'a* kaydışmışlardır.

Kumpanya başlangıcından itibaren *İstanbul*'da varlığını sürdürmekteydi ve İstanbul, Levant'ta en büyük İngiliz yerleşimlerinden birisiydi. Aynı zamanda büykelçinin yer aldığı kent, İngiliz kumaşı için saray tarafından büyük talebin olduğu ve artan kumaşın da kervanlarla İran'a gönderildiği bir merkezdi. Buna ilave olarak daha birçok ürünün takası da İstanbul'da gerçekleşmekteydi.

Sakız, Levant Kumpanyası'nın ilk konsolosluklarından bir başkasıydı, ancak zamanla İzmir'in yükselişiyle bu konsolosluğu kaybetmiştir. İzmir'de ticaret bir kez başladıkten sonra neredeyse sürekli olarak hızla büyümüş ve sonunda Kumpanya'nın en önemli yerleşim bölgelerinden birisi haline gelmiştir. Kentin limanı ticaret için uygun ve güzelidir; Hristyanlar burada iç taraflardaki kentlerden daha fazla bir özgürlük ve güvence içindeydirler. Zamanla önceleri Halep'e giden İran malları İzmir'e yönelmiştir. İran ipeklileri yanı sıra Ankara'dan gelen tiftik ve kentin hinterlandından gelen pamuk da kumpanya için son derece önemli ürünlerdi. Sakız ve diğer adalardan da İzmir limanı üzerinden şarap ve neft yağı temin edilmektedir.

2.2.2. 17. Yüzyılda Restorasyon Döneminden İtibaren Kumpanya

Restorasyon, İngiltere'de iç savaş döneminde Kral I. Charles'in 30 Ocak 1649 tarihinde idam edilmesiyle başlayan bir dönemi ifade etmektedir. I.

James (1603-1625) ve onu takip eden I. Charles (1625-1649) Avam Kamarası'nın yetkilerine müdahale edince huzursuzluk başlamıştı. Anglikan kilisesinin İskoç Calvinist / Presbiteryen kilisesi doğrultusunda faaliyet göstermesi kararına karşı duyulan tepki, Otuz Yıl Savaşları'nın getirdiği ekonomik sıkıntılarla birleşti ve 1642'de kralcılara parlamento destekleyicileri arasında iç savaş başladı. Oliver Cromwell liderliğindeki parlamento taraftarları 1648 yılında bu savaştan galip çıktılar; Kral I. Charles idam edildi ve Protestanlık resmi mezhep olarak kabul edildi. Ancak bu dönem uzun sürmedi ve tekrar krallığa dönüş gerçekleşti. Restorasyon olarak adlandırılan bu dönemde II. Charles parlamento ile uyumlu çalışıtı ve İngiltere, İskoçya ve İrlanda monarşilerini birleştirdi. 1685'te II. Charles'in yerine geçen II. James, Ülkeyi Katolik yapmak gayreyle Protestanlara karşı şiddetli bir tasfiye hareketine girdi. Oluşan tepki üzerine II. James Fransa'ya kaçmak zorunda kalınca damadı William 1689'da İngiltere kralı oldu. Üstünlüğünü ortaya koyan parlamento meşrutı monarşiyi başlattı ve Restorasyon Dönemi sona erdi.

Ülkede oldukça büyük bir kargaşa döneminin yaşandığı yaklaşık 50 yıllık Restorasyon Dönemi'nde 1661 yılında Levant Kumpanyası'na tekel olarak ticaret yapmasına olanak sağlayan yeni bir ayrıcalık belgesi çıkarılmış, Kumpanya'nın tekelciliği ve İngiliz bayrağı altında ticaret yapan yabancılardan alınan vergileri iki katına çıkartıp toplama yetkisi verilmiştir. Bütün komisyoncu ve gemi kaptanlarının, kendilerine teslim edilen veya kendileri tarafından taşınan malların doğru kayıtlarını tuttuklarına dair yemin etmesi gerekmektedir. Yemin etmeyi kabul etmeyenler ile iş yapılmayacaktı ve bu temsilcilere mal yollayan ortaklar da ceza ödeyecekti. Veznedarlardan da senet veya teminat talep edilmiştir. Restorasyon sonrasında getirilen bu tedbirler kısa bir sürede suistimalleri engellemekte başarılı olmuştu. Ancak bu dönemde İngilizlerin dönemin en önemli ticaret merkezi olan Halep gibi eski önemli bir kentte bir konsolos bulunurablecek yeterlilikte ticaretleri bulunmazken aslında ticareti çok hızlı bir yükselişte olan İzmir dışında herhangi bir kentte var oldukları da söylenemezdi.

Bütün kentlerde İngiltere-Fransa-Hollanda çekişmesi süreken Doğu Hindistan Kumpanyası da Levant Kumpanyası için ayrı bir problemdi. 18. yüzyılın ilk yarısında sadece İran'dan değil Hindistan'dan da alınan ham ipek ve ipek mamulleri ticaretindeki en önemli farkı Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Ümit Burnu yoluyla Kızıldeniz'den ticaret yapma izni yaratmaktadır. Levant Kumpanyası aynı ticaret hakkını talep etse de kral bu konuda bir adım atmamıştı. 1682 yılında Doğu Hindistan Kumpanyası'nın filosu, Hürmüz'ü Portekiz'den geri alması için Şah'a yardım edince İran ile de aralarında bir bağ oluşmuştur. Yardımları karşılığında Kumpanya'ya Bandar Abbas'a yerleşme ve buradaki bütün gümrük vergilerinden muafiyet hakkı tanınmıştır. Bir zamanlar aynı yöneticilere sahip iki kumpanya artık birer raktı.

Tablo 2.1: Levant Kumpanyası İthalat ve İhracat Rakamları (1714-53)

Dönem	Ortalama İthalat Rakamı (£)	İthalatta Bir Önceki Dönemle Karşılaştırma	Ortalama İhracat Rakamı (£)	İhracatta Bir Önceki Dönemle Karşılaştırma
1714-1723	290.523	-	213.755	-
1724-1733	278.629	(-) 4.1 %	212.365	(-) 0.7 %
1734-1743	181.985	(-) 34.7 %	151.874	(-) 28.5 %
1744-1753	170.164	(-) 6.5 %	121.421	(-) 20.0 %

Tablo 2.2: Levant Kumpanyası İthalat ve İhracat Rakamları (1754-63)

Dönem	Ortalama İthalat Rakamı (£)	İthalatta Bir Önceki Dönemle Karşılaştırma	Ortalama İhracat Rakamı (£)	İhracatta Bir Önceki Dönemle Karşılaştırma
1744-1753	170.164	-	121.421	-
1754-1763	130.028	(-) 23.6 %	71.337	(-) 41.3 %
1764-1773	135.119	3.4 %	76.461	7.1 %
1774-1783	105.477	(-) 22.0 %	88.065	15.1 %

Tablo 2.3: Levant Kumpanyası İthalat ve İhracat Rakamları (Karşılaştırma)

Dönem	Ortalama İthalat Rakamı (£)	İthalatta Bir Önceki Dönemle Karşılaştırma	Ortalama İhracat Rakamı (£)	İhracatta Bir Önceki Dönemle Karşılaştırma
1714-1723	290.523	-	213.755	-
1774-1783	105.477	(-) 63.7 %	88.065	(-) 58.8 %

Kaynak: Alfred Wood (Tablo 2.1-2.2-2.3)

Levant Kumpanyası, 17. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde Felemenklerin Akdeniz'in önemli liman ve ticaret merkezlerinden birisi olan Livorno'dan İngiliz kumaşı alıp bunu İzmir'e taşıyarak gerçekleştirdikleri ticaretten çok zarar görmüştü. 18. yüzyıl başında ise bu sefer Fransızlar,

Felemenkler, İtalyanlar ve Yahudiler Levant'tan Livorno'ya mal taşımaya başlamışlardı ve bu mallar İtalyan tüccarlar tarafından satın alınarak İngiltere'ye gönderilmektedi. Bu sefer Levant Kumpanyası kendi ülkesindeki pazarda da bir rekabete maruz kalmıştı. Aynı zamanda XIV. Louis, Osmanlı mallarının Fransa'ya İngiliz tüccarlar tarafından ithal edilmesini yasaklamıştı. Bu şartlar altında Levant Kumpanyası'nın toplam ithalat ve ihracatı 1714-53 arasında dönemde ortalama ihracatının ve ithalatının gelişimine bakıldığından önemli bir gerileme göstermişti. 18. yüzyıldaki bu detaylar Tablo 2.1-2.2 ve 2.3'te verilmiştir.

Bu daralma Kumpanya'nın ekonomik durumunda oldukça olumsuz bir etki yaratırken masraflarını çıkartabilmek için 1744 yılında Levant'taki konsolosluk ücretini ithalatta yüzde 4 ve ihracatta ise yüzde 7 gibi oldukça yüksek oranlara çekmişlerdi. Bir sonraki otuz yılda, yani 1754-1783 arasında düşüş devam etti. Bu düşüşün net olarak başladığı 1714-23 ile 1774-1783 aralıkları karşılaştırıldığında ise ortalama ithalatta yüzde 63.7, ihracatta yüzde 58.8 gibi oldukça yüksek oranlarda bir gerileme gerçekleşmişti; yani aslında ticaretin hacmi neredeyse üçte birine gerilemişti.

18. yüzyılda İspanya Veraset Savaşları'ndan sonra İngiliz ticaretinin büyüyemediği zamanlarda, Fransa'nın Levant'tan yaptığı ithalat hızla yükselmişti. Yapılan bu ithalatla üretilen Fransız kumaşları daha hafif, daha yumuşak bir yünden imal edilirken daha çeşitliydi. Hükümetin kapsamlı desteğiyle ucuz İspanyol yününe büyük miktarlarda tedarik edilebilmesi ve kumaşın satıldığı pazarlara daha yakın olmaları sayesinde Fransız kumaşçılar mallarını İngilizlerin rekabet edemeyecekleri kadar düşük fiyatlara satabiliyorlardı. 1740 yılında Fransız Büyükelçi Marquis de Villeneuve, Belgrad'da Türkler ile Avusturyalılar ve Ruslar arasında gerçekleşen barış anlaşmasına aracılık etmişti. Burada gösterdiği diplomatik beceri kapitülasyonların yenilenmesi sırasında Fransız tüccarların önemli vergi avantajları elde etmesini sağlamıştı. 18. yüzyılın ortalarından itibaren, yani 1789 öncesindeki dönemde Fransa, Osmanlı Devleti ile gerçekleşen bütün Avrupa ticaretinin yüzde 60'ına sahipken İngiltere'nin payı yüzde 20'lere gerilemişti.

1753 yılında geçen bir yasa ile başlayan alınması gereken belgeler ve bu belgelerin süreleri İngilizlerin ticaretleri için önemli bir sıkıntı haline gelmişti. Malta, Venedik, Ancona, Mesina, Livorno, Cenova veya Marsilya'daki karantina yerleri haricinde Levant'tan gelen malların yüklenmiş oldukları limanlardaki konsolosluktan temiz câğıdı almadan boşaltım yapılması mümkün değildi. Levant'ta temiz câğıdı, salgının bitiminden kırk gün sonra verilirken Akdeniz'deki karantina yerlerinde karantina süresi 6-7 aya kadar çıkabiliyordu. Bu yasa gereği Kumpanya'nın malları uzun süreler boyunca beklerken bunun özellikle kumaş ticareti üzerinde zararlı sonuçları oluyordu. Böyle bir ortamda Felemenkler Levant ile yapılan kumaş

ticaretinde 18. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir noktaya gelmişlerdi. Levant Kumpanyası'nın Restorasyon sonrasında avantaj sağlayan sıkı örgütlenmesi artık hareket kabiliyetini ve gelişimini engellemekteydi. Sadece Londra'da ticaret yapma hürriyetine sahip toptancılar Kumpanya'ya ortak olabilmekteydi ve aslında Kumpanya'nın aktif üye sayısı 50-60 civarındaydı.

18. yüzyılın sonunda Levant'taki konsoloslukların durumuna bakıldığından *İskenderun*'da konsolos vefat ettikten sonra Kumpanya buraya usulen bir konsolos atamıştı, ancak deniz işletmeciliği ve *Halep*'e hizmet veren liman kapatılmıştı. *Lazkiye* ve *Trablusşam*'daki yardımcı konsolosluklar da iptal edilmişti. *Yafa*'da İtalyan kökenli bir Levanten İngilizler için yardımcı konsolosluk yapmaktaydı. Kıbrıs'ta *Larnaka*'da bulunan konsolosluk bu dönemde de hayatına devam ederken *Limasol*'da bir Rum, yardımcı konsolos olarak hizmet vermektedir.

Tıftık ipliği açısından her zaman önemli olmuş olan Ankara'da bir temsilci görev yaparken *Sakız Adası*'nda *İzmir*'deki konsolos tarafından atanın konsolos yardımcısı faaliyet göstermektedir. Benzer yardımcı konsolosluklar *Mikonos*, *Midilli* gibi adalarda da bulunuyordu. Kumpanya için eskiden beri çok önemli bir ada olan *Zanta*'da hâlâ bir konsolos vardı, ancak ticaret büyük oranda *Mora*'daydı. Yunanistan genel olarak aslında 18. yüzyılda Kumpanya ticaretinde büyümeye emaresi gösteren tek yerdi ve *Atina*'da bir Yunan, İngiliz temsilcisi olarak görev yapmaktadır. *Arta*'da da ayrıca bir konsolosluk kurulmuştur. Kuş üzümünün ana pazarı olan *Patras*'ta bulunmaya devam eden konsolos ise artık *Mora Genel Konsolosu* ünvanını almıştır.

Bu dönemde yükselen bölgelerden en önemlilerinden birisi de *Selanik*ti ve Kumpanya burada bir konsolos bulundurmaktaydı. Bu konsolos mevki ve önem olarak en önemli konsolosluklar olan *İzmir* ve *Halep*'teki seviyesinde bir konsolostu. Selanik'te kumaş, keten, teneke, kurşun, demir, duvar ve cep saatleri burada pamuk, tütün ve haliya karşılık satılmaktaydı. Aradan geçen yaklaşık iki yüzyılda ön plana çıkan ticaret merkezlerinde büyük değişiklikler olmuştu.

2.3.3. Kumpanyanın Sonu ve Genel Yapısı

Mısır'ın Osmanlı Devleti tarafından fethi ile Kızıldeniz Hristiyanlara kapanmıştır. İki yüz yıldır yakın bir süre Avrupalı tüccarların Hindistan ve Uzakdoğu ile irtibatını Ümit Burnu üzerinden sağlamasının nedenlerinden birisi de buydu. Ancak Avrupalıların Kızıldeniz'e olan ilgisi hiç bitmemiştir. Mısır'ın yerel yöneticilerinin padışaha karşı elde ettikleri yönetimsel bağımsızlık başarıları eski yasakların ortadan kalkma ihtimalini ortaya çıkarmıştır ve İngilizlerle Fransızlar bunun için rekabet halindedeydi. Mısır bu şartlarda yarı ticari yarı siyasi özel bir konuma sahipti. Levant

Kumpanyası'nın Mısır'daki durumuna bakıldığından ise *Kahire*'deki konsolosluk 18. yüzyıl ortalarında iptal edilmiş ve defterler Kıbrıs'a yollanmıştı. Tüccarların bir kısmı ticaretlerine devam etmiş, bir Rum, *İskenderiye*'de temsilci olarak görev yapmaktadır.

Alfred Wood'un çalışmasında detaylarını verdiği üzere bu dönemde tüccar George Baldwin tarafından ortaya atılan Mısır'dan Süveyş aracılığıyla Hindistan'a gidilmesi fikri Levant Kumpanyası tarafından kabul edilmemekteydi. Levant Kumpanyası, Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından İngiltere'ye getirilmiş hatırları sayılır miktarda Doğu malını Osmanlı Devleti'ne ihrac etmekteydi ve bu malların Levant'a doğrudan Kızıldeniz üzerinden gelmesi halinde ticaretlerinin kesileceği ortadaydı. Bir yandan da bu yol Doğu Hindistan Kumpanyası için de çok cazip değildi, çünkü kumpanyalarda yer almayan İngilizler ile Rum, Ermeni tüccarlar da bu yeni dönemin başlamasını ve yeni fırsatları beklemektedir. George Baldwin bir türlü fikirlerini kabul ettirememekte ve beklediği konsolosluğu da alamamaktaydı. Ancak o, çalışmalarına devam ederken 1779 yılında Süveyş'e varan iki gemi Bedeviler tarafından yağmalandı. Baldwin de tutsak edilmiş ve bir Fransız gemisiyle İzmir'e kaçtı. İzmir'de takip eden dönemin ünlü ailelerinden Maltass ailesinden Jane ile evlendi. İlerleyen dönemlerde bu sefer hükümet onun önerilerini ciddiye aldı, Mısır hakkında bir rapor hazırlattı ve 1785 yılında hükümet onu Mısır'a genel konsolos olarak atadı.

Levant Kumpanyası, Mısır ve Süveyş Kanalı'nın önemini kavrayamamanın bedelini ağır ödeyecekti; ancak zaten belki de kaçınılmaz bir son söz konusuydu. 1793 yılında İngiltere ile Fransa arasında başlayan savaş Kumpanya'nın ticaretinde düşüşün devam etmesine neden olmuştu. 1796'da İspanya da İngiltere'ye karşı savaş ilan etmiş ve savaş ortamında Kumpanya, devletten de destek alamamıştı. 19. yüzyılla birlikte İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki büyüğelçisi artık ticari bir temsilciden öte önemli bir diplomatik kişiliği ve Kumpanya'nın artık atamalarda hiçbir etkisi yoktu. Mısır da benzer şekilde büyük ölçüde Kumpanya'nın denetiminden uzaklaşırken Doğu Hindistan Kumpanyası da Mısır'da faal olmasının yanı sıra bir temsilcisini Halep'e atamıştı. Osmanlı Devleti'ndeki İngiltere çıkarlarının bir şirkete bırakılması dönemi 19. yüzyılla birlikte ortadan kalkmıştır.

Alfred Wood'a göre İngiltere'de Adam Smith'le birlikte başlayan yeni ekonomik öğretiler özel bir kumpanyanın tekeli ile ticarete kısıtlamaların getirilmesine muhalif seslerin yükselmesine neden olmuştu. İngiltere Ticaret Heyeti Başkanı William Huskisson da İngiltere'nin konsolosluk yapılanmasında belli kuralların olmadığına ve aynı ülke içinde bile gemilerden alınan komisyonların farklılaşabildiğine dikkat çekmektedir. Huskisson, Avam Kamarası'nda Kumpanya'nın topladığı ortalama yüzde 2 verginin ticaretin önemli bir bölümünün İngiliz gemilerinden diğer devletlerin gemilerine yönlendirebilecek önemde olduğunu ifade etmiştir. Oybirligi ile

Kumpanya'nın ayrıcalık belgelerinden vazgeçilmesine karar verilmiş ve bütün mülkü de kamunun hizmetine devredilmişti. Hükümetin geçmiş zamanda verdiği desteklere karşılık olarak da malları, parası ve menkul kıymetleri ilerde çıkabilecek muhtemel borçları kapatabilmesi için kamuya geçmişti. Ayrıca Kumpanya'nın İngiltere'deki memurlarına emekli maaşı ödenecekti. Yani aslında kurum 1825 yılı itibarıyle feshedilmektedir.

Genel olarak bakıldığından kumpanya, yaklaşık 250 yıl boyunca İngiltere'nin gelişimine önemli katkılar sağlamıştı. Doğu'dan gelen malların fiyatları düşmüş, bütün sınıfların beslenme ve giyinme çeşitliliği artmıştı. Rönesans sonrası yüzyılları Orta Çağ'ın katı ekonomik yapısından ayıran en önemli özellik olan daha büyük servetlere büyük katkısı olduğu ortadaydı. Bu süreçte eskiden lüks sayılan birçok ürün bollaşmış ve ihtiyaç halini almıştı. Aynı zamanda Levant pazarı İngiliz kumaşı ve tenekesi gibi ürünler için de önemli bir pazar olmuştu.

17. yüzyıldan itibaren İngiliz ekonomisinin gelişimine önemli bir damga vuran Lancashire pamuk endüstrisi Kumpanya sayesinde oluşmuş ve büyümüşti. Bu endüstri 18. yüzyılda genişledikçe hammaddesini aynı zamanda Doğu Hint Adaları ve Amerika'dan sağlamıştı. Aslında bu ticareti yöneten tüccarlar dünya tekstilinin temellerini atmıştı. Kahve gibi ürünlerin Avrupa'da bilinir hale gelmesi söz konusu olmuştu. Korsanlar tarafından esir alınan binlerce tüccar Kumpanya'nın girişimleri sayesinde kurtulmuştu. Rakibi Doğu Hindistan Kumpanyası bir Hint-İngiliz İmparatorluğu'nun temellerini atarken, Levant Kumpanyası ise İngiltere'nin dünyada oynayacağı rolü belirleyen bir yapı olmuştu. Levant Kumpanyası bu tarz bir ticari tekeliğin doğru işlediği günlerin geçmesi ve artık bu işlerin hükümetin organizasyonu ile daha doğru yapılabileceği günlerin gelmesi sebebiyle yok olmuştu.

Levant Kumpanyası'nın yapılanmasına bakıldığından başında Londra'da her yıl yapılan genel kurulda seçilen bir müdür vardı. Seçimler olmakla birlikte memnun olunması halinde bu kişinin ölünceye ya da emekliye ayrılmak isteyinceye kadar tekrar seçilmesi bir gelenekti. Restorasyona kadar olan dönemde Kumpanya'nın başındakiler genelde Londra'nın seçkin tüccarlarından ve bunların çoğunun bir dönem kentin belediye başkanı olduğu görülmektedir. Restorasyon sonrasında ise bu görev ya kişisel olarak ya da aileden gelen yüksek bir makama veya politik bir üstünlüğe sahip kişilere verilmiştir. Müdürün yanında müdür muavini, haznedar, sekreter, muhasebeci, tahsildar, avukat, mübaşir ve asistanlar gibi kişiler bulunmaktaydı.

Kumpanya komisyoncularının bulunduğu veya gemilerinin ticaret yaptığı bazı limanlarda, büyüğelçinin altında konsoloslar ve konsolos yardımcıları bulunuyordu. Konsoloslar ticaret merkezlerinin her açıdan liderleri ve

temsilcileriydi. Kumpanya'nın talimatnamelerini uygular, sahte para ithalatı, komisyoncuların patronlarından fazla ücret talep etmeleri ve yeminlerin ihlalleri gibi konuları takip ederlerdi. Gemi kaptanlarının ve tüccarların limana getirdikleri malların doğru girdiklerini beyan ettiklerine dair yemin etmelerini, denizcilik kanunlarına ve gemilerin limandaki davranışlarına riayet edilmesini sağlardı. Konsolosların, vatandaşlarını diğer toplum üyelerinden korumak gibi görevleri de vardı. Vatandaşları arasında düzenin muhafazasından ve aralarında çıkan anlaşmazlıklar konusunda bir karara varılmasından sorumluydular. Aynı zamanda tüccarların yaşam tarzlarını da Londra'daki merkeze raporluyorlardı. Diğer görevleri arasında kapitülasyonların uygulanmasını takip etmek, ticaret için yeni olanakları sağlayabilmek amacıyla sürekli paşa ve diğer yetkililerle iletişim halinde olmak ve diğer konsoloslarla ve yerli halkın içinde gelenleriyle dostluklar kurmakvardı.

Büyük ticaret merkezlerinin yönetiminde veznedar ve kâtip iki çok önemli memurdu. Bu kişilerden göreve başlamadan önce vergileri kimseyi kayırmadan ve sahtekârlık yapmadan toplayacaklarına, istediği hesapları göstereceklerine ve bütün ödemelerde tutumlu davranışacaklarına dair yemin etmeleri isteniyordu. Veznedarlar, parasal işlemlere bakarken, elliñinde bakiye kalması halinde bu miktarı belli aralıklarla İstanbul'daki veznedara yolluyorlardı. İstanbul'da toplanan hesaplar inceleniyor ve bir problem görülmemesi halinde bütün bakiye Londra'ya gönderiliyordu. Kâtip ise ticaret merkezinin bütün resmi işlerinin, yanı tüccarların toplantılarındaki müzakerelerinin, Kumpanya'dan gelen bütün kuralların ve konsolosun çığırdığı bütün kararların kaydını tutardı. Bütün resmi yazıların, sözleşmelerin, komisyoncuların vasiyetnamelerinin, gelip giden gemilerin raporlarının muhafaza edilmesi başlıca görevleriyydi. Kendi adlarına ticaret yapmaları yasak olan bu görevliler başlangıçta komisyonla geçinirlerken ilerleyen dönemlerde yıllık bir ücret uygulamasına geçilmişti. Ticaret merkezinin iş hacmine göre sayıları değişen tercümanlar günlük görüşmelerde iletişim sağlardı, mesajları getirip götürülerdi. Aynı zamanda bu kişilerden istihbarat ajanı gibi davranışları beklenirdi.

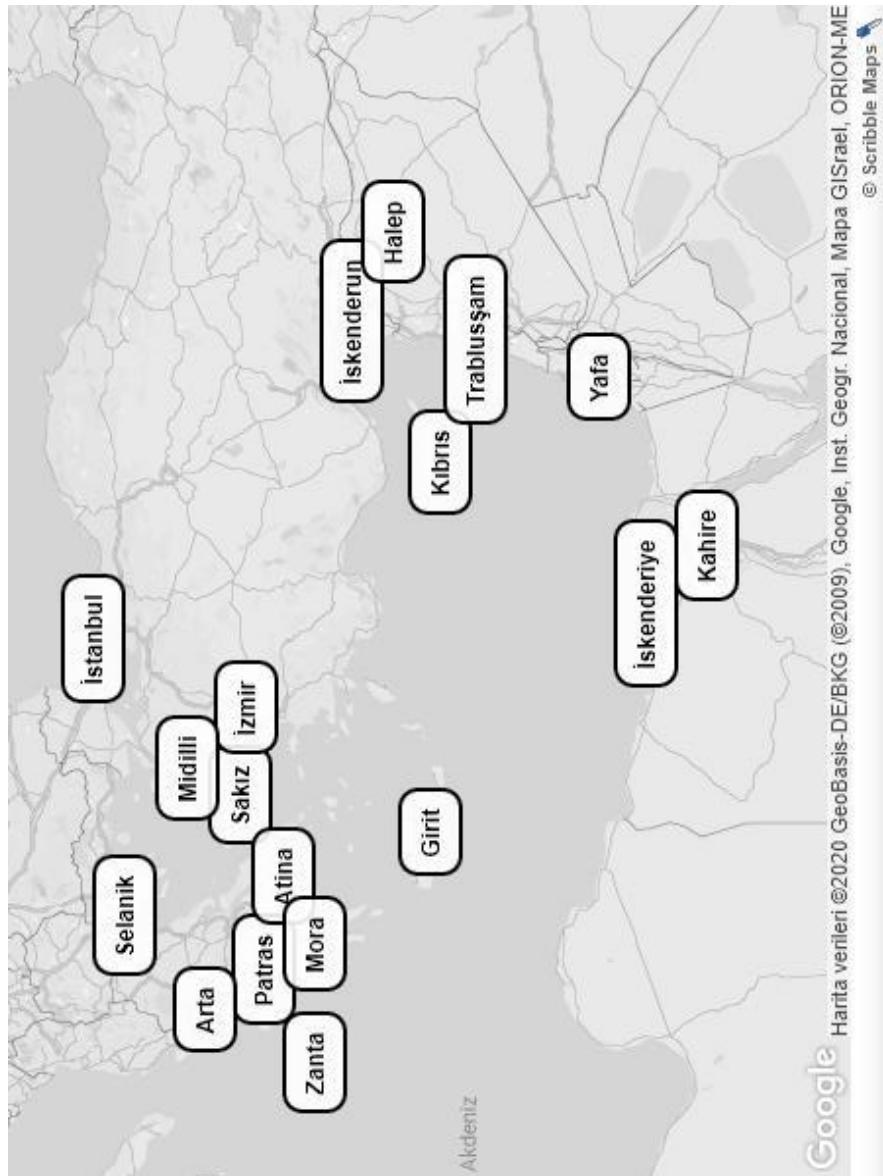
Halep, İzmir ve Selanik gibi daha büyük merkezlerdeki konsoloslar Londra'daki Kumpanya Merkezi tarafından atanırken Ege adalarındaki daha küçük yardımcı konsolosluklar büyükelçi tarafından ya da Sakız'da olduğu gibi İzmir konsolosu tarafından seçiliyordu. Henüz yeterli öneme sahip olmayan yerlerde konsoloslar maaş almadırları ve kendi masraflarını kendileri karşılamak zorundaları. Alfred Wood'a göre Kumpanya tarihi boyunca konsolosluklar içinde en önemli yerler *İzmir* ve *Halep* olurken Halep konsolosu 17. yüzyıl başlarında İzmir konsolosunun 5 katı maaş almaktayken yüzyl ortalarında İzmir'in yükselen iş hacmiyle maaşları eşitlenmiştir. Her iki konsolosa da yıllık ikramiye yanı sıra İngiltere gidiş gelişleri için bir ödenek de tahsis edilmiştir. *Selanik* konsolosunun da 19. yüzyıl başında İzmir konsolosunun yarısı kadar maaş alacak seviyeye geldiği görülmektedir. Konsolosluğu seçilenlerden teminat isteniyordu ve tabii ki bu

teminat rakamının en yüksek olduğu iki ticaret merkezi İzmir ve Halep'ti. Görev sürelerinin ortalamalarına bakıldığından ise 3-5 yıl arasında olduğu görülmektedir.

İlk yıllar hariç Kumpanya, ticarette kullandığı gemilere sahip değildi. Müşterek taşımacılığa geçildiğinde ise gemilerin kaptan ve sahiplerinden teklif mektupları isteniyordu, genel kurul tarafından nakliye ücretleri ve koşullar belirleniyordu. Farklı limanlardan gemiler seçilebiliyordu, ancak bu gemilerin organizasyonu ve kararlaştırılan zamanlara uymalarının sağlanması ayrı bir işti. Gemideki alanın paylaşımı, ortakların o serüvenlerinde ne kadar yükle ihtiyaç duyduklarını yazarak taahhüt ettikleri bir defter ile ayarlanıyordu. Dışarıya yapılacak bir seyahatteki gereklilikleri karşılamak kolaydı, fakat geriye dönüş yüklerinde daha fazla düzenlemeye ihtiyaç vardı. İngiltere'ye dönerken ayrılan bir tonluk kargo alanı her tüccarın İngiltere'den ihrac ettiği yünlü ürünlerin kalitesiyle orantılıydı. Gemi kaptanlarına da bir miktar mal taşıma izni verilmektedir. Parasal olarak Kumpanya, İngiltere'deki ortaklarına uyguladığı ücret ya da vergilere ve Levant limanlarından toplanan konsolosluk ücretlerine bağlıydı. Osmanlı Devleti'nde ithalat ihracat üzerinden toplanan konsolosluk ücreti iş merkezlerinin masraflarını karşılamak için toplanıyordu. Normal şartlarda bu oran yüzde 2 iken sık sık ticaretin şartlarına ve Kumpanya'nın mali durumuna göre yüzde 1 ile 10 arasında değişiklik yapılmaktaydı.

Harita 2.3: Levant Kumppanyası Konsoloslukları

(İtalya ve Cezayir hariç)

Google

Harita verileri ©2020 GeoBasis-DE/BKG (©2009), Google, Inst. Geogr. Nacional, Mapa G!Srael, ORION-ME
© Scribble Maps

2.3. 18. Yüzyılın Sonundan İtibaren İkinci Yükseliş

2.3.1. İkinci Yükselişin Başlangıcı

Osmanlı Devleti'ni 18. yüzyıldan 19. yüzyıla bağlayan padişah III. Selim olurken dünyadaki Fransız kültürü baskınılığının sonucunda Osmanlıların ilk resmi yabancı dili Fransızca olarak belirlenmişti. Askeri okullarda reformlar yapılırken Fransızca yabancı dil olarak okutulmaya başlanmıştı. III. Selim'den sonraki dönemde bir yıl için amcaoğlu IV. Mustafa tahta yer aldı. 1808'de II. Mahmud dönemi başlarken tahtta kaldığı 31 yıl, Osmanlı tarihinin en sıkıntılı dönemlerinden biriydi. Balkanlarda imparatorluğun dağılma sürecini başlatan Sırp ve Yunan isyanları, Rus, İngiliz ve Fransız donanmalarının Navarin'de Osmanlı donanmasını imha etmesi ile sonuçlanmıştı. Öte yandan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın orduları Suriye ve Anadolu'y'u geçerek Kütahya'ya kadar gelmişti. Buna benzer birçok problemler olay ile karşı karşıya kalan II. Mahmud, diğer taraftan gerçekleştiği reformlarla Tanzimat Fermanı'na giden yolun hazırlayıcısı olmuştu.

19. yüzyılın başından itibaren Avrupa'da Akdeniz'in kıyı kentlerinden başlamak üzere ilk Osmanlı konsoloslukları kuruldu. Tayin edilen ilk konsolosların hepsi gayrimüslim ve çoğunlukla Rumlardan seçilmişti; genelde de o kente ya da atandıkları kente yakın kentlerde daha önceden beri yaşıyanlardı. Venedik, Ancona ve Trieste'de ticaret yapan Fec'et adlı bir Osmanlı tebaası konsolos olarak 1802'de Napoli'ye tayin edilirken, bunu 5 yıl içinde Paris, Cenova, Venedik, Mesina, Malta, Livorno, Londra, Lisbon ve Alicante konsoloslukları takip etti. Bu arada 1811'de Anadolu Eyaleti bölünerek yeni eyaletler oluşturulurken Aydın, Aydın Eyaletinin merkezi olmuş ve İzmir de bu eyaletle bağlanmıştı. Daha sonraki dönemde bu eyaletin merkezi birkaç kez İzmir ve Aydın arasında gidip gelecekti.

Avrupalı tüccarlar, yerel aracılırla birlikte çalışmalarının yanı sıra, Batı Anadolu ticaretinin doğrudan içinde yer alma olağlığı da bulmuşlardı. Bu dönemde yapılan antlaşmalar, gümrük indirimleri, devlet denetiminin her geçen gün azalması ve bölgenin demografik yapısı Batı Anadolu'yı Avrupalıların ticaret çıkışları açısından dünyanın en çekici bölgelerinden biri haline getirmiştir. İç kesimlerin bütün malları sınıflandırılmak, tartılmak, paketlenmek üzere İzmir Limanı'na naklediliyordu. Buna ilave olarak tüccarlar, para spekülatörleri ile arazi sahibi olan ve vergi toplayan Osmanlı vatandaşları hem ticaretten hem de para speküasyonundan kaynaklanan ekonomik büyümeden çıkar sağlamaktaydı. Ancak ülkedeki mali sorunların artmasıyla birlikte sürekli yükselen faiz ekonomik olarak sıkıntılı bir dönem yaşanmasına sebep olmuştu. Mali sorunların artmasının en önemli sebebi bitmeyen savaşlardır, İmparatorluğun hem batı hem de doğu ile savaşlarında yeniçerileri beslemek ve savaş giderlerini karşılamak için toplanan yüksek

vergiler ekonomideki para arzını düşürmüştü. Bu düşüş İzmir pazarında tefeciliği ve para spekülasyonunu harekete geçirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kendi savaşları dışında 19. yüzyıl başındaki Napolyon savaşları ile 1821 Yunan ayaklanması, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, 1830'lardaki Mısır'la yapılan savaşlar da dış ticareti etkilemiştir. Avrupa devletlerinin birbirleriyle yaptıkları savaşlar bu devletlerle yapılan ticareti olumsuz etkilerken İzmir'in genel ekonomik durumu da bundan fazlasıyla payını almaktaydı. Özellikle Levant ticaretinde söz sahibi olan İngiltere ve Fransa arasındaki savaşların İzmir ticareti üzerinde etkisi büyütü. Deniz üzerinden yapılan ticaretin büyülüğu ile artan korsanlık, 1821-28 arasındaki Yunan Bağımsızlık Savaşı yıllarında o denli yaygınlaşlığı, korsanlar ele geçirdikleri malları İzmir'de pazarlayarak Avrupalı tüccarlarla rekabet edebiliyor ve fiyatları etkileyebiliyorlardı. İtalyan limanlarında iş kuran Yunan tüccarlar korsanlara borç para verirken korsanlığın yaygınlaşması Avrupalı devletlerin ticaretlerine de darbe vurmuştu. Problem çok boyutlu olmakla birlikte en azından güvenlik açısından İngiliz gemileri korsan saldırularına karşı önlem olarak konvoy halinde seyretme yolunu seçmişlerdi. Bu da hızlarını yavaşlatıyordu. Kıyı ticaretine daha çok ağırlık veren Fransa, gemi konvoyu oluşturmak yerine, korsan gemilerinin güzergâhını bildiren haber alma ağı kurma yoluna gitmişti. Bunların hepsi tabii ki ticaret için fazladan maliyet ve sonuç olarak fiyat anlamına geliyordu.

Denizden gelen bu tehlikelerin yanı sıra bazen karada da isyan hareketleri oluyordu. Bu isyanlar kentin ticari hayatında kısa kesintilere sebep olurken Melih Gürsoy'un çalışmasında aktardığı bu tip bir olay İzmir'i çok sarsan olaylardan birisiydi. 18. yüzyılın sonlarına doğru Avusturyalı bir cambaz grubu gösteriler yapmak üzere kente gelmişti. Bu cambaz grubunun gösterisine Venedik tebaasından bir grup Sloven ve Hırvat gemici ücret ödemeden girmek istemişler, fakat kapıdaki yeniçeri buna izin vermemiş; çıkan kavgada yeniçeri öldürmüştü. Bu durum üzerine yeniçerinin bağlı olduğu birlik sırasıyla Venedik ve Rus Konsolosluklarına giderek katilin kendilerine teslim edilmesini istemişti. Sonuç alamayınca kadıdan yardım istemişler; o da bütün konsolosları toplamış, ancak katilin teslimini sağlayamamıştı. Bunun üzerine daha büyük bir grup Frenk mahallesinde Hırvatların kaldığı Sakız Hanı'na gitmiş ve orada büyük bir çatışma çıkmıştı. "Venedikliler Müslümanlara saldırıyor" söyleşisi bütün kente yayılmış oylar çok büyümüştü. Sakız Hanı'nın ön kapısını ateşe vererek arka kapıdan gemilerine kaçan denizciler de kenti top ateşine tutmuştu. Top ateşi yeniçerilerin geriye çekilmesine sebep olmuştu. Venedikli denizciler de bölgedeki birçok tüccar ve hatta konsoloslara ait malları yağmalayarak gemilere taşıımıştı. Yeniçeriler de Frenk mahallesindeki binaları ateşe vermişler; karışıklık ortamında yüzlerce kişi hayatını kaybederken birçok Avrupalı limandaki demirli gemilere kaçmak zorunda kalmıştı. Başlayan lodos, yangının bütün Frenk mahallesine yayılmasında büyük bir etken olmuştu. Sancak Kale'den Venedik gemilerinin geçmesine izin verilmemiş;

olaylar sırasında depolardan çalınmış olan ticari malların Fransız, İngiliz ve Hollandalı konsoloslar aracılığıyla sahiplerine teslim edilmesi sağlanmıştı. Bu olaylar sonrasında Osmanlı Devleti bazı yöneticileri görevden uzaklaştırırken Venedik konsolosu kendi devleti tarafından görevinden alınmıştı. Olaylara karışan elebaşları sürgüne gönderilirken İzmir bu ve buna benzer birçok felaketle karşı kalmıştı.

İçerideki ve dışarıdaki yoğun savaşlar sonrasında dönen olan 1840'lardan itibaren İzmir ekonomisinde yeniden bir büyümeye yaşanmaya başladı ve hâlâ ihracat bakımından Doğu Akdeniz'in en büyük liman kentiydi. Bir yandan da Osmanlı'nın 18. yüzyılın onde gelen ticaret ortağı Fransa 19. yüzyılda, özellikle Napolyon savaşları sonrasında, yerini liberal ekonomi politikalarının egemen olduğu İngiltere'ye bırakmıştı. 18. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen İngiltere'deki Sanayi Devrimi ve Fransa'daki büyük siyasi devrim toplumların sosyal yapılarında büyük değişimlere neden olmuştu. Bu süreçle makineler icat edilmiş, buhar kuvveti keşfedilmişti. Küçük atölyelerin yerini büyük işletmeler ve fabrikalar almaya başlamıştı. Öte yandan 19. yüzyıl boyunca, İzmir ve yakın hinterlandında ise birçok tarım ürünü üretilmesine rağmen üretim teknikleri ilkeldi ve verimlilik oldukça düşüktü. Öte yandan tarımsal üretimi kontrol edebilme yolunda Osmanlı yönetiminin başvurduğu yöntemlerden birisi belirli kişilere imtiyaz vermek olmuştu. Üretimin belli kişilerde toplanmasıyla vergilenmemiş kaçak üretimin önüne geçilmesi amaçlanmıştı. Tanınan imtiyazlar genel olarak bundan yararlanma olanağı bulamayan yerli tüccarların yanı sıra Avrupalı tüccarların da protestolarına neden olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ihracat politikası, ülkenin ihtiyacı karşılandıktan sonra artan kısmın ihraç edilmesi şeklindeydi. Bu sebeple tahlil, pamuk, pamuk ipliği gibi bazı temel ihtiyaç maddeleri üzerine ihracat yasağı uygulamıştı ve bu ürünlerin ihracatı ancak özel izinle gerçekleştirilebiliyordu. İzmir'e bu ürünlerin izin tezkereleri ile uğraşacak bir memur atanmıştı. Tezkere palamut, kök boyası, zeytinyağı, kuru incir, yün ve balmumu gibi ürünlere de uygulanmaktaydı. Dış ticarette 19. yüzyıl başlarında, kuruluş devirlerinden itibaren hemen bütün devletlerle aynı şartlardaki ahidnâmeler yürürlükte olup gümrük vergilerinin esasları da bunlara göre düzenlenmiştir. Bu resimlerin oranları başlangıçta her devlet için farklı iken 18. yüzyıldan itibaren imparatorluğun her yerinde ve bütün devletler için yüzde 3 olarak tespit edilmiş, gümrüklerde kolaylığı sağlamak üzere de her millet tüccarı için ayrı ayrı gümrük tarifeleri tanzim edilmeye başlanmıştır. Bu tarifelerin normal süresi on dört yıldı. Nitekim İngilizlerle 1806 tarifesinin yerine geçmek üzere 1820'de yapılan tarifenin müddeti 1834'te dolacağından yenilenmesi gerekiyordu. Ancak II. Mahmud devrinde yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından yerine kurulan ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ve 1820'den beri artan fiyatlar karşısında çok düşük kalan gümrük vergilerinin sebep olduğu hazine kaybını önlemek üzere yapılan bazı düzenlemeler kapsamında

yabancı tüccardan fazladan alınmaya başlanan vergiler, başta İngilizler olmak üzere Osmanlı ülkesinde ticaret yapan Avrupalıları rahatsız ediyordu.

Düger taraftan yine gelir temin etmek, aynı zamanda üreticinin aldatılmasını önlemek amacıyla, 1828'den beri *yed-i-vahid* denilen devlet tekeli afyon, ipek, tahlil, pamuk, tiftik, zeytinyağı ürünlerine uygulanmıştı. *Yed-i-vahid* (Tekel) e tabi ürünün toplanması o yörenin ihtisap nazırına (vergi toplayan, esnafı teftiş eden ve güvenlik işlerini yürüten kişi) devredilir, o da bu işi alım satım için elinde mühürlü tezkeresi olan tüccara verirdi. Tüccar malın üretildiği yere giderek üreticiden malı satın alır, yöre merkezine getirir, vergisini öder ve sonra ihracı yasaklanmışsa yabancı tüccara satardı. *Yed-i-vahid*ler bu maddelerden büyük kârlar sağlayan tüccarı tedirgin etti ve Osmanlı Devleti 1820 tarifesinin yenilenmesini istediginde Avrupalılar bunu müzakere etmek istediler.

1825 yılına girildiğinde Levant Kumpanyası, İngiltere için yararlı bir şirket olmaktan çıkmıştı. Yapılan toplantılar sonucunda bu şirket imtiyazının kraliçeye iade edilmesine karar verildi. Devletin kendilerine yapmış olduğu yardımlara karşılık, şirketin kalan varlığı devlete devredildi. Devlet, herhangi bir borç varsa karşılayacaktı ve işini kaybeden şirket yetkililerine emeklilik bağlanması veya tazminat ödemek konularını üstlenmişti. Levant Kumpanyası, yaklaşık 250 yıl içinde İngiltere ve dünya ekonomisini çok etkileyen bir kurum olmuştu, 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere çok ileri seviyede bir ticaret ağına sahipti ve bir sermayenin oluşmasına, gemiciliğin ilerlemesine katkı sağlamıştı. Levant Kumpanyası'nın feshiyle birlikte Yeni Levant Serbest Ticaret Şirketi kuruldu, ancak pek başarılı olamadı. Başarısızlığın en önemli sebebi de İzmir başta olmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz tüccarlardı, çünkü zaten 19. yüzyıl başlarından itibaren kendi aile şirketlerini kurmaya başlamışlardı ve serbest kalınca da bağımsız hareket etmeyi tercih etmişlerdi.

Ülkede bir yandan birçok isyan yaşanırken bunlardan en büyüğünü Kavalalı Mehmet Ali Paşa yaşamıştı ve Mora isyanı sırasındaki masraflarını tazmin için II. Mahmut'tan zengin kaynakları olan Suriye eyaletinin valiliğini istemiş; ona bunun yerine Girit valiliğini verilmiştir. Ancak adada düzen sağlanmanın kendisi için büyük mali yük getireceğinin farkında olduğundan Mehmet Ali Paşa bunu reddetti ve 1831'de Suriye'ye karşı karadan ve denizden bir sefere girdi. II. Mahmut yardım için Çar Nikolay'a başvurdu ve Rusların devreye girmesi üzerine İngiltere ve Fransa da harekete geçmek zorunda olduklarını fark ettiler. Mehmet Ali Paşa ile II. Mahmut arasında 1833'te Kütahya Barış Anlaşması imzalandı. Bu barışa göre Mehmet Ali Paşa'ya Mısır ve Girit valiliklerine ek olarak, Şam, oğlu İbrahim Paşa'ya ise Cidde valiliğine ek olarak Adana valiliği verildi.

Bu ortamda hem İngilizlerin yardımını sağlamak hem de büyük haklar elde eden Mehmet Ali Paşa'ya bir darbe vurmak üzere 1838'de İngilizler ile Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın Boğaziçi'ndeki Baltalimanı'nda bulunan konağında bir ticaret anlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Yed-i vahid sistemi kaldırıldı. Mal alım ve nakli için tezkere istenmeyecekti. İngilizlerin Osmanlı vatandaşları gibi iç ticarete katılması kabul edildi. İngiltere vatandaşları Osmanlı ürünlerini Osmanlı tebaasından tüccarlarla aynı vergi koşulları altında satın alma hakkına sahip olacaklardı. Yabancı mallar boğazlardan serbestçe geçecek, Osmanlı limanlarında bir gemiden diğerine aktarma olabilecek, İngilizlerle olan transit ticaretten alınan resmi vergi olmayacağı ve bu işlemlerden ayrıca da bir vergi alınmayacağı. İngiliz vatandaşları Osmanlı Devleti sınırları içinde ticaret yaparken Osmanlı vatandaşlarından bile daha az vergi ödeyeceklerdi.

1838-1841 yıllarında Fransa, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Danimarka ve Portekiz'le de antlaşmalar imzalandı. İran malları Trabzon'dan da ihrac edilmeye başlarken İskenderun ve Mersin gibi limanlar da gelişmeye başlamıştı. Anadolu ihracatında artık bu limanlar da söz sahibi olmuştu. Ayrıca 1830'lardan itibaren birçok mahsulün başka limanlardan da ihracatına izin verilmişti. Bu antlaşmalarla birlikte neredeyse bütün kısıtlar kalkarken İzmir'in dış ticaretteki fiili durumu resmiyete dökülmüştü. 18. yüzyılda İzmir'de en fazla 10 yıl gibi süreli olarak faaliyet gösteren Avrupalı tüccarlar, 19. yüzyıldan itibaren şehre zaten tamamen yerleşmeye başlamışlar, 1838'den itibaren yabancılıklar kalkmış ve yerelleşmişlerdi. Levantenler aracılıarı kaldırıp Anadolu'da faaliyet göstermeye başlayarak üreticiden limanda satışa kadar dış ticarette ve iç ticarette etkin hale geldiler. Ticarette bu şekilde artan rekabet, zaten ticaretten ayrı düşünülemeyecek olan iltizam sistemine de yansındı ve 19. yüzyılın ortasından itibaren yerli yabancı her girişimci sermayedar iltizam almaya başladı.

Bu dönemde İngiltere dışında Avusturya, Rusya ve Prusya'nın İzmir ile ticaret hacminde büyümeye gözlenmekteydi. Yerel topluluklar ekonominin birçok boyutunda olmalarına rağmen kentin en önemli ekonomik sektörlerinden biri olan deniz ticaretinde henüz varlık göstermemişlerdi. Yerel tüccarlar, daha önce kapitülasyonlara dayanan ayıralıkların oluşturduğu yasaların bazen kendilerini dışında tutması itibariyle Avrupalı tüccarlar ile aynı seviyede rekabet edemiyorlardı. Ancak bir yandan da Batı Avrupa'da sanayi sektörünün genişlemesi, nihai ürünlere yönelik ham madde ve pazarlara daha fazla ihtiyaç duyulmasına neden oldu. Dünya ticareti artık tekellere ve Levant Şirketi tarafından konulan sikke kısıtlamalarına dayanarak işlev göremezdi. İzmir'de bu gelişmelerden yararlanan tebaa içinde özellikle de Rumlar ön plana çıkmaktaydı. Marsilya dışında kendilerini Livorno, Cenova, Ancona ve Trieste limanlarında konumlandıran Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlar, yapılan ticaretin çoğunu üstlenecek pozisyondaydılar. Marsilya limanı artık Fransız tüccarlara yeterli miktarda

ham madde tedarik edemediğinden, onlar da İtalyan limanlarına ve dolayısıyla orada bulunan Osmanlı, çoğunlukla gayrimüslim tüccarlara yöneldiler.

Bu dönemden sonra Levantenler, genişlemekte olan bir iç pazara ve kendi işlemlerini imparatorluğa yarmak için gereken sermaye kaynaklarına sahip olunca İzmir'in hinterlandında ticari firmalar kurdular. Ancak antlaşmaya rağmen 1838 sonrasında da ticaret üzerindeki kısıtlamalar fiili olarak hemen ortadan kalkmadı. Bu süreçte İngilizler de Rum ve Ermeni tacirleri ile ilişkilerini, ticaretin arttığı oranda yoğunlaştırdılar. İngilizler ve azınlık tüccarlar arasında ticari anlaşmalardan da öteye giden ortaklıklar kurulmaya başlandı; ancak bir yandan da İngiliz ticarethanelerin sayısı hızla artmıştı. Avrupa'dan gelen mallar İngiliz tüccarlarının depolarına indiriliyor ve mallar buradan aracılık vasıtasyyla satılıyordu. İngilizler ithal ettikleri malları istedikleri aracılık vasıtasyyla satabildikleri için aracılıkları da baskı altına almaya başlamışlardı. Bir tüccarın emrinde ortalama 15 komisyoncu çalışırken en büyük tüccar ailelerden olan Whittall ailesi yaklaşık 200 komisyoncu ile çalışıyordu.

1838'deki anlaşmanın etkisi 1914'te başlayan Dünya Savaşı'na kadar devam ederken, bu dönemde bir ihracat sektörü geliştirilemediğinden, Osmanlı ekonomisi genelde Avrupa ekonomisi için yiyecek ve ham madde sağlayan bir ülke olmaktan çok, mamul mallar için bir pazar olmuştu. Antlaşmalarla ithalat ve ihracatta uygulanan gümrük vergileri oldukça düşük düzeylerde kalırken Osmanlı Devleti bu anlaşmaları imzalayarak bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme, örneğin daha sonraki yıllarda yerli sanayiyi korumak amacıyla gümrük duvarlarını yükseltebilme hakkından vazgeçmiş oluyordu. 1838 ve sonrasında imzalanan ticaret anlaşmaları, Sanayi Devrimi'nden ve Napolyon Savaşları'ndan sonra Avrupa'da ve dünyada ortaya çıkan yepyeni siyasi, iktisadi ve askeri dengelerin bir ürünüydü. İzmir'de finansal yapılanmanın gelişmesi de kentin ekonomik yapılanma ve gelişmesine paralel olmuştu. İhraç malları olmadığından dolayı Avrupalı tüccarların mallarına alıcı yaratmak için Avrupa'dan Osmanlı ekonomisine fon aktarılmalıdır. Bir yandan da artan askeri harcamalar ve reform girişimleri arasında pek çok devlet biriminin bütçe kaynakları tükenince, harcamalarını sürdürmek için borç senetleri kullanılmaya başlandı.

18. yüzyıl boyunca Fransa'ya yapılan dışsatının ortalama yüzde 33'ü İzmir Limanı'ndan gerçekleşmekteydi. 19. yüzyılda ise İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik ve siyasal etkisinin artmasına koşut olarak Fransa'nın rolü giderek azalmıştı. Bu durum Fransa limanları ile İzmir Limanı arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler için de geçerliydi. Baltalimanı Antlaşması ve Tanzimat Fermanı'nın olduğu dönemde, yani 1839'da İzmir Limanı kanalıyla yapılan ithalatta İngiltere yaklaşık yüzde 35'lik bir paya

sahipti. *Yurt Ansiklopedisi*'ndeki verilere göre ihracatta da benzer bir durum vardı ve İngiltere'nin payı yüzde 30'du. Fransa'nın ihracattaki payı ise yüzde 21.4 olarak gerçekleşken hâlde ikinci sıradaydı ki Fransa ithalatta yüzde 6.7 pay ile çok gerilerdeydi. İhracatta üçüncü sırada Amerika Birleşik Devletleri yer alırken payı yüzde 12.2'yi ve ithalatta da yüzde 19.5 ile ikinci sıradaydı. Takip eden yıllar olan 1840-45 arasında Osmanlı-İngiliz ticaretinde kullanılan gemilerin adet olarak yüzde 64'ü ve toplam yükün de yüzde 54'ü İzmir Limanı'ndan yüklenmiş ve boşaltılmıştı. Daha sonraki dönemde Aydın Valisi Hüseyin Paşa'nın Baltalimanı Antlaşması'na aykırı bir şekilde gümrük uygulaması ya da asıl önemlisi Batı Anadolu'nun iç tarafları ile olan ulaşım güçlükleri gibi sebeplerle İngiltere olan dış ticaret düşüş trendine girmiştir. Yüksek taşıma maliyetleri, ürün miktarını karşılayamayan deve adetleri gibi birçok olumsuz etken söz konusuydu. Bu sürecin sonunda demiryollarının yapımına başlanacaktı.

İzmir, 1840'larda iki büyük yangın atlattı. Bu yangınlardan birincisi 1841 yılında Türk ve Yahudi mahalleleri ile çarşı bölgesinin bir kısmını hemen hemen yok etmişti. Tahminlere göre 5 bin kadar ev, 2 binden fazla dükkan ve pek çok camii, havra, hamam, han, okul ve medrese büyük hasar görmüştü. Daha sonra, yanmış yerler öncekine benzer bir şekilde yenilenmişti. 1845 yılında ise bu sefer Ermeni mahallesini hemen hemen tamamen ortadan kaldırınarak ikinci bir yangınla daha karşılaşılmıştı. Bu yanında da en az 4 bin binanın yok olduğu tahmin edilmektedir. Bu sefer yanmış yerlerin yeniden yapılması için İstanbul'dan mimarlar gönderilmiştir. Bu mimarlar sokakların genişletilmesi ve mahallenin yeniden düzenlenmesi amacıyla gönderilmiştir.

2.3.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hızlanan Ticaret

II. Mahmud'dan sonra tahta geçen ve 1861'e kadar da iktidarda kalan Abdülmecid. Batı kültürüyle yetiştilmiştir, iyi Fransızca konuşurdu ve babası II. Mahmud gibi yenilik yanlısıydı. Londra ve Paris'te, Osmanlı Devleti'ndeki islahat hazırlıkları konusunda görüşmelerde bulunan hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa, bir islahat programının gerekliliğine padişahi ikna etti. Hazırlanan Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) ile yargılamazız kimsenin cezalandırılamayacağı, mal ve mülkünün zorla alınmasına gidilemeyeceği ilkesi getiriliyor, devlette birey arasındaki ilişkileri düzenleyecek yasaların çıkarılacağı açıklanıyordu. Tanzimat Fermanı'nın uyandırdığı olumlu hava ile İngiltere'nin önerisiyle, beş büyük devlet Londra'da bir araya geldiler. Mısır valisini destekleyen Fransa dışlanarak, 1840'ta İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya arasında Londra Antlaşması imzalandı. Mısır valiliği veraset yoluyla Mehmet Ali Paşa'ya bırakılarak, ele geçirdiği topraklar ve Osmanlı donanması geri alındı. Aynı devletlerin, aralarına Fransa'yı da alarak imzaladıkları 1841 Boğazlar Sözleşmesi ile Osmanlı Devleti'nin boğazlar üzerindeki egemenliği tanıdı ve boğazlar

yabancı savaş gemilerine kapatıldı. Her eyaletten, yörenlerinin gereksinmelerini bildirmek üzere ikişer temsilci İstanbul'da toplantıya çağrıldı. Merkezden her bölgeye gönderilen imar meclisleri çalışmaya başladı. Maliye, Fransa'daki örgütlenme temel alınarak düzenlendi.

Baltalimanı Anlaşması ve Tanzimat Fermanı ile pek çok hak elde etmiş olan yabancı ülkeler, aradan geçen yıllarda haklarını artırmak için taleplerde bulunmaya devam etmişlerdi. 1853-56 arasındaki Kırım Savaşı'nın nedenlerinden birisi Balkanlardaki Hristiyan nüfusa Rusya'nın baskısıydı ve Ruslara karşı Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere'yle birlikte savaşmıştı ve bütün bu şartlarda İslahat Fermanı'nı yayınladı ve bu fermanın taslağı üzerinde Fransa, İngiltere ve Avusturya başta olmak üzere birçok elçilik ile görüşmeler yapılmıştı. Bu ferman ile Tanzimat Fermanı'ndaki haklar tekrarlanırken buna ek olarak ırk ve din ayrimı yapmadan bütün Osmanlı tebaası ahali için can ve mal dokunulmazlığı getiriliyordu. Bu şekilde gayrimüslimlerin özel mülkiyet ve tasarruf hakları güvence altına alınırken eğitim özerkliği de verilmekteydi. Ayrıca maden, tarım, sanayi işletmeleri ve ulaşım yatırımları yabancılar tarafından ya tek başlarına ya da Osmanlı tebaasından kişilerle ortak olarak kurulabilecekti. Bu savaşı yürütebilmek için Osmanlı Devleti, ödeme yeteneğinin çok üstünde borç almıştı. Endüstrileşmeyi kaçırduğu için ekonomisi çadıra kalmış olan devlet, bu borçların altından kalkamayacak ve 1881 yılında II. Abdülhamit döneminde Dünay-u Umumiye idaresinin kurulmasıyla, Avrupalı devletlerin mali denetimi altına girip, ekonomik bağımsızlığını kaybedecekti. Kırım Savaşı, İtalya birliğine giden yolu hızlandırmıştı. Savaşa asker göndererek İngiltere'nin ve Fransa'nın etkin desteğini kazanan Sardinya-Piemonte Krallığı, savaşı izleyen yıllarda İtalya birliğini kuracaktı.

Bu dönemde İzmir ve çevresinde sık sık soygunlar meydana gelmekteydi. 1850'ye doğru Katırcı Yani adlı bir haydut güvenliği önemli bir şekilde tehdit etmeye başlamıştı. İzmir'de kent içinde birçok kişiyi kaçırıp fidye isteyen Katırcı Yani ve adamları, Vali Ali Paşa'nın uzun uğraşları sonunda 1853'te yakalanıp idam edilmişti. Karışıklık çıkarılan sadece Rum eskiyalar değildi, zeybekler de önemli problemler çıkartmaktadır. Kel Mehmed ve Sinanoğlu Ayaklanması bunlara birer örnekken, sonraları sayıları hızla artan bu çetelere karşı Mithad Paşa önemli bir mücadele vermiştir. Naşid Paşa, 1883'te vali olunca bu çetelerden bazılarını yakalatırken o dönemde en tanınmışlarından birisi olan Osman Efe'yı hükümet konagının merdivenlerinden inerken öldürmüştü. Aynı gün Çakırcalı Ahmed ve daha birçok efe öldürülürken Rumlara ve Zeybeklere karşı yapılan operasyonlar sonrasında uzun zamandır devam eden olaylar durulmuştur.

Abdülmecid'den sonra 1861'de Osmanlı Devleti'nde tahta kardeşi Abdülaziz çıkmıştı. 1876'ya kadar devam eden döneminde yaşanan önemli

olaylardan bir kısmı Balkan isyanlarıydı. Karadağ, Eflak-Boğdan ve Sırbistan'daki olaylar 1866-68 arasındaki Girit Ayaklanması ile Girit'in kaybı ile sonuçlanan olaylar dizisini başlatmıştı. Abdülaziz'in hükümdarlığının son zamanları ise Hersek ve Bulgar Isyanları ile mücadele ederek geçti. II. Abdülhamit'in tahta geçmesi sırasıyla amcası Abdülaziz'in ve ağabeyi V. Murat'in tahttan inmesi sonrası olmuştu. V. Murat'in görev süresi sadece üç aydı ve tahttan indirilme sebebi ise ruhi çöküntü geçirdiği iddiasıydı.

II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlılar büyük bir buhrandaydı. Devlet, borçlarını ödeyemez hâle düşerek Muharrem Kararnamesi ile borç ertelemeye ilan etmişti. Balkanlar'da milli isyanlar baş gösterirken yurt içinde Meşrutiyet yanlısı görüşler güçlenmiş, hatta padişahlığın tasfiyesi edilmesi ve cumhuriyet ilânı fikri tartışmaya açılmıştı. II. Abdülhamit, ağabeyinin yerine tahta geçirildikten sonra her iki sultana değişiminin mimarı olan Mithat Paşa'yı sadrazam yaptı. 1876'da ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-ı Esasi'yi ilan etti. Meclis-i Mebusan ve Ayan Meclisi üyelerinden oluşan Meclis-i Umumi, 19 Mart 1877'de açıldı ve böylece I. Meşrutiyet dönemi başladı. Padişah ile meclisin ülkeyi birlikte yönetmesi ilkesine dayanan anayasal monarşi sistemine geçilmesiyle yargı bağımsızlığı ve temel haklar anayasada teminat altına alınmasına rağmen, esas egemenlik padişahtaydı.

Dış borçların içinden çıkmaz bir hâle gelmesi, 1881 yılında Dün-u Umumiye'nin kurulmasına yol açtı. Dün-u Umumiye, Osmanlı'nın en büyük iki alacaklısı olan Fransa ve İngiltere tarafından kontrol ediliyordu. Osmanlı Devleti'nin neredeyse bütün maliyesini yönetecek duruma gelen Dün-u Umumiye'nin idaresinde İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan temsilcileri yer almıyordu. Böylelikle Osmanlı Devleti iktisadî bağımsızlığını kaybetti. İzmir ve hinterlandının önemli bir sanayi dalı olan ve yarattığı istihdamla öne çıkan tütün işletmeciliği, artan Osmanlı dış borçları bahane edilerek Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın ortak olduğu Reji İdaresi'ne devredilmişti. 1880'li yılların başında borçlar ödenemez hale gelince 30 yıllık süre ile *Tütün Tekeli* kurularak, İzmir'in tütün, tuz, damga ve ipek öşürü gelirleri Dün-u Umumiye İdaresi'ne bırakıldı.

İzmir Limanı, İmparatorluk içerisinde daima ihracat limanı olarak ön plana çıkmaktaydı. İngiliz konsolosluk raporları başta olmak üzere birçok kaynaktan rakamlara göre oluşturulan 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında II. Meşrutiyet'e kadar olan dönemde İzmir'in dış ticaretine bakıldığından ithalatın ihracatın gerisinde kaldığı net bir şekilde görülmekteydi. Bütün bu dönem boyunca bazı dönemler değişiklikler olmakla birlikte ihracat ithalattan bazı istisnai dönemler olmakla birlikte genelde yüzde 40-60 arasında bir oranda yükseldi. 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in Osmanlı dış ticareti içinde payı yüzde 30 civarındaydı.

1838 tarihli ticaret antlaşmasından sonra yavaş yavaş bölgedeki ticari üstünlüğü ele geçiren İngiltere'nin 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde İzmir Limanı ihracatındaki payı yüzde 40-60'ı arasında değiştirmektedir. İngiltere bu bölgeden özellikle afyon, palamut, pamuk ve zimpara taşı ithal etmektedir. İngiltere'nin İzmir'den yaptığı ithalatın diğer devletlere nazaran hayli yüksek rakamlara ulaşmasının sebebi, bu ülkedeki transit ticaretten kaynaklanmaktadır. Amerika ile gerçekleşen ticaretin bir kısmı İngiltere üzerinden yapılmaktaydı. Mesela, afyonun en büyük alıcısı durumunda olan İngiltere bunun büyük kısmını Amerika'ya sevk etmektedir. Dolayısıyla istatistiklerde İngiliz ticareti yüksek göründüğü halde Amerika ticareti Avusturya, Fransa, Hollanda ve Almanya'nın gerisindeydi. İtalya ve Rusya da paylarını yükselmiştir.

19. yüzyılda İzmir'den yapılan ihracatta palamut, pamuk, yün-tiftik, arpa, büğday, ham ipek, sünger, maden ve halı özellikle dikkati çekerken kuru üzüm ve incir ayrı bir yere sahipti. İzmir'den ihraç edilen değişik cinsteki üzümlerin alıcıları da farklıydı. Fransa, siyah üzümün alıcısıydı ve 1878'den itibaren kendi bağlarındaki filoksera sebebiyle İzmir'den yaptığı ithalat miktarında büyük artış olmuştu. 1877'de Fransa'nın yüzde 10 olan payı 1880'de yüzde 50'lere yükseltirken, bu artan talep karşısında İzmir ve çevresinde ekili bağ alanları da genişlemiştir. Avrupa'da sanayi hammaddeleri olarak aranan mallar arasında yer alan palamut ve afyon ticaretinde iniş çıkışlar olsa da bu iki ürün İzmir ihracatında hatırı sayılır bir noktadaydı. Türk afyonlarının en büyük alıcısı İngiltere'ydı. İngiltere'yi Amerika, Fransa ve Hollanda takip etmektedir. Tekstil sanayisinin ana hammaddelerinden birisi olan pamuk da İzmir Limanı'ndan ihraç edilen önemli mallar arasındaydı ve İzmir'den ihraç edilen pamuğun en büyük alıcısı İngiltere ve onun üzerinden Amerika'ydı. Batı Anadolu'nun en önemli el sanatları ürünlerinden biri olan halı, aynı zamanda ihraç malları arasında da yer alarak bölge halkına hatırı sayılır bir gelir kaynağı sağlamaktaydı.

Yine *Filiz Çolak'a* göre İzmir Limanı'na ithali gerçekleşen belli başlı ürünler; pamuklu, ipekli ve yünlü ürünler, kereste, madeni eşya, şeker ve kahveydi. Bu mallar içerisinde ilk sırada, pamuklu ithalatı bulunmaktaydı ve onu yünlü ve ipekli ithalatı izlemektedir. 1890'lara gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin toplam ithalatı içerisinde İzmir'in payı yüzde 50 civarındaydı. Bu dönemde İzmir'e ithal edilen mallar çoğunlukla İngiltere, Fransa, Avusturya'dan gelirken, ön plana çıkan diğer ülkeler Hollanda, İtalya, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'ydı. İzmir Limanı'na gerçekleşen ithalatta İngiltere'nin ihracatta olduğu gibi belirgin bir üstünlüğü vardı. Bütün bu dönem boyunca İngiltere'nin İzmir Limanı ithalatındaki payı genel olarak ortalama olarak yüzde 40'lar civarındaydı ve 1870 ile 1880'lerde yüzde 50'lere dayanmıştı. İngiltere'yi ilk dönemlerde Fransa, ilerleyen dönemlerde ise Avusturya takip etmektedir. Rusya, İtalya, Hollanda ve Amerika Birleşik Devletleri ithalatta diğer ön plana çıkan ülkelerdi.

Dünyadaki değişime ayak uydurmakta güçlük çeken Osmanlı Devleti'nde el tezgâhları ve el emeğine dayalı geleneksel üretim yöntemlerinin makineye dayalı seri üretim yapan Avrupa'nın üretim şekliyle rekabet etmesi olanaksızdı. Osmanlı'da el dokumasına yönelik tekstil üretimi esnaf loncalarının kontrolü altındaydı. Ahilik denilen sistem içinde dini kurallara bağlı olarak faaliyet gösteren ve katı bir sisteme sahip olan loncalarda dükkan ve işyeri sayılarını kontrol edilir, hangi üretim dalında kaç adet işyeri olacağına karar verilir ve bu işyerlerinin ne kadar üretim yapacakları da belirlenirdi. Dolayısıyla üreticiler ve bunların üretimleri istedikleri şekilde artamıyordu. Üretim artışı özel izne tabiydi. Devlet, bu yönetim tarziyla kentlerden aynı ya da nakdi ne zaman ne kadar vergi geleceğini bilmekteydi. Bu, Osmanlı Devleti'nin üretimi kontrol edebildiği düzen getiren bir sistem gibi görünmekle birlikte sermaye birikimini engellemektedi.

Devlet yönetimindeki bozulma lonca sisteminde gevşemelere sebep oldu. Batı Avrupa uzun süre lonca sistemini kullanmıştı ki bu sistem Osmanlı'ya da Bizans'tan miras kalmıştı. Ancak batı ülkeleri kentlerdeki loncaların artık ürünlerini kırsal alanlara aktarma başarını göstermişti. Böylece kırsalda örgütlenen yeni lonca yapılanması kentlerdeki tıkanmanın aşılmasını sağlamış ve kırsal bölgelerde ticaretin artışı gerçekleşmişti. Loncaların üretimleri genelde girdi maliyetleri düşük ve emek yoğun işlerden oluşmaktadır ve dönemin Avrupa kırsalı için uygun bir yapılanmayı. Bu bağımsız çözümler loncaların yok olmasını engellemiştir. Osmanlı Devleti'nde ise loncalar Avrupa'daki sanayileşmeye paralel makinelere dayalı üretimin kendilerini işsiz bırakacağı gereklisiyle makinelerin imparatorlukta olmasını istemiyorlardı. Örneğin marangozlar loncasına bağlı marangozlar yüksek fiyattan kalitesiz sandıklar satarken bu sandıklar üzüm ve incir ihracatını olumsuz etkiliyordu. İhracat yapan İngilizler kendi marangozhanelerini kurmak için makine getirdiler; ancak bu makineler lonca üyeleri tarafından parçalandı.

Yeni girişimlere karşı çıkmaya başka bir örnek de *Bülent Şenocak'a* göre 1861 yılında Mrs. Abbott muslin kumaş üzerine baskı yapmak üzere açtığı fabrikanın başına gelmiştir. Ancak kente benzer fabrikalar ya da atölyeler işten Ermeniler, valiye çıkararak bu işleri yapma imtiyazının kendilerinde olduğunu öne sürmüştürler ve bu nedenle söz konusu fabrikanın kapatılmasını istemişlerdi. Vali bu başvuru üzerine imtiyaz belgelerine göre Ermenilerin görüşleri haklı bulmuş ve Mrs. Abbott'a fabrikasını kapatma emri vermiştir. Konu daha sonra Vali ile İngiltere konsolosu arasında gerginliğe yol açmıştır. Burada bahsedilen imtiyaza göre Ermeni girişimciler tarafından kurulmuş olan, bugünkü Basmane İstasyonu'nun bulunduğu alanda yer alıp semte adını da veren Basmahane Fabrikası, 19. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür, ancak Avrupa'dan gelen rekabete dayanamamıştır. İzmir'de pamuk ipliği imalatı ve pamuk dokumacılığı konusunda beş fabrika

vardı, ancak ikisi ön plana çıkıyordu. Bunların ikisi de 1885'te kurulmuştu. Biri İngiltere sermayesi ile kurulmuş olan Halkapınar'daki İzmir Pamuk İmalatı diğerinin Belçika sermayesi ile kurulmuş olan yine Halkapınar'daki Şark İplik Sanayi ve Mensucat Sanayi'ydı.

1854'te Rum asıllı olup İngiltere uyruğunda olan İssigonis tarafından kurulan demir eşya ve makine fabrikası da ilkler arasındaydı. İzmir'de çimento, kireç ve tuğla fabrikası bulunmuyor, bu ürünler ithal ediliyordu. Buna ilave olarak İngiliz Rankin'in Alsancak istasyonu yakınlarındaki demir eşya ve makine fabrikası da İssigonis'in fabrikası gibi basit araç ve gereçler üretirken aslında bu iki fabrika büyükçe atölyeler gibiydi. Zamanla buhar makineleri ve elektrik jeneratörleri gibi ürünler de üretilmeye başlanmıştı. Onun dışında biçerdöver ve benzeri tarım makineleri konusuna da el atmışlardı. Bu arada yine benzer alanlarda faaliyet gösteren Papps ve Ortakları firmaları ile çivi, tel gibi ürünler üretiyorlardı ve bu tip fabrikaların sayısı her geçen yıl artmaktaydı. İzmir önemli bir liman kent olması sebebiyle gemilerin bakım ve tamiri konusunda çalışan; gemi tekneleri, direkleri, kazan ve makinelerinin tamiri konusunda bazı fabrikalar bulunmaktadır.

Bu dönemde sanayinin ve ticaretin gelişmesi için İzmir'de yaşayan her topluluk birçok eğitim kurumu faaliyete geçirmiştir. İzmir'de ekonomik faaliyetlerde olduğu gibi eğitim-öğretim konusunda da gayrimüslimler etkindi. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman toplumların kendilerine ait ticaret, meslek, kız sanat okulları vardı. *Abdullah Marta*'a göre bu dönemde Türkler de eğitim konusunda girişimlerde bulunmuş ve İzmir'de 1858'de *Mekteb-i Rüşdiye*, 1867'de *İslahhane*, 1874'te *Mekteb-i Sanayi* faaliyete geçmiştir. Pratik el becerileri kazandırmayı amaçlayan sanayi okulları, II. Abdülhamit döneminde *Hamidiye Sanayi Mekteb-i Âlisi* adı altında, milli sanayi düşüncesine hizmet eden kurumlar olarak nitelendirildiler ve bu doğrultuda İslahhane okulu 1874'te *Mekteb-i Sanayi* ismini aldı. Sanayi okulu, döner sermaye yoluyla işletilen sınırlı bir bütçeye sahipti ve okulun başlıca gelirleri okulda üretilen eşyaların satışı, birkaç han, dükkân, bağ ve tarla kiralarydı. Öğretmen maaşları için kalan açık bağışlarla karşılanıyordu. 1889'dan sonra okul yararına düzenlenen piyangolardan sağlanan gelirle Balçova İlâclarında oteller ve hamamlar yapılmaya başlandı. 1891'de *Hamidiye Mekteb-i Sanayi* adını alan okula sürekli gelir sağlanacak bu girişim dışında 1893'te İzmir ve çevresindeki belediyelere her yıl gelirlerinin yüzde 2'sini sanayi okuluna bırakma kararı çıkarıldı. Bundan sonra okul, kara geçen bir hale geldi ve ülkenin diğer yerlerinde faaliyetlerine son vermek zorunda kalan benzeri okullardan farklı olarak faaliyetine devam etti.

Avrupalılar sermaye, uzmanlık, makine ve yatırım planları ile sadece ticaretin değil bütün hayatın içindediler ve 19. yüzyılın ikinci yarısında kent aynı zamanda önemli imar değişiklikleri yaşamıştı. Dönemin ucuz ve yeni ulaşım olanağı olan demiryolları İzmir ile hinterlandı arasındaki mal akımını

hızlandırmış, başta İngiliz malları olmak üzere Batı malları daha geniş bir alanda kolaylıkla satılmaya başlanmıştı. *Orhan Kurmuş'un* çalışmasında belirttiği üzere İngiltere'nin dış ticaretine yaptığı hizmetlerden dolayı "Sir" unvanı verilen ve İzmir'deki İngiliz kolonisinin en seçkin kişisi olan *James Whitthall'in* demiryolu yapımı hakkındaki şu sözleri adeta bu yüzyıldaki İngiliz politikasını özetler niteliktedir: "...ilk adım demiryolları yapmak olmalı. Bu demiryolları İngilizler tarafından yapılacak, İngilizler tarafından işletilecek ve İngilizlerin malı olacak. Çok karlı olacaklar ve şimdide kadar tarıma açılmamış bölgeleri çok verimli yapacaklar. Demiryolu şirketleri küçük muhtar cumhuriyetler biçiminde gelişecektir".

Demiryolunun faaliyete geçmesi aynı zamanda bölge ticaretinde yıllardır önemli bir rol oynamış olan develerle yapılan kervan ticaretinin de tarihe karışmasına neden olmuştu. İlk hat 1866 yılında ulaşım açılan İzmir-Aydın Demiryolu hattı olurken ikinci önemli hat olan İzmir-Kasaba (Turgutlu) Demiryolu hattıydı ve demiryolu hatlarının başlangıç noktaları Punta (Alsancak) ile Basmane Garları olmuştu. Demiryolları, İzmir limanının hinterlandı ile bağlantısını kolaylaştırdı hızlandırınca, gerekli yükleme ve boşaltma işlerini yapabilmek üzere gemilerin doğrudan doğruya yanaşabilecekleri bir rıhtımın inşası gündeme gelmişti.

Rıhtım, güneybatıda Konak'tan başlıyor ve kuzeydoğudaki Alsancak Burnu'na kadar gidiyordu ve uzunluğu yaklaşık 4 km'ydı. 1860'lardan itibaren İzmir ile İstanbul ve bütün Doğu Akdeniz limanları arasında düzenli vapur seferleri gerçekleşirken, İzmir merkezli şirketler dışında yabancı birçok vapur işletmecisi kendi ülkeleriyle İzmir arasında düzenli seferler yapmaktadır. Bu seferler Liverpool, Hamburg, Bremen, Anvers ve Rotterdam'a kadar uzanmaktadır. 1880 yılında tamamlanan İzmir rıhtımıyla birlikte Konak ve Alsancak Garı arasında bir tramvay hattı döşenmiştir. İzmir'de ihracat ve ithalatın deniz yoluyla yapılması nedeniyle bulunan deniz acenteleri Frenk Caddesi ve limanda yerleşik iken Kordon yapılmasıyla birlikte Birinci Kordon'a taşındılar. Demiryolları ve rıhtım başta olmak üzere altyapı inşaatlarında finansal faaliyetlerinden yararlanıldığı gibi tam tersi olarak aynı altyapı yatırımları finansal kurumsallaşmayı da tetiklemiştir. Kentsel altyapı yatırımları aynı zamanda farklı bir ekonomik ve sosyal canlılık yarattı, sokak ve caddeler düzenlendi; su, elektrik ve havagazı şirketleri yanı sıra Kordon, Göztepe, Karşıyaka tramvay hatları açıldı.

19. yüzyıl sonlarında rekabeti daha iyi yönetebilmek adına Ticaret Odaları kurulmaya başlanırken 1882 yılında Marsilya'dan gelen Fransız iş adamlarının valiyi ziyareti bu konuda ilk girişimdi ve Osmanlı tebaası ile Levantelerin yer aldığı bu odanın kuruluşu için izin 1885 yılında verilmiştir. Bu odayı takiben Avrupa kökenli diğer toplumlar da kendi odalarını kurmuştur. İngilizler 1888'de kendi ticaret odalarını kurarlarken *Rauf Beyru'ya* göre buna bir olay sebep olmuştu. 1886 yılında C.H.Jones ve Ort. Şirketinin

komisyonculuğunu yapan G.P. Camilleri isimli bir Maltalı, serbest çalışmak ve kendi ticaret evini kurmak isteğiyle hareket etmeye başlamıştı. Onun bu isteğine eski patronları karşı çıktılar ve Camilleri aleyhine dört tane dava açıldı. Camilleri bu davaları kazandı ve ticaret evini açtı; ancak bir gece kendi ticaret evinin önünde ölü bulundu. Çevresi bu cinayetten İngilizleri sorumlu tuttu. Benzer engellemelerle karşılaşan Rum topluluğundan büyük bir grup Frenk mahallesine saldırarak evlere, dükkânlara, okullara, kiliselere zarar verdi. Olay zorla yatırılmış ve yaklaşık 70 Rum tutuklanmıştı. Bu olayı bir uyarı olarak gören İngilizler rekabeti daha uygun yöntemlerle yürütmek için kendi ticaret odalarını kurma yoluna gitmişlerdi. Söz konusu ticaret odası yalnız İngiliz tüccarlara açıktı ve İngiltere Ticaret Dairesi'nce kendi vatandaşlarına, sadece bu odaya üye olanlarla ticari ilişkilere girilmesi konusunda telkinlerde ve yaprımlarda bulunulmaktadır. Fransızlar da 1893'te kendi ticaret odalarını faaliyete geçirdiler. Daha sonra kente diğer onde gelen toplumlardan İtalyanlar ve Hollandalılar da kendi odalarını açmışlardır.

Ulaşımıla ilgili gelişmeler dışında İzmir'de ticaret hacminin çok artmasına paralel olarak birçok kurumsal yapı ortaya çıkmıştı. Bunlardan birisi de postanelerdi. Osmanlı Postanesi'ne ek olarak diğer toplumlar da kendi postanelerini kurmaya başlamıştı. Bu postanelerden en eskisi 1837 yılında faaliyete geçmiş olan Fransa ve Avusturya'ya ait olandı. Daha sonra İngilizlerin, Rusların, Almanların ve Yunanların kendi postanelerini kurdukları görülmektedir. Kentin Avrupa ülkeleri ile iletişim olanaklarının hemen hemen tümü yabancı postanelerin tekeline girmiştir. 1881 yılında yabancı postanelerin kapatılması konusunda bir genelge dahi çıkartılmıştır. Ancak bu ve bunun gibi girişimlerin hiçbirini yabancılar tarafından kabul görmemiş ve gereğe olarak Osmanlı Postanesi'nin yetersizliği ileri sürülmüştür.

Kozmopolit hayatın iyice belirginleştiği 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca *Kemal Karpa'a* göre kentteki Levantenlerin sayısı 50.000'lere çıkmıştır. Avrupalıların dünyanın her yerinde pazar ve pazarlanacak ürün arayışında olması; Yahudi, Rum ve Ermeniler dışında Çinlilerden Araplara birçok toplumdan insanın aracılık dünyasında yer alarak İzmir'e gelmesine sebep olmuştur. Toplumlar arasında rekabet ve çatışmalar da söz konusuydu. Etnik gruplar arasında bir yandan ekonomik ve sosyal ilişkiler varken diğer yandan zaman zaman kanlı çatışmalarla sonuçlanan bir düşmanlık ve nefret havası vardı. Hemen hemen her toplum arasında kavgalar olurken Türkler genellikle Yahudilerle iyi geçinirler, Yahudileri Rum ve Ermenilere karşı koruyorlardı. Ermeni ve Rum toplumlarıyla yakın ilişkiye giren Yahudilerin, Yahudi toplumu tarafından aforoz edildiği sık sık görülmüyordu. İktisadi zenginliğin dışında kalmış olan Türk toplumu, ön plana çıkmak için mücadele etmeye başlamıştı.

Sadece ekonomik anlamda değil nüfus olarak da hızla büyüyen İzmir'de sadece toplumlar arası kavgalar değil salgınlar da artmıştı. Bu salgınların en önemlisi olan veba İzmir'e bu dönemde de çoğu kez deniz yoluyla ulaşıyordu. *Elena Frangakis Syrett'a* göre İstanbul ve İskenderiye limanları deniz kökenli mikrobun ana kaynağıydı. Her iki kentin liman bölgelerindeki temizlik koşullarının eksikliği ve aşırı kalabalık, İskenderiye-İzmir-İstanbul-Selanik ticaret yoluyla Osmanlı Devleti'nden geçen salgının en önemli nedeniydi. Veba hastalığı diğer felaketlerle kıyaslandığında İzmir'de daha çok nüfus kaybına neden oluyordu. Bu nedenle kent çok fazla göçmasına rağmen 18. yüzyıl boyunca nüfusu değişmemiştir.

İzmir'de veba hastalığına karşı tepkiler cemaatlerin alışkanlıklarına bağlı olarak farklılık gösteriyordu. Türkler hastalığa boyun eğiyorlar ve hastalıktan korunmak için çok az önleme başvuruyorlardı. Bu nedenle Türkler arasında ölüm oranı yüksekti. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler eğer maddi olanakları varsa, civardaki köylere, kıyadan uzaktaki gemilere ve hatta İzmir yakınındaki adalara kaçıyorlardı. Avrupalı tüccarlar da hastalıktan korunmak için 3-4 ay yetecek yiyecek stoku yaparak kendilerini eve kapama ve ticarete ara verme yoluna gitmişlerdi. Veba salgını gerçekleştiğinde yapılan uygulama kentte en son hastalık vakasının görülmesinden ancak 21 gün sonra gemilere yükleme yapılması, eğer yükleme anında kente hastalık patlak verirse mallar gemiye yüklenmeden kıuya 21 gün bekletilmesi ve havalandırılması şeklindeydi. İngilizler, temiz sağlık belgesi bulunmayan her geminin Akdeniz karantina yerlerinden birinde, örneğin Malta'da 21 gün daha karantina altında tutulmasını ve bir kez daha havalandırılmasını gecikmelere ve maliyete rağmen şart koşmuştu.

Salgın hastalıkların önlenebilmesi için 1840 yılında şimdiki Mithatpaşa Endüstri Meslek Lisesi yanındaki binada bir karantina idaresinin kurulmasına karar verildi. O yıllarda bu bölgede karantina idaresinde çalışanlar için bu bölgede evler yapıılırken daha sonra rıhtım inşaatı sırasında buradan kayalar alınınca bir yol açma durumu ortaya çıkmıştı. Bu da kısa sürede burada halktan da yerleşimler olmasına sebep olmuştu. Bölge kalabalıklaşınca karantina idaresi 1896'da Urla'ya nakledildi. Binalarda depremlere karşı daha dayanıklı olan ahşap malzeme kullanılıyordu ancak bu yapılar bu sefer de çoğu kez yangınlarda yok oluyordu ki yangınlar depremler dışında da sık sık gerçekleşmekteydi. Yangın ve depremler veba seviyesinde ticareti aksatmasa da çok önemli maddi kayıplara neden oluyordu.

2.3.3. Sanayi Devrimi ve Yabancılara Mülkiyet Hakkı

Sanayi Devrimi'nin getirdiği yeniliklerin Batı Anadolu'da doğrudan bazı etkileri olmuştu. Lancashire'da pamuk ürünlerini işleyen fabrika sahiplerinin daha çok hammadeye ihtiyacı vardı. 1856 yılında Asia Minor Co Ltd.

(Küçük Asya Pamuk Şirketi)'nin kurulmasıyla pamuk ihracatı canlanmıştı. 19. yüzyıl ortalarında *Manchester Cotton Supply Association*'nın (*Manchester Pamuk Alım Birliği*) kurulmasıyla Lancashire'li pamuklu fabrikatörleri Lancashire pamuklu endüstrisinin tümüyle Amerikan pamuğuna bağımlı kalması riskini azaltmak istiyorlardı. Pamuk kıtlığının tehlikeli boyutlar alacağının anlaşılması üzerine çalışmaların daha etkili olması yönünde çabalar gösterilmesi kararlaştırıldı. Özellikle Hindistan ve Osmanlı Devleti gibi bölgelerde pamuk yetiştirmesini teşvik etmek için çalışmalar yoğunlaştırıldı.

Orhan Kurmuş'a göre Manchester Cotton Supply Association (Manchester Pamuk Alım Birliği) tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla bir anket yapıldı. Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün konsolosluklara gönderilen bu ankette pamuk üretiminin mevcut ve potansiyel durumu hakkında bilgi verilmesi isteniyordu. İzmir konsolosu üreticilere Amerikan tohumu ve pratik yardım sağlanabilirse pamuk üretiminin çok büyük ölçüde artacağını belirtmişti. Ham pamuğun ilkel yöntemlerle balyalama aşamasına gelişî anlatılırken Batı Anadolu bölgesinde bir tane bile çırçır makinesi olmadığı için pamuğu temizlemek için son derece ilkel ve kalınca bir oklavaya benzeyen tahta bir araç kullanıldığından bahsedilmişti. Temiz pamuk çuvalların içine ayak ile tepilip sıkıştırılmıştı.

Manchester Cotton Supply Association (Manchester Pamuk Alım Birliği) uzmanının hazırladığı raporlarda bazı sorunlara dikkat çekilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den satın aldığı pamuklu mamuller üzerindeki gümrük vergisinin artırılmasına izin verilmeliydi. Üreticilere pamuk yetiştirmenin pratik yönleri öğretilmeli ve bol miktarda kaliteli Amerikan tohumu verilmeliydi. Ayrıca deve kervanlarıyla yapılan taşımmanın son derece masraflı olduğu, fakat buna karşılık yapımına yeni başlanan İzmir-Aydın Demiryolunun pamuk üretimine çok büyük katkılarda bulunabilecek olması sebebiyle demiryolunun bir an önce bitirilmesi gereği belirtiliyordu. Lancashireli fabrikatörler şirkete ortak olmalı ve sermaye olarak şirketi güçlendirmeliydi ki, 1861'den sonra şirketin pay senetleri tekrar Londra Borsası'na kabul edilmişti.

Aydın Demiryolu Şirketi yöneticileri ve İzmirli tüccarlardan oluşan bir grup İstanbul'a giderek hükümet yetkilileriyle görüştü ve demiryolunun tamamlanması için hükümetin mutlaka yardım etmesi gereği belirtildi. Şirket, aynı zamanda, bilimsel pamuk üretme yöntemleri hakkında bilgi ve eğitim sağlayan bir derneğin kurulmasına da önyak oldu. Bütün bu çabalar sonuç vermekte gecikmedi ve 1862 yılının sonlarına doğru bir fermanla pamuk üreticilerine şu kolaylık ve ayrıcalıklar sağlandı:

- Pamuk üretmek isteyen kimseler ekili olmayan mirî topraklara bedava sahip olabileceklerdi;

- Bu topraklardan beş yıl süre ile hiçbir vergi alınmayacağı;
- İhraç edilen pamuklar en düşük kalite pamuğun ödediği İhraç vergisinden yüksek vergi ödemeyecekti;
- Pamuk üretimi ve temizlenmesinde kullanılan her türlü araç, gereç ve makine gümrük vergisi ödemeden ithal edilebilecekti;
- Hükümet bedava tohum dağıtmayı ve isteyenlere bilgi sağlamayı üstleniyordu.

Aydın Eyaletinde 1862 yılında pamuk ekilen alan 1861'e göre dört kat artmıştı ve pamuk üretiminin en çok yaygınlaştığı bölgeler Aydın Demiryolunun geçtiği veya demiryoluna yakın olan yörenlerdi. İhracata dönük pamuk üretiminin artmasıyla tüccarlar, pamuk çırçırlama ve balyalama işlemlerinin istenilen biçimde yapılmasını sağlamak amacıyla harekete geçtiler. Batı Anadolu'nun çeşitli köşelerinde çırçır fabrikaları ve hidrolik baskılama tesisleri görülmeye başlanırken bu fabrikalarda temizlenip balyalanan pamuk ihracat için İzmir'e gönderiliyordu. Amerikan İç Savaşı'nın bitmesi ve Amerika'dan İngiltere'ye pamuk ihracatının başlamasıylaince ve uzun elyaflı Amerikan pamuğuna göre yapılmış Lancashire pamuklu tezgâhlarının kısa ve kalın elyaflı İzmir pamuğuna ihtiyacı kalmamış durumdaydı. Amerikan İç Savaşı'nın yarattığı pamuk kıtlığı sonucu ve İngiliz kapitalistlerinin bilinçli çabalarıyla çok yüksek düzeylere erişen pamuk üretimi talebin düşmesi ile 1870'ten sonra hızla azaldı. Bu dönemden sonra İzmir limanından İhraç edilen temizlenmiş pamuğun çok büyük bir bölümü ise, Suriye'de üretilen ve Batı Anadolu'da pamuk üretiminin azalmasıyla işsiz kalmış olan çırçır fabrikalarında işlenmek üzere bu bölgeye gönderilmiş olan pamuktu.

Kapitalist üretim tarzının çok değiştirdiği bir başka üretim kolu ise halicılıktı. 1860'ların ilk yıllarda Batı Anadolu'da halicilik, köylülere malzeme verip sipariş üzerine iş yaptıran birkaç Türk tüccarın denetimi altındaydı. 1864'te İngiliz tüccarlar, Uşak civarında bazı halı dokuyucularına iplik ve model vererek dokuttukları halıları İhraç etmeye başladılar. Sanayi Devrimi'nden sonra, maddi gücü artan işçi sınıfının, zenginlik ve soyluluk işaretini saydığı el halılarına olan ilgisi artmıştı. Bu durumu fırsat bilen İngilizler, 1890 yılından itibaren, geleneksel halılar yerine ağırlıklı olarak Batı Anadolu'da Avrupa işçi sınıfının beğenebileceği desenlerde, düşük maliyetli halılar dokutmaya başlamışlardır. Orhan Kurmuş'a göre eve iş verme sistemi İngilizlerin o kadar işine geliyordu ki, halı üretim ve ihracat tekelini 30 yıla yakın bir süre ellerinde tuttukları halde başka bir üretim şecline geçmediler. İplik eğirme ve boyama dışındaki birkaç atölye ve küçük fabrikanın dışında, halicilik büyük ölçüde bir ev üretimi biçiminde sürdürülüdü.

İngilizlerin üretim biçimini böyle geri bir düzeyde bırakmalarından yararlanmak isteyen bir Avusturya şirketi 20. yüzyıl başlarında Uşak dolaylarında bir halı dokuma fabrikası açtı. Bu fabrikada 80 kadar işçi

çalışıyor ve yılda ortalama 12.000 metrekare hali dokunuyordu. Bunun üzerine tekelci durumlarının sarsıldığını ve gerekli tedbirler alınmadığı takdirde yıkılacağını anlayan altı İngiliz tüccarı, 400.000 sterlin sermaye ile 1907'de İstanbul merkezli Oriental Carpet Manufactures Ltd. (Doğu Hali İmalatçıları Şirketi)'i kurdular. Şirket ilk adım olarak yün ipliği üretimi ve boyanmasını merkezileştirmek için çalışmaya başladı. Aynı zamanda İzmir'de açılan bir büroda İngiliz ve Fransız ressamlar Avrupa zevkine uygun desenler üzerinde çalıştırılmaya başlandı. Eve İş Verme sistemi yeniden düzenlenerek 14 kente acenteler açıldı. Yüzde hesabına göre çalışan komisyoncuların tersine, bu acentelere aylık ödendiyor ve belli bir kotanın üstüne çıktıkları zaman ikramiye veriliyordu. Şirket, genişlemesinin en yüksek noktasına, Batı Anadolu'nun çeşitli yörelerinde altı hali dokuma fabrikası açarak erişti ve, demiryolları şirketleri dışında Türkiye'deki en büyük şirket durumuna gelmişti.

Osmanlı'da savaşların genç insanları yok etmesiyle kırsal nüfus azalırken Avrupa'da da iş gücü kıtlığının en önemli nedenleri arasında savaşlar vardı; ancak sanayi devrimi sonrasında kapitalizminin baş döndürücü gelişmesi sonucu kentlere doğru bir göç söz konusuydu. Batı Anadolu tarımı üzerinde iş gücü kıtlığının etkileri oldu, geniş alanlar ekilmeyip boş bırakılmaya başlandı. 19. yüzyıl ortasına kadar tarımda ilkel teknolojinin yarattığı düşük üretkenlik düzeyi ve bundan daha çok yabancı uyrukluların taşınmaz mal edinmesini yasaklayan yasalar, yerli ve yabancılar arasında keskin bir iş bölümü yaratmıştı. Türklerin hemen hemen tümü tarımda uzmanlaşırken yabancılar ve azınlıklar ticareti tekellerine almışlardı. Devlet tarımın geliştirilmesi için önlemler almaya çalışırken, 1858'de topraka bireysel mülkiyete dayalı tasarrufu kolaylaştıran Arazi Kanunnamesi çıkarılmıştı. Bunu takiben 1866'dan itibaren Hicaz dışındaki bölgelerde yabancılar özel mülk edinme olanağı buldular. Reformlarla beraber Hristiyanlar tarımla ilgilenmeye başladılar. Askerden dönen Türkler köylerini, kentlerini tanınmayacak kadar değişmiş bulmaya başladılar. Her yerde Türklerin yerini Hristiyanlar alıyordu. Eskiden olduğu gibi tarlalarını işlemek isteyen Türkler eninde sonunda toprağını satmak zorunda bırakılıyordu. Daha önce Batı Anadolu'da tarım bir ticaret sermayesinin ortayamasına katkıda bulunmasına karşılık, bu sermaye tekrar tarıma yatırılmamaktaydı.

Orhan Kurmuş'a göre İngilizlerin toprak alma kararlarını etkileyen öğeler arasında zaten çok düşük olan toprak fiyatlarının, tarlaları demiryoluna yakın yerlerde bulunan bazı köylülerin topraklarını bedava deneyecek kadar ucuz fiyata satmak istemeleriyle çok daha fazla düşmesiydi. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İzmir yakınılarında tarıma elverişli bütün toprakların en az üçte biri İngilizlerin tapulu malı haline gelirken, diğer toplumlar da onları takip etme gayreti içindeydiler. Bu dönemde en büyük arazi sahibi aileler olarak 329.000 dönüm ile Baltazzi, 130.000 dönüm ile Maltass, 75.000 dönüm ile Edwards, 72.000 dönüm ile Clarke, 30.000 dönüm ile Rees görünümektedi.

İngilizlerin çiftlik sahibi olup bağ bahçe işlerine girmesinin yanı sıra pamuk, üzüm, incir yetiştirip ihrac etmeye de başladıkları görülmekteydi.

Türkler bölgedeki en kalabalık küçük üretici grubu oluştururken Rumlar da tarımda üretici olarak yer almaktaydı. Köylerde daha az var olan Ermeni ve Yahudilerin daha çok kent yaşamını tercih etmesi sebebiyle büyüyen tarımda üretici tarafında olmadıkları görülmektedir. Sadece 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya'dan göç eden Yahudilerin çiftlik kurma girişimleri vardı. O dönemde pamuk temizleme ve balyalama işlemleri ilkel biçimde yürütülüyor ve çırçır işlemleri pahalıya mal oluyordu. Balyalama işlemlerinde de bir standart yoktu. Bu dönemde Batı'dan tarım makineleri ithalatı ile bu durum değişmeye başlamıştı; ancak bu makineleri getirenler genelde bireysel girişimleriyle yabancı girişimciler ve Levantenlerdi.

Çok geniş araziler olması ve İngiliz tüccarlarının toprak satın aldıktan sonra işlerinin çokluğu yüzünden İzmir'deki tarımla gerektiği gibi ilgilenmemeleri gibi sebeplerle ortakçılık ve yarıçılık gibi uygulamalar bir süre devam etmiştir. 1860'ların sonuna kadar İngilizler köylülerden genel olarak ürünün yarısını talep ediyorlar ve köylüler hangi ürünü yetiştireceklerine kendileri karar veriyorlardı. Ancak zamanla ortaklık anlaşmaları İngilizlerin dileklerine uygun biçimde yapılmaya başlanmıştır ve genellikle Avrupa'ya ihrac edilmesi mümkün olan ürünler yetiştiriliyor. Levantenlerin ürünlerdeki iniş çıkışlarından kendilerini koruyabilmesi için toprak kirاسının ürün olarak ödenmesini öngören anlaşmaların yerini kiranın para olarak ödendiği anlaşmalar almaya başladı. Kira genellikle köylünün toprak sahibine satmakla yükümlü bulunduğu ürünün bedelinden düşürüyordu. Beklenen ürünün değeri bazen kirayı ödemeye yetmediği için, kiracı köylü borçlanıyor ve bu borcun faiziyle birlikte konu iyice düğümleniyor ve Levanten mülk sahibi köylüyü ücret vermeden çalışma yoluna gidiyordu.

Köylüler, mülk olarak sahip oldukları ya da kiracı olarak yer aldıkları topraklardan yoksun bırakılarak zorla çıkartılmakta ya da ücretli işçi haline getirilmektedirler. Kuşaklar boyu işledikleri topraklardan zorla atılan köylüler, bazı İngiliz çiftliklerini işgal ederek direnmeye çabaladılar. *Orhan Kurmuş'a* göre Baltazzi ailesin arazileri Dikili yakınlarındaydı ve 1862 yılında Karaosmanoğlu ve Kulaksızoğlu ailelerinden satın aldığıları Beylik, Karaağıl, Tepe ve Kabakum çiftliklerinde kocasının ölümünden sonra toprakların yönetimini eline alan Madam Baltazzi, köylülerini topraklarından çıkmaya zorladı. Yunan uyruklu kâhyası Eliopoulos'un tuttuğu zorbaları, direnme belirtileri gösteren köylülerin üzerine saldırtan Madam Baltazzi, resmî kayıtlara göre 28.000 dönüm olan topraklarını 1894 yılında 88.000 dönüme genişletti. Tapu kayıtlarının değiştirilmesi, dayak, zorlama veya ölüm tehdidiyle topraklarından edilen köylüler, 1895 yılında Baltazzi çiftliğini işgal ettiler. Sayıları 1.000'e yaklaşan topraksız köylüler, üzerlerine gönderilen

200 silahlı zaptiyeye karşı üç hafta direndiler. En son aşamada çiftlikte yanabilecek her şeyi, evleri, ağılları, ahırları, makineleri ve ürünleri ateşe verdiler. Tarihimize ilk bilinen toprak işgallerinden birisini yöneten bu hareketin önderleri mahkemeye verildiler.

Büyük toprak sahiplerinin köylüler ile sorunlarını çözmek için kullandıkları bir yöntem de tarlalarda köle çalışıtmaktı. Osmanlı'da köle ticareti 1840'ta resmen yasaklansa da köle uygulaması daha sonra da devam ediyordu. Afrikalı köle ticareti, her yıl kutsal kentler Mekke ve Medine'yi ziyaret eden hacıların tekelindeydi; Arap köle tüccarlarının Afrika'dan getirdiği köleleri satın alıyor ve dönüşlerinde beraberlerinde gemi ile Osmanlı'ya getiriyorlardı.

2.4. 19. Yüzyılda Nüfus Yapılanmasındaki ve Ticaretteki Geçişler

2.4.1. Kentteki Toplumlarda Nüfus Değişimleri

Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim azınlıklar içinde en önde gelenleriydi. Her üç toplum imparatorluk düzeyinde olduğu gibi İzmir'de de örgütlenmişti. Bütün bu toplumların dinsel farklılıklar dışında komşuları olan Türklerle birlikte uzunca bir süre birlikte yaşamanın getirdiği yakınlıkları bulunmaktaydı. Kökenleri Avrupa olan Levantenler ise en son gelenler olarak genelde diğer toplumlardan biraz uzaktılar. Ancak onlar da Rum ve Ermeni toplumlarından yaptıkları evlilikler, evlerinde Rum hizmetçiler kullanmaları gibi sebeplerle adet ve gelenekler açısından yerleşik gayrimüslim toplumlara zaman içinde yakınlaşmışlardır. Levantenlerin en önemli farkı coğulluğunun Avrupa ülkesi tebaası olmalarıydı. Ticaret için geldikleri Osmanlı Devleti'nde ülke bazında kapitülasyonlara göre faaliyet göstermekteyidiler.

16. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupalı tüccarlar, Batı Anadolu ürünleri için İzmir'de yoğun bir şekilde faaliyet gösterirlerken çok geçmeden tüccar devletlerin konsolosluk binaları, İzmir'de boy göstermeye başladı. Konsoloslukların da gelmeye başladığı 1620'lерden itibaren İzmir Limanı, 16. yüzyıldaki görüntüsünden tamamen farklı bir görüntüdeydi. Liman canlanmış ve buna bağlı olarak da İzmir, 17. yüzyılın başlarından itibaren küçük ve sakin bir Batı Anadolu kasabasından, zengin bir uluslararası liman kentine dönüşmüştü. Bir yandan da yakın ve uzak yerlerden Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler bu canlı kentin çekiciliğine kapılıp İzmir'e yerleşmeye devam ettiler.

Bu dönemlerde, hatta 20. yüzyıla kadar ülkenin genelinde olduğu gibi kentin nüfusuna yönelik kesin bir sayılmamakla birlikte Avrupalı gezginlerin tahminleri dikkate alındığında 1631'de *Jean Baptiste Tavernier*, 1653'te *Laurent Arvieux*, 1656'da yine *Tavernier* kentin nüfusunun 90 bin civarında olduğunu ifade etmişlerdi. Bu tahminlerin verdikleri detayların ortalaması alındığında yaklaşık olarak 15 bin kadar Rum, 7 bin Yahudi ve 8 bin Ermeni yaşadığı kabul edilebilir. Bu rakamların ne kadar gerçekçi olduğu tabii ki tartışılmayıdı, ancak burada gerçek olan kente birçok toplumun bulunmasıydı. 1670-80 arasında kente gelen gezginlerden *Evlîya Çelebi*'ye göre kente onar adet Müslüman, Rum, Frenk ve Yahudi mahallesi ile iki Ermeni ve bir Çingene mahallesi bulunmaktaydı ve bu mahallelerde yaklaşık 10 bin adet ev ve 3 bin adet dükkân olduğunu tahmin etmekteydi. Her evde ortalama 5 kişi olduğu varsayımlı ile *Evlîya Çelebi* kentin 50 bin civarında nüfusu olduğu yönünde bir hesap yapmıştı. Fransız doktor ve Antik Yunan uzmanı *Jacob Spon* ve İngiliz *George Wheler* de nüfusun 50-55 bin civarında olduğunu tahmin etmişlerdi ve kente 12-15 bin civarında Yahudi, 9-10 bin civarında Rum vardı.

Richard Pococke, 1739 yılında kentin nüfusunun 100 bini bulduğunu ifade ederken aynı dönemde *Baron de Riedesel* gibi birçok gezgin toplam nüfusun genelde 90-120 bin arasında olduğunu ifade etmekteydi. Bütün göstergeler İzmir'in, ticaretin ilerlediği 18. yüzyılda 100.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu işaret etmekteydi. 19. yüzyılla birlikte *J.M.Tancoigne*, *Charles Texier*, *Giuseppe Bargigli*, *Bonaventure F.Slaars* gibi birçok gezgin ve kaynağa göre 120-130 bin civarındaki nüfus içindeki Müslüman Türklerin payının yüzde 50 civarında olduğunu ifade ederken 40 bin Rum olduğu tahmin edilmektedir. Kalan 20-25 bin kişinin de Yahudi, Ermeni ve Avrupalılar oldukları düşünülmektedir. Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi gibi ana unsurlar ve Fransız, İngiliz, Felemenk ve İtalyan tüccarlara Portekiziler, Almanlar, Danimarkalılar ve İsveçliler gibi başka Avrupa ülkesinden insanlar da katılmıştı. Bu insanları İzmir'e getiren şey ticaret yapmak için sunulan fırsatlardı. 19. yüzyılın sonlarında 200 bine yaklaşan nüfusun yüzde 40'ı Müslümanlardan, yüzde 25'si Rumlardan, yüzde 7-8'i Yahudilerden ve yüzde 3-4'ü Ermenilerden oluşurken kalanlar da Levantenler başta olmak üzere diğer toplumlardan oluşuyordu. Levantenlerin de oranı yüzde 25'e yaklaşmıştı.

İzmir kentinin Avrupalılaşmasını hızlandıran en büyük faktörler 1838'te yabancılara serbest ticaret hakkının tanınması, 1839'de Tanzimat Fermanı, 1856'da İslahat Fermanı ve 1867'de yabancılara mülk edinme hakkının verilmesiydi. Bu süreçte tanınan ayrıcalık ya da haklar, İzmir kentine zaten var olan Avrupalı tüccar grubunun sayıca daha da artması ve etkinlik kazanmasına neden olmuş, kentin idari ve ticari hayatının yanı sıra sosyal, demografik, fiziksel yapısında da çok büyük dönüşümüne yol açmıştır. 19. yüzyıl sonunda *Avusturyalı diplomat, gezgin ve doğa bilimci Karl von Scherzer*, *İzmirli Rum bir tüccar aileden olan, ancak Paris'te yaşayan Demetrius Georgiades*, *Fransız V.Guinet* gibi gezginlerin ve konsolosların mensubu oldukları toplumlara göre nüfus dağılımlarını farklı yazdıkları görülürken toplam nüfusun aşağı yukarı 200.000 olduğu konusunda birleşiliyordu. Muhtemelen bu nüfusun 90.000 kadarı Türk iken Osmanlı tebaası Rum, Yahudi ve Ermenilerin toplamı da 70.000 civarındaydı ve Yunan vatandaşısı ile Avrupalılar da 40.000 kadardı. Bu arada kente İranlıdan, Rus ve Amerikalıya kadar her birinden az sayıda da olsa çok farklı toplumlardan tüccarlar da yaşamaktaydı. Bu dönemde Yunanistan'dan, Ege Denizi'ndeki adalardan ve Anadolu'nun başka kentlerinden önemli sayıda Rum kente göç etmişti. 19. yüzyılda İzmir, kitlelerin ve eşkıya baskınlarının sıkılıkla yaşandığı taşraya kıyasla Batı'yla ticaret ilişkileri gelişen, yeni yapılarla donanan, arayan herkese iş veren bir alternatifti. Ayrıca 18. yüzyılın sonlarından başlayan ve 19. yüzyılda artarak devam eden Anadolu'ya doğru yönelen muhacir akınları da yine bu bölgelerdeki genel nüfus artışının önemli nedenlerinden biriydi. Bu dönemlerde özellikle depremler ve veba gibi hastalıklar nüfustaki iniş ve çıkışlarda etkili olmaktadır. Ancak bu rakamların genel olarak abartılı ve özellikle topluluk bazında dağılımının sıkıntılı olduğu unutulmamalıdır.

Kent, her topluluğun yaşadığı ayrı bölgelere bölünmüştü. Avrupalılar, uzun Frenk Caddesi'nde ve civarında yaşıyorlardı. Bu sokak, şehrin ekonomik merkezinde, çarşı ve hanlar ile iç içeydi. Rum ve Ermeni mahalleleri, kent merkezinin yakınında, Avrupa bölümünün yanındaydı. Türk Mahallesi kentin üst kısmında Kadifekale'nin etrafında, Yahudi mahallesi de Türk mahallesi ile Ermeni mahallesinin arasındaydı. Özellikle 19. yüzyıldaki nüfus artışına bağlı olarak yerleşim alanlarında genişlemeler söz konusuydu. Müslüman mahalleleri bu dönemde iki yönde genişlemiştir. Bunlardan ilki güneşe, Eşrefpaşa ve Değirmen Dağı bölgelerine doğru olmuştu. Genişlemenin diğer yönü de Kadifekale eteklerinin üst taraflarına yani doğuya doğru olmuştu. Levanten ve Rum Mahalleleri kuzeydeki Tuzla (Alsancak) Burnu'na doğru yayılırken yolların açılmasıyla güneybatıda kalan Karataş ve Karantina bölgесine doğru yüzeyin ikinci yarısına doğru genişleme söz konusuydu. Rum mahallelerinin arasında, iç kesimde yoğunlaşan Ermeni mahalleleri de doğuya, Meles Çayına doğru genişlemiş hatta Tepecik taraflarına doğru yayılmışlardır.

Marie Carmen Smyrnalis'e göre 19. yüzyılda mahalle bölgelerindeki önemli bir gelişme de cemaatlerin kendi mahalleleri dışında ikamet etmemeleri gibi katı kuralların çözülmeye başlamasıydı. 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca pek çok Levanten'in, Rum ve Ermeni mahallelerine yerleşmeye başladığı görülmekteydi. 19. yüzyılın son otuz yılında da özellikle yukarı kente pek çok Yahudi'nin Müslüman mahallelerinde, Ermenilerinse Yahudi mahallelerinde yerlesīiği bir durum söz konusuydu. Ancak bu yerleşimler o mahallenin genelinde değil genellikle mahallelerin küçük bir kısmı ya da bir sokağında gerçekleşmekteydi.

2.4.2. Toplumların Yaşam Alanları ve Birbirleriyle İlişkileri

17. yüzyıldan itibaren uluslararası bir ticari liman haline dönüşmeye başlayan İzmir kentinin kozmopolit yapısının oluşumunda, farklı etnik ve dini grupları barındıran Osmanlı tebaasının yanı sıra, ticari amaçla kente gelen Avrupalı tüccarların da büyük katkısı mevcuttu. Toplumsal yapıdaki bu çeşittililik, kültürel ve fiziksel yapılanmaları da direkt olarak etkilemiş, kent bütününde yaşam alanlarının önceleri dini ve etnik gruplara daha sonraları ise sosyal ve ekonomik yapılarına göre oluşmasına ve gelişmesine neden olmuştur.

İzmir, 17. yüzyılda belirgin bir değişim geçirmiştir. Kenti ziyaret eden gezginlerin birçoğunun dikkat çektiği nokta, kentin kozmopolit yapısı ve kent bütünündeki farklı mekânsal alanların farklı sosyal tabakalara değil, farklı etnik grupların varlığına dayanmasıydı. Bu dönemde tipik bir Doğu Akdeniz liman kenti görünümünde olan İzmir, Pagos Dağı'na sırtını dayamış ve zirveden kıyıya doğru bir yelpaze gibi yayılmıştı. Dağın yamacında Türk mahalleleri, onun altında Yahudi ve Ermeni mahalleleri, düzüğe inişte ve kıyı

boyunca Fransız, İngiliz, Hollandalı, İtalyan ve diğer yabancıların yaşam alanları yer almaktaydı. Bu dönemde Rum ve Ermeni mahalleleri biraz kendi içlerinde boşlukları doldurarak biraz da gerilere doğru yayılarak genişlemiştir.

Türk mahalleleri de aynı şekilde kendi içlerinde yoğunlaşıp Kadifekale eteklerine doğru yayılmıştı. Türk mahalleleri arasında kalan Yahudi Mahallesi ise yayılmadığı için kendi içinde yoğunlaşmıştır ki ileride 19. yüzyılın ikinci yarısında Karataş bölgesi yerleşime açılıncaya kadar en yoğun nüfusa sahip bölgeydi. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bu yerleşim genel hatları ile korunmakla birlikte sınırların biraz sileştiği bir döneme girmiştir. Bunun en önemli sebebi de Levantenler dışındaki grplardan da çok sayıda var olması ve Levantenlerin de başka yerlere dağılmışydı. Buna ilave olarak umulmadık oluşumlara da rastlanmaktadır ki, bu duruma en önemli örnek Ortodoksların Aya Yani Kilisesi'nin Türk Mahallesi diye tanımlanan bölgede olmasydı. Bu büyük gruplar dışında başka gruplar da kentte yaşamaktaydı. Örneğin büyümekte olan kentin etrafına yoksul Rumlar yerleşmişti. Onların yanı sıra Çingenelere ve halk arasında "Arap" denilen kölelerin torunları olan siyahlar da rastlanmaktadır.

Türkler evlerini yamaçlardan tepelere doğru inşa ederlerken bu durum denizle ve ticaretle ilgili olan uğraşlara ilgilerinin diğer toplumlara göre daha az olduğunu da bir göstergesi idi. Türklerin mahalleleri daima sakin ve sessiz olarak bilinmekteydi. Bu sokaklarda alışveriş ve ticaret olmazdı. Çok az sayıda dükkân mahalle halkına hizmet ederdi. Sokaklar çok dardı ve sokakların ortaları suların akması için daha alçak bırakılmıştı, kenarlarda da bir kaldırım sistemi yoktu.

Hasan Zorlusoy'a göre gezginlere rehber olarak hazırlanan *Les Paquebots du Levant*'ta Türk Mahallesi şu şekilde tanımlanmaktadır: "*Bu anıtsal yapıların tümüne egemen, orada bir gezgin ilk kez oldukça sık yangınlarla, alevlerle yerle bir olmuş olanların küllerinden yükselen Türklerin savsaklığının seyrelmiş olduğu bu evleri seyredebilir. Kırmızıya ya da beyaza kabaca boyanmış olan bu evler mavi bezekleriyle sanki porselenden yapılmışlar; ağaç kitleleri, suraya buraya dikilmiş serviler, birkaç sıvri minare ucu, evden eve sıçrayan asma dalları adım başı nefis birer tablo motiflerini oluşturuyordu*".

11. yüzyıldan itibaren bölgede olan Türkler yönetim ve memurluk kademelerinde yoğun olarak yer alırken İzmir'de yaşayan bütün toplumlar gibi ticaretin içinde yer aldığı sektörleri genellemek pek mümkün değildi. Kentte işçi olarak çalışan Türklerin önemli bir kısmı incir kutusu denilen silindir biçimindeki ambalajların yapımında, çivi ve kilit imalatında ilkel araçlarla çalışmaktadır. Hamallık ve limanda yükleme işleri gibi fazla işgücü - düşük ücret tipi işlerde de Türklerin yoğunluklu olarak yer aldığı

görülmekteydi. Gençlerden oluşan hamallar genelde biraz para biriktirdikten sonra Anadolu'daki memleketlerine dönerlerdi.

Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında milliyetçiliğin kendini göstermesiyle birlikte o bölgelerde yaşayan Müslümanların bazıları yeni devletlerin ya da toplumların baskıcıları ile Anadolu'ya gitmek durumunda kalmışlardı. Böylece 19. yüzyıldan itibaren özellikle Batı Anadolu yoğun bir muhacir denilen göçmenlerin akınına uğramıştı. Bu göçler parça parça ve 1912-13 Balkan Savaşları'na kadar devam edecek ve özellikle Girit gibi yerlerden göç eden muhacirlerle Rumlar arasında özellikle kent dışındaki yerleşimlerde ilerideki dönemlerde büyük problemler çıkmıştı. İzmir merkezde ise Kadifekale, Göztepe, Halkapınar gibi yerlerde göçmenlere yönelik mahalleler kurulmuştu. Bu yerleşimler sırasında birçok antik kalıntıının taş ocağı gibi kullanılması gibi tarihi kalıntıları yok eden ilginç uygulamalar da olmuştu. Yeni gelenler arasında her meslekte ve yetenekte olanlar vardı ve toplumda önemli etkileri olmuştu. Takip eden dönemde kentin idaresini elinde tutan birçok idarecinin kökeni imparatorluğun kaybettiği topraklara dayanmaktadır. Bunların en önemli örneklerin birisi Selanik kökenli Vali Rahmi Bey'di.

Genel olarak Türkler arasında ticaret ve imalat olarak sayılabilen sektörler semer, eyer ve koşum takımları, yerel giysiler, deve çanları, at nalları, iplikçilik ve kumaş boyacılığı ve incirlerin kutulanmasından kullanılan sandıklar sayılabilirdi. Bunun dışında demircilik, kalaycılık, kundura tamirciliği, terzilik gibi alanlarda küçük esnaflık yapmaktadır. Bütün bu üretim yoksul Türklerle iş olanakları sağlamakla birlikte yabancı ülkelere ihracat açısından göreceli olarak önemsiz kalmaktaydı. Kantarcılar Çarşısı'nda el kantarı, terazi imalatı gibi alanlarda da Türklerin yer aldığı görülmektedir.

Hasan Zorlusoy'a göre Avusturya konsoloslardan Charles Scherzer 1872 yılında Türkleri şu şekilde görmektedir: "Doğası itibariyle ağırkanlı, gamsız, eylemsiz olan ve yarından hiç kaygı duymayan Türk olarak bir birey olarak suskun, tepkisiz, ciddi ve çok sağıduyuludurlar. Bilimden, hatta günlük olup bitenden habersizdir; işte kötü bir tüccar olmasının nedenleri bunlar. Gönüllü çiftçidir, sanatkâr olmaktan da tiksinir. Onun en çok severek uğraştığı meslekler semercilik, ayakkabı tamirciliği, nalıncılık, taş kesimciliği, tabaklılık, iplikçilik ve kumaş boyacılığıdır. Büyük ticaret ona hiç uymaz. En zahmetli işlere ve her türlü kötü davranışlara boyun eğmiş olan Türk kadınları erkenden sararip solmuşlardır, yüzleri kırış kırış olmuştur. Türklerde ırk gururu aşırı, ama yine de konukseverler. Bu özellik genelde iyi, içten, dürüst ve iyiliksever olan Türklerde dinden geliyor... Ancak akılcı eğitim ve öğretimin toplumsal bir organizmaya sağlıklı ve sağlam getirebileceği fikri bu çevrede bilinmeyen şeyler. Bu ortamda halk okullarını düzenleyen yasa ve yönetmeliklerin hiç de eksik olmadığı ve daha yüksek

tabakadan Müslümanlar arasında kamu eğitimini iyileştirme çalışmaları yapıldığı doğrudur. Ama Müslümanların tüm eylemlerini yöneten şeyi görmekteki acayıp biçim ve aile yaşamını geliştirmeye özgü ögelerin yokluğu ne denli övgüye layık ve ne denli içten olsalar da eğitimdeki tüm bu iyileştirme girişimleri boşa gidiyor.

1853'te kenti ziyaret eden *Bouncher de Perthes*, gezisini Türk mahallesinden başlatırken gördüklerini "Türk mahallesinden kente giriyoruz. Ayakta, dizlerinin üstünde, yatık, her durumda develerle tıkanmış bir sokağı izliyoruz. Develerin çoğu hâlâ yüklü; diğerlerinin yüklerini indiriyorlar. Kimilerinin yanlarında zayıf, yassılmış, sığaça rağmen tır tır titreyen ve ayaklarının üzerinde güç bela duruyorlarmış gibi görünen yavruları var. Her yerde açık olan mağazalar mal balyalarını alıyorlar. Beyaz, siyah tenli, sarışın, bronzlaşmış, acayıp kılıklarda ve toz toprak içindeki adamlar develerine bakıyorlar ya da yanlarında onları kendilerine yastık yaparak yatmışlar, uyuyorlar. Halilaların üzerlerine çökmüş tüccarlar sessiz ve hareketsizce havalelerin hareketlerini gözlüyorlar, bu işle ilgilenenlerini sadece gözleri belli ediyor" şeklinde aktarmıştı.

Yahudi Mahallesi ise Türk, Ermeni ve Rum mahalleleri ile iç içeydi; mahallenin tepelere doğru yükselen güney ucu her yönünden Türk evleri tarafından sarılmıştı. Kaynaklarda Yahudilerin M.O. 6. yüzyıldan bu yana İzmir çevresinde Ephesos ve Sardeis bölgelerinde yaşadıkları belirtilirken, bahsedilen bölgelerde Yahudilere ait tapınaklar da bu iddiaları desteklemektedi. İzmir'de yerleşmiş olanların ise İzmir'e gelişlerinin çok eski tarihnlere dayandığı ve Büyük İskender'in Filistin'den bir grup Yahudi'yi bu bölgeye getirdiği rivayet edilmektedir. 15. yüzyıl sonunda İspanya ve Portekiz'deki zulümden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudilerin yerleştirildikleri yerler Tire ve Manisaydı. Kentte 17. yüzyılın son ceyreğinde kentteki ticari büyümeye paralel İzmir'e Selanik, Manisa, Tire ve Sakız Adası'ndan göç eden Yahudiler kentte büyük bir topluluk oluşturmuştu. İzmir, Yahudilerin tarihinde 17. yüzyılda *dönmeler* denen gizli bir cemaatin kurulmasıyla sonuçlanan Sabetayizm hareketi sebebiyle farklı bir öneme de sahipti.

İzmir Yahudi cemaatinin Avrupalılarla olan ilişkisinin temelinde ticari faaliyetler yer almaktaydı; İspanya ve Portekiz göçmenleri kentte ticaretle uğraşan Venedikli, Ceneviz, Hollandalı, Fransız ve İngiliz tüccarların danışmanlığını ve tercümanlığını yapıyorlardı. Yahudiler zamanla kazandıkları tecrübelerle doğrudan ticari faaliyetlere de adım atmışlardır. 17. yüzyılın sonlarında İzmir yanı sıra Marsilya ve Livorno'daki ticaret merkezlerinden İngilizlerin, Fransızların ve Hollandalıların ticaretinde aktif rol aldılar. Yahudiler, ticaret dünyasında sırasıyla Fransız ve Hollandalı konsolos himayesine girerlerken daha sonra doğrudan Osmanlı himayesinde faaliyet göstermişlerdi.

Yahudilerin ön planda olduğu işler küçük çapta ticaret, tamircilik, sarraflık, giyim sektörü (elbiseci, manifaturacı, çantacı, şapkacı, ayakkabıcı) gibi işlerdi. Bunun yanı sıra simsaşlık, komisyonculuk, tercümanlık ve turizm rehberliği de sık rastlanılan mesleklerdendi. Bu işi yapan Yahudiler, yanında satılan her çeşit malın değerini, çocukların yöntem ve geleneklerini çok iyi bildiklerini ifade ederek gelen yabancıları ikna etmekteydi. Ayrıca Anadolu içlerine yapılan gezilerde de tercümanlık yapmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında her sektörde Yahudilere rastlanmaktadır ki bunların başında sarraflık, bakkallık, terzilik, manifaturacılık, elbise satıcılığı, küçük tüccarlık gibi alanlar gelirken genelde çalışkan kişiler oldukları gezginlerin anlatımlarında ifade edilmektedir.

Yahudiler tarımla pek uğraşmazlarken Osmanlılar 19. yüzyıl sonlarında toprak kaybettikçe Rumeli, Mora ve Girit gibi yerlerden göç eden Müslümanlar arasında Yahudileri de görmek mümkündü. 1887 ve 1892 yıllarında Rusya'dan, 1899'da Bulgaristan'dan ve 1904'te Romanya'dan gelen Yahudi göçmenler, Türk göçmenlerle bir kabul ediliyor ve toprak sahibi oluyorlardı. Ancak tarıma uzak oldukları için adaptasyonda zorluk çekiyor, kentlere dönüyorlardı. Bu durum karşısında 1880'lerde *Alliance Israelite Universelle* tarafından Anadolu'da tarımsal koloniler kurulması görüşü ortaya atılmıştı. 1890 yılında Bornova'daki bir çiftlik ve çocukların tarım konusunda eğitilmesi için bir okul kurulurken bu okul arazisi ilerde Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi için kullanılacak verimli bir araziydi. Bu çiftliğe de Rusya'dan gelen Yahudi göçmenler yerleştirilmiştir. Zamanla Tire, Manisa, Aydın ve Nazilli gibi bazı yerlerde Yahudilerin tarıma önem vermeye başladıkları görülmektedir.

Tabii ki kentlerde Yahudileri rahat bir hayat beklemiyordu. Kentlerde hayatlarına devam eden Yahudilerin çoğu fakirdi ve özellikle bu fakir kesimin birlikte oturdukları kortejo ya da yahudhane denilen evler vardı. Kendi dilleri Ladino ve Judeo İspanyolcasında "avlú" anlamına gelen bir isim taşıyan bu yapılar 17. yüzyıldan itibaren kent nüfusunun artmasına parallel olarak büyük yangınlarla sarsılan kente hem ucuz konut sorununu çözmek hem de hayatın zorluklarına karşı birlikte göğüs gerebilmek amacıyla inşa edilmiştir. Deprem, yangın, sel gibi can ve mal kaybıyla sonlanan felaketlerin yaşandığı İzmir'de, evsiz kalan veya ekonomik durumları iyi olmayan aileler, avluya bakan tek göz odalarında toplu olarak yaşırlardı.

Ermeni Mahallesi kentin kuzeye doğru genişlemesiyle eskiye göre daha merkezi bir konumda kalmıştı. Mahallenin güneybatı ucunda hemen hemen her yerden görülebilen kiliseleri yer almaktaydı. 1845 yangınından sonra yeniden inşa sırasında sokaklar geniş tutulmuştu. Ancak bölgenin yangın öncesinde de drenajı ve temizliği kentin genel ortalamasının oldukça üzerindeydi. Sokakları düzenliydi ve evleri de bahçelerine açılan geniş hollere ve pencere'lere sahipti. Evlerin bahçelerinde ise ağaçlar,asmalar ve

çicekler yer almaktaydı. Yangın sonrasında inşa edilen yeni Ermeni kilisesi, gezginlerin anlattıklarına göre İzmir'in en büyük yapılarından birisiydi.

Ermeniler, ağırlıklı olarak 14. yüzyıldan itibaren birçok farklı toplu göçlerle İzmir'e gelmişlerdi ve ilk gelenler Türk mahallesine yakın bir alanda yerleşmişlerdi. Daha sonrasında da nüfus artarken 15. yüzyıl sonunda tepelerden ayrılan Ermeniler, kentin merkezine, Kervan Köprüsü'nün çıkışına yerleşip bir mahalle kurdular. 18. yüzyıla kadar çoğunlukla savaşlar sebebiyle Ermeniler gruplar halinde İzmir'e göç etmeye devam ettiler ve depremler sebebiyle azalan kentin nüfusuna önemli katkılarda bulundular.

Ticarette aktif olan Ermeniler, Levant Bölgesi ve Batı Avrupa arasındaki ticarette simsaşık yaparken Hint baskılı kumaşların ve İran ipeğinin Avrupa'ya ticaretinde önemli bir yere sahiplerdi. İran ipeği taşıyan kervanlar güzergâhlarını Halep'ten İzmir'e kaydırıklarında, bu ticaretin merkezinde yer alan Ermeniler de Doğu ve İç Anadolu'dan İzmir'e göç etmişlerdi. İzmir'de yaşamaya başladıkları sonra da dış ticarette aktif olarak yer alan Ermeniler, Hindistan ve İran'ı Akdeniz ve Avrupa'ya bağlayan çok önemli bir görev içindeydiler. Merkezinde yer aldıkları ticaretin içinde ipeğin üreticilerden toplanması, kervanlarla taşınması, önce Halep sonra da İzmir'de takas edilmesi ve satılması sürecini yönetiyorlardı. Ermeni toplumu sınıfal olarak farklı gruplardan oluşuyordu. Gündelik gelirle yaşayan alt sınıflar da olduğu gibi ve uluslararası ticaretle uğraşanlar da vardı; ancak orta seviye bir gelir grubu ağırlıktaydı.

Zakarya Mildanoğlu'na göre özellikle 17. yüzyılda İzmir'in yanı sıra İstanbul, Venedik, Trieste, Livorno, Marsilya yolu ve Avrupa'nın Atlantik cephesinde Amsterdam, Manchester, Londra'dan oluşan büyük ticaret ağında Ermeni tüccarlar bizzat yer almaya başlamıştı. Bu kentlerin bazlarında koloniler oluşturmuşlardır. Başta Venedik, Livorno, Marsilya ve Amsterdam olmak üzere Avrupa'ya yerleşmiş olan Ermeni toplumlarının kiliseleri de İzmir Ermeni Başpiskoposluğu yetki alanında bulunuyorlardı. Hareketlilik o kadar fazlaydı ki Avrupa'ya gidip yerleşen Ermenilerin yerine özellikle Ermenistan ve İran bölgelerinden birçok göç gerçekleşiyordu. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasına kadar İngiliz tüccarlar tarımsal ürünlerin toplanması ve mamul malların iç piyasaya sürülmemesinde, sahil kesimde Rumları ve Anadolu içlerine doğru da Ermenileri aracı olarak kullandılar.

Ermenilerin, kentte uzmanlaşmış göründükleri iş kollarından birisi kumaş ve baskı işleri olmuştu. Bu işler için 1790 yılında, padişahtan basma kumaş dokuma fabrikası kurma izni alırlarken uzun bir süre bu sektörü tekellerinde tuttular. İzmir'in Basmahane (Basmane) semtinin kurulması ve gelişmesinde de Ermeniler önemli bir rol oynadı. Terzilik ve moda konusunda da ön planda olan Ermeniler fesin resmi başlık olarak kabulünden sonra uyumlu elbiseler

çizmişler ve üretmişlerdi. Kumaş ticareti, ipek iplik işleri de ağırlıklı olarak onların elindeydi ve tekstil ürünlerinde bir hayli etkinlerdi.

Ermeniler, gayrimüslim gruplar içinde yönetimden en ayrıcalıklı hakları kopartan toplum olarak bilinmekteydi. Örneğin, İzmir'de kiliselerine kule yapma ve çan yerleştirme izninin ilk önce Ermenilere verilmiş olması gerçeği vardı. İzmir ekonomisinde küçük, orta ve büyük ölçekli pek çok Ermeni şirketi etkiliydi. Dokuma, pamuk, bügday, incir, kuru üzüm ticareti yapan pek çok tüccar, İzmir'in ekonomik gelişimine büyük katkıda bulundu. Gerek ihracat gereksiz ithalat işleri ve her türlü ticari girişimler, Ermenilerin 19. yüzyılda sivrildiği uğraş alanları olmuştu. Bu alanda, Rumlarla birlikte çok sayıda İngiliz gemisi kiralayarak özellikle Liverpool, İstanbul, İskenderiye gibi limanlarla İzmir arasında mal naklediyorlardı. Bankerlik, sarraflık, saatçilik ve benzeri işler de Ermenilerin ticari uğraşlarından birisiydi ve bu konuda Rumlar ile ağırlığı paylaşıyorlardı. 1890'lı yıllarda İzmir'in ünlü tüccarlarından Garabet Arabyan Efendi, yabancı tacirlerin de desteğiyle özel borsa girişimini başlattı ve Kordon'da bir borsa binası inşa etti.

Hasan Zorlusoy'a göre 1872'de kenti ziyaret eden Demetrius Geogiades, Ermeniler'den "Devlette işçi ya da memur değilse ticaretle uğraşıyorlar. Uzun yıllardan beri ülkeye yerleşmişler, töreleriyle ya da gelenekleriyle bazen kendilerine Türk deniyor. Çalışkan, titiz, düzenli insanlar. Kahramanlık ya da cengâverlik adına hiçbir şey onları nitelemiyor, ulusçuluk ruhu da onlarda hiç gelişmiş değil; buna karşın okuma-yazmaya çok arka çıkıyorlar" diye bahsetmekteydi.

Rum Mahallesinde her boyda taşlar yol düzeyince döşenmişti, ancak yolun ortası ve kenarları arasında bir ayırım yoktu. Sokakların ortasından üstü örtülü bir drenaj kanalının içinden sular akıtmaktaydı. Kentin genelindeki düzensizlik gibi bazı olumsuz koşullara rağmen mahallenin görünümü yine de görsel olarak belirgin bir refah ve konfor düzeyini yansımaktaydı. Ancak Rum evleri diğer mahallelerin arasında yer alabiliyordu. Örneğin deniz kıyısında iki Levanten Mahallesi arasında sıkışık kalmış, sağında ve solunda bakımlı evler arasında farklı görünümde Rum evleri vardı. Kentin tam ters yönü sınırında yamaçların üst kesiminde etrafi Türk mahalleleri tarafından sarılmış ve devamlılık oluşturması gereken Türk evlerini ikiye ayırmış bir Rum evler topluluğu da vardı.

Rum sözcüğü *Roma İmparatorluğu'nda yaşayan kimse, Romalı, Anadolulu, Osmanlı* gibi anımların karşılığıydı. Eski Türkiye Türkçesinde Anadolu'ya *Diyar-ı-Rum* yani *Roma Ülkesi* denirdi. Rum kelimesi tarihsel kaynaklarda da daha çok Doğu Romalı yani Yunanca konuşan Romalı anlamında kullanılmaktaydı. Tarihte Doğu Roma İmparatorluğu'nu oluşturan kimselere Müslüman ülkelerde Rum denirdi. Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra Avrupalılar doğuda kalanlara Bizans dese de Rum genel

olarak kullanılan kelimeydi. Ancak aynı zamanda Anadolu'ya da Roma ülkesi anlamında Rum ülkesi de deniyordu. Selçuklu sultanları bu topluma büyük önem vermiş, Türkmen bölgelerine çoğu zaman Rum kökenli beylerbeyi atamışlardı; daha sonra Osmanlı döneminde de Rumlar, Hristiyan toplumlar içinde her zaman en etkin role sahip olmuştu.

Rum kelimesi ile ilgili karmaşık tanımlarla birlikte İzmir'de yaşayanların büyük kısmı Rum Ortodoks toplumun mensuplarıydı. Kent merkezindeki birçok Rum aslında İzmirli olmayıp Batı Anadolu'nun içlerinden ya da Ege Adaları'ndan iş bulup para kazanmak üzere buraya gelmişti ve toplumda genellikle adalar lehçesi konuşulmakla birlikte Türkler, İtalyan ve Fransızlarla yakın ilişkilerinden kaynaklanan dile eklenmeler olmuş ve Batı Anadolu'ya özgü yeni bir lehçe oluşmuştur. Sakız Adası'nın 1566'da işgalinden sonra adada meydana gelen ticari sıkıntılar sebebiyle pek çok Rum İzmir'e yerleşmişti ki, burada birçok yere göre daha az vergi alınmaktadır. Zaman içinde Rumların nüfusları artmaya devam ederken ticaretin içinde son derece önemli noktalara geldiler.

Avrupa'dan ithal edilen her çeşit kumaşın perakende ve toptan satışından hem İzmir çevresine hem de Anadolu'nun her yerine dağıtımından sorumluydular. Rumlar ayrıca aracı ve para spekülatörü olarak da ticarette yer almışlardır. Kıyıda yaşayan Rumlar her zaman denizcilikle ilişkili olmuşlardır. Bunların bir kısmı korsan saldırılardan ekonomik olarak desteklemeleri ya da korsanların saldıruları sonunda ele geçirdikleri malları pazarlamaları bakımından korsanlıkla ilişkiliydi. Korsanlıktan yeterli sermayeyi kazananlar kaptan ya da gemi sahipliğine ortak olarak yasal taşımacılık faaliyetine geçiyorlardı. 19. yüzyılda ticaretin en üst noktaya ulaştığı İzmir'de yaşayan Rumların genelde küçük çaplı ticaretle uğraşıkları ifade edilebilirken büyük çaplı tüccarlar da bulunmaktaydı. Bunun dışında doktorluk, avukatlık gibi serbest meslek dallarında da birçok Rum faaliyet göstermekteydi. Rum asıllı hekimlerin büyük çoğunluğu Paris ve Atina'da eğitim almışlardır.

Ancak bu meslekler yine de oldukça az sayıda Rum için geçerliydi; daha çok ticaretin içindediler. Özellikle 19. yüzyılda kente Avrupa'dan ithalat ve Avrupa'ya ihracat işlerinde çok daha aktif olan Rumlar, Levantenler ile rekabet eder hale gelmişlerdi. Zengin olmayanlardan pek çoğu meslek olarak bakkallık, kasaplık, yufkacılık ve aktarlığın yanı sıra lokantacılık, otelcilik, meyhanecilik, şarap ve alkollü içecek satıcıları, garsonluk gibi mesleklerde yer almaktaydı. İzmir ve civarındaki han ve taverna sahiplerinin büyük kısmı da Rum'du. Birinci ve ikinci Kordon ile Büyük Tavernalar Sokağı (Meyhane Boğazı) da bu sektörlerin yoğun olduğu yerlerdi.

Harita 2.4: Kentteki Toplumların Yerleşimleri ve Önde Gelen Kurumlar

Kaynak: George Poulimenos, Levantine Heritage, <http://www.levantineheritage.com/testi63.htm>

Hasan Zorlusoy'a göre 1887'de kenti ziyaret eden Gaston Deschamps, Rum topluluğun bahsederken, "Machâlâ ve La Punta sokaklarını dolduran Rum reaya her konuda oranın patronları gibi davranışıyordu... Rumlar ulyanıklar, çevikler, çok yaramazlar, oldukça eğlendiriciler, onlar burada meyhaneçi, bakkal, kayıkçı. Alt sınıfından Rumların en çok hoşlarına giden bu üç meslek, avukatlık ve hekimlik mesleği de özellikle rahat sınıfından Rumlara uyuyor. Meyhaneciysen bütün gün konuşursun, haberleri bilirsin, hep harekettesin. Bakkalsan her şeyi edinmek istersin, alır satarsın, takas edersin, bir Helen için sonsuz bir mutluluktur bu. Kayıkçısın her gün denizle arkadaşın. Limanda sağdan sola, soldan sağa var-gel yapar durursun; yeni yüzler görürsün, uzaklardan gelen yolcuları sorguya çekersin. Zayıflıklarına, sabırı, azimli, ölçülu olmana, zapt edilmez umudunla hoş bir inadin olmasına karşın senin için ender, kısacısı sevimli bir eğlence" demektedi.

Buna ilave olarak yerleşimi daha farklı bir şekilde tanımlamak gerekirse çarşılardan kuzey yönüne gidildiğinde Frenk ve Rum mahallelerine, içeriye doğru yüründüğünde ise Ermeni mahallesine gidilmekteydi. İzmir'de 1845'te gerçekleşen yangın bir yerde kentin güzelleşmesine katkı sağlamıştı. Yeni yapılar taştan inşa edilmekte ve her yıl direkler üzerinde yeniden yapılan binalarla deniz gerilemekteydi. Çeşitli kahvehanelerin yerlesi bu kıyı kesimi, 19. yüzyıl ortalarından itibaren kentin belli başlı gezi ve eğlence yoresi olmuştu.

Varlıklı Levantenlerin evleri bir yana bırakılırsa kente evlerin çoğu Rum ve Ermeni kalfaların isteklerine göre yapılmaktaydı ve bir yapı denetimi söz konusu değildi. Depremlerin dışında birçok yangın olmasına rağmen buna karşı bir önlem alındığı söylenemezdi. Diğer evlerde bir konfordan bahsedilemezken Levanten evlerinde gösteriş önemliydi. Bir evin güzel sayılabilmesi için misafirleri kabul etmek üzere geniş bir girişinin ve yine geniş görkemli bir salonunun bulunması yeterliydi. Zengin Ermeni ve Rum evleri yine lüksü barındırmakla birlikte sıradan Ermeni ve Rum evleri genelde tek katlıydı. Mermer basamaklar ve mermer döşeli havuzlar bulunan avlular karşılaşılabilen durumlardı. Varlıklı Türklerde ise kadınların yaşadığı haremlik ve erkeklerin bulunduğu selamlık kısımları bulunmaktadırken geleneksel Türk evleri iki katlıydı.

Hükümet Konağı ve Sarı Kışla yapılarından kuzeydoğuya doğru gidildiğinde Türk gümrüğüne ulaşmaktadır. Yıkık Kalenin içinde Türkler yaşarken sonrasında bir sebze ve balık pazarının içinden geçilmektedi. İkinci bir gümrüğe, yani Frenk gümrüğüne varıldıktan sonra depo ve dükkânlar ile kahvehane ve meyhanelerin olduğu bölgeye ulaşmaktadır. Bu bölgeden sonra bazı konsolosluklar yerleşmiştir. Frenk Mahallesi'nin iki kesimi arasında Rum tayfaların, yükleme boşaltma işçilerinin yaşadığı ve meyhanelerin yer aldığı bir kesim vardı. Burada ikinci bir balık pazarı ve

sebze pazarı vardı. Bu bölgenin büyük bir kısmını Maltalı denizciler işgal etmişti.

Bu kesim de geçildikten sonra Frenk Caddesi üzerinde Fransız hastanesine kadar olan bölümde Levantenlere ait evler vardı. Fransız, Avusturya ve Yunan postaneleri ile Yunan konsolosluğu bu bölgdedeydi. Sonrasında kentin de bitim noktası olan ve Meles Çayı'nın kollarından birisinin yakınında yer alan yel değirmeninin simgelediği ve bir misir değirmeninin de yer aldığı *Punta'ya (La Pointe)* varınca güney uçağı olduğu gibi kuzey uçağı da bir Türk kışlası yer almaktaydı. Buranın ötesinde bir yerleşim yer almazken dere içlere doğru uzanmaktadır. Biraz ileride ise gemilerin tamir edildiği bir yer bulunmaktadır. Darağacı denilen bu bölgeye *Kalafat Yeri* denmektedir. Daha ileride ise Bornova Köyü görülebilmektedir.

İzmir kentinin demografik yapısında var olan Avrupalı toplumun kent merkezindeki yaşam alanı olan **Frenk Caddesi** ve çevresini oluşturan yapıların, bir yanda Avrupa kültürünün izlerini taşıyan, bir yandan da taşındıkları yerel özelliklerle **Levant**'ta oluşlarını hatırlatan bir noktada durdukları söylenebilirdi. *Alphonse de Lamartin*, 19. yüzyılda ziyaret ettiği kenti: "İzmir, Marsilya'nın Küçük Asya kıyılarındaki bir örneği; Paris-Londra benzeri yaşam süren Avrupalı konsolos ve bankerleri olan büyük, şirin bir ticaret merkezi" şeklinde betimlemiştir.

Denizci İtalyan devletleri, daha 10. yüzyıl sonrasında Bizans İmparatorluğu'ndan elde ettikleri haklarla Levant'a yayılmışlar ve Anadolu ile Rumeli'nin birçok kentlerinde yerleşerek koloniler oluşturmuşlardır. Bizans'ın çöküş sürecinde ona ait topraklarda kurulan Türk veya Hristiyan diğer devletlerle yaptıkları anlaşmalarla da ticari etkinliklerini sürdürmeyi başarmışlardır. Cenevizliler, 1261 tarihli Nif Antlaşmasıyla İzmir'de bir mahalle kurarak oturma ve ticaret yapmanın yanında limandan yararlanma hakkını da elde etmişlerdi. Venedikliler ve Cenevizliler 14. yüzyıl ortalarında ticari faaliyetlerini geliştirmişler ve Venedik konsolosluk açmıştır. Bu sırada kuzeyde Foça'da bulunan zengin şap madenlerini Cenevizliler işletiyordu.

Venedik kenti başlangıçta Bizans İmparatorluğu'nun bir parçasıdır. 7. yüzyılda bağımsız oldu. Orta Çağ'ın ortalarında büyük bir deniz filosu kurarak Akdeniz ülkeleriyle yaptığı ticaret sonucu zengin bir ülke haline geldi. Venedik, 1204 yılında Konstantinopolis'i talan eden Dördüncü Haçlı Seferi'nin başını çekti ve daha sonra da Akdeniz'deki ticaretin büyük kısmını ellerinde tutuyordu ve Levant'taki üstünlüğü 16. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Bu süreçte daha sonra da Osmanlı Devleti ile uzun süren savaşların yanı sıra pek çok da anlaşma yapılmıştır. 17. yüzyıldaki ticari düşüşlerini engellemek için Venedikliler birçok girişimde bulunmuşlardır. Ancak bir türlü eski havalarını bulamamışlardır.

Venedik'in İzmir ile olan ticareti, 19. yüzyılda iki yüzyıl öncesine oranla oldukça düşük olmakla birlikte, özellikle lüks tekstilde önemini hâlâ koruyordu. Venedik, İzmir'den pamuk, pamuk ipliği, ipek, yün, reçine, meşe palamudu, deri ve kahve ithal ediyordu. Venedikliler, İzmir ile olan ticaretlerinde temsilci olarak Yahudi ve Rum gayrimüslim tüccarları kullanırlarken bu temsilciler, sattıkları her maldan yüzde 10-12 komisyon alıyorlardı. Sevk edilen malı Venediklilerin istediğiinden daha yüksek bir fiyata satabildikleri durumda ise alındıkları komisyonun oranını artırıyorlardı. Bununla birlikte sermaye kaybından sorumlu değillerdi.

Bir kent devleti olarak 11. yüzyıl başında İtalya Yarımadası'nın kuzey batısında, Ligurya olarak bilinen bölgede kurulmuş **Ceneviz**, deniz kuvvetlerinin güçlü olması sebebiyle de birçok devleti egemenliği altına almış ya da ayrıcalıklar kazanmıştır. Venedikliler ile büyük bir çekişme içinde olan Cenevizliler 14. yüzyılda Korsika Adası'ni topraklarına katmış, ilerleyen zamanlarda Akdeniz ve Karadeniz'de kurduğu pek çok koloni ile bu bölgelerdeki en kuvvetli Avrupa devletlerinden biri haline gelmiştir.

Osmانlı Devleti sınırları içerisinde ticaret özgürlüğü elde etmek için kuruluş devrinde harekete geçen Cenevizlilere ilk kapitülasyonu 1387'de I. Murad vermişti. Cenevizlilerin Doğu Akdeniz, Karadeniz ve Yakın Doğu'da yer alan toprakları, Osmانlı Devleti'nin genişlemesiyle birlikte Ceneviz kontrolünden çıkmıştı. 15. ve 16. yüzyılda her ne kadar toprak açısından küçülse ve bazı zamanlarda İspanya ve Fransa gibi devletlerin uyu devleti konumuna gelse de Cenevizliler finansal faaliyetlerle de büyük bir refah ve zenginliğe kavuşmuştu. Bizans devrinde bu yana İzmir'de ticaret yapan toplumlardan birisi de Cenevizlilerdi. Foça'yı merkez yapmışlar ve uzun yıllar burada yönetimi ellerinde tutmuşlardır. İzmir'de sayıları Venedikliler kadar değildi ve kente başlarda bir viskonsüllük (yardımcı konsolos) ile temsil ediliyorlardı. Fransız ve İngilizlerin ticarette büyümesi Venedikliler gibi Cenevizlileri de etkilemiş ve kalan Cenevizli tüccarlar da 18. yüzyıldan itibaren Fransız Konsolosluğu koruması altında ticaretlerine devam etmiştir.

Ragusa Cumhuriyeti 14. yüzyılın başlarında bugünkü Hırvatistan'ın Dalmâça kıyısındaki Dubrovnik şehrinde kurulmuştur. Tamamen ticaretle uğraşan bu kent devlet bir dönem Adriyatik Denizi'nde ve Akdeniz'de Venedik Cumhuriyeti ile rekabete girecek ölçüde gelişmiştir. 1365 yılında I. Murat devrinde Balkanlarda hızla ilerleyen Osmانlı orduları karşısında bağımsızlığını koruyamayacağını anlayan Ragusa, Osmانlı himayesini kabul etmiş ve haraç vermeye başlamıştı. Sonraki dönemlerde Ragusa Cumhuriyeti vergi vermesi ve Osmانlı himayesine girmesine karşılık çeşitli imtiyazlardan faydalananarak, Türk topraklarında serbestçe ticaret yapma, yabancı ülkelerde ise tüccarlarının ve ticaret gemilerinin haklarının Osmانlılar tarafından himaye edilmesi haklarını kazanmıştır. Osmانlı Devleti açısından ise Ragusa, Adriyatik ve Akdeniz'de Venedik'in faaliyetlerini ve

gücünu dengelemek adına önemliydi. Napolion Savaşları sonrasında Avusturya egemenliğine giren Ragusalılar ticaretlerine bu şekilde devam etmişlerdi ve Akdeniz'deki deniz taşımacılığında önemli bir yere sahiptiler.

İtalyan ve Adriyatik bölgesindeki tüccar ve denizci devletlerden sonra Levant bölgesinde faal olma sırası Batı Avrupalılardaydı. **İngilizler**, 15. yüzyıl sonlarında Akdeniz'de görülmeye başlamıştı. 16. yüzyıl sonlarından itibaren de Levant Kumpanyası himayesinde ticaret yapmışlardır. İzmir'de ticaret yapan Avrupalı uluslar, bir yandan kendi koruması altında çalışan ulusların sayısını artırmak için birbirleriyle yarışırken diğer yandan da birbirlerinin ticari faaliyetlerini sınırlamak için kendi ticaret ağlarını genişletmeye çalışıyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde Levant Kumpanyası sona ermiş ve İngilizler artık bağımsız olarak ticaretlerini sürdürmeye başlamışlardır. Yeni süreçte İngiltere'deki değil İzmir'deki yerel temsilciler Levant ticaretine egemen olacaktır.

Fransızlar, Osmanlı ile ilk anlaşmalarını 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapmışlar ve İngilizlerden çok daha önce İzmir piyasasına girmişlerdi. Bu yıllarda İngiliz, Hollandalılar ve daha birçok devletlerin tüccarları İzmir'de Fransız koruması altında faaliyetlerini yürütüyorlardı. İzmir'deki ilk konsolosluklardan birisi Fransızlara ait olmakla birlikte 17. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik olarak yük olunca konsolosluk görevleri tüccarlara verilmeye başlandı. Daha sonra Fransız konsolosluğu akrabalar arasında el değiştiren bir makam olmuştu ve örneğin 17. yüzyıl boyunca Dupuy ailesi bu görevi yürüttü. Daha sonra Fransızlar da İngilizlerin Levant Kumpanyası model alarak bu şirkete rakip olmaya çalışan bir şirket kurmuşlardır. Fransızlarla İngilizler sürekli rekabet halindeydi, ancak öte yandan işin gereği bazı Fransız kökenli Levanten aileler İngiltere uyruğu da taşımaktaydı.

İzmir'deki üçüncü önemli Avrupalı ulus **Felemenkler**di. 17. yüzyılın başlarında kente ticari amaçla gelişlerinden itibaren, ticari faaliyetlerini genelde İngiltere koruması altında yürütmüştür. Daha sonra onlar da bir ticari anlaşma yapmak üzere Osmanlı Devleti'ne başvurmuş ve 1612 yılında bir ahidnâme almışlardır. Avrupa'daki savaşlarda, Fransa'nın karşısında yer almaları hem ülke ekonomilerini hem de Levant'taki ticaretlerini zayıflattı. Bu sorunlara rağmen Felemenkler yine de İzmir'de ticaret yapmaya devam ettiler ve yüzyıl ortasına gelindiğinde Hollanda kumaşının satışları, İzmir'deki Fransız kumaş piyasasını tehdit eder durumdaydı. İzmir'e, Amsterdam, Rotterdam ve Leyden'de imal edilen Hollanda kumaşına ek olarak Leipzig'de üretilen Alman kumaşını ihraç ediyorlardı. Daha sonra Felemenkler, Levant kıyı ticaretine de girdiler. Savaş zamanlarında Fransız ve İngiliz kumaşlarını Marsilya, Livorno, Cenova ve diğer İtalyan limanlarından Levant limanlarına taşıyarak büyük bir kazanç sağladılar. İngiliz ve Fransızların aralarında

rekabetten her zaman yararlanmayı bilen ve pozisyonlarını ayarlayabilen Felemenkler 19. yüzyılda İzmir'deki finans dünyasının merkezindeydi.

Felemenklerin, Levant ticaretinin yönetimsel yapısı Fransız ve İngiliz yönetim yapısına benzemektedir. Bu örnek üzerinden bu toplumların ticaret ve hukuk süreçleri gözden geçirmek gereklirse İzmir'deki Hollandalı tüccarlar devlet memuru olan konsolos, veznedar, yazman ve üç vergi memuru tarafından yönetilmektedir. Tüccarların açtığı yasal davallarda karar konsolos ve vergi memurları tarafından alınıyordu. Alınan karar ise İstanbul'daki Hollanda elçisi, Amsterdam'da Levant ticaretinin başında olan yöneticiler ve devletin genel yöneticileri tarafından gözden geçiriliyordu. Sonuç olarak herhangi bir ticari dava dört farklı hukuki kanaldan geçiyordu. Veznedar bütün hesapların dökümünü vergi memurlarının kontrolünden geçirdikten sonra Amsterdam'daki yöneticilere yollamakla ve beklenmedik harcamalar için İngiliz tüccarlarından yüksek faizle borç almak zorunda kaldığı halde artan parayı İstanbul'a havale etmekle yükümlüydü. Ödenmeyecek borçlar için aylık faiz işletilirken daha uzun vadelerde tüccarların hapis cezası alma ihtimalleri vardı.

Osmanlılar ile **Almanlar** arasındaki ticari ilişkiler çok eskiye dayanmakla birlikte uzun yıllar boyunca pek gelişmemiştir. 1870 ekonomik krizi İngiltere sanayiini sarsıp etkinliklerini azaltınca Almanlar İzmir pazarında daha fazla görünmeye başladılar. 20. yüzyıl başına gelindiğinde ise yeni bir şirket kurarak Batı Anadolu pamuklarını ihraç eder hale gelmişlerdi. Almanlar bu dönemde köylüyü eğitmekten pamuk cinsini İslaha ve yeni ürün için avans vermeye kadar birçok faaliyyette bulunmuşlardır. Kurdukları şirketlerle çiftçiye yalnız kredi değil, pulluk ve tarım makineleri de temin etmeye başladılar. Piyasaya geç girmişlerdi; ancak çok kısa süre içinde İngiltere ve Fransa'nın yerini almışlardır.

İzmir kentinin zaman içinde oluşan kozmopolit etnik yapısına paralel olarak hem birbirinden kopuk hem de bir arada devam eden yaşamlar olduğu gözlenmektedir. Bir yanda ticari amaçla kente bulunan, yeni nesillerle birlikte bu topraklarda doğmuş büyümüş, ancak yaşam olarak halen Avrupalı kimliğini büyük oranda devam ettiren Levantenler, diğer yanda ise yüzyıllardır bir arada yaşamanın getirdiği alışkanlıkla uyum gösteren Osmanlı gayrimüslim tebaa yer almıştır. Bu toplumsal yapı içinde Osmanlı tebaasını oluşturan Türk, Rum, Ermeni ve Yahudiler dinsel tutumlar dışında, birbirine yakın bir yaşantı sürdürmektedir. Levantenler genel olarak kendi ticaretlerine odaklanmış ve diğer toplumların yaşamlarıyla pek ilgilenmezken hepsinin kente en az bir tane simsarı bulunurdu ve bu simsarların bazıları Avrupalı giyim kuşam şekli de dahil yaşamlarında büyük oranda Levantenlere uyum sağlamıştı.

Levantenlerde iflas çok yaygındı ve bunda en büyük etken genelde sermayeleri yetersizken kredilerle işe atılmalarıydı. İşlerini düzene soktuktan sonra hiçbir şey olmamışcasına hayatlarına devam ederlerdi. İflas işleriyle tüccarın bağlı olduğu konsolos ilgilendirmektedi ve yerel gazetelerde duyurulduğu görülmekteydi. *Rauf Beyru'ya göre örnek bir gazete ilanında "Avusturya konsolosluğu kançılaryasından bildirilmiştir. 21 Mart günü konsolosluk kararnamesiyle İzmir'de yerleşik Avusturyalı tacirlerden Clementschitch ve Defilippo'nun ticarethanelerinin, 20 Mart saat 4'ten itibaren iflas durumunda olduğu bildirilmiştir. Aynı kararname ile Mösyo Ulysse Robert, bu iflas olayının geçici komiserliğine atanmış bulunmaktadır. Bu ayın 31'inde, konsolosluk binasında, İbrîsimhane Sokağı'nda bulunan makarna fabrikası ile vb. aletler ve fırının açık artırma ile satışa çıkarıldığı halkımıza duyurulur. Satış koşulları, kançılaryada ilan edilmiş bulunan sirkülerde açıklanmış bulunmaktadır"* denilmektedir.

Ifaslardan çok olmakla birlikte kente yerleşik Levanten ailelerden büyük bir kısmının önemli ticaret alanlarının pek çok dalında etkinliklerini kuşaklar boyunca sürdürdükleri görülmektedir. Yabancı şirketlerin İzmir mümessilliği konusunda da Levantenler ön plandaydı. Levanten tüccarlar, sadece ticarete yer almıyorlardı. Diğer toplumlarla ilişki kurdukları noktalar vardı. Terzilik, berberlik hatta demircilik yapan Levantenlere bile rastlanırken daha çok Rumların ön planda olduğu doktorlar, dişçiler, eczacılar, mühendis ve mimarlar arasında da sayıları az değildi. Batı modasını izleyen butik, mağazaların ve müzik aletleri satan dükkanların büyük kısmı onların elindeydi ve Avrupa kültürüne adaptasyonu noktasında ilişkiler mevcuttu. Süreç içinde Levantenlerin az da olsa Rum ve Ermenilerle evlenmeleri, özellikle Levanten ailelerin ev işlerinde ve çocuk bakımında Rumların çalışması sonucu Rum ve Ermeni toplumların bir kesimi Levanten yaşantısını ve alışkanlıklarını kendilerine örnek olarak almaya başlamış, Avrupalı yaşamı benimsemiştir.

2.4.3. Ticaretin Merkezindeki Levantenlerin Toplumsal Özellikleri

Levantenler, esasen ne yerel azınlık gruplara benzemektedi ne de tamamen Avrupalı gibilerdi. Bu grup, Osmanlı halkı ile ortak bir yaşam sürdürmekle birlikte, ait oldukları kökenin sosyal ve kültürel alışkanlıklarını korumuşlardır. Gerek Osmanlı toplumunun gerekse birbirlerinin sosyal ve kültürel değerlerinden aldıklarıyla, farklı ve bu topluluğa özgü bir yaşam tarzi oluşturmuşlardır. İzmir kentinde yaşamış olan Avrupalı toplumların tümüne Levanten denmekle birlikte bunların içinde tamamen Avrupa kökenliler ile sosyal yaşam anlamında onlara en yakın reaya grub olarak nitelendirdikleri daha çok Rum toplumuyla yapılan evlilikler sonucu ortaya çıkan karışmış bir grup da yer almaktaydı. Levantenlerde bu tip bir ayrımla yerine varlık durumuna göre sosyal statü esas alınarak yapılmış bir kademeleştirme ve ayrımlı söz konusuydu. Avrupalılar için Levanten tanımlaması kullanılırken

halk içinde kentte yaşayan tüm yabancılara *Frenk* adı verilmektedir. Levantenlerin İzmir'e gelişinin temel nedeni, bütün Osmanlı Devleti ticaret bölgelerinde olduğu gibi, ticaret hacmi yaratacak pazar arayışydı. Özellikle 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılda Levanten topluluğun nüfusu çok hızlı bir şekilde artmıştı. Batı Anadolu'nun iç bölgelerine yayılma eğilimi ile de kent içinde ve hinterlandında ticari bir ağ yaratan Levantenlerin etkisi sonucu İzmir, Batının kabul gördüğü bir Osmanlı kenti haline gelmiştir.

Levantenler kıyı boyunca konutları, ticarethaneleri, kültür ve eğlence mekânları ile kent içinde kendilerine ait bir yerleşim alanı oluştururlarken sosyal kulüpleri, eğitim ve sağlık yapıları ve kiliseleri bulunmaktaydı. Başlangıçta Venedik, Ceneviz ve Fransızların etkisiyle Katoliklerin sayısal yoğunluğuna rağmen, özellikle 19. yüzyıl sürecinde Anglikanlarda belirgin bir artış olduğu gözlenmektedir. Bu dönemde, özellikle Anglikanların bir alt kolu olan Protestanlar güçlenmiş, buna paralel olarak kendi cemaatlerini ve kiliselerini kurmuşlardır.

Levanten toplumunun İzmir kentindeki varlığı ve etkinliğinin çok güçlenmesinde ana kırılma noktalarından biri, 1867 tarihinde yabancılara mülk edinme hakkının tanınmasıydı. Bu tarihten önce genellikle gayrimüslim Osmanlı tebaadan olan araçlar üzerinden ticaret yapan ve mülk edinememeleri nedeniyle belirgin bir fiziksel çevre oluşturamayan Levantenleri sınırlayan sadece Osmanlı kanunları değildi. Bazı Avrupa ülkeleri, vatandaşlarının anavatana aktardığı kaynağın kesilmemesi için tüccarların Osmanlı halkı ile ticaret dışında bağ kurmalarını tercih etmemektedir. Mülk edinmeyi serbest bırakın kanun çıktıktan sonra Levantenler, konutlar dışında özellikle İzmir ve yakın çevresi başta olmak üzere bütün Batı Anadolu'da büyük topraklar alarak çiftlikler oluşturdu. Bu konuda 1825 sonrasında Levant Kumpanyası'nın sona ermesiyle bağımsızlığını elde eden İngiliz tüccarlar başta gelmektedir.

Yaşam alanlarının ayrı olması itibarıyle Levantenler ile diğer toplumlar arası iletişim oldukça zayıftı. Kent merkezinde birbirinden kopuk alanlarda yaşamını sürdürün toplumlardan bazıları Bornova ve Buca gibi banliyölerdeki konutlarında komşuluk ilişkileri içindeydi. Bu banliyölerde sınırlar olsa da kent merkezi kadar net ayırmalar yoktu. Banliyö yaşamında farklı gruplar arasında komşuluk ilişkileri yanı sıra patron-hizmetli ilişkisi de mevcuttu. Yerel halktan kopuk yaşam, özellikle Levanten kadınların yaşantlarında göze çarpmaktaydı. Ticari hayatları nedeniyle Levanten ailelerin erkeklerinin yerel halkla iletişime girdikleri, buna karşın birçok Levanten kadınların Türk topraklarında doğup büyümelerine rağmen Türkçe bilmedikleri bilinmektedir.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Levanten toplumun, sosyal hayatın birçok alanında olduğu gibi, spor alanında da toplumu yönlendiren bir tutum içinde olduğu gözlenmektedir. Ticaret merkezlerinde eğlence dışında spor

İN de belli zamanlar vardı. Cumartesi günleri hiç iş yapılmaz ve bütün zaman eğlenceye ayrılrıdı. Özellikle Halep ve İzmir gibi tüccar sayısının yüksek olduğu yerlerde kış zamanlarında av partileri düzenlenirdi ve tüccarların çoğun kendi atlarını, köpeklərini ve atmacalarını beslerlerdi. Bu eğlenceler ve sporlar için kent dışındaki yazın sığaçından ve salgılardan kaçtıkları kır evleri bulunmaktaydı. Levantenler, mülkiyet hakkının çıkışmasıyla birlikte 1867 yılından itibaren spor aktiviteleri için kullanabilecekleri geniş araziler satın almaya başlamışlardı. Bu arazilerde futbol, koşu, golf, tenis müsabakaları düzenlenmekte, özellikle İngiliz toplumunun son derece düşkün olduğu doğa yürüyüşleri yapılmaktaydı. Bu toplumun öncülüğünde kente ilk müsabakalar düzenlenmişti: 1890'da futbol, 1891'de Avrupalı normlarda at yarışları, 1892'de atletizm, yelken ve bisiklet yarışları. Whittall, Rees, Forbes ve Giraud gibi önde gelen aileler yarışların düzenlenmesi ve katılımın genişlemesi konusunda başı çekmektedeydiler.

Levanten tüccarlar, kendi sosyal yaşamlarını ve anavatanlarındaki eğlence şekillerini mümkün olduğu kadar Levant'a taşımışlardır. Zaman içinde Frenk Caddesi'nde, Marina'da yer alan eğlence hayatını oluşturan kulüp, tiyatro, restoran, birahane, pastane, taverna gibi mekânlar Rıhtım boyunca konumlanmıştı. Önceleri yalnızca toplumsal ve etnik yapının etken olduğu ve Levantenlerin kullanımında olan bu mekânlarda, 19. yüzyılın sonlarında sosyal statü ve gelir seviyesi ön plana çıkararak başka toplumlardan insanlara da rastlanmaya başlanmıştır. Önceleri sadece Avrupa kökenlilere ait olan kulüp kavramı, 19. yüzyılda Osmanlı tebaasında olan azınlık gruplarca da kabul görmüş, ancak başlangıçta var olan kulüplere kabul edilmekleri dönemde özellikle Rumlar, Ermeniler gibi toplumlar kendi kulüplerini kurmuşlardır.

Hayatın keyfini çıkarmada ve eğlencede bütün Levanten toplumlar adeta yarış halindeydi; ancak bu konuda İngilizler biraz öndeydi. Abartılı baloların olduğu akşamlar ya tüccarların evlerinde ya da kabarelerde keyif kadehi ile kapanırdı. Herhangi bir seyyahın geliş bir balo vermek için bahane olurdu. Komisyoncular arasında her türlü kumar ilgi çekiyordu. Alfred Wood'a göre Sir William Trumbull, 1687 yılında İstanbul'a İngiliz büyükçisi olarak geldiğinde kumara ilgi o kadar yüksek bir seviyedeydi ki, genç tüccarlar hem kendilerinin hem de temsilcisi oldukları kişilerin her şeyle tehlikeye atıyordu. Trumbull tüccarların ilgilerini başka yere çekmek için bahçesine çimler üzerine kriket oyun sahası hazırlamıştı ve burayı bütün ticaret merkezlerinin kullanımına açmıştır.

Özellikle yaz aylarında, sosyal hayatın önemli bir bölümü olan tiyatro, konser ve baloların Levanten ailelerin sayfiye evlerinin yer aldığı Buca, Bornova, Seydiköy, Pınarbaşı gibi yerleşimlere kaymaktaydı. Bu dönemlerde özellikle Buca ve Bornova yerleşimleri, Avrupalı tüccarların gösterişli evleri ve geniş bahçelerinde düzenlenen partiler ve etkinliklerle bu eğlence

hayatına girmektedir. *Hümeysra Birol Akkurt'a* göre 19. yüzyıl ortalarına doğru kenti ziyaret eden *Francis Herve*, Bornova'daki Levanten yerleşimini özetle şu şekilde anlatmaktadır: "Sağda ve solda görülen tüccarların villalarının beyaz güler yüzlü duvarları birtakım sarımaşıklarla sardırılmış ve örtülmüştür. Ağaçlıklardan oluşan orman asıl binanın ahşap detayları ile uyum içindedir. Birbirine bitişik bahçeler olabildiğince güzel olup doğunun en nadide bitkilerini içermektedir. Bornova'da bu tür köşklerden en az 50 tane vardı. Geniş kapılar, bu köşklerin bahçelerine girişi sağlamaktadır. Bahçe girişlerinin her iki yanında taştan banklar bulunup buralarda aileler akşamüstüleri ve gurup zamanı oturma adedindeydiler. Karanlığın bastırmasıyla insanlar akşam çayı ve yemek için evlerine çekilirler. Daha sonra ziyaret ve partiler başlar. Öyle sanıyorum ki, Bornova'da eğer bir hastalık nedeniyle yerinde kalmamaktadır. Ya misafirleri olur, evde parti verirler ya da bir başkasına giderler. Partiler, genelde gece yarısı saat 12 civarında sona erer. Bu tür partilerden dönen gruplarla gece yarısından sabahın birine kadar her köşeyi dönüşte karşılaşabilirsiniz. Daha sonra zarif köşklerin o denli davetkâr olduğu köy, uykusuna ve sessizliğe gömülür. Bornova'da Türklerin, bazı Yahudilerin ve birkaç Ermeni ailenin oturduğu mahalle ise oldukça doğu stilindedir".

Levanten ailelerin Bornova'daki ziyaret ve eğlenceleri Rumlar ve Ermeniler tarafından da zaman içinde benimsenmiş ve özellikle üst gelir grubu aileler tarafından aynen uygulanmıştır. Zaman içinde oluşan kent merkezi ve Bornova-Buca ağırlıklı banliyöde ikili Levanten yaşamlarında bazı aileler her iki yerleşimde de var olmuştu. Bununla birlikte Bornova ve Buca yerleşimlerinde ikamet eden Levanten ailelerin büyük bir kısmının varlıklı, güç sahibi oldukları, bütün yerleşim ve hatta İzmir kent merkezindeki Levanten toplum üzerinde dahi etkileri olduğu görülmekteydi. Levantenlerin kendi içlerindeki bu sınıf farklılaşmasını *Hümeysra Birol Akkurt'un* aktarımıyla *Alain Giraud'nun* 2003 yılında yaptığı şu değerlendirmesi net bir şekilde ortaya koymaktaydı: "Biz Bornovalılar, kendimizi üst tabaka olarak gördük. Bir de Bucalılar... Aslında Bornovalılar ve Bucalılar tek bir gruptu denilebilir, partiler, eğlenceler, iş, birlikte... İzmirliler ise farklıydı. Biz aristokrat, onlar şirketlerimizde çalışan memurlar, düşük tüccarlar... Yani biz öyle görünüyorduk..."

Rauf Beyru'nun çalışmasında belirttiği üzere *N.Parker Willis* adlı Amerikalı bir gezgin, 1832 yılında geldiği İzmir izlenimlerini, 1856 yılında yayımlanan *Summer Cruise in the Mediterranean* adlı kitabında şöyle aktarmıştı: "İzmir sosyetesinin, gördüğüm bütün diğer kentlerde rastladıklarından çok daha üstün yönleri vardır. Varlıklı tacir ailelerinden oluşan ve Türk toplumundan tamamen ayrılmış olarak kentin belirli bir kesiminde yaşayan bu grup, yalnızca kendi konsoloslarına karşı birtakım sorumluluklar taşıır. Bu konumlarıyla, kente kendilerinden üst düzeyde herhangi bir asaletin yer almadığı, aksine, yalnız alt düzeyde bağımlı kişilerin

bulunduğu bu topluluk, Amerika'da bile rastlanmayan içten bir eşitlik ilkesi içinde yaşamını sürdürmektedir. Bu grupta çeşitli Batı ülkelerinden buraya gelmiş olanlar yer alır ve Avrupa'nın belli başlı dilleri, bunların hepsince konuşulur. Konukseverlik, günün güç koşullarını değil, geçmişin altın dönemini anımsatan düzeydedir. Çeşitli dillerin ve duyguların serbestçe karışımının sonucu, aralarında belirli bir duygusal ve davranışsal özgürlüğü ve karşılıklı bilinçlenme nedeniyle, ticaret mesleğini uygulayan insanlarda pek rastlanmayan özgür ve neşeli bir yaşam biçimi bu insanların ortak özellikledir...".

Levanten toplumlar spor, sanat, kültür ve eğlence hayatındaki etkin rolünün yanı sıra eğitim alanında da belirgin bir rol oynamıştı. 18. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlandığı gözlenen eğitim kurumlarının, önceleri sadece ait oldukları etnik gruplarına eğitim vermeyi hedefledikleri, ancak takip eden süreçte kültürlerini yasma amacıyla diğer etnik ve hatta dini gruplara da kapılarını açtıkları görülmekteydi. 19. yüzyıl sonunda, büyük çoğunluğu dini kuruluşların yönetiminde olan 23 yabancı okulun varlığı bilinmekteydi. Kent içinde yabancı gruplara hizmet veren çeşitli eğitim kurumlarının bulunmasına rağmen, Levanten toplumun, özellikle erkek çocukların, eğitim için Avrupa'ya gittiği ve Avrupa'da kökenlerinin olduğu ülkede eğitim aldıkları gözlenmekteydi. Eğitim kurumlarının yanı sıra, toplumun kültürel birikimini ve gelişimini etkileyen gazete, dergi ve matbaalar da büyük bir kısmı Avrupalı gruplar ve onları model almış olan Rum ve Ermeni toplumu temsilcilerinin kontrolündeydi.

Levanten aileler gerek ticari alanda gerekse sosyal yaşamda birbirleriyle bütünleşmişti ve birçok Levanten aile özellikle evliliklerle iç içe geçmiş durumdaydı. Hem kent merkezinde hem de banliyölerde söz sahibi olan Whittall, Rees, Edwards, Forbes, Pagy, Paterson, Giraud, Balladour, Charnaud, La Fontaine, Russo, Aliberti, Aliotti, De Jongh gibi aileler kendi kökenlerinin dışında başka ülkelerin koruması altında hareket edebiliyorken, evliliklerle zaman içinde hangi kökenin mensubu oldukları oldukça karışıyordu. Bornova ve Buca Levanten toplumu içinde sırvilen bazı aileler, Avrupalı toplumlar içinde olduğu kadar kent bütününde de önemli bir yere sahipti. 19. yüzyıl başlarından itibaren Punta'nın endüstri tesislerinin kurulum alanı olmasına birlikte varlıklı Levanten aileler geniş araziler almış, yatırımlar yapmışlardır. Levanten aileler içinde Giraud ve Whittall aileleri ön plana çıkarken bu aileler hem birbirleriyle hem de diğer ailelerle iç içe geçmiş durumdaydı ve bu iki büyük ailenin yıllar içinde iç içe geçmiş öyküleri Levanten toplumun bu yönünü oldukça net özetlemektedir.

Giraud ailesinin kente gelip yerleşen en eski ferdinin Jean Baptiste Giraud olduğu tahmin edilirken, kendisi 1742 yılında Fransa'da Antibes'de doğmuştur ve 1780'lerin başında gelip ticaret ağını kurmuştur. J.B. Giraud and Co. Şirketini kurmuş ve ölünceye kadar Fransız toplumu içinde ön planda yer

almıştı. 1787 yılında Venedik Konsolosu Louis Cortazzi'nin kızı ile evlenmişti. Bu evlilikten iki oğlu ve bir kızı olmuştu. Jean Baptiste Giraud, birçok Levanten gibi memleketi ile bağına koparmamış ve ticaretten kazandığı serveti hayatının sonuna doğru gemiyle Fransa'ya göndermişti. Ancak bu gemiler İngilizler tarafından ele geçirilince bütün servetini kaybetmişti. Çocuklarına Frenk Caddesi'nde bir ev, Bornova'da bir köşk ve mücevherler bırakmıştı.

Jean Baptiste Giraud'nun kızı Magdalaine Victorie Blanchet ise 1811 yılında babası öldüğünde 21 yaşındaydı ve kısa bir süre sonra yine önde gelen ailelerden birisi haline gelecek olan Whittall ailesinden Charlton ile evlenmişti. İzmir'deki ilk Whittall olan Charlton Whittall babası ile aynı taşıyordu ve Liverpool'da dünyaya gelmişti. 1809 yılında 18 yaşındayken Breed and Co. Şirketinin temsilcisi olarak İzmir'e gönderilmişti. Şirket kendisine maaş bağlarken aynı zamanda kendisine iş yapma konusunda onu serbest bırakmıştı. 1811 yılında maaşlı çalışmaya son vererek kendi işini kurmayı başaran Charlton Whittall şirketine kendi ismini vermişti. Oldukça hızlı bir şekilde yükselen genç Whittall bir yıl sonra Levant Kumpanyası'na kabul edildi. Beş yıl sonra da küçük kardeşi James Whittall'ı yanına aldı. O da İzmir'e geldiğinde henüz 19 yaşındaydı.

Giraud ailesi tarafında ise Jean Baptiste Giraud'nun büyük oğlu Alexander Jean Baptiste, 1802'de 13 yaşındayken Fransa'ya tahişle gönderilmişti. 1805 yılında 16 yaşındayken İzmir'e döndü ve babası öldüğünde o da kız kardeşi gibi yirmili yaşlarının başındaydı. Bornova'da Francoise Plates ile evlendi. Kızlarından Magdalen Blanche, James Whittall ile evlenirken diğer kızları Helena ise Rus konsolosu ile evlenmişti.

Jean Baptiste Giraud'nun küçük oğlu Frederic İzmir'de büyük bir otelin sahibinin kızı Marie Gion ile evlenmişti; ancak henüz 40 yaşındayken hayatı veda etmişti. Aynı şey James Whittall'ın başına da gelmiş ve 38 yaşında hayatı veda etmişti. Frederic Giraud'nun oğlu Jean Baptiste, Kont Hochepied'in kızı Anne Marie, kızı da Kont Edmond de Hochepied ile evlenmişti. Hochepied ailesi de Giraud'lar gibi Fransızdı ve 17. yüzyıldan bu yana İzmir'de Seydiköy'de (Gaziemir) yaşıyorlardı. Aile orada tam bir hanedan hayatı sürdürmektedi. Aileden Fransa ve Hollanda konsolosları vardı.

Whittall ailesi de ağırlıklı olarak Bornova'ya yerleşmişti. Pek çoğu Fransız Protestanı olan ve ağırlıklı Fransızca konuşulan bu bölgede hemen hemen her evden Whittall ailesinden birisiyle evlilik yapan birisi çıkmıştı. Aile bu karmaşık akrabalık ilişkileri içinde çoğu İngiliz olmak üzere birçok milletin karışımından meydana gelen çok büyük bir aile haline gelmişti. Aile su dağıtım sisteminden yollara kadar birçok varlığın sahibiydi ve kendilerine ait bir kilise vardı. 1857'de yaptırılan kilisenin papazı aile tarafından seçili ve

maası da aile tarafından karşılanırdı. Whittall ailesi, 20. yüzyıl başlarında ülkenin çeşitli yerlerinde 48 işyerine sahipti.

2.4.4. Levantenlerin Yerleşim Alanlarının Dağılımı

İzmir'de yaşayan Levanten toplum, kent bütünündeki yaşama alanlarında görülen belirgin etnik gruplaşmalarla kıyı boyunca, Frenk Caddesi ve çevresinde bir yayılma göstermişti. Süreç içinde nüfusun artması ile kuzeye doğru genişlemişler; rıhtımın inşası ile de oluşan dolgu alanı da kullanmışlardır. Bu topluluğa ait bir diğer yaşam alanı, kent çevresinde konumlanan çevre yerleşimleri yani banliyölerdi. Önceleri sayfiye olarak belirlenen, ancak zamanla temel yaşam alanları haline dönen bu yerleşimlerden başlıcaları Bornova, Buca ve Seydiköy'dü.

Kent Merkezi

Levanten toplumun kent merkezindeki yaşam alanı Pasaport ile Punta (Alsancak) Burnu arasında kalan ve yaklaşık olarak bugünkü Alsancak'a denk gelen bölge olarak tanımlanabildi. Bu bölgenin merkezi olan Frenk mahallesindeki yaşamda 16. yüzyıldan itibaren İngiliz, Fransız, Hollandalı, Venedikli ve Cenovalılar başta olmak üzere sanki birçok küçük devletçik var gibiydi ve burada yaşayan her toplum kendi konsolosuna bağlıydı. Bu toplumlar için valinin ya da yerel yöneticinin otoritesi ile dengeli bir şekilde giden bir konsolos yönetimi söz konusuydu.

Levantenlerin kent bütününde kıyı boyunca yerleşmelerinin en önemli nedenlerinden birisi ticaretlerini kontrol altında tutma olanağını yaratmasıydı. Birbiri ile ilişkili, hatta birçoğunda güvenlik nedeniyle çatı katlarından birbirlerine geçiş veren, cephe görünümündeki dışa açılımlara rağmen demir kepenkli açıklıkları ile korunaklı sıra evlerde yaşayan toplumlar, kente sık sık meydana gelen depremler, veba salgınları, ayaklanmalar gibi farklı nedenlerden dolayı limanda bulunan gemilerle kaçmaya hazır bir durumda yaşamaktaydı. Bu gibi durumlarda sıçındıkları bir diğer seçenek ise kent çevresine dağılmış banliyölerdi. Frenk Caddesi üzerindeki evlerin avluları denize kadar uzanırken deniz boyunca uzanan rıhtıma yanaşan küçük tekneler mallarını buraya boşaltıyorlardı. Seyyahların anlattıklarına göre cadde oldukça dardı ve yüklü bir deve caddeden geçerken yanından geçmek oldukça zordu. Rıhtım yapımı öncesi, Frenk Caddesi'nden denize açılan ferhanelerin (avlulu geniş bina, büyük han veya kervansaray) belirdiği bir kullanım görülüyordu. (Frenk tacirlerinin ev depo ve işyerlerinin bulunduğu dar pasaj ve geçitlerin girişleri akşamları kapatılmaktaydı).

Önceleri Frenk Mahallesi'nde yaşamakta olan Levanten toplum 19. yüzyıl sonundaki gelişmelerle Rıhtım ve Punta'yı da yerleşim yeri olarak gündemlerine almıştı ve Frenk Mahallesi değerini bir miktar kaybetmişti. Yeni

yerleşimlerin açılmasında Rıhtımın inşası yanı sıra tren yollarının gündeme gelmesi ve Aydın-İzmir demiryolu hattının tesis alanı olarak Punta bölgesinin gelişime açılması da etken olmuştu. Bu dönemde aristokrat ve/veya üst düzey burjuva Levantenler olarak tanımlanabilecek grupların yanı sıra üst düzey idari görevle İzmir'de bulunan konsoloslar ve şirket temsilcileri rıhtım boyunca yerleşirken, orta sınıfı oluşturan küçük ticarethane sahipleri ve memurların konut alanları ise rıhtıma paralel iç alanlarda, Frenk Caddesi'nde ve Punta'da kalmıştı. Rıhtımın inşası ile Avrupalı toplumların konut alanlarında gözlenen bu yer değiştirmeye, Avrupalı topluluğun çevresinde yer almayı hedefleyen azınlık gruplarının da yer değiştirmesine neden olmuştu. Varlıklı Levanten nüfusun Rıhtımın yanı sıra Bornova, Buca gibi banliyö yerleşimlerine kaymasının ardından orta sınıf Levantenlerin yanı sıra gayrimüslim Osmanlı tebaası ve nadiren Müslümanlar da Punta'ya yerleşmeye başlamışlardı.

Hümeyra Birol Akkurt'a göre Punta alanını kuzey güney doğrultusunda ikiye bölen aksın yanısı bugünkü Kıbrıs Şehitler Caddesi'nin doğu bölgesinde imalathane, tamir ve bakım atölyeleri, depolar, işçi sınıf için oluşturulmuş lojmanlar gözlenmekte, batı bölümünden ise Levanten ve varlıklı azınlıklara ait saygınlık konutları yer almaktaydı. Frenk Caddesi ve civarındaki Madamachan, Saint George, Saint Demeter gibi sokaklar Avrupalı stilindeki mağazaların müşterilerine Avrupa mallarını sunan bir alışveriş merkezi haline dönüşmüştü ve bu bölgede Paris standardında birçok hazır giyim mağazası bulunmaktadır.

Banliyöler (Bornova, Buca, Seydiköy)

Levanten topluluğun kent merkezi dışında çevre yerleşimlerde de yaşadıkları görülmektedir. 18. yüzyılın sonlarına doğru kent merkezinde yaşayan Levantenler, nemli ve sıcak iklim şartları, veba salgınları ve iç ayaklanmalardan uzaklaşma istemleriyle ikincil konut alanlarına ihtiyaç duymuşlardır. Önceleri yaşayan nüfus itibarıyle birer köy ya da küçük kasaba niteliğinde olan Bornova ve Buca başta olmak üzere Hacılar, İşıklar (İşikkent), Cordelio (Karşıyaka), Kokluca, Mersinli, Narlıköy, Pınarbaşı ve Seydiköy (Gaziemir) olarak sıralanabilecek yerleşimler Levanten grubun Avrupalı kimliklerini sergiledikleri ana yaşama alanları haline getirmiştir.

Bu yerleşimlerin hemen hepsinde Rum nüfus da yoğun olarak yer alırken Türk, Yahudi ve Ermenilere de rastlanmaktadır. Bu yerleşimler arasında Bornova ve Buca barındırdıkları Avrupalı nüfusun sayısal yoğunluğu ile dikkat çekiciydi ve bu iki bölgenin 19. yüzyılın ikinci yarısında ön plana çıkışında en önemli faktör demiryollarıydı. İzmir-Aydın demiryolu hattının kente giriş yaptığı Buca ve İzmir-Kasaba demiryolu hattının kente bağlantı durağı olan Bornova yerleşimleri diğer çevre yerleşimler arasında sivrilmiştir. Yerleşimlerin gelişmesi ve Levanten nüfusun artmasına yol açan

bir diğer etken ise, yabancılara mülk edinme hakkının tanınmasıydı. Diğer yerleşimlere nazaran geç bir tarihte banliyö kimliğini kazanan Seydiköy, önce aynı demiryolu hattı üzerinde konumlanan Buca yerleşiminin daha da önem kazanması, sonra da 20. yüzyıl başına kadar bir mesire yeri olan Karşıyaka'nın önem kazanması ile değerini yitirmiştir.

Tarihsel süreçte gelişen bazı toplumsal olaylar bu yerleşimlerdeki mimari yapılanmanın şekillenmesini de etkilemiştir. 1738'de Sarıbeyoğlu ve adamları tarafından İzmir ve banliyölerdeki Levantenlerin evlerinin yağmalanması, çevre yerleşimlerdeki güvenlik sorununu gündeme getirmiştir. Bu olayın devamında Levantenler tarafından köşklerin çevresine sur misali yüksek duvarlar yaptırılmıştı. Sorun karşısında alınan tedbirler yeni bir yaklaşım getirmiştir, Levanten toplumların dışa kapalı, kendi içlerinde bir sosyal yaşam sürdürün bir grup olarak, bir nevi burjuvazi tarzında yaşamalarına neden olmuştur.

2.4.5. Banliyölerdeki Tarihsel Gelişim ve Levantenler

Bornova Yerleşiminin Tarihsel Gelişimi

İzmir'deki yerleşimlerin tarihçesine bakarken bahsettiğimiz üzere Bornova'da yerleşim, ilginç bir tesadüfle ünlü Levanten ailelerden olan Giraud ailesinin çiftliğinin bulunduğu bugünkü Bornova Anadolu Lisesi arazisi içinde yer alan İpeklikuyu Höyüğünde ve yakındaki Yeşilova Höyüğünde başlamıştı ve bu tarih Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağrı'na dek uzanmaktadır. Cumhuriyet'in ilanının ardından resmi olarak Bornova adını alan yerleşim Osmanlı döneminde Birunabad, Burunabad, Burunova gibi birçok farklı isimle anılırken bunlardan Birunabad teriminin Farsça'da dışındaki kent anlamına geldiği ve İzmir'in çevre yerleşimi olması nedeniyle bu adı aldığı öne sürülmektedir. Yerleşimin ovaya bakan burun şeklindeki bir tepe üzerine yerleşmesi nedeniyle Burunova veya Burunabad olarak anıldığı da belirtilmektedir.

15. yüzyıldan itibaren Bornova, çevre köyler için bir pazar merkezi olması itibarıyle bir köyden çok, küçük bir kasaba niteliği taşımaktaydı. Bornova ve çevre köyleri ekonomisi geniş ölçüde tarımsal bir nitelik göstermekteydi ve Manda köyünde çeltik tarımı oldukça önemliydi. Bunun dışında buğday ve arpadan başka mercimek, susam, nohut, bakla gibi ürünlerin yanısıra, pamuk, keten, kenevir gibi sanayi bitkileri kapsamında ele alınabilecek ürünlerin de tarımı yapılmıyordu. Çeşitli meyveler ve zeytin de ekonomiye önemli bir katkıda bulunmaktaydı.

Ersin Doğer'e göre 19. yüzyılın başlarında yerleşimi ziyaret eden Francis Herve, Bornova ve buradaki toplumun yaşama alanları ve yaşamlarına ilişkin detaylı tanımlar aktarmaktadır; "Sağda ve solda

gördüğümüz, tacirlerin villalarının kafesli balkonları ve beyaz güler yüzlü duvarları birtakım sarmaşıklarla sarılmış ve örtülmüştür. Villalardan pek çoğu son derece sevimli, bir kısmı ise büyük bir zevki simgelemektedir. Birbirine bitişik bahçeler olabildiğince güzel, doğunun en nadide bitkilerini içermekte... Bornova'da bu tür köşklerden en az 50-60 tane vardı. Geniş kapılar bu köşklerin bahçelerine girişi sağlamaktaydı. Girişin her iki yanında belki bir düzine insanın oturabileceği taştan sıralar, banklar bulunur. Buralarda grup zamanı aileler oturma adetindedir... Akşam karanlığın bastırmasıyla çeşitli gruplar akşam çayı ya da yemek için evlerine çekilirler. Yemek... Ve daha sonra ziyaret ve partiler başlar. ...hiçbir aile geceleri yalnız kalmamaktadır. Ya misafirleri olur, evde parti verirler ya da bir başkasına giderler. Bu tür partilere gece yarısından sabahın birine kadar her köşeyi dönüşte karşılaşabilirsiniz. Daha sonra zarif köşklerin o denli davetkâr olduğu köy sessizlige gömülüür... Bornova'da Türklerin, bazı Yahudilerin ve Ermenilerin oturduğu mahalle ise oldukça Doğu stilindedir. Çarşı asmalarla örtülüdür."

Osmanlı yerleşimlerinin tümünde gözlenen, merkezi camiinin etrafında çarşı ve Müslüman konut alanlarını oluşturma geleneği Bornova'da da görülmekteydi. Yahudi ve Ermeni grupların yaşama alanlarının, Türk mahalleleriyle birlikte yamaç üzerine yayılmış olduğunu belirtmek mümkündü. Yerleşimin güneyinde Levanten konut alanları yer almaktaydı.

Hasan Zorlusoy'a göre ise Fransız gezgin ve bitki bilimci Victor Fontainer'in 1820'lerde Bornova'ya dair gözlemleri şu şekildeydi: "Birkaç gün geçirmek üzere Bornova'ya gittim; tüm sakinleri arasında var olan birlik dikkatimi çekti, yabancılara karşı gösterdikleri sıcak konukseverlige de hayran kaldım. Fransızlar, İngilizler, İtalyanlar, hepsi tam bir uzlaşı içinde yaşıyorlardı; farklı ulislardan insanların bir arada oluşları topluma büyük bir çekicilik veriyordu. Levantenler diğer ülkelerin sakinleri üzerindeki büyük üstünlüklerini işte bu karışımılarına borçlular. Doğrusu, onların hiç yer değiştirmediklerini, değişik değişik bilgilere sahip oldukları, çok az insanın kendini ayrı tutabildiği o ulusal önyargılardan hiçbir tarafından yönetilmeklerini fark edemezsiniz. Her düzeyden yabancılar görmeye çocukluklarından itibaren alışmışlardır. Rumca, İtalyanca, Fransızca, hatta çoğu zaman İngilizce ve Türkçe bilmeyen yok. Yazını ve bilimleri bizden daha az okumuşlar ama sanırım edindikleri pratik bilgiler bizim aldığımız sıradan eğitime yeğlenir. Kadınlara gelince, ciddi bir eğitime sahip olmaları ender görülüyor; hatta birçoğu yazma bile bilmiyor. Ama çok erkenden sosyetede yaşadıkları, tüm dilleri aynı kolaylıkla konuşuyor olmaları nedeniyle güzellikten ve doğallıktan nasiplerinin olup olmadığını bilmiyorum. Avrupa görmüş olup da kendini kötü bir ses tonıyla, beceriksiz ve ödünc alınmış davranışlarla fark ettiren bir tek kadın yok, oysa yurdundan alınıp götürülmüş bir Fransız ya da İngiliz kadın edindiği yabancı biçimleri her zaman korur".

19. yüzyılda Bornova'da kozmopolit nüfusuna paralel olarak Hristiyan toplumun dini alanlarının yanı sıra, iki cami ve bir sinagog bulunmaktadır. Bu yüzyılın sonunda, yerleşim merkezinde yer alan Katolik kilisesine yakın bir noktada konumlanan bir Rum-Ortodoks kilisesi ile Ermeni cemaatine hizmet veren Ermeni Kilisesi vardı. 19. yüzyıl İzmir Levanten toplumunda Protestanlar etkindi ve bu dönemde kent bütününde kurulan üç Protestant kilisesinden birinin Bornova'da olması, bu yerleşimin önemini kanıtlamakta ve yerleşimdeki Anglikan toplumun gücünü göstermektedir. Bornova'da ilk Anglikan Kilisesi Saint Maria Magdalena, Charlton Whittall tarafından 1837'de Bornova Protestan camiasına hediye olarak yaptırılmıştır. Muhabazakâr bir Protestant İngiliz olarak tanımlanan Charlton Whittall, yalnızca kilise yaptırırmakla yetinmemiş, ayrıca kilisede görev alacak rahibelerin yetiştirilmesi için bir Rahibe Okulu inşa ettimiştir.

Bornova'nın ilk kez sağlıklı bir ulaşım hattı ile kente bağlanması, 1861 yılında ücretli karayolunun yapımı ile gerçekleşmiştir. Bornova yerleşiminin demiryolu hattına ve bu hat ile kent merkezine bağlanması 1865'te gerçekleşmiş, Basmane-Kasaba demiryolu hattının bir durağı olmuştur. Costantine Ivomos 1868'de Bornova'yı betimlerken "İzmir'e iki saat uzaklıktır. Önceleri oraya iki yol vardı; Kervan Köprüsü yolу ve Bornova İskelesi'ne kadar giden deniz yolu. Bu köy iskelesinin yan yolunda koca bir çınar görüyoruz, belki bin yaşından büyük. Bugün bu iki yol da terk edilmiş. Bir şirket tarafından yapılmış iki tarafı ağaçlıklı bir yol kentin kuzey ve kuzeydoğusunda koyun bir kısmını kıyıdan izliyor, Meles çayının neredeyse denize dökündüğü yerden ve eski Kervan Köprüsü yoluun ortasından geçiyor... Köy günden güne büyüyor. Güzel evler ovada, Göçmen Ovası denilen yerde ve yenice birkaç evin yapımına başladığı Bornova İskelesi'nin yakınında bulunuyor. Yukarı mahallelerde genel olarak yalnızca yoksul evler var. Çok güzel donanmış bir pazaryeri ve oldukça geniş bir halk hamamı var. Köyde iki cami, biri eskinden Bizans kilisesiydi, bir kilise ve küçük bir Rum kilisesi; Mösyo Whittall'in mülkü olan küçük bir kilise, köyün içinden geçen ve Homeros'un Acheleus'u olan bir çayın sağ kıyısında bir Ermeni kilisesi, bir Katolik kilisesi ve bir havra var. Rumların burada iki okulu var, biri erkekler, diğeri kızlar için. Yardımsever bacıların burada bir hayır kurumları var ve burada kız ve erkek çocuklara eğitim veriyorlar. İyi donanmış bir hastaneleri ve bir de eczaneleri var. Yoksullar burada ilaçlarını bedavaya alıyorlar. Bir İngiliz olan Mösyo Turrell'in bu köyde İngilizce, Fransızca ve Rumca eğitim için bir okulu var" diye anlatmaktadır.

19. yüzyılda Bornova sadece orada oturanlar için değil, tüm kentliler için bir çekim merkeziydi. Bornova'da yaz aylarında devamlı olarak kalanların dışında, güzel havalarda, buraya günübirlik gelenlere de sıkça rastlandığı görülmektedir. 19. yüzyılında sonrasında nüfusu kiş aylarında 8 bin kişi civarında iken yazın nüfusu çok artan Bornova her geçen gün gelişmektedir.

ve bunun sonucunda 1881 yılında belediye teşkilatı kurulmuştu. Bu tarihe kadar hizmetler İzmir Belediyesi 2. Dairesi üzerinden verilmiştir.

Buca Yerleşiminin Tarihsel Gelişimi

Buca'nın antik çağlara kadar giden eski bir yerleşim bölgesi olup aynı zamanda Kral Yolu'nun bu yerleşimin yakınından geçmesi bölgenin önem kazanmasında etkili olmuştu. İyon göçü sırasında M.Ö. 7. yüzyılda kurulduğu tahmin edilen yerleşim bölgesi, daha sonra Lidyalılar, Persler, Büyük İskender, Pergamon, Roma dönemlerini de yaşamıştı. Bizans döneminde bugünkü Buca'nın 5 km doğusunda Lundru ya da Lundruka Çiftliği olarak anılan yerde bir köy bulunmaktadır. Yine bu çevrede Bizans dönemine ait mermer ve sütun parçaları bulunmuştur. Bunlardan başka, Kançesme (şimdiki Gürçeşme) yolu üzerindeki Karakapı mevkisindeki Roma kalesi kalıntıları, Meles çayı üzerindeki Roma ve bunların daha kuzeyindeki Bizans su kemerileri bu yörede oldukça gelişmiş yerleşmeler bulunduğunu göstermekteydi.

Başlangıçta Buca yönetimsel olarak Seydiköy ilçesine bağlı bulunmaktadır. İzmir'in kuzeydoğusunda yer alan yerleşim Osmanlı döneminde yoğunlukla Rum azınlığın ve aynı zamanda Türklerin de yer aldığı bir köy olmuştu. Buca'daki Rum nüfus 18. yüzyıldan itibaren belli zamanlarda ve bazı olayların etkisiyle gelişmiştir. 19. yüzyılın ortalarına degen yerleşime ulaşım bir patika üzerinden, eşek ve katırlarla yapılmakta, araba kullanılmamaktaydı. Buca'nın yaşadığı değişimde kırılma noktası 1860 tarihinde Aydın demiryolu hattının bir durağı olarak kent merkezine bağlanmasıydı ve bu durum Levantenlerin konut alanı olarak buraya yönelmesine yol açmıştır. Bu dönemde Buca, İzmir kent bütününde var olan Avrupalı toplumların ana yerleşim alanlarından biri haline dönüşmüştür, nüfus hızla artmıştır. Demiryolu şirketi yöneticilerinin de yerleştiği bir köy olarak ünlenen Buca, İngiliz köyü olarak tanımlanacaktır. 19. yüzyıl başında yerleşimde bir Ortodoks, bir Katolik, bir Protestan kilisesi ve bir Cami bulunmaktadır. Rumların kendi erkek ve kız okulları da mevcuttur. Avrupalıların açmış olduğu okulların yanı sıra çocukların bu okullara da gönderiyorlardı.

Hasan Zorlusoy'a göre Alexix de Valon, 1842'de yaptığı ziyaret sonrasında "Buca çölü ortasında bir yeşillik adacıği gibi yükseliyordu; kumul bir ovaya gökten düşmüş bir zümrüttü adeta. İngilizler bu bahayı sahiplenmişler ve serin gölgeden altına kendilerine anayurdun yeşil çimenlerini ve nefis kir evlerini anımsatan yazılık evler yapmışlar. Nar ve limon ağaçları kitleleri çoğu İtalyan zevkinde yapılmış olan bu villaları doğu güneşinin kavuruculuğundan koruyor. Duvarlarının beyazlığı göz kamaştırıyor, bahçelerdeki bol kumlu patikalar bu konutların iç düzenlemelerine bakanların zarafetini gösteriyor. Ustaca taşınan derecikler

çayırların içinden geçtikten sonra şurada burada fışkıran sular halinde yükseliyor ve şapır şapır mermer havuzlara dökülüyör”.

Buca, Rum ve Türk nüfusun yanı sıra Levantenlerin sayfiye evlerinin de yer almasıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında Bornova'ya paralel bir gelişim göstermişti. Bir süre sonra ise pek çok Levanten aile Buca'da kalıcı olarak yaşamaya başlamıştı. Bucalı pek çok Rum bu ailelerin evlerinde hizmetli olarak ya da şirketlerinde ve fabrikalarında işçi olarak çalışmıştı. Aynı süre zarfında Buca'da okullar da açmışlar ve Bucalılar çocuklarını burada okutma olanağına kavuşmuşlardı. Ayrıca Buca'ya kalıcı olarak yerleşmiş olmaları sonraki yıllarda çeşitli dini eğitim veren kurumların ve otellerin açılmasına da vesile olmuştu. Levanten ailelerin de büyük etkisiyle henüz 1800'lü yılların ilk yarısında Buca'ya şebeke suyu gelirken Buca'ya demiryolunun gelmesinde de Levanten ailelerin büyük etkileri vardı.

Buca kadar, onun yanılarındaki *Paradis*, *Paradiso*, *Paradise*, *Cennet* gibi isimlerle de anılan şu anki Şirinyer de rağbet gören yerleşim alanlarından birisiydi. Bir gezgin olan *Eduard Wilhelm Schulz, Reise In Das Gelobte Land Im Jahre 1851* (1851'de Vaad Edilmiş Topraklarda Seyahat) isimli eserinde Şirinyer'den “*Dün akşam Majestelerinin limanda bulunan savaş gemilerinin subayları Great Paradise-Büyük Cennet denilen romantik bir yerde büyük bir piknik düzenlediler. Kalabalık bir genç kızlar topluluğu, Buca, İzmir ve Bornova'dan, peş peşe, eşekler, katırlar ve atlarla gelerek ya da yaya olarak yürüyerek burayı doldurdular... Kimi kırmızı, kimi mor, kimi mavi ipekleyle karışık altından yıldızlı, püsküllü, hoş görünümlü küçük başlıklar giymiş bu hanımların arasında, yer yer, çok güzelleri de göze çarpmaktaydı. İçlerinde pek çok güzel Rum kızları da vardı, ancak hepsi Avrupalı giysiler içindeydi... Danstan önce gruplar halinde, çevrenin antik köşelerini gezmek üzere, çeşitli yürüyüş partileri düzenlendi*” diye bahsetmekteydi.

Rauf Beyru'ya göre İngiliz gezgin ve yazar Charles G. Addison “*Buca'da hanımların en çok sevdikleri eğlencelerden biri, akşamüstüleri yakınlardaki bir bağa gidip, kuyu başlarında gür ağaçların gölgesinde olan bir yere oturmak ve bir yandan birbirleriyle konuşup sohbet ederken, bir yandan da dalından kopardıkları taze üzümleri yemektir. Üzümler hem yıkanması hem de soğutulması için önce kuyulara sarkıtilır. Üzümlerin, bu şekilde yıkanıp yenmesi İzmir'de adet haline gelmiştir*” diye ifade etmekteydi.

Buca'nın yerleşim merkezinde konumlanan büyük çarşının yanı sıra Levantenlerin kontrolü altındaki tenis kulübü olarak inşa edilmiş İngiliz kulübü, golf kulübü ve düzenli at yarışları yapılan koşu alanı bulunmaktadır. Feyyaz Erpi'nin bir çalışmasına göre 1838 yılında inşa edilmiş olan Manol Otel yerleşimin hareketliliğini göstermekteydi. Buca'da 1820'lерden beri var olan, Helen stilindeki açık hava tiyatrosu amatör ve profesyonel gruplar

tarafından kullanılmaktaydı. *Hümeysra Birol Akkurt'a* göre 1905 Aydın İl Yılılığı'nda Buca'da yaklaşık 4.000 kişinin yaşadığı, 1.000'den fazla hane olduğu, genellikle İngiliz tüccarların konutlarının bulunduğu ve bu dönemde sokakların havagazı ile aydınlatıldığı belirtilmektedir. Yerleşimdeki Müslüman Türk toplum ile ilgili çok az bilgiye ulaşılabilirken yerleşimin kuzey bölümünde Türk topluluğun yaşamını sürdürdüğü bilinmektedir. Yerleşimin demografik yapısının oluşmasında, Levantenlerin ve Rum nüfusun yanı sıra, Balkanlardan gelen göç de etkendi. Buca'da belediye teşkilatı 1898 yılında kurulmuştu ve belediye azalarının çoğu Rumlardan oluşmaktadır.

Seydiköy (Gaziemir) Yerleşiminin Tarihsel Gelişimi

Levantenlerin yaşadığı ve yazılık evlerinin bulunduğu üçüncü bir bölge de Seydiköy (Gaziemir)'dü³⁷. Helenistik dönem ve daha sonra Roma ve Bizans dönemlerinde bir yerleşim bölgesi olan bu bölge dini anlamda da önemlidiydi. Bazı kaynaklarda Sevdiköy olarak ifade edilen, 14'üncü yüzyıldan itibaren Türklerin ve Rumların birlikte yaşadığı, ardından İzmirli Levantenlerin de yerlesiği ve Rumların nüfusunun arttığı bölgede halk kaynaşmış durumdaydı. Daha 17. yüzyıl sonlarında İngiltere ve Hollanda konsoloslarının yanı sıra pek çok Avrupalı tüccarın yazılık köşklerinin bulunduğu güzel bir köy olarak bilinen Seydiköy (Gaziemir), Türk ve Rum halkı tarafından bir tarım yerleşimi ve evliyalar diyarı olarak anılırdı. Öyle ki Seyyid Mükerremüdin'in hatrasını taşıyan Seydi Baba Türbesi'ni Türkler ve Rumlar aynı saygıyla ziyaret eder, ona ait olduğu düşünülen kabrin yanındaki çeşmenin suyundan her iki grup da şifa beklerdi. Zaten bir iddiaya göre de bölge adını Aydinoğlu döneminde Gazi Umur Bey'in komutanlarından Seyyid Mükerremüdin'den alıyordu.

18. yüzyıldan itibaren Seydiköy, Ege Adaları'ndan yoğun bir Rum nüfus göçü almıştı. Ulaşım olanaklarının iyileştiği ve özellikle demir yolu bağlantılarının sağlandığı 1876 yılından sonra yerleşim hızla artmıştı. 1876 yılında işletmeye açılan Gaziemir-Seydiköy bağlantısını, Seydikölyü Fotiadis ve Purser aileleri hattın yapım masraflarını karşılayarak sağlamış, bu nedenle imtiyaz hakkını da almışlardır.

İzmir'i ziyaret eden ünlü Fransız şair ve yazar Lamartine de Seydiköy'le ilgili olarak "Etrafi meyve bahçeleriyle çevrili, gürül gürül sularla sulanan çok sayıdaki kır evleri yaz boyunca İngiliz, Fransız, Hollandalı, Rum, Ermeni kökenli olan İzmirli ailelere bir sığınak oluyor, huzur ve canlılık veriyor" demiştir. Seydiköy'de Van Lennep ailesinin evinde misafir edilen ünlü şair Lamartine, köyün doğal güzelliklerine de hayran kalarak: "Seydiköy, Smyrna'nın Saint Cloud'su ya da Fontainebleau'u. Burası kentten iki fersah

³⁷ Parantez içindeki yerleşimin sınırları içinde bulunduğu günümüzdeki yerleşimi (yaklaşık olarak) göstermektedir.

ötede, ormanlık tepelerde, meyve bahçelerinin ve bağların arasında kurulmuş bir köy. Sakinleri çok çalışanlar ve her türlü bağ-bahçe işlerinde kendilerinden çok söz ediliyor. Baştanbaşa geçtiğimiz bağılar hiçbir bakımdan İtalya ya da Burgonyadakilerden geri kalmaz. Meyve bahçeleriyle çevrili ve gürül gürül sularla sulanan çok sayıda kır evi yazıları Levanten, Rum ve Ermeni ailelere sığınak, huzur ve serinlik sunuyor" demişti.

2.5. Kapitülasyonlar ve Osmanlı Tebaasına Yansımaları

2.5.1. Kapitülasyonlar ve Tercümanlara Verilen Hakların Suistimalı

Roma ve Bizans dönemlerinde, Ceneviz ve Venedikli tüccarlar İzmir ekonomisinde etkili oldukları gibi, bu ilişkiler Anadolu Selçuklu döneminde de sürmüştü. İtalyan kent devletleri İzmir'de o an yönetimde olan devletle anlaşmalar yapıp ticari ilişkilerini sürdürdüler ve bu bölge onların bugday ihtiyacı için çok önemliydi. 13. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla ve zamanla Anadolu'da yayılmasıyla birlikte İran ipek yolu ile Hindistan ve Arap memleketlerinden gelip batıya giden ticaret de Osmanlıların kontrolüne girmiştir. Osmanlılar dış ticaret ilişkilerinde kapitülasyon politikasını kendilerine esas almışlardır. Bunun en önemli sebebi Osmanlı topraklarından transit geçen ve ülkeden ihraç edilen mallardan vergi alarak, hazineye gelirler sağlamaktır. Bir diğer sebep ise Osmanlıların kendi çıkarlarını korumak amacıyla imtiyazlar vererek, devletlerden birini diğerine karşı kullanmaktır. Aslında II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet zamanından itibaren yapılan bu antlaşmalar karşılıklı serbest ticari ilişkiler esasına dayanmaktadır. Bu arada Akdeniz ticaretinde İtalyan kent devletlerinin zayıfladığında Fransa ön plana çıkmıştır. Suriye ve Mısır'ın fethi ile Osmanlılar, doğu ile batı arasındaki ticaret yollarının tamamını egemenlikleri altına almıştır. Bunun üzerine Fransızlar, daha önce Memluk sultanlarından elde ettikleri kapitülasyonların yinelenmesini istemişlerdir. Fransızlara verilen kapitülasyonlar, daha önce Venediklilere verilenlerden örnek alınmıştır ve daha sonra da İngiltere, Hollanda ve diğer Avrupalı devletlere verilenlere model teşkil etmişlerdi.

İslam dünyasında kapitülasyonları içeren belgeye ahidnâme denirdi. *Halil İnalcık*'nın bir çalışmasına göre kapitülasyon imtiyazları için en çok kullanılan *şurut*, maddeler, şartlar demekti ve Latinçeye *capitula*, yani şartlar, maddeler olarak çevrilmiştir. Buradan Fransızca *capitulation* kelimesi türemiştir. Kapitülasyonlar, 18. yüzyıldan itibaren iki taraf arasında kararlaştırılmış antlaşma niteliği almıştır. Aslında ahidnâme, padişahın tek taraflı olarak ahd (yemin) ile verdiği güvenceleri içeren bir çeşit berat veya nişandi. Bu ahidnâme İslam hukukuna göre *Darül Harb*'den, yani *İslam*'ın egemen olmadığı harp bölgesinden güvencesiz gelen yabancılar esir alınır veya katledilir prensibine dayanmaktadır. Devletin başı ya da herhangi bir Müslüman böyle kimselerin şahsı, ikameti, malları, ibadet-ticaret hakları

hakkında *Dar'ül İslam*'da, yani *İslam olan bölgede aman*, yani *güvence verebilirdi*. Güvence isteyen kimseye *müste'min* denirdi. Osmanlı tebaasında gayrimüslimler zimni adı altında Müslüman tebaa gibi devletin tüm himayesinden yararlanmaktadır.

Her ahidnâme onu vermiş olan padişahın hayatı süresince geçerliydi ve yeni tahta çıkan padişah tarafından tasdik edilmesi gerekmektedir. Yine *Halil İnalçık*'a göre Osmanlılar ticari imtiyaz ve güvence verirken başlıca üç noktayı göz önünde tutarlardı:

- İslam hukukunun *harbîlerle* yani İslam egemenliği altında olmayan memlekelerin tebaası ile ilişkileri düzenleyen İslami prensipler, dostluk ve sadakate aykırı bir hareket ortaya çıktıgı anda geçerliliğini kaybederdi. O memleket düşman ilan edilir ve gaza yaptırımlarına hedef olabilir. 18. yüzyılda kapitülasyon taahhütleri her iki tarafça uygulanması zorunlu muahede karakterini kazanınca Osmanlı bu takdir hakkını ve esnekliği kaybetmiş olacaktır.
- Osmanlı, harbi devletten siyasi ve askeri bir fayda bekliyorsa, usulüne göre o memlekete ahidnâme ile ticaret imtiyaz ve güvenceleri bağışlardı. Ahidnâme Hristiyan devlette yalnız ticari ilişki değil aynı zamanda diplomatik ilişkilerin kurulmasına yol açardı. Kapitülasyon maddelerinde yabancı devletlerin elçi ve konsoloslarının Osmanlı limanlarında yerleşmesi, hatta devletin hukuki şemsiyesi altında yabancı kolonilerin oluşması mümkündü.
- Aynı zamanda Osmanlıların mali ve ekonomik yararları göz önünde tutularak da ahidnâme güvenceleri verilirdi. Her şeyden önce Osmanlı hazinesine nakit para olarak gümrükler önemli bir gelir sağlırdı. Ayrıca Osmanlı pazarı ve hazine daima gümüş kıtlığından sıkâyetiydi.

Kapitülasyonlar 1569'a kadar Venedik, Ceneviz, Floransa ve Napoli gibi İtalyan kent devletlerinin elindeyken, bu tarihten sonra Fransa, İngiltere ve Hollanda da bu hakları elde etmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'ya karşı önemli bir rakip olarak ortaya çıkan İngiltere'nin tüccarları, Fransız bayrağı altında ticaret yapmak istemiyorlardı. Fransa 17. yüzyılın başından itibaren İngilizlerin ticaretteki gelişiminin de etkisiyle hem Akdeniz'deki gücünü kaybetmiş hem de Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini de yitirmeye başlamıştı. Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa kralı 1.François ile yaptığı anlaşmaya dayanarak III. Murat 1580'de İngiltere'ye benzer haklar veren bir anlaşma imzaladı. İngilizlerin de kapitülasyonlar elde etmesiyle Osmanlı ticaretinde büyük bir İngiliz-Fransız rekabeti söz konusu olmuştu.

İngilizler, elde ettikleri bu kapitülasyonlarda, Fransız ve Venediklilerin aksine, yüzde 5 değil, yüzde 3 gümrük vergisi ödeyerek büyük bir avantaj elde etmişlerdi. Ayrıca, o ana kadar Fransız bayrağı altında ticaret yapan

Felemenkler, bundan böyle İngiliz bayrağı altında da ticaret yapabileceklerdi. Felemenkler, kendileri 1612'de kapitülasyon elde edinceye kadar, vergi avantajını da göz önüne alarak İngiliz bayrağını tercih ettiler. Levant Kumpanyası'na bağlı konsoloslar tüccarlardan sadece yüzde 2 gibi düşük bir konsolosluk vergisi alıyordu. İngilizler, İzmir, Halep, İskenderiye'de yeni konsolosluklar açarak Akdeniz ticaretinde kuvvetli bir duruma geldiler. Zamanla 18. yüzyılda Osmanlı pazarlarına yeni girmeye başlayan Prusya, İsveç, Avusturya ve Rusya'ya verilen ayrıcalıklarla Osmanlılar kapitülasyonları Avrupa Devletleriyle olan münasebetlerinde silah olarak kullanmaya devam etmişler ve sonunda bir çıkmaza girmişlerdi.

Osmanlı kentlerinde ve limanlarında ikamet eden yabancı tüccarlar yetkililerle ilişkide olmak için balyos, konsolos ve emin gibi isimler verilen temsilciler seçmekteydi. Bu temsilciye görevlerinin ve yetkilerinin sınırlarını belirleyen padişahın beratı verilirdi. 17. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletler, kendilerini elçi yardımcısı olarak belirleyen kimseleri zorla kapitülasyon maddeleri çerçevesine yerleştirerek imtiyazlar elde ettiler ki, limanlara konsolos ve tercüman tayinleri elçilerin aracılığı ve takdirleri ile olur hale gelmişti. Kapitülasyonların genel yapısına göre Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bir müste'min on yıl ikamet ettikten sonra cizye mükellefi olan bir zimni statüsü almaktaydı. Olduğuunda müste'min tüccarın mal ve mülkü vasiyetname bırakılmışsa varislere verilirdi; eğer vasiyetname yoksa mülkü kadı tarafından emanete alınır ve konsolos ya da ölenin ortağına devredilirdi.

Tercüman (Dragoman), Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle olan siyasi ve ticari ilişkilerini temin eden memurdu ve 16. yüzyıldan itibaren, yani imparatorluğun genişleme ve büyümeye paralel olarak önem kazanmıştır. Orhan Gazi döneminden itibaren Bizans'a kurulan siyasi ilişkiler ve yürütülen diplomasi faaliyetleri dolayısıyla resmi bir sıfatı olsun veya olmasın tercümanlık yapacak kimselere ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı Devleti tarafından 14. yüzyılda Hristiyan devletlere verilen ayrıcalıkların Yunanca yazılmış olması dolayısıyla da devlet bürokrasisinde bu dili bilen kimselerin istihdam edilmiş olması gerekiyordu. Osmanlı padişahları 15. yüzyılın ilk yılında yabancı elçilerle olan görüşmelerini resmi bir sıfatı olmayan gayrimüslim tercümanlar aracılığıyla gerçekleştiriyordu.

Tercümanların ticaretin içinde yer alma gayretleri ve bunun Osmanlı İmparatorluğu'nun sistemi açısından yarattığı problemleri *Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler. Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayıriye Tüccarları, 1750-1839* çalışmasında detaylı incelemiştir. Osmanlı Devleti'nde farklı diller kullanan toplumlar yaşadığı için bölgedeki devlet yöneticileri ile halkın arasındaki ilişkiyi sağlayan eyalet tercümanları yanı sıra müessese özelinde de tercümanlar bulunurdu. Tercümanlığın asıl faaliyet gösterdikleri ve Osmanlı tarihinde önem teşkil eden görevleri Divan-ı Hümeyyun tercümanlığı ile yabancı elçilik ve

konsolosluk tercümanlıklarınıydı. Divan-ı Hümeyrin tercümanları, belge tercüme eden resmi görevliler olmanın çok ötesinde kendilerine tanınan yetkiler çerçevesinde diploması münasebetlerinin yürütülmesi ve Osmanlı dış politikasının şekillenmesinde etkin rol oynamış ve Batı dillerinden çevirdikleri eserlerle Osmanlı kültürüne önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Elçiliklerin kuruldukları devirlerde, gelen yabancı elçiler çoğunlukla Türkçe bilmediklerinden Osmanlı Devleti ilişkiye temin etmek gayesiyle yanlarına tercümanlar verirdi. 18. yüzyılda Osmanlılar ile ticari faaliyetleri artan Avrupa Devletleri, imparatorluğun çeşitli yerlerinde konsolosluk adetlerini artırırken yerel idareciler ve tüccarlarla ilişkileri için de gayrimüslim Osmanlı tebaasından tercüman kullandılar. Herhangi bir elçi veya konsolos birisini tercüman olarak istihdam etmek istediği zaman, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek, padişahdan berat talep ederdi. 17. yüzyılda, tercümanlık yapanların, Avrupa devletleri hizmetine girmeye çalışabildikleri görüldürken, hizmet ettikleri devlet ile tercümanlık görevi dışında bir ilişki kurdukları tespit edilirse ağır cezalar aldıları, hatta hayatlarını kaybettikleri de görülmüştu.

Zamanla tercümanların, aynen elçilik mensupları gibi kapitülasyonların hükümlerinden yararlanmaları söz konusu olmuştu. Bunun sonucunda beratların elçiler tarafından satıldığı durumlar da yaşanırken bazen yabancı devlet elçileri, saray ve Osmanlı Devleti'ne yakın olan gayrimüslim tebaaya bunları bedava vererek, bu kanalla devletin politikası hakkında bilgi edinmeye çalışırlardı. Beratların büyük paralarla satılması karşısında yabancı elçilik ve konsoloslukların kullanacakları tercümanlara cizye vb. den muafiyet gibi hakların da tanınmış olması, gayrimüslim tebaaya son derece cazip görünyordu. Elçilik ve konsoloslukların berat temininden maddi menfaatler sağlamaları, zamanla tercümanlık berati taşıyanların sayısının hızla artmasına sebep oldu. Ancak problem bunların çoğunun tercümanlık beratındaki kentlere hiç gitmemiş olması ve yabancı dil bilmeyen ticaretle uğraşan kişiler olmalariydı.

Bu olumsuz gelişmeler üzerine elçiliklere verilen notalarda beratlı tercümanlık müessesesinin suistimal edilmemesi gereği belirtiliyordu. Gerçek anlamda istihdam edilen tercümanların, bağlı bulundukları elçilik ve konsolosluk dışında başka bir yerde bulunamayacakları ve aynı zamanda tercüman elbiseleri giymelerinin zorunlu olduğu hatırlatılıyordu. Güya tercüman olan bu kimselerin esnaflık gibi işlerle uğraşmalarına izin verilmeyeceği ve Osmanlı reyası olmaları sebebiyle yabancı devlet himayesinde böyle bir imtiyaza sahip olmaya haklarının bulunmadığı ayrıca belirtiyordu. Bu konu dışında bu notalarda ayrıca kapitülasyonlar gereğince, Osmanlı Devleti'ndeki iç ticaretin yerli tüccarlara ayrıldığı, fakat bir müddetten beri müste'min tüccarın da içinde olduğu, hiç arzu edilmeyen bu duruma göz yumulabileceği, ama müste'min ve beratlı tüccarın da iç ticaret nizamına uymalarının zorunlu olduğu belirtiliyordu. Osmanlı Devleti

müste'min tüccarın yüzde 5 iç gümrük vergisinden bir kayıp yaşamak istemiyordu.

Ancak elçiler bu notalara itiraz ettikten sonra Osmanlı Devleti, notalarına devam etmişti. Hile ile himayesine girdikleri devletin dilini dahi bilmeden tercüman gibi görünen ve asıl maksatları ticaretten başka bir şey olmayan bu kişilerin tespit edildiği, sahte tercümanların cezalandırılacağı ve kayıttan düşüleceği belirtilmektedir. Elçiliklerin resmen protesto edilmesinden birkaç gün sonra Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin patrikleri ve hahambaşı Osmanlı Devleti'ne çağrıdılar ve onlara da cemaatleri ile ilgili uyarılar yapıldı. *Ali İhsan Bağış'a* göre farklı toplumlar bu girişimlere farklı tepkiler verdiler. Fransız büyüğelçisi Ruffin, üç yüz yıldan beri Fransa'ya tanınan bir hakkın, şimdi geri alınmaya çalışılması ile Fransız nüfusunun reaya karşısında büyük ölçüde zedelenebileceğini Paris'e bildiriyordu. Rus elçi Italianki'ye göre bütün sorumluluğun Rusya'ya aitmiş gibi gösterilmesi haksızlıktı. Beratların Osmanlı-Rus ittifakına dayanarak dağıtıldığını, bu nedenle Rusya'nın haklı olduğunu söylemeye bir beis görmüyordu. Ancak İngiliz elçisi Arbuthnot, Osmanlı Devleti'nin beratlılarının suistimaline son verme politikasını haklı bulduğu için meslektaşlarına iştirak etmedi. İngiltere, beratlılar konusunda Rusya ve Fransa'nın aksine çok daha ihtiylalı davranıyordu. Arbuthnot, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki politikasında çok dikkatli davranışması gerektiğini, aksi takdirde Fransız nüfuzunun tekrar egemen olmasından endişeli olduğunu ve bunun sorumlusunun da İngiltere olacağını Londra'ya bildirdi.

Yine *Ali İhsan Bağış'a* göre Fransız elçisi Ruffin, Fransa'nın çıkarları yanı sıra berat satışından dolayı elçilerin hatırlı sayılar para kazandıklarını, uzun yıllar çeşitli yönlerden mahrumiyetleri olan Osmanlı Devleti'nde görev yapmanın külfeti ve maliyeti yanında böyle bir kazancın da normal görülmesi gerektiğini savunuyordu. 1806'da Napolyon'un İstanbul'a gönderdiği talimat, Ruffin'in görüşlerini destekler niteliktedir. Tercüman diye gösterilen kişilerin, ticari işlerle uğraşmalarına şimdije kadar Osmanlı Devleti tarafından nasıl göz yumulmuş ise, yine aynı politikanın güdülmesinde kendisinin bir sakınca görmediğini bildiriyordu. Napolyon, şayet Rusya ileri giderek binlerce Rum'u himayesine almış ise bunun Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında çözümü gereği görüşündeydi. Bu arada Osmanlı Devleti, gerçekten Rusya himayesinde olan Rumlara karşı çok daha sert davranışın zorunda kaldı. Mal ve gemilerinin müsadere edileceğinden korkan birçok gemi bir süre sonra Rus bayrağı yerine Osmanlı bayrağı çekerek seyretmeye başladı.

18. yüzyılın ilk yarısından itibaren III. Ahmed, III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemlerinde bu konuya ilgili beratların doğru şekilde dağıtılması konusunda yabancı elçilere verilen bu notalarla da konu bir türlü çözülemedi. I. Abdülhamit gereken tedbirlerin bir an önce alınmasını istedi, ancak bir sonuç alamadı. III. Selim tahta geçtiği zaman kendisinden önce

mücadeleye başlanılan fakat bir sonuca varılamayan beratlı tüccar suistimaline son vermek kararlılığındaydı. 1791 yılında III. Selim devrindeki teşebbüs de istenilen sonucu vermeyince Avrupa ile ticaret yapan ve yapacak olan tüccar, kaptan ve gemi sahipleri için özel bir statünün kabulu kaçınılmaz oldu.

2.5.2. Kuralların Suistimali Sonrası Çözüm Çabaları

Osmanlı Devleti sınırları içinde, Osmanlı tebaası ile kapitülasyon sahibi devletlerin tüccarları farklı şartlarda ticaret yapardı. Müste'min, kendi memleketinden başka bir devletin topraklarına izinle giren kimseye denmektedi. Osmanlı tebaası olmadığı halde Osmanlı Devleti sınırları içinde ticaret yapan kimseye de *müste'min tüccar* denmektedi. Osmanlı Devleti'yle Avrupa arasındaki ticaretin büyük kısmı müste'min tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Gayrimüslim tebaanın Avrupalılarla gerek din, dil ve daha birçok sebepten dolayı iyi münasebetler kurabilmesi itibariyle onların ülke içindeki ticaretlerine aracılık yapıyordu. Gayrimüslim tebaa, iç pazarlar hakkında bilgi sahibi olduğundan, gümrük ve diğer idarecilerle daha iyi ilişkiler kurabildikleri için müste'min tüccarın kendilerine muhtaç olma durumları vardı. Müslümanlar daha ziyade iç ticaret ile meşgul idiler. 19. yüzyılla birlikte III. Selim zamanında Avrupa ile ticaret yapmak isteyen ve güvenilir bir şahıs olduğunu ispat eden Osmanlı tebaası gayrimüslim tüccar ise *Avrupa tüccarı* beratı alabiliyor ve ahidnâme sahibi müste'min tüccarlar gibi iç ve dış ticarette, ayırcılkı bir şekilde ticaret yapabiliyordu.

Avrupa tüccarı beratı alınabilmesi için berat harcı ödenmesi ve beratin İstanbul Kadılığı Bâb Mahkemesi'ne kaydı gerekiyordu. İş yerleri ve ticaret yaptıkları devletin ismi bir deftere kaydedildiğinden bu tüccarlara *defteri tüccar* da deniliyordu. Avrupa tüccarları, ticaret yaptıkları memleketin tarifesi üzerinden gümrük vergisi ödüyorlar, bazı vergilerden muaf tutuluyorlar ve seyahat izinlerini kolayca alabiliyorlardı. *Avrupa tüccarı* sınıfına girenlere iki hizmetkârlarının bulunabilmesi, bunlardan birinin İstanbul dışında oturabilmesi hakkı da tanınmıştı. Hukuki bakımdan da müste'min tüccar gibi muamele ediliyor ve müste'min tüccarla olan davalarda ise davalının tâbi olduğu devletin ahidnâmesi esas alınıyordu. İçlerinden birinin ölümü halinde terekesi tespit edilerek varsa varisine veriliyor, vârisiz ölenlerin mali hazineye kalıyordu.

Gayrimüslim tebaanın imtiyazlı hale gelmesinden bir süre sonra Müslüman tüccarlar Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek ticaretlerini kaybettiklerini veya gayrimüslim ya da Avrupalı tüccarların himayesinde yapmak zorunda kaldıklarını bildirerek şikayetlerini artırdılar. Müslüman tüccarların haklı istek ve şikayetleri, II. Mahmud tarafından ele alınmış ve bunlar da *Hayriye Tüccarı* adıyla aynen Avrupa Tüccarı statüsüne kavuşturularak 1810'larda aynı hak ve imtiyazlara sahip kılınmışlardı. *Ali*

İhsan Bağış'a göre ticaretle uğraşan Türklerin sayıca azlığı düşünülerek kentlere kontenjan ayrılmıştı. Mesela İstanbul için sayı 40 olarak tespit edilirken, İzmir, Kıbrıs, Bursa, Halep ve Şam için de 10'ar kişilik kontenjan uygun görülmüyordu. Daha sonra bu kontenjanlar artırılmıştı. Tüccarlar isterlerse Avrupa tüccarları gibi iki hizmetkâr istihdam edilebilecek ve onlar gibi bütün imtiyazlara sahip olacaklardı. Hayriye tüccarlarından birisi uygunsuz harekette bulunur ise berati iptal ediliyordu. Yine tüccarlardan birisi öldüğünde arzu eder ise büyük oğlu berati devam ettirebilecek, ya da yerine talipler arasından birisini seçecekti.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tüccarları Avrupa devletlerinin himayesinden kurtarak onlara müste'min tüccar hak ve imtiyazları tanımı üzerinde istisnalar hariç gayrimüslim tebaa bir süre kendi adlarına ticaret yapmayı tercih etti. Ancak III. Selim'in Müslüman tebaası aleyhine de olsa, gayrimüslim tüccarlar lehinde aldığı karar arzu edilen sonucu vermedi. Avrupa tüccarlarının çoğunluğu müste'min tüccarların sahip olduğu ayrıcalıklar kendisine tanındığı halde, yine de yabancı devletlerin himayesini aramaktaydı. Bunda yasak malların ticaretini yapabilme isteği önemli bir etkendi. Bir de Osmanlı tebaası olan tüccarların, müste'min tüccarla olan davalarında, onlar gibi iyi yetişmiş avukatlarla mahkemeye çıkamamaları ve çoğu davaları kaybetmeleri sonucunda bir kısmı Tanzimat Fermanı sonrası dönemde yeniden yabancı himayesine girmeyi tercih etmeye başladı. 1839'da Ticaret Nezareti'nin kuruluşundan sonra Avrupa tüccarlarıyla ilgili işlere Ticaret Nezareti'nce bakılmaya başlandı. 1850'de ise Ticaret Mahkemesi'nin kurulmasıyla Avrupa tüccarının ticaretle ilgili davaları da artık burada görülmeye başlandı. Ticaret Mahkemesi'nin kuruluşundan sonra yanlış uygulamaları önlemek üzere ticari davaların Ticaret mahkemelerinde, ceza davalarının Şer'i mahkemelerde, görülmesi gereği karar verilmiştir.

2.6. 19. Yüzyıldan İtibaren Altyapı Düzenlemeleri ve İmtiyazlar

19. yüzyıl başında İzmir'in yakın çevresiyle bağlantısı kara yoluyla at ve eşeklerle, daha uzak mesafelerde ise deve kervanları ile sağlanırken sandallarla kent içi ve yakın çevre bağlantıları gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca uzak yerler için de yelkenliler ulaşımın bir parçasıydı. Teknolojik gelişmelerle birlikte at, eşek, deve kervanlarına, sandallara ve yelkenlilere buharlı gemiler, tramvay ve demiryolları katılmıştı. Kuzeyde Karşıyaka, batıda Karataş, Karantina, Göztepe ve daha ötesinin, ilave olarak Buca, Şirinyer, Seydiköy ve Bornova'nın gelişimleri ise yüzyılın ikinci yarısındaki yeni ulaşım olanaklarının bir sonucu gerçekleşmişti.

19. yüzyılın son çeyreğine girerken Karşıyaka, Cordelio ismiyle kırlara yayılmış birkaç köy evinden ibaretti. Bu dönemde İzmir'le bağlantısı sağlanırken o da deniz yoluyla Göztepe üzerinden olmuştu. Karşıyaka'nın nüfusu 1880'lerin sonunda 5.000'i bulurken bu büyümeye birlikte etnik ve

dini anlamda karma bir halk ortaya çıkmıştı. Levanten toplumunun kültürü ağırlıktaydı ve ortak dil olarak Fransızca kullanılmaktaydı. Aynı dönemde Göztepe de bir köyken varlıklı ailelerin ihtişamlı konaklarının yer almaya başladığı bir yere dönüşmüştü. Çift çan kubbeli Rum kilisesi ile Rumlar semtte ön plana çıkarken Ermeniler de toplu olarak değil ama aralara yerleşmiş durumdaydı ve bir şapelleri bulunmaktaydı. Bu bölge aynı zamanda bir yazlık bölgesiydi. Bu bölge de kozmopolitlik olarak Karşıyaka'ya benzer bir havadaydı.

19. yüzyıl ortalarına doğru kent merkezini çevre yerleşmelere bağlayan üç ana yol vardı. Bu yollardan birisi batı yönünde Urla ve Çeşme'ye kadar devam ederdi ve yol çok eski dönemlerden bu yana kullanılmasına rağmen çok bozuktu. Rauf Beyru'nun çalışmasında belirttiği üzere Amerikalı tarihçi ve gezgin John Warner Barber 19. yüzyıl ortasına ait anlatımında şu ifadelere yer vermiştir: "Bir nisan günü öğleden sonra Sarı Kışla kesiminden dolambaçlı yolları izleyerek kentten ayrıldık. Arada lağımlar, çöplükler geçtikten sonra yolumuz yoğunlukla deniz kıyısını izliyordu. Kıyıya deniz dalgalarının zararlarından korumak amacıyla büyük kara parçaları dökülmüştü... Denize doğru yakınlaşan tepelerle körfez arasında daha genişçe, düzlüklerin bulunduğu yerlerde Türklerle ait yazlık köşklere ve yer yer de gölgeli ağaçları ve çeşmeleriyle bazı ibadet yerlerine rastlanmaktadır. Kentten pek uzak olmayan bir yerde askeri hastane olması öngörülen büyük ve yeni bir binanın yanından geçtik... Düzlüğün ortasına geldiğimizde, Sancak kalesi uzakta ve sağımızda kalmıştı. Yeniden denize ulaştığımız zaman ise imbat artık olağan hızını bulmuştu ve dalgalar hızla sahilin dövmektedir. Bu arada birkaç çiftlikle karşılaştık ve bir dağın eteğinde kurulmuş bir köyün yanından geçtik." Kentin batı kesiminin kentle bütünleşmesi ancak sahil yolunun yapımı ve tramvay hatlarının döşenmesiyle olmuştu. Yüzyıllar boyunca kentin batı sınırını oluşturan ve aynı zamanda bu yönde gelişimi engelleyen Türk ve Yahudi mezarlıkları aşılmıştı.

Bahsi geçen yollardan ikincisi İzmir'den özellikle doğuya ve ülkenin iç kesimlerine giden yolların hemen hemen tek bir ortak çıkış noktası Kervan Köprüsü ile bağlantılı yoldu. Kervan Köprüsü'nden geçildikten sonra İstanbul'a ve Anadolu'nun içlerine uzanan yolu başlangıcına gelinirken sola ayrılan bir yolla Bornova'ya ulaşmak mümkündü. Bu yolda bir süre yüründükten sonra Bornova İskelesi'ne varılmakta ve oradan da eşeklerle Bornova Köyü'ne ulaşmaktadır. Onun dışında Kokluca'ya gitmek için köprüyü geçtikten sonra Diana Hamamlarına varılırken sağa doğru yükselen bir yola sapılmaktaydı. Yine köprüyü geçtikten sonra sağa ayrılan Şirinyer üzerinden Buca'ya ulaşan bir yol da bulunmaktaydı. Buna ilave olarak güney tarafına doğru Şirinyer üzerinden gitmek mümkün olsa da bir başka yol da Bahribaba Parkı (Eski Maşatlık) yakınlarından Değirmen Dağı üzerinden düzlige ulaşan güzergâh Fortuna (Tepeköy) üzerinden Efes'e kadar gitmektedir. Üçüncü yol ise İzmir'den Menemen ve ötesine uzanan önce

deniz yoluyla Menemen İskelesi'ne ya da Karşıyaka İskelesi'ne inilen daha sonra karadan sürdürülen yoldu. Bu yön için kullanılan bir başka yöntem de Bornova İskelesi'nden aynı yönde devam ederek körfez çevresinden dolaşılması ve Menemen'e varılmasıydı.

2.6.1. Kent Yönetiminde Belediye

İzmir, 19. yüzyılda modern kent olusunun oluşmaya başladığı kentlerden birisiydi. Günümüzde Konak Meydanı olarak bildiğimiz meydana adını veren yapı, Katipzâde ailesinin Voyvoda Konağı da denilen konağıydı. Bu konağın dış avlusunu çevreleyen duvarların daha doğrusu cümle kapısının önündeki küçük boş alan, İzmir'in ilk merkez meydanıydı.

Burada kentin tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan Katipzâde ailesine değinmekte fayda var. 18. yüzyıl ikinci yarısında İzmir'de ayan sıfatı ile güçlenmiş ve bu gücünü 19. yüzyıl ilk çeyreğine kadar sürdürmüş ailenin kişilik konakları 1804 yılında yapılmıştı. Bu konaklarından ayan sıfatı ile İzmir'i fiilen yönetmişler, konaklarının devlet mülkiyetine geçmesi sonrasında da bu mekân uzun süre isimleri ile anılmıştı. Ailenin sonraki kuşakları da özellikle İzmir ticari ve siyasi hayatında önemli roller oynamışlardı. Siyasi güç konumuna erişmiş ilk Katipzâde olan Ahmed Reşid Efendi 18. yüzyılın ortasında İzmir'de ayanlık yaparken yerini oğlu Osman Bey almıştı. Katipzâde Hacı Mehmet Bey'in 1803-1816 yılları arasında İzmir voyvodası sıfatıyla şehri resmen yönettiği dönemde ailenin en parlak dönemi olmuştu. Bu dönemde bugünkü İzmir'de Konak Meydanının tamamı, bugünkü isimlere göre Karataş'tan Karantina'ya kadar tüm sahil şeridi, Mithatpaşa'da askeri tesislerin bulunduğu alan, İnciraltı'nın büyük kısmı, Karaburun Yarımadasında binlerce dönümlük arazi, Menemen Emirâlem'den Tire'ye kadar geniş topraklar Katipzâde ailesine aitti. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde 1928'de Katipzâde Sabri, İstanbul'da Türkiye'nin ilk otomobil bayiliklerinden birisini açarken Katipzâde İbrahim Edhem Bey, Adnan Menderes'in babasıydı.

1829'da konak, idari bir bina olarak kullanılmaya başlanmış, böylece meydanda devleti simgeleyen resmi bir binaya sahip olunmuştu. Bina, 1867'de yıkılarak yeniden inşa edilmiş ve 1872'de Hükümet Konağı olarak hizmete girmiştir. Katipzâde Konağı'nın ön tarafında 1829'da inşa edilmiş olan Sarı Kışla meydanda devleti simgeleyen ikinci resmi bina olmuştu. Denizin toprakla doldurulmasıyla elde edilmiş bir alan olduğu için Dolma denilen bir mevkide yer alan kışlanın kara tarafındaki cümle kapısı, Vilayet Konağı'na ve II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümü için 1901'de inşa edilen Saat Kulesi'ne bakmaktadır ki bu alandaki üçüncü resmi unsurdu. Saat Kulesi, Sarı Kışla ve Hükümet Konağı ile ilk kamu meydanı yaratılırken adı da konaktan kaynaklanan Konak Meydanı olacaktır.

19. yüzyılın ilk yılında ve daha önceleri kentin yönetimi çevresiyle beraber "müselliim" olarak tanımlanan kişilerce yürütülmekteydi. Aslında, unvanları vali olmasa da valilik yetkileriyle donatılmış olan müsellimler gezginlerin notlarında gouvernor/governor (vali) olarak adlandırılmıştı. İzmir'in Aydın Vilâyetinin merkezi olarak ilan edildiği tarih olan 1850'den önce de kente bir resmi belediye yoktu, 1824'ten itibaren İhtisab Nezareti'nin bir temsilciliği bulunmaktaydı. İhtisab (hisbe) teşkilatı, bugünkü belediyelerin işini görürdü ve bu işi yapana da muhtesib denirdi. Belediye yapılanması olmaması itibarıyle hizmetlerde birçok aksama oluyordu, örneğin yapı denetimi denilen kavramın İzmir'de net olarak bilinmemesinin ya da gerektiği gibi uygulanmasının kentte doğurduğu tehlikelerden birini yangınlar oluştururken bu konuda bir tedbir alınamamaktaydı. Sadece yapılaşma değil depolarda depolanan ürünlerin denetiminde de sorunlar vardı ve örneğin çarşı içinde barut depolanması gibi durumlarla da karşılaşılabilirdi. Kentte en büyük sorunlardan birisi yöneticilerin görev sürelerinin çok kısa olması ve bu sürenin de bir kısmının çok sık tekrarlanan karşılaşma, ziyaret ve uğurlama törenleriyle geçirilmesiydi.

1850 yılına kadar önce Manisa'nın merkez olduğu Saruhan, daha sonra da Aydın kentinin merkez olduğu Aydın Eyaletine bağlı kalan kent Osmanlı Devleti'nin ikinci büyük kenti haline gelince kaçınılmaz olarak vilayet merkezi olmuştu. İlk vali olan Halil Paşa, hemen kentin en kalabalık yerlerindeki işporta tezgâhlarını kaldırılmış, Fasula Meydanı'nda balık satışını yasaklamış, et fiyatlarına müdahale etmişti. 1851'de kentte bir ticaret mahkemesi kurulmuştu. Bu mahkemenin başkanı vali ya da görevlendireceği kimseydi. On bir kişilik üye ve sekreter grubu arasında toplumun bütün kesimlerinden temsilciler yer alırken, ticarette baskın olan Levanteler en kalabalık gruptu. Ancak 19. yüzyılın ikinci yılında da vali değişiklikleri devam etmişti ki bazı valiler birkaç kez göreve gelmişti.

1864'teki *Teşkilat-ı Vilayet Kanunu* ile Osmanlı Devleti'nin mülki idaresine yönelik düzenlemesi değişmiş, eyalet yapılanması yerine vilayet, sancak, kaza ve nahiye teşkilatı kurulmuştu. Bu düzenlemede vilayetin adı yine Aydın olarak kalırken vilayet merkezi İzmir olmuştu. İzmir, Aydın, Saruhan (Manisa), ve Menteşe (Muğla) sancaklarından oluşturularak kurulan Vilayet sınırlına 1892'de Denizli'nin de katılmasıyla sancak sayısı 5 çıkmıştı. Vilayet merkezi İzmir Sancağıydı. İzmir sancağı ise kent merkezi yanı sıra Bergama, Menemen, Foça, Çeşme, Urla, Seferihisar, Kuşadası, Tire, Ödemiş, Bayındır kazalarını kapsamaktaydı. 1903'te ise kazalara Karaburun ve Nif (Kemalpaşa) eklenmişti.

Osmanlı'nın reformcu idarecilerinden Mithat Paşa 1880-81 arasında İzmir'de vali iken özellikle kentleşme konusuna büyük önem verdi. Hazırladığı raporda öncelikle Halkapınar bataklığının kurutulmasını ve drenajının gerçekleştirilmesini, kentin kanalizasyon yollarının temizlenmesini,

salgın hastalıklara yol açabilecek çöplerin ve pisliklerin sokaklardan kaldırılmasını hedeflemiştir. Gediz Çayı'nın taşmalarına yönelik mühendislik çalışmaları da bir başka konuydu. Polis teşkilatının yeniden örgütlenmesi ve mahkemelerin düzenlenmesi önemli reformlardandı. Mithat Paşa memurların gelir giderlerinin incelenmesini, görevlerini kötüye kullanan kaymakam, polis şefi ve yargıçların tutuklanarak hapsedilmesini emretmiştir.

Yeni caddelerin açılması yoluyla kentin yeniden planlanması hedefleyen Mithat Paşa o dönem için oldukça radikal önlemler önermiştir. İzmir-Kasaba Garı'nı vilayet konağıının ve imparatorluk kışasının bulunduğu Konak Meydanı'na bağlamak için geniş, düz bir cadde açılmasını; böylece yolun diğer kollarının bu caddenin her iki tarafında, Türk ve Yahudi mahallelerinin içine doğru uzanmasını istedî. Ayrıca iki garın bağlanması sahnamak için Rum ve Ermeni mahallelerinden geçen ikinci bir tramvay hattının inşasını da önerdi. Ayrıca Konak Meydanı ile Göztepe arasında bir tramvay hattıyla birlikte yeni bir yolun açılmasını öngördü. Ona göre, etkili bir bağlantı sistemi ekonomik faaliyeti yoksul bölgeye çekmeyi ve böylece toplumsal ayırmaları ortadan kaldırmayı sağlayacaktı. Mithat Paşa kentin gelirlerinin neredeyse tamamının başkente gönderilmesi sebebiyle yapmak istediklerini gerçekleştirmek için Osmanlı Bankası'nın İzmir Şubesi müdürü Heintze ile görüşmüştü. Ancak müdür birkaç milyon Franklık kredinin kendi yetkisini aşacağını, görevinin sadece günlük para hizmetlerini yürütmek ve bankanın alacağı olan paraları toplamak olduğunu ifade etmiştir. Zaten Mithat Paşa da projelerini gerçekleştirecek kadar görevde kalamadı. Arada gelen giden valilerden sonra 1885-1886 arasında görev yapan Halil Rıfat Paşa ise önemli bayındırılık hizmetlerini başlatmış ve birçoğunu da tamamlayabilmişti. Gerçekleşen projeler kenti çevre kasabalara bağlayan yolların iyileştirilmesi, kentteki eski kaldırımların yenilenmesi, Değirmen Dağı'ndan başlayıp Hasan Çeşmesi yoluyla Göztepe'ye, yine aynı yerden başlayıp Karataş ve Karantina üzerinden Göztepe'ye ve Konak'tan İkinci Kordon'a olan bağlantı yollarının gerçekleştirilmesi olarak sıralanabiliirdi.

Bunlar olurken öte yandan Levanten tüccarlar, İzmir'de belediye örgütü kurulması için girişimlerde ve talepte bulunmaya başladılar. 1871 yılında Osmanlı eyaletlerindeki kentlerde belediyelerin kurulmasını öngören yasanın yürürlüğe girmesinin ardından İzmir'de kurulan ilk belediyede meclis, kentin onde gelen kişilerinden oluşuyordu; ancak bu ilk belediye sadece birkaç ay işledi. İzmir Belediyesi 1874 yılında yeniden kurulurken belediyyenin meclis üyeleri iki dereceli bir sistemle seçilmekteydi. Meclis üyelerini seçecek olan bir heyet hükümet tarafından kentin nüfus oranlarına göre tayin edilmekteydi. Osmanlı tebaasından olmayanların belediye meclislerinde temsil edilmeleri yolunda istekleri belediyyenin ilk kurulduğu günden bu yana vardı. Buna gerekçe olarak da arazi ve mülk edinebilmelerini gösteriyorlardı. 1879 yılında gerçekleşen belediye seçimlerinde kent iki ayrı bölgeye ayrılmıştı. Sırtlara doğru uzanan Türk ve Yahudi mahalleleri ile Rum mahallelerinin küçük bir

kışmini kapsayan kısım Birinci Belediye, düzlükte kalan ve Rum, Ermeni ve Frenk mahallerini içine alan kısım ise İkinci Belediye'ye ait bölgelerdi.

Belediye yönetimlerinin, altyapı çalışmalarının yanı sıra bakkal, fırın, balıkçı ve kasapların ölçülerde ve tارتılarda hile yapmasının engellenmesi ya da fiyatları çok yükseltmesinin önüne geçilmesi gibi konularda da gayretleri olmuştu. Fiyatlarla ilgili sorun yaşandığında ve fırınlar ekmek üretmeyi reddettiğinde belediyelerin fırıncılık yapıp ucuz ekmek çıkartmasından, noksan gramajlı ekmek çıkartan fırınların ya da temizlik kurallarına uymayan kasapların cezamasına kadar uygulamalarda bulunulmaktadır. Belediyenin çok fazla muhatap olduğu konulardan birisi de kayıkçilar, arabacılar, faytoncular ve hamalların bir düzen içinde davranışmamalarıdır. Bu alanda faaliyet gösteren kişilerde yaşanan problemlerin en başında resmi tarifelere uyulmaması ya da trafik oluşturmalarıdır. Dilencilerin kaldırımları işgal etmesi, para isterken ısrarcı olmaları ve hatta bunu zaman zaman da evlere giderek insanları rahatsız edecek seviyeye taşımaları sık sık uğraşlan problemlerden birisiydi. Ancak kentin en büyük problemlerinden birisi izinsiz olarak inşaata girişilmek suretiyle hazine arazileri üzerinde mahallelerin ortaya çıkmasıydı. Kentin bir imar planı yoktu, ruhsatsız inşaatların engellenmesi yönünde bir müdahale yapılamadığı gibi zaman zaman çıkarılan aflar ile bu inşaatlar yasallaştırılmaktaydı.

Rauf Beyru'ya göre Birinci Belediye Dairesi'nin binasının Liman Kale'nin yıkılması ile boşalan meydanda inşa edilmesi kararlaştırılmıştı. Hisar Camisi yakınında olan binanın 1887 yılında inşasına başlanmıştı. İkinci Belediye Dairesi'nin ise henüz bir yer yoktu, ancak aynı dönemde girişimlerde bulunulmuştur. Birinci alternatif olarak Kordon'da Pasaporthanelerin bitişliğinde denizden doldurma ile bir inşaat yapılması, ikinci alternatif olarak ise Fasula'da Evliyazade Hanı'nın yenilenmesi düşünülmüştü. Ancak iki projede gerçekleşmemiş ve İkinci Belediye 1888'de Birinci Kordon'da faaliyetini sürdürmüştü. 1890 seçimleri sonrasında Birinci Belediye'nin masraflarını karşılayamadığı için lağvedilmesi ve iki dairenin birleştirilmesi, başkanlığının da daha önce Birinci Belediye Dairesi Başkanı olan Emin Bey tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştı. Bu yeni yapılanmada bir süre Kordon'daki binada hizmet verilirken bu yerin yetersiz kalması üzerine Kaleiçi'nde Hisar Camii yakınındaki inşaata hız verilmiştir. 1891'de açılışı yapılan bu bina daha sonra da uzun süre belediye binası olarak hizmet vermiştir.

2.6.2. Kamu Hizmetleri ve İmtiyazlar

Kapitülasyonlar ile yabancı devletlere ve onların tebaasına tanınan ayrıcalıklar kamu hizmeti olan imtiyaz sözleşmesi niteliğinde değildi. Tek taraflı olarak yabancı devletlere veya onların tebaasına tanınan ayrıcalıkları ifade etmeyece olup; bir anlaşma biçiminde değil, ferman olarak kaleme

almışlar ve karşılıklılık unsuru içermemişlerdi. İmtiyaz ise imtiyaz sahibine belli bir iş üzerinde kullanım hakkı tanımaktaydı. Kamu hizmetlerinde imtiyazı alanın kamu hizmetinin işlemesi için lazım olan sermayeyi bulup getirmesi ve işletmenin riskini üzerinde taşıması söz konusuydu. Havagazı, su, elektrik, tren ve tramvay gibi bir işletmede gelir getirmesi için halk tarafından alışılmış kullanımı için zamana ihtiyaç duyulduğundan imtiyaz 25-50 yıl gibi uzun süreler ile verilmektedi.

Osmanlı Devleti'nin yönetim şeklinde toplumun ortak ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kamu faaliyetleri, devletin idari teşkilatı tarafından değil genellikle vakıflar tarafından yerine getirilmektedi. Bayındırılık hizmetleri, Tanzimat öncesi dönem çoğunlukla merkezî olmayan bir sistemle yürütülürken, eyalet ve sancaklar yol, köprü vb. kentsel altyapı kurumlarını kendileri inşa ve tamir etmişlerdi. Söz konusu hizmetler, kamu hizmeti kapsamında değerlendirilerek değil; büyük ölçüde askeri amaçlarla yerine getirilmişti. Devletin son dönemlerinde, teknik gelişmeler, vakıfların yetersiz kalması ve dış borçlanmadaki artış gibi sebeplerle yabancı sermayeye tanınan kamu hizmeti imtiyazlarında önemli bir artış olmuştu. Abdülaziz ve II. Abdülhamit döneminde, ülkede faaliyet gösteren yerli ve yabancı şirketlere kamu hizmetlerine yönelik yatırım yapmaları için özendirici bazı teşvikler sağlanmıştı. Bu teşviklerden birisi, üretim yapmak üzere fabrika kurmak isteyen girişimcilerin yurtdışından getiricekleri alet, edevat ve makinelerin gümrük vergisinden muaf tutulmasıydı. Ayrıca, imtiyaz bölgesinde aynı işi yapma ruhsatının başka bir şirkete verilmemesi, fabrikaların kurulacağı devlete ait boş arazilerde bulunan bazı ham madde kaynaklarından ücretsiz faydalananları gibi teşvikler de sağlanmıştı.

Toplumun çoğunluğunu ilgilendiren demiryolu gibi imtiyazlar çevresini de etkilemektedi. Alsancak Garı ve bağlantılı demiryolu ile oluşan ulaşım hizmeti sonucunda sanayileşme 19. yüzyılın sonlarında bu bölgede yoğunlaşmaya başlamıştı. Belediye hizmetleri veren diğer işletmeler de buna paralel yine bu bölge ve yakınlarında faaliyete geçmiştir. Bazı kişiler kademeli ve bağlantılı imtiyazlar elde etmekteydi. İzmir havagazı imtiyazı 1859'da yapılan bir sözleşme ile Levantenlerden Antoine Edwards aracılığı ile kurulacak şirkete verilmiş olup, bu kişi aynı zamanda İzmir-Kasaba demiryolu hattı inşaat imtiyazını da elde etmiştir. 1895'te yapılan yeni sözleşme ile imtiyaz süresi 40 yıl daha uzatılmıştı. Bu ilkinden tam 40 yıl sonra ikinci bir gaz fabrikası da Punta'nın (Alsancak) doğusunda 1902 yılında başka bir İngiliz şirketince faaliyete geçirilecekti.

İzmir'de elektrik santrali imtiyazı 1892 yılında ve içme suyu ağı imtiyazı 1893 yılında iki ayrı Belçika şirketine verildi. İzmir'e elektrik ise İstanbul merkezli *Selanik ve İzmir Tenvirat ve Kudreti Elektrik İy়ে Anonim Osmanlı Şirketi*'nin kurulmasıyla gelmiştir ve elektrik sisteminin tam olarak yerleşmesi 1905 yılını bulmuştur. İzmir'e su getirme imtiyazını elde eden Belçikalılar,

1895 yılında *İzmir Suları Osmanlı Şirketi*'ni kurmuştu. Bu şirkete imtiyaz 1893 yılında 47 yıllık bir süre için verilmiş ancak bundan hemen 3 yıl sonra 1896 yılında bu süreye 40 yıl ilave edilmesiyle toplam imtiyaz süresi 87 yila çıkmıştı. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde İzmir o dönem için modern kabul edileBILECEK belediyeCilik hizmetlerine sahipti.

İmtiyazların finansal boyutlarına bakıldığında ise inşaları sırasında ilave ihtiyaçlar ortaya çıkabilmekte ve şirketin malî desteğe ihtiyacı doğabilmektedir. Eğer söz konusu para bulunamaz ise, borçlarını ödeyemeyen şirketin faaliyetlerini durdurmak zorunda kalacağı ifade edilerek devlete baskı yapılabilmektedir. Devlet pay senedi almak konusunda bazen memurlara baskı yapabiliyordu.

İmtiyaz sahibi şirketlerin para bulmak için başvurdukları en önemli yollardan birisi borç almaktı. Borçlanma, genellikle, pay taksitlerinin zamanından önce ödenmesini sağlamak, ipotek senetleri çıkarmak veya şirketin taşınmaz mallarını karşılık göstermek yoluyla oluyordu. Sözleşmelerde düzenlenen önemli bir mali olanak vergi muafiyetleri idi. İmtiyaz sahibi tarafından alınan malzemelerden, karşılıklı düzenlenecek anlaşma ve senetlerden, hükümetin tedavüle çıkaracağı tahlillerden hiçbir vergi alınmamaktaydı. Ayrıca inşaatın üzerinde kurulduğu arazi ve imtiyaz gelirleri de imtiyaz süresince vergiden muaf olmaktadır. Devletin imtiyaz sahibine sağladığı bir başka mali olanak ise demiryollarında her kilometre başına asgari hasılatın garanti edilmesiydi. Osmanlı Devleti, imtiyaz sözleşmeleri ile imtiyaz sahibi şirketlere ciddi tavizler vermiş ve bütün bu süreçte kapitülasyonların ve 19. yüzyılın başında imzalanan ticaret anlaşmalarının büyük payı vardı.

2.6.3. Rıhtım

İzmir'de uzun süre tek liman olan iç liman çoğunlukla 19. yüzyılda yapılan dolgu çalışmaları ile kullanılmaz hale gelmiş ve yeni bir rıhtım gereksinimi ortaya çıkmıştı. Böyle bir rıhtının kentin cehresini değiştireceği, kente güzellik getireceği ve bunun yanı sıra ekonomik yönden kente büyük bir katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Sadece rıhtıma değil demiryollarının yapımından sonra iç alanlardan gelen çeşitli mal ve ürünlerin sevk edilebilmesini sağlayabilecek bir ulaşım düzenlemesine de gereksinim duyulmaktadır. Kentte herhangi koruyucu bir mendirek bulunmaması nedeniyle, evler doğrudan doğuya körfeze açılmakta, bu evlerden ve küçük bir sahil yolu üzerinden malların yüklenip boşaltılması ve yolcuların gemilerden inip binmesi güçlükler arz etmektedir. Pek çok gezgin Frenk Caddesi'nin deniz tarafındaki ev ve ticarethanelerin denizi kapattığına ve bunun sonucunda geride kalan alanların denizle ilişkisinin adeta kesilmiş olduğuna deðinirlerken buraya bir rıhtının yapılması son derece önemli olduğuna dikkat çekmektediler. Dar ve uzun, ferhane denilen dehliz ve

pasajlardan oluşan ve hepsi Frenk Caddesi'ne bağlanan bir kent oluşmuştı. Rıhtım inşaatına karşı tek itiraz kısa ve dar bir sahil yolu üzerinde bulunan, ahşap ayaklar üzerinde oturtularak denize çıkışmış olan ve rıhtım inşaatı sırasında yıkıtılmaları gerekecek olan kahvehane, gazino gibi eğlence yerlerinin sahiplerinden gelmişti.

İzmirli üç İngiliz tüccar John Charnau, Alfred Barker ve George Guarranico, İzmir limanı ve rıhtımını inşa etmek için Osmanlı Devleti'nden imtiyaz talep ettiler ve İzmir Rıhtımı Anonim Kumpanyası'ni kurdular. 1867'de imzalanan antlaşmaya göre İzmir rıhtımı inşaatı ve kullanılması 30 yıl müddetle bu üç ortağın şirketlerine verildi. Şirket, rıhtım inşaatı yanı sıra kanalizasyon, tramvay işletmesi, gümrük ve pasaport binası konularında belirli taahhütlerde bulunuyordu. Yapılacak işler karşılığında imtiyaz sahibi olan bu kişiler, limana gelen ve giden mallar üzerinden ücret alırken ve deniz üzerine yapılan dolgulardan kazanılan toprakların da sahibi olacaktı. Şirketin inşaat için gereken taş, tuğla vb. malzemelerin getirilmesi amacıyla Karşıyaka'da bir iskele inşa etmesi ve imtiyaz süresi sonunda bu iskeleyi de bedelsiz olarak kente bırakması söz konusuuydu.

Bu imtiyazın bundan önce çeşitli bayındırılık hizmetleri için verilenlerden en önemli farkı şirkete oldukça geniş bir arazi parçasını denizden doldurarak buna sahip olma, istediği gibi kullanma, arsa haline getirip satma hak ve yetkisini vermesiydi. Charnau, Barker ve Guarranico, işi devam ettirememeyince 1868 yılında projeyi Fransız Dussaud Kardeşlere devrettiler. Şirkete 5 yıl süre verilmişti; ancak verilen sürede inşaatı tamamlayamadı ve şirkete iki kez daha ek süre verildi. Rıhtım, gümrük karşısındaki 75 metrelük alan dışında 1876 başında tamamlandı. Dussaud Kardeşler, rıhtım inşaatında denizin doldurulmasından önemli bir dolgu kazanırken bunun bir kısmı Kordon'daydı ve burası bir süre sonra bankaların, denizcilik ve ticari şirketlerin, sigorta ajanslarının buraya gelmesiyle İzmir'in ticaret merkezi oldu.

İngiliz tüccarlar, rıhtımdaki tarifeyi çok yüksek bulmalarından dolayı itiraz ettiler. Bu itirazların sonucu İzmir Belediyesi'ne verilen oranından feragat eden yönetim yeni bir anlaşmayla rıhtım ücretlerini yeniden tespit etti. Ancak İngiliz tüccarları bu seferde Fransız gemilerine daha düşük bir tarife uygulandığını iddia ettiler. Daha sonra da kendi aralarında bireleşerek rıhtım imtiyazını satın almaya karar verdiler. Başka imtiyazlarda da karşımıza çıkan Antoine Edwards ve C. W. Wallis adlarında iki tüccar *İzmir Rıhtımları Limited Şirketi*'ni kurarak Dussaud Kardeşlerle müzakerelere başladılar. Bu arada Osmanlı Devleti de rıhtımı devir almak ya da kiralamak için girişimlerde bulundu; ancak İstanbul'daki hükümet fiyatı yüksek bulmuştu. Her iki girişim de olumlu sonuçlanmadı ve Dussaudlarla 1891'de yeni bir anlaşma yapıldı.

2.6.4. Denizyolları

19. yüzyıl başlarında körfezde toplu ulaşım sandal ve kayıklarla sağlanmaktaydı ve sahil boyunca yerleşmiş olan yabancı tüccarlara ait ev ve depoların hepsinin kendi özel iskelesi vardı. Bunların dışında kamuya açık iskeleler de bulunmaktaydı ve deniz yoluyla mal taşınması ve insan ulaşımı bu iskelelerden sağlanmaktaydı. 19. yüzyılın başlarında iskelelerin belli başlıcaları liman kalesinden başlayarak şu şekilde sıralanmaktadır: Saman İskelesi, Maltızlar İskelesi, Hollanda İskelesi, İngiliz İskelesi, Baltacı İskelesi, Fasula İskelesi, Yeni İskele, Uzak İskele (Punta). Kent içindeki bu iskelelere ilave olarak yakınlarda kentin çevre ile bağlantısını sağlayan iskeleler de bulunmaktaydı ve bunların başlıcaları da Menemen, Karşıyaka ve Bornova İskeleleriyydi.

Körfezde toplu ulaşımın buharlı gemiler aracılığıyla yapılması ise 19. yüzyılın ortasına denk gelmekteydi. Bu seferler kentle Bornova İskelesi arasında gerçekleşmişti ki, bu dönemde bu hat üzerinde düzgün bir karayolunun bulunmaması nedeniyle ulaşım hep deniz yolu ve sonrasında karadan gerçekleştirilmektedir. Karadaki yollar düzelmeyecekti için bu bölgedeki ulaşım sorunu buharlı vapur geldiğinde de düzelmemiştir. Yolcuları iskeleden Bornova'ya götürmek üzere bir araba servisi de geliştirilmiştir; ancak yeterli gelmediği için eşeklerle servis de bir süre devam etmiştir.

Körfezde düzenli olarak vapur işletmesi 1884 yılından itibaren *Osmalı Hamidiye* şirketi tarafından başlatılmıştır. Şirket kısa sürede işlerini büyütüp yeni gemiler sipariş ederken rakipler de ortaya çıkmıştır. Bir yandan daha önce bu işi yapan İngilizlerin *Joly and Co.* Şirketi körfez ve çevresinde vapur çalıştırılmaya devam ederken, öte yandan *Sadık Paşa* ve *Ortakları* kent merkezi ile Karşıyaka arasında seferlere başlamıştır. Kısa bir süre sonra da Göztepe hattı devreye girmiştir. Seferler yaz aylarında Urla ve Çeşme'ye kadar uzatılmaktaydı.

19. yüzyıl sonrasında İzmir'den deniz yoluyla Marsilya'dan İtalyan kentlerine, İskenderun'dan İskenderiye'ye dünyanın birçok kentine yolcu taşıma amaçlı seferler yapılmaktaydı. Batı Ege kıyılarının ve Ege adalarının hepsine seferler düzenlenirken İstanbul üzerinden Karadeniz limanlarına ulaşım mümkün hale gelmiştir. Bu kadar yoğun deniz trafiğiyle birlikte ticaret ve yük gemilerinin çoğunlukla sahile yanaşmadıkları ve açıklarda demirledikleri görülmektedir. Yolcuların gemilere bindirilmesi ise çoğunlukla Rum ve Maltalı sandalcılar vasıtasyyla yapılmaktaydı.

2.6.5. Demiryolları ve Kentin Genişlemesi

Tüccarlar limandan gönderilecek malları kente daha hızlı ve sağlıklı taşıyabilmek için demiryollarından yararlanmak arzusundaydı. Robert Wilkin

adında İzmirli bir İngiliz girişimci ortaklarıyla birlikte İngiliz büyüğelçisinin de katkılarıyla İzmir-Aydın demiryolu hattının imtiyazını, 1856 yılında Osmanlı Devleti'nden aldı. Robert Wilkin ve ortakları aldığı bu imtiyazı 1857'de İngiltere'de Sir Joseph Paxton, George Whyte, Augustus William Rixon ve William Jackson adlı kişilere sattılar. İmtiyazı alan bu kişiler *Imperial Ottoman Izmir & Aidin Railway* şirketini kurdular. Hat, 1866'da tamamlanırken aynı yıl Şirinyer, Buca ve Seydiköy (Gaziemir) bağlantıları da hizmete açılmıştı.

1879 yılında şirket Aydın hattını Sarayköy'e kadar uzatma ve Torbalı-Tire arasında bir kol inşa etme yetkisini almıştı. Torbalı-Çatal arasındaki uzantı 1883'te, Çatal-Ödemiş arasındaki bölüm 1888'de tamamlanmıştı. Alınan yeni imtiyazların yanı sıra 1890'da Aydın tarafında son istasyon olan Ortaklar-Söke'ye dek hattın tamamı devreye girmiştir. Bu demiryolu zaman içinde 609 kilometreye ulaşmış ve İzmir'in verimli hinterlandı olan tüm Ege Bölgesi'ne yayılmıştı. İzmir-Aydın demiryolu hattının garı olarak Punta seçilirken bunun en önemli sebebi bağınlılık liman kurabilme olanağı, sanayileşmiş olması ve kent merkezine yakınlığıydı (bkz. *Tablo 2.4*).

Tablo 2.4: İzmir – Aydın Demir Yolu Hattı

Hattın Adı	Hattın Uzunluğu	İnşa Tarihi
İzmir-Aydın	130 km	1856-1866
Aydın-Dinar-Eğirdir	342 km	1879-1911
Tire-Ödemiş-Çivril	137 km	1882-1911
TOPLAM	609 km	

Kaynak: Şenocak, 2011

İngiliz Antoine Edwards ve ortakları da *Smyrna-Cassaba Railway Company* adlı bir şirkete ikinci bir demiryolu inşaatı için 1863'te imtiyaz elde ettiler. *Smyrna-Cassaba Railway Company* şirketi merkez garını kent merkezine en yakın Basmane'deki eski fabrikanın bulunduğu yere kurmuştu ve bunun sebebi de bu bölgenin ticaret merkezine, limana giden yola ve kervan yolunu merkeze bağlayan yola bağınlılık olmasıydı. Osmanlı Devleti 1893'te şirkete ait hisseleri satın almıştı; ancak bu sefer de hisselerin büyük kısmı devlette kalmakla birlikte işletme bu kez esasen Osmanlı Bankası'nın denetimindeki *Smyrne-Cassaba et Prolongement* isimli bir Fransız şirketine geçmişti. Bu şirket hattın 1897'de Alaşehir-Afyon bağlantısını devreye sokmuştu. Punta (Alsancak) İstasyonu'nun çevreden gelen mal ve ürünlerin iş merkezine, gümrüğe ve limana ulaştırma olanağı daha sonra oluşturulacak tramvay hatları ile çok iyi bir noktaya gelirken Basmahane İstasyonu bu olanağından uzun süre mahrum kalmıştı.

Kasaba hattı üzerindeki banliyö istasyonları sırasıyla Halkapınar, Mersinli, Bornova, Salhane, Bayraklı, Turan, (Aya Triada), Naldöken (Petrota), Alaybey, Karşıyaka, Deniz Bostanlısı (Papa Scala), Kara Bostanlısı (Thomasi) şeklindeydi. Aydın hattı üzerindeki banliyö istasyonları ise Kemer, Şirinyer (Paradiso), Buca, Gaziemir, Seydiköy olarak sıralanmaktaydı. Bu iki hatta da önemli sayıda sefer yapılmaktaydı. Bu demiryolları ile Buca ve Bornova gibi sayfiye yerleri kentin banliyöleri haline gelmişti. Daha önceleri birkaç köy ve çiftlik barındıran Karşıyaka ve Bayraklı gibi yerlere bağlantılar ile kente büyük bir dönüşüm yaşanmıştı.

İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba (Turgutlu) arasında açılan demiryolu bağlantıları, Osmanlı Devleti'nin ilk demiryolu hatları olurken takip eden dönemde tramvaylara yönelik imtiyazların ağırlık kazandığı görülmektedir (bkz. Tablo 2.5). 19. yüzyıl sonlarında devreye giren Kordon ve Göztepe tramvayları beygir gücüyle çalışmaktadır ve işletmeleri iki ayrı şirketin elindeydi. Rıhtımların tamamlanmasından sonra Konak ile Alsancak arasında hizmete giren Kordon Hattı daha sonra sanayi bölgesinin geliştiği Halkapınar'a kadar uzatıldı. 1884 yılında alınmış bir imtiyazla yerli bir şirkete verilmiş bulunan ikinci tramvay hattı ise Konak ve çevresini Karataş, Karantina ve Göztepe'ye bağlamaktaydı.

Tablo 2.5: İzmir –Kasaba Demir Yolu Hattı

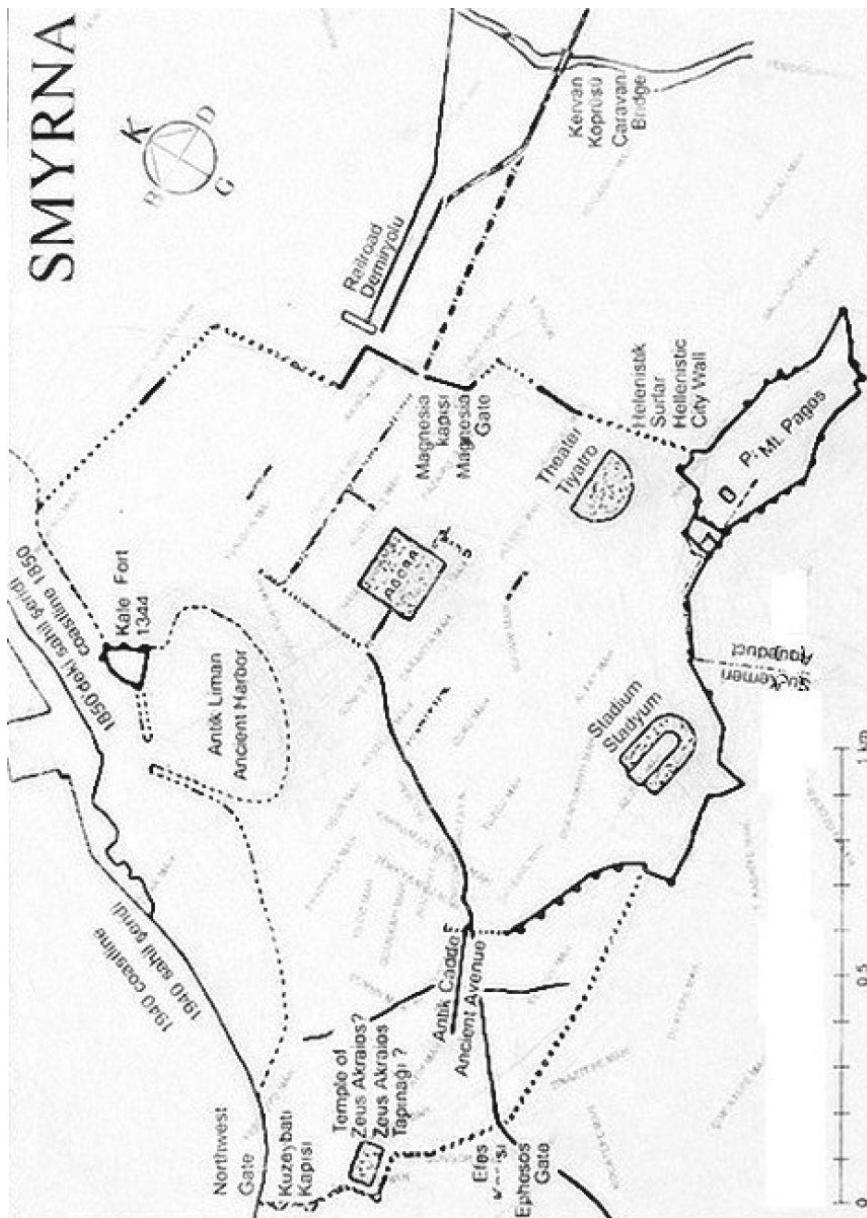
Hattın Adı	Hattın Uzunluğu	İnşa Tarihi
İzmir-Turgutlu	93 km	1863-1866
Turgutlu-Alaşehir	76 km	1885-1886
Manisa-Soma	92 km	1888-1890
Alaşehir-Afyon	252 km	1894-1896
Soma-Bandırma	184 km	1888-1890
TOPLAM	697 km	

Kaynak: Şenocak, 2011

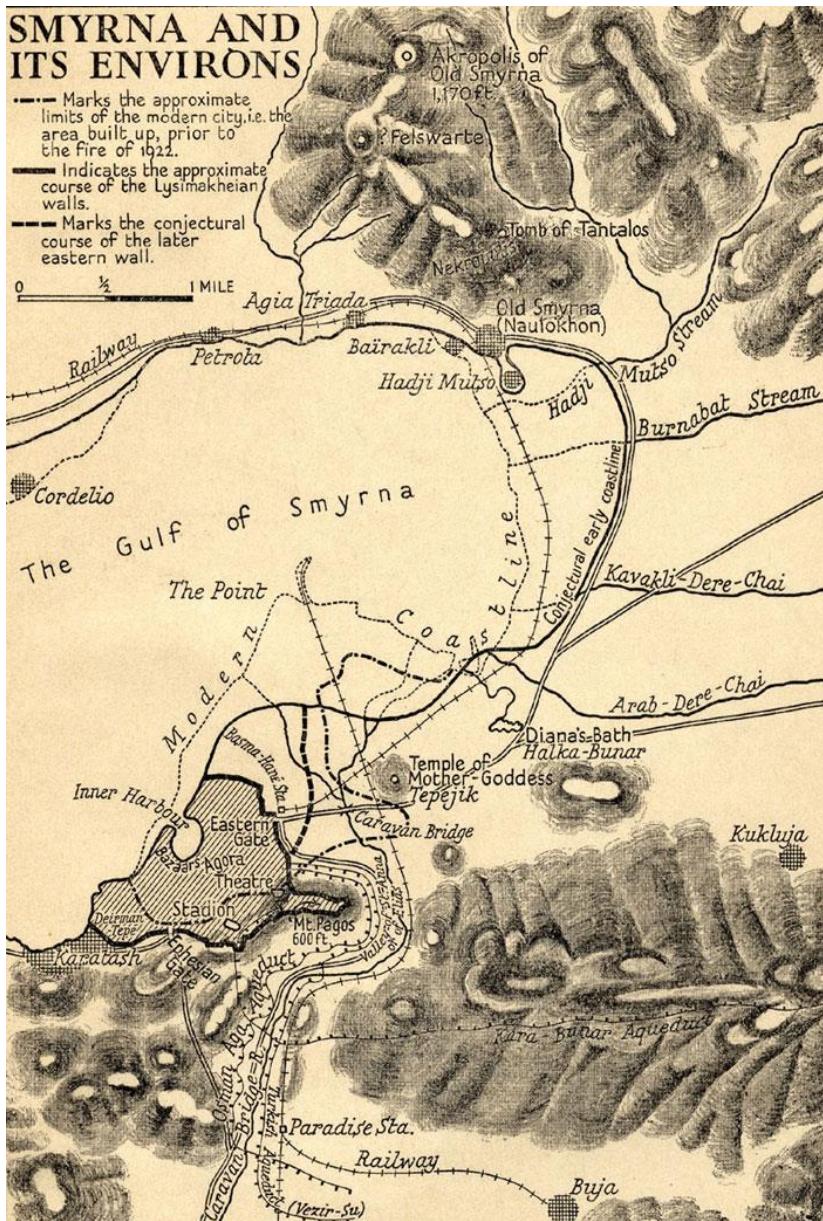
Girişimde bulunulan ama gerçekleşmeyen projelere bakıldığından ise Göztepe tramvay hattını işleten şirket 19. yüzyıl sonlarına doğru hattı Balçova ilicasına kadar uzatmayı tasarlamıştı; ancak maddi olanaksızlıklar sebebiyle bu proje gerçekleşmemiştir. Şirket aslında imtiyazı 35 yıllıkine Urla'ya kadar uzatma yetkisiyle almıştı. Daha sonra şikâyetler üzerine birçok kez el değiştiren Konak-Göztepe tramvay hattı Fransızların elindeyken Urla'dan da öte Çeşme'ye kadar uzatılması düşünülmüş ve Urla'dan ayrılacak bir kol ile Seferihisar üzerinden Sığacık'a kadar hattın götürülmesi hedeflenmiştir. Hattın kent merkezinden başlaması ve rıhtım ile gümrüğe ulaşabilmek adına Rıhtım Tramvay Hattı ile birleştirilmesi düşünülüyordu.

Halkapınar'dan Nif'e (Kemalpaşa) doğru ve İpsili'ye (Doğanbey) doğru düşürülen hatlar da söz konusuydu.

Harita 2.5: Sahilin Doldurulmasını Gösteren Harita (Kapılar ve Diğer Bilgilerle)

Harita 2.6: 1922 Öncesi Kentin Haritası (Demiryollarını Gösteren)

Kaynak: Cecil Cadoux book <http://www.levantineheritage.com/book10.htm#1>

2.7. Tarih Boyunca Kentin Ticaretinde En Etkili Alanlar

Eski çağların en önemli ticaret mekânları olan agoralar ve forumlar, çok amaçlı kullanım özelliklerinden dolayı kentlerin en önemli yerleri arasındaydı. Agora, Antik Yunan kentlerinde, kente ilgili politik, dini ve ticari her türlü faaliyetin gerçekleştiği, tüm kamu binalarının etrafında sıralandığı halka ait geniş açık alan olup, Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıkan forumların öncülüydü. İpek Yolu gibi birçok kitalar arası ticaret yolunun kullanıldığı, ürün değişim tokuşunun daha hareketli olduğu ve daha uzun mesafeli ticaretin yapıldığı Orta Çağ dönemindeki Doğu toplumlarındaki ticari mekânlar; kervansaray, hamam ve hanlarla bütünlüğen bir sistemde yapısal olarak birbirine benzer biçimde gelişen arasta ve bedestenlerden oluşuyordu. Orta Çağ Avrupa'sında ise ticari yapılanma, katedrallerin ve şatoların çevresindeki kent meydanlarında sürdürülmemekte idi. Buradaki alışveriş meydanlarında yer alan pazar yerlerinde gerçekleştirilmektedir. Periyodik olarak kurulan seyyar panayır ve pazarlarla birlikte pazar yerleri de kent merkezinin önemli alanlarıydı. 12. yüzyıldan sonra bu ticaret mekânları, nehir kenarları ve liman bölgelerine doğru kayarak pazarlar ile daha sabit yerlerde olmaya başladı. Kalıcı dükkan birimleri ile toptan ve perakende ticaret birlikte yürütüldü.

İzmir Agorası, M.Ö. 4. yüzyılda Pagos (Kadifekale) Dağı'nın kuzey yamacında dağdan gelen suların bol olduğu bir alanda kurulmuştu ve önemli büyük sarnıçlarla birlikte önemli bir kanalizasyon sistemine sahipti. Günümüze gelebilmiş kalıntıların çoğu, M.S. 178 depreminden sonra İmparator Marcus Aurelius'un destekleriyle yeniden inşa edilen Roma dönemi agorasına aittir. Dikdörtgen biçiminde planlanmış agoranın ortası geniş bir avlu ve etrafi stoa (sütunlu galerilerle) çevrili bir yapıydı. Kuzey stoadada yer alan bazilikalar kentin hukuk işlerinin görüldüğü bir tür adliye sarayıydı. Ayrıca kentin ticari yaşamına yön veren tüccar ve bankerlerin faaliyetleri için de bazilikalar kullanılmaktaydı. Agora ile bağlantılı iç liman zaman içinde sürekli dolmuş ve küçülmüştü. Günümüzde Kemeraltı Çarşısının Anafartalar olarak bilinen ana caddesi üzerindeki Kemeraltı, Başdurak, Kestanepazarı, Şadırvanaltı ve Hisar Camii ile sınırlanan bölüm iç limanın kıyı hattını belirlemektedir.

Roma döneminde bu limanın girişinde bir fenerin bulunduğu düşünülürken kale yapısı bu iç limanın kuzey kıyısının ucunda inşa edilmişti. Kale, 1244 yılında Rodos Şövalyeleri'nin eline geçmiş, onarılmış ve o günden sonra da Saint Pierre Kalesi olarak adlandırılmıştı. 1402'de Timur kenti ele geçirince kaleyi de yakıp yıktı. Bundan sonra bir türlü onarılamayan kale 1424'te yıkıldı ve yerine Liman (Ok) Kalesi denilen basit bir kale yaptırıldı. Eskiden bu yana Hristiyan nüfus yeni kale civarında yaşıyip

ticaretlerine devam ederken Müslümanlar da yukarı kesimlerdeydi. Liman (Ok) Kalesi 1871 yılında yıkıldı; Liman kalesinden günümüze, bir zamanlar hemen yanında bulunan alana verdiği isim kaldı: Hisar Meydanı.

Bu iki çok eski yapı uzun yıllar boyunca kentin ticaretinde belirleyici olmuştu. 17. yüzyıldan itibaren kente ticaret çok büyük boyutlara ulaşırken kentin ticaret bölgesi ve aynı zamanda çarşısı birbirinden çok ayrı karakterde, ama birbirine bitişik sayılabilen bir konumda bulunan iki ayrı kesimden oluşmaktadır. Çarşilar ve kente yaşayan farklı etnik unsurlar birbiriyle oldukça paralel bir yerleşim içindeydiler. Kent, geleneksel yaşam biçimini ve fiziksel yapısını ile sırtlarda yer alan Türk ve onun bitişигindeki Yahudi mahalleleri ile, daha çok düz alanlarda yer alan Levantenler, Rum ve Ermenilerin bulunduğu mahalleler şeklinde neredeyse ikiye ayrılmıştı.

Frenk Caddesi, cadde boyunca ve bu caddeye açılan sokaklarda yoğunlaşmış daha çok batı karakterli ve Avrupa mallarının tüketimine yönelik ürünleri bulunduran bir çarşı bölgesiydi. O gündü sahil çizgisine paralel olarak giden caddenin iki yanında ferhane denilen pasajlar Frenk Çarşısı'ni oluşturmaktaydı. Bu çarşı ile yaklaşık olarak bugünkü Anafartalar Caddesi'ne denk gelen Geleneksel Çarşı kentin etnik gruplarının hemen hemen hepsini birleştirmekteydi. Ok Kalesi ile Hisar Camisi çevresinde yer alan Büyük Vezir Hanı ile Çaklı ve Çuha Bedestenleri bu iki çarşı arasında bir bağlantı oluşturmuştur. Hem Geleneksel Çarşı hem de Frenk Çarşısı zaman içinde denizden kazanılan ve doldurulan arazi üzerinde zaman içinde gelişmişlerdi. Frenk Çarşısı, daha önce deniz kıyısına paralel bir yol olan Frenk Caddesi'nden ibaret iken sonradan denizin kademe kademe doldurulması ile bir gelişme göstermiştir.

Bunlara ilave olarak küçük bir sahil kesiminde birkaç otel, lokanta, meyhane ve kahvehane grubu yer almaktaydı. Bu alan, daha çok kente yaşayan gayrimüslimlerin, kente gelen tüccarların ve gezginlerin yoğunlaştiği bir eğlence bölgesiydi. Rıhtımın inşasından sonra meydana getirilen kordonlar, özellikle Birinci Kordon konaklama ve daha çok eğlence karakteriyle diğer iki çarşıya üçüncü bir çarşı olarak eklenmiştir.

Şimdi sırasıyla kentin tarihinde önemli bir yere sahip olmuş olan alanlara bakalım. Bu bölümlerde, özellikle cadde, sokak ve hanların dağılımlarında ağırlıklı olarak *Rauf Beyru'nun 19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam (2000)* ve *Çınar Atay'ın Osmanlı'dan Cumhuriyete İzmir Planları (1998)* ve *Kapanan Kapılar İzmir Hanları (2003)* isimli çalışmalarından yararlanılmıştır.

2.7.1. Halkapınar, Meles Çayı ve Kervan Köprüsü

Her dönem İzmir halkın bir mesire ve eğlence yeri olarak tercih ettiği bir alan olan Halkapınar kaynağı, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında

İzmir'in içme suyu ihtiyacı için kullanılmaya başlamıştı. *Ersin Doğer* bir çalışmasında *Halkapınar Gölü*'nden ve buradan doğan *Halkapınar Dere*'inden şöyle söz ediyor: "Bugün bulunduğu semte ismini veren *Halkapınar kaynakları* ve bu kaynakların yeryüzüne çıktıktan sonra oluşturduğu gölcük, Prehistorik çağlardan 50 yıl öncesine kadar bölgenin en büyük tatlı su rezervi olarak hizmet verdi. Birkaç pınarın birleşerek oluşturduğu bu yuvarlak gölcük civarı bir mesire yeriydi. Antik Çağ'ın yazarları tarafından Homeros'un doğum yeri olarak efsaneleşen kutsal Meles Çayı'nın yeryüzüne çıktıığı kaynak olarak bilindi. 19'uncu yüzyıla gelindiğinde padişahın izni ile Belçikalı bir şirket *Halkapınar kaynaklarını* kullanarak İzmir'in su temini işini üstlenmişti. Belçikalı şirket; sarnıcı, buharla çalışan merkezi pompa istasyonu, su deposu ve su dağıtım hatlarının yapımını 1886-1897 yılları arasında tamamlamıştı. Pagos'un (Kadifekale) eteklerinde yer alan Selvilitpe'ye de şehrin yüksek semtlerine su basabilmek için bir su deposu ve pompa istasyonu kurulmuştu."

Meles Çayı, Homeros'un doğumumu ve eserleriyle de ilişkilendirilen ve İzmir tarihinde önemli bir yere sahip akarsuydu. Ancak tarihi İzmir kentindeki Meles Çayı ile günümüzde Meles Çayı olarak anılan akarsunun aynı olup olmadığı konusunda ve Meles isminin kaynağı hakkında da çeşitli tartışmalar sürmektedir. Meles Çayı olarak anılan çay Pagos Dağı'nın arkasında doğmakta, eteklerinden geçerek denize kavuşmaktadır. Meles Çayı'na Kemer Çayı veya Kervan Köprüsü Çayı da denmektedi ki ikincisi özellikle Batı kaynaklarında, İzmir tarihi alanı girişinde mevcut çok eski bir köprüyle ilişkili olarak kullanılmıştır. Ancak antik çağ kaynaklarındaki tariflerin Halkapınar'a daha uygun düştüğünü savunan kaynaklar da mevcut. Bu kaynaklar, tarihi Meles'in çok kısa olduğu ve kaynaklarından çıkışından hemen sonra bir göl oluşturarak gözle görünür bir mesafe içinde denize döküldüğünü tarif etmektedir.

Efsaneye göre Homeros'un, Melesigenes (Meles'in oğlu) sıfatı ile anılırken destanlarını Meles Çayı'nın kaynağına yakın bir noktada yer alan bir mağarada yarattığı öne sürülmekte ve adına adanmış bir tapınağın (Homereion) bu çayın kıyılarında yer aldığı iddia edilmektedir. Bahsi geçen *Homeros Mağarası*, Roma İmparatorluğu döneminden kalma ve günümüzde Kızılçullu olarak adlandırılan su kemerlerinin yakındaydı. Tarihi Meles Çayı'na denk geldiği öne sürülmüş üçüncü akarsu ise Bayraklı'da olup yakın geçmişte Homeros Vadisi şeklinde düzenlenen alan Bayraklı Çayı havzasının arkalarındaydı.

M.S. 2'nci yüzyılda Smyrnalı hatip Aelius Aristides, Meles Çayı'ni tanımlarken, "Şehrin sokaklarına hâkim olan Apollon'un kapılar önünde ziynet olacağı yerde deniz perilerine ismini veren ve kaynağından denize kadar yatağını kazan Meles, şehrin kapıları önünden kolunu uzatmaktadır. Bu kaynaklar, suları kısa bir mesafede denize akan bir hamamdır (Diana

Hamamları). Meles, mağaralardan, evlerden ve ağaçlardan geçenken aynı suretle akar, yatağıının ortasında parıldar ve denize gider. İleride kaynağın yüksek kısmında havuza benzer bir duvar vardır ve kanal burada başlar. Meles kaynağında çağıldamaz, bunların dalgaları yavaş yavaş sessizce denize kavuşur. Bazı defalar rüzgârlar, tehditleri altında denizi kabartınca Meles'in sularını geri atar, o zaman iki suyun sırları ayrı ayrı görülür ve nerede birleşiklerini anlamak mümkün olmaz. Zaten Meles'in her tarafı balıkla doludur. Meles, yazın da kışın da aynı ebattadır; hiçbir zaman yağmurlar onun taşkınlığına yol açmadıkları gibi sıcaklar da onu kurutmayıstır. Cansız bir şeymiş gibi daima aynı şekil ve aynı rengini muhafaza eder. Meles, serseri değildir, yatağından uzaklaşmak elinden gelmez. Şehrin aşığıymış gibi oradan uzaklaşmaya cesaret edemez ve şehre karşı dinnayan bir aşk beslediği için ebedi yatağını muhafaza eder. Bunun içindir ki şehri biraz dolaşır ve çıktıığı yerde biter” demektedir.

Tarihçi ve coğrafyacı Strabon ise İzmir ile Meles arasındaki ilişki için şunları anlatmaktadır: “Kentin bir parçası tepepededir ve surla çevrilidir, fakat büyük kısmı ovada, limanın, Metroon'un (Tapınak) ve Gymnasion'un yakınındadır. Kentin caddeleere ayrılışı özel bir şekilde düzenlenmiştir. Bunlar birbirlerine olabildiği kadar dik doğrular şeklindedir ve taşlarla döşenmiştir, alt ve üst katları bulunan portikler vardır. Bir de içinde Homeros'un Ksoanon'u bulunan Homereion adı verilen bir stoa bulunur. Bu nedenle Smyrnalılar, Homeros üzerinde özellikle hak iddia ederler ve gerçekten de kentin bir tip tunç sikkesi Homereion adını taşıır. Meles nehri surların yakınında akar, kent diğer kuruluşlarının yanı sıra bir de kapatılabilen bir limana sahiptir.”

Rauf Beyru'ya göre kente gelmiş birçok gezginden biri olan Richard Chandler da gezi notlarında Meles Çayı'ndan bahsetmektedir: “Meles Çayı evvelce İzmirlilerin kıvanç kaynağıydı. En güzel su olarak tanımlanan çay, kent duvarlarının kenarından geçerdi. Bu berrak su, yaz aylarında çok sıç olup kayalık yatağını doldurmadan kalenin arkasında kalan derin vadide döne döne yeşillikler arasında sırlıdayarak akar. Meles, iki yanından birtakım kollarla beslenir ve bir iki su değiirmeni döndürükten sonra, kentin bahçelerine gelir, burada önceleri, küçük kanallara sonra daha da küçük kolculklara ayrılır, suları kısmen bahçeler tarafından alınır ve kısmen de Frenk Sokağı'nın bitim noktasında artık bir ırmak değil de küçük bir dere gibi denize kavuşur. Kış aylarında, dağlara yağan devamlı ve şiddetli yağmurlar ya da karların erimesi sonucunda ise adeta bir set halinde hızlı ve derin olarak akar ve bazen de tehlikeli olur”.

19. yüzyılda demiryolları yatırımları yapılmaya kadar İzmir'in ticaret akımları kervanlar aracılığıyla yapılmıyordu. Gerek Anadolu'dan mal getirilmesi gerekse de Avrupa'dan gelen malların Anadolu'ya aktarılması şeklinde gerçekleştirilen çift yönlü ticari akımlar açısından şehrin ticaret alanlarından birisi de Kervan Köprüsü'ydü. Halkapınar ve Meles Çayı ile bağlantılı olan ve

bazı kaynaklara göre Meles Çayı ya da Kızılçullu Çayı üzerinde olduğu kabul edilen Kervan Köprüsü, günümüzdeki Kemer Köprüsü'nün yerinde tek kemerli bir yapı olarak yer almaktaydı. İzmir'in İç Anadolu ve daha doğuya kapısı olan Kervan Köprüsü, deve kervanlarının yola çıktığı ve geldiklerinde mola verdikleri noktayı ve köprüye kervanların kullandığı geçiş yolunda olması nedeniyle Kervan Köprüsü denmişti. Günler süren yolculuklar sonunda Anadolu'nun içlerinden ve daha doğudan gelen kervanlar burada yüklerini boşaltırlar, değişim yaparlar ve ardından kervanlar yeni mallarla geri giderdi. Kervan Köprüsü'nün çevresi bir tür açık hava antreposu gibiydi ve gümrük işlemleri de yine burada yapılmaktaydı. İzmir'den dışa açılan, İstanbul ve Anadolu'nun içlerine ulaşan yolların en önemlisi Kervan Köprüsü üzerinden geçmekteydi. Kent merkezini, hanlar bölgesini ve gümrükleri bu ana çıkış yoluna bağlayan ara caddeler bulunmaktaydı. Kervanlar merkeze ulaştıktan sonra yüklerini hanlara boşaltmaktadır.

Kervan Köprüsünün, çevresindeki doğa, burayı ziyaret eden halk, tüccarlar, atlılar ve deve kervanlarıyla oldukça renkli bir bütünlüğü vardı. İçinde servi ağaçları olan Türk mezarlıkları, bahçeler, zeytinlikler ve kır kahvehaneleri ile bütün halk için gözde bir eğlence, piknik yeri idi. Aynı zamanda mevsimine göre meddahların kahvehanelerde ve açık havada gösterilerini yaptıkları bir yerdi. Ramazan eğlenceleri sırasında kalabalığın dolup taşlığı bölge bütün bu özellikleri ile gezginlerin dikkatini çekiyordu. Fransız yazar, gezgin Arthur Bertrand bölgeyi şöyle anlatıyordu: "Kervan Köprüsü'nden birkaç adım ötede, çakılı bir düzülkte, kervanlar yüklerini boşaltırlar. Develer diz çökmüş durumda, ağır ağır güneş altında gevşetirirken, deveciler onların yüklerini çözterler. Bütün bu işlemler sırasındaki yardımlaşmalarını, tekdone bağışlarla sürdürürler. Payandaları dere üzerinde ve kendi muazzam bir çınarın gölgesinde bulunan bir Türk kahvesanesi, kamış ve sazdan çatısı ile bu ilginç peyzajı tamamlar. Türk, Rum ve Ermenilerin akşamları işlerinin bitiminde geldikleri yer burasıdır".

Rauf Beyru'ya göre Fransız gezgin De Bois Robert 19. yüzyıl ortalarına ait şu eserinde ise şunları ifade etmiştir: "...çarşılının, meydanlarının ve sokakların gürültülü havasından sıkılarak, gölgeliklerde kendini dinlendirmek üzere kent dışına gittim. Bir süreden beri İzmir'de ipek ticareti yapmakta olan Palermolu bir dostum, beni Söğütlü Kahve diye adlandırılan bir yere götürdü. Burası gerçekten, bir zevk ve sefa yeri idi ve kahvehanenin ismi bir yerde bu sevimli köşeye uygun düşüyordu. Burada her şey bir yumuşaklık, bir rahatlık ve bir dinlenme istemi verir gibiydi. Orada, aşağıda beyaz taşların ve çiçeklerin kendini gösterdiği bir mezarlığın hemen yanı başında doğudaki tüm köprülere benzeyen, yosunlaşmış harap bir köprü bulunuyordu. Kurtların kemirdiği tahtaların arasından ince bir kumsalda sessizce akıp giden serin bir ırmağın suları görünülmekteydi. Hemen oracıkta, en az iki yüz yıllık bir söğüt ağacının gövdesi içinde yaşlı ve saygınlık ilhamı veren bir Türk bir kahvehaneye yaptırmıştı. Gövdesinin etrafından dolanarak çıkan bir merdiven,

bir ardış kuşu yuvasını andıran dalları arasında, bu saklı inzivaya çıkmaktaydı. Orada gümüş yapraklar arasında rahatça uzanarak sigaralarını tüttürenler, bir yandan suyun akışını seyreder ve bu arada belki yaşamalarının da bu su gibi akıp gittiğini hissederler. Yapraklıdan oluşan bu kafes arasından izlenen ne güzel bir görünüm... Ötede, ırmağı sınırlayan erik ağaçları, sazlıklar, sonra mezarlıkların bizde o denli hüzünlü ve ciliz, doğudaysa bu derece görkemli ve insana cenneti düşündüren selvilikleri... Çakılı yolda, pazara kavun ya da çiçek götürün Rum kadınları, ince yapılı, mor feraceli Ermeniler, tesbihlerini çeken ciddi efendiler, Bornova'nın incir ve zeytin dolu sepetlerini yüklenmiş bahçıvanları, şuradaysa, ihtiyatlı ve hüzünlü adımlarla geçen bir deve kervanının altında sallanan köprü...".

19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan tren seferleri, buna ilave olarak rihtim inşaatı ve kordonların üzerinde oluşan eğlence mekânları ile kervan ticareti ve tabii ki köprü civarındaki hareketlilik azalmıştı. Kızılıçullu civarındaki Roma dönemi su kemerlerine yakın bir bölgede olduğu belirtilen, 19. yüzyıl sonlarında henüz hâlâ sağlam ve kullanılabilir halde olan Kervan Köprüsü ve çaylar, dereler, su kemerleri ile bu bölgedeki dağları ve tepeleri aşarak, denizlere ulaşan bu doğal yol Antik Çağ'dan günümüze dek kullanılan bir yol olma özelliğine sahipti. Eski Smyrna'nın tam yeri konusunda olduğu gibi Halkapınar, Meles ve Kervan Köprüsü ile ilgili de tarihte bir netlik söz konusu değildir. Ancak tahmini bölgemin bugünkü Halkapınar civarında olduğu kesindir ve bu bölge yakın tarihe kadar kentin hayatında her anlamda son derece önemli bir yere sahip olmuştur.

2.7.2. Geleneksel Çarşı (Kemeraltı)'dan Kuzeye Doğru

Geleneksel Çarşı denen yer yani günümüz Kemeraltı Çarşısı, aslında Antik Limanı'nın karşısındı. Liman, Roma egemenliği altındayken daha çok korunaklı bir hale gelmesi için, limanın tam girişine bir kale inşa edilmişti. Bu kale bugünkü Kemeraltı Çarşısı'nda Hisar Camii'nin hemen yanında bulunmaktadır ve camii de adını bu hisardan almaktaydı. O zamanki çarşı bir yay şeklindeydi ve iç liman rihtimine göre şekillenmekteydi. Timur kenti fethettiğinde, Liman'ı Pagos tepesinden getirdiği büyük taşlarla, muhtemelen Antik Tiyatro ve Antik Hipodrom'un taşları ile doldurmuş ve bu eserleri neredeyse yok etmiştir. O günden sonra zaman zaman denizin doldurulmasına devam edildi ve üzerine ticari hanlar inşa edildi. İç liman çevresine konumlanan Hisar, Kemeraltı, Başdurak, Kestanepazarı ve Şadırvan Camileri merkezinde yer aldığı bu bölgedeki hanların sade odalarında pek çok yolcu misafir edilirken hanlar sadece kervanların duraklama yerleri değil, aynı zamanda bir mal takas yeriydiler. Bazı hanlar bu şekilde hem konaklama hem de ticaretin gerçekleşeceği şekilde inşa edilmişken bazıları da sadece ticaret için kullanılmaktaydı. Hanlar, uzun mesafe kervan ticareti döneminde konaklama, ticaret ve depolama faaliyetlerinin bir arada görüldüğü önemli yapılardı.

19. yüzyıla gelindiğinde ticaret merkezi bugünkü Konak Meydanı'ndan başlayarak kuzeye doğru uzanmıştı. Önceki dönemlerde tek bir çarşida yer alan perakende satış, müşterilerin satın alma gücü dikkate alınarak ikiye ayrılmıştı. Düşük satın alma gücüne sahip olanlar bugünkü Anafartalar Caddesi dolaylarında alışveriş ederken pahalı mallar satan dükkanlar Frenk Caddesi ve civarında yoğunlaşmıştı. Geleneksel Çarşı daha çok iç piyasaya dönük perakende ticaretin olduğu bir yer olmuştu. Frenk Caddesi ve civarında çarşılarda işyerlerinin hemen hepsi, gayrimüslimlerin elindeyken Geleneksel Çarşı'da böyle bir ayırım söz konusu değildi, sadece Levantenlere pek rastlanmazken daha çok Rum, Ermeni, Yahudiler ile Türklerin egemenliğinde bir ticaret gerçekleştirmektedi. Geleneksel Çarşı, Ionca sistemi ağırlıklı bir çalışma sistemine sahipti ve buna bağlı olarak tek bir sektör ya da bağlantılı sektörler bir bölgede yer almaktaydı; bu bölge bir ya da birkaç han ya da sokak olabiliyordu. Geleneksel Çarşı ticari amaçla kullanıldığı kadar bir depolama alanı niteliği de taşımaktaydı.

Rauf Beyru'nun çalışmasında belirttiği üzere 19. yüzyılın ilk yarısında kente gelen Fransız gezginlerden J.M.Tancoigne "Her millet ve her mesleğin burada kendilerine ait, diğerlerinden kapılarla ayrılan özel galerileri, sokakları vardır. Bu kapılar akşam, güneşin batmasıyla kapanır. İnsanı şaşırtan bir nokta, en değerli tahılların kolayca yanabilecek ahşap barakalarda satılmasına karşılık, kuru meyve ve yakacak odun, kömür vs. maddelerin taş kubbeli muhteşem kemerli yapılar içinde yer almasıdır. Bu celişkiyi, ancak Türklerin genel olarak umursamazlıklarını gördükten sonra anlamak mümkünündür" demektedir. Yine 19. yüzyılın ilk yarısında kente gelen İngiliz gezgin James Emerson ise bu bölgeyi şöyle tarif etmiştir: "Hiçbir gezginin düş kırıklığına uğramayacağı meyve pazarı ve yiyecek çarşısı. Kasaba'nın (Turgutlu) lezzetli kavunları kümeler halinde, Sancak (Balçova) ve Urla'nın şeftali ve kayısıları ile yan yana duruyor. Armutlar, elmalar, narlar, bademler, domatesler ve binlerce diğer meyve ve sebze, piramitler halinde dizilmiş çevrelerinde kırmızı ve sarı amber rengi üzümler... Bunların arasında, hemen her dönemde buzlu, soğuk şerbet ve çeşitli diğer içecek satıcıları. Ama asıl ilginç görünümü çarşının yapı biçimi veriyor: Kemerli yollar boyunca uzanan kare biçiminde küçük dükkanlar. Yerden yaklaşık iki ayak yükseltilmiş ve önleri tamamen açık. Raflar dükkanada satılan mallarla dolu, dükkançı ise ortada bir sedirde, bir mindere yaslanmış, amber nargilesini içmekte ya da tekrar tekrar, tespihinin cilali boncuklarını saymakta. Burada çeşitliliğin ve celişkilerin tümü ile karşı karşıyayız. Bir dükkanada, koyu elbiseli ve türbanı ile oturmuş bir Yahudi. Dinlenme arasında usta ve çubuk parmaklarıyla, Rumların ceketlerini şeritlemeye ya da Türk hanımlarının pabuçlarının önlerine iş işlemeye çalışıyor. Bir diğerinde, alışverişten yorulmuş bir Türk, sessiz ve hareketsiz, bu andan yararlanarak kırmızı halısının üstünde dinlenmekte ya da kahvesini yudumlamakta. Bir üçüncüsünde neşeli bir Rum grubu kâğıt oynuyor. Yüksek sesle gülüyorum..."

Geleneksel Çarşı'da sokakların gölgede ve serin tutulması için tenteler, tahtalar ya da sarmaşıklar kullanılırken tahtalar çamurlu yollarda yürümek için de değerlendirilmekteydi. Geceleri geçitler kilitlenir ve bekçiler tarafından korunurken, gündüzleri mallar dükkanlarının içinde dizilmek yerine, tamamen önde sergilenmekteydi. Bu sergilerde meyvelerden pamuklulara birçok ürün yer almaktaydı. Dükkanlar, zaten çok küçüktü ve bunların içinde alıcıya pek yer de yoktu. Alıcının dışında tutulmasının en önemli nedenlerinden birisi dükkanının, kişileri bir şeyle aşırma arzusundan uzak tutmak istemesiydi. Her türlü malın, bir şeyle satın almak isteyenlerin ve işsiz güçsüz dolananların toplandığı çarşıda çok farklı kılık kıyafette her milletten insanlar görülebilirdi.

2.7.3. Hanlar

Rauf Beyru ve Çınar Atay'ın çalışmalarına göre Geleneksel Çarşı'nın kuzeydoğusunda kentin ana giriş çıkışlarından birini oluşturan Osmaniye Caddesi boyunca birçok han yer almaktaydı. Bu cadde Kervan Köprüsü ile bağlantılıydı. İzmir'deki hanlar genellikle başkentteki mimarlar tarafından yapılmaktaydı ve bu mimarlar yanlarında çalışıkları bir kişiyi planları çizmek ve inşaatı takip etmek için inşaatta görevlendirmekteydi. Birçok kentte olduğu gibi İzmir'de de bir mimarbaşı bulunuyordu ve bu görevli inşaatları denetlemekteydi. Herhangi bir inşaata başlanması için bu kişiden izin alınması gerekmekteydi. İnşaatın bu genel işlerinin yanı sıra çalışanlara yönelik vergileri de bu mimarbaşı toplardı. Ancak bu kişinin işini tam sağılıklı bir şekilde yapabildiği iddia edilemezdi, hanlar düzensiz bir şekilde konumlanmıştı.

Osmaniye Caddesi civarındaki Büyük Kuzu, Şalvarlıoğlu, Manisalı, Karaosmanoğlu, Mirkelamoğlu, Bidayet, Kuyumcuya, Bölükbaşı, Acem, Kantarcıoğlu gibi yaklaşık yirmi tane hanın arasından asıl geleneksel iş merkezine, yani Hisar Camii civarına gelinmekteydi. Genellikle tekstil ağırlıklı kullanımların çoğunlukta olduğu hanların bazılarında tüccar, komisyondan, bankerler yanı sıra depo alanları da bulunmaktaydı. Ermeni Mahallesi'ne yakınlığının da etkisiyle bölgede işyeri sahipliğinde Ermeniler ağırlıktaydı. Bu kesimi hemen güneyinde ise Bit Pazarı, Odun Pazarı ve Kuyumcular Çarşısı gibi yoğun işyerleri yer almaktaydı ki, bu pazarlarda da ağırlık tekstildeydi. Onun yanı sıra gida ve kırtaçeye hırdavatçıdan baharatçıya birçok işyeri bulunmaktadır. Bu bölgelerin toplamında Ermeniler dışında Türk, Rum ve Yahudi toplumlarından da temsilciler yer almaktaydı.

Hanlar bölgesinin güneybatısında ise Hisar Camisi yakınlarında Bakır Bedesteni ve Kızlarağası Hanı genelde kumaş ve tekstil konularında yoğunlaşmıştır. Diğer önemli yerler olan Bakırcılar Çarşısı'nda bakırcılar ve Yol Bedestesi'nde ise sarraflar ağırlıktaydı. Ancak bu ticaret merkezlerinin hepsinde komisyoncular ve bankerlere rastlanmaktadır. Ağırlıklı olan iş

türleriyle isimlendirilen çarşıların yer aldığı bölgede Türkler, Rumlar ve Yahudiler ön plandaydı. Arasta Sokağı üzerinde Abacioğlu, Küçük Karaosmanoğlu, Çulluoğlu gibi birçok han bulunurken bu hanlar arkalarında bulunan Yahudi mahalleleri ile çarşı arasında sınır oluşturmaktaydı. Yahudi konutlarının ön tarafında yoğun bir perakende ticaret yoğunlaşmıştı. Burada yer alan ve köylerde tarımla uğraşmak istemeyen, buna yatkın olmayan fakir Yahudiler işportacılık başta olmak üzere küçük sermayeli işlere yoğunlaşmaktaydı. Bu bölgede biraz sivrilen Yahudiler, daha varlıklı Yahudilerin yaşadığı Karataş ya da Salhane tarafına yerleşme eğilimi içindeydi.

Ali Paşa Meydanı tam bir açık alan olmasa da geleneksel çarşıda nadir meydanlardandı. Kemeraltı çevresinde birçok yer, zaman içinde dolgu yöntemiyle yapılaşırsınken bu meydan kalmıştı. Bu bölge aynı zamanda özellikle Çeşme yönünden gelen kısa yol kervanlarının konakladığı bir bölgeydi, çünkü o yönden gelen kervanlar doğrudan merkeze gelirken diğer yönlerden gelenler Kervanlar Köprüsü ya da Yağhaneler mevkilerinde soluklanırırdı. Ali Paşa Meydanı aynı zamanda bir pazar yeriydi, buraya köy ve kasabalardan yerel ürünler gelirdi. Kemeraltı ismi genel olarak halk arasında Geleneksel Çarşı için kullanılırken Kemeraltı Caddesi, Konak Meydanı'ndan başlayan ve bir dönem iç liman olarak kullanılan küçük koyu belirleyen sokağa halk arasında verilen isimdi ve bu yol, Hacı Hüseyin, Kestane Pazarı, Şadırvan ve Hisar Camilerine kadar uzanmaktadır. Çarşı olarak en yoğun alanlar, kuruluştan itibaren her zaman Hisar Camii yöresi ve Kemeraltı Camii'ne dek uzanan kesimlerdi.

1867'de rıhtımın yapılmasıyla Konak Meydanı ortaya çıkarken bölgede perakende mallar satan dükkânlar ve depolar oluşmuştu. Konak Meydanı'nın olduğu alan İlk Çağlar'da iç limanın bir parçasıydı. Ticaret, Batı Anadolu'nun iç bölgelerine kadar yayılırken kırsal kesimden İzmir'e gelenlerin sayısı arttı. Kente gidiş gelişlerin fazlaca zaman almasıyla daha fazla barınma ihtiyacı doğmuştur ve Barut Han, Meserret Oteli ve Kemahlı İbrahim Efendi Han ise Kemahlı Oteli olarak yenilenmiştir. Bu bölgede başlarda denize açılan iki iskele varken 19. yüzyılın ikinci yarısında meydan çevresinde çok hızlı gelişme olmuştu ve kuzyede Osmanlı Gümrüğü ve tuz iskelelerinin yanına kuru ürün depoları eklendi.

Geleneksel Çarşı ile Frenk Çarşısı arasındaki kalan bazı han ve çarşıların bu iki bölgenin geçişini sağladığı söylenebilirdi. Bu bölgede sarraflar, komisyoncular, borsacı ve tefeciler de bir hayli çıktı. Konak Meydanı'ndan Frenk Bölgesi'ne doğru devam edildiğinde 1836 yılında faaliyete geçen Yeni Gümrük Binası yanı sıra Fransız Gümrük Binası ve iskeleler göze çarpmaktadır. Bu bölgede birçok yer doldurulmuş ve Sadık Bey, Aliotti gibi hanlar inşa edilmiştir. Ayrıca eski gümrük binası da yıkılarak yerine liman şirketi yöneticilerinden Guiffray'in han binası yapıldı. Eski

Gümrük bölgesindeki hanların sayısı bahsi geçen hanlarla birlikte yirmiyi buluyordu.

Balık Pazarı Hamamı ve hemen yanında yer alan Balık Pazarı Camii öünden başlayan ve denize doğru inen sokağa Balık Pazarı Sokağı denmekteydi. Hamam ve caminin yanında Büyük Vezir Han bulunmaktaydı. Yeni rıhtım yapılması gündeme geldiğinde ise Osmanlılar rıhtım sözleşmesine şart olarak karantina, fenerler, posta telgraf idareleri, pasaport dairesi ve liman memurları binalarına ek olarak bir de balıkhaneye eklemişlerdi. Ancak tabii ki balıkhaneye, buraya girip çıkacak sandallarla liman trafiğinin engellenmemesi için liman dışında yapılmıştı ve gümrük binalarının batısında yer almaktaydı. Balıkhaneye, sonunda sürekli bir yere sahip olmuş; ancak önceki kullanım alanının adı eski yerinde kalmıştı. Eski Balık Pazarı denilen bölge için aynı zamanda Saman İskelesi de denmekteydi. Bu bölgeye gümrük resmine tabi olmayan mallar da gelir giderdi. Burası aynı zamanda Büyük Vezir Han'ın ön kısmı doldurulduktan sonra bu hanın iskelesi gibi çalışmaya devam etmişti. Bu bölgedeki hanların başlıcaları ise Osman Kaptan, Giritlioğlu, Gritikos, Matchela gibi hanlardı.

Birinci Kordon, 1830'lardan itibaren ticari anlaşmalara bağlı olarak hızla genişleyen İzmir ekonomisi ile ortaya çıkışmış bir bölgeydi. Bu dönemden sonra özellikle ticaretle ilgili kıyıya yakın bölgeler hızlı ve çarpık yapışmanın bir ürünüydü. İmtiyazlarını her geçen gün genişleten Avrupalı toplumlar Osmanlı'dan sürekli taleplerde bulunuyor ve bunun sonucunda da Osmanlı, her geçen gün işin peşini daha çok bırakıyordu. Liman ve rıhtımın inşaatinin bitmesi ve faaliyete geçmesiyle yeni bir saygınlık alanı ortaya çıkmıştı. Bu bölgede ön plana çıkan hanlar Arapyan, Balyozoğlu, Esseyan, Zangrides, Nişli Hacı Ali, Haralambo Yusufoğlu Hanlarıydı.

2.7.4. Frenk Çarşısı

Rauf Beyru ve Çınar Atay'ın çalışmalarına göre Geleneksel Çarşı ile Frenk Bölgesi arasındaki bölgeyi geçtikten sonra bu bölgede ilk olarak Mahmudiye Caddesi'ne ulaşılmaktaydı. Mahmudiye Caddesi, kentin ilk sahil şeridiydi. Kıyıda ilk yerleşenler ilerideki yıllarda olduğu gibi Hristiyanlar olurken, kıyının düzenlenmesi Büyük ve Küçük Vezir Hanlarla başlamıştı ve hanların da yapılmasıyla birlikte bu alanda ilk gümrük faaliyetleri başlamıştı. Sahil Caddesi olarak da anılan Mahmudiye Caddesi, kentin çok önemli bir unsuru haline gelecek ve daha sonra Frenk Caddesi olarak anılacak bölgenin doğumuna da olanak sağlayacaktı. Vezir Hanlardan sonra Hristiyanların ibadethaneleri ve onları takiben de konsoloslukların bu bölgede yoğun bir şekilde yer aldıkları görülmektedir. Özellikle dış ticaretin örgütlendiği bu alanlardaki hızlı gelişim süreci sonrası kıyının sürekli doldurulması söz konusu olmuştu.

Frenklerin yaşadığı bölgenin en önemli yaşam merkezi olan Frenk Caddesi, yalnızca dış ticaret açısından değil, aynı zamanda perakende ticaret açısından da önemli bir merkezdi. Bu caddeye Avrupa Sokağı da denilmektedir. Burada Avrupa'dan gelen lüks malların satıldığı mağazalar bulunurdu; büyük mağazaların yanı sıra pek çok küçük butik vardı. Bu bölgede, Manchester'dan gelen pamuklular, Lyon'dan gelen ipekliler, St. Etienne taftaları, yine Fransa'nın farklı kentlerinden gelen muslinler, ünlüler ve Bohemya'da dikilen feslerle daha birçok ürün alınıp satılıyordu. Çağımızda olduğu gibi mağazaların ilanlar verdiği ve indirimli satışlar yaptığı görülmektedir.

Hanlar başlarda öncelikli olarak konaklama için kullanılır iken zamanla alışveriş yapılan yerler de olmaya başlamıştı. Bu içeriklerinin değişmesine paralel mimari yapıları da değişmiştir. Pasaj veya geçit tarzında tek veya iki tarafında dükkanlar bulunan ve iki sokak arasında bulunan bu yeni yapılanmalara da *ferhane* ya da *verhane* denmeye başlanmıştır. Ferhaneler günümüzdeki Halit Ziya Bulvarı civarında olan caddeler ve dar sokaklardaydı. Ferhaneler bölgesi hanların son bulduğu Vezir Hanların kuzeyinden başlar ve İngiliz Konsolosluğu'nun bulunduğu alana kadar uzanır. Aslında daha önceki dönemlere ait olan arasta yapılanmasının bir tür taklidi olan ferhaneler ne de Avrupai tarzdaydı. Bu geçitler denizin doldurulması sonucunda oluşturulurken bu dönemde denizle Frenk Caddesi arasında dar ama derinliği çok fazla olan kendine özgü bir parselasyon sistemi ortaya çıkmıştır. Adı *Frenkhane*'den gelen ferhaneler gündüzleri açık tutulurken her gece ve ayrıca kente karışıklık ya da salgın zamanlarında iki uçtan kapatılmaktaydı. Kente deniz yoluyla ulaşan ve genelde de konsolosluğa yakınılığından dolayı İngiliz İskelesi denilen iskeleden karaya çıkan yolcu ve gezginler Frenk Caddesi ve daha ilerilere ulaşmak için bu geçitleri kullanmaktadır. Bu bölgede de birçok han bulunmaktadır.

Danimarkalı ünlü masal yazarı *Hans Christian Andersen*'nın de 19. yüzyılın ilk yarısı içinde, İzmir'in çarşları ile ilgili izlenimleri vardır. Deniz yoluyla geldiği kente sahilden karaya çıktıktan sonra Frenk Caddesi'ne gelen ve bu sokak boyunca geleneksel çarşı yönünde yürüyen ünlü yazarın bu gezintisine dair anlatımı şu şekildeydi: "Bu sokak, hemen bütün kenti kat etmekte ve pazarın yanında daha yüksekçe bir yerde son bulmaktadır. Vebadan korunmak için kimseyle temas etmemem gereği söylemişti. Ama buna pek olsak yoktu, cadde son derece dar ve bir o kadar da kalabalıktı. Yürüken uzun muslinden çarşaflarla örtülümuş, yalnız burunlarının ucu ile koyu renk gözleri açıkta bulunan kadınlarla, siyah ve lacivert giysili tıraş edilmiş kafalarına, ters çevrilmiş tencere misali, siyah geniş şapka geçirmiş Ermeniler, sık giyimli Rumlar, kirli görünüşlü Yahudiler ve nargilelerini içen heybetli yapılı Türklerle karşılaştım. Perdeleri renkli bir çeşit kafes, bir devenin hörgücü üzerine yerleştirilmişti ve aralığından, peçeli

bir kadın başı görünüyordu. Hemen tamamı ile beyaz bir maşlaha bürünmüş çiplak ayaklı ve çiplak başlı bir bedevi, kalabalık içinde hızlı adımlarla yürüyordu... Dükkanların bir kısmından etrafa misk ve sakız kokuları yayılıyordu. Diğerleri, emsalsiz bollukta meyvelerle doluydu. Dünyanın üç bucağından gelmiş yiyecekler, burada adeta, hiçbir yerde görülmeyecek bir çeşitlilikle gösteri yapıyordu. Çeşitli lisalar birbirine karışmaktadır; Arapça, Rumca, İtalyanca”.

Çarşı'nın ana caddesi olan Frenk Caddesi düz bir cadde değildi ve eski sahil çizgisine kıvrımlarına uygun bir biçim almıştı. Sağında solunda her çeşit renkte, biçimde ve yükseklikte evler ile adeta saçak görevini üstlenen ve güneşin aydınlattığı yolu gölgeleyen keten ve pamuklu tenteli dükkanlar yer almaktaydı. Caddenin deniz tarafında yer alan konsolosluklar ve Levant tüccarlarının ev ve depoları doğrudan denize bağlanmactaydı. Bu yerleşim, tüccarlara yüklenen ve boşaltılan malların ödenmesi gereken gümrük vergisinden kolaylıkla kaçınılmazmelerini sağlamaktaydı. Aynı zamanda bu bölgedeki yerleşim için denizin de sürekli doldurulduğu görülmekteydi. Doldurularak elde edilen yerlerin satışında öncelik sahilde evi bulunanlara tanınmactaydı. İzmir ticaretinin hızla büyüğü 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar caddenin büyümesi genişlemeden çok derinleşme olarak gerçekleştirken çoğunlukla iki tarafta da yapılışma söz konusu oluyordu. Bu derinleşmeler sırasında bir kısmı denize açık Marina olarak adlandırılacak dar bir sahil yolu meydana getirilmişti. Marina'nın ortaya çıkışından sonra Frenk Çarşısı'nın eğlence mekânlarının bu bölgede yoğunlaşlığı görülmekteydi.

Büyük ve Küçük Vezir Hanları ile Girit Hanı ve Çaklı ve Çuha Bedestenlerinin oluşturduğu gruptan kuzeye doğru gidildiğinde Frenk bölgesine varılmaktaydı. Bugünkü Gündoğdu Meydanı yakınılarında yer alan Rue Bella Vista'da iş yerleri daha çok günlük gereksinimlere yönelikti. Yine bugünün Kıbrıs Şehitleri Caddesi -o zamanki adıyla Mesudiye Sokağı- konut ağırlığıydı. Frenk bölgesinin en güneyde kalan Rue des Verreires (Mahmudiye Caddesi) ise daha çok züccaciye mağazalarının bulunduğu bircaddeydi.

En yoğun ticaretin olduğu Rue Franque (Frenk Caddesi) butikleri ile ön plana çıkmaktaydı. Bu caddede birçok farklı ürünün satıldığı mağazalar yer alırken bunların bazılarının merkezleri Paris başta olmak üzere yurt dışındaydı ve dünyada şubeleşmiş markalardı. Bu mağazaların içinde birçok reyon yer aldı ve bu reyonlarda hazır moda kıyafetlerden, ipekli ve yünlü kumaşlara, çamaşır ve çoraptan tuhafİYE ve parfümeriye, deri eşyadan halıya, duvar kâğıtlarına, mutfak ve ev eşyalarından kirtasiyeye, mücevherattan ayna, cam ve züccaciye eşyalarına birçok farklı ürün bulunabiliyordu. Günlük ihtiyaçlara yönelik ise çiçekçi, kuaför-berber, fotoğrafçı, mandira, eczane gibi işyerleri yanı sıra bölgede sarraf,

komisyoncu gibi işyerleri de mevcuttu. Bu bölgede ağırlıklı olarak Levantenlerin ve aynı zamanda Rumların ticarete egemen olduğu görülmekteydi.

Frenk Çarşısı'nın daha sonra gelen Rue Fasula (Sultaniye Caddesi) kesimi daha çok günlük gereksinimlerin karşısına yönelikti. Bakkal, fırın, manav, kasap, mandıra, şekerci, kuaför-berber, terzi, eczane, ayakkabı tamircisi gibi günlük ihtiyaçlara yönelik işyerlerinin yanı sıra taverna gibi eğlenceye yönelik işyerleri de vardı. Son parça olan Rue Trassa (Teşrifîye Caddesi)'da ise mimarlar, doktorlar, eczacılar yer almaktaydı ve bu cadde ana ticaret alanının dışında sayılabilirdi.

Bu bölgede yer alan bir diğer sokak ise Saman İskelesi Sokağı'ydı. Bu sokakta ticaretle uğraşan işletmelerin yanı sıra fıcı, eyer, fener imal eden atölyeler ve şekerci, yufkacı ve kuaför gibi günlük kullanıma yönelik işyerleri de mevcuttu ve burada artık Türklerin de devreye girdiği görülmekteydi. Frenk Çarşısı ile bağlantılı bir diğer önemli sokak ise Palia Psaradika (Eski Balık Pazarı) Sokağı'ydı. Burada toptan ve perakende ticarethanelerin yanı sıra günlük gereksinimlere yönelik yiyecek-içecek dükkânlarına rastlanmaktadır. İşyeri sahipliğinde Rumların ağırlıkta olduğu bu sokağı takiben Rue Saint George (Aya Yorgi) Sokağı'nda ise ön planda doktor, avukat ve mimarlar yer alırken berber, terzi, fırın, bakkal gibi işyerleri de mevcuttu. Rumlar yine ağırlıkta olmakla birlikte Levanten, Ermeni ve Yahudi işyeri sahipleri de bulunmaktaydı.

2.7.5. Eğlence Ağırlıklı Bölgeler

Rauf Beyru'ya göre eğlence, 19. yüzyılla birlikte oldukça büyünen kentin önemli bir ihtiyacı haline gelmişti. Frenk Çarşısı, alışveriş için dolaşılan bir yer olurken kenti gezip görmek isteyenler *Gül Sokağı* (Rue des Roses) ve o dönemde daha çok *Marina* olarak anılan küçük bir kıyı şeridine gitmektedir. Ancak Birinci Kordon'un oluşmasıyla *Marina*'nın artık denizden uzaklaşmış olan gezi ve eğlence mekânları buraya kaymıştır.

Evler veya konsoloslukların yer almadığı *Marina* bölgesi, kordonların yapılmadan önce kentin çoğu otel, lokantalarının ve kahvehanelerinin bulunduğu yerdi. Bu bölgede Levantenler, akşam gezintilerinde daha çok Bellavista Kahvehanesini tercih ederlerdi. Bu kahvehane, denize doğru uzanmıştı ve burada oturulup limanı dolduran gemiler seyredilirken, bir yandan da bazı Avrupa gazeteleri okunurdu. Bu bölgedeki kahvehanelerin çoğuluğu deniz üzerinde ahşap direklere oturtulmuş olarak inşa edilmiş yapılardı. Kahvehanelerin aralıklı bırakılmış tahta döşemelerinin altlarında dalgaların köpükleri görülebilirdi. Ancak öte yandan söz konusu kahvehane ve gazinoların halkın başlıca gezinti yeri olan *Marina*'nın bir kısmını adeta parselledikleri ve bunun zaman zaman kentlilerin çeşitli şikayetlerine konu

olduğu görülmekteydi. Marina bölgesinde başta olmak üzere 19. yüzyıl ortalarına doğru ticaretin gelişmesine paralel pansion ve otellerin sayısı artmıştı. Marina'da çoğunlukla Levantenler tarafından çalıştırılan Great İzmir Hotel, Hotel de Deux-Augustes, Hotel de la Ville, Hotel d'Orient, Hotel d'Europe gibi oteller oldukça gözdeydi. Bunun dışında ön plana çıkan Kramer, Theodori, Americain, Pichin gibi restoranlar, Luka, Tissot et Homsy, Paolo, Levantino, New Club, Avrupa ve Yunan Gazinoları gibi kahvehane ve birahaneler ön plana çıkmaktaydı. Kentteki farklı toplumların otelleri olduğu gibi Frenk ve Rum mahallelerinde möbleli daire de kiralanabilmekteydi.

Çeşitli otel, lokanta, birahane, şarabevi, gazino, kahvehane ve benzer tesislerin üzerinde yer aldığı Marina'nın kentin belli başlı gezi yerlerinden biri olma fonksiyonu ve şöhreti yeni rıhtım projesinin hayatı geçirilmesi ile önemli ölçüde zayıflamış, hatta nerdedeyse son bulmuştu. Rıhtım inşaatı yanı sıra Birinci ve İkinci Kordonların oluşturulması aşamasında yapılan deniz doldurma işlemleri ile Marina bütün çekiciliğini kaybedip bir mezbelelige dönüşmüştü. Buradaki tesislerin hemen hemen hepsi Birinci Kordon'a taşınmıştı.

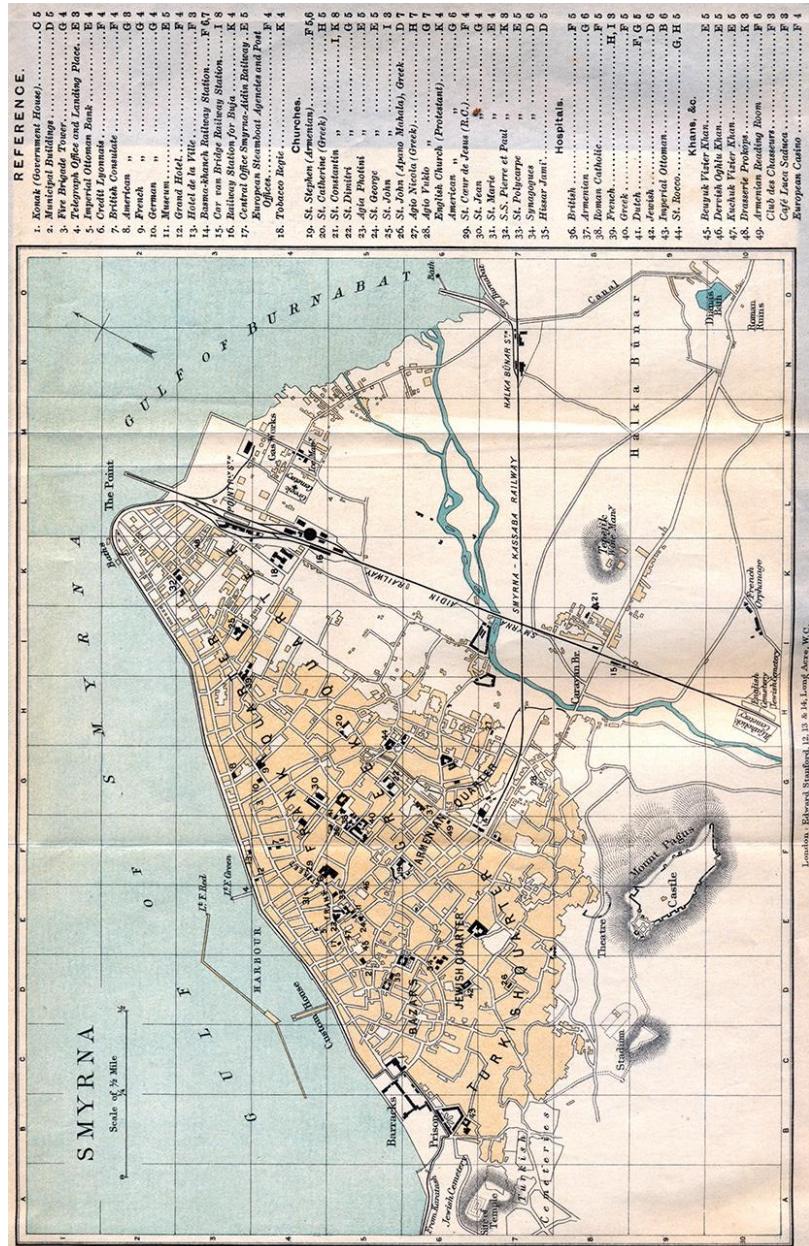
19. yüzyıl ortalarından itibaren özellikle bahar ve yaz aylarında özellikle Levantenler ve kenti ziyaret eden yabancılar akşam gezintilerini Kervan Köprüsü bölgesinden sahil kesimine kaydırılmıştı. Bornova, Buca ve Seydiköy ve yakınlardaki daha birçok köy, 19. yüzyılda varlıklı ailelerin yazılık köşklerinin bulunduğu yerler olarak gelişmişti. Bu banliyö köyleri aileler tarafından, demiryollarının gelişmesi ile kısmen sürekli olarak iskân edilmeye başlanmıştı. Bu sayfiye yerlerinde hem sürekli yerleşikler hem de günübirlik gelenler gezi, piknik ve spor aktiviteleri yapmaktadır.

Daha önce boş bir kırsal alan olan Punta (Alsancak Burnu)'da yer alan dejirmenler ve çevresinin de 19. yüzyıl boyunca bir gezi yeri olduğu bilinmekteydi. Kervan Köprüsü yakınındaki vadi ise yanındaki mezarlıkla birlikte özellikle bayram günlerinde Türkler tarafından yoğun olarak ziyaret edilirdi. Daha önceleri kent halkının ya da kenti ziyaret eden yabancıların bir başka gezi ve dinlenme yeri ise Kervan Köprüsü ve etrafındaki dere kenarında oluşturulan kahvehanelerdi. Ancak 19. yüzyıl ortalarından itibaren özellikle bahar ve yaz aylarında özellikle Levantenler ve kenti ziyaret eden yabancılar akşam gezintilerini Kervan Köprüsü bölgesinden sahil kesimine kaydırılmıştı.

1.Kordon'da ise Hotel d'Alexandrie, Hotel Constantinople, Hotel D'Egypte, Hotel Israelite, Hotel de Londres, Hotel de Vienne gibi kent isimleri ile anılan otellerin yanı sıra Grand Hotel Huck ve Hotel de la Ville gibi ünlü konaklama tesisleri de yer almaktaydı. Kahvehane ve birahanelerin de bir kısmı otellerdeydi. 19. yüzyılın sonlarına doğru kente oluşan bir diğer eğlence yeri de halk arasında *Meyhane Boğazı* olarak anılan bir sokaktı.

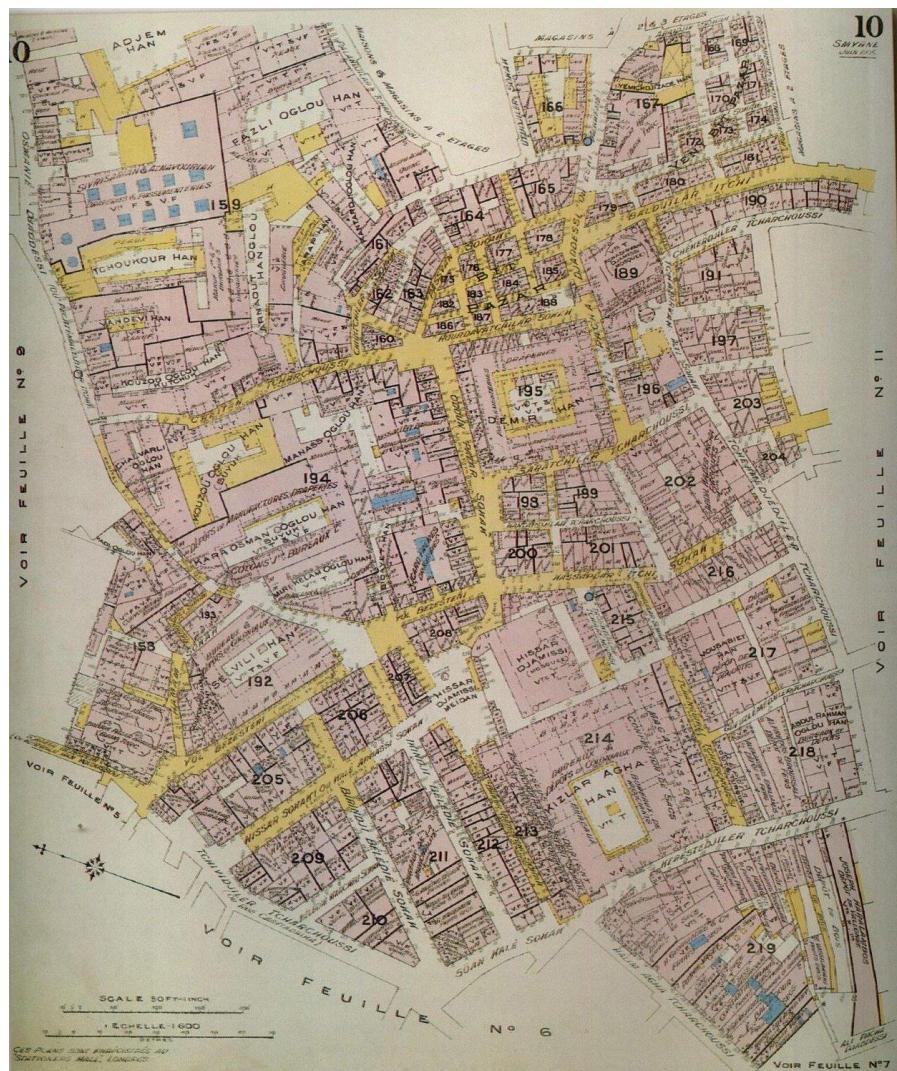
Resmi adı Kaymakpaşa Sokağı olan bu bölge, Fransızca adıyla Rue des Grandes Tavernes olarak bilinmekteydi. Yine eğlenceye yönelik bir yer olmasına rağmen Birinci Kordon'dan farklı olarak sık giyimli kadınlar ve erkeklerin yerine daha çok Rum erkeklerin yiyp içtikleri salaş ve ucuz meyhanelerin olduğu bir ortama sahipti. Burada içki satış ve imal yerleri yanı sıra kasaplar, fırınlar, bakkallar, manavlar da yer almaktaydı.

Harita 2.7: 1895 Murray Haritası

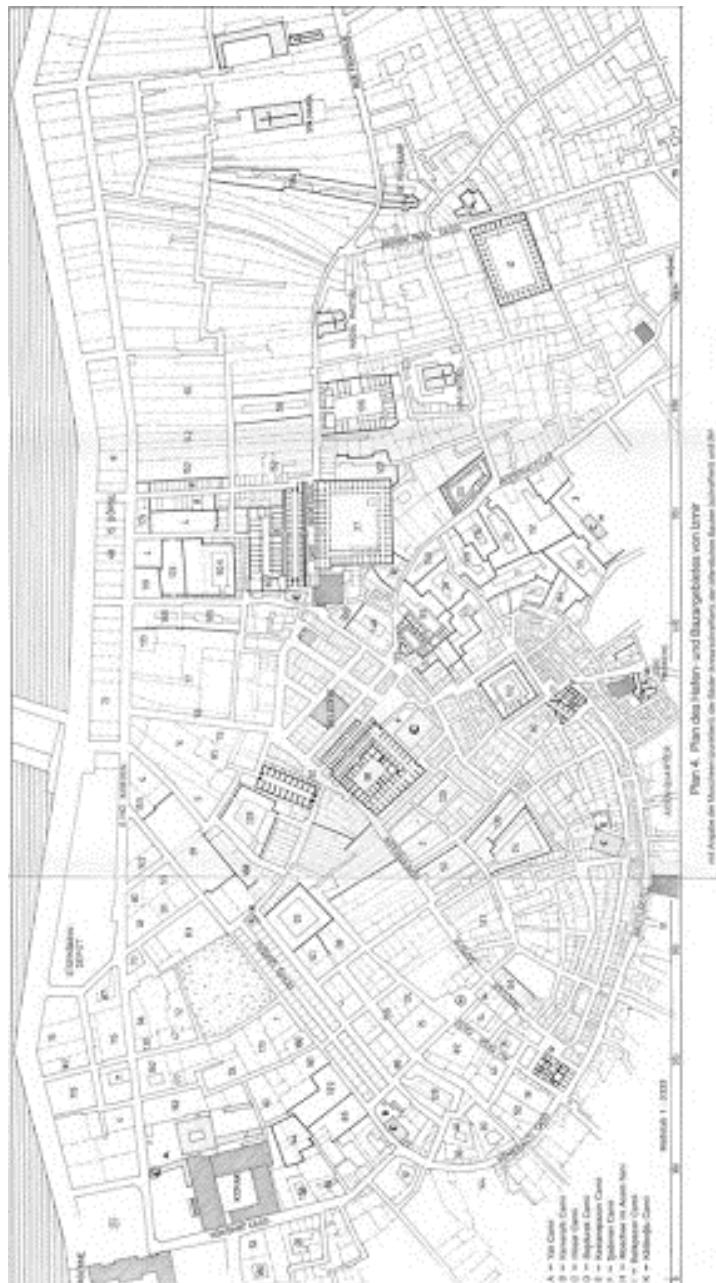
Kaynak: Pouliminos Koleksiyonu <http://gpoulimenos.info/tr/kaynaklar/haritalar>

Harita 2.8: Kemeraltı Hanları, Kızılağaç Hanı, Hisar Camii Çivarı (1905)

Kaynak: Ahmet Akay, Tarihi İzmir Haritaları, <http://www.ahmet-akay.com/?pnum=143&st=Tarihi%20%C4%B0zmir%20Haritalar%C4%B1>

Harita 2.9: Wolfgang Müller - Liman ve Çarşılارın Haritası (1905)

Kaynak: George Pouliomenos, Levantine Heritage, <http://www.levantineheritage.com/testi63.htm>

Bölüm Kaynakçası

- Akguç, Öztin. 2007. "Türkiye'de Yabancı Bankalar", MUFAD Journal Sayı 36, Ekim 2007
- Arıcan, Hasan. 1999. "Bornova Albümü", Izmir: Tepekule Kitaplığı
- Arıkan, Zeki. 2003. "Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", Osmanlı Araştırmaları, C.XXII, İstanbul 2003, ss. 109-139.
- Aristides, Aelius. 2011. "İzmir'in Kayıp Gölü: Halkapınar", İzmir Dergisi, Sayı 11, s.57
- Atay, Çınar. 1978. "Tarih İçinde İzmir", İzmir: Tifset Basım ve Yayın Sanayı.
- Atay, Çınar. 1998. "Osmanlı'dan Cumhuriyete İzmir Planları", İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Atay, Çınar. 2003. "Kapanan Kapılar İzmir Hanları", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları
- Bağış, Ali İhsan, 1998. "Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler. Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları, 1750-1839", Ankara: Turhan Kitabevi
- Beyru, Rauf . 2000. "19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam", İstanbul: Literatur Yayıncılık
- Birol Akkurt, Hüseyin. 2004. "19. Yüzyıl Batılılaşma Kesitinde Bornova ve Buca Levanten Köşkleri Mekansal Kimliğinin İrdelenmesi", Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Çolak, Filiz. 2005. "II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İzmir Şehrinde Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları
- Doğer, Ersin. 2006. "İzmir'in Smyrna'sı - Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar", İstanbul: İletişim Yayınları
- Erpi, Feyyaz. 1985. "Buca'da Konut Mimarisi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

- Frangakis-Syrett, Elena. 2006. "18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncıları
- Frangakis-Syrett, Elena. 2007. "Trade and Money: The Ottoman economy in the eighteenth and early nineteenth centuries", İstanbul: ISIS Press.
- Georgelin, Herve. 2008. "Smyrna'nın Sonu / İzmir'de Kozmopolitizm'den Milliyetçiliğe", İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık
- Gürsoy, Melih. 1993. "Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim Izmirimiz", İstanbul : MG Yayıncılık.
- İşik, Gamze. 2017. "Behçet Uz ve Belediye Başkanlığı Faaliyetleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
- İnalcık, Halil. 2017. "Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I", İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları
- İzmir Dergisi. "Aelius Aristides, İzmir'in Kayıp Gölü: Halkapınar", Sayı 11, s.57, <https://www.izmirdergisi.com/tr/turizm/kultur-turizmi/45-izmir-in-kayip-golu-halkapinar>, Erişim tarihi:30.03.2020
- Kaya, Alp Yücel. 2010. "19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir, Değişen İzmir'i Anlamak", Derleme: Deniz Yıldırım, Evren Haspolat, Ankara: Phoenix Yayınevi
- Keyder Çağlar. 1981. "The Definition of a Peripherial Economy, Turkey 1923-29", Cambridge: Cambridge University Press
- Kurmuş, Orhan. 1982. "Emperyalizmin Türkiye'ye Giriş", Ankara: Savaş Yayınları.
- Mantran, Robert. 2011. "Osmanlı İmparatorluğu Tarihi", İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Mildanoğlu, Zakarya. 2017. "İzmir Ermenileri – Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sakinleri", İstanbul: Aras Yayıncılık
- Martal, Abdullah. 1999. "Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme", İzmir: Dokuz Eylül Yayınları
- Oikonos, Konstantinos ve Bonaventura F.Slaars. 2001. "Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir, İstanbul: İletişim Yayınları

Pamuk, Şevket. 2010. "Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları". İstanbul: İş Bankası Kültür Yayıncıları

Smyrnelis, Marie Carmen. 2017. "İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi?", İstanbul: İletişim Yayıncıları

Strabon. 2000 "Antik Anadolu Coğrafyası-Geographika", İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayıncıları

Şenocak, Bülent. 2011. "Levant'ın Yıldızı İzmir Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler" İzmir: Şenocak Yayıncıları

Toprak, Zafer. 2010. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bankacılık Sektörü", Geçmişten Geleceği Türk Bankacılık Sektörü, Ankara; Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2010, s. 35-44.

Ürük, Yaşar. 2015. "Adım Adım İzmir ve Çevresi", İzmir: Yakın Kitabevi

Wood, Alfred. 2013. "Levant Kumpanyası Tarihi" İstanbul: Doğu Batı Yayıncıları

Yurt Ansiklopedisi. 1983. "Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını 6 Cilt: İstanbul, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri", İstanbul: Anadolu Yayıncılık

Zorlusoy, Hasan. 2013. "XVII. Yüzyıldan Günümüze Fransız Gezginlerin Gözüyle İzmir", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncıları

Bölüm 3

II. Meşrutiyet Sonrası Dönem

Bölüm Girişi

Bu bölümün II. Meşrutiyet'ten itibaren başlamasının en önemli nedeni 1908-1923 arasındaki Osmanlı dönemi ile 1923 sonrası Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinin ekonomik olarak bir bütünlük içinde devam ediyor olmasıdır. 1908'den itibaren önceki dönemde bir kopma başlarken bu bölümde genel olarak önce üst yönetim düzeyinde yaşanan siyasi gelişmeler ve bunların ekonomik ve finansal etkileri ile ilgili dönemde İzmir'de neler olduğu incelenirken bütün bölümün aynı mantıkla ilerlemesine özen gösterilmiştir.

İlk kısımda Cumhuriyet'e kadar olan dönemde genel olarak yaşanan savaşlar, Mondros Mütarekesi, Sevr Antlaşması ve Lozan Antlaşması ile İzmir İktisat Kongresi gibi önemli gelişmelerin ekonomik boyutları ile bunların İzmir'e yansımaları incelenmiştir. Sevr Antlaşması'yla beraber Osmanlı İmparatorluğu fiilen sona ermiştir. *Mondros Mütarekesi*, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkımından sonra kurulan Türkiye'nin çerçevesini çizen ilk uluslararası belge olarak önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra *Sevr Antlaşması*'nın mali ve iktisadi şartlarının ağırlığından ve bağlayıcılığından bahsedilmiştir. Bu antlaşmaların İzmir'le doğrudan ilgili kısımlarına bakılmıştır. Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinin ardından beş yıl sonra İzmir, Yunanistan'a ilhak edilecektir. Yunanistan, İzmir'in belirlenen sınırları içerisinde bir gümrük hattı kurabilecek hatta bölgeyi Yunanistan'ın gümrük usulüne tabii tutabilecektir. *Lozan Antlaşması* ile Türkiye'de yaşayan Rumlarla Yunanistan'da kalan Türklerin büyük bir kısmı karşılıklı olarak değiştirilecektir. Antlaşmanın ekonomik yönleri incelenirken kapitülasyonların tarihe karışması en önemli noktalardan birisi olarak görülmektedir. Kurtuluş Savaşı sonrasında kurulacak olan yeni Türk devletinin ilk ekonomik ve sosyal kongresi olan İzmir İktisat Kongresi'ne detaylı bir şekilde değinilmiştir.

İkinci kısımda, yeni ülkenin kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde ülkede yaşanan liberal ve korumacı ekonomik döngüler ve İzmir'deki üretim, dış ticaret, bankacılık konularıyla birlikte kentin gelişiminde önemli bir yere sahip olan kooperatifçiliğin oluşumunda yaşananlara değinilmiştir. Mübadele sonrasında Türkiye'den Yunanistan'a gidenler içinde yaklaşık 500 bin kişi İzmir ve hinterlandındandır. Pek çok ticarethane ve depo büyük yangında yok olmuş; tüccarların ve nitelikli iş gücünün artık olmaması neticesinde kente büyük bir ekonomik düşüş yaşamıştır. Göçler sırasında İzmirli tüccarlar Selanik, Trieste ve Pire gibi serbest limanlara göç ederek uluslararası ticari faaliyetleri bu limanlara kaydırırken Türkiye'nin Avrupa'ya ihracatını da yönetmeye devam etmişlerdir. Büyük Buhran sonrası korumacı sanayileşmeye geçiş döneminden bahsedilirken bunun İzmir'e

yansımaları da gözden geçirilmiştir. Birçok yabancı şirketin millileştirilmesi çalışmaları dahilinde 1933 yılında İzmir Rıhtım Şirketi, 1934 ve 1935 yıllarında Ege Bölgesi'ndeki demiryolları satın alınarak millileştirilmiştir. Ayrıca Teşvik-i Sanayi Kanununa dayanarak başlayan sanayi tesisleri yatırımları devam ederken Nazilli Dokuma Fabrikası bunların başında gelmektedir.

Üçüncü kısımda İkinci Dünya Savaşı'ndan yeni bir liberal döneme girilen 1980'e kadar olan dönemde yaşanan ekonomik ve politik gelişmelerin İzmir'e yansımaları üzerinde durulmuştur. Liberal Dönem (1946-1961) ve Planlı Kalkınma Dönemi (1961-1980) olarak iki ayrı alt dönem halinde inceleme yapıldıktan sonra son kısımda ise 1980'den günümüze yaşanan 24 Ocak kararları ile başlayan ve siyasal istikrarsızlıklar, krizler ile devam eden süreçte yaşananlar İzmir açısından değerlendirilmiştir. Bu bölümün sonunda daha önceki bölgelerde degenilmeyen, ancak zaten daha çok 20. ve 21. Yüzyılın, hatta son 50-60 yılın konusu olan, İzmir'in hayatında da önemli bir yer kaplayan turizm konusuna da yer verilmiştir.

3.1. II. Meşrutiyet - Cumhuriyet Arası

3.1.1. II. Meşrutiyet Sonrasında Ekonomik Yaklaşım

19. yüzyıldan II. Meşrutiyet'in gerçekleştiği 1908 yılına kadar olan süreçte Osmanlı Devleti'nin hamadden ihracatçısı ve sanayi ürünlerini ithalatçısı haline geldiği; dış borçlanmalar ve kapitülasyonların etkisiyle Avrupa ülkelerinin denetimine girdiği görülmekteydi. Ülke bir yandan yabancı sanayi ürünlerinin pazarı durumuna gelirken diğer yandan da Batı Anadolu tarımı başta olmak üzere bütün ülke yabancı sermayeye açılmıştı. Daha çok cari giderlerde kullanılan dış borçların her geçen gün arttığı görülrürken kamu gelirlerinin önemli bir kısmına yabancılar doğrudan el koymaktaydı. Yabancı sermaye yatırımları büyük ölçüde finans, ticaret ile altyapı alanlarında yoğunlaşırken bu sektörlerde kısa dönem karlarının yüksekliği söz konusuydu. Avrupa'da büyük çaplı sanayileşmenin başladığı dönemde, Osmanlı sanayisi genellikle küçük ölçekli üretim birimlerinden oluşmaktadır. Lonca örgütlenmesi daha çok yerel gereksinmeler içindedi ve Osmanlı pazarının kapitülasyonlar ile Batı'da gelişen sanayiye açılması sonucu lonca sistemi yıkıldı. Osmanlı Devleti'ndeki çoğulukla dayanıksız tüketim mallarına yönelik sanayi de hemen hemen tümüyle Levantenlerin ve gayrimüslim tebaanın elindeydi.

II. Meşrutiyet sonrası dönemde ulusal nitelikteki bir kapitalizm isteği olmakla birlikte bunun önünde birçok engel bulunmaktadır. Uluslararası sermayenin ve büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde çok büyük bir baskısı vardı. Dış ticarette uzmanlaşmış bir Türk burjuvazisi neredeyse yoktu. Bu savaş döneminde devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazi

oluşturulmaya çalışılmıştı. İstanbul'a buğday nakledebilen Türk tüccarlar spekulatif karlar elde etme olanağı bulurken İttihatçılara yakın grupların sermaye oluşturduğu bir ortam ortaya çıkmıştı.

Aslen Selanikli bir tüccarın oğlu olan ve II. Meşrutiyet sonrasında Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa tarafından Maliye Nazırlığına getirilen Cavit Bey, Osmanlı Devleti'nin güçlü bir ekonomik yapıya sahip olması için tarıma dayanması gerektiğini, tarıma elverişli toprakları ve zengin madenleri ile kısa sürede kalkınabileceğini düşünmüktedydi. Cavit Bey, bu arada tarımın pazara açılmasını sağlayacak demiryolu, yol, liman gibi bayındırlık işlerine önem veriyor, sermayenin bu alanlara yönelmesi gerektiğini söylüyordu. Cavit Bey'in bu düşünceleri bir yandan destek bulurken öte yandan İttihatçılardan bir kesimi Osmanlı Devleti'nin bir tarım ülkesi olmakla beraber geliştirebileceği sanayi kollarının asla ihmal edilmemesi gerektiğini düşünmekteydi. Cavit Bey, başlarda yabancı sermayenin ülkeye sokulması için her türlü kolaylığın gösterilmesi taraftarı olmasına rağmen yabancıların mali kontrolüne ise her zaman karşı olmuştı.

Bu dönemde kurulan anonim şirketlerde Levanten ve gayrimüslim tebaanın ortaklıkların ağırlıkta olduğu görülmektedir. İzmir'e bakıldığından ise kent hemen her alanda ikiye ayrılmıştı. Nüfusun yarıdan fazlasını müslüman olmayan nüfus oluşturmaktaydı ve ekonomik etkinliklerin önemli bir kısmı onlar tarafından yürütülmektedir. Devlet dairelerinin bulunduğu Konak Meydanı dışında kentin hemen hemen bütün kıyı şeridine varlıklı olan Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler yerleşmişlerdir. Konsolosluklar, büyük ticarethaneler, hastaneler, oteller, gazino ve restaurantlar da kıyıdaydı. Yahudilerin daha çok Konak ile Göztepe arasındaki Karataş'ta, Ermenilerin Basmane'nin denize yakın kısımlarında, Levantenlerin ve Rumların Konak'tan Punta'ya (Alsancak) kadar kesimde yaşadıkları görülmektedir. Daha çok küçük esnaflıkla uğraşan Türkler ise Konak'tan tepeye doğru çıkan İkiçeşmelik, Eşrefpaşa ve Tilkilik denen semtlerdedir. Özellikle Göztepe ve Karşıyaka'da bazı zengin Türklerin de yerleşikleri görülmektedir, ama oldukça az bir sayıda kaldıkları söylenebilirdi. Özellikle Levantenler ticaret, sanayinin yanı sıra tarımı da kontrolleri altında tutarlarken Uşakızadeler ve Moralizadeler gibi bazı Türk aileler aracılık ve komisyonculuk yaparak varlıklı hale gelmeyi başarmıştır.

Trablusgarb ve Balkan Savaşları'nın sonunda etkisini göstermeye başlayan milliyetçi akımın ekonomi politikası üzerinde de kendisini hissettirmeye başladığı görülmektedir. İttihat ve Terakki Partisi uygulamaya koyduğu milli iktisat politikaları ile ulusal burjuvazi yaratmayı hedeflemiştir. I. Dünya Savaşı başlayınca Osmanlılar İzmir'i de yakından ilgilendiren bir karar aldı ve 1 Ekim 1914'ten itibaren kapitülasyonları tek taraflı kaldırdığını ilan ederken 19. yüzyıla ait ticari anlaşmalar da tek taraflı olarak geçersiz

kılınmıştı. Artık Osmanlı topraklarında yaşayan yabancılarla ilişkiler devletler hukuku ilkelerine göre düzenlenecekti.

İzmir, I. Dünya Savaşı'ndan ülkenin geneline göre çok az etkilenmiş olarak çıkmıştı. Örneğin kente çok uzak olmayan Çanakkale Boğazı'na önemli bir insan gücü yiğan İtilaf Devletleri'nin İzmir'e yalnızca bir kez saldırma girişimi olmuştu. Kentin nüfusunda önemli bir yere sahip olan Rum nüfusun göç ettilmesi gayreti büyük devletlerin yoğun baskısı sonucu gerçekleşmemiştir. Bir yandan da 1. Dünya Savaşı'nda sadece çiftçinin değil çiftlik hayvanlarının dahi orduda istihdam edilmeleri tarımsal üretimi azalttığı gibi ürünlerin pazara taşınmasında da aksaklıklara neden oldu. Bu dönemde ekonomik yaşam, devletin kontrolünde yürütülürken üretim ağırlıklı olarak ordunun talepleri için kullanıldı. Ülke içinde arz yetersizliğinin giderilebilmesi için karne uygulaması denenmişti ve bunun sonucunda başta gıda malları olmak üzere pek çok malda karaborsa olmuştu.

Yunanistan Balkan Savaşları'nda elde ettiği başarıyla Girit, Selanik başta olmak üzere Makedonya ile Gökçeada ve Bozcaada'yı ele geçirmiştir. Önemli siyasetçilerden Venizelos gözünü Batı Anadolu'ya yöneltmiştir. Yunan Kralı Konstantin ise Almanlar ile iyi ilişkiler içindeydi ve daha ileriye gidilmesine engel oluyordu. 1916 seçimleri sonrasında Konstantin baskın geldi ve Venizelos, doğduğu yer olan Girit'e döndü. Ancak orada rahat durmadı; bir ayaklanma başlatarak sonrasında Selanik'e girdi ve geçici bir hükümet kurduğunu ilan etti. 1917'de Konstantin tahttan çekilmek zorunda kaldı. Atina'ya giderek yönetimle el koyan Venizelos hemen İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa girme kararını aldı. Ödül olarak Batı Anadolu'yu almayı düşünen Yunanistan'dan önce bu toprakların İtalya'ya verileceği belirtilmiştir. Oluşan bu belirsizlik daha sonra İtilaf Devletleri arasında büyük bir problem haline gelecekti.

Bu dönem aynı zamanda Osmanlı'da siyasi iktidarla yakın bağlar kurmayı başarmış ve ticarette üzerinden zenginleşmiş bir Müslüman burjuvazisinin oluştuğu bir dönem olmuştu. İzmir, Milli İktisat'ın uygulamaya konulması ve ulusal burjuvazının yaratılmasında motor görevini üstlendi. İzmir'de ekonomik gücün neredeyse tamamının Levantenlerin, diğer yabancı tüccarların ve gayrimüslim tebaanın elinde olması bunda etkili olmuştu. *Korkut Boratav'a* göre İzmir'de I. Dünya Savaşı boyunca Türklerin lehine bazı kararlar alırken bütün işletmelerde Türkçe konuşma ve Türk eleman çalışma zorunlu hale getirilmiştir. Bütün bu şartlar İzmir'de pek çok Türk'ün ticarette ön plana çıkararak ekonomik faaliyetlerde daha önemli roller üstlenmeye başlamasını sağlamıştı.

3.1.2. Mondros Mütarekesi

Osmanlı'nın Filistin'de İngiliz taarruzu karşısında hezimete uğraması ve 1 Ekim 1918'de Şam'ın düşmesi üzerine, Talat Paşa hükümeti 5 Ekim 1918'de İngiltere ile ateşkes sağlamak için ABD'nin arabuluculuğuna başvurdu. 8 Ekim'de Talat Paşa kabinesi istifa etti ve yerini Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na bıraktı. Eski Genelkurmay Başkanlarından Ahmet İzzet Paşa 14 Ekim'de yeni kabineyi kurarken 18 Ekim'de Osmanlı'da esir bulunan İngiliz generali Townsend, Osmanlı'nın ateşkes şartlarını iletmek üzere bir gemiyle Midilli'ye gönderildi. 24 Ekim'de İngiliz hükümeti Limni'de bulunan Admiral Calthorpe'a ateşkes görüşmelerini başlatma yetkisini verdi. Türk hükümeti ise görüşmeler için Bahriye Nazırı Rauf Bey'i görevlendirmiştir ve 27 Ekim'den itibaren dört gün süren çetin müzakereler sonunda 30 Ekim akşamı anlaşma imzalandı. 1 Kasım sabahından geçerli olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında nihai ateşkes ilan edildi. 28 Ekim günü Fransız hükümeti bir notayla antlaşma görüşmelerine katılma isteğini bildirdiyse de bu talep İngiltere tarafından dikkate alınmadı.

Mondros Mütarekesi'nin doğrudan veya dolaylı olarak ekonomik hayatı tesir edebilecek maddeleri şunlardır:

- Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının açılması, Karadeniz'e serbestçe geçişin sağlanması
- Halen Türklerin elinde bulunan bütün liman ve barınakların İtilaf Devletleri gemilerinin kullanımına açılması
- İtilaf Devletleri gemilerine bütün Türk liman ve tersanelerinde kolaylıklar sağlanması
- Askeri ve ticari, kara ve deniz araç ve malzemesinin tahribinin menedilmesi ve Osmanlı ticaret gemilerinin İtilaf Devletleri'nin hizmetinde olması
- Osmanlı tarafından kömür, mazot ve yağ maddelerinin ihraç edilmemesi ve memleket ihtiyacından fazlasının satın alınmasında İtilaf Devletlerine kolaylıklar sağlanması
- Bütün demiryollarının, İtilaf Devletlerin zabıtası tarafından kontrol altına alınması

1917 yılında İngiltere ile Fransa arasındaki Saint Jean de Maurienne Antlaşması ile İzmir ve çevresinin Rusya'nın muvafakati kaydıyla İtalya'ya verilmesine karar verilmişti. Ekim 1917 İhtilali sonucu Rusya'nın savaştan çekilmesi söz konusu olunca İngiltere, İzmir üzerinde İtalya'nın herhangi bir söz hakkı olmadığını açıkladı. Bu nedenle İtalya ile İtilaf Devletleri arasında Paris konferansı sırasında ilk görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Bu açıklama Yunanistan'ın bu bölge üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye yolunda etkili oldu ve Başbakan Elefterios Venizelos, İngiltere Başbakanı Lloyd George'a bir yazı göndererek Batı Anadolu başta olmak üzere sıraladığı birçok bölgentin Yunanistan'a ilhakının, İtilaf Devletleri'nin uğrunda savaşmış

oldukları ilkelerin bir gereği olduğunu öne sürüyordu. Mondros Mütarekesi'nden itibaren Ocak 1919'a kadar olan dönemde aralarında Yunan gemilerinin de bulunduğu büyük bir İtilaf Donanması İzmir Körfezi'ne gelmişti. Daha sonra bu gemilerden subaylar karaya çıkmaya başladılar ve bir Abluka ve Seyrüsefer Komutanlığı kurularak kentteki bütün haberleşme ağına, demiryollarına müdahale etmeye başladılar.

İlk gemilerin körfeze girmesiyle birlikte Moralizade Halit Bey önderliğinde bir grup Kordon'da Sporting Club'da bir araya gelerek işgale karşı ilk örgütlenmeyi başlatmışlardı. 1918 yılının sonunda kurulan örgütün adı İzmir Müdafaası-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ydı. Bu örgütü takiben Heyet-i İlmiye adında bir örgüt daha kurulmuş ve ikisi birlikte hareket etmeye başlamıştı. İttifak devletlerine karşı savaşmış veya savaş ilan etmiş otuz iki devletin katıldığı Paris Barış Konferansı 18 Ocak 1919'da toplandı. Venizelos bu talebini I. Dünya Savaşı sonunda toplanan Paris Barış Konferansı'nda da tekrar ederek İstanbul hariç bütün Trakya'nın ve Batı Anadolu'nun bir kısmı ile On İki Ada, Kıbrıs, Meis, Rodos, İmroz ve Bozcaada'nın Yunanistan'a bırakılması gerektiğini bildirdi. İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin taksimi konusunda tam bir görüş birliği içinde değildiler. İzmir'deki örgütler de pazarlıklara karışmak ve diplomatik ilişkilerle Yunanistan'ın İzmir'i işgalini önlemek istiyorlardı. Bu çalışmalarına devre dışı bırakılan İtalya'nın İstanbul'daki yüksek komiseri Kont Sforza da destek olmaktadır. Konferansta Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan ile imzalanacak olan barış antlaşmalarının taslaqları hazırlanmasına rağmen, 22 Nisan 1920'de konferansa çağrılan Osmanlı Devleti ile imzalanacak olan antlaşmanın esaslarının daha sonra belirlenmesi kararlaştırılmış, bunda daha önce Rusya'ya verilmesi planlanan bölgelerin Rusya'nın savaştan çekilmesi nedeniyle yeniden paylaşımının gerektiği fikri etkili olmuştu. Paris Barış Konferansı'na katılan devletler daha sonra Milletler Cemiyeti'ni oluşturacaktı.

Filiz Çolak'ın Süleyman Vasfi Bey'in "Bir Gümrükünün İşgal Anıları " isimli eserinden aktardığına göre Müttefiklerin Şubat 1919'da kurduğu Abluka ve Seyrüsefer Komutanlığı'nın, Osmanlı limanları arasında sefer yapan gemilere yönelik uygulamaları İzmir tüccarını hayli sıkıntıya sokmuştur. Edremit Körfezi'ndeki Bababurnu'ndan Antalya'ya uzanan sahil şeridinin kontrolünün bırakıldığı İtalyan donanması subaylarından Albay Grene görevine başlayınca ilk iş olarak gümrüklerde sıkı bir denetim uygulamıştı. Mayıslar sebebiyle İzmir Limanı'nın kullanılması pek mümkün değildi ve yakındaki diğer limanlar alternatif olarak devreye girmiştir. İthal ve ihrac mallarına uygulanan yüzde 30'luk gümrük vergisi, Vali İzzet Bey'in girişimleri ile Nisan 1919 başında ihracat malları için kaldırılmıştı. Sürekli ihracat yasağı kapsamında bulunan buğday, arpa ve benzerleri, un ve undan yapılmış ürünler, patates, pirinç, zeytinyağı, sabun ve özellikle hayvanat ve hayvansal gıdalar, kimyevi ürünler ve odun, kömür gibi yakacak maddeleri için senet

şeklinde yüzde 100, bunlar dışındaki mallardan yüzde 20 teminat alınması uygulaması başlatılmıştı. Ancak, Osmanlı Devleti'nde bir limandan diğer bir limana sevk edilecek hububatın Avrupa'ya kaçırılmasını önlemeyi amaçlayan bu uygulama sonucu, teminat akçesinin nakit olarak tahsili nedeniyle, tüccarın zor durumda kaldığı görüldüğünden teminat akçesi mukabilinde kefalet kabulü kararlaştırılmıştı.

İzmir'in tamamen işgal edilmesi ihtimali üzerine İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti bir kongre topladı. Mart 1919'daki Milli Sinemada gerçekleşen kongreye civardaki belediye başkanları ve müftülerin de aralarında bulunduğu birçok delege katıldı. Burada yayınlanan bildirilerde Türk nüfusun bölgede çoğuluk olduğu vurgulanmıştı. Örgüt Haziran 1919'da İstanbul'a taşınmak zorunda kalacak ve birçok örgüt gibi açık çalışmaya son verecekti. Bir yandan da İtilaf Devletleri arasındaki anlaşmazlıklar devam ederken İtalya ile Yunanistan arasındaki çatışma giderek tırmandı ve müttefiklerinin Yunan yanlısı tutumunu protesto eden İtalya 24 Nisan 1919'da konferanstan çekildi. 29 Nisan 1919'da Antalya'yı ve 5 Mayıs'ta Marmaris'i işgal ettikten sonra da İzmir'e gemi gönderdi. Bu arada İngiltere, Fransa ve A.B.D. Yunanistan'ın yurttaşlarını himayesi altına alabilmesi için iki veya üç tümen askerini yollanmasına izin vermeyi karatalaştırdılar. Bu karara göre İngiliz Amirali Calthorpe, işgal sırasında orada bulunacak, işgal Türk'lere 12 saat önce bildirilecek, işgalden 36 saat önce, İzmir tabyalarının Müttefiklere teslimi istenecek ve daha sonra bu tabyalar Yunanistan'a verilecekti. İngilizler, Yunan birliklerinin İzmir'e çıkışlığını Türk'lere bir gün önce, yani 14 Mayıs Çarşamba günü haber verdiler. Amiral Calthorpe sabah saat 9'da İzmir Valisi İzzet ile Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'ya; Foça, Karaburun, Urla ve Yeni Kale istihkâmlarının, İngiliz, Fransız ve Yunan birlikleri tarafından öğle üzeri işgal edileceğini bildiren notayı verdi.

Yurt Ansiklopedisi'ne göre Albay Nikolaos Zafirios komutasındaki Yunan birlikleri 15 Mayıs günü İzmir'e çıktılar ve önce Pasaport'ta Kramer Oteli önüne ve Punta İskelesi'ne yanaştı. Birlikler Albay Zafirios imzalı bildiri dağıttılar ve bildiride genel olarak şunlar yazıyordu: "Müttefiklerin izniyle hareket eden hükümetimden aldığım buyruk gereğince İzmir ve dolaylarında işgale başlıyorum. İşgalin amacı var olan yasaların iyi korunması ve desteklenmesiyle bütün halkın refahını sağlamak. Üç bin yıldan beri Yunanistan'a bağlı bulunan bu toprakları durumu görüşmekte olan devletlerin vereceği kararlardan önce işgal etmek gibi bir düşünce ve amacımız yoktur. Eskisi gibi görevlerini südürecek olan yönetici ve dinsel görevlilerin işlerini yapmaları ve zorluk çıkarmamaları gerekmektedir. Güvenliğin sağlanması konusunda askeri güçlerin yardımına başvurabilirler. Askerlerimizle doğrudan doğruya ilişki kuracak olanlara saygılı davranışından emin olabilirler." Bu bildiri dağıtılrken Yunan Alayı da İzmirli Rumların sevinç gösterileri arasında Kordon'dan Konak Meydanı'na doğru harekete geçmişti ve meydana geldiklerinde çevre Türklerle doluydu. Alay Kemeraltı Caddesi'ne girdiğinde bir silah sesi duyulmuş ve askerlere yol

gösteren Rum bayraktar cansız yere düşmüştü. Bu olay üzerine bir anda kargaşa başladı ve askerler rastgele ateş açmaya başladılar. Cesetlerden birisi askeri kırathane nin önünde duran ilk kurşunu sıkan genç Hasan Tahsin'e aitti.

Yunan alayı askerlerinin meydanı kurşun yağmuruna tutmasının dinmesini bekleyen Sarıkışla'daki Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa makam odasındaki beyaz perdeyi sökerek pencereden aşağı sarkıttı. Bunun üzerine Ali Nadir Paşa ve Vali İzzet Bey başta olmak üzere görevliler Kordon boyuna dizilmişti. Oldukça kötü muamele ile tutusakların bir kısmı Kramer Oteli'ndeki Patris Gemisi'ne, bir kısmı da Punta Karakolu'nun arkasındaki bir alana götürülmüştü. Takip eden dönemde kentte olaylar hızla tırmanmıştı ve Albay Zafirios 17 Mayıs 1919'da sıkıyönetim ilan etti. Yağma ve cinayet sanıklarını yargılamak üzere bir de Savaş Mahkemesi kuruldu, bir Yunan askeri ve bir Rum ölümle cezalandırıldı. Ali Nadir Paşa serbest bırakıldı ve onun komuta ettiği 17. Kolordu birkaç gün sonra kent dışına çıkartıldı. Birlikler karargâhı Bandırma'da bulunan 14. Kolordu emrine verilirken Ali Nadir Paşa İstanbul'a gitti. İlk günlerdeki büyük olaylar bir daha gerçekleşmese de kent merkezindeki Türkler baskılı bir ortamda Batı Anadolu'daki iç taraflara göç ederken kasaba ve köylerdeki Rumlar da kent merkezine gelmekteydi. Rum göçleri sadece iç taraflardan değil Yunanistan'dan da gerçekleşmekteydi.

İsgalden kısa bir süre sonra İzmir'e, Aristidis Steriadis adında bir genel vali tayin edildi. Steriadis 21 Mayıs 1919'da İzmir'e gelerek görevine başladı. *Fevkalade Komiser* unvanıyla Steriadis, olağanüstü yetkilere sahipti. 1919 yılında Yunan işgali ile ticari hayat ve denetimi tekrar gayrimüslimlerin eline geçerken Levantenlerin en azından bir kısmı, İzmir'in Yunanistan tarafından işgalini engellemek için gayret göstermişler; rihtım, liman ve demiryollarının; üretimin, ticaretin İngiliz ve Fransızların elinde ve kontrolünde olduğunu belirtmişlerdi. Eğer bir müdahale olacaksa bunun İngiltere, Fransa veya en azından ABD'ye ait olması gerektiğini düşünmekteydiler. İşgal, tüm ülkede güçlü bir ulusal tepkiye yol açtı. 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nden sonra İstanbul'daki Osmanlı hükümeti, ülke üzerindeki idari ve askeri denetimini kaybetti. Sivas ve daha sonra Ankara'da, Mustafa Kemal Paşa yönetiminde bir ulusal direniş hükümeti kuruldu. Anadolu hükümeti, olumsuz şartlarda bir barış antlaşmasını kabul etmeyeceğini bildirdi ve direniş hazırlıklarına girdi.

İtilaf Devletleri 18 Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ne sunulacak antlaşmaya son şekli verdi ve konferansın hiçbir aşamasında Ankara'daki siyasi gelişmeler söz konusu bile edilmemi. Ankara hükümetini hâlâ muhatap almaktan kaçınan müttefikler İstanbul hükümetinden Paris'e bir heyet göndermesini istediler. Barış antlaşması taslağını Ahmed Tevfik Paşa başkanlığında Osmanlı delegasyonuna tebliğ ederken bir özetini de basına dağıttılar. Tevfik Paşa, bağımsızlık

prensipleriyle bağdaşmayan antlaşma şartlarını kabul edemeyeceğini bildirdi. Paris'te barış şartlarını öğrenen Ahmet Tevfik Paşa, İstanbul'a gönderdiği telgrafta barış şartlarının devlet kavramı ile bağdaşmadığını bildirerek görüşmelerden çekildi. Bir yandan Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi, 30 Nisan günü taraf devletlerin dışişleri bakanlıklarına gönderdiği bir yazıyla İstanbul'dan ayrı bir hükümetin kurulduğunu bildirdi. 21 Haziran'da İtilaf Devletleri Türk milletinin direnişini kırmak için, İzmir'de bulunan Yunan kuvvetlerini Anadolu içlerine sürmeye karar verdi ve Balıkesir, Bursa, Uşak ve Trakya kısa sürede Yunan ordusu tarafından işgal edildi.

10 Ağustos 1920 yılında Dünya Savaşı'nın galipleriyle Sevr Antlaşması imzalanmıştı. Antlaşma 10 Ağustos 1920'de İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz Krallığı, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı, Çekoslovakya ile mağlup Osmanlı Devleti arasında imzalandı. ABD, Osmanlı Devleti'yle savaşmadığı, SSCB ise henüz Milletler Cemiyeti üyesi olmadığı için imza atmadılar. Ankara'daki TBMM bu antlaşmayı tanımamakla kalmadı, 19 Ağustos 1920'de aldığı bir kararla onu imzalayan İstanbul Hükümeti temsilcilerinin, hatta Saltanat Şurası toplantılarında bu antlaşmanın imzalanması için oy verenlerin vatan haini sayılmasını ve adlarının her yerde lanetle anılmasını kararlaştırdı.

Bir buçuk yılı aşkın bir zamanda büyük çekişmelerle hazırlanan, on iki bölüm ve 433 maddeden oluşan *Sevr Antlaşması*'nın mali ve iktisadi şartları çok ağır ve bağlayıcı idi:

- İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin mali durumunu düzenlemek için bir komisyon oluşturacakları. Bu komisyon tarafından alınan kararlar Maliye Bakanlığı ve Parlamento tarafından uygulanmak zorundaydı.
- Komisyon, aynı zamanda ülkedeki para arzını düzenleyebilecek, Gümrukler Genel Müdürünü atayabilecek, Osmanlı Hükümeti İtilaf Devletleri'nin onayı dışında hiçbir ekonomik karar alamayacaktı.
- Sevr Antlaşmasının mali iktisadi hükümlere ilişkin en önemli maddesi Kapitülasyonlarla ilgiliydi ve Sevr Antlaşmasına göre Kapitülasyon rejimi, 1 Ağustos 1914'ten önce bu rejimden dolayız ya da dolaylı olarak yararlanan İtilaf Devletleri lehine yeniden kurulacak ve 1 Ağustos 1914'te bu rejimden yararlanmayan İtilaf Devletleri lehine genişletecekti.
- 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı egemenliği altındaki bir toprakta mülk ya da çıkar sahibi olan İtilaf Devletleri uyruklarına malları, hakları ve çıkarlarının hiç gecikmeden geri verilmesi de hüküm altına alınmıştı.

İzmir'le doğrudan ilgili kısımlara bakıldığından ise antlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlamak üzere beş yıl sonra İzmir, Yunanistan'a ilhak edilecekti. Yunanistan, İzmir'in belirlenen sınırları içerisinde bir gümrük hattı

kurabilecek hatta bölgeyi Yunanistan'ın gümrük usulüne tabii tutabilecekti. Yunanistan ise Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra ilk iş olarak İzmir'in yönetimine el koydu. 12 Ağustos 1920 günü İzmir Hükümet Konağı Yunan jandarmaları tarafından işgal edildi. Devir-teslim bittikten sonra imzalanan protokole göre, İzmir'de kurulan yeni Yunan yönetimine Osmanlı memurlarını yerlerinde bırakıp bırakmamakta serbest olduğu hakkını veren bir madde eklenmişti.

1921 yılında I. ve II. İnönü Savaşları'nda İsmet Paşa önderliğindeki Türk orduları galip gelirken Yunanistan'da Venizelos iktidardan düşmüş, Konstantin yönetimine gelmişti. 12 Haziran 1921'de Yunan Kralı Konstantin, Limnos gemisiyle İzmir'e gelmişti. Helen dünyasını tekrar canlandırmak isteyen bu yeni iktidar 13 Temmuz 1921'de húcuma başladı ve Türk ordusu Sakarya Nehri'ne kadar geri çekildi. 13 Ağustos'ta tekrar başlayan savaş üç hafta sürdü. Yunan ordusu kıyıdan çok uzaklaşınca erzak sıkıntısı yaşamıştı. Türkler bu savaştan zaferle ayrılırken Fransızlar bu zafer sonrası Ankara Hükümetini tanıdıklarını ve Sevr Antlaşması'nın yenilenmesi kabul ettiler. Yunanistan'ın Sakarya yenilgisinden sonra bazı Yunan ve İstanbul'daki bazı Türk kesimlerde Batı Anadolu Muhtar Devleti kurma fikri ortaya çıkmıştı. Bunda Yunan halkın savaş yükünü daha fazla taşımamak istememesi de etkendi. Batı Anadolu'daki Rumlar da İtilaf Devletleri nezdinde yoğun bir propaganda başlatmıştı. İzmir Rum Metropoliti Hrisostomos konuşmalarında Ege'deki Rum halkın Yunanistan'ın bölgedeki varlığından hoşnut olmadığından bahsetmeye başlamıştı.

Yunan hükümeti de bağımsız bir devlete onay verdiği söylemektedi; ancak bunlar tartışılrken 26 Ağustos 1922'de Türkler, İznik'ten húcuma geçtiler ve Yunan Ordusu 30 Ağustos 1922'de Dumlupınar'da yenilgiye uğrarken Eskişehir de 3 gün sonra Türklerin eline geçmişti. Bu gelişmeler yaşanınca Yunan hükümeti, İngiltere'den bir barış antlaşması konusunda destek istemiş ve hiç olmazsa İzmir'in Yunanistan'da kalması için uğraşırken Mustafa Kemal Paşa böyle bir anlaşmaya yanaşmamıştı. Balıkesir, Aydın ve Manisa 6-7 Eylül'de Türkler tarafından geri alınmış ve 9 Eylül 1922'de İzmir'e girilmiştir. 10 Eylül'de I. Kolordu Komutanı Nurettin Paşa, askeri vali olarak İzmir'e geldi ve Yunan ordusu tamamen bozguna uğrarken 11 Eylül'de teslim olmuşlardır. Yunan işgali başlığında yaşanan birçok asayiş problemi bu sefer ters yönde yaşanmaya başlamıştı. Nurettin Paşa İzmir Rum Metropoliti Hrisostomos'u Vilayet Konağı'na çağrırmıştı. Sonrasında idam edilmek üzere Namazgah semtine götürülürken linç edilmiştir. İzmir'de büyük bir kargaşa varken Yunan ve Rumlardan birçok kişi deniz kıyısına yığılmış, kaçabilenler limandaki Yunan ve Müttefik gemilerine sığınmıştır.

13 Eylül'de ise Ermeni Mahallesi'nde büyük bir yangın başlamış ve daha sonra Rum ve Frenk Mahallelerine doğru ilerlemiştir. Gece olduğu zaman neredeyse bütün kent alevler içindeydi ve alevler deniz kıyısına doğru

ilerlemekteydi. Bu arada binlerce insan da denize doğru kaçıyordu. Deniz kıyısındaki bütün binalar yanarken kalabalık panik halindeydi. Birçok kişi denize atladı ya da izdihamda denize düştü ve boğuldu. Alevlerin sesi sağır edecek seviyedeydi ama insanların çığlıklarını onu bastırıyordu. Müttefik gemileri başlangıçta sadece kendi halklarını kurtarıırken gecenin ilerleyen saatlerinde mümkün olduğunda çok kişiyi gemilere almaya çalışılar. Sabah olduğunda rüzgâr yön değiştirmiş ve yanın yavaş yavaş sönmeye başlamıştı ama artık Avrupa kenti İzmir yoktu; yaklaşık 25 bin bina yanmış, birçok insan da hayatını kaybetmişti.

9 Eylül 1922 öncesinde Türk ordusunun İzmir'e yaklaşmaya başladığı andan itibaren gayrimüslimlerin çoğu kenti terk etmeye başlamıştı. Kentin boşalması sosyal ve ekonomik hayatı durdurmuştu. 13 Eylül Çarşamba günü başlayan 15 Eylül'e kadar aralıksız devam eden yanın ancak 18 Eylül'de tamamen söndürülebilmişti. Bu yanın liman tarafındaki şehrin neredeyse tamamının yok olmasını sebep olmuştur. 1922 Eylül ayında İzmir, Kurtuluş Savaşı ve yaşanan büyük yanının ardından boşalmış, yerle bir olmuş bir kent görünümündeydi. İzmir yanını Levantenlerin İzmir'deki kaderini tayin etti. Frenk Mahallesi'nin hemen hemen tamamını yok ederken kapitülasyonlar zihinlerde bitmişti. Toplumlar arasındaki ilişkiler alt üst olmuş, kentteki Avrupalılar için bir dönem sona ermişti.

3.1.3. Lozan Antlaşması

Kurtuluş Savaşı sonunda müttefik devletler İngiltere, Fransa ve İtalya, 27 Ekim 1922'de İstanbul ve Ankara hükümetlerine yaptıkları çağrıda barış görüşmelerinin Lozan'da başlayacağını bildirdiler. Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi başkanlığına gönderdiği telgrafta devlet ve milletin başına daha büyük zararlar gelmemesi için birlikte hareket edilmesi gerektiğini belirtmiş ve kendilerinin gönderecekleri temsilci dışında Ankara'nın da temsilci seçmesini istemiştir. Büyük Millet Meclisi'nin toplantısında bu konuya ilgili tartışmalar sürerken Sağlık Bakanı Rıza Nur ve Hüseyin Avni Ulaş ile yetmiş yedi arkadaşı verdikleri önerge ile Osmanlı Devleti'nin sona erliğinin karar altına alınmasını teklif ettiler. Böylece 1 Kasım 1922'de kabul edilen kanunla sultanatla halifelik birbirinden ayrıldı ve sultanatın kaldırıldığı duyuruldu.

İsmet Paşa'nın barış görüşmelerinde baş delege olması uygun görüldüğünden Yusuf Kemal Bey, Hariciye vekilliğinden istifa ettirilerek yerine İsmet İnönü getirilmiştir. Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922'de Man Benon gazinosunda düzenlenen törenle açıldı. Konferansa Türkiye'yle birlikte sekiz devlet görüşmeci olarak davet edildi. Boğazlar ve ticaret meseleleri de ele alınacağından, savaşa katılmayan bazı devletlerin de toplantılara katılması öngörülümüştü. Amerika Birleşik Devletleri ise gözlemci olmayı tercih etmiştir. Katılımcılar beş grupta toplanmıştır:

- Çağrı yapanlar: İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya,
- Bütün görüşmelere katılanlar: Türkiye, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti yani Yugoslavya,
- Gözlemci: Amerika Birleşik Devletleri,
- Boğazlar statüsü için çağrılanlar: Sovyet Rusya, Bulgaristan,
- Ticaret sözleşmelerine katılanlar: Belçika, Portekiz

Görüşmeler bir ara kesintiye uğradığından iki bölüme ayrılan konferansın birinci bölümü 4 Şubat 1923'e kadar sürdü. Konu aslında Türkiye ile Avrupa arasındaki ilişkilerin çözülmesine ve düzenlenmesine ilişkindi. Türkiye, Anadolu'da yaptıkları yıkımın karşılığı olarak Yunanistan'dan 4 milyon altın tazminat talebinde bulundu. Buna karşılık müttefikler ordularının Türkiye'deki işgal masrafları olarak 50 milyon, vatandaşlarının uğradıkları zararlar karşılığında da 15 milyon altın tazminat istediler. Sonuca müttefiklerin bu tazminattan, Türkiye'nin de Almanya ve Avusturya hükümetlerinin I. Dünya Savaşı sonunda kendilerine teslim etmiş oldukları altınlardan ve İngiltere'ye sipariş edilen gemiler için ödenen paradan vazgeçmesiyle bir mutabakat sağlandı. Ancak Adalar, Musul, kapitülasyonlar ve Yunanistan'dan istenen savaş tazminatı konularında anlaşmaya varılamadı. Üç müttefik devlet 29 Şubat'ta Türkiye'nin itirazlarına cevap vermiş, Türk tarafı da karşı önerilerini 8 Mart'ta bildirince görüşmeler ara verilmesi kararlaştırılmıştı.

İki büyük ayı aşkın bir aradan sonra 23 Nisan'da başlayan ikinci dönem 24 Temmuz 1923'te sona erdi. İkinci toplantı başladığında Lord Curzon'un yerini Sir Horace Rambold aldı. Görüşmelerde Yunanistan'dan istenen tazminat konusu yeni bir bunalıma yol açarken tazminat meselesi, Yunanistan'ın Karaağaç İstasyonu'nu Türkiye'ye bırakmasıyla çözüme bağlandı. Bütün çabalara rağmen Türk-Irak sınırının nerelerden geçeceği hususunda İngiltere ile bir uyuşma sağlanamadı. Antlaşmada çözümü ileriye bırakılan Musul meselesi Türk-Irak sınırının tespit edilmesi olarak anılmış ve bunun dokuz ay içinde Türkiye ile Büyük Britanya arasında dosya belirleneceği hükmüne yer verilmişti. Görüşmeler 17 Temmuz'da bitirildi ve 24 Temmuz 1923'te Lozan Üniversitesi Salonu'nda düzenlenen törende antlaşma imzalandı. *Lozan Antlaşması* tek bir metin olmayıp esas antlaşma ile ona ekli on yedi ayrı protokol ya da sözleşmeden meydana gelmektedir. 143 maddeden oluşan esas barış antlaşması dört bölüm halinde düzenlenmişti:

1. Siyasal içerikli olan toprak, tâbiyyet ve azınlıklara ilişkin maddeler (1-45);
2. Mali konular (46-63);
3. Ekonomik hükümler (64-100);
4. Ulaşım ve sağlık sorunları (101-143).

Antlaşmaya göre Trakya'daki Türkiye-Yunanistan sınırı Karaağaç Türkiye'de kalmak üzere Meriç ırmağı olarak kabul edilmişti. İmroz (Gökçeada), Bozcaada ve Tavşan adaları dışında kalan adalar Yunanistan'a bırakılmıştı. Yunan birlikleri işgal ettikleri İmroz ve Bozcaada'dan çekildikten sonra Türkiye buralarda yerli halkın da söz sahibi olacağı bir yönetim uygulayacaktı. Yunanistan Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarında hiçbir deniz üssü ve istihkâm kuramayacaktı. İtalyanların Uşi Antlaşması ile geri vermeleri gerekirken işgallerini sürdürdükleri Rodos ve On İki Ada kendilerinde, İngilizlerin 1914'te topraklarına kattıklarını ilân ettikleri Kıbrıs da yine onlarda kalacaktı. Ancak ada Türkleri iki yıl içinde Türk vatandaşlığını kabul edebileceklerdi.

Türkiye'de yaşayan, Müslüman olmayan azınlıklara bazı haklar tanınmıştı. Barış görüşmelerinde Türk tarafı patrikhanenin ülkeden çıkarılmasını istemişti. Sonuçta patrikhanenin ekümen (evrensel) olmaktan çıkışması ve herhangi bir siyasal görev veya rol üstlenmeden yeni Türkiye'nin dini kurumları arasında yer alması görüşünde birleşildi. Türkiye'de yaşayan Rumlarla Yunanistan'da kalan Türklerin büyük bir kısmı karşılıklı olarak değiştirilecekti. İmroz, Bozcaada ve İstanbul'da bulunan Rumlarla Batı Trakya'daki Türkler mübadele dışı bırakılmıştı.

Antlaşmanın ekonomik yönlerine bakıldığından kapitülasyonlar tarihe karışmıştı. Borçlar ve borçların tahsilatını yapan Düyun-ı Umumiye İdaresi, konferansın en can alıcı noktalarından birisiydi ve Türk heyeti, borcun tamamını kendilerinin ödemesi düşündesine karşı çıkmışlardı. Antlaşmaya göre Türkiye, borçların kendisiyle birlikte Osmanlı Devleti'nden ayrılan diğer devletlere paylaştırıldıktan sonra payına düşen kısmı ödemeyi kabul etmişti. Lozan'da imzalanan Ticaret Sözleşmesi ile gümrük tarifeleri konusunda Türkiye, Osmanlı Devleti'nin 1 Eylül 1916 tarihinden itibaren İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya uyguladığı gümrük tarifesinin beş yıl süre ile yüreylükte kalması görüşünü benimsemek durumunda kalmıştı.

3.1.4. İzmir İktisat Kongresi

Kurtuluş Savaşı sonrasında kurulacak olan yeni Türk devletinin ilk ekonomik ve sosyal kongresi olan İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de toplandı. İktisat Kongresi'nde ulusal bütünlleşme anlayışının ekonomi alanına taşınması amaçlanmıştı. Kongrenin geniş çaplı olması düşünüldüğü için Anadolu'nun dört bir yanından çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi zümrelerini temsilen delegeler seçilmesi istenmişti. Bu istek doğrultusunda illerde seçimler yapılrken çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi zümrelerinin kendi aralarından Kongre'ye delege seçimlerinde kaza birimi esas olarak alınmıştı. Düzenlenen talimatname gereğince, Kongre'ye her kazadan 8 kişinin gönderileceği kabul edilmişti. Bunlardan birisi tüccar, birisi

zanaatkar, birisi işçi, birisi sanayici, birisi bankacı, üçü çiftçi mümessili olacaktır.

Kongrede kırkı aşkın milletvekili ve yurdun dört bir yanından gelen 1.135 delegenin arasında sivil-asker bürokratlar da bulunmaktaydı. Kongre'deki *işçi* ve *sanayici* üyelerin daha çok resmi zevattan, yüksek bürokrasi ve mebuslardan derlendiği görülmekle birlikte, İstanbul işçilerini temsil eden Amele Birliği'nin ise işçileri ne kadar temsil ettiği tartışıldı. *Tüccar* ve *çiftçi* temsilcilerinin ise ağırlıklı büyük tüccarlardan ve büyük toprak unsurlarından olduğu anlaşılmaktaydı. Dört grup arasında kongreye en hazırlıklı ve örgütlü biçimde katılan tüccar grubuydu. Kongreden önce İstanbul'da bir Milli Türk Ticaret Birliği kurulmuş ve ayrıntılı raporlar hazırlayarak görüşlerini oluşturmuştur.

Kemeraltı'ndan Gümruk'e giden yol daha önce Aram Hamparsomyan'ın üzüm-incir işletme mağazası olan Osmanlı Bankası deposunda 17 Şubat günü saat 10.00'da açılan kongre, çalışmalarına üç açış konuşmasıyla başladı. İlk konuşmayı bizzat Gazi Mustafa Kemal Paşa yapmış, bunu İktisat Bakanı Mahmut Esat Bey (Bozkurt) ve Kongre Başkanlığı'na seçilen Kazım Paşa (Karabekir)'nin konuşmaları takip etmiştir.

Afet İnan ve Gündüz Ökcün'ün çalışmalarına göre Mustafa Kemal Paşa kongrenin önemini ortaya koyarken şöyle diyordu; "İlk kez böyle bir kongre toplanıyor. Ülkenin ihtiyacını, ulusun yeteneğini ve kudretli dünya ekonomisi organizasyonunu göz önünde tutarak gereken önlemleri saptamalısınız... Aziz Türkiye'mizin iktisaden yükseliş yollarını aramak ve bulmak gibi vatani yaşamsal ve ulusal ve kutsal bir amaç için bugün burada toplanmış olan sizlerin, saygınlık temsilcilerinin huzurunda bulunmaktan çok mutluyum... Sizler doğrudan doğruya milletimizi temsil eden halk sınıflarının içinden ve onlar tarafından münteşip (seçilmiş) olarak geliyorsunuz. Bu itibarla, memleketimizin halini, ihtiyacını, milletimizin elemlerini ve emellerini yakından ve herkesten daha iyi biliyorsunuz. Sizin söyleyeceğiniz sözler, alınması lüzumunu beyan edeceğiniz tedbirler, halkın lisanından, söylemiş telakkî olunur. Ve bunun için de en büyük isabetlere malik olur. Çünkü halkın sesi, halkın sesidir." Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa ayrıcalık taşıyan yabancı şirketlerin millileştirilmesi, kapitülasyonlara son vermenin gerekliliği ve böylece ulusal görüşü iktisat siyasetine temel yapma zorunluluğu konuları üzerinde durmuştur.

Kongre delegeleri çalışmalarına başladığında katılan dört grup ayrı ayrı toplanmışlar ve Kongre Genel Kurulu'nda tartışılmak üzere karar yazıları hazırlamışlardır. Her grubun hazırladıkları karar yazıları Kongre Genel Kurulu tarafından ayrıntılı şekilde görüşülmüş ve gerekli bulunan değişiklikler, eklemeler yapılarak karara bağlanmıştır.

Kapanış oturumunda grup temsilcileri ise şu dileklerle kongreye veda etmişlerdi: İşçi grubu adına konuşan Kütahya delegeesi Aka (Gündüz) Bey, "Bugün Türk işçisine yeni bir hedef gösteriyorlar: Memleket iktisadiyatının istiklali. Türk işçi de buna çekici, örsü, tornası, bileği ve yüreğiyle hazırlıdır. İzmir'e ve memlekete zafer ve halası getiren kağnı gıcırtılarından sonra İzmir'den iktisat zaferini götürecek olan Misak-ı İktisadi'de kadın, erkek Türk işçilerinin yemini vardır." Çiftçiler grubu adına konuşan Manisalı Kani Bey, "Emin olabilirsiniz ki, saban tarladan ayrılmadıkça çiftçiler de müsterek Misak'tan ayrılmayacaklardır." Ticaret grubu adına Alaiyelizade Mahmut Bey, "Burada toplandık, tanıştık, dertlerimizi dökerek müsterek çareler bulduk. Çalışmamız Türkiye iktisat erbabı arasında edebi, kuvvetli, temiz bir ittihat ile neticelendi. Yani arkadaşlar kongre bu vatanın ufkunda parlayan saadet ve inkişaf nurlarına kavuşmak için cihanın düşman kuvvetlerini bir Türk nuru ile boğmak için toplandı. Kahül hamd zaferini ikmal ederek dağılıyor." Ve İşçi kadınlar delegeesi adına İzmirli Rukiye Hanım ise, "Türkiye'de memleket işlerine kadınların da iştirak etmesi ilk kez vuku' buluyor. Bu şerefin bize müyesser olması kalplerimizi refah ve gurur hisleriyle doldurdu. Yaşasın Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti, yaşasın Türk işçi ve köylüler, yaşasın çalışkan Türk işçi kadınlığı" sözleriyle heyecanlı bir konuşma yapmıştır.

İktisat Kongresi'nin sonuç bildirisi daha çok ekonomik yaşamda milli bilincin oluşmasını istemekteydi. Belirsizliğin hüküm sürdüğü bir dönemde böyle bir adım atılmakla halkın Kurtuluş Savaşı sonrası bir ekonomik boşluğa düşmeyeip aksine bir ekonomik atılım içine girmesi sağlanarak Türk kavramına ekonomik bir içerik yüklenmesi amaçlanmıştı.

İktisat Kongresi'nde kabul edilen ve Misak-ı İktisadi'ye göre ekonomik hayatın daha ayrıntılarına değinen ve 281 maddeden oluşan Çiftçi, Tüccar, Sanayi ve İşçi Grupları İktisat Esaslarında belli başlı konular şu şekildeydi:

Tüccar Grubunun Ekonomik İlkeleri

Kongre'nin geneline egemen olan iki unsurdan birisi büyük sermayeli tüccarların sürüklendiği ticaret grubu; diğeri de büyük toprak sahipleriydi. Ticaret grubunun kongrece benimsenen başlıca ilkeleri şunlardı:

- Hükümetin de ortak olacağı bir ticaret ana bankası kurulması;
- Kambiyo ve borsa işlerinin düzene sokulması,
- Cuma günlerinin herkes için resmi tatil günü olması;
- Deniz ticaretinin, ticaret işlerinin ve gümrük işlemlerinin yeniden düzenlenmesi;
- Tekellerin kaldırılması;
- Ticaret odalarının düzenlenmesi;
- Dış ticaretin, ortaklıklarla ilgili yasa hükümlerinin düzeltilmesi;

- Ülkede iktisat eğitimine önem verilmesi ve
- Gelir vergisi, ulaştırma ve haberleşme alanlarında ticari işlemlere kolaylıklar sağlanması

Ticaret grubu ayrıca yabancı sermayenin hangi koşullarda kabul edileceğini belirten ilkeler geliştirmiş ve bunlar kongrece benimsenmişti; yabancı sermaye olacaksa da ülke yasalarına bağımlılığı sağlanmalıdır.

- Madenler konusu, İktisat Kongresi'ni en fazla meşgul eden konulardan birisi olmuştu. Öncelikli konular ise şu şekildeydi:
- Kıymetli madenlerin derhal paraya dönüştürülerek ekonomiye çekidüzen verme düşüncesi ile tüm madenlerin bir listesinin çıkarılması,
- Maden bilgi ve istatistiklerinin sürekli güncellenmesi,
- Harp ve işgal dolayısıyla işletilmesi mümkün olamayan madenlerin borç ve harçlarının affedilmesi,
- Maden kömürlerinin yabancı ithal kömürülere karşı himaye edilmesi,
- Zonguldak ve Soma kömür havzalarının ıslah edilmesi,
- Önemli maden yörelerine ulaşan tren hatlarının ve seferlerinin daha elverişli ve muntazam hale getirilmesi ve
- Vergi afları

Kabotajda bağımsızlık ilan edilerek kendi limanlarımızda Türk bayrağından başkasına ticaret izni verilmemesi ilk ve en önemli kanundu. Gümrük işlemlerinin milli tüccarların güçlenmesi için yeniden örgütlenmesi, güçlü bir gümrük ağının oluşturulması, kaçakçılıkla kesin mücadele yollarının belirlilmesi önemli konulardı.

Sanayi Grubunun Ekonomik İlkeleri

Sanayi grubu ise gümrüklerde himaye usulü, teşvik-i sanayi kanunu, yollar ve nakliyede özel tarife, sanayi bankaları, sanayi eğitimi, sanayi odaları gibi 6 ana konuda yoğunlaşmıştı. Sanayi Grubu'nun kongre tarafından benimsenen belli başlı konuları şöyledi:

- Sanayi için lazım olan makine ve makine yedek parçalarının gümrükten muaf tutulması,
- Ülke içindeki imal edilmeyen önemli maddelerin hafif bir gümrük vergisiyle yurda getirilmesi;
- Koruyucu gümrük vergileri yoluyla sanayinin korunması ve bu sanayi için ithal olunacak mallara muafiyet tanınması, sanayinin ve sanayicinin teşvik edilmesi,
- Ulaştırma ucuz tarifelerin uygulanması ve ulaşım olanaklarının geliştirilmesi,

- Sanayi alanında kredi olanaklarının artırılması ve çeşitli kolaylıkların sağlanması,
- Sanayinin ihtiyacı olan teknik elemanların yetiştirilmesi için gerekli eğitim kurumlarının oluşturulması,
- Sanayi odalarının kurulması ve düzenlenmesi

İşçi Grubu Ekonomik İlkeleri

Toplantıda en zayıf kalan aralarında kadınların da yer aldığı İşçi Grubu'nun, özellikle ücretlere ve çalışma koşullarına yönelik istemleri tüccar ve sanayici gruplarında benimsenmezken, başlıca düzenleme istekleri şu şekildeydi:

- Amele yerine işçi denilmesi,
- Çalışma saatlerinin sekiz saate indirilmesi, ücretli izin,
- 12 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması,
- Gece çalışmalarına çift ücret ödenmesi,
- Asgari ücretin belediyelerce tespit edilmesi,
- Ücretlerin para olarak ve gününde ödenmesi,
- Hastalık nedeniyle çalışmayan işçilere gündeliklerinin ödenmesi,
- Kaza ve hayat sigortasının kurulması,
- İşçi çocukların yatılı okullarda bedava okutulması,
- Lojman yapımının sağlanması,
- 1 Mayıs gününün işçi bayramı olması

Çiftçi Grubunun Ekonomik İlkeleri

Çiftçi grubu, tüccar grubu gibi örgütlü olmamakla birlikte ülke nüfusunun, o günlerde yüzde 80 dolayında bir bölümünü temsil ettiğlerinden, sayısal ağırlıkları fazlaydı. Çiftçiler aşarın ve tütün tekelinin (Reji) kaldırılmasını; tarım kredisi olanaklarının artırılmasını isterken Reji, tarımsal, maarif, asayiş, aşar, Ziraat Bankası ve tarımsal itibar, yollar, orman, tarımda hayvan sorunları, çiftçilik, tarımda makine gibi 9 konuda yoğunlaşmışlardır. Çiftçi grubunun gündeminde ilk sırayı reji sorunu almıştı. Ayrıca aşar vergisinin kaldırılması istenmiş, bu durumda Devlet Bütçesi'nde oluşacak açığın müناسip şekilde kapatılması için tüm ülkeye yaygınlaştıracak bir ilimi vergi konulması düşünülmüştü. Bu grubun üzerinde önemli bir konu olan ormanlar üzerinde durduğu belli başlı konular şu şekildeydi:

- Ormanlar meselesi başlığı, orman haritalarının çıkarılması,
- Kereste kaçakçılığına engel olacak düzenlemelerin yapılması,
- Ormanların korunması, çoğaltıması,
- Köylü ve çiftçilerin binalarını ve aletlerini yapmak için muhtaç oldukları kerestelerin parasız kesilmesine izin verilmesi,

- Hızar ve fabrikaların ithal edecekleri tüm alet ve edevatın gümrük muafiyetine sokulması,
- Köylüler tarafından ihya edilecek baltalıklardan on beş sene müddetle her nevi vergiden muaf tutulması,
- Her vatandaşın en az bir ağaç dikmeye mecbur tutulması,
- İpekçiliğin teşvik edilmesi için dut bahçelerinde ağaç kesilmesinin yasaklanması

Ziraatta hayvanat meselesi bölümünde her cins damızlık hayvanın ıslahı ve çoğaltılması, dışarıdan getirileceklerin vergisiz ithali, köylünün hayvancılık konusunda eğitilmesi, ağnam (hayvan) vergisinin takside bağlanması gibi konuları karara bağlayan çiftçi grubu, arka arkaya gelen savaşlar ve kitleler nedeniyle hayvancılığı tükenen Anadolu'da yeniden bir silkinış yaratma hedefini gütmektedir.

Sonuç olarak, İzmir İktisat Kongresi'nde özel girişimciliğin canlandırılması ve bunun için, kredi olanaklarının, eğitim, ulaşım, haberleşme gibi altyapı ve teknik hizmetlerin hükümetçe sağlanması; gerekli yasal düzenlemelerin yapılması öngörülüyordu. Bütün bu istemleri her grup kendi çıkarları açısından dile getirmiştir. Kısaca; İktisat Kongresi'nde ekonomik yapı ve ulusalçı ekonomik faaliyetlerin etkinlik kazanması için yasal ve kurumsal düzenlemeler öngörülüyordu.

3.1.5. Gelişmelerin Işığında Ekonomi

II. Meşrutiyet'i izleyen ilk aylarda Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak etmiş ve Bulgaristan bağımsızlığını ilan ettiğini bildirmiştir, Yunanistan da Girit'i işgal ettiğini açıklamıştır. Bu gelişmeler ülke çapında büyük bir tepki yarattı ve Avusturya, Bulgaristan ve Yunanistan mallarına karşı bir boykot hareketi başlatıldı. *Filiz Çolak'a* göre gazetelerde birçok ilan verilirken İzmir Belediyesi tarafından verilen bir ilanda, “*Muhterem vatandaşlar, Avusturya'nın çürük mallarını almayıniz. Yerli eşyaya itibar edin ki tüccarımız, esnafımız kazansın. Paramız memleketimizde kalsın. Bayram geliyor. Elbise ve feslerinizi Hereke, Karamürsel, Feshane mamulatından ittihab ediniz. Her hamiyetli Osmanlinin vicdanından bunu katienen intizar eyleriz.*” denilmekte ve daha sonra esnafın da dikkati çekilerek Avusturya ve Bulgar malı yerine yerli malları satmaları istenilerek, çıkmayan ve bulunmayan mallar için de İngiliz ve Fransız malları önerilmektedir.

Avusturya ve Bulgaristan ile zaman içinde anlaşma sağlanırken Yunanistan'ın Girit'i ilhakına karşılık Yunan mallarına karşı boykot hareketi İzmir çevresinde yayılmıştı. Rumlar ise Yunan mallarına karşı başlatılan bu boykot kararını kabul etmediklerini duyurmuşlardır, hatta bu boykota karşı mağazalarını açmama kararı almışlardır. Bu karar üzerine Vali Kazım Paşa, Rum Piskoposunu valiliğe çağırarak söyletiği gibi Rumlar mağazalarını

açmayacak olurlarsa şiddetli tedbirler alınabileceğini belirtmişti. Nitekim Valinin uyarıları etkili olmuş ve Rumlar mağazalarını açarak alışverişe başlamışlardı. Yunan mallarına karşı yapılan boykotun şiddetini arttırması üzerine Rumlar yabancı devlet konsolosluklarına başvurularda bulunarak boykotun bir an önce bitirilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskılarda bulunulmasını istemişlerdi. Dâhiliye Nezareti'ne gelen şikayetlerin artması üzerine Hükümet boykotu hafifletmek için çeşitli önlemler almak zorunda kalmış ve Yunan tebaası ve ticari gemilere uygulanan boykotun kaldırıldığını ilan etmiştir. Ancak İzmir ve çevresindeki Yunan mallarına karşı uygulanan boykot hareketi, Girit meselesi çözümlenene kadar devam etmiştir.

1912 yılında Osmanlı Devleti Balkan Devletleri'nin aralarında oluşturdukları ittifaka karşı savaşa girerken bu ülkelerle yapılan ticarette uygulanan gümrük vergilerini yükseltme yoluna gidilmiştir. Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'dan Osmanlı Devleti'ne gelen eşyanın kıymetleri üzerinden yüzde 100 gümrük vergisi alınmasına karar verilmiştir. Aynı zamanda artan askeri ihtiyaç nedeniyle 21 Aralık 1912 tarihinden itibaren İmparatorluktan buğday ve arpa ihracı yasaklanmıştır. Balkan Savaşları sonucunda bütün Rumeli topraklarındaki Türkler göç etmeye başlamış ve bunların önemli bir kısmı Aydın Vilayetine gelmiştir. İzmir'e gelen göçmen sayısının 100.000'in üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Balkan Savaşları'ndan sonra İzmir ve çevresinde Rumlara karşı boykot tekrar uygulanmıştır.

Filiz Çolak'a göre 1908-1914 arasındaki dönemde Osmanlı Devleti'nin ithalatının yüzde 10-15 arasındaki bir payı İzmir Limanı'ndan gerçekleştirilen, İstanbul bu konuda aynı dönemde yüzde 25'ten yüzde 38'e tırmanan büyük bir artış gerçekleştirmiştir. İhracatta ise aynı dönemde tam tersi bir durum vardı. İzmir, dönemin başlangıcında yaklaşık yüzde 30'luk bir paya sahipken daha sonra bu oran önce 20-25 aralığına düşmüştü. İstanbul ise aynı dönemde başlangıçta yüzde 7 olan ihracat payını sonunda yüzde 14'e çıkarmıştı.

Bu dönemde İzmir Limanı'ndan ithalatı gerçekleştirilen en önemli ürünler yün, ipek ve pamuklu dokuma ürünleriydi. İzmir'e ithal edilen hububat ve tahıl ürünlerinden miktar olarak en büyük pay pirincé aitti. Pirinci buğday ithalatı izlemektedir. Hububat ithalatını şeker, kahve, çay ve baharat takip etmektedir. İzmir'in ihracatında ise ilk sırayı yün, pamuk ve tiftik gibi dokuma hammaddeleri almaktaydı. İthalatta bu hammaddelerle işlenmiş mensucat malları Osmanlı ithalatında hep ilk sıralarda yer alırken ihracatta ise bunların işlenmemiş halleri (yün-yapağı, tiftik, pamuk) ilk sırada bulunmaktaydı. Bu ihracatın yaklaşık yüzde 12.9'u İzmir ve çevresinden gerçekleştirılmıştı.

Osmanlı Devleti'nin toplam ihracatında ikinci sırada, İzmir'in ihracatında ise ilk sırada bölge ekonomisinde önemli bir yere sahip olan yaşı ve kuru

meyve, özellikle kuru incir ve üzüm gelmekteydi. Bu ürünlerin ihracatında İzmir'in payı yaklaşık yüzde 60 gibi büyük bir orandı ve aynı zamanda İzmir'in toplam ihracat değerinin de yaklaşık yarısına eşitti. İzmir'den palamut ihracatı dikkate değer bir miktarda idi ve İzmir'den ihraç edilen palamut miktarı, Osmanlı palamut ihracatının yaklaşık yüzde 90'ı gibi bir orandaydı. İzmir'in ihracatında bir diğer önemli ürün ise zeytinyağı ve diğer bitkisel yağlardır ve İzmir Limanı bu ticaretin yarısına sahipti. İzmir Limanı'ndan ihraç edilen ve ön plana çıkan diğer önemli ürünler ise buğday ve arpaydı. Bu dönemde İzmir'den ihracatı yapılan arpa, Osmanlı arpa ihracatının yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı. Afyon ihracatında da İzmir'in önemi devam etmekteydi.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde ağırlığını hissettirmeye başlayan devlet *İngiltere* olmuştu. 1838 Ticaret Antlaşması'nın meyvelerini almaya başlayan İngiltere hem ithalat hem de ihracatta ilk sıradaydı. Osmanlı Devleti'nden sanayisi için gerekli ham madde kaynaklarını satın alan İngiltere işlenmiş sanayi ürünlerini İmparatorluğa pazarlamaktaydı. II. Meşrutiyet döneminde de bu çevrede süren ticari ilişkilerle İngiltere, ilk sıralardaki üstünlüğünü devam ettirmektedir. İthalatta İngiltere yüzde 30'lar civarında bir payla ilk sırada yer alırken ön plana çıkan diğer ülkeler ise Fransa, Avusturya, Rusya ve İtalya'ydı. 19. yüzyıl sonlarından itibaren siyasi olarak yakından Almanya ve Osmanlı Devleti ilişkilerinde hiç şüphesiz ticaret önemli bir yer tutmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ithalatında olduğu gibi ihracatında da *İngiltere* baştáydı. İngiltere'nin ticaret hacminin diğer devletlere nazaran daha yüksek rakamlara ulaşmasının nedeni, bu ülkedeki transit ticaretten kaynaklanmaktadır. Mesela, afyonun en büyük alıcısı durumunda olan İngiltere 1899'da mahsulün hemen hemen hepsini almışsa da bunun büyük kısmı İngiltere'den ABD'ye sevk edilmiştir. Dolayısıyla istatistiklerde Amerika ticareti Avusturya, Fransa, hatta Hollanda ve Almanya'dan sonra gelmekteydi.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na henüz aktif olarak katılmadan önce 28 Ekim 1914'te İzmir Limanı'ni ticarete kapatmış ve bu durum Mütareke'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihine kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin İzmir Limanı'ni ticarete kaptığını bildirmesine rağmen İtilaf Donanması, 4 Mart 1915'te, İzmir'de Yeni Kale'yi bombardımana tutmuştu. Bu sırada, İngiliz filosunda bulunan Colonel Deeds, İngiliz uyruğundaki tüccar Eric Whitthal aracılığıyla, İzmir Valisi Rahmi Bey'le görüşürken ondan İzmir ve çevresine asker çıkışma izni istedi. Rahmi Bey'in bu hizmetinin karşılığı da düşünülmüştü. İzmir bir prenslik olacak, başına da Rahmi Bey geçirilecekti. Vali Rahmi Bey bunu kabul etmedi ve kentin tanınmış Levanten ailelerini Türk evlerine yerleştirdi. İzmir'in Türk kesimi bombalanırsa onlar da Türklerle birlikte can vereceklerdi. Rahmi Bey başka birçok tedbir alırken, Donanma Komutanı İzmir'e karşı gireceği bir harekâta, Türklerden çok Hristiyanlara

zarar vereceğini anlayarak Yeni Kale istihkâmlarının önünden ayrılarak Çanakkale'ye doğru hareket etmişti.

I. Dünya Savaşı İzmir'in ekonomik durumunu derinden etkilemişti. Halk sabahtan akşamaya kadar fırınların önünde bakla unu, palamut tozu ve süpürge tohumundan yapılan ekmekler için sıra bekliyordu. Pekmez ve keçiboynuzundan çıkarılan özütler şeker yerine tüketiliyordu. Savaşın tüm olumsuzluklarına rağmen bu yıllarda İzmir'de ekonominin millileştirilmesi yönünde önemli adımlar da atılmıştı. Batı Anadolu'da, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngiltere, Fransa ve İtalya'ya ait ticari ve sınai başta olmak üzere bütün kuruluşlara el konulmuştu, ancak Türklerin hem idare tecrübeleri hem de teknik bilgileri olmaması itibarıyle işletilmesinde sıkıntılar yaşanmıştı. *Filiz Çolak'a* göre Edmond Giraud'un dokuma fabrikasına el konulmuş ve fabrikanın yönetimi bir Türk subayına verilmişti. Kısa bir süre sonra fabrikada randıman düşmüştü. Bu durum karşısında Vali Rahmi Bey, Edmond Giraud'a başvurmak zorunda kaldı. Rahmi Bey'in Giraud'a teklifi şuydu: "Fabrikanızı size geri veriyorum, fakat belli bir maaş karşılığında, müdürlüğünü yapmanız şartıyla... Fabrikanızın başına geçin ve verimi eski durumuna yükseltin. Böylece fabrikanız savaş sonunda tekrar sizin elinize gelecektir". Edmond Giraud bu teklifi kabul etti ve ancak bu şekilde ordu için gerekli kumaş yeterli ölçüde dokunabildi.

Osmanlı Devleti'nin 1914 yılının sonuna doğru Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte tarımsal üretimde önemli bir düşüş oldu. 1915 yılında ekili alanlar yarıdan fazla azalmıştı. Takip eden savaş yıllarda azalmaya devam etti. Bu durumun en önemli nedenlerinden birisi askere çağrılanların sayısının her sene artmasıydı.Çoğu tarlalarda üretim yapabilecek çağda bulunan bu büyük kitlenin zirai ve dolayısıyla iktisadi faaliyet sahasından uzaklaşması, ülke ekonomisi üzerinde ağır sonuçlar doğurmuştu. Savaş sırasında Bulgaristan, Romanya ve savaşa girinceye kadar Yunanistan ve İtalya'dan pek az ve ihtiyaca hiçbir surette cevap veremeyecek miktarda ithalat yapılmış, dış ticaret faaliyeti hemen hemen durumuştu. Bu dönemde sıkıntılar bazı ihtiyaç maddeleri ile harp malzemesi ve mühimmatın Almanya'dan getirilmesiyle aşılmaya çalışılmıştı. Öte yandan savaşla birlikte ekonominin dışa kapanması ve temel ihtiyaç maddelerinin ithal edilememesi yerli üreticinin ve tüccarın fiyatları gönlünce yükseltmesine olanak sağlamış, karaborsa, istifçilik ve harp zengini diye adlandırılan bir kesimin doğuşuna da neden olmuştu.

Savaş yıllarda Osmanlı Devleti'nin ithalat yaptığı devletlerin sırası ya da devamlılığı savaşta yer alınan blok sebebiyle değişmişti. Savaş öncesi dönemde Osmanlı ithalatında ilk sıralarda yer alan devletlerle şimdi savaş halinde olunması onlarla yapılan ticaretin kesilmesine neden olmuştu. Bu dönemde sadece müttefik devletleriyle ticari ilişkiler kurulabilmişti. İthalatta Avusturya ilk sıradada yer alıyordu ve Avusturya, Almanya'yla birlikte ithalatin

yüzde 90'ına sahipti. Savaş yıllarında, abluka dolayısıyla deniz ulaşımı kesildiği için o yoldan yapılan ticaret tesadüfi hallere kalmıştı. Üzüm, incir, tütün gibi geleneksel ihracat maddelerinin satış olanakları pek azalmış ve bu durum ülkenin tarım ekonomisini sarsmıştır. İthalatta olduğu gibi Osmanlı ihracatında ön sıralarda olan devletler savaş döneminde karşımızdaki blocta bulundukları için ihracat da kesintiye uğramıştı. Onların boşluğunun müttefikler doldururken savaş yıllarda Osmanlı ihracatının yaklaşık dörtte üçünü tek bir devlet oluşturmaktaydı: Almanya. Almanya'yi Avusturya-Macaristan izlemekteydi ve bu iki ülkenin satın aldığı malların bedeli 1916 yılına kadar nakden ödenmişti.

Yunanistan işgal sonrası kısa bir sürede kentin kontrolünü eline aldıktan sonra İzmir'in ticari hayatında da etkili olmaya çalışılmıştı. Yunanistan'ın bu amaçla ilk icraati İzmir Belediyesi'ne bağlı olarak görev yapan İzmir Gümrük İdaresi'ne el koymak olmuştu. Bu arada Yunan işgalinden sonra Rum göçmenlerin İzmir'e akın etmesi kentteki ekonomik dengeyi iyice bozmuştu. Başlangıçta gelen göçmenler daha çok, Batı Anadolu köy ve kasabalarında kendilerini güvenlikte hissetmeyen Rum halkından idi. Diğer taraftan Yunan Hükümeti, Batı Anadolu'ya Yunanistan'dan çok sayıda göçmen göndermiş ve bu göçmenlerin durumlarını iyileştirmek için topraklarını İslah amaçlı olarak kredilendirilmişlerdi. Verilen kredilerle iskân bölgelerindeki tarım alanlarının yüzde 80'i işlenebilir hale getirilmiş, ihtiyaç duyulan tarım araçları ABD'den ithal edilerek ucuz bedellerle, hatta bazı durumlarda ücretsiz olarak çiftçi ailelere dağıtılmıştı. Kurulması kararlaştırılan İzmir Yunan Üniversitesi'nde makineli tarıma geçiş özendirecek olan Ziraat Fakültesi'nin bulunacağı Tepeköy'deki 30 bin dönümlük arazi İslah edilerek deneme çiftliği haline getirilmiş, burada çiftçilere kısa dönemli kurslar verilmiştir.

İktisat Kongresi süresince İzmir hareketli günler yaşamıştı. Öte yandan Lozan Konferansı görüşmelerinde yaşanan tıkanıklıkla birlikte görüşmelerin kesilmesinin ardından yaşanan belirsizliğin getirdiği karamsarlık ile tüccarların dış piyasalarla iş yapma cesareti kırılmıştı. Lozan Konferansı'nda Türk ve Yunan delegeleri arasında yapılan görüşmeler neticesinde iki ülke arasında mübadele yapılması kararlaştırılmıştı. Bu kararın uygulanmasından en çok etkilenenek bölgelerden birisi hiç şüphesiz ki Batı Anadolu topraklarıydı. Mübadele kapsamında olan Rumların İzmir'den ayrılmaları İzmir'in ekonomik hayatında önemli bir boşluk yaratacaktı. İzmir ekonomisi içerisinde Rumlar etkin bir güçtü ve Avrupa ile ticari bağlantıları sağlayan bu kesimin İzmir'den ayrılmak zorunda kalmaları bir süre İzmir'in dış ticaret ilişkilerini kesintiye uğratmış, ticaretle bağlantılı meslek gruplarında iş gücü açığı doğurmuştur. Mübadele içerisinde yer alan bir başka önemli konu da bölgeden ayrılan Rumların geride bıraktığı taşınmaz mallarının ne olacağıydı. İşgal yıllarında mallarına el konulan bölgenin yerli ahalisinin mallarını tekrar almak istemeleri İzmir ve çevresinde asayişsizliğin artmasına neden olmuştur.

Genel olarak II. Meşrutiyet sonrasında döneme bakıldığından sürekli bir savaş döneminde karaborsa ve enflasyon ön plandaydı. Bu ortamda bir yandan savaş zenginleri ortaya çıkarken diğer yandan yoksulluk ve sefalet yaygınlaşmıştı. Bu dönemde İzmir ekonomisinde ciddi bir sanayi olduğu söyleyinemezdi ve mevcutta olan fabrikalar sabun, cam, sigara, kiremit, tuğla gibi ürünler imal etmekteydi. Ayrıca tekstil ve boyacılık da mevcuttu ki, bu iki faaliyet hafif sanayinin en önemli sektörü olan halıcıılıkla da ilişkiliydi. Osmanlı tebaasından tüccarlar bu alanda küçük çaplı işletmelerin sahibi olarak ticaretin içine girmiş olsalar da teknolojik yenilik ve iş örgütlenmesi konularında hep ön planda olan Levantenler olmuştu.

Elena Frangakis Syrett'e göre 1908 yılında *Oriental Carpet Manufacturers Limited* (*Şark Halı İmalatçıları Şirketi*)'i kurarak aile içi halı üretimini çok sayıda şirketin bir araya gelmesiyle bir birliğe dönüştürenler Levantenlerdi. Bir başka büyük gruplaşma olan *Smyrna Fig Packers Limited* (*İzmir İncir Pazarlamacılar Şirketi*) 1912 yılında kuruldu. Osmanlı ve Levanten şirketlerinin çoğunu kendi sektörlerine katan bu iki birlik, kente üslenmiş tek tek işletmelerin tamamından daha güçlü olmuşlardı. Tarımsal üretimde de yabancı ve yerel tüccarlar tarafından büyük ölçekli topraklar üzerinde makineleşmeyi de içeren önemli üretim yatırımları gerçekleştirildi. Dış piyasalarla da kuvvetli bağları olan şirketler kendi toprakları üzerinde tarım işçisi, mevsimlik işçi veya köle istihdamıyla pamuk, üzüm, incir, tütün, zeytinyağı gibi ihracat ürünlerinin üretilmesinden mal satışına kadar her aşamayı kontrol ederek faaliyet gösterdiler. *Hasan Taner Kerimoğlu*'na göre *Smyrna Vineyards and Brandy Distillery Co. Ltd.*, *Smyrna Dried Fruit Importers Association Ltd.*, *Asia Minor Tobacco Co. Ltd.*, *Asia Minor Cotton Co. Ltd.*, *Smyrna Fig Packers Ltd.*, *Ottoman Oil Co. Ltd.* Levant Tarding Agency Ltd. gibi şirketlerin varlığının yanı sıra İzmir ve hinterlandında küçük üreticilik hâlâ yaygındı.

Alp Yücel Kaya'ya göre İzmir ve çevresi incir piyasasında ağırlığı olan iki şirket *Smyrna Fig Packers Ltd.* ve *Societe Anonyme de Figues* giderek büyuyen incir piyasasında fiyatın belirleyicisi olmak amacıyla 1912'de İncir Tröstü adlı bir şirket kurdular. Bu gibi ihracatçı, tüccar ve araciların örgütlenmelerine karşı II. Meşrutiyet döneminde egemen olmaya başlayan milli iktisat anlayışı çerçevesinde üreticilerin kooperatif çerçevesinde örgütlenmeleri İttihat Terakki hükümetleri tarafından destekleniyordu. Böylesine bir ortamda üreticiyi korumak ve üreticileri incire yüksek fiyat sağlamak amacıyla örgütlenen üreticiler, ilk önce 1912'de *Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Şirketi*'ni, iki yıl sonra *Millî Aydın Bankası*'nı ve 1915'te *Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi*'ni kurdular. İncir üreticileri gibi üzüm üreticileri de Üzüm Tröstü tarafından belirlenen fiyatlara tabi kalıyorlardı. Bunun üzerine kendileri de üretici olan yerel elitlerin önyak olmalarıyla 1917'de, üzüm üreticilerinin mallarını daha yüksek fiyatla satmak, düşük faizle kredi açmak, dış ticarette yeni piyasalar bulmak üzere Manisa Bağcılar Bankası kuruldu.

İmparatorluğun ikinci büyük sanayi merkezinin İzmir olması itibarıyle önemli sayıda işçi istihdamı ve buna bağlı olarak da sermaye-emek çatışmaları söz konusuydu. Buna örnek olarak *Alp Yücel Kaya*'ya göre 1908'de hamal ve mavnacıların grevi; 1908 ve 1923'te demiryolu işçilerinin, 1923'te Şark Sanayi İplik Mensucat Fabrikası memur ve işçilerinin, yine aynı yıldaki Osmanlı Aydın Demiryolu Kumpanyası'ndaki grevleri sayılabilir.

3.2. Cumhuriyet Başlangıcı – II. Dünya Savaşı Arası

Bu dönemin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karışmasının resmen gerçekleştiği bir dönem olmasına rağmen ekonomik olarak geçmişle bağların koparıldığını söylemek oldukça güçtü. Bu dönem ekonomi politikaları açısından bir önceki dönemi takip etmekteydi; devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazi oluşturulması hedeflenmekteydi. Ancak özellikle gümrük gelirlerine yönelik engeller yüzünden hedeflemelerde sekteye uğrayan durumlar vardı.

3.2.1. Lozan Antlaşması'nın Döneme Etkileri

Lozan Barış Anlaşması'nda konular üç başlık altında toplanmış ve bu konular üç ayrı komisyonda görüşülmüştü: Sınır ve Askeri Meseleler, Azınlık ve Gayrimüslimler, Mali ve İktisadi Sorunlar. Bu komisyonların toplamında ekonomiye ilişkin başlıca konular ise kapitülasyonların kaldırılması, yabancılara verilen ayrıcalıklar sorunu, Osmanlı borçları, gümrük düzenlemeleri, savaş zararları, nüfus değişimi ve Musul sorunuuydu.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak, yabancılar tarafından tanımlanan ekonomik, ticari ve yasal ayrıcalıklar anlamına gelen kapitülasyonlar savaş başlığında Osmanlı Devleti tarafından tek yanlı olarak kaldırılmıştı; ancak tamamen ortadan kalkması için Lozan'ın beklenmesi gerekmisti. Lozan Antlaşması'nın bir yandan kapitülasyonların kaldırılması gibi bir başarı sağlamasına rağmen Osmanlı borçlarının önemli bir bölümünün Türkiye tarafından devralınması gibi önemli ekonomik sonuçları da bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin borçlanmalar tarihindeki toprakları ile Lozan'ın öngördüğü sınırlar dikkate alınarak Osmanlı borcu, Türkiye Cumhuriyeti ile İmparatorluğun topraklarını paylaşan devletlere dağıtılmıştı. Türkiye'nin payına toplam borcun üçte ikisi düşmüştü ve ilave bir düzenlemeyeyle ödemeler 1929 yılına kadar ertelenmişti.

Antlaşmanın genel olarak maddelerine bakıldığından en önemli konulardan birisi olan gümrük tarifeleri, Lozan'da en önemli tartışma konularından biriydi ve tarifeler beş yıl süre ile sabitlenirken bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasakları kaldırılmaktaydı. Uygulanması kabul edilen tarife, ithal edilen malın değeri üzerinden değil, miktarı üzerinden hesaplanan bir tarife olan 1916 Osmanlı gümrük tarifesi idi. Yabancı uyruklu

ortaklıklar ve kişiler, ülkenin yasalarına göre faaliyet gösterecek, yasalar da bu şekilde yeniden düzenlenenecekti. Yabancılara tanımlı bir başka yetki olan kabotaj hakkı da Lozan'da kaldırıldı ve Türkiye'de deniz ulaşımı yetkisi yalnız Türk gemilerine tanındı. Antlaşmaya göre İstanbul'da yaşayanlar dışında kalan Rumlar Türkiye'yi, Batı Trakya'da yaşayanlar dışında kalan Türkler de Yunanistan'ı terk edeceklerdi. Alınan bütün bu kararlar sonucunda ülkeden önemli miktarda yabancı sermaye çıkıştı gerçekleştirmiştir ve ekonomi nitelikli işgücü sorunuyla karşılaşmıştır.

Lozan Antlaşması'nın devlet tekeline mallara daha yüksek fiyat uygulama kararı, gümrük resimleri ve vergilerle ilgili kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulma olağlığı vermiştir. Bu durumda birçok malın üretimi ve ithali devlet tekeline alınırken bu tekeller imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiştir. Bu şirketlerin çoğunda yönetimde yer alan ya da yönetimle ilişkisi olan memurlar ve bazı Türk toprak sahipleri yer almıştır. Savaş döneminde hızla zenginleşme olağlığı bulan bu kesim bu sürece devam etmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yılları kamu gelir ve giderinin denkleştirilmesi ve bunların denetiminin kesin kurallara bağlanması ilkelerine dayanmıştır. Savaşın yarattığı kaynak sorunu, altın para yerine kâğıt paranın kullanımı sonucunu doğurmuştur. Ancak kâğıt paranın karşılığı olan altınların, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın elinde bulunması ve bunların anlaşmalarla İngiltere ve Fransa'ya devredilmesi sonucu Cumhuriyet hükümeti karşılıksız kâğıt paranın kullanıldığı bir ortamla karşı karşıya kaldı.

Bu dönemde Osmanlı döneminde olduğu gibi bölgesel bankalarla birlikte, devlet desteğinde ulusal bankaların kurulduğu görülmektedir. Korkut Boratav'ın çalışmasında belirttiği üzere Mustafa Kemal Paşa, 1924 yılında Bakanlar Kurulunda milli bir banka kurulması konusundaki arzusunu "Vatanı kurtaracak ve yükseltecek tedbirlerin başında olarak halkın doğrudan itibar ve itimadından doğup meydana gelen tam manasıyla modern ve milli bir banka kurulması..." şeklinde dile getirmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk ulusal bankası olan İş Bankası, Mustafa Kemal'in direktifleriyle Celal Bayar'ın genel müdürlüğünde Ankara'da 10 personel ile hizmete başlamıştır. 1924 yılının sonlarında İstanbul Şubesi, 1925 yılında ise İzmir ve Bursa Şubeleri açılmıştır. İş Bankası dönem boyunca, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünlleşme sürecinde aktif bir rol oynamıştır. Bankayı temsil eden politikacılara ve nüfuzlu kişilere, İş Bankası'nın Fransızca karşılığı olan Banque d'affaires'den esinlenerek, fakat aynı zamanda "çıkarcı" anlamında kullanılan affairiste sözcüğünün karşılığı olarak "afieristler" denirdi.

Dönemin başlangıcında İzmir İktisat Kongresi'ni açılış konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti'nin çöküş sebeplerinin başında yabancılara tanınan ve ülkeyi bir yarı-sömürge haline getiren hukuki

ayrıcalıkları sıralamış ve "kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye hazırız." demişti. Yabancı sermayeye dönük bu olumlu yaklaşım, uygulamada yerli sermaye ile ortak yabancı yatırımların ülkeye girmesi şeklinde olmuştu. Ortaklığun yabancı unsuru sermayeyi sağlamakla; ortaklığun yerli unsuru da siyasi iktidarla yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıklarını elde etmekte yükümlüydü.

Cumhuriyet döneminin başında yabancıların elinde bulunan demiryolu ağının satın alınarak kamulaştırılması ve yenilerinin yapılması için hükümete yetki verilmişti. *Yakup Kepenek*'e göre 1924 yılında Haydarpaşa İliman ve rihtimiyle birlikte Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı, 1928 yılında ise Mersin-Tarsus-Adana demiryolu hatları devletleştirildi. 1926 yılında ise kaboutaj (yani Türk limanları arasında deniz ulaşımı yapma) hakkı, yabancı sermayeye yasaklandı. Demiryollarına çok önem verilmesine karşılık, denizyolları kamu yatırımları yönünden gerekli ilgiyi görmedi. Limanların ise devletin imtiyaz verdiği yerli şirketlerce işletilmesi yeğlendi. Yine 1925'te Osmanlı döneminin ağır miraslarından biri olan tütün rejisi ise Fransızlardan devlete satın alındı ve tüm hak ve yükümlülükleri devlete devredildi.

1925'te şeker fabrikaları için özel teşvik ve imtiyazlar getiren bir kanun getirilirken aynı yıl Sanayi ve Maadin Bankası faaliyete geçerken bu bankanın kuruluş amacı, özel sektörde kredi sağlamak, özel kesimle ortaklıklar kurmak ve devlete ait olan sanayi kuruluşlarını geçici olarak işletmek ve zamanla bunları özel kesime devretmekti. Sanayi ve Maadin Bankası 1932 yılında elinde bulunan fabrikaları Sanayi Ofisi'ne devretilmiş, sadece sanayi kredisi verme işlemleri yapabilmek için de, 1932 yılında kurulan Türkiye Sanayi Kredi Bankası'na devredilmişti. Bankanın elinde Hereke Mensucat Fabrikası, Feshane Mensucat Fabrikası, Bakırköy Mensucat Fabrikası, Tosya Çeltik Fabrikası bulunmaktaydı. Buna ilave olarak ise ortakları arasında olduğu girişimler ise Bünyan İplik Fabrikası, Isparta İplik Fabrikası, Maraş Çeltik Fabrikası, Malatya Değirmen ve Elektrik Şirketleri, Aksaray Değirmen ve Elektrik Şirketleri, Kütahya Çini Fabrikası ve Yalvaç Sanayi-Ticaret Şirketi'ydi. Ancak bu girişimlerin özel sektör ortakları, çoğunlukla sermaye taahhütlerini yerine getiremedikleri için bankanın kuruluş amacının gerçekleştiği söylenemezdi. 1927'de çıkarılan Sanayi Teşvik Kanunu ise sanayi yatırımı yapacak işletmelere muafiyet, imtiyaz ve teşvik sağlamayı amaçlayan yasadı. Başta tütün, kibrit, alkol ve ispirto, petrol ve şeker olmak üzere bazı malların dışalımı ve ticareti tekellere bırakılmıştı. Tekel yetkisi esasında devlete bırakılmakla birlikte, bu yetki kısmen ya da tamamen yerli ve yabancı özel anonim ortaklıklara devredilebilecekti.

Tarım sektöründe tefecilik çok yaygındı ve borcun ödenmemesi durumunda ipotek edilen arazinin tefeciye devredilmesi itibariyle çiftçiler

toplaklarını kaybetmekte; bu şekilde zenginleşen bir kesim oluşmaktadır. Devlet bu konulara çözüm bulmaya çalışırken Ziraat Bankası tarım sektörünü destekleme amaçlı yeniden düzenlenmiş ve dönemin sonunda, 1929'da kabul edilen bir yasa ile tarım kredi kooperatifleri kurulmuştur. Tarımsal gelişmeyi sağlamak üzere ayrıca tarım tekniği okulları, örnek çiftlikler ve deney istasyonları gibi yöntemlerle üretim teknolojisinin geliştirilmesi için çaba gösterilirken bir yandan da tarım satış kooperatifleriyle de üretimin değerlendirilmesine çalışılmıştı. Tarım ile ilgili yapılan en önemli işlerden birisi, aşar vergisinin 1924 yılında kaldırılmasıydı. Aşarın kaldırılması ilk bakışta çiftçi lehine bir durum gibi görülmekle birlikte, bu kez gelirin büyük kısmı mültezimler yerine tüccarların eline geçmeye başlamıştı.

Bütün bunların içinde Cumhuriyetin ilk yıllarda sanayileşme çabaları ve devlet eliyle bir girişimci sınıf yaratılması hedefi döneme damgasını vurmuştu. 1920'lerin sonuna gelindiğinde dünya üzerinde olumsuzluklar yoğunlaşırken Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifeleri için koyduğu sınırlamalar 1928 içinde son buluyordu. Ayrıca, 1929 Osmanlı borçlarının ilk taksitinin ödenmeye başlayacağı yıldı.

1922 yılında mübadeleden önce bölgeden önemli sayıda Rum nüfus kitleler halinde Yunanistan'a göç etmişti. 1924 yılında mübadele tamamlandığında çoğu Batı Anadolu'dan olmak üzere yaklaşık 1.3 milyon Osmanlı uyruğu Rum önceki zorunlu göç ya da mübadele ile gitmişti. Gidenlerin büyük kısmını oluşturan yaklaşık 500 bin kişi İzmir ve hinterlandındandı. Kenti terk edenler yükte hafif pahada ağır olan eşyalarını götürülerken, götürüremediklerini yokahasına öncelikle Yahudilere olacak şekilde elden çıkarmaya çalışılar. Fakat elden çıkaramadıkları büyük miktarlardaki gayrimenkulleri de öylece terk edip, gitmek zorunda kaldılar. 1927 Nüfus Sayımına göre kent merkezinin nüfusu 250.000'di.

İsmail Mazgi'i'e göre bu göçler sonucunda Ticaret Odası'na kayıtlı tüccarlar incelediğinde yaklaşık 500 tüccarın yüzde 90'ı yerliydi. Bu yerli tüccarlardan Türklerin toplam içinde payı yüzde 75 ve Yahudilerin de yüzde 15'ti. Kalan yüzde 10'luk yabancı tüccarlar ise toplamda 50 kişi olup bunların da yaklaşık yüzde 25'i yine Yahudi ve yüzde 75'i de Hristiyan'dı. Bu mübadelegenin sonrasında ülkeyi terk eden Rum ve Ermeniler, olanak buldukça İtalyan ve Fransız vatandaşlığı altında tekrar İzmir'e dönmüşlerdi. Tüccar sayıları bu olmakla birlikte yanmış ve yıkılmış ülkede İzmir'in imarı aynı zamanda genç Türkiye Cumhuriyeti'nin de itibarını ifade etmekteydi. 42.945 haneden 14.004 tanesi yanmıştı. 6.410'u Müslümanlara, 1.638'i Rumlara, 1.648'i de Musevi ve Levantlere ait toplam 9.696 mağaza ve dükkân kalmıştı. Yalnız Batı Anadolu'daki kentlerde yıkılan binaların sayısı 73.070, köy ve nahiyyelerdeki binaların sayısı da 160.749'du. Ticaret sektörünün kalbinde meydana gelen yangın doğal olarak en fazla şehrin ekonomisine zarar vermişti. Konut sorunu, yeni göçmenlerin gelmeleri ile

doruğa tırmanmış ve ev kiraları başta olmak üzere İzmir'de hayat pahalılığı inanılmaz seviyelere ulaşmıştı.

19. yüzyıl boyunca imparatorluğun en canlı ticaret merkezi olan İzmir'de limanın çevresindeki pek çok ticarethane ve depo büyük yangında yok olmuş; tüccarların ve nitelikli iş gücünün artık olmaması neticesinde kentte büyük bir ekonomik düşüş yaşanmıştı. Savaşlar sırasında ve ertesinde Levanten tüccarların büyük kısmı ile Rum ve Ermeni tüccarların İzmir'den ayrılmalarının yarattığı boşluğu Türk tüccarların doldurması yönünde arayışlar öne çıkmıştı, ancak ekonomi genel olarak çökmüştü, her şeyi yeni baştan kurmak gerekiyordu. Öte yandan dünyada olduğu gibi Türkiye'de de en çok insan kaybına neden olan dönemin salgın hastalığı sıtmacı salgını 1924 yılında felaket boyutuna ulaştı.

Göçler sırasında İzmirli tüccarlar Selanik, Trieste ve Pire gibi serbest limanlara göç ederek uluslararası ticari faaliyetleri bu limanlara kaydırırken Türkiye'nin Avrupa'ya ihracatını da yönetmeye devam etmeye başlamışlardı. Bu tüccar grubu, eskiden İzmir'de Anadolu'dan mal toplamak üzere yararlandığı Türk araçlarından şimdi ihracatçı olarak yararlanmakta, onlar aracılığıyla topladığı Türk mallarını Avrupa'da satmaktadır. Böylece Cumhuriyetin başlarında bir dönem Türk tüccarlar ihracat yapıyor görünse de asıl kazancı peşin ödeme kolaylıklarları ile Türk tüccarlarından ucuza aldığı malları Avrupa'ya satan İzmir'den göç eden yabancı tüccarlar sağlamaktaydı.

1924 yılında kurulan İzmir Ticaret Birliği ile tüccarların birbirleriyle yardımlaşarak büyümesi hedeflenirken, 1927'de kurulan İzmir Sanayi Birliği ile önemli adımlar atılmıştı. İzmir'in uluslararası ticaret merkezi özelliğini yeniden canlandırmak ve eski liman kent görünümünü yeniden kazandırmak amacıyla bir yandan yabancı sermayenin İzmir'e gelmesi için girişimlerde bulunulmuş, bir yandan yabancı şirketler İzmir'e davet edilerek yerel ürünler tanıtılmaya çalışılmıştı. Bölgeye ait ürünlerin sergilendirilmesi amacıyla İzmir Fuarı'nın da ilk adımı sayılan Numune Meşheri, İzmir İktisat Kongresi sonrası gerçekleştirilmişti ki, daha sonraki dönemlerde 1936 yılından itibaren büyük yangının gerçekleştiği alanın bir kısmında Kültürpark inşa edilerek fuar burada düzenlenmeye devam edilecekti.

31 Ağustos 1927 tarihinde yapılan İzmir Sanayi Birliği toplantısında İzmir'deki sanayinin 15 alt sektörde gruplandırmasına karar verilmiştir. Bu alt sektör grupları zeytin yağhaneleri, prina fabrikaları, sabun fabrikaları, pamuk çıkışıkları, pamuk dokuma fabrikaları, yün iplik fabrikaları, halıcılık, debagat, mobilya, ahşap ambalaj imalatı, tamirhaneler, tuğla ve kiremit gibi toprak levazım-ı inşaiye (inşaat malzemeleri) imalatı, makarna, bisküvi ve hamur işleri sanayi, müskirat (sarhoş edici şeyler) sanayi, meyanbalı imalatı olarak belirlenmiştir.

Bülent Durgun'un çalışmasında belirttiği üzere ilk toplantıya katılan sanayicilerin isimleri ve faaliyet alanları ile bazlarının temsil ettiği şirketler ise *Tablo 3.1*'de gösterildiği gibiydi.

Tablo 3.1: İzmir Sanayi Birliği

Sanayiciler	Faaliyet Alanları
Avram Markos Efendi	Sabunhane
Çolakzade Şerif Bey	Yün İplik - Çolakzadeler Kumpanyası mümessili
Ekrem Bey	Tuğla ve Kiremit
Eşref Bey	Makarna, Bisküvi ve Hamur İşleri - İstiklal Makarna Fabrikası
Giritli Ahmet Cemal Bey	Ahşap Ambalaj İmalatı
Hoca İsmail Hakkı Efendi	Zeytin Yağhanesi
Hüsamettin Yahya Bey	Prina - Bakı ve Yahya Türk Sanayi- i Zeytije Ltd. Şti
Kadayıfçızade Nuri Bey	Hahçık
Mehmet Emin Bey	Pamuk Çırığı
Rıdvan Bey	Debagat - Mehmet Emin Bey mümessili
Mösyö Markoviç	Meyanbah - İzmir Sanayi Şirketi Meyanbah Fabrikası müdürü
Mösyö Vitel	Pamuk Çırığı, Yün İplik ve Halıcılık - İzmir Pamuk İmalatı T.A.Ş., Şark Kumpanyası ve Hah Kumpanyası mümessili
Muammer Hacı Vakır	Sabunhane
Muhittin Bey	Tamirhane
Murat Naci Bey	Makarna, Bisküvi ve Hamur İşleri - Kartal Makarna Fabrikası
Ruşen Mustafazâde Mehmet Bey	Debagat
Safa Bey	Debagat - Reşitoglu Mehmet Emin mümessili
Selvizâde Hilmi Bey	Ahşap Ambalaj İmalatı
Sakir Beyzâde Ahmet Hilmi Bey	Mobilya ve Eşya-i Hasebiye - Ziynet Marangoz
Şerif Bey	Yün İplik ve Halıcılık - Fransız Bleker mümessili
Şerif Remzi Bey	Ahşap Ambalaj İmalatı
Yılancızâde Hasan Bey	Yün İplik ve Halıcılık
Ziya Bey	Ahşap Ambalaj İmalatı

Yine *Bülent Durgun'a* göre 11 Eylül 1927 tarihinde resmen kuruluş aşamasına giren birliğin amacı tüzüğünde şu şekilde ifade edilmişti:

- “Cumhuriyet Hükümetinin, Türk sanayini geliştirmek için kabul ettiği fevkalade tedbirler ve korumaların azami sonuç verecek şekilde uygulanmasına yardımcı olmak.
- Sanayinin gelişmesine yönelik kanun ve mevzuatta idarenin durumu ve ihtiyaca göre gerekli değişiklikler kapsamında bilimsel incelemeler yapmak ve gerekli girişimlerde bulunmak.
- Cumhuriyet Hükümeti, sanayi, mali ve geçici kanunlar ile kabul ettiği fedakârlıklarla milli sanayinin kısa sürede gelişip kendi iktisadi güçleriyle hayatı kalmayı başarmasını amaçladığından, sanayi kuruluşlarının bu koruma dönemlerinden azami şekilde yararlanmalarını sağlamak için gerekli her türlü bilimsel, teknik ve iktisadi gelişmeyi yaymak ve kurmaya çalışmak.
- Sanayi kuruluşlarının mensup olduğu meslek grupları ve sanayi sektörlerinde millî çıkarları sanayi ve ekonomi kapsamında

toplumsal, iktisadi ve bilimsel bir uyum içinde toplamak ve bu şekilde genel ihtiyaçların ortak çözümünü sağlamak..."

Birlik, faaliyetlerini hemen yoğunlaştırtırken ülkede ilk kez sanayici kesim kendini tüccar kesimden ayırarak kendi mesleki teşkilatını kurmuştu. Varlığını 10 yıl sürdürün İzmir Sanayi Birliği, Batı Anadolu sanayicilerin mesleki bir grup olarak öneri, görüş ve beklenmelerini merkezi yönetime aktarma olanağı buldukları bir platform olmuştu. İzmir dışında sanayi birliğine daha sonraları Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Muğla, Afyon, Denizli, Aydın ve Antalya illerindeki bütün sanayi, imalathane ve fabrikalar eklenmiştir.

Bu yıllarda İzmir'deki sanayi ağırlıklı olarak tarımsal ürünleri ve madenleri ihracata hazırlayıcı nitelikteydi. Dokuma dalındaki işletmeler ağırlıkla el haliciliğine iplik üretmek ve bu ipliklerin boyama, yıkama işlemlerini gerçekleştirmek üzere kurulmuştu. 1920'lerde Türkiye'de küçük ölçekli sanayi kuruluşları daha çok kentlerde ve kırsal bölgelerde, büyük ölçekliler ise İstanbul ve İzmir başta olmak üzere büyük kentlerde toplanmıştır. 1927 Sanayi Sayımına göre Türkiye'deki işyerlerinin yüzde 13'ü İstanbul'da ve yüzde 5.4'ü İzmir'deydi ve büyük ile ortak ölçekli işyerlerinin çoğunluğu tarıma dayalı sanayi kollarındaydı. İmalat sanayinde ise küçük işletmeler sayıca egemen durumdaydı.

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'nın faaliyetlerini daha düzenli yürütübilmek için yaptırdığı oda binası 1927'de faaliyete geçerken 1892'de kurulan İzmir Ticaret Borsası da 1928 yılında kendi binasına kavuştu. 1927'de ise sonradan uluslararası bir fuar haline gelecek Dokuz Eylül Sergisi düzenlendi. Bütün bu gelişmeler olurken dönemde kentin ticaretinde Türk tüccarlar da söz sahibi olarak, gayrimüslimlerin bırakıkları boşlukları doldurmaya başlasalar da yabancı sermayenin ağırlığı devam etmekteydi. 1924-29 arasında ülkenin bütün ihracatının yüzde 60-70'ini tarımsal ürünler oluşturken tütün toplam içinde yüzde 25-30 paya sahipti. Kuru üzüm ve incir ise yine toplam ihracat içinde yüzde 10-15'lik bir payla onu takip ederken pamuk ise yüzde 6-7 pay ile İzmir bölgesinin ağırlıklı olarak üretimini yaptığı diğer ürünler olarak ön plana çıkmaktaydı. İzmir'de tütün üretimi büyük ölçüde Müslümanlar tarafından yapılmaktaydı. Bu nedenle nüfus değişikliklerinden kaynaklı bağıcılık gibi alanlarda olduğu gibi bir gerileme tütünde gerçekleşmemiştir. Bu sebeple Cumhuriyet'in ilk yıllarda ülkenin başlıca ihracat ürünleri arasında yer aldı. Üzüm, incir gibi ürünler yanı sıra meyankökünden üretilen balın ihracatı da bu dönemde önemini devam ettirmiştir. Bu alanda en büyük şirketlerden birisi olan Mac Andrews and Forbes 1854'te faaliyete geçmişti ve Menemen'den Nazilli'ye birçok yerde şubeleri bulunmaktaydı. Bir diğer önemli şirket İzmir Sanayi Şirketi de Fransız sermayeliydi. Palamut özü de bir diğer önemli ihracat ürünüydü ve en önemli yabancı sermayeli şirketler Fransız sermayeli Türk Sanayi ve Ticaret ile Belçika sermayeli İzmir Sanayi Şirketiydi.

3.2.2. Korumacı Sanayileşmeye Geçiş ve Savaşın Yarattığı Kesinti

1929 yılında yaşanan Büyük Buhran ile kapitalist ekonomiler bunalımdan çıkış için hükümetlerin daha etkin rol oynamasını benimserken, benzer bir durumun Türkiye'de de yaşanması kaçınılmazdı. Türkiye, hammadde ihracatçısı ve tüketim amaçlı sanayi ürün ithalatçısı olması itibarıyle buhrandan çok fazla etkilenmişti; çünkü hammadde fiyatları sınıai fiyatlarından çok daha fazla düşmüştü. Büyük buhranın etkisiyle tarım ürünlerinin fiyatlarında meydana gelen büyük düşmeler, çiftçi nüfusun hayat koşullarında çok önemli zorluklar yaratmıştı. 1929 yılı buhrandan bağımsız olarak Türkiye ekonomisi için Lozan Antlaşması'na göre dış borç ödemelerin başlayacağı yıl olması itibarıyle zaten sıkıntılı bir dönemin başlangıcıydı. Türkiye'nin ihracatında önemli yeri olan ülkelerin içinde bulundukları ekonomik bunalım ihracatı güçləştirmiştir. İhracattaki bu tikanma, döviz kıtlığına ve üretim için gerekli hammadde ve araç gereç ithalatında güçlüklerle yol açmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarda yeni sermayedarlar uzun dönemli olarak sanayiye yatırıma yanaşmamaktaydı; ticaret ve hizmet sektörü ile tarımda elde edilen fazlanın sanayide üretime dönüştürülememesi söz konusuuydu. Ayrıca 1930 sonrasında yabancı sermayeye karşı tutum da biraz değişmiş, Türkiye'de faaliyette bulunan yabancı yatırımların önemli bir bölümü millileştirilmiştir. Bu dönemde devletçi kanunlarla yeni bir ekonomik modelde geçilmiştir. Türkiye'nin dışarıya satamadığı ürünleri içerisinde işlemesi gerekiyordu ve ülkedeki sermaye birliğinin kısıtlılığı düşünülünce devletin doğrudan sanayi üretimine dahil olması gerekiydi. İlave olarak döviz darlığı nedeniyle ithalatı güçləşen temel tüketim ürünlerinin ve yarı-işlenmiş ürünlerin yerli olarak üretilmesi zorunlu hale gelmiştir. Türkiye'nin mallarını satın alan ülkelerden mal alınması, yerli üretimi yapılan malların ithalatının sınırlandırılması Devletçilik politikasının başlıca unsurlarıydı. 1930'ların ortalarından itibaren Sümerbank, Etibank gibi kuruluşların devreye girmesiyle birlikte devlet demir çelik, tekstil, şeker, cam, cimento, madencilik gibi sektörlerde sürükleyici pozisyon'a gelmiştir.

Ülkenin en onde gelen sektörü olan tarımda en önemli düzenleme 1932 yılında Ziraat Bankası'na bağlı olarak kurulan ve 1938'de bağımsız bir kamu kuruluşu olarak Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) adını alan kurumsal düzenlemeydi. Başlangıçta yalnız buğday için destekleme fiyatı saptayan ve alım işlemi yapan kurumun yetkileri daha sonraki yıllarda giderek genişledi. Korumacılık döneminde üretim ve istihdam arttı, az sayıda büyük ölçekli devlet fabrikalarının yanı sıra küçük ölçekli işletmeler ülkede ağırlıktaydı. İşçiler genelde kırsal kökenliydi ve köyleri ile bağlarını koparmadan çalışıp hasat zamanlarında köylerine dönüyorlardı. Zaten istihdamın hâlâ çok büyük kesimini tarım sektörü sağlamaktaydı.

Korkut Boratav'a göre GSMH'nın 1930-1939 arasındaki ortalama büyümeye hızı yüzde 5.8'di. Bu gelişme, tarım kesimindeki gelişmenin yavaşlaması nedeniyle 1923-1929 ortalama büyümeye hızı olan yüzde 8.6'nın gerisindeydi. Ancak, tüm dünya ekonomisinin büyük buhran içinde bulunduğu ve kapitalist ülkelerde reel gelirlerde çok önemli düşüşlerin meydana geldiği bir dönemde bu büyümeye çok önemli bir başarıydı. Bu dönemde bazı dış krediler alınmış olmakla birlikte, dışa bağımlılığın önemli bir göstergesi olan dış ticaret açığı ortadan kalkmıştı. Alınan kredilerden birisi de ABD'den sağlanan 10 milyon dolar krediydi ve 1930'da kurulan Merkez Bankası'nın kuruluşunda kullanılmıştı. Dönem boyunca, 1938 hariç, her yıl dış ticaret fazlası verilmişti.

1930'lu yılların kapitalist dünya ekonomisi bakımından Büyük Buhran yılları olduğu dikkate alındığında Türkiye ekonomisi dışa kapanarak ve devlet eliyle bir milli sanayileşme denemesi içine girmiştir. Bu dönemin politikaları, 1908'den beri ekonominin işleyişini belirleyen ana yönelişlerin büyük oranda tersine çevrilmesi anlamına geliyordu. Daha önce devletin bireyleri zenginleştirecek ortamı ve desteği sağlama; böylece oluşacak yeni burjuvazinin yabancı sermayeyle iş birliği ve ortaklık ilişkileri içine girerek gelişmeyi ve sanayileşmeyi gerçekleştirmesi hedeflenmişti. Ancak sanayileşmenin bu modelle gerçekleşmeyeceği, 1920'li yılların sonuna gelindiğinde açık seçik ortaya çıkmıştı. İthal ikamesi ve devletçilik 1930'ların koşullarına ters düşmeyen bir modeldi. İleride arada kesintiler olacak olsa da devlet, ekonomi içinde yaklaşık 50 yıl boyunca etkili olmaya devam edecekti.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşına girmemişti; ancak, savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşamıştı. Yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşüslere yol açarken bir yandan da büyük bir ordunun beslenmesi söz konusuuydu. Savaş yıllarda Türkiye'yi Refik Saydam ve Sükrü Saraçoğlu hükümetleri yönetmişti. Refik Saydam hükümeti, katı fiyat denetimleri uygulamış; devletin iç ve dış ticaret üzerindeki denetimini artırmak için Ticaret Ofisi ve İlaç Müsteşarlığı gibi yeni örgütlenmelere gitmişti. Özel ticaretin egemenliğinde pazarlanan mallarda ise fiyat denetimleri uygulanırken, hükümete özel işletmelere geçici olarak el koyma gibi yetkiler de tanınmıştı. Buna karşılık piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsa ağırlık kazanmıştı. 1942'de Refik Saydam'ın ölümünden sonra başbakanlığa getirilen Sükrü Saraçoğlu ise, piyasa üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarını kaldırma ya da gevsetme yoluna gitti. Fiyat denetimleri kaldırıldı veya hafifletildi; bu politika değişikliği kentlerde fiyatları ve çiftçi tüccar kazançlarını büyük ölçüde artıran sonuçlar yaratacak, ülke yüksek enflasyonla da baş etmek zorunda kalacaktı.

Sükrü Saraçoğlu hükümeti bu dönemde iki olağanüstü vergiyi uygulamaya başlamıştı: Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi. Kasım 1942'de kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu, esas olarak ticaret burjuvazisini

kapsayan; bir kereye mahsus olmak üzere toplanan olağanüstü bir vergiydi. Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler, önce kamplara, sonra da çalışma yükümlülüğüne tabi tutulmak üzere Aşkale'ye sevk edildiler. Kanun metni bir ayrım yapmamakla birlikte, toplam vergi tahsilatının yaridan fazlası azınlıklarca ödenmiş ve böylece Varlık Vergisi, ırk ve din ayrimına dayalı bir vergi uygulaması olarak tarihimize geçmişti. Gayrimüslim bazı azınlıklar vergiyi ödeyemek için evlerini işyerlerini satmak zorunda kalmışlar ve çögünün iş hayatı sona ermişti. Kanun, 1944 başlarında yürürlükten kaldırıldığından 1.400 mükellef Aşkale'ye sevk edilmişti. Şükrü Saracoğlu hükümeti hem üretimin azalması hem de ürünün Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim edilmemesi nedeniyle kentlerin ve ordunun ihtiyacını karşılayabilmek için 1943 yılında Toprak Mahsulleri Vergisi'ni başlattı. Bu vergi ile Varlık Vergisi'nin büyük ölçüde dışında tutulan tarımsal kazançlara ulaşımaya çalışıldı. Gayri safi üretimden yüzde 10 alınmasıyla aşarı andıran ve 1946'da kaldırılan bu vergi Varlık Vergisi boyutlarına ulaşmamış olmakla birlikte yoksul köylünün üzerinde çok ağır bir yük oluşturmuştu. Yapılan uygulamalar sebebiyle takip eden dönemde siyasi sonuçları olacaktı.

1929 Buhranı sonrasında yaşanan sıkıntılara bağlı olarak ülke çapında bir tasarruf seferberliği başlatılırken bu girişimin bir uzantısı olarak aynı yıl İzmir'de de daha önce 1926 yılında İzmirli esnaf ve tacirler tarafından kurulan Yerli Malları Koruma Cemiyeti, Türkiye Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'ne dönüştürülmüştü. *Bülent Durgun'a* göre Cemiyetin yaptığı işler şu şekilde sıralanmaktadır:

- Aziz yurdumuza ve yurtaşlarımıza layık oldukları İstiklal harbin tam ve kamiş bir surette bahseden sevgili Cumhuriyetimizin teessüsünden iki sene sonra İzmir'de teşekkür eden ve o zaman "Yerli mallarını koruma cemiyeti" ismini taşımakla olan Cemiyet ilk iş olarak milli sanayiimizin inkişafını temine çalışmıştır. Lozan muahedesinin imzasından sonra gümrüklerimizin temamii serbestisini kazanmaları için geçmesi mecburi olan beş senenin son zamanlarında Büyük Millet Meclisine müracaat ederek gümrüklerimizde himaye usulünün kabulünü bütün Meb'uslarımızdan ve Hükümetimizden istemiştir. Buna muvaffak olmuştur.
- Gene ilk adım olmak üzere memlekette yerli mamulat ve mensucatımızın teşhiri ve Vatandaşlara tanıttırılması için sürekli bir numune sergisinin ihdasına çalıştır. Gerçek buna muvaffak olamamış ise de açtığı bu çığır kapanmamış ve Türkiye'de ilk sergi olmak üzere İzmir'de birinci 9 Eylül sergisinin te'sisine yol açmıştır. Bunu ikinci 9 Eylül sergisi ve nihayet bu senede 9 Eylül Panayırı takip etmiştir. İstanbul'da, Konya'da, Bursa'da ve sair vilayetlerimizde açılmakta olan sergiler de bu ceryanın mahsulüdür.
- Sattiği mala yerlidir demekten adeta ürken esnafa ve giydiği elbiseye yerlidir demekten sıkılan vatandaşşa kemali fahri gurur ile

yerli malıdır demek cesaretini vermek için matbuatla çok kuvvetli propagandalar yapmaya ve bu cesareti tamamen vermeğe muvaffak olunmuştur.

- 8 Kanun-ı evvel 1929 da “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti İzmir Şubesi” ismini aldıktan sonra da aynı yolda ciddiyetle çalışmış ve en çok kadınlara, çocuklara ehemmiyet vererek bütün memlekette yer yer kadın propaganda kolları ve mekteplerde “Milli İktisat ve Tasarruf kolları” teşkil etmiştir. Bilhassa hanımlarımız Bursa ipeklerine öyle rağbet göstermişlerdir. 15-20 tezgâhla çalışan Bursa bugün baştanbaşa bir darüssinaa olmuş ve tuttuğumuz istatistiklere nazaran istihsal ettiği sekiz balya ipeken 4-5 sene evvel yalnız bir buçuk balyasını isleyip diğerini ham ipek olarak ecnebi memleketcilere ihraç etmekte ve buna mukabil de külliyyetli miktarda sun'ı ipek etmektedir. Keza Kadıköy ve Boldan tezgâhları da kuvvetli terakki adımları atmış bulunmaktadır.
- Milli masnuat daima kontrol altında bulundurulmakta ve halkın şikâyetleri mercilerine ulaştırılmaktadır.
- İzmir terzilerine ve dikiş yurtlarına yerli elbiseler için yüzde 20 iskonto kabul ve ilan ettirilmiştir.
- Hazır elbiseciler yerli kumaştan elbise yapmak için teşvik ve tesci edilmiştir.
- Yerli kumaş satan müesseselerimizin bilhassa memurlara taksitle ve kredi ile yerli elbise yapmalarına yol açılmış ve muvaffak olunmuştur.
- Japon dirillerine milli mensucatımıza rekabet edemeyecek bir şekil verdirmek suretiyle milli mensucatımızın tehlikeden kurtulmasına sahî olduk.
- Mekteplerde konferanslarla talebeyi ve matbuat ve beyannamelerle de her fırsatın istifade ederek halkı irşat ettiğimiz. Gerek halkın gereksin sanatkârın birçok dilek ve şikâyetlerini derhal lazım gelen yerbere iblağ etmek suretiyle sevk ve hevesi arttırdık.
- Milli bayramlarda, 9 Eylül İhtifalinde çok mükemmel bir şekilde mevki aldık ve azami propagandayı yaptık.
- Tasarruf haftalarında güzel günler namile bir mecmuanının nesrine muvaffak olduk. “Bu mecmuanın imtiyazı Halkevi tarafından alınmış ve bilahare her milli bayram günlerinde nesrine devam edilmiştir.”
- Layipzig Panayırı için canla basla çalışılmış ve 40 tan fazla firmanın bu sergiye iştiraki temin edilmiştir.
- Her sene üzüm ve incir ve fındık bayramı yapılmasını ve orduda, leyli, askeri ve mülki mekteplerde yabancı tatlıları yerine incir, üzüm ve fındık verilmesi temin edilmiştir.
- Yerli mali ve tasarruf ceryanının kuvvetlenmesi ve tamamen benimsenmesi için lüzumlu gördüğümüz nazar noktalarını merkezi

umumiye ve umumi kongramıza mufassal raporlar halinde sarahatla arz edilmiştir.”

Devlet İstatistik Enstitüsü raporlarına göre Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan tarım dışında yararlanan bir diğer sektör de yine bağlantılı olan dokuma sanayiydi³⁸. İzmir'de pamuk ipliği alanında faaliyet göstermekte olan yabancı sermayeli Şark Sanayi Kumpanyası 1893'te faaliyete geçmişti ve yabancı sermayeli şirkette 1920'lerde 500'den fazla kişi çalışmaktadır. Kaputbezi üreten İzmir Pamuk İmalatı'nda ise 400 işçi çalışmaktadır. 19. yüzyılın ortasında faaliyete geçen Şark Hali Kumpanyası'nın 1910'da kurduğu ünlü fabrika bu dönemde de faaliyetine devam etmekteydi. Bu şirketin yanı sıra eve iş verme yöntemiyle çalışan başka hali şirketleri de bulunmaktaydı. Bu dönemde İzmir'de pamuk ipliği, kaputbezi, ünlü dokuma, havlu, peştemal, çorap, fanila gibi giyecekler üreten irili ufaklı birçok şirket bulunmaktaydı. Ağaç ürünleri sanayiinde de 26 şirket kanundan yararlanırken bunların çoğunuğu kutu yapım alanında faaliyet göstermekteydi.

Birçok yabancı şirketin millileştirilmesi aşamasında 1933 yılında İzmir Rıhtım Şirketi, 1934 ve 1935 yıllarında Ege Bölgesi'ndeki demiryolları satın alınarak millileştirilmişti. Ayrıca Teşvik-i Sanayi Kanununa dayanarak başlayan sanayi tesisleri yatırımları devam ederken Nazilli Dokuma Fabrikası bunların başında gelmekteydi. Büyük ölçekliler arasında bağları Cumhuriyet öncesi döneme, hatta 19. yüzyıla dayananlar ağırlıktı. Şark Sanayi Kumpanyası, İzmir Pamuklu Mensucat, İzmir Yün Mensucat adını alan Şark Hali Kumpanyası, Kula Mensucat bu dönemin korumacı devletçi politikaları içerisinde büyümeye sağlayarak kendilerine yer edindiler ve İzmir ekonomisinde önemli bir yere sahip oldular. Ancak Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanamayan küçük ölçekli işletmelerin kırılganlığı söz konusuydu.

DİE Sanayi İstatistikleri'ne göre 1932 yılında İzmir'de bu kanundan yararlanan işyeri sayısı 176 adetti ve ortalama 30 işçi çalışan bu şirketlerin ağırlığı üzüm, incir, un gibi tarıma dayalı sanayi dallarıydı. Bazıları yabancı sermayeli olan ve teşvikten yararlanan şirketler içinde katma değer açısından ön plana çıkan şirket Aydın Bira Fabrikasıydı. İzmir Halkapınar'da İstanbul'daki Bomonti-Nektar Birleşik Bira Fabrikaları A.Ş. tarafından 1913 yılında lojistik açısından kolaylık amacıyla kurulmuş olan fabrika Ege Bölgesi'ne satış yapmaktadır. 1940'ta Tekel'e devredilmiştir. Alp Yücel Kaya'ya göre devletleştirilen Reji idaresinin yerine geçen Tekel'in yatırımları ile tütün üretiminde % 56 artış olmuştu. Yine devletçi sanayileşme politikaları bağlamında ihracattan iç piyasaya yönelen pamuk üretimi % 8 daralmasına rağmen, Ege Bölgesi'nde % 44 oranında artmıştı. Ege Bölgesi'nin çeşitli yerlerinde çoğu yabancı olan tüccarlarca satın alınan tütün İzmir'deki

³⁸ Metnin kalanında Devlet İstatistik Enstitüsü'nden DİE olarak bahsedilecektir.

işyerlerinde satışa hazırlanmaktadır. Bunların en büyükleri olan Geri Tobacco Kumpanyası, Olston Kumpanyası, Glen Kumpanyası ve Di Amerikan Tobacco Kumpanyası'nın yabancı sermayeli olduğu görülmektedir.

1929 sonrası korumacı dönemde ülkenin önemli ihracat merkezlerinden birisi olan İzmir'de ekonomik yaşam üzüm, incir, tütün gibi geleneksel ürünler talebin azalması sebebiyle olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca pazar içi üretimin en gelişkin yer olduğu Ege Bölgesi bu sebeple ilave bir sıkıntı da yaşamaktaydı. Devlet bu dönemde tarım kesimine yönelik fiyat yükseltmenin yanı sıra kurulan sanayilerin ham madde gereksinimlerinin iç talep yoluyla karşılanması, vergi indirimleri gibi uygulamalar ile problemleri çözmeye çalışmıştır. Bölgede ürünler çok düşük fiyatlarla tüccara satılmaktaydı ve bunu engellemek için üzüm ve incir üreticileri bu yıllarda kooperatifçiliğe yönelik Kuru Meyve İhracatçıları Birliği'ni kurmuşlardır. 1935'te 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu ile üreticilerin ürünlerini aracı ve komisyoncular olmadan piyasaya sunabilmelerini sağlayacak satış kooperatiflerinin kurulabilmesi, kooperatiflerin ortaklarının ürünlerini işlemesi ve ortaklarına üretim girdisi sağlama mümkün olmuştu. Aydın ve İzmir'de kurulan incir ve üzüm tarım satış kooperatifleri 1936 yılında bir birlik oluşturarak TARİŞ'in çekirdeğini oluşturmuşlardır.

Devlet, ülke genelinde sanayileşme hareketinin öncülüğünü yaparken İzmir'de ise Duyun-u Umumiye'den devralınan tütün ve tuz işletmeleri gibi bazı işletmeler ve İzmir mevcut demiryollarına eklemeler olması dışında devletin bir katkısı olmamıştır. İzmir bir yandan iç pazara yönelik de önemli bir ilişki kurdurmakta her zamanki gibi ihracatçı bir kentti. İhracat artık devletçi politikaların belirlediği çerçevede olacaktı ve uygulamaya konulan kontenjan usulüne göre ithalata sınırlamalar getirilmiş, ithalat kontenjanları belirlenmiştir. İthalat hacmi açısından İzmir'den daha fazla yükü olan İstanbul'un kontenjandaki payı % 75, İzmir'in ise % 10'du. Yaptığı ihracatın karşılığı olan ithalatı yapamayan İzmirli ticaret sermayesi, rekabet içinde oldukları İstanbul sermayesine yenik düşmüştür, İzmir'in ithalattaki payı azalmakla kalmamış, bu durum birçok tüccarın İstanbul'a göçmesine neden olmuştur.

Tarım dışı kesimlerde çalışan işçilerin oranı 1927'de yüzde 30 civarındayken 1935'e gelindiğinde bu oran yüzde 50'lere çıkmıştır ve tarım işçilerinin payı da yüzde 6'ya düşmüştür. Bu süreçte özellikle taşımacılık ve hizmetler kesimlerinde çalışanların oranında önemli bir artış gerçekleşmiştir. 1935'ten sonra kentin ana imalat sektörü olan dokumacılığın yanı sıra yatırım ve ara malları ile makine imalatı da yapılmaktaydı. Bir yandan da serbest meslek sahipleri ve tüccar gibi kesimlerin sayıları artmıştı.

Türkiye'nin en önemli ihracat merkezi olma özelliğini koruyan İzmir, hâlâ Türkiye dış ticaretinin yüzde 50'sini gerçekleştirmektedir. Bu dönemde Türkiye'nin dış ticaret yapısı imalat sanayisi ürünlerinin ithalatı ve tarım ürünleri ihracatı şeklindeydi. Tarimsal üretimin toplam üretim içindeki payı yüzde 50 olup ihraç ürünlerinin dörtte üçünden fazlasını 5 adet ürün oluşturmaktaydı ki bu ürünlerden fındık hariç dört tanesi, yani tütün, pamuk, kuru üzüm ve kuru incirin büyük çoğunluğu İzmir çevresinde üretilmekteydi.

Bu dönemde geleneksel ihracat ürünlerini korumak için üreticiyi destekleme çalışmaları başlatılmıştı. Bunların başında gelen tütünün üretimini artırmak ve verimini yükseltmek amacıyla 1932 ve 1934'te tütüncülük kongreleri yapılmıştı. Üretici temsilcileri, tütün alımı yapan şirketlerin temsilcileri ile Tekel ve İktisat vekaletleri temsilcilerinin katıldığı bu kongrelerde alınan kararlar yasa ile yürürlüğe girmiştir. Söz konusu yasa ile tütün ticareti önemli ölçüde Tekel'in denetimi altına girmiş ve tüccarın faaliyetleri sınırlanmıştır. Buna ilave olarak alım ve satım işlemlerinde üretici ile alıcı arasında çatışma konusu olan iskonto ve ıskarta veya diğer isimlerde bedel veya ağırlık indirimi veya bedelsiz alınacak kısım ayrılması sorunu bir çözüme kavuşturulmuştur. Daha önceleri alıcılar nitelikli tütün alabilmek için üreticiden ürünü henüz dizilmişken yüksek fiyattan satın alıyorlar, ama ürünü balya olarak teslim alırlarken önemli bir bölümünü iskonto veya ıskartaya çıkararak düşük bir bedel ödüyorlardı. Bir yandan da dünya pazarında henüz tütün konusunda önemli bir rekabet yoktu. Üründeki dalgalandırmaları daha çok hastalık gibi konular belirlemektedir.

DİE Sanayi İstatistikleri'ne göre Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan şirket sayısı 1932'de 176 iken 1941'de 128'e düşmüştü, ancak sayılarında azalmaya rağmen yaratıkları katma değer beş katına çıkmıştı. 91 tanesi tarıma dayalı sanayi alanında olan bu şirketler içinde Tekel'in tütün ve içki fabrikası ön plana çıkmaktaydı ve 128 şirketin katma değerinin yüzde 25'i bu fabrikaya aitti. Üzüm ve incir işleyen, bitkisel yağ ve sabun üreten tesisler hem adet hem katma değer konusunda ön plana çıkmaktaydı. Dokuma sanayi, ağaç ürünleri ve kâğıt sanayi, maden işleme sanayi ile kimya sanayii diğer sektörlerdi. Dokuma sanayii alanında bu yasadadan yararlanan şirketler arasında Şark Sanayi Kumpanyası, İzmir Pamuklu Mensucat ve İzmir Yün Mensucat adını alan Şark Halı Kumpanyası'nın fabrikası ön plana çıkmaktaydı. 1941 yılında 1 ila 3 kişinin çalıştığı el sanatlarının uygulandığı küçük işyerlerinde demir ve maden işleri, deri işleri, gıda ve içki, dokuma işleri, kereste işleri ağırlıktı. İzmir'in Türkiye ihracatı içindeki payı gerilemeye devam etmekle birlikte hâlâ bütün ihracatın üçte birinden fazlası İzmir Limanı'ndan gerçekleşmekteydi.

İzmir'de büyük yangında kentin merkezinde 300 hektar büyüklüğünde bir alan yerle bir olmuştu. Bu alanın değerlendirilmesi yönünde ilk girişim İzmir Belediye Başkanı ve Lozan heyeti üyelerinden Şükrü (Kaya) Bey'in

Lozan görüşmeleri sırasında Paris'e yaptığı ziyaret ile başlamıştı. İzmir'in Yeniden İmar ve İnşasını Tetkik Şirketi kurulurken bu şirket üzerinden Henri Prost ile irtibat kurulmuştu. Fransız kent plancı da bu iş için René Danger ve Raymond Danger'i önerdi. Sözleşme imzalanırken Prost ise danışman olacaktı. 1925'te hazırlanan plan kenti bütün olarak düzenleyen bir plandı ve hedef yanın yerlerinin imar edilmesi yanında kentin ekonomisini yeniden canlandırmak amaçlı çalışmalar yapılmasıydı. *Cana Bilse*'e göre bu planda limanın Alsancak'ın kuzevine taşınması önerilirken her iki demiryolu hattını birleştiren yeni bir merkez istasyonu önerilmişti. Kent plancıları Eşrefpaşa ve Kadifekale'de insan sağlığına uygun konut alanları önerirlerken yanın alanında ise iş merkezleri ve belediyenin de isteğiyle konut alanları planlamışlardır. İş merkezi bölgesinde Osmanlı Bankası (1926), Esnaf ve Ahali Bankası (1926), Borsa Sarayı (1926-1928), Roma Bankası (1930-1932) vb. banka ve finans kuruluşları yanında Büyük Kardıçalı Han (1928) Silahçı Ali Salim İshani (1928) gibi ticaret hanları, bu sürecin sonunda inşa edilmişlerdi. Esnaf gruplarının birleşerek taksitle arsa satın alma yoluna gitmeleri uygulaması kullanılmıştı. Manisa yönünde ana ulaşım bağlantısı olan Gazi Bulvarı'nın bir bölümü ile Mimar Kemalettin Caddesi bu dönemde plana uygun olarak açılmış ve inşa edilmişti.

Çoğunluğu 1925-28 arasında uygulanan plan 1929 Büyük Buhranı ile sekteye uğramıştı. Ayrıca zaten para yokluğu, inşaat malzemesi, ağaç ve cimento eksikliği gibi belediye olanaklarının kısıtlı oluşu gibi sebepler yüzünden güçlüklerde uğramıştı. 1931'de belediye başkanlığına seçilen Behçet Uz on yıl boyunca kenti yönetirken bu dönemde İzmir'in imarı, kentsel gelişimi hususunda önemli açılımlar sağlanmıştı. 1930'lu yıllarda İzmir Belediyesi, inşaat işlerinde önceliği cadde açmak, yolları kaplamak ve kanalizasyon çalışmalarına vermişti. İzmir Belediyesi, İzmir'i Avrupai bir kent haline getirmenin başlıca şartlarından biri olarak, büyük caddelerin açılması meselesi üzerinde duruyordu. Kent içi yol inşasında Behçet Uz döneminde artış meydana gelmişti. Yollarda yapılan uygulamalar; yolları kaplamalı hale getirmek, çamuru ortadan kaldırırmak şeklinde planlanmıştı. Kaldırımlı geniş yolların iki yanının ağaçlandırılması da bu dönemde yaygınlaşmıştır. 1935 yılında önemli bir adım atılmış ve bu dönemde, tramvayların yerine otobüsler faaliyete geçirilmiştir. Çeşitli sokakların kaldırırm ve kanalizasyon inşaatı faaliyetlerine süratle devam edilmiş olup hem belediye otobüslerinin hem de kentteki diğer otobüs, kamyon ve kişisel motorlu nakil taşıtlarının en iyi şartlar altında bakımlarını temin edecek olan bir garaj yapımına başlanmıştır. Garaj, 1939'da kullanıma açılmıştı.

1935 yılında belediye tarafından satın alınmış olan Havagazı Şirketi, son derece bakımsız bir haldeydi. Belediye yeni ocaklar kurmuş ve abone sayısını artırmıştı. Yanın alanının issızlığı bu bölgede gasp ve hırsızlık olaylarının artmasına neden olmuştu ve aydınlatılması belediye için elzem bir görev halini alırken, buralarda asayişin sağlanması bir taraftan da bu

bölgelinin İzmir'e ve dolayısı ile İzmir'in ekonomik hayatına katılması anlamına gelecekti. Bu şartlarda yangın alanının bir kısmının İzmir Enternasyonal Fuarı'na da ev sahipliği yapacak olan Kültürpark'a dönüştürülmesi yine bu dönemde gerçekleşmişti.

3.3. II. Dünya Savaşı – 1980 Arası

3.3.1. Liberal Dönem (1946-1961)

Bu dönemin başında dünyada bir yandan savaşın yaraları sarılmaya çalışılırken diğer yandan yeni bir liberal ekonomik düzenin temelleri atılmıştı. Serbest ve uluslararası bir ticareti destekleyen ama aynı zamanda uluslararası sermaye hareketlerini denetim altında tutacak bir sistem hedeflenmekteydi. Avrupa devletlerinin II. Dünya Savaşı sonrası bozulan ekonomilerinin aksine Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş boyunca altın stoklarının artması, ekonomik bakımdan yardım yapacak tek ülke durumuna gelmesine sebep oldu. ABD, Avrupa devletlerine doğrudan yardım yapmak yerine mali müesseseler kurarak yardım yapılması taraftarıydı ve 1944 yılında Bretton Woods'ta 45 devletin katılımıyla bazı kararlar alındı. Bretton Woods Antlaşması'nda birisi Uluslararası Para Fonu diğeri Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası ya da kısaca Dünya Bankası isimleriyle iki ekonomik yapının kurulması kararlaştırılmıştı. Yine bu dönemde Batı Avrupa ülkeleri 1952 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu kurarken 1958'de imzalanan Roma Antlaşması ile Belçika, Fransa, Hollanda, Lüksemburg, Federal Almanya ve İtalya, Ortak Pazar adı altında ekonomik ve siyasi bir iş birliğine gitti. Gelişmekte olan ülkelerde ithal ikameci sanayileşme benimsenirken Doğu Bloğu ülkelerinin varlığıyla birlikte Soğuk Savaş bu dönemin merkezinde yer almaktaydı.

Türkiye'de kırsal bölgede çiftçiler savaş yıllarındaki uygulamalardan ve ağır vergilerden olumsuz etkilenmişti. Savaş sırasında köylere jandarmalarla giden vergi tahsildarları tepki çekmişti. Hükümet bu durumu toparlamak için 50 dönem üzerindeki toprakların yeniden dağıtılmmasını amaçlayan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu meclisten geçirirken bu karar büyük toprak sahibi olan milletvekillерinin büyük tepkisine yol açmıştı. Ayrıca Varlık Vergisi uygulaması her ne kadar ağırlıklı olarak gayrimüslim vatandaşlara uygulanmış olsa da burjuva kesimin tamamında kaygı yaratmıştı. Maaşlı çalışanlar ve işçiler de savaş yıllarının yüksek enflasyonlu ve karaborsa ortamından çok olumsuz etkilenmişti. Bu şartlarda 1946 yılı Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin tek parti rejiminden çok partili parlamentler rejime geçişin başlangıç tarihiydi³⁹. 1945'te Milli Kalkınma Partisi'nin, 1946'da Demokrat Parti (DP)'nin kuruluşları sürecini 1950'de iktidar değişikliği takip etti⁴⁰.

³⁹ Metnin kalanında Cumhuriyet Halk Partisi'nden CHP, Demokrat Parti'den de DP olarak bahsedilecektir.

İktidar 1947 yılında, özel teşebbüsün rolünün arttığı Türkiye Kalkınma Planı'ni hazırlamıştı ve planın başlıca özelliği ulaştırma, tarım ve enerji gibi alt yapı yatırımlarına ve tarıma öncelik vermesiydi. Plan, uygulanmasa da madencilik, enerji, demir-çelik ve demiryolları dışında kalan ekonomik girişimlerin zamanla özel kesime devrini öngörmektedi. Bu plan ile korumacı ekonomi politikalarının yerini ithalatin serbestleştirilerek büyük ölçüde artırıldığı bir dönem alıyordu. Sermaye çevrelerinin ekonomik taleplerinin pek çoğu benimsenirken devletçilik esas olarak özel teşebbüse yardım etmeye dönük bir ilke olarak yeni baştan yorumlanmıştı. Sermaye çevrelerinin talepleri, kalkınma stratejisi ve devletin ekonomik rolü gibi konularda CHP ve DP iktidarları arasında gözlenen benzerlik dış yardım, yabancı sermaye ve dış ticaret rejimi konularında da vardı. Savaş sonrasında Türkiye-ABD yakınlaşması, Türkiye'nin ekonomi politikasının oluşmasında ABD'nin belirleyici rol oynaması sonucunu da birlikte getirdi.

ABD, 1947 ve sonrasında, Truman Doktrininin uygulaması ve Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye birçok inceleme uzmanları gönderdi. Uzmanlar, Türkiye'nin Marshall Planı kapsamına alınması için kamu kesiminin ekonomideki etkinliğinin azaltılmasının gerekliliğini vurgulamışlardı. Ekonomik gelişme için yerli ve yabancı özel sermayeye sağlanan olanaklar artırılmalıydı. ABD yardım uzmanlarına göre, Türkiye tarımının pazara açılması ve tarımsal üretimin artırılması gerekiydi. Tarımın makineleşmesi ve karayolları yapımına öncelik verilmesi hedeflenmişti. Türkiye bu dönemde IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İş Birliği Örgütü'ne 1947'de, NATO'ya da 1952'de üye olurken, Türkiye-Amerika yakınlaşması Türkiye'nin 1950 yılında Kore Savaşına katılma kararı ile yeni bir boyuta geçmişti.

DP iktidarı tarafından tarım kesiminin gelişmesi için Marshall Planı'ndan sağlanan fonlar ile makine desteği yapıılırken traktörlerden bir kısmı Ziraat Bankası'ndan sağlanan kredilerle büyük ve orta ölçüklü işletmeler tarafından satın alınmıştı. Buna ilave olarak yasal düzenlemelere de gidilerek devlet mülkiyetindeki toprakların ve meraların küçük üreticilere ya da hiç toprağı olmayan köylülere kullanılması mümkün kilinmişti ki bu, çok önemli miktarda bir arazinin tarıma açılması anlamına geliyordu. Şevket Pamuk'a göre ekili toprakların alanı II. Dünya Savaşı'ndan 1950'ye kadar yüzde 10 artarken 1950'li yıllarda yüzde 50 artmıştı. Bu dönemde başlayan göçlerle birlikte aile reisi tarım dışı kesimlerde çalışmaya başlamış, daha önce tarlada ücretsiz aile işçi konumunda çalışan yardımcı aile bireylerinin aile reisinin yanında ekonomik etkinliğe katılma olanağı ortadan kalkmıştı. Ayrıca tarım dışı kesimlerde ücretler genellikle tarım kesimindekilere göre daha yükseltti. Buna bağlı olarak çocukların öğrenim süreleri uzamış, kadınlar çalışma yaşamından çekiliplik ev kadınlığına yönelmişti. 1955'te Türkiye faal nüfusunun yarısından fazlası aile işçi konumundayken İzmir'de yardımcı aile bireylerinin oranı yüzde 36'ydı.

Bu dönemde demiryollarından daha çok karayollarına önem verilmişti. Karayolları Genel Müdürlüğü kurulurken köyleri kentlere kentleri de birbirine bağlayan bir karayolu ağı oluşturulması hedeflendi. Demiryolları devletin tekelineyken karayolları üzerindeki ulaşım özel girişimcilik tarafından yürütülecekti. Bir yandan büyük altyapı projeleri ve barajlar yapılrken buralardaki işçi ihtiyaçları ve daha iyi yaşam koşulları özlemi ülkedeki hareketliliği arttırmış, köylerden kentlere göç hızlanmıştı. Bu harekette açılan yolların da büyük etkisi vardı. Göçen insanlar kentlerde devlet arazilerinde gecekondu inşa etmişlerdi.

Dış destek ağırlıklı olan büyümeye dönemi çok sürmedi. Kore Savaşı sonrası dünyada elverişli ekonomik ortam sona ermişti ve ihraç mallarının hem miktarı hem de fiyatları düşmeye başlamıştı. DP genişletici bir para kredi politikasının büyümeye için gerekliliğine inanırken, bankalar Merkez Bankası'nın çağrısı üzerine Ankara'da toplandılar. İki gün süren bu toplantıda özel bankalara göre ülkede para piyasasının yüksek olmasının temel nedeni dolaşımındaki para miktarının, ülkedeki ekonomik büyülükle göre yetersiz kalmasıydı. Ayrıca Merkez Bankası kaynaklarının, devletin olduğu kadar, bankalar için de kendi öz kaynaklarıyla aynı oranda önem taşıdığı belirtilmektedir. Özel bankacılık kesiminin çağdaş bir para ve kredi politikasına geçiş için birçok önerisi bulunmaktaydı. DP, bankacılık alanında köklü değişikliklere gitmeye çalışırken 1950'de faaliyete geçen Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, savaş sonrası Batı ülkelerinden ve uluslararası finans kuruluşlarından kredi alma olanaklarının arttığı bir ortamda kuruldu. Bankanın kuruluş sermayesinin önemli bir bölümü ticaret bankaları tarafından karşılanırken devlet de bankaya uzun süreli kredi sağlayarak ya da bu tür kredilerin sağlanması olanaklı kılarak bankayı desteklemiştir. Banka, genellikle özel imalat sanayiini finanse etmekte, madencilik, ulaştırma, enerji gibi ekonomik kalkınma açısından önemli sektörlerde kredi vermektedir. Ancak yatırımların yetersiz kalmasıyla devlet hâlâ yatırımcı pozisyonundan uzaklaşamamıştı.

Özellikle 1953'ten sonra kamu yatırımlarının finansmanında Merkez Bankası kredilerinin kullanımı arttı. Bankalar Kanunu'na yapılan bir ekleme ile munzam karşılıkların Merkez Bankası'na yatırılması ve devletin uzun vadeli yatırımları için kredi taleplerinin karşılanması kullanılmışına yetki verildi. Hazine ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Merkez Bankası kaynaklarını yüksek miktarlarda kullanmaları ve Ziraat Bankası kanalıyla tarım alanında kredilerin artırılması para arzını önemli ölçüde yükseltti. Şevket Pamuk'un çalışmasında belirttiği üzere, Toprak Mahsulleri Ofisi Merkez Bankası'ndan aldığı kredi ile destek alımları yaparken özel sektörde de krediler açılmıştı. Korkut Boratav'a göre ise tedavüldeki para bir anda artmış ve enflasyonist bir ortam oluşmuştur. Bu gerileme bir yandan mal yoklukları, kuyruklar ve karaborsaya yol açarken bir yandan da tüketim mallarında ithalatı ikame eden bir sanayileşme sürecine yol açmıştır.

1954'ten itibaren liberalizmden vazgeçildiği bir döneme girilirken DP, daha müdahaleci bir çizgide yer almaya başlamıştı.

II. Dünya Savaşı yıllarda hükümete ekonomiye müdahale olma konusunda olağanüstü yetkiler veren Milli Korunma Yasası yeniden yürürlüğe konarak fiyat denetimleri artırılırken döviz kullanımındaki ve ithalattaki sınırlamalar genişletildi. Ancak bir yandan da ithal ikameci yatırımların, öte yandan da tarıma dönük politikaların sürüklendiği genişleyici ve enflasyonist politikalar devam etti. En sonunda 1958'de IMF İstikrar paketi uygulanmak zorunda kalındı ve bu paket ile kamu iktisadi teşebbüslerin ürünlerine zam yapılırken bütçe harcamaları kısılıyor ve dış borçlar da yapılandırılıyor, yeni krediler sağlanıyordu. Bu standart IMF paketinin uygulanması sonrasında ekonomide bir durgunluk gerçekleşmişti. Dış dünyaya açık ve tarıma dayalı kalkınma modeli denemesi 27 Mayıs askeri müdahalesi ile sona ermiş oldu.

II. Dünya Savaşı sonrası ülke genelinde izlenen ekonomi politikası gereği sanayi yatırımları artmış ve İstanbul'dan sonra Türkiye'nin en büyük ikinci sanayi merkezi olma gayreti içinde olan İzmir'de de bu artış yaşanmıştı. İzmir, bu dönemde kredi ve altyapı yardımlarından önemli bir pay aldı, yabancı sermaye yatırımlarını çekebildi. Alsancak Limanı'nın genişletilmesi, kentin hinterlandında hidroelektrik santrallerinin yapılması, demiryolu ağının yerini alacak olan karayolları ağının yapımı bu dönemde gerçekleşmişti.

1950'lerde Marshall yardımı tarım sektörünü etkilemiş ve traktör sayısında önemli bir artış gerçekleşirken sulama ağı gelişmiş, gübre kullanımı yaygınlaşmıştır. Kooperatifleşme yerine aile işletmeleri yüksek destekleme alım fiyatlarıyla desteklenmiştir. Hükümet politikalarına paralel yeni araziler tarıma açılmış, satsuma mandalina gibi yeni ürünlerle birlikte tarımda verim ve üretim artışları sağlanmıştır. İzmir'in Adana, Konya gibi birçok büyük tarım bölgesinden farkı çeşitlilik ve pazara yönelik bir üretmeye sahip olmasıydı.

DIE verilerine göre 1950'den 1960'a İzmir'de toplam ekili alan yüzde 20 artarken bu ekili alanların yarısı tahlil üretimi için kullanılmaktaydı. Buğday toplam içinde yüzde 25 ile başı çekmekteydi ve arpa da yüzde 16 ile onu takip etmekteydi. Ancak 1950'de yüzde 53 olan tahlil üretilen arazi payı yüzde 50'ye gerilemiş ve aynı oranda pamuk ve tütün artış sağlamıştı. Ancak bu ekili alan oranına rağmen İzmir tahilda Türkiye'de ön planda olan bir kent değildi. Ağırlık sahibi olduğu pamuğun toplam ekili alan içindeki payı 1950'de yüzde 18 iken yüzde 20'ye çıkmış, tütün için de bu oranlar yüzde 16.6'dan yüzde 17.6 ya ilerleme şeklinde gerçekleşmişti. Savaş öncesinde Türkiye'nin dünya tütün üretiminde hâlâ önemli bir yeri vardı ve Ege'nin tübünleri Avrupa'da çok aranmaktadır. Ancak savaş sonrasında Amerikan sigaraları

ve tütününün kullanımı çok yaygınlaşmıştır. Bölge tarım arazilerinde önemli bir başka grup olan baklagillerin de toplam ekili arazi içindeki payı yüzde 7.1'den yüzde 5.3'e gerilemiştir, ancak özellikle hayvancılığa bağlı olarak bir yem bitkisi olan fiğ ekiminin arttığı görülmektedir. Ancak baklagillerde de İzmir tahıl olduğu gibi ülke çapında önemli bir üretime sahip değildi.

Alp Yücel Kaya'ya göre tarıma yönelik yapılan teşviklerle birlikte 1950'ler boyunca üretimde en büyük paya sahip olan pamuk üretimi yüzde 160, ikinci zeytinyağı üretimi yüzde 50, üçüncü kuru üzüm üretimi yüzde 100, dördüncü kuru incir üretimi yüzde 90 artış göstermiştir. İzmir toplam tütün üretiminin yüzde 25'ini, pamuğun yüzde 10'unu ve zeytinyağının ise yüzde 15'ini gerçekleştirmektedir. Yalnızca tütün ve pamuğun İzmir ihracatındaki payı yüzde 65'e ulaşmıştır ve kuru üzüm, kuru incir, palamut, meyan kökü ve zeytinyağı diğer ihracat ürünleriydi.

Ticaret yapılan ülkeler arasında Amerika Birleşik Devletleri yüzde 31 ile ihracatta en büyük paya sahipti. Bu ülkeyi yüzde 23 ile İngiltere izlemiştir. İzmir hâlâ ülke ihracatında birinci, ithalatında ise ikinci liman durumundaydı. Diğer taraftan da tarımda makineleşmenin de etkisiyle, İzmir ve çevresinde görelî olarak daha az oranda olmakla birlikte, Türkiye geneline paralel olarak topraktan kopan ve kente göç eden bir nüfus oldu. 1950'lere gelindiğinde tarım dışı kesimlerde çalışanların oranı yüzde 40'ları geçmişken aynı oran ülke geneli için yüzde 20'lerdeydi. Bir yandan da özellikle kente göç eden kesimin daha çok inşaat sektöründe çalışmaya başladığı görülmektedir. 1955'e gelindiğinde İzmir ilinde tarımda çalışanlar faal nüfusun yarısından fazlasını oluştururken ülke genelinde bu oran yüzde 75'leri bulmaktadır. Aynı tarihte imalat sanayii ülke geneline göre ön plana çıkarken ağırlık yine dokuma ve gıda dallarındaydı.

İzmir Sanayi Birliği, 1951 yılı sonunda yeni odalar kanunuyla İzmir dışındaki bazı illerin de katılımıyla İzmir Sanayi Odası unvanını almıştı ve ilk başkan olarak Osman Kibar seçilmiştir. Daha sonra Ticaret Bakanlığı, merkezi İzmir olmak üzere Aydın, Balıkesir, Manisa, Muğla illerini de içine alan bir bölge sanayi odasının kurulmasını uygun gördü ve 1954 yılı başında İzmir Sanayi Odası, Ege Bölgesi Sanayi Odası'na (EBSO) dönüştürmüştü. Zaten bu dönemde tarımdaki bütün modernleşme ve arazi genişlemelerine rağmen sanayi tarıma göre daha hızlı bir büyümeye trendi içine girmiştir. İzmir'de sanayii 1950 sonrasında ülke ekonomisinin Batı ile kurduğu yeni ilişkiler çerçevesinde bazı gelişmeler göstermiştir. Bu dönemde daha çok gıda ve tekstil dallarında olmak üzere kimya, cimento ve demir-çelik alanlarında fabrikalar faaliyete geçmiş, yaşanan kırsaldan kente yoğun göçle birlikte önemli bir işgücü ve tüketici kitlesi oluşmuştur. Bu dönemde İzmir'in nüfusu hızla artmaya başlamıştı ve dönem sonunda 1 milyonu aşmıştır.

1950'ler boyunca yapılan ulaşım, enerji, haberleşme gibi altyapı yatırımlarında Ege Bölgesi önemli bir pay almıştı ve Alsancak Limanı genişletilme çalışmaları bir Fransız şirketi olan Botignolles tarafından gerçekleştirilirken İzmir Elektrik Santralinin kapasitesi artırılmıştı. Limanın Türkiye Sinai Kalkınma Bankası Kredileri başta olmak üzere hükümet teşviklerinden yararlanılarak Taç Sanayi (1952), Sümerbank Basma Sanayi Müessesesi (1953), DYO Boya (1953), Betontaş Beton Direk (1955), Metaş Metalurji (1956) ve Etitaş Transformatör (1957), DESA (1960) gibi gelecek yıllarda sanayinin itici gücünü oluşturacak büyük sanayi yatırımları devreye girmiştir. İzmir 1950 sonrasında yabancı sermayenin İstanbul'dan sonra en çok yoğunlaştiği kentti ancak Yaşar ve Özakat aileleri gibi yerli sermayerin de önemli yatırımlar yaptığı görülmekteydi.

3.3.2. Planlı Kalkınma Dönemi (1961-1980)

1950'lerde tarıma ağırlık veren bir ekonomi politikası uygulanmış ve seçmenlerin daha önceki sıkıntılarından yararlanarak oluşturulan popülist politikalar kısa bir süre sonra yürümemiştir. 27 Mayıs sonrası askeri rejim Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulmasına karar verdi⁴⁰. Bu kararı OECD de destekliyordu ve ünlü Hollandalı iktisatçı Jan Tinbergen planlama yöntemlerinin uygulanması için danışman olarak davet edilmiştir. Önceki dönemde tarıma öncelik verilmiş, ticaret kesimi de hızla genişlemiştir. Enflasyon ticari kazançları artırmış, sermayenin sanayi yatırımlarına yönelmesi mümkün olmamıştır. 1963 yılında uygulanmaya başlayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sanayileşme öncelikliydi ve tarım kesimi ise büyük oranda plan dışında bırakılmıştır. Özel sektör çevreleri kamu kesimi ile rekabet etmemeleri gerektiğini, DPT'nin kamu kesimini yönlendirirken özel sektörde destek olması gerektiğini savunuyorlardı. Şevket Pamuk'a göre askeri yönetimin sona ermesiyle birlikte planlamacıların gücü ve etkinlikleri de azalmaya başlamıştır. 1965'te Adalet Partisi (AP) tek başına iktidara geldiğinde özel sektörde yön veren değil, destekleyen bir anlayışı benimsedi; ancak DPT hayatına devam etti⁴¹.

Korkut Boratav ve Şevket Pamuk'un çalışmalarına göre 1960'lı yıllarda sanayileşme için gerekli yatırımlar büyük ölçüde iç tasarruflarla ve bir ölçüde de işçi dövizleriyle finanse edilmiştir ve yabancı yatırımları oldukça düşüktü. İthal ikameci sanayileşmede özellikle dayanıklı tüketim malları diye adlandırılan mallara karşı etkili bir talep meydana gelmiştir. İlk başta salt montaj biçiminde kurulan dayanıklı tüketim malları sanayii, zamanla daha fazla yerli katkıyla ve çevresinde beslediği yan sanayi kollarıyla modern sanayi görüntüsü kazanacaktır. Ancak bu üretim kolları teknoloji ve temel girdiler bakımından dışa bağımlıydı ve kalite olarak da Avrupalı

⁴⁰ Metnin kalanında Devlet Planlama Teşkilatı'ndan DPT olarak bahsedilecektir.

⁴¹ Metnin kalanında Adalet Partisi'nden AP olarak bahsedilecektir.

emsallerinden daha gerideydi. Bu sebeple de ihracatları kısıtlı kalmıştı. Demir-çelik, bakır, alüminyum, petrokimya, kimya ve inşaat malzemeleri gibi temel ara mallarda da uygulanan bu sanayileşme biçimini, beklenenin ziddi bir sonuç vererek, ekonominin ithalata bağımlılığını artırmıştı. Hızlı sanayileşme temposu daima yüksek hacimli bir petrol tüketimi ile sürdürülemişti.

1960 sonrası planlı dönemde dış ticaret finansmanı dışında yeni ticaret bankası kurulmasına izin verilmedi. Kredilerin mevcut bankalar aracılığıyla, planlarda belirtilen şekilde dağılımının sağlanmasına çalışıldı. Planlarda kalkınmada öncelikli olarak belirtilen sanayi, bayındırlık, enerji, ulaştırma, madencilik sektörlerinin fon ihtiyaçlarının düşük maliyetle karşılanabilmesi için negatif reel faiz politikası ve yine bu sektörlerin ithal girdi maliyetlerinin düşük tutulabilmesi için Türk lirasının aşırı değerlendiği bir döviz kuru politikası uygulanmıştı. Faiz ve döviz fiyatı değişimlerinden kaynaklanan risklerin bulunmadığı, ürün ve fiyat rekabetinin olmadığı böyle bir ortamda faaliyet gösteren özel sektör bankaları, negatif reel faizle topladıkları mevduatları artırmak amacıyla şube bankacılığına yönelmişlerdi. Mevcut bankaların yeni şube açmaları teşvik edilmiş, küçük bankaların birleştirilerek ortalama sabit maliyetlerinin azaltılmasına çalışılmıştı. 1960'lı yıllar çok sayıda bankanın faaliyetlerine son verdiği veya tasfiye olduğu, bankacılık sektöründen önemli ölçüde mevduatın çekildiği bir dönem olmuştu.

Adalet Partisi 1969 seçimlerinden tek başına iktidar olarak çıkmıştı. İhracatta gelirler azalmazken ödemeler dengesinde sorunlar yaşanmaktadır. 1970 yılında yapılan yüzde 60'lık bir devalüasyon ve işçi dövizleriyle dış denge yeniden sağlanırken takip eden yıllarda dünya ekonomisinde petrol bunalımından kaynaklanan problemler olmuştu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ekonomisinin hızlı büyümeye sürecini destekleyen dolar merkezli sabit kur düzeni, Vietnam Savaşı'nın dolar üzerinde yarattığı baskıların da etkisiyle sürdürülemez duruma gelmiştir. Türkiye ise bu dönemde sıkıntılı ekonomik koşullara rağmen kemer sıkmak yerine tüketimi sürdürmek ve petrol giderlerini dış borçla karşılamak yoluna gitti; dış borçlar her geçen zaman daha çok büyüdü. 1974 Kıbrıs Harekâti ve ABD'nin silah ambargosu döviz harcamalarını artırmıştı. Avrupa'daki ekonomik durgunlukla yeni işçi alımları gerçekleşmeyince işçi dövizleri de gerilemiştir.

1973 yılında bankaların kendi kaynaklarından öncelikli sektör yatırımları için açacakları kredilere karşılık gelen mevduat için, Merkez Bankası'na normalden çok daha düşük hatta yüzde sıfır oranda munzam karşılık yatırmaları olanağı verilmiştir. Bunun karşılığında bankalara toplam kredilerinin yüzde 10'u oranında orta vadeli kredi verme zorunluluğu getirilmiştir. Ancak yine de bu dönemde yatırımların finansman ihtiyacının karşılanması sırasında, bütçeden yapılan transferler, kamu borçlanmaları ve özellikle Merkez Bankası kredilerinden yararlanıldı. Ekonominin yeterli

kaynak yaratamaması yine kamu kesimini ön plana çıkartmıştı. Merkez Bankası tarafından kamu sektörüne kullandırılan kredilerin, genellikle ekonomide mal ve hizmet arzına yol açmayan, sübvansiyon biçimindeki ödemelerde kullanılması ve kredilerin geri dönmemesinden dolayı para arzının giderek artması, büyük bir parasal genişleme yarattı. Bütün bunlar enflasyonun sürekli artmasında en önemli neden oldu.

Zafer Toprak'a göre bankalara getirilen toplam kredilerin en az yüzde 10'unu orta vadeli kredi olarak kullandırmaları zorunluluğu, 1976 yılında, kaynakları 1 milyar Türk lirasının üzerinde olan bankalar için yüzde 20'ye çıkarıldı. Bankalar, başlangıçta bu oranları tutturmak için Merkez Bankası'ndan orta vadeli reeskont kredisini yoluyla sağladıkları kaynakları kullandılar.

1977 yılında IMF ağırlaşan ekonomik koşullarda birçok yapısal önlem alınmasını istemişti; ancak koalisyon hükümetleri olan bu dönemde iktidara gelen Bülent Ecevit Hükümeti de doğru adımları atmaktı önceki hükümetlerden basiretli davranışmadı ve kısa vadeli planlarla geçen bu yılların sonunda ülke karaborsa, yokluk içindeydi. Enflasyon yüzde 100'lere tırmanmıştı ve 1979 yılında bankaların özel kesime yönelik Merkez Bankası kredi olanakları, önemli ölçülerde kısıtlamalara tabi tutuluyor, bu yoldan elde edilen ek olanaklar kamu sektörünün cari harcamalarına aktarılıyordu.

1963 yılında başlayan kalkınma planlarında artan oranlarla birlikte İzmir'deki kamu yatırımlarının büyük kısmı imalat sanayine yönelikti ve imalat sanayinde büyümeye görsel de İzmir, Türkiye ölçüğünde kamu yatırımlarından görelî olarak daha az pay almıştı. Ancak yine de İzmir'de yer alan 11 kamu işletmesi toplam katma değerin yüzde 26'sını oluşturmaktaydı. 1964 İmalat Sanayi Anketi'ne göre İzmir'deki büyük işletmeler Türkiye imalat sanayiinde faaliyet gösteren büyük işletmelerin yüzde 7.3'ünü oluşturmaktaydı. İzmir'de imalat sanayiinde en önemli sektör gıda ve onun içinde de tütün işlemeydi. İzmir'in ülkedeki gıda sektöründe yarattığı katma değer yüzde 9'du ve onu yüzde 7 ile dokuma giyim sanayi takip etmekteydi. Bu iki sektördeki işyerleri kentteki toplam işyeri sayısının yüzde 40'ını oluştururken katma değer olarak da kente toplam yüzde 20 bir paya sahiplerdi. Boya, temizleyici maddeler gibi konularda faaliyet gösteren kimya sektörünü ise metal eşya ve makine sektörleri takip etmekteydi.

1965'te ülke genelinde faal nüfusun yaklaşık yüzde 30'u tarım dışı kesimdeydi ve İzmir'de bu kesimin oranı yüzde 50'lere ulaşmıştı. *Alp Yücel Kaya*'ya göre yatırımların kamu ve özel sektör arasındaki dağılımı açısından 1970'lerde imalat sanayi yatırımlarının beşte biri kamu kesiminin, kalanı özel kesimindi. İzmir imalat sanayii 1960'lardan başlayarak 1970'lerde de bir büyümeye trendi içindeydi. 10 veya daha fazla işçi çalıştırılan işyeri sayısı 1964'te 220 iken 1978'te 696'ya ulaşmıştı. Bu dönemde sanayi ve

hizmetlerde hızlı bir gelişme ve artış gözlenmekle birlikte sanayi kuruluşları ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekliydi. İzmir sanayisinin 1960'lı yıllarla birlikte üretimin tüketim malları sanayisinden ara mal ve yatırım malları sanayisine yönelme içinde olduğu görülmüyordu. Sanayileşme daha çok hammaddesi bölgede var olan gıda ve dokuma sektöründe yoğunlaşmıştı. İzmir imalat sanayisinde faaliyet gösteren şirketler içinde en fazla paya sahip sektörler; gıda, dokuma, makine ve madeni eşya üreten sanayilerdi. Dokuma sanayi en yüksek istihdama sahip sektördü; onu giyim, tütün, gıda ve kimya sanayileri takip ediyordu. Sanayi bu dönemde; emek yoğun sektörlerde ve tüketim malı üreten sanayilerde yoğunlaşmıştı. 1963 yılında DYOSAN, 1964'te Ege Endüstri ve BMC, 1968'de BOTAŞ, 1969'da Türk Tuborg ve Viking Kâğıt fabrikaları büyük ölçekli şirketler olarak faaliyete geçti.

1970'lere gelindiğinde yıllarca lokomotif sektörler olan gıda ve dokumacıyılm sanayiinin şirket sayısı olarak ağırlığı devam ederken katma değer olarak payı azalmış, kimya ve metal eşya-makine imalat sanayii özellikle ön plana çıkmıştı. Özellikle Aliağa Rafinerisinin işletmeye açılması ile kimya sektörü katma değer olarak en ağırlıklı sektör haline gelmişti. Bu kuruluş tam randımanlı olarak aktif hale gelmese de bütün dengeleri altüst etmiş ve devlet işletmelerinin kente yarattığı katma değerin payı yüzde 42'ye çıkmıştı. İzmir'in kimya sanayiinde yarattığı katma değerin ülkedeki payı bir anda yüzde 3'ten yüzde 17'ye çıkmıştı. Ancak bir yandan kentin ihracat karakteri bu dönemde de değişmedi ve tütün, pamuk, çekirdeksiz kuru üzüm ve incirin payı 1980'de yüzde 76 iken, sanayi ürünleri ihracatı 1980'de yüzde 14 seviyesindedi. Yeni bir gelişme olarak 1970'lerin ortasından itibaren İzmir, İstanbul'dan sonra sahip olduğu ikinci büyük sanayi merkezi pozisyonunu daha fazla yatırım yapılan Kocaeli'ne bırakarak, üçüncü sıraya düştü. Kocaeli'ndeki gelişmede de en büyük pay İpraş Rafinerisi ve Petkim tesisleriyydi.

Tarımda 1970'lerin başında toplam ekili alanda 1960'ların başına göre önemli bir gelişim sağlanamamıştı. Bunda ilde ekili alanların doğal sınırlına ulaşmış olması da etkendi. Ancak toplam ekili alanda küçük bir büyümeye olsa da içerkite önemli değişiklikler vardı. *DİE* verilerine göre tahılın alandaki payı 1960'ta yüzde 50'lerde iken yüzde 32.2'ye gerilemişti. Aradaki bu farkı tütün ekiminin aldığı görülmekteydi ve tütünün payı aynı dönemde yüzde 17.6'dan yüzde 34.9'a çıkmıştı. Tütün kadar olmasa da pamuğun da toplam ekili alan içindeki payı yüzde 20.8'den yüzde 23.3'e ilerlemiştir. Tütünün ülke üretimindeki payı yüzde 20, pamuğun ise yüzde 9'du. Baklagiller gerilemeye devam etmiş ve patates ekili alandaki payını yüzde 1.6'dan yüzde 3.8'e çıkarmış, İzmir patatesteki ülkedeki toplam üretimde de yüzde 7.1 ile önemli bir yere gelmişti. 1980'e gelindiğinde ise tahılın yeniden yüzde 44.4 ile ekili alanlardaki payını tütünden geri aldığı görülmektedir. Satsuma mandalinanın 1970'lerde hem üretimde hem ihracatta hızla önem kazandığı görülmektedir. Tütün yüzde 16.8 ile 1960'taki payına geri dönerken 1970'ler boyunca bu

sefer pamuğun ön plana çıktıği ve ekili alan içindeki payının yüzde 30.4'e yükseldiği görülmekteydi.

Amerikan tütünün dünyadaki etkinliği yanı sıra 1965'e kadar devam eden mavi kük hastalığı Ege'deki tütün üretiminde önemli sorunlara yol açmıştı. Tütünün ülke üretimindeki payı da yüzde 14'e kadar gerilemişti. Buna ilave olarak tütünlerin niteliğini düşüren bir başka etken de uygulanan destekleme alım yöntemi idi. Bütün tütün devlet tarafından alınırken nitelikle ilgili bir ölçüt bulunmamaktaydı. Bu, tütün üretiminin son derece genişlemesine neden olmuş ve tütün ekimine hiç elverişli olmayan topraklarda da tütün ekilmişti. Ayrıca bu desteklemelerde daha çok kredi alabilmek için bazı ekim alanları daha büyük de gösterilebilmektedir. Ancak tarımda asıl büyük problem tarım alanlarının kentsel alan yayılışının etkisi altında olmasydı. 1980'de ekili alan 1970'e göre yüzde 15 oranında gerilemişti. Örneğin tarım için tarih boyunca önemli olan Bornova'da kurulan sanayi buradaki tarım alanlarını daraltan etkenler arasındaydı. Kent bu dönemde kuzeyde Menemen, güneyde ise Aydın'a doğru yayılmış ve tarıma elverişli topraklar yitirilmeye başlanmıştır.

İzmir tarihte olduğu gibi bu dönemde de kuru incir ve kurum üzüm üretiminde söz sahibiydi. 1970'lerin sonrasında Türkiye'nin kuru incir üretiminin yüzde 90-95'ini ve dünya üretiminin de yüzde 60'ını bu kent sağlamaktaydı. Bağcılık Rumların gitmesi sonrası biraz sarsıntı geçirmiş olsa da zaman içinde biraz toparlanmış ve özellikle kuru üzüm en önemli ihracat ürünlerinden birisi olma özelliğini korumuştı. Zaman içinde pamuk ve tütün gibi sanayi bitkileri bağların daralmasına yol açmıştı. Yine de Türkiye'nin çekirdeksiz kuru üzüm üretiminin bütününe yakını Ege Bölgesi'nde gerçekleştirilmektedir. Bu dönemde TARİŞ, Tekel ve Toprak Mahsulleri Ofisi gibi kuruluşlar aracılığıyla, hükümetlerce belirlenen taban fiyatları ve destekleme politikaları tarımsal üretimin kâr payını artırdı. Genel eğilim olarak bu yıllarda hükümetlerin destekleme politikaları üreticilerin lehine olsa da ihracatçı ve tüccarların çıkarları özellikle taban fiyatlarının oluşmasında etkili oluyordu. Yine Alp Yücel Kaya'ya göre destekleme alımları ve taban fiyat uygulamaları üreticiler tarafından memnuniyetle karşılanırken tüccar tarafından eleştiriliyordu. İzmir Ticaret Borsası yöneticileri destekleme alımlarıyla hükümetlerin "*maddeyi değil, bir zümreyi himaye etmeye olduğunu, bu suretle esas gayeden uzaklaştıdığını*" söylemektedirler. İzmir Ticaret Borsası Üzüm Ajanları ve Simsarları Cemiyeti de 1971'de doğrudan doğruya üreticiden yapılan TARİŞ alımlarını eleştiriyor, ya destekleme alımlarının fiyat tayin edici borsada uygulanmasını ya da destekleme alımları yapılmadan müstahsil fişlerine göre üreticilere kilo başına sübvansiyon verilmesini öneriyordu.

1970'li yıllarda metal, kimya, makine, madeni eşya, otomotiv yan sanayi, ziraat aletleri gibi büyük ölçekli yatırımlar gerçekleşmiştir. 1973 yılında

Kompoze Gübre Fabrikası, Pınar Et, Pınar Süt, Raks, Elbo Alüminyum Radyatör Fabrikası, Dizelsan ve Omsa İzmir'in büyük ölçekli işletmeleri olarak devreye girmiştir. Özellikle Pınar Et ve Pınar Süt kuruluşları üzerinden hayvancılığa deşinmek gerekirse İzmir'de hayvancılık ülke geneline göre gelişmiş sayılmakla birlikte 1950'lerden itibaren toplam tarımsal üretim içindeki payı sürekli azalmıştı ve yüzde 30'lardan yüzde 15'lere gerilemiştir. Bitkisel ürünlerde yönelik sanayinin ilerlemesiyle çiftçilerin tercihleri belirlenmekteydi. 1968'de Süt Endüstrisi Kurumu'nun ve daha sonra da Pınar Süt tesislerinin faaliyete geçmesi ile bölgede yem fabrikalarının artmasını da eklenmesiyle hayvansal ürünlerin de piyasa değerinin yükselmesine yol açmıştır. Tavukçuluk konusunda da faaliyet göstermekte olan önemli sayıda kurum mevcuttu.

DİE verilerine göre bu dönemde İzmir'de ücretli çalışanların toplam faal nüfusındaki payının 1955'te yüzde 30 iken 1975'te yüzde 50'ye varlığı görülmektedir. Kadınların 1955'te yüzde 80'i tarım sektöründe aile içinde ücretsiz çalışırken, 1975'e gelindiğinde bu oran yüzde 55'e gerilemiş ve ücretli çalışan oranı da aynı dönemler arasında yüzde 13'ten yüzde 40'a çıkmıştır. Göçlerle beraber kente önemli oranda bir ücretli çalışan kesim oluşmuştur, ancak yine de tarım kesiminde de önemli sayıda ücretli çalışan bir nüfus bulunmaktadır. Ticaret, banka, sigorta ve hizmet sektöründe çalışanların payı da hızla artmaya devam etmektedir ve bu alanlarda faaliyet gösteren işveren, işçi ve kendi hesabına çalışan kişi sayısının toplam faal nüfusındaki payı 1975'te yüzde 25'lere varmıştır. Toplamda 1975 yılında faal nüfusun yarısını oluşturan ücretliler imalat sanayi, inşaat, hizmetler, ulaşım ve haberleşme işkollarında yoğunlaşmıştır. Tarım dışı üretimde çalışanlar faal nüfusun İzmir'de yüzde 34.2'sini oluştururken Türkiye genelinde bu oran yüzde 21.1'di. Aynı yıl tarım kesiminde çalışanlar ise İzmir'de yüzde 43.3 iken ülke genelinde bu oran yüzde 64.1'di. İzmir'de özellikle 1950'lerde başlayan; sanayileşmeye bağlı göç ve kentleşme olgusunun etkileri net bir şekilde görülmektedir.

İzmir, 1970'lerin başından itibaren Türkiye ekonomisi içindeki yerini sadece tarım ürünleri değil imalat sanayi malları ihracatı ile de göstermeye başlamıştı. Ancak ihracatta da ilk sırayı eski dönemlerdeki gibi benzer şekilde tarım ürünleri almıştı. Bölgede sanayi gelişikçe istigal konuları da artmaktadır ve 1970 yılında Ege Bölgesi Sanayi Odası meslek komiteleri sayısı 34'e çıkmıştı. Genişlemeyle birlikte 1973 yılında Denizlili sanayiciler kendi mesleki örgütlerini kurarken aynı dönemde İzmirli sanayiciler, Manisa Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Yunanistan'ın Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılımının ardından Türkiye'nin bu iş birliğinin dışında kalmasının yaşatacağı sorunlar İzmir'de çok tartışıldı, çünkü Türkiye, aynı coğrafyada olmanın etkisi ile ihracata konu olan ürünler açısından Yunanistan'a çok benzerdi.

3.4. 1980'den İtibaren Yeni Liberal Dönem

1970'li yılların sonunda piyasa mekanizmalarına daha fazla ağırlık verildiği bir dönem başlamıştı. Yeni dönemde kamu harcamalarının kısalması, refah devleti politikalarından uzaklaşılması, kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi ve genel olarak ekonomide kamunun ağırlığının azaltılması ana hedefler olarak belirlenmişti. Dolar merkezli sabit kur rejiminin 1971'de terk edilmesinden sonra ikinci çok önemli değişiklik uluslararası sermaye hareketlerine kısıtlamaların bu dönemde kaldırılmasınaydı.

Türkiye'de 1979 yılının sonuna doğru kuyruklar, stokçuluk, karaborsa ile sürekli yükselen fiyatlara bağlı olarak eriyen ücretler ile ekonomik kriz toplumu derinden etkilemişti. Öte yandan sanayiciler sendikal faaliyetlerin bir disiplin altına alınmasını ve yatırımları için güvenli bir ortamın sağlanması talep ediyorlardı. Kentlerde bu yaşanırken öte yandan köylüler ise, destekleme fiyatlarının hızlanan enflasyonun etkisiyle dramatik bir biçimde erimesi karşısında çaresizdiler. Ekonomik kriz yanı sıra siyasi ortamın giderek bozulmasıyla birlikte ara seçimler sonrası Başbakan Bülent Ecevit istifa etti. İktidara gelen Süleyman Demirel, yeni bir istikrar programı hazırlama görevini, başbakanlık müsteşarlığına getirdiği Turgut Özal'a verdi. Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası (MESS), Sabancı Holding yöneticisi olarak ve Dünya Bankası geçmişiyle yerli ve yabancı sermaye çevrelerinin güvenini kazanmış özellikle Özal, bu tarihten başlayarak 1980'li yıllar boyunca daha sonra siyasete de girerek iktisat politikalarının belirlenmesinde başrolü oynamıştı. Süleyman Demirel başbakanlığında AP azınlık hükümetinin 24 Ocak 1980 tarihinde yürürlüğe koyduğu istikrar programının uygulayıcısı Turgut Özal'dı.

3.4.1. 24 Ocak Programının Ekonomiye Etkileri ve Krizler Dönemi

Bu istikrar programının temel amacı kısa vadede ödemeler dengesini iyileştirmek, enflasyonu düşürerek istikrar sağlamak ve uzun vadede ihracata yönelen bir ekonomi yaratmaktı. Daha önceki dönemlere göre daha fazla piyasaya dayanan ve dışa açık bir ekonomi yaratmak hedeflenmekteydi. 1980 Mayıs ayından itibaren döviz kurları günlük olarak belirlenmeye başlamıştı. İhracatı teşvik amacıyla kurun yanı sıra vergi olarak da birçok teşvik sağlanıyordu. İç piyasada fiyat kontrolleri kaldırılmıştı ve denge fiyatlarından sapma olması halinde ise uzun dönemde piyasanın kendini düzeltceği düşünülmekteydi. Bu ekonomi kuramı çok uzun zamandır dünyada var olmasına rağmen Türkiye için yeni sayılabiliirdi. Öte yandan Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) fiyatlarına önemli zamlar yapılmıştı ve kömür, gübre, elektrik, demir ve denizyolu yük taşımacılığı dışında kalan tüm kamu mal ve hizmetlerin fiyatını ilgili kamu kuruluşu serbestçe saptayabilecekti.

24 Ocak Programı, ekonomik büyümeyi, dış kaynak sağlayarak gerçekleştirmeyi hedeflediği için yabancı özel sermaye yatırımlarına ayrı bir önem veriliyordu ve bunu özendirmek amacıyla yasal düzenlemelere gidilmişti. Yabancı yatırımcılar, Türk yatırımcılar ile aynı hak ve sorumluluklara sahip olurken yabancı ortak payına ait bir kısıtlama bulunmamaktaydı. Yabancı sermaye olarak getirilen dövizler, liraya çevrilmeden döviz tevdiat hesabında tutulabilecekti. Kâr payı, tasfiye payı, vb. gibi kazançlar serbestçe ülke dışına transfer edilebilecek ve yabancı yatırımcı ihtiyaç duyduğu yabancı personeli istihdam edebilecekti. Dış kredi anlaşmalarının onay zorunluluğu bulunmamaktaydı. İslâm Kalkınma Bankası benzeri uluslararası kuruluşların yatırımlarında, yatırım miktarı sınırlaması getirilmemekte ve üretim sonrası belirli oranda ihracat koşulunun aranmayacağı belirtilmektedir.

Yerli üretimin maliyetini düşürerek ihracatı yapılan malların uluslararası piyasalarda rekabet gücünü sağlamak amacıyla, ücretlerin ve tarımsal üreticilerin gelirlerinin düşürülmesi hedefler arasında dayanıyordu. İşgücü fiyatı düşük tutularak kar oranlarını artırarak yatırımların uyarılması ve iç pazarın daraltılması ile ihracatın artırılması hedeflenmekteydi. 24 Ocak Programı yatırımların daha az sermaye yoğun olmasını amaçlıyordu ve üretimde daha çok işgücü, daha az sermaye kullanılacaktı. Ancak bütün bunlar 1980 yaz aylarında grevler ile sonuçlanmıştı ki askeri yönetim kurulmasından sonra sendikal faaliyetler yasaklandı.

2-7 Kasım 1981 tarihlerinde İzmir'de II. İktisat Kongresi düzenlendi ve kongrenin amacı, ekonomiye yeni bir yön verecek politikaların tartışılmışydı. Bu kongrede "iktisat amilleri" diye isimlendirilen beş grup vardı ve 1923'e yapılan kongreden benzer bir mantık takip edilmiştir. Bu gruplar işçiler, çiftçiler, esnaflar, tüccar ve sanayiciler ile bankacıları. Özellikle bankacılar yeni bir grup olarak düşünülebilirdi. Buna ilave olarak 5 gün boyunca her sektörden, bürokratlardan ve akademisyenlerden birçok konuşmacı farklı başlıklar altında sunumlar yapmışlardır. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından organize edilen kongrede son konuşmayı yapan ve bürokraside de görevler almış ekonomist Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş tarafından sonuç tebliği aktarılmıştı.

Bu tebliğde dikkat çeken belli başlı konular enflasyon meydana getirmeyen bir politikanın takip edilmesinin önemi ve küçük sanayici, esnaf ve zanaatkarların iktisadi ve sosyal kalkınmada gittikçe önemi artan bir yer alacağıydı. Buna ilave olarak toplam kredi kullanımında bu teşebbüs erbabının payı yükseltilmeli ve maddi varlığa değil teşebbüse kredi veren bir sistem geliştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Gelir vergisi sisteminde yeni düzenlemeler yapılarak ağır olan vergiler mükellef lehine değiştirilmeliydi ve bu şekilde vergi teşkilatı yeniden organize edilerek vergi kaçakları ve zayıatının önlenmesi amaçlanıyordu. Yanlış kur politikaları ile ithalat teşvik

edilip ihracat cezalandırılmamalıydı. İktisadi gelişme ve dış ödemeler dengesinde iyileşmeye uygun olarak kambiyo sisteminin serbestleştirilmesi sağlanmalı, yurtdışındaki işçilerimizin dövizlerinin devamlı olarak Türkiye'ye gelmesi için gerçekçi kur politikaları takip edilmeliydi.

Kalkınmada tarıma büyük ve önemli görevler düşüğü ifade edilirken teknolojik gelişme ile verim artırılmalı, sulama genişletilerek iki ürün alınmalı, tohum İslahı sistemleri geliştirilmeli, kredi olanakları çiftçilere daha fazla destek sağlayıcı şekilde getirilmeliydi. Sanayide uygulanacak makro politikalar dışa açık bir sanayi yapısının kurulmasına yönelik olmalıdır. Halka açık şirketlerin özendirilmesinin ve küçük pay sahibi ortak haklarının güven altına alınmasının yararlı sonuçlar vereceği düşünülmektedir. Kamu İktisadi Teşebbüslerinin sorununa çözüm aranırken kamu hizmeti görenlerle, iktisadi faaliyette bulunanların piyasa ile bütünleşmeleri sağlanmalıdır. Sanayide dışa açılmanın bir gereği olarak teknoloji konusuna büyük önem verilmeliydi.

Küçük bankaların ve bankerlerin başlattığı faiz yarısı 1982 yılı içinde büyük bir finansal kargaşa ile sonuçlandı. 1981 yılının sonundan itibaren özellikle banker kurumlarından mevduat çekilişleriyle başlayan kriz sonunda, faizleri ödeyemeyen bankerler peş peşe iflas etmeye başladılar. Mevduat sertifikalarını ve holding tahvillerini kendi borç senetleriyle birlikte pazarlayan ve sonunda sadece kasaya giren yeni parayla eski taahhütlerini karşılamak zorunda kalan bankerler, 1982 ortalarında tümüyle çöktü ve bu çöküntü birkaç küçük bankayı da peşinden sürükledi. Paraları batan alacaklılar için bir kararname çıkarılarak borçların tâhsili amacıyla bankerlerin tasfiye işlemlerine başlandı. Paralarını bankerlerden alabilen mudilerin, kamu bankalarına yönelmesi nedeniyle mevduat dağılımında kamu bankaları lehine değişme görüldü. Krizin siyasi sonucu olarak başbakan yardımcısı ve maliye bakanı Kaya Erdem ve ekonomiden sorumlu devlet bakanı Turgut Özal istifa etti. Finans dünyasında yaşanan problemler sonucunda 1982 yılında çıkarılan Sermaye Piyasası Kanunu ile sermaye piyasası araçlarının kullanımı için gerekli yasal ve kurumsal yapı oluşturulmaya çalışıldı.

1983 yılında askeri rejimin uyguladığı seçim ile Turgut Özal başkanlığındaki Anavatan Partisi (ANAP) tek başına iktidar oldu ve liberalleşme politikalarına aralıksız devam edildi⁴². Gümrük tarifeleri indirilmeye ve ithal ikamesi döneminde oluşturulan sanayi dış rekabete açılmaya başlandı. Bu yıllar boyunca, destekleme alımlarının görelî olarak daralmaya devam etmesi, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine seyretmesini belirleyen politika değişkeni olarak gösterilmektedir. 1982 bankerler krizinin etkisiyle, Özal iktidarı finansal serbestleşmeyi ihtiyatlı bir tempoda sürdürken İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 1986 yılında faaliyete geçti. Aynı yıl Merkez Bankası öncülüğünde bankalararası para piyasası

⁴² Metnin kalanında Anavatan Partisi'nden ANAP olarak bahsedilecektir.

oluşturuldu. 1987 yılında açık piyasa işlemleri başlatıldı. 1988 yılında döviz ve efektif piyasaları ve 1989 yılında da altın piyasası kuruldu.

Zafer Toprak'a göre bu düzenlemelerin etkisiyle bankaların mevduat toplayıp kredi vermek şeklindeki klasik bankacılık anlayışından uzaklaşmakta oldukları gözleniyordu. Özellikle sermaye piyasasında menkul kıymet ihracı ve alım satımı ile bankalar bu piyasanın her alanında faaliyet göstermeye başladılar. Mali sistemi ve bankacılık faaliyetlerini doğrudan etkileyen söz konusu düzenlemelerle birlikte, uygulanan para politikasının yöntemlerinde de değişiklik yapılmış ve Merkez Bankası kredilerinin yanında banka sisteminin toplam rezervlerinin denetimine dayanan para politikası uygulamasına geçilmişti. Banka kesiminin rezervlerinin denetimi için genel disponibilite ve munzam karşılık uygulamalarının etkinliklerini artıran düzenlemeler getirilmiş ve 1986 yılından itibaren, başlıca parasal büyülüklerin yıl içindeki gelişimin tahmin etmeye yönelik parasal program hazırlama çalışmaları başlatılmıştı. Öte yandan kambiyo rejiminde yapılan değişiklikler ile bankaların döviz tevdiyat hesabı kabul etme ve döviz pozisyonu tutma yetkileri genişletilmişti.

1985 yılından itibaren Hazine, ihale yoluyla bankalara ve şahıslara iç borçlanma senetleri satmaya başladı. Böylece, faiz ödemelerinin kamu maliyesini bunalıma sürükleyeceğ boyutlar kazanmasının kapısı açılmıştı. Hızla büyüyen bütçe açıklarının önemli bölümünün iç borçlanma yoluyla karşılanması mali kaynaklara olan kamu talebinin artmasına neden oldu. Buna karşın kamunun artan borçlanma ihtiyacının yarattığı baskının da etkisiyle hızla yükselen TL fonlama maliyeti nedeniyle bankalar yurtdışından borçlanmayı artırdılar ve döviz pozisyon açıklarını büyütüller. Bankalar bir yandan döviz cinsinden aktiflerin payını artırırken TL cinsinden finansal aktiflere olan talep ise çok yüksek faizle çok kısa vadelerde gerçekleşti. Bu durum bankaların bilanço yapılarını olumsuz yönde etkiledi. Bilançoda hem faiz hem de kur riski önemli ölçüde attı.

Ekonomide serbest piyasa mekanizmasının işlerlik kazanması ve mali piyasaların serbestleşmesine yönelik düzenlemeler yapılması, bankacılık sistemi üzerinde önemli etkiler yaptı. Sektöre yeni bankaların girişine izin verilmesi ve faiz oranlarının serbest bırakılması sonucu sektörde rekabet arttı. Artan rekabet, bankaların hem mevduat hem de kredi çeşitliliğinin arttığı bir bankacılığın benimsenmesine neden oldu. Bu dönemde sermaye piyasası işlemleri, devlet iç borçlanma senetleri ve hazine bonoları ile döviz işlemleri ön plana çıkarken banka müşterilerine kredi kartları, leasing, faktoring, türev ürünler gibi yeni ürün ve hizmetler sunuldu.

1989'da bir değişikliğe daha gidilerek dış finansal serbestlige geçilirken bu, yurtiçinde yerleşik kurum ve bireyler arasındaki işlemlerin yabancı paralar cinsinden yapılabilmesine olanak tanıdı ve tanıdığı yabancı para

finansal serbestlikle bu dönemde Türkiye'ye aşırı bir yabancı sermaye girişi yaşanmıştı. Bu yönelmenin bir nedeni gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan ekonomik konjonktür nedeniyle faiz oranlarının düşmesi ve gelişmekte olan ülkelerde faiz oranlarının uluslararası faiz oranlarının üzerinde seyretmesiydi. Bu dönemde en önemli uygulamalarından biri faiz oranlarının serbest olarak belirlenmesiydi. Bunun tasarrufları artıracığı, sermaye kaçışını engelleyeceği ve büyümeye için gerekli kaynakları yaratacağı beklenmekteydi. Ancak faiz oranlarındaki artış, maliyetleri ve riskleri artırıp spekülatif yatırımları teşvik etmişti.

Şevket Pamuk'a göre 1980'li yılların ilk yarısında gözlenen sınıai büyümeye, esas olarak, işletmelerin kapasite kullanım oranları yükseltilerek gerçekleşmiş; var olan üretken kapasitelerin genişleme hızı ise önceki döneme göre büyük ölçüde gerilemiştir. Bu dönemdeki ihracattaki artışın yüzde 80'i mamul mallardan kaynaklanmaktadır ve bu oran 1979'da yüzde 36'ydı. Ürünler arasında tekstil, giyim ve demir-çelik ilk sıradaydı. 1980'lerin ilk yarısındaki ihracattaki artışın bir bölümü İran-Irak Savaşı'ndan kaynaklanmaktadır. Önemli miktarda petrol geliri olan bu iki ülke arasındaki savaş, Türkiye için önemli bir fırsat yaratmış ve Ortadoğu'ya yapılan ihracat Avrupa Ekonomik Topluluğu'na yapılan ihracatı aşmıştır. Yerli sanayi için gerçekleşen ortalama koruma oranı bu yıllar içinde hafiflemiştir. Bu dönemde ekonomide dışa açılmak ve sanayide dünya piyasasına girmek için güçlü ihraç teşvikleri ve döviz kuru politikaları uygulanmıştır. Çok yaygınlaşan ihracat teşvikleri, hayali ihracat skandallarına yol açmıştır. Türkiye ekonomisi bu yıllarda bol miktarda dış kaynak sağlayarak, yani dış borçlarını artırarak büyütülmüşken yatırımların büyük payını alan sektör konut olmuştu.

1989 yılında kamu sektörü işçilerinin başı çektiği protesto hareketleri başlamıştı. Kamuoyunda da genelde sempatiyle karşılanan demir-çelik, SEKA ve Zonguldak grevleri; iki referandum yenilgisi ile bir seçim hezimetinin üst üste binmesi yerel seçimlerde yenilgiye uğramış ANAP tarafından 1989 yılında kamu sektörü işçilerine yüzde 42'lük bir zam yapılması ile sonuçlanmış ve bunu memur zamları izlemiştir. Özel sektördeki toplu sözleşmeler de ücret artışlarıyla sonuçlandı. Tarım sektörüne de destekler yapılrken hem fiyatlar yükseltilmiş hem de destek alımları genişletilmiştir. Buna karşılık Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)'nin sattığı malların fiyatları yüksek enflasyonun gerisinde kalmıştı. Fiyatların yanı sıra yükselen ücret-maaş maliyetleri KİT'leri mali krize sürükleyen etkenlerden biri olmuştur. KİT'lere dönük hazine desteği çekildikten sonra bu kurumlar iç ve dış borçlanmaya yönelik zorunda kalmıştı. 1990'larda KİT sisteminin tümü, önemli boyutlarda katma değer üreten bir durumdayken bu katma değer borç finansmanına ve ücretlere gidiyor; sermaye birikimi yaratılamıyordu. KİT'lerin önemli bir bölümü belirsizliğe sürüklendi.

Kamu kesimlerinin açıkları 1990'lar boyunca devam etti ve hızla büyüyen bütçe açıklarının finansmanı için başvurulan en önemli yöntemlerden birisi de para basmak oldu. 1994 yılına gelindiğinde enflasyon yüzde 100'ü aşmıştı. Kamu kesimi açıklarının hızla büyüdüğü bir ortamda bankalar için en cazip iş devlete yüksek faizle borç vermek olmuş; bankalar asıl fonksiyonları olan mevduat-kredi ilişkisinin dışına çıkmıştı. Bu dönemdeki devlet borçlanmaları ve yüksek reel faizli modeller sıcak para olarak isimlendirilen kısa vadeli yabancı sermaye akımlarını da teşvik etmekteydi. Yabancı sermaye girişi dövizin maliyetinin düşürülmesinin tek yöntemiymişti.

1990'ların başında Körfez Savaşı nedeniyle, Türkiye'nin dış ticareti olumsuz yönde etkilenirken turizm hareketleri duraksadı. Ayrıca yatırımlar yavaşladı, sanayi kesiminde üretim azaldı ve bankacılık sektöründe nakit sıkıntısı yaşandı. Ancak ekonomik sıkıntıların nedeni Körfez krizinden çok Kamu İktisadi Teşebbüslerinin hızla büyünen finansman açıkları, tarımsal kredilerdeki büyümeye ve kaynak yetersizliği, ayrıca dış kaynaklardaki daralmayıp ve piyasada çok büyük nakit sıkıntısı vardı. Mevduat faizleri hızla yükseliyordu. Bankalar likiditeyi tutmak için bu eğilime uymak zorundaydılar.

Bir yandan da 1990'lı yıllar, Doğu Avrupa'da köklü değişimlere sahne oldu. Siyasal ve yapısal çözülme ekonomide merkezi planlamaların yerini piyasa koşullarına bırakması sonucunu verdi, SSCB dağıldı ve buradan çok sayıda Cumhuriyetle birlikte Rusya Federasyonu doğdu. Türkiye'nin eski Sovyet dünyası ile ilişkileri de yeni bir çerçeveye oturtulmak durumundaydı. Türkiye ile Doğu Avrupa ve Rusya ile arasında, 1990'lı yılların ikinci yarısında yoğunlaşmak üzere bavul ticareti olarak adlandırılan bir ticaret ilişkisi ortaya çıkmıştı.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından 4-7 Haziran 1992'de III. İzmir İktisat Kongresi düzenlenirken kongrede tebliğlerin başlıklarını beş ana grup olarak belirlenmişti:

- Sektörel Gelişme Stratejileri,
- Makroekonomik Politikalar (Kamu Ekonomisi ve Makroekonomik Analizler),
- Mali Yapı ve Mali Piyasalar,
- Sosyal Değişim ve Sosyal Gelişme Stratejileri,
- Dış Ekonomik İlişkiler

Çalışma Grupları da Bankacılık, Sigortacılık, Ulaştırma, Elektronik, Bilişim, Gıda Sanayi, Tekstil ve Konfeksiyon, Demir-Çelik, Otomotiv Sanayi ve Turizm şeklinde oluşturulmuştur.

Gelecek dönemde Türkiye ekonomisinin ihtiyaç duyduğu politikaları tartışma amacında olan bu üçüncü kongrenin sonuç konuşmasını yapan dönemin Devlet Planlama Müsteşarı (DPT) müsteşarı İlhan Kesici şunları ifade etmişti:

"Bu kongrenin 1923 ve 1981'de yapılmış olan İktisat Kongrelerinden iki temel farkı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi III. Kongrenin uluslararası katılıma açık olması, ikincisi ise siyasi parti temsilcilerinin görüşlerini dile getirmelerine olanak veren bir değerlendirme ve sonuç paneli ile bitiyor olmasışıydı. III. Kongrenin amacı ne I. İktisat Kongresi'nde olduğu gibi bir misak-ı iktisadın belirlenmesi ne de II. İktisat Kongresi'nde olduğu gibi, bir kararlar manzumesi yayınlanmasıydı. Bu kongrenin temel amacı, mümkün olan en geniş katılımla bütün görüşlerin teknik seviyede ve siyasi görüşlerle de desteklenmiş olarak tartışılmasını temin etmek suretiyle, üzerinde görüş birliğine varılan hususlar manzumesini ekonomik ve sosyal konulardaki karar alıcıları sunmaktır.

Bundan böyle dünyada iktisat alanında konuşulacak konuların başında rekabet yer alacaktır. Bu bakımdan, bütün ülkelerin ve özellikle Türkiye'nin uluslararası piyasalarındaki rekabete etkin bir şekilde katılmaya hazır olmaları gerekmektedir. Devletin temel görevinin ekonomik, sosyal ve teknolojik altyapıyı tanzim etmek ve geliştirmek olduğu bir kere daha ortaya konmuştur. Devlet sanayi ve hizmetler sektöründen çekilirken, bu sektörler- deki boşluğun özel sektör tarafından daha verimli ve üretken bir şekilde doldurulması ve özel sektörün canlı ve şevkli olmaya sevk edilmesine olanak tanıyan bir çalışma iklimi yaratmalıdır.

Türkiye, ekonomide kurların, faizlerin ve fiyatların serbestçe teşekkül edebileceği bir ortama, 2000 yılına ulaşmadan kavuşabilmiş olmalıdır. Bütün bu işler yapılrken kamu gelirleri ve bu gelirler içinde vergi gelirlerinin payı artırılmalıdır. Türk ekonomisinde vergi gelirlerinin önumüzdeki 10 yıl içinde yarıya yakın artması halinde, ekonomik durgunluğa yol açmayacak bir vergi düzenlemesi yapmanın mümkün olduğu görülmektedir. Burada önemli olan husus, vergi tabanının yaygınlaştırılması, vergi düzeninin daha adil bir hale getirilmesi, vergi toplamadaki etkinliğin artırılması ve bunlar yapılrken, kurumsallaşmanın teşvik edilmesi keyfiyetidir.

Kongre'de üzerinde mutabakata varılmış olan diğer önemli bir husus da sanayileşmenin bir süredir arzulanın ölçüde canlandırılamadığı ve hatta ihmal edildiği istikametindedir. Bu nedenle, sanayi sektörü önumüzdeki dönemde yeniden gereken canlılığa kavuşturulmalı, mevcut kapasiteler yenilenmeli ve yeni teknolojilerle ilave kapasiteler yaratılmalıdır. Bütün bunları özel sektör gerçekleştirmeli, devlet bu işlerin hiçbir tarafında yer almamalıdır. Devlet gerekli durumlarda, resmi ya da gayri resmi uygun

platformlarda, işveren ve işçi kesimiyle belli bir uzlaşma içerisinde tartışılabiliridir.”

1990'lı yılların başında gerek dünya ekonomisinde yaşanan durgunluk ve Körfez Krizi gibi dış faktörler gerek ekonomideki yüksek enflasyon ortamı kamu açıkları, artan iç ve dış borç stoku gibi sorunlarla Türkiye 1994 yılında ekonomik krize girdi. Bu krizin ardından 5 Nisan Kararları olarak bilinen ekonomik istikrar önlemleri uygulanmaya başlamıştı. Lira diğer para birimlerine karşı yaklaşık yüzde 38 devalüe edildi. Merkez Bankası kur belirleme sisteminde değişiklik yaptı ve yeni uygulamaya göre on büyük bankanın verilerinden kurlar hesaplanmaya başladı. Kamuya personel alımı dondurulurken emeklilik için gerekli olan prim gün sayısı ve Sosyal Sigortalar Kurumu'nun emekli aylığındaki katsayı sisteminin değişmesi için çalışma başlatıldı. Bir yandan da Erdemir, TÜPRAŞ, Petrol Ofisi, PETKİM, HAVAŞ ve Türk Hava Yolları gibi bazı kuruluşlar kısmen ya da tamamen özelleştirildi. Yaşanan kriz ortamı reel sektörü de etkilerken hükümet para arzını artırarak krizin etkilerini azaltmaya çalışsa da birçok firma ya küçülmüş ya da iflas etmişti.

1995 sonrası dönemde Türkiye'nin dış ticaretinde uluslararası hukuk kurallarının bağlayıcılığının arttığı, uygulama ve mevzuat düzenlemelerinin uluslararası ticaret sisteminin getirdiği yükümlülükler dikkate alınarak yapıldığı bir dönemdi ve 1996 yılında Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği oluşturulmuştu. Gümrük Birliği'nden beklentiği şekilde bir ihracat artışı sağlanamamış, bunun yanında koruma oranlarının azalmasına bağlı olarak ithalat sıçrama yapmış ve dış ticaret açığı önemli boyutlara ulaşmıştır. 1997 yılından itibaren Uzakdoğu ülkelerinde önce mali piyasalarda başlayan kriz, zamanla reel sektörü de kapsamış, ardından Rusya'ya da sıçrayan kriz Türkiye ekonomisini ve ihracatını olumsuz etkilemiştir.

1999 yılına gelindiğinde ise kamu finansmanındaki açmazlar, vergi yükünün de artırılması yönünde baskılar oluşturuyordu ve KDV, özel tüketim vergisi türü dolaylı vergileri yükseltilmişti. Ancak siyaset istikrarsızlıklar içinde kamu kesimindeki büyük açıklar ve kamu bankaların bilançolarındaki zararlar göz ardı edilirken bankacılık sektörünün ağır sorunları karşısında IMF'den sağlanan destek yeterli olmadı ve 2001 başlarında ülke yeni bir kriz ile karşı karşıya kaldı. Çok kısa sürede ülkeden büyük bir sermaye çıkıştı oldu ve ekonomi 2001 yılında yüzde 6 oranında küçülmüştü.

Bu dönemin başında İzmir'de olan gelişmelere bakıldığından ise İzmir Ticaret Borsası Başkanı Hasan Güven aslında konuyu özetlemektedir, Ülke ekonomisinin 1980 yılına büyük sorunlarla girdiğini, enflasyon ve işsizliğin arttığını, ticarette yavaşlama, dış ticaret açıklarında büyümeye yaşadığını, enerji sorununun ekonomide tehdit edici boyutlara ulaştığını ifade eden Hasan Güven, 24 Ocak Kararlarını değerlendirdiği bir konuşmasında

Türkiye'de bir devalüasyonun zorunlu olduğunu ileri sürmüştü. Buna gerekçe olarak da tarımsal ürünlerin ihracatında yaşanan güçlükleri göstermişti.

1980'de Türkiye'deki 4 rafinerinden birisi olan Aliağa'nın kapasitedeki payı da dörtte birdi. Rafinerinin makine yağı üreten birimi de devreye girmiştir. 1978'de faaliyete geçen Ege Gübre Sanayii'nin sülfürik asit, fosforik asit, fosfat gibi birimlerinin yapımı 1980'lerin başında devam etmekteydi. Bu kuruluşun Ülkenin gübre üretimi içindeki payı yüzde 30'du. Kimya sanayiinde Türkiye Yağ ve Mamulları (Turyağ) ve TARİŞ gibi büyük işletmeler yanında çok sayıda küçük ve orta ölçekli işletme de temizlik maddesi üretmekteydi. Turyağ, Cumhuriyet'ten önce kurulmuş ve 1930'a kadar Eastern and Overseas Product Ltd olarak faaliyet göstermiştir. Bitkisel yağı üreten şirket 1950'lerde deterjan üretimine de başlamıştı. Ayrıca Yaşar Holding'in DYO ile Bayraklı ve Devilux boyalar fabrikaları da Ülkenin boyalar sanayiinde önemli bir yere sahipti.

Gıda-İçki-Tütün sanayiinin İzmir'de katma değer içinde payı dönemde yüzde 30'lara kadar düşmüştü. Ancak aslında bu özellikle kimya sektöründeki büyümeden kaynaklanmaktadır, ülke genelinde İzmir'in payı yüzde 20'leri bulmuştur. Bu alanda özellikle Tekel'in İzmir Sigara Fabrikası ve Yaprak Tütün İşleme Birimi üretimde egemendi. İçki tarafında kamu işletmeleri raki-şarap üretiminde ve özel işletmeler ise bira üretiminde yoğunlaşmıştır. Bunun dışında un ve unlu maddelerle, yem, süt ve bitkisel yağ üretimi diğer ön planda olan dallardır. Dokuma ve giyim sanayiinde ikisi kamuya ait olmak üzere yaklaşık 100 işletme faaliyet göstermektedir. 1953'te faaliyete geçmiş olan Sümerbank İzmir Basma Sanayii ve 1960'tan beri var olan Bergama Pamuk İpliği ve Dokuma Sanayii kamu kesimindeki işletmelerdir. İzmir Pamuk Mensucat, Şark Halı Kumpanyası, İzmir Yün Mensucat, Kula Mensucat ve Taç Sanayi gibi önemli işletmelerin bir kısmı cumhuriyet öncesinde bir kısmı da cumhuriyetin başlarında faaliyete geçmişlerdi.

Metal Eşya ve Makine Sanayii özellikle 1960'lardan itibaren gelişmeye başlamıştır. 1980'lerin başına gelindiğinde katma değer açısından ülkedeki payı yüzde 5.8'e yükselmiştir. En ağırlıklı alt dallar ise taşıt araçları ve metal eşyayıdır. İzmir'de taşıt araçları üreten en büyük kuruluşlar BMC Otomobil ve Motor Sanayii ile Bisan Bisiklet Sanayii'ydı; her ikisi de 1960'ların ortasında kurulmuştur. Taşıt araçları dalında bir başka önemli kuruluş ise Alaybey Tersanesi'ydı. 1925'te kurulan tesis 1936'da İzmir Liman İşletmeleri Müdürlüğü adını almış ve 1938'de Denizbank'a bağlanmıştır. Televizyon üreten İzmir Elektronik, Alman Körling şirkettinin lisansıyla 1974'te faaliyete başlamıştır. Diğer sektörler içinde Metaş Metalurji yer almaktaydı.

1980 sonrası dönemde tarım gelirlerinde ortaya çıkan olumsuzluklar olarak ürün bedellerinin geç ödenmesi ve desteklemelerin azaltılması dikkat

çekmekteydi. Bu dönemde tarıma üç temel fonksiyon yüklenmişti. Bu fonksiyonlar sanayi sektörüne ucuz hammadde sağlanması, ücretlerin düşük tutulabilmesi amacıyla ucuz gıda olanağı yaratılması, sektörde artan fakirleşmenin kente göçü hızlandırmasıyla ücretler üzerinde baskı yaratılması şeklinde sıralanmaktaydı. Kentte genelde kayıt dışı çalışan göçmenlerin kırsal kesimle bağlantıları kopmamıştı ve hem aynı hem de nakdi yardımalar devam ederken tarım bu süreçte, sosyal sigorta işlevi görmüştü. İzmir ekonomisi bu şartlarda yavaşlamış olmakla birlikte özellikle imalat sanayide artış kaydedilmişti. Bu dönemde istihdamın üçte ikisi büyük işletmelerde yer almaktır birlikte hâlâ tüketim malları grubu öncelikliydi. Gıda sanayi ve dokuma sanayi en büyük paya sahip alanlardı. Onları tarım mamulleri takip etmekteydi. Pamuk, tütün, incir, üzüm, zeytin-zeytinyağı üretimi devam etmekte birlikte domates, fasulye, enginar yanı sıra meyvelerden kiraz, nar, şeftali ve mandalina üretiminde önemli artışlar olmuş, tütünün yanı sıra yine bölgenin tarihi boyunca en önemli ürünlerinden üzümde bir düşüş yaşanmıştır.

1981'de ülke yönetimi tütün ekiminde desteklemelere bir düzen getirmek adına ekim için izin alma zorunluluğu getirmesi, tütün ekim alanının daralmasına yol açmıştır. Bu dönemde üreticilere ürün değerinin yalnızca yüzde 50'sinin peşin, kalanının taksitlerle ödemesi özellikle pamuk üretiminde önemli sıkıntılara yol açmıştır. 1980'lerde İzmir tarımda makineleşme düzeyinde belirli bir noktaya gelmiştir. Türkiye'deki tarımsal araç ve gereç fabrikalarının önemli bölümü Ege Bölgesi'ndeydi. Ekili alanlarında doğal sınırına gelinmiş, hatta kentsel büyümeler sebebiyle alanlarda gerileme bile yaşanmaya başlanmıştır. Ayrıca ekili alanlardaki daralma ve genişlemeler hükümetin taban fiyat politikalarından da çok etkilenmekteydi. Üretim artışı için yeni yöntemlerin geliştirilmesi gerekmektedir. 1982'de uygulanmaya başlanan *İkinci Ürün Projesi* bu yöntemlerden birisiydi ve yaz ile kiş olarak ikiye ayrılan yılda yaz döneminde ikinci ürün olarak çeltik, mısır, soya, yerfıstığı, susam, ayçiçeği, kiş döneminde ise patates, bakla gibi ürünler ekilmektedir. Verimi yüksek tohum kullanımı ve sulu tarım olanaklarının artırılması da üzerinde durulan diğer yöntemlerdi.

1980'lerde İzmir'in tavukçuluktaki payı önemli bir noktadaydı ve 1960'lardan itibaren bölgede modern tavukçuluk çalışmaları yapılmaktaydı. Daha önce de köy tavukçuluğu yaygındı. İzmir'de kentleşmenin artmasıyla birlikte hazır beyaz ete ve yumurtaya olan talebin artması tavukçulukta yeni bir aşamaya geçilmesine sebep olmuştu. Henri Benazus'un girişimi olan Yu-Pi bu dönemde modern tavukçuluğun öncülerleri arasında yer almıştır. Türkiye'de et tavukçuluğu yapılrken henüz yumurta tavukçuluğu için önemli olan ana damızlık çiftliği kurulmamıştı. Çiftliklerde kullanılan ana damızlıklar da Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere Fransa, Hollanda gibi ülkelerden sağlanmaktadır. Yem gibi girdi fiyatlarının yüksekliği bu sektörde önemli bir problem olarak üreticinin karşısındaydı. İzmir'de bunun dışında süt

hayvancılığı da yapılmaktaydı ve bu alan et hayvancılığına göre daha ön plandaydı. Balıkçılık da daha çok küçük teknelerle yapılan kıyı balıkçılığı şeklindeydi.

1982'de toplu çarşı olarak Gıda Çarşısı faaliyete geçerken Kemeraltı'ndaki bazı çarşılarda burada toplanmıştı. Bununla kent içi trafığın azaltılması hedeflenmişti. 1985'ten sonra yatırım sermayesi büyük ölçüde kamunun alt yapı yatırımları olarak kullanılmış, özel sektör yatırımları ise gerilemişti. Yüksek faizler ve yüksek enflasyon da imalatçıları zor durumda bırakmış, bütün bunlar yeni yatırımları engellemiş, teknolojik gelişime ayak uydurulamamıştı. Bu dönemde Kula Mensucat, İzmir Yün, Sezak Halı, İzmir Elektronik, Karaoğlu Madeni Eşya, Yu-Pi Tavukçuluk, Metaş Metalurji gibi ülke çapında isim yapmış büyük şirketlerin de içinde yer aldığı birçok şirket kapanmıştı. Bu dönemde boyunca İzmir'de en hızlı büyüyen sektör hizmet sektörü olurken *Alp Yücel Kaya*'ya göre tarım ve sanayinin kent ekonomisindeki payı 1978'de sırasıyla % 13.3 ve % 34.2 iken, 2001'de % 7.8 ve % 30.5'e kadar düşmüştü. GSYİH içinde tarım ve imalat sanayinin yanında kentteki diğer ağırlıklı ekonomik faaliyet alanı olan ticaret ve mali müesseselerin payları azaldı, buna rağmen devlet hizmeti, konut sahipliği, ulaşırma ve haberleşme ve serbest meslek hizmetlerinin ise payları arttı.

Bir yandan da 1990 yılında Ege Genç İş Adamları Derneği (EGİAD), 1992 yılında Ege Sanayici ve İş Adamları Derneği (ESİAD), İzmir Sanayici ve İş Adamları Derneği (İZSİAD) gibi dernekler kurulmuştu. 1993 yılında çok ortaklı şirket olarak EGS kurulmuştu. İzmir Limanının işletmeciliğine talip olmak üzere kurulan Batı Anadolu Liman işletmeleri ile ELDA İş Birliği, Güç Birliği gibi şirketler de çok ortaklı yapılanmalara öncü örneklerdi. İzmir imalat sanayisi üretimi 1990'lı yılların başından itibaren tekrar bir yükseliş trendi içine girerken OPEL, Philip Morris ve RJ Reynolds gibi büyük yabancı sermaye kuruluşları yatırım yapmıştır. Ege Serbest Bölgesi, 1990 yılında özel sektör kuruluşu olan ESBAŞ A.Ş. tarafından yap-islet-devret modeliyle kurulmuştur. İlk özel sektör serbest bölgesi olan Ege Serbest Bölgesi, İstanbul Endüstri ve Ticaret Borsası'nın ardından ikinci büyük serbest bölgeydi ve yabancı sermaye yatırımları açısından da en büyüğüydü. Bu dönemde Alsancak Limanı'nın yetersiz kaldığı düşünülmektedir ve İzmir Ticaret Odası bu sebeple ikinci bir limanın devreye sokulmasını, Alsancak Limanı'nın serbest liman haline getirilmesini önermiştir. Yine 1992'de Ege Bölgesinde yatırımları artırmak için çalışma yapması amacıyla Ege Ekonomisini Geliştirme Vakfı kurulmuştur.

3.4.2. Krizlerden Sonra Yeni Bir Dönem

1980'lerden itibaren olan politikaların sonuçları 1994 ve 2001'de ağır, 1998-1999'da ise hafif üç krizin ekonomiyi sarsması olmuştu. Bu olanlar

toplumda büyük bir tepkiye yol açacak 2002 yılında yapılan genel seçimlerde mevcut partilerin hepsi meclis dışında kalacaktı.

2001 Bankacılık ve Finans Krizi'nin ülke üzerindeki etkileri çok ağır olmuştu. Yeni bir program hazırlamak ve bu program için uluslararası destek sağlayabilmek için Dünya Bankası'nda üst düzey yönetici olan Kemal Derviş, ekonomiden sorumlu bakan olarak Türkiye'ye davet edildi. Derviş liderliğinde hazırlanan program hem istikrar önlemlerini hem de daha uzun vadeli yapısal değişiklikleri içermekteydi. Bütçe açıklarına odaklanan bu program, yasa değişiklikleri ile hükümetlerin kısa vadeli amaçlarla kamu bankalarını kullanmasını ve Merkez Bankası'nın Hazine'ye kredi açmasını engellemeyi ve Merkez Bankası'nın özerkliğinin artırılmasını hedeflemiştir. Yeni program bankacılık sektöründe de bir yeniden yapılanmayı öngörmektedir. Batık özel bankalar tasfiye edilirken kamu bankalarının borçları uzun vadeli borçlar olarak zamana yayılacaktı.

Özgür Orhangazi'nın çalışmasında da belirttiği üzere bankacılıkta yapılan yeniden yapılandırma, kamu hesaplarının mali disiplini sağlayacak biçimde yeniden belirlenmesi, kamu açıklarının düşürülmesi, paradan altı sıfır atılması ve Avrupa Birliği ile tam üyelik müzakerelerinin başlaması olumsuz beklenileri olumluya çevirerek yatırım ortamını yeniden kurdu. Türkiye'ye tarihi boyunca girmediği kadar doğrudan yabancı sermaye yatırımları girmeye başladı, piyasada ortaya çıkan döviz bolluğu liranın değerlenmesine ve liraya olan güvenin yeniden kurulmasına yol açtı.

2002 sonbaharında seçimlerle iktidara gelen Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) daha önceki uzun vadeli iktisadi programı benimsemiştir⁴³. Devreye sokulan yapısal reformlar, uluslararası finansal sermayenin talep ettiği çerçeveyin oluşturulması yoluyla ülkeye dış sermaye girişlerinin artmasını amaçlıyordu. Bir yandan da 2000'lerin başından itibaren gelişmiş ülkelerde uygulamaya sokulan düşük faiz politikaları küresel düzeyde bir likidite fazlalığına yol açmıştır. Türkiye'nin yaptığı yapısal reformlar küresel sermaye için ülkeyi cazip hale getirmiştir ve sermaye bolluğuyla birlikte yurt外 faiz oranları düştü. Düşen faiz oranları ile buna paralel artan kredi hacmi bireylerin ve şirketlerin borçlanmalarının artması sonuçlandı.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından 5-9 Mayıs 2003'te düzenlenen IV. İzmir İktisat Kongresi'nin tebliğlerin başlıkları Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar, İktisadi Sektörlerde Gelişme Stratejileri, Sosyal Sektörlerde Gelişme Stratejileri, Bölgesel Gelişme Stratejileri, Küreselleşme ve Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkileri, Türkiye-AB İlişkileri, Kamuda İyi Yönetim şeklinde yedi ana grup olarak belirlenmiştir.

⁴³ Metnin kalanında Adalet ve Kalkınma Partisi'nden AKP olarak bahsedilecektir.

Kongrenin kapanış konuşmasını yapan Başbakan Yardımcısı Doç. Dr. Abdüllatif Şener'in tebliğde dikkat çektiği belli başlı noktalar şu şekildeydi:

"Ülkemizin çağdaş medeniyet seviyesini yakalayabilmesi, sürdürülebilir sosyal ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilmesi için bilgi ekonomisi ve bilgi toplumuna geçiş ulusal önceliğimiz olmalıdır. Günümüzde, küresel ekonomik koşullar çerçevesinde uluslararası rekabet yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamında; yenilikçi rekabet önem kazanmakta olup, ülkemizin uluslararası rekabette varlığını sürdürmesi için rekabet avantajını ucuz işgücüne değil, bilgi ve değer yaratmaya yöneltmesi gerekmektedir.

Orta ve uzun vadede sürdürülebilir yüksek büyümeye açısından makroekonomik ve politik istikrar önemlidir. Uluslararası tecrübeler ve uygulamalı çalışmalar; enflasyon, kur, fiyat düzeyi, bütçe açığı gibi makroekonomik değişkenler, kurumsal altyapı, hükümetlerin görevde kalma süresi gibi politik değişkenlerdeki istikrar ile büyümeye arasında pozitif bir ilişkinin varlığına dikkat çekmektedir. Makroekonomik istikrarın sağlanması için, mali disiplinin korunması ve yapısal reformlara devam edilmesi gereklidir. Bu kapsamında, kayıt dışı ekonominin kontrol altına alınması, kamuuda iyi yönetişim ilkelerinin yerleştirilmesi, etkin piyasa işleyışı için hukuki altyapının geliştirilmesi gerekliliği görülmektedir. Mali disiplin sağlanması doğrultusunda, kamu açıkları, özellikle sosyal güvenlik açıkları azaltılmalıdır. Kamu maliyesinde harcamalar ve gelirler büyümeyi destekleyecektir ve gelir eşitsizliğini azaltacak yönde yeniden yapılandırılmalıdır.

Tarım sektörü, hızla gelişen ve değişen ekonomik ve sosyal yaşam içerisinde ülke ekonomisine yapmış olduğu katkı, barındırdığı istihdam, insan gidası olarak değerlendirilen bitkisel ve hayvansal ürün üretimi ve tarımsal nüfusun yoğunluğu bakımından stratejik önemini sürdürmektedir. Tarımsal üretimde verimliliğin artırılması ve rekabet edebilirliğin sağlanması yönünde sürdürülebilir bir tarım politikasının oluşturulması ekonomik büyümeye açısından önemlidir.

Özellikle ihracata yönelik sektörlerde yüksek teknolojili ve büyük ölçekli üretim yapabilme kapasitesine sahip olan yabancı sermayeli firmalar ekonominin rekabet gücünün artırılması açısından önemlidir. Yatırımları ve büyümeyi artırmak için sanayi üzerindeki aşırı vergi ve prim yükü hafifletilmelidir. Türkiye kitlesel standart üretim alanlarında üretim merkezi ve buna bağlı olarak bölgesinde bir ticaret üssü olmalıdır. Üretim, istihdam ve ihracat yaratma yönünden büyük önem taşıyan KOBİ'lerin finansman, kurumsallaşma, eğitim, danışmanlık ve teknoloji konularındaki sorunlarını giderecek tedbirler alınmalıdır"

Bu tip hedefler olduğunun ifade edildiği bu dönemde öncelikli olan bir gündem de Avrupa Birliği (AB) adayılığı olmuştu. 1999 yılında başlatılan

siyasi reformlar ve açılımlarla birlikte AB ilk kez Türkiye'nin üyelik adayı olarak kabul edilmesini gündeme getirmiştir. Kamuoyunda da bu üyeliğin gelir ve refah seviyesi anlamında çok olumlu katkıları olacağı yönünde bir bekenti oluşmuştur. AB üyeliği için adaylık 2005 yılında resmen kabul edildi. Bu dönemde kamu kesimi bütçelerinin ve kamu borcunun denetim altına alınmasına büyük önem verilirken benzine ve tüketim mallarına uygulanan vergiler ve özelleştirmeden sağlanan gelirler bu konulara destek olmaktadır. Kamu tarafında sağlanan istikrarla birlikte enflasyon da kontrol altına alınabilmiştir. İlk dönemde ihracatta bir artış yaşanmakla birlikte uzun vadeli bir sanayileşme planlaması olduğu söylenemezdi. 2005 yılından itibaren sıcak para girişisiyle birlikte lira değer kazanmış ve bu da yerli üretimin rekabet gücünü azaltmıştır. Liranın değerlenmesi ihracat edilen pek çok malda girdilerin ithalatını artırmış yerli firmalar üretimlerini yurtdışına kaydirmaya başlamıştır. 2008 Küresel Krizi geldiğinde Türkiye'de bankacılık sektörünün güçlü kalabilmesi ve daha önce kamu borçluluk oranlarının düşürülmüş olması sayesinde krizin etkisi sınırlı oldu; ancak yine de hem ihracatta hem de yatırımlar ve tüketimde büyük düşüşler yaşandı.

Özgür Orhangazi'ye göre ilerleyen yıllarda özel kesimde tasarruf oranının daha da düşmesi karşısında ekonomi politikaları yetersiz kalınca ekonomide ürettiği fazlasını tüketen, yatırım yapmak için sürekli dışarıdan borç alan yapının yeni bir modeline dönülmüştür. Dış kaynak bulan bu sefer kamu değil, özel sektörde ve AKP döneminde kamu kesimin borçluluk oranı düşerken özel sektörün borçluluk oranı yükselmiştir. Borç sadece artmakla kalmamış, kompozisyonu da değişmiştir. 2017 sonunda toplam dış borcun yaklaşık 136 milyar doları kamuya, 320 milyar doları da özel sektörde aitti. Özel sektör borcunun da yaklaşık yarısı bankacılık sektörüne diğer yarısı da reel sektörde aitti. Bu da bu dönemde hükümetin kısa dönemli büyümeyi uzun dönemli istikrara tercih ettiğini göstermektedir.

2008 Küresel Krizi sonrasında dolayısız yabancı yatırımlar azalırken dünyada artan likidite ve düşen faizler sayesinde ülkenin dış açıklarının finansmanı sıcak para sayesinde mümkün olmuştur. Bankacılık sektörü uluslararası piyasadan çok yüksek miktarlarda kredi temin etmekte bu kredilerin bir kısmı özel sektörde aktarılırken bir kısmı da tüketimin finansmanına kullanılmaktaydı. Büyük kentler başta olmak üzere bütün ülkede hızla artan alışveriş merkezleri ve konut inşaatları söz konusuydu. 1980'lerdeki ilk genişlemeden sonra 2000'li yıllar da inşaat sektörünün hızla genişlediği bir dönemdi. Konut kredisi olanaklarıyla birlikte konutlara olan talep artışı inşaat sektörünün çok büyümemesini tetiklemiştir. 2004'te yapılan yasal düzenleme ile kentsel dönüşümde kamulaştırma ve imar planı yapma gibi özel yetkiler verilen Toplu Konut İdaresi (TOKİ), daha sonraki bir düzenlemeyeyle de Hazine arazilerini bedelsiz kullanma hakkını elde ederken daha sonra kamu arsalarını yöneten Arsa Ofisi de TOKİ'ye bağlanmıştır. İnşaat hem ekonomik büyümeyi hem de istihdamı sağlarken sektörde girdi sağlayan pek çok yan sektörün de hareketlenmesine katkı sağlamaktadır.

Bu sebeplerle 2008 Küresel Krizi sonrasında yaşanan ekonomik küçülmeyle birlikte hem kentsel dönüşüm projelerine hem de büyük altyapı projelerine hız verildi.

Bu dönemde kamu altyapı yatırımlarının belirli bir anlaşma çerçevesinde çeşitli yatırımcı konsorsiyumlarına yaptırıldığı Kamu-Özel İş Birliği (KÖİ) projeleri başlamıştı. Bu konsorsiyumların inşaat sırasında ihtiyaç duydukları kredileri alabilmesi için Hazine, bankalara garantör olmakta veya borç üstlenme taahhüdü vermektedi. Yatırım hizmete girdiğinde üretilen hizmetlerin belirli bir süre için belirli bir fiyattan satın alınması garanti edilmektedir. Bu modelin, garanti ödemeler, kredi riskinin Hazine'de olması ve bu kredilerin çoğunlukla döviz kredisi olması gibi önemli riskleri mevcuttu. Aslında bu uygulama Osmanlı'nın iltizam sisteminin bir nevi yeni bir versiyonuydu.

Sanayinin ihracat içindeki payı azalırken sanayinin yerine hizmet sektörü daha ön plana çıkmıştı. Gümrük Birliği sonrasında imalat sanayinde kar payları oldukça etkilenmişti. Tarımda ise uluslararası tarım ve gıda şirketlerine serbestlik tanınırken tarımla ilgili birçok kamu kuruluşu özelleştirilmişti. Tarım satış kooperatifleri tarafından yapılan destekleme alımları 1994 krizinden sonra bitmiş ve artık devlet adına değil kendi adlarına alım yapmaktadır. Bunun finansmanını da Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan (DFİF) aldığı kredilerle karşılamaktadır. Merkez Bankası bünyesinde kurulmuş olan bu fonun kurulmasındaki temel amaç, dış ticaretin ekonomik koşullara uygun olarak yürütülmesini sağlamaktır. İzmir ve hinterlandının dört önemli ürünü olan pamuk, üzüm, incir ve zeytini ayrı ayrı ürün birliklerinde barındıran TARİŞ, tarım politikalarındaki bu dönüşümden çok ciddi seviyede etkilenirken bir yandan ağır borç batağı içinde kalmıştı, diğer yandan da küçük üretici ortaklarını tüccar karşısında koruyamamaktaydı. Destekleme alımlarının azalmasıyla birlikte rekabet edemeyen çiftçiler yerlerini büyük şirketlere bırakmaktadır. Bunların sonucunda ülke tarım konusunda ithalatçı bir noktaya gelmiştir.

İzmir'de de yüzyıllar boyunca aynı giden tarımsal ürün çeşitleri değiştirmektedir. Aynı dönemde çekirdeksiz kuru üzüm ile başlayan organik tarımda yıllar içinde önemli bir mesafe kaydedilmiştir. 2010'lara gelindiğinde İzmir'de Türkiye'nin toplam organik tarım alanlarının yüzde 20'sinde 100'den fazla farklı organik ürün üretilmektedir ve ön plana çıkan ürünler incir, zeytin, mısır, domates, enginar, pamuk ve buğdaydır. Bütün bunların sonucunda Alp Yücel Kaya'ya göre 1997-2008 arasında İzmir'deki tütün tarlaları yüzde 75, pamuk tarlaları % 69, çekirdeksiz üzüm bağıları % 65 oranında küçüldü, incir ağaçları sayısı da sabit kaldı. Böylesine bir ortamda tarımsal istihdam da dörtte bir oranında daraldı, 2000'de nüfusun % 28.5'i tarımda istihdam edilirken 2008'de bu rakam % 7.5 oldu. Hayvancılık ise büyükbaş hayvancılıkta ve süt üretiminde dönemde gelişme olurken küçükbaş

hayvancılık ise gerilemişti; ancak İzmir zaten bu alanda ülkede çok büyük ağırlığa sahip değildi.

İzmir imalat sanayisinde büyük ölçekli yatırımlar genelde kamu tarafından gerçekleştiriliyorken, özel işletmeler genelde düşük-orta teknoloji kullanmaktadır. İzmir imalat sanayii geleneksel sektörleri olan tekstil ve dokuma-hazır giyim sektörlerinin payı bu dönemde düşmüştür. Kula Mensucat Fabrikası 2005'te, İzmir Pamuk Mensucat Fabrikası 2006'da kapanırken el değiştiren ve özelleştirilen şirketler de 2000'li yıllara damgasını vurmuştu. Devletin piyasaları özel sektörle bırakıldığı bir dönemde Tekel, Etibank ve Aliağa PETKİM gibi bölge ekonomisinde etkili olan, istihdam yaratatan devlet kuruluşları ise özelleştirildiler.

Yine *Alp Yücel Kaya*'ya göre 2000'den 2010'lara gelindiğinde tarımın ihracatındaki payı yüzde 45'lere yüzde 30'lara düşmüştü; aynı dönemde sanayinin payı ise yüzde 50'lere yüzde 65'e çıkmıştı. Madencilik ise payını yüzde 1.5'ten yüzde 4'e çıkartmıştı. 2010 yılına gelindiğinde İzmir, ihracat sıralamasında yaklaşık yüzde 6 pay ile İstanbul, Bursa ve Kocaeli'nden sonra ülkede ilk kez dördüncü sıraya gerilemişti ve İstanbul'un neredeyse yaklaşık sekizde biri kadar ihracat yapabilmekteydi. İzmir imalat sanayinin Türkiye ihracatı içindeki payı 1992'de yüzde 12'iken 1990'ların sonunda bu oran yüzde 10'un altına düşmüş ve 2002'de yüzde 7.7 olarak gerçekleşmiştir. 1960'lı yıllarda Türkiye dış ticaretinin yaklaşık yarısı İzmir gümrüklerinden yapılmırken bu oran 1970'lerin başında yüzde 30'lardaydı. Çok değil 1990'ların ikinci yarısında İstanbul'un ardından ikinci sırada olan kent hem Osmanlı zamanında hem Türkiye zamanında en önemli ihracat merkeziydi. Bir başka önemli problem de 2010 yılına gelindiğinde İzmir'de ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 77 olarak gerçekleşmesiydi.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre 2010 yılına gelindiğinde İzmir ili sanayi sektörünün ülke genelinin yüzde 6.3'ü kadar gayrisafi katma değer yarattığı görülmektedir. Aynı tarihte sanayi sektörü gayri safi katma değerinin İzmir ili toplamı içindeki payı ise yüzde 25olarak gerçekleşmiştir. İzmir'de bütün sanayi kollarının olmayışı ve teşvik eksikliği bu dönemde önemli bir sıkıntı olarak görülmektedir. Bu dönemde sanayide ön plana çıkan sektörler metal ürünleri imalatı, mobilya, giyim eşyaları, gıda, deri ve ilgili sektörleridir. İzmir'in dış ticaret hacmi 2010'larda 2000'lere göre artmakla birlikte ülke genelinde gerçekleşen rakamlardan aldığı pay yüzde 5.8'den yüzde 4.9'a gerilemiştir.

2010'lara gelindiğinde organize sanayi bölgelerinin yanı sıra İzmir'de 2 tane de serbest bölge bulunmaktadır. İzmir de faaliyyette olan bir adet teknoloji geliştirme bölgesi bulunurken sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir enerji ve bilişim konularında yoğunlaşması planlanmıştır. İhracatta en önemli payın imalat sanayi olduğu ikinci sırada ise tarım ve ormancılığın yer aldığı

görelmekteydi. İhraç edilen mallar teknoloji seviyelerine göre incelendiğinde ise düşük teknolojili malların ihracattaki payı 2002'de yüzde 61 iken 2012'de bu oran yüzde 37.8'e gerilemiştir. Orta ileri teknoloji ve orta düşük teknoloji malların payıysa aynı dönemlerde sırasıyla yüzde 20.2'den yüzde 33.2'ye ve yüzde 18'den yüzde 27.8'e yükselmiştir. İthalatta ise büyük değişiklik yaşanmamış, orta ileri teknoloji malların toplam içindeki payı yaklaşık yüzde 50 olarak kalmıştır. Düşük teknoloji malların payı ise yüzde 26.6'dan yüzde 18.4'e gerilemiştir. Bu rakamlar dış ticarette teknoloji ağırlıklı bir dönüşüm yaşandığını göstermektedir. İzmir Limanı yanı sıra Çeşme, Aliağa ve Dikili Limanları da ilde aktif limanlar olarak faaliyet gösterirken İzmir ve Çeşme'den yolcu taşımacılığı da yapılmaktadır.

İzmir, 2001 Krizi sonrasında ekonomik gelişimler sonucunda göreli olarak Türkiye ekonomisinin büyümesinden daha az pay almıştır. Tarım sektörü karlı bir ekonomik faaliyet olmaktan çıkararak daralmış, tarımsal ürünlerin ham madde olarak kullanıldığı ihracatçı sanayi kuruluşları iflas etmiştir. Giderek büyuyen finans piyasalarına rağmen kent 19. yüzyıldaki finans kenti havasını kaybetmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki dış ticaret eğilimlerinden farklı olarak sürekli dış ticaret fazlası veren kent, 2000'lü yıllarda dış ticaret açığı vermeye başlamıştır. Tarım sektöründe istihdamdan kopan nüfus ve diğer göçlerle kentin ekonomik yapısı daha da bozulmuştur.

Bu dönemde kent merkezinde özellikle Güzelbahçe tarafına doğru bir genişleme görüldürken bu bölgede önemli bir nüfus artışı olmuştur. Yakın ilçeler arasında kuzeyde Aliağa'da ve güneyde Torbalı'da kentin mevcut sanayisine eklenen yeni sanayi bölgelerinin gelişimine bağlı olarak bir nüfus artışı yaşandığı görülmüştür. Bayındır, Beydağ, Kiraz ve Kınık gibi birçok ilçe göç verip toplam nüfusları azalırken Bergama, Tire, Ödemiş gibi eskiden beri tarımın ağırlıkta olduğu ilçelerde de önemli kırsal nüfus kayipları yaşanmıştır.

Buna ilave olarak İzmir için önemli bir sektör olan turizm günümüzde dünyada en büyük sektörler arasında yer almaktadır ve özellikle 20. yüzyıldan itibaren hızla gelişmiştir. *İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA)* raporlarına göre Dünya Turizm Örgütü (DTÖ / UNWTO) 2030'a kadar ülkeler arası seyahat eden turist sayısına her yıl 43 milyon daha fazla turistin eklenmesini ve 2030 yılında seyahat eden toplam turist sayısının 1.8 milyar kişiye ulaşmasını beklemektedir. Türkiye dünyada turist ağırlayan ülkeler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Türk turizm sektörü, Kongre turizminden spor turizmine, inanç turizminden kültür turizmine ve sağlık turizmine birçok alanda yer almaya başlamıştır. Turizm gelirlerinin ülkenin ihracatına oranı 1960'larda tek haneli rakamlardayken 1990'lardan itibaren yüzde 25-30'lara kadar yükselmiş ve son dönemlerde yüzde 20'lere civarında bir noktada konumlanmıştır.

İzmir şifalı kaplıcaları, ünlü hamamları ve tüm diğer doğal, kültürel ve sanatsal çekicilikleriyle antik dönemden bu yana pek çok kişi için çekici olmuştur. Sağlık ve termal turizm alanındaki potansiyeli yanı sıra deniz ticaretinde de büyük bir yoğunluk yaşanmıştır. Osmanlı döneminde Avrupalı birçok kişinin ilgisini çeken kent, 17. yüzyıldan itibaren pek çok ünlü gezginin konuk etmiştir. Izmir kent merkezi ve ilçeleri günümüz turizminde çok önemli bir yeri olan Ephesos, Pergamon, Erythrai, Klazomenai, Teos, Lebedos, Claros, Larissa, Phokaia, Agora ve Meryem Ana gibi birçok tarihi ve arkeolojik bölgeye ev sahipliği yapmaktadır. Kültür ve inanç turizminin yanı sıra tarihte de önemli bir yeri olan termal kaplıcaları ve Çeşme, Dikili, Foça, Seferihisar ve Urla gibi ilçelerinde deniz turizmi de önemli bir yere sahiptir. Son yıllarda kongre ve daha önceden beridir de fuar turizmi kent için önemli bir yere sahiptir.

3.4.3. Tarım

1980 yılından önce devlet tarım sektörünü yönetirken üreticiye tarımsal girdi sağlamayı, tarımsal kredi açmayı, tarımsal ürün alımlarında bulunmayı hedeflemiştir. Tohumlu gübre, yem, tarımsal ilaç, traktör, tarımsal makine, tarımsal kredi gibi tarımsal destekler kamu kuruluşları tarafından üretilmiş ve bu kuruluşlar tarafından dağıtılmıştır. Tarımsal ürünlere ilişkin fiyat ve destekleme politikasının yanı sıra devlet sektörün sanayi boyutıyla da ilgilenmiştir. Türkiye'de 1980'den sonra tarım sektörünün yönetimi, uluslararası sermaye ve uluslararası kurumların talepleri doğrultusunda değişmiştir. Türkiye'nin Dünya Bankası'ndan aldığı koşullu yapısal uymaproje kredileri, IMF'yle imzaladığı stand-by anlaşmaları ve Avrupa Gümrük Birliği-Avrupa Birliği ile yapılan anlaşmalar politikalarda belirleyici olmuştu. Temel tarımsal girdilerin sağlanması ve dağıtılmasında kamu sektörünün tekel konumuna son verilmiş; kamu yönetimi tarım sektöründe fiyat ve destekleme alımı işlevini büyük ölçüde terk etmiş; tarımsal sanayi tümüyle özel sektör'e transfer edilirken tarımsal krediler destekleme niteliğini kaybetmiştir. Tarım ürünleriley ilgili, önemli kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT) özelleştirilirken özel sektör-köylü doğrudan ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır.

Dünya Bankası'nın, 1980-2000 döneminde, Dünyanın genelinde olduğu gibi Türkiye'ye de verdiği krediler, tarım sektöründe gübre, tohum, ilaç, makine gibi girdilerde devlet tekelinin kırılması ve KİT'lerin özel sektör'e transferi sürecini başlatan temel dinamik olmuştur. Öte yandan ülke tarım ürünü fiyatlarının, Dünya fiyatları tarafından belirleneceği küresel serbest piyasa sistemine geçilmesi amacıyla, Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması ve Avrupa Gümrük Birliği, tarıma yönelik desteklemenin sıfırlanmasını talep etmiştir. Türkiye'nin 2001 yılı Kasım ayında, Avrupa Birliği Komisyonu'na sunduğu, İlk Katılım Öncesi Ekonomik Program'da, tarımsal KİT'lerin her türlü bütçe desteğinden yoksun bırakıldığı, Türkiye Ziraat Donatım Kurumu'nun Özelleştirme İdaresi'nce tasfiye edileceği, Tarım Satış

Kooperatifleri ve Birlikleri'nin özelleştirileceği ve kapatılacağı belirtilmişti. 2000'lerin başlarından itibaren, Türkiye'de tarım üreticileri zor günler yaşamaya başlarken maliyetler ve girdi fiyatları yükselmiş, üretici ürününü yok pahasına satmak zorunda kalmıştı.

Tarım Sektöründe Yaşanan Değişiklikler

Tarım sektöründe 1980 sonrasında yaşanan değişiklıklere bakıldığından ilk önce destekleme alımlarının sona ermesi göze çarpmaktaydı. 1960 yılında destekleme alımı kapsamında buğday, arpa, çavdar, tütün, çay ve şekerpancarı vardı. 1970'lerde bu ürünlerde soya, ayçiçeği, antepfıstığı, kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm, çekirdekli kuru üzüm, yulaf, fındık, zeytin, haşhaş, gül çiçeği, yerfıstığı, pamuk, kolza, zeytinyağı, tiftik, yapacı, yaş İpek kozası eklenmişti. Bu ürünlerin önemli bir kısmı Ege Bölgesi'nde üretilmekteydi. 1980 sonrasında destekleme alımı kapsamındaki ürün sayısı azaltılmaya başlanmış ve 1990 yılında 10'a düşmüştü. Bu dönemde buğday, arpa, çavdar, mısır, çeltik, yulaf, tütün, şeker pancarı, haşhaş ve nohut desteklenmekteydi.

Nuray Ertürk Keskin ve Cuma Yıldırım'a göre yoksul köylü bu dönemde kalan desteklerden de yararlanamamış, aksine zarar görmüştü. 1999 yılında yapılan bir araştırmaya göre, tarımsal işletmelerin %24'ünü oluşturan 0-20 dönem arası toprak sahibi en yoksul çiftçiler tüm toprakların sadece % 4'ünü elinde bulunduruyordu. Bu kesimin buğday destekleme alımlarından yararlanma oranı, % 1,8 gelir kaybı şeklindeydi. 50 dekarın üzerinde toprak sahibi kesim, tüm işletmelerin %42'sini oluşturuyordu ve tüm toprakların % 80'nine sahipti. Bu kesim, buğday destekleme alımlarından % 93 yararlanmıştı.

Devlet daha önce üreticiye gübre, tohum, su ve tarımsal mücadele ilaçlarının yanı sıra, uygun koşullarda tarımsal kredi sağlıyordu. İstikrar programları çerçevesinde, tüm destekler kaldırılmıştı. Bir diğer önemli değişiklik ise bazı alanlarda devlet tekelinin kaldırılıp özel sektör'e açılmasıydı. 1980 yılında, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin hububat ihracatı tekeli kaldırılmıştı. 1982 yılında yabancı ortaklı tohumluk sanayi kurulmasına ilişkin kararla özel sektörün bu alana girmesi mümkün kılınmış, 1983 yılında özel tohum şirketlerine ürettikleri tohumluğun fiyatlarını saptama serbestliği tanınmıştı. 1984 yılında tohum ithalatı serbest bırakılırken, 1985 yılında ürün çeşidi bakımından genişlemeye gidilmişti. Neredeyse her yıl yeni kararlarla uluslararası sermayenin gücü artmaktadır. Ziraat Bankası, bu yatırım ve işletmeler için kredi açmaya yetkili kılınırken ithal tohum için büyük ölçüde sübvansiyon verilmiş, ithalat bedelinin %40'ına varan oranlarda geri ödemeler yapılmıştı. 1988 yılında gübre ticareti serbest bırakılmıştı. Çiftçiye verilen gübre desteği, özel sektörden alınan gübreleri de kapsayacak

birimde genişletilerek, sermaye kesimine yüksek bir kârlılık olanağı sunulmuştu.

Belediyelerin Tarım ve Hayvancılığı Desteklemesi

Türkiye 1980'lerde büyükşehir belediyesi kavramı ile tanışmıştı. Dönem içinde birçok değişiklik yapılan büyükşehir uygulamasında en son 2012 tarihli, '6360 Sayılı Yasa' ile büyükşehir yönetim modeli, il sınırlarını kapsayacak şekilde değiştirilmiş ve on üç yeni büyükşehir kurulmuştu. Büyükşehir sınırlarının il sınırlarına genişletilmesiyle birlikte, metropol kentlerde kırsal alanlar da kentsel yönetim modeli içine alınmıştı. Bu yeni düzenlemeyle birlikte büyükşehir ve ilçe belediyelerinin tarım ve hayvancılığı desteklemek amacıyla her türlü faaliyet ve hizmette bulunabilmesi beklenmekteydi. Büyükşehir belediyeleri, bir yandan il genelinde su, kanalizasyon, yol-meydan yapımı gibi temel altyapımı yatırımları ve işletilmesinde, öte yandan imar görevlerinin tek elde toplanmasıyla kentsel ve kırsal toprağı yönetme içinde tek yetkili kurum haline gelmişti. Bu yeni dönemde kent ve kır arasında idari anlamda bir fark kalmamıştı. Bu değişikliklerle birlikte, büyükşehir belediyesi olan illerde kırsal alanlara hizmet gösterme görevi, büyükşehir belediyelerine aktarılmıştı.

İzmir Büyükşehir Belediyesi ise yerelde kalkınma yoluyla köyden kente göçün önlenmesi ve kırsal kesimin ekonomik anlamda kendine yeter hale gelmesi hedefi doğrultusunda, 2007 yılından bu yana kırsal kesim ve tarım sektörü için politikalar hayata geçirmiştir. Bunun için belediye bünyesinde Tarım, Park ve Bahçeler Daire Başkanlığı kurulmuştur. Bu modelle yerel üretim artırılırken kentte yaşayan nüfus için de sağlıklı ve güvenilir gıda ulaşmanın bir aracı haline gelmiştir. Küçük üreticilerin, kooperatifler halinde örgütlenmelerini desteklenirken kentin ihtiyacı olduğu tarımsal ürünler, bu kooperatiflerden sağlanmaktadır.

2014-2016 arasında İzmir Büyükşehir Belediyesi ve İzmir'deki üniversiteler iş birliğiyle üç adet Kalkınma Stratejisi hazırlanmıştır. Bunlar sırasıyla Yarımada Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi, Gediz-Bakırçay Havzası Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi ve Küçük Menderes Havzası Sürdürülebilir Kalkınma ve Yaşam Stratejisi'dir. Böylelikle 9 ilçeyi (Balçova, Çeşme, Güzelbahçe, Karaburun, Menderes, Narlidere, Seferihisar, Selçuk, Urla) kapsayan Yarımada, 7 ilçe (Aliağa, Bergama, Dikili, Foça, Kemalpaşa, Kınık, Menemen) ile Çığlı ilçesinin Gediz Deltası Sulak Alanı'ndan oluşan bölümünü kapsayan Gediz-Bakırçay Havzası ve 8 ilçeyi kapsayan (Bayındır, Beydağ, Kiraz, Menderes, Selçuk, Ödemiş, Tire, Torbalı) Küçük Menderes Havzası'nın sürdürülebilir kalkınmasını sağlayacak temel stratejilerin belirlenmesi çalışmaları tamamlanmıştır. Böylece kırsalda sürdürülebilir kalkınmanın hangi ana tema, eksen (amaç), hedef ve faaliyetler (projeler)

boyutunda hangi kurum, kuruluş ve işletmeler tarafından hangi sürelerde (kısa, orta, uzun) gerçekleştirileceği belirlenmesi hedeflenmiştir.

İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin tarım ve kırsal kalkınmaya yönelik faaliyetleri, 2014 yılında kurulan Tarımsal Hizmetler Dairesi tarafından kendi tanımlarına göre; İzmir'in kırsal alanlarında sağlıklı, çevreye dost, sürdürülebilir tarımsal üretimin yaygınlaştırılması ve kırsal kalkınmanın artırılması için mevcut üretim sistemlerinin iyileştirilmesi, yeni ürün ve üretim sistemlerinin yaygınlaştırılması, tarımda istihdam alanları yaratarak kırsal alanda yaşayan genç nüfusun artırılması, mevcut üretici kooperatiflerinin desteklenmesi / aktifleştirilmesi, bu bölgelerde üretilen güvenli/sağlıklı ürünlerin başta İzmir halkı olmak üzere tüketiciye ulaştırılması hedeflenerek yürütülmektedir.

İzmir ve hinterlandı arasında gerçekleşen iç ticaret ve yine İzmir ve yurt dışı arasında gerçekleşen dış ticarette tarih boyunca tarım çok önemli bir yer tutmuştur. Tarım sektöründe de devletin destekleme alımları ve krediler son derece önemli bir yere sahiptir.

Bölüm Kaynakçası

Akguç, Öztin. 2007. "Türkiye'de Yabancı Bankalar", MUFAD Journal Sayı 36, Ekim 2007

Bilsel, Cana. 2009. "İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Planlaması", İzmir: Ege Mimarlık Dergisi

Boratav, Korkut. 2016. "Türkiye İktisat Tarihi", Ankara: İmge Kitabevi

Çolak, Filiz. 2005 "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İzmir Şehrinde Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları

Durgun, Bülent. 2006. "Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923-1938", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Erkan, Hüsnü ve Dilek Aykut Seymen (Koor.). 2015. "İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1" İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları

Frangakis-Syrett, Elena. 2008. "Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanının Gelişimi: Smyrna (1700-1914)", M-C. Smyrnalis (derl.), İzmir 1830-1930, Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar, İletişim yayınıları, İstanbul, s. 33-42.

Gürsoy, Melih. 1993. "Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz", İstanbul : MG Yayıncılık.

İnan, Afet. 1989. "İzmir İktisat Kongresi", Ankara: Atarük Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları

İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA). 2015. "İzmir Bölge Planı 2014-2023". http://www.izka.org.tr/docs/strateji-analiz/01_bolgeplani.pdf. Erişim tarihi: 17.07.2020

Kaya, Alp Yücel. 2010. "19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir, Değişen İzmir'i Anlamak", Derleme: Deniz Yıldırım, Evren Haspolat, Ankara: Phoenix Yayınevi

Kepenek, Yakup. 2016. "Türkiye Ekonomisi", İstanbul: Remzi Kitabevi

Kerimoğlu, Hasan Tamer. 2013. "İzmir'de Ticari İşletmeler", İzmir: İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih Cildi

Orhangazi, Özgür. 2020. “*Türkiye Ekonomisinin Yapısı*”, Ankara: İmge Yayınevi

Ökçün, A. Gündüz. 1997. “*Türkiye İktisat Kongresi 1923-Haberler Belgeler, Yorumlar*”, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu

Pamuk, Şevket. 2017. “*Osmalı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*”, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayıncıları

Pamuk, Şevket. 2017. “*Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*”, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayıncıları

Pırnar, İge, Çağrı Bulut, Ferika Özer Sarı ve Duygu Seçkin Halaç. 2013. “*İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) İzmir Turizm Mevcut Durum Raporu*”, http://www.izka.org.tr/docs/strateji-analiz/11_izmir_turizm_mevcut_durum_raporu.pdf. Erişim tarihi: 17.07.2020

Toprak, Zafer. 2010. “*Osmalı'dan Cumhuriyet'e Bankacılık Sektörü*”, Geçmişten Geleceği Türk Bankacılık Sektörü, Ankara; Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2010, s. 35-44.

Üruk, Yaşar. 2015. “*Adım Adım İzmir ve Çevresi*”, İzmir: Yakın Kitabevi

Yurt Ansiklopedisi. 1983. “*Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını 6 Cilt*”, İstanbul, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri”, İstanbul: Anadolu Yayıncılık

Bölüm 4

Tarihin İçinde Finansal Sistem

Bölüm Girişi

Bu bölümde İlk Çağlar'dan itibaren kenti doğrudan etkileyen finansal sistemlere değinilmiştir.

Birinci kısımda ilk toplumlardan itibaren devlet otoritesinin ortaya çıkıştı ve bu dönemden sonra kral, ruhban ve tüccar sınıfıyla arasında mesafe koyarken iktidarın toplumla bağının vergi almak, asker toplamak, tam itaat beklemek gibi temel unsurlar üzerine oturtulması konularına değinilmiştir. İyonların diğer toplum yapılanmalarından farklılıklarını değerlendirdikten sonra bölge coğrafyasında ve İzmir'de çok uzun bir süre etkili olan Romalılarda toplum yapılanması ve buna bağlı olarak vergilendirme sisteminin detayları incelenmiştir. Yine bölge coğrafyasında ve İzmir'de çok uzun bir süre etkili olan Osmanlılarda halkın, hükümetin otoritesini temsil edenler ve tebaa olarak ikiye ayrılması üzerine toplumun yapılanması ve buna bağlı olarak vergi çeşitleri ve bu vergilerin toplanma yöntemlerine değinilmiştir.

İkinci kısımda finansal araçlara değinilirken sikkelerin tarihsel gelişimiyle başlayan kısım, İzmir ekonomisinde önemli bir yere sahip olan kambiyo senetleri ve acyo uygulaması başta olmak üzere finansal döngü incelenmiştir. Devletlerin mali sisteminde, ticarette ve günlük hayatı son derece önemli bir yere sahip olan sikkelerin ilk ortaya çıkışından itibaren özellikle bölge coğrafyasındaki gelişimine odaklanıldıktan sonra alternatif finansal ürün olan ve ticaretin ihtiyacı olarak ortaya çıkan kambiyo senetlerinden bahsedilmiştir. Bu ürünlerle beraber özellikle ticaretin yükselmesiyle birlikte İzmir'in finansal döngüsüne değinilirken yine bu döngü içinde önemli bir yere sahip olan acyo (agio) kullanım şekilleri detaylandırılmıştır.

Üçüncü kısımda finansal kurumların ortaya çıkıştı, Osmanlı'da klasik ve modern finansal sistemler, sigortacılığın sahneye çıkıştı gözden geçirilmiştir. İlk çağlardan itibaren finansın nasıl işlediğine değinilirken takibinde modern dönem öncesinde Osmanlı'da klasik finans yöntemlerine bakılmıştır. Finansın merkezinde yer alan sarraflık mesleğinin gelişimi ve mali sistemdeki yeri de bir başka önemli konu olarak ele alınmıştır. Osmanlı'da modern bankacılığa geçiş ve Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kuruluş sürecine de bakıldıktan sonra finansın bir başka önemli enstrümanı olan sigortacılığın tarihçesine ve Osmanlı'da sigortacılığın başlangıcına değinilmiştir.

Dördüncü kısımda modern dönemde hem Türkiye'de hem de Batı Anadolu merkezinde İzmir'de bankacılık sektöründe olan gelişmelere değinilmiştir. Modern bankacılığın yoğun bir şekilde faal hale geldiği 19. yüzyılın ikinci yarısından ülkenin geneli ve asıl olarak Batı Anadolu (Ege Bölgesi), özelde de İzmir'de bankacılık sektörünün gelişimine bakılırken daha önceki bölgelere göre hareket edilmiş, beşinci kısımda ise finansla ilgili olan bu bütün bölüm İzmir perspektifinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

4.1. Devletlerde Mali Yapılanma

4.1.1. Devlet Yapılanmasının ve Maliyenin Ortaya Çıkışı

Tarih boyunca bütün devletler için tarımsal üretimin bir bölümünün yanı tarımsal artığın üreticilerden nasıl alınacağı konusu önemli olmuştu. Kapitalizm öncesi toplumlarda para kullanımının çok sınırlı kalması nedeniyle, toprak kirası veya vergi biçiminde yani nakit olarak tarımsal üreticilerden artığın toplanması çok zordu. Bu artığın ürün olarak toplanması, pazara taşınarak paraya çevrilmesi ve sonra da maaş olarak askerlere dağıtılması da aynı derecede güçdü. İşte bu koşullarda her devlet bu meseleye bir çözüm getirmeye çalışmıştı. İzmir'i tarihi boyunca ilgilendiren birçok vergi sistemi olmakla birlikte, içinde yer aldığı süreler göz önüne alarak devletlerdeki mali yapılanmaların ortaya çıkışına ile Roma ve Osmanlı sistemlerine bakmakta fayda bulunmaktadır.

Mülkiyet hakkı üretim üzerinden kurgulanmaya başladıkten sonra artı-ürün vergi adı altında siyasal otoriteye kaymaya başlamıştı. Artı-ürüne, vergi adı altında yönetici elit tarafından el konulurken, bu miktarlar çoğunlukla asker, bürokrasi ve ruhban sınıfı arasında paylaşılmıştı. Yazının bulunmasıyla birlikte toplumlarda devlet örgütlenmesi ve hukuk düzeni daha sistematik bir hale gelmişti. Bu doğrultuda tapınaklarda toplanan artı-ürünler zamanla saraylarda ve kalelerde biriktirilmişti. Vergileme sisteminden askerlerin ve ruhban sınıfının yararlanmasıyla birlikte hem düzenli bir yapı oluşurken hem de iktidarın gücü pekişmişti. Devlet bir yandan kurumlarını beslerken; öte yandan artı ürünün miktarını ve nicelğini artırmak için bazı faaliyetlere girmiştir. Tarımın yanı sıra ticareti de destekleyen devlet tüccar sınıfını koruyarak artı ürünün vergi olarak toplanmasının devamlılığını sağlamıştı. Bireysel mülkiyet hakkıyla birlikte tüccar sınıfının diğer sosyal sınıflar içinde zengin olması kolaylaşmış, böylece iktidarın bir başka yoldan meşruluğu teminat altına alınmıştır.

Tunç Dönemi'nin ikinci yarısından sonra hızla zenginleşen kentler, bölgelerinde göreceli olarak daha zayıf durumda bulunan yerleşim alanları üzerine sefere çıkmaya başlamıştı. Bu durum merkezi kent üzerinde ulus-devlet kültürünün gelişmesini sağlarken, aynı zamanda sömürgeciliği başlatmıştır. Bu dönemde çok tanrıcılık yerini giderek daha az sayıda tanrıya

bırakırken böylece ortaya birbiriyle özdeleşmiş bir toplumsal kültür ve değerler kümesi çıkmıştı. Merkezi otorite çevresine doğru yayıldıça, ele geçirilen topraklarda bulunan tanrılar egemen gücün din kültürü içinde belirli bir hiyerarşi içine sokulmuştu. İnanç dünyasında baskın bir din kültürünün yerleştirilmesi uygulamalarına karşın, ekonomide görülen yeni gelişmelere paralel olacak biçimde ayrışma, sınıflaşma yaşanmaktadır. Tarımın yerleşimlerin dışına çıkarılması sonucunda kentlerin bir sanayileşme ve büyümeye eğilimine girdiği görülmektedir. Bu, aynı zamanda tarım üreticilerini toplumsal sınıfın alt tabakalarına doğru itmiştir.

Tarım alanlarından boşalan alanlara siyasi iktidarı simgeleyen görkemli saraylar, kamu binaları, meydanlar ve kaleler inşa edilmiştir. Kamu otoritesini simgeleyen binaların yapımını diğer yapılaşmalar izlerken, bazı kentler bulundukları yörelerin ekonomik ve kültürel cazibe merkezleri haline dönüşmüştür. Ulusal kültürün oluşmasında kullanılan üçüncü temel unsur ise yazının günlük yaşama sokulmasıydı. Ticaretin uzak mesafelere ulaşarak yoğun bir şekilde yapılması takip eden dönemde malların kayıt altına alınması ve belirli bir düzene bağlanması zorunluluğu yazının siyasal ve dinsel kullanım dışında günlük yaşamda da olmasını sağlamıştır.

Bu dönemden sonra kral, ruhban ve tüccar sınıfıyla arasına mesafe koyarken iktidarın toplumla bağı vergi almak, asker toplamak, tam itaat beklemek gibi temel unsurlar üzerine oturtulmuştur. Devlet otoritesinin bütün imparatorluk içinde hissedilmesi için güçlü bir bürokrasinin olması ve ordunun sürekli olarak beslenmesi esasti. Bunun için iktidar ülkenin çeşitli stratejik noktalarına yönetim merkezleri ya da ekonomik amaçlı koloniler kurmaktaydı; bağlı kentlerin yerel iktidarlarını vergiye bağlamak suretiyle de onlarla iş birliğine yöneltmektedir. Toplumsal refah ve kültürün sürekli geliştirilmesi siyasetin kalıcılığı açısından önemliydi. Bu durum pratikte emperyalizmi doğurmuştur.

Devletler yolların yapılması ve ticaret yollarının korunması, ürünlerin devlet tarafından yaptırılan depolarda saklanması, pazar yerleri oluşturulması gibi yollarla ticaretin de içindedi ve bu kontrol hukuki düzenlemelerle sağlanmıştır. Ekonominin merkezi bir otorite tekeline girmesi, toplumsal yaşamın akışında hukuk döneminin kurulmasına yardımcı olmuştur. Yazının günlük yaşamın içinde yer almaya başlaması Anadolu'daki büyük göçlerin gerçekleştiği M.O. 2000'li yıllardaydı. Bu dönemde birçok toplum Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasına göç etmişlerdi. Kentlerin kalın surlarla çevrilmesi uygulaması, merkezi yönetimin geniş bir coğrafya üzerine kurulmuş devlettelere dönüşmesini sağlamıştır.

Gelen toplumlardan daha sonra Smyrna'nın dünyasında çok önemli bir yere sahip olacak olan İyon ve Lidya yönetim kültürü farklılıklarını içinde barındırmalarına karşın birbirine benzer nitelikler de taşımaktaydı.

Lidyalıların merkezi bir otorite kurduları görüldürken siyasal otorite tek kralın mutlak üstünlüğüne bağlıydı. Ancak bir yandan da komşu İyon yönetim kültürünün etkisiyle klanların birleşmesiyle oluşan bu gevşek federasyon sisteminde otoritenin merkezi yetkileri bir meclisle paylaşılmıştı. Diğer yandan da devam eden göç ve saldırılara karşı güclü bir bürokrasi ve ordu beslemek durumunda kalmışlardı.

Lidya ülkesinin batısında bulunan İyonlar ise kent devletlerine dayalı bir yönetim şekli oluşturmuşlardır. Deniz yoluyla yapılan göçlerle taşınan bu kültür, temelde üretim araçlarına bağlı olarak yükselmiştir. Bu kültür Anadolu'nun diğer kentlerinden belirgin olarak ayrılan ticaret ve zengin tarım ürünlerine dayalı, lonca sistemi bulunan bir yaşam biçimiydi. Bu sisteme göre *polis* (*kent*), bulunduğu coğrafyanın belirlediği sınırlı bir mekân parçası üzerinde yer alan belirli sayıda *genosun* (*kabile*) ve/veya *demosun* (*köy*) birleşmesiyle meydana gelmekteydi. Tarım alanları kentin etrafını kuşatmaktadır ve tarımsal üretmeye de ticaret ve zanaat kadar önem verilmektedir. Coğrafyanın ve iklimin zengin tarım ürünlerinin yetiştirmesine olanak tanımı İyon kent devletlerini kendine yeterli bir konumda kalmasına yol açmış ve bireyin mülkiyeti ağır basacak şekilde bir yönetim kültürü gelişmiştir.

Büyük polisler, tarım ve ticaret kolonileri oluşturmuşlar ve nüfus baskısını bu yolla azaltma yoluna gitmişlerdi, ancak yine de tek bir İyon devletine dönüşüm gerçekleşmemiştir. Kendi içinde olduğu kadar diğer polisler arasındaki serbest ticaret bireylerin hareketliliğini arttırmırken bunun sonucunda aralarında farklılıklar az olan, siyasal kültür açısından birbirine benzeyen devletlerden oluşan bir kültür ortaya çıkmıştır. İyonlar ticaret ve imalat sanayisine dayalı ekonomik ilişkileri, buna bağlı olarak giderek artan nitelikli işgücüyle çağdaşlarının aksine Pers istilasına direnerek, ayakta kalabilmişler ve geliştirdikleri kentli yaşam kültürüyle kendisinden sonra kurulacak olan Helen, Makedon ve Roma uygarlıklarına esin kaynağı olmuşlardır.

4.1.2. Roma'da Devlet Yapılanması ve Vergi

Roma Devleti'nde farklı giderler için belirli gelir kaynakları tahsis edilmiştir, örneğin dini masraflar için devlet arazisinin belirli kısımları ya da bazı askeri masraflar için belirli bir zümreye düşen vergiler ayrılmıştır. Bu kaynaklardan gelen vergiler merkezi bir hazinede toplanmaz, doğrudan tahsis edilen amaca harcayacak görevlilerin eline geçerdi. Roma'da merkezi hazinede toplanan gelir kaynakları devlet arazilerinden gelen gelirler, gümrük vergileri, eyaletlerden gelen vergiler, istisnai durumlarda halktan toplanan vergiler ve suçlulardan alınan nakdi cezalardan gelen gelirler olarak sayılabilir. Ancak Roma'nın mali sisteminin ana kaynağını vergilerden daha

çok mülk gelirleri, ganimetler ve özellikle kendisine bağlı olduğu milletlerden aldığı haraçlar oluşturmaktaydı.

Servet üzerinden alınan vergiler yani dolaysız vergiler fethedilen ülkelerde yaşayan halktan alınmactaydı. Ancak vatandaşlardan alınan verginin devletin masraflarını karşılamaya yetmediği zaman Romalılardan da dolaysız vergi alındığı görüldü. Roma İmparatorluğu'nda site ve eyaletler gümrük bakımından çeşitli bölgelere ayrılmıştı. Gümrük vergileri köprü, bazı nehir ve yollardan geçtiği zaman da alınan vergiler olup, yabancı memleketlerden gelen mallardan alındığı gibi, ülke içinde belirlenmiş bir gümrük bölgesinden diğerine geçen mallardan da alınırdı. Dolaylı vergiler arasında, özellikle ormanların, göl, nehir ve madenlerin kullanılması dolayısıyla toplanan vergiler yer almaktaydı.

Roma Devleti'nde Senato'nun Roma'ya ait topraklara orayı kontrol altına almak için yetkileri tanımlanmış (provincia) magistrata atama geleneği vardı. Seçilmiş en yüksek kıdemli devlet memuru olan magistrata denizaşırı bir yere yollandığında muhtemelen kendisine vergi toplayacağı ya da savunacağı belirli bir provincia verilirdi. Provincia kelimesi yavaş yavaş, magistratın yapması beklenen görevden ziyade, tam da belirli bir bölgeye gönderme yapan bir sözcük haline gelmişti ve Roma'da, İtalya yarımadası dışında kalan topraklarının yönetilmesi için oluşturulmuş en büyük idari birimdi.

Roma fetihler sırasında aldığı yerleri belirli bir standartta provincia olarak teşkilatlandırmaya gayret ederken fethedilen ülkenin/kentin bütün arazisi Roma arazisi olarak kabul edilirdi. Ayrıca halkından alınacak vergi miktarı ve diğer mükellefiyetler belirlenirdi. Roma halkından farklı olarak asker olamazlar, buna karşın bir gayrimenkul vergisi öderlerdi. Eğer ülke, savaşmadan egemenliğini kabul etmişse arazi, onu kullanmakta olanların yönetiminde bırakılır ve bu, babadan oğula geçerdi. Buna karşılık miktarı sabit olan bir vergi alınırdı. Eğer savaş sonunda ülke teslim olmaya mecbur kalmışsa Roma arazisini ganimet olarak sahiplenir ve yine eyalet halkına bu sefer bir tür kira ile araziyi bırakır. Eyaletlerden vergi ya aynı olarak ya da nakden alınırdı. Ancak vergilerden daha önemlisi o bölgede asker bulunduğu zaman askere konaklama ve gıda maddeleri başta olmak üzere ihtiyaçlarının temini ve bazı mülki memurlara gıda temini gibi mükellefiyetlerdi.

Roma Devleti şartların istisnaları gerektirdiği her yerde bazı devlet, kent ve halklara özel imtiyazlar verebilmektedir. Bundan dolayı aynı eyalet içinde bile kentlerin birbirlerine göre mevkileri de daima farklı olabilmektedir. Bunda Romalıların eyaletleri organize ederken de uyguladıkları divide et impera (ayır ve hükmet) prensibinin büyük payı vardır. Öte yandan eyaletler, Romalılar tarafından baştan itibaren kendi malları olarak kabul edilirken kentlerin büyük bir kısmı, haraç veya vergi (stipendium, tributum) namı

altında Roma'ya bir şeyler vermekle mükellef (*civitas stipendiariae*) olarak görülmüyordu. Genel valiler bunları kontrol hakkına sahiptiler ve detaylar eyalet kanununda tek tek maddelerle belirtiliyordu. Eyaletlerde vergi ve haraçtan, hatta eyalet genel valisinin *imperium* sahasından istisna edilmiş olan kentler de bulunuyordu. Bazı kentlerin hakları ve hürriyeti (*libertas*) özel bir ittifak sözleşmesi ile (*foedus*) belirlenmişti. Bunlar böylece, müstakil olarak Roma'ya bağlı idiler. Kendilerine müttefik kentler (*civitas foederatae*) denilen bu kentlerin tam bağımsızlıklarını vardı, vergi de vermezlerdi. Yalnız harp zamanında asker veya gemi vermekle mükelleftiler.

Eyaletteki kentlerden ve taşra halkından vergi alınırken Smyrna'nın da içinde yer aldığı Provincia Asia gibi bazı eyaletlerde vergi, hasat miktarına bağlı olan bir oran olarak tespit edilmiş ve bunu toplama hakkı da mültezime verilmişti. Bazı eyaletlerde ise kentlerin her birine belirli bir vergi verme mükellefiyeti konmuştu ve toplanması işi ise o kentlerdeki yerel otoritelere bırakılmıştı. Eyaletlerde doğrudan vergilerden başka dolaylı vergiler de yer almaktaydı. Bunlar esas itibarıyle gümrük vergileriydi. Eyalet genel valilerinin ve eyalet içinde yerleştirilmiş askeri birliklerin masrafları ve Roma'nın ara sıra çıkan özel bazı talepleri, hep eyalet halkın omuzlarına yüklenmiş bir nevi vergi yüküydü. Eyalet halkları üzerindeki bu yük, Roma'nın ekonomik şartlarına bağlı olarak uyguladığı vergi toplama yöntemleri ile sürekli ağırlaşmıştı.

Augustus ile imparatorlar devri başlayınca, Cumhuriyetin bütün askeri kuvvetlerinin komutanlığı fiilen imparatora geçti. İlk imparatorlar Roma'nın ordu ve donanma başkomutanlığını, maliyeyi ve bilhassa onlara kutsal bir karakter vererek şahıslarını dokunulmaz hale getiren başrahiplik sıfatını da üzerlerine aldılar. Fakat Senato gene halâ eski fonksiyonlarını devam ettiriyordu. Eyaletler o zaman iki sınıfa ayrıldı: Çoğu sınırlarda olup içlerindeki askeri kuvvetlerin doğrudan doğruya imparatorun emrinde bulunduğu eyaletler ile ordunun sürekli olarak içlerinde bulunmak zorunda olmadığı eyaletler.

Augustus, daha önceki bütün yöneticilerin uyguladığı eyaletlerin, kentlerin kısmen isteğiyle bağlı olan ve toplaması oldukça zahmetli olan bir şekilde vergilendirmesi yerine, doğrudan Roma'dan belirlenen bir vergilendirme sistemi kurmuştu. Bu reform Roma'nın yeni topraklarından elde edilen net geliri oldukça arttırmış, gelir akışını dengelemiştir ve keyfi uygulamalardaki problemleri engelleyerek, Roma ve eyaletleri arasındaki finansal ilişkilerin düzenlenmesine yardımcı olmuştu. Vergilendirme ölçüsü olarak nüfus sayımı sonucu ortaya çıkan ve her eyalet için belirlenmiş olan kotalar kullanılıyordu.

Aynı derecede önemli bir diğer reform ise özel vergi toplamanın kaldırılarak maaşlı kamu görevlisi olan vergi toplayıcılarının

görevlendirilmesiydi. Özel vergi toplayıcılar keyfi olarak vergileri artırmıyorlar, bazıları Roma'daki politikacıların oylarını etkileyebilecek boyutta bir güç ulaşıyordu ve uygulamaları birçok probleme yol açıyordu. Roma'nın geliri, vergi toplayıcılarının Roma halkından zorla toplayarak elde ettikleri kazançtan arta kalan toplamdan ibaretti. Etkin bir yönetim boşluğuna vergi toplayıcılarının kazançlarını artırmak istemeleri de eklenince, vergi verenlere karşı sık sık oldukça barbarca olabilen, ekonomi ve yatırımlar açısından adaletsiz olduğu düşünülen bir sistem vardı. İmparatorluğun askeri giderleri için ise Mısır'ın uçsuz bucaksız topraklarının gelirleri kullanılmaktaydı. İmparatorluğa bağlı bir eyaletten ziyade Augustus'un kendi mülkü olarak kabul edilen Mısır, zaman içerisinde diğer imparatorlar tarafından da şahsi kontrollerindeki bir mülk haline getirilmişti. Mısır'ın oldukça verimli topraklarındaki tarımsal üretimden elde edilen gelir sayesinde kamu işleri ve askeri seferler için harcamalar karşılanabiliyordu.

Caesar Roma'ya yürüdüğü zaman, Roma'da toplanmış olan paraları israf edercesine kullanmıştı. Bu zenginlik kaynağı tükenince, ondan sonra gelen Augustus, orduları için para aramak zorunda kaldı. Bunun üzerine Augustus o zaman devlet içinde herkesin vergi vermesi mecburiyeti hakkında bir kararname çıkarmıştı. Yıllık gelire göre bir toprak vergisi takdir olundu. Aynı olarak alınan bu vergi umumiyetle mahsulün onda biri üzerindeyken bazen beşte bir, bazen de yirmide bir de olabiliyordu. Bu vergi İmparator Marcus Aurelius zamanında da paraya çevrildi. Doğudaki eyaletlerde bulunan serbest kentler kendi vatandaşlarından yerel vergiler alma hakkını korumuşlardı. Eyaletlerde yerleştirilmiş olan askeri birliklerin iaşeleri için halktan vergi alınmıştı.

Diocletianus ise vergi oranlarını ve kamu hizmetlerini artırırken, kişi başına ve toprağa dayalı kapsamlı bir vergi sistemi her beş yılda bir yapılan sayımlarla bağlantılı olarak oluşturuldu. Vergi tahsilatı her daim işin bir parçası idiyse de Diocletianus döneminde şartlar çok daha sert hale geldi. Ekonomik krizin büyüğü 3. yüzyıla kadar olan İlk İmparatorluk döneminde ordunun masraflarını ve memur maaşlarını ödeyemeyecek duruma gelen devlet paranın ayarını düşürmüştü. Bu sebeple, nakit paraya dayanan vergi sistemini değiştirmek gerekmış, aynı olarak erzak ve hizmet şeklinde vergi toplanmaya başlanmıştır. 3. ve 6. yüzyıl arasındaki Son İmparatorluk döneminde tek kişinin egemenliğine dayanan bir yönetim şekli benimsenirken Roma vatandaşlarının ayrıcalıkları kaldırılmış ve herkes vergi ödemekle yükümlü tutulmuştu.

Doğu Akdeniz'deki eyaletlerin halkı daha ziyade tüccar bir halktı. Ödenecek gümrük vergileri, bunları taahhüt edip devlet kasasına önceden yatırılan *mültezimlere* (*publicani*) bırakılmıştı. Vergilerin ne kadar olacağı bu noktadan sonra mültezimlerin kararına kalmaktaydı. Lüzum kökünden türeyen iltizam özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı

belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması demekti ve bu işi yapan kişiye de mültezim denirdi. Ziraât toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması şeklinde İlkçağdan 20. yüzyılın başlarına kadar dünyanın pek çok ülkesinde kullanılmış bir vergilendirme metoduydu.

Roma Devleti'nin yerini Roma İmparatorluğu'nun alması ile iltizam sistemi kullanımı azalmış, ancak ortadan kaldırılmamıştı. İltizam sistemi doğrudan vergilerin toplanması yerine daha çok dolaylı vergilerin toplanması için korunmuş ve bağımlılık sorununu çözecek şekilde daha az merkezi hale gelmişti. İltizamdan uzaklaşma Senato'ya bağlı eyaletlerden önce İmparator'a bağlı eyaletlerde gerçekleşmişti, çünkü imparatorların ikincisi üzerinde birinciye oranla daha fazla kontrolü vardı. Aynı şekilde kentler dışındaki yerleşimlerden önce kentlerde de iltizamdan uzaklaşılmıştı. Augustus Dönemi'nde doğrudan vergiler bazı bölgelerde devlet memurları tarafından ve Senato'ya bağlı bazı eyaletlerde mültezimler tarafından toplanmaktadır. 2. yüzyıla gelindiğinde Romalılar Asya iltizamlarını kontrol ederken örneğin Sicilyalılar kendi iltizamlarını kontrol ediyordu ya da İspanya'daki vergilerin toplanması için devlet memurları kullanıyordu.

Bu dönemdeki reformlardaki en önemli genel uyum eksiği iltizamın sadece doğrudan vergiler için kaldırılmış olup dolaylı vergiler için korunmuş olmasıydı. Onun dışında günümüzdeki anonim şirket tarzı bir mantıkla işletilen büyük iltizamlar İmparatorluk'un erken döneminde varlıklarını sürdürmüştür; ancak zamanla yerlerini iki veya üç ortaktan oluşan daha küçük şirketlere bıraktılar. İltizam sisteminin merkezileşmekten uzaklaşması İmparatorluk'un geç döneminde yönetimin merkezileşmekten uzaklaşmasının bir parçasıdır ve bu da denetlemeyi zorlaştırın ulaşım zorluğunun bir sonucuydu.

4.1.3. Osmanlı'da Toplum Yapılanması ve Vergilendirme

Osmanlı İmparatorluğu, üç kıtada geniş topraklara sahip ve egemenliği altında birçok farklı toplumun varlığını sürdürdüğü bir devletti. Bunun dışında Osmanlı İmparatorluğu'nda, ülkenin zengin kaynakları hükümdarın kudretini desteklemeye hizmet ederken, devleti oluşturan halk, hükümetin otoritesini temsil edenler ve tebaa olarak ikiye ayrılmıştı. Tebaa üretim işleriyle uğraşır vergi verirken çiftçinin veya zanaatkârin bir serbestlik içinde üretim faaliyetlerine girişmesi mümkün değildi, yalnızca tüccarların kapitalist olma olanağı bulunmaktadır. Kentlerde kendi yaptığı malı satan zanaatkâr, tüccar kavramının dışında bırakılmıştı. Tüccarlar sattıkları mal çeşidine göre örgütlense bile bu örgütlere kesin kurallar ile bağımlı değillerdi. Tüccarların her şekilde üretimi ve satışları kısıtlar altında değildi; istediği kadar servet biriktirebilirlerdi.

Uzak pazar için üretim yapan büyük kentler dışında kentlerin çoğunuğu, belli ve sınırlı bir pazar için çalışan bir üretim tarzına sahipti. *Halil İnalçık'a* göre fazla kazanç hırsı bu düzeni kökünden yıkacak bir suç gibi karşılanmaktadır ve zanaatkârlar zenginleşme yoluna giren aralarından çıkartır ve tüccar sayarlardı. Alıcı sınırlı olduğu için birisinin daha fazla satması diğerinin aç kalması sonucunu verebilirdi. Vurgunculuğu, hileyi, speküasyonu önlemek ve halkın korumak amacıyla birtakım geleneksel kurallar *hisba* adı altında toplanmıştı. Devlet kontrolleri sağlamak amacıyla kadı kontrolünde bir memur tayin ederdi. Muhtesib denilen bu memur ile kadı fiyat saptama ve kontrol görevleriyle yükümlüydüler. Tüccarlar genel olarak hisbaya bağlı değildi, bölgelerarası ticarette genelde hisba uygulanmamakla birlikte halk için gerekli bazı maddelerin ticaretinde sıkı devlet kontrolü uygulanmıştı.

Osmanlı'da genel olarak vergiler ya üretim ya da satış aşamasında alınındı; doğrudan gelirin veya ücretin vergilendirilmesi yoktu. Vergiler değer üzerinden değil miktar üzerinden tahsil ediliirlerdi ve Osmanlı vergi düzeni gelir beyanına bağlı değildi, tahakkuk yapılır ve vergi borcu daha baştan yükümlüye bildirilirdi. Reaya tarımsal ürününden ne miktarda vergi vereceğini bilmekte, pazarda alınıp satılan mallardan ne miktarda vergi alınacağı belirlenmiş olup pazar yerinde tahsil olunmaktaydı. Tuzla, maden, gümrük gibi yerlerin kiraya verilmesi demek olan mukataalardan ne miktarda vergi alınacağı yapılan sözleşmeyle baştan saptanırdı. Taşra ordusunun ve merkez dışında bulunan yöneticilerin de maaşları vergi gelirleri ile direkt olarak ilişkilendirilerek bürokrasi işlemleri en aza indirilmektedir. Bazı gelir kaynakları hazineye girmeden belli bir harcamaya tahsis edilirdi. Altyapı yatırımları ile eğitim, sağlık vs. yatırımlar ve bunların işletilmeleri hizineden para çıkışısı ile değil, bazı vergi muafiyetleri ile bir kısım halk ve özellikle vakıflar eliyle finanse edilerek yürütülmektedir.

Toprağın reaya tarafından kullanımında devlet tarafından kabul edilen temel birim çiftti. Bir çift oküz tarafından işlenebilecek kadar toprağı olan köylü hanelerinden alınan vergiye de çift resmi denirdi. Çift resmi üründen alınan bir vergi değil, kullanılan toprağın miktarına göre toplanan bir vergiydi, bir anlamda da bir basit toprak kirasıydı. Bununla ilgili verginin ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle beraber Osmanlılara muhtemelen daha önceki uygulamalardan geçmiştir. Anadolu Selçukluları Devleti'nde çift akçesi adını taşıyan bir verginin varlığı bilinmektedir. Bizanslılarda da bu verginin Osmanlılar zamanındaki ilk uygulanış şekillerini andıran bir vergi çeşidi mevcuttu.

Çift vergisi, bir çiftlik sahibi köylü ailelerin esas vergi birimini teşkil ediyordu. *Bütün çift* adıyla da belirtilen bir çiftlik miktarı toprağı bulunan çiftçi, bunun karşılığında bölgelere göre değişiklik gösteren bir vergiyi sipahiye ödemekle yükümlüydü. Eğer elindeki toprak miktarı bunun yarısı ise o vakit

deftere yarım çift (*nım çift*) sahibi olarak kaydedilir ve çift resmi için takdir edilen verginin yarısını öderdi. Hiç toprağı olmayan veya yarım çiftten daha az toprağı bulunan hane sahibi evli ise *bennâk* şeklinde kaydedilirdi.

Halil İnalçık'a göre çift sisteminde çiftçi ailenin emeği ve bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, bir mali bütünlük sayılmaktadır. Alınan vergi şahsi bir vergi değil bu bütünlüğün vergisiydi. *Miri toprak rejimi*, devlete bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol yetkisi veriyordu. Miri arazi ise devletin mülkiyet hakkını elinde tuttuğu arazi olup tarlaları kapsamaktaydı ve bağı ile bahçeler bunun dışındaydı. Ancak, tarlalar bağı ve bahçe haline getirilemezdi. Bu topraklar başlıca iki kategoriye ayrılmaktaydı: *Tapulu arazi* ve *mukataali arazi*. Tapulu araziler elde tutulan, satılamayan, vakfedilemeyen ve babadan oğula geçen çiftliklerdi. Köylü üretim işini kendisi düzenlerken sipahiye kanunların emrettiği hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet vermek zorunda değildi. Mukaatalı arazilerde devlet tapuya verilmeyen yani bir köylü tasarrufunda bulunmayan araziyi bir özel şahsa belli bir bedel karşılığında kiralamaktaydı. Bu, genel anlamda bir iltizamdı ve devletin elinde doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen arazileri kapsamaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bunun dışında verginin iki ana bölüme ayrıldığı söylenebilirdi ve vergiler en genel hatlarıyla şeriat dayanan *tekâlîf-i şer'iyye* (şeriat hükümlerine dayanan vergiler) ve devlet tarafından bir zorunluluk / ihtiyaç sonucunda konan *tekâlîf-i fevkâlâde* (özel durumlardan konan vergiler) olarak ikiye ayrılmaktaydı. Esas olarak *zekât*, *aşar*, *haraç* ve *cizyeden* oluşan *tekâlîf-i şer'iyye* içinde reyanın ödediği vergilerden en önemlisi ve reaya için en büyük yükü oluşturanı ürünün belirli bir oranı olarak sipahi tarafından toplanan *aşardı*. Onda bir anlamına gelen öşür, köylülerden, üretikleri tarım ürünler için en az %10 oranında alınan vergiydi ve çoğu aşardı. Bu vergi için her iki kelimenin de kullanıldığı görülmektedir. Aşarın oranı devletin farklı bölgelerdeki gücüne, fetih öncesinde var olan vergilerin oranına ve toprağın verimine göre onda birle beşte bir arasında değişmekteydi. Sulama koşullarının daha iyi olduğu topraklarda bu oranın dörtte bire kadar çıktıığı görülmektedir.

Hububat çeşitlerinden bağ, bahçe, bostan, meyve ağaçlarından ve otlaklardan aynı, nakdi ve maktu (herkesten eşit) olmak üzere üç ayrı biçimde vergi alınmaktadır. Verginin nakit değil de ürün olarak alınması, dönemin ekonomik şartlarına uygun olan bir yoldu. O şartlarda, ürün bedelinin tespiti ve ürünün satılarak nakde dönüştürülmesi sonrası verginin tahsili son derece zor olacaktı. Mültezimler, bir kazanın aşar gelirlerini artırma usulünü ihale ile aldıktan sonra ikinci seviye mültezimlere paylaştırmaktaydı.

Hasat zamanında reaya, aşarı ya sipahinin ambarına yukarı ya da sipahi isterse pazar yerine kadar taşırdı. Reyanın aşarı bir günden daha fazla

uzaklığı taşımak zorunda olmadığı kanunnamelerde belirtilmişti. Bunlara ek olarak, beslenilen hayvanlar için reaya koyun resmi adı altında bir başka vergi öderdi. Koyun resmi nakit olarak ve doğrudan devlete ödenirdi. Hayvanlardan alınan bu vergiler daha sonraları ağınam adı altında toplandı.

Reayanın sipahiye karşı sorumlulukları bölgelere göre değişmekteydi. Bazı bölgelerde yılda bir gün, aşarı sipahinin gösterdiği yere taşımakla yükümlüydü. Eğer sipahi örneğin bir komşu köyde oturuyorsa, köyü ziyarete geldiğinde sipahiyi üç güne kadar ağırlamak yine reayaya düşüyordu. Bunlara ek olarak, fetihten önce angarya türü feodal yükümlülüklerin yaygın olduğu Balkanlarda köylünün sipahiye ot, arpa, saman sağlamak gibi ek yükümlülükleri de vardı.

Hristiyan ve Yahudilerden, şeriata uygun olarak alınan *cizye* vergisi için Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıla kadar haraç kelimesi kullanılmış, daha sonra *cizye* kelimesi yaygınlaşmıştır. Fethedilen topraklarda muhafazakâr bir siyaset takip ederek kendisinden önceki döneme ait baş vergilerini aynen kabul eden Osmanlılar bunları *cizye* adı altında bütünlüğünü sağlamışlardır. Bunun karşılığında ise bu vergiyi ödeyenler askerî yükümlülüklerden muaf tutulurlardı. *Cizye* dışında gayrimüslim reaya *ispenç* adı altında çift resminden farkı olmayan bir vergi ödemektedir. *Cizye*, 1856 İslahat Fermanı ile kaldırılmıştı; bu ferman Osmanlı tebaası arasında eşitlik prensibi getirdiği için gayrimüslimlerin de askerlik hizmeti yapmaları gereği ortaya çıktı, bunlardan belirli bir vergi alınmak suretiyle bu hizmetten muafiyetleri kararlaştırılmıştı.

Tekâlîf-i fevkâlâde de *tekâlîf-i örfiyye* ve *tekâlîf-i şâkka* olarak iki kısımdı. *Tekâlîf-i örfiyye*, aslında şeriatın kaynaklarından biri olan örfe dayanan ve genellikle savaş gibi ihtiyaçlarda tahsil edilen vergilerdi. *Tekâlîf-i örfiyyeye* şeriatın cevaz verdiği genellikle kabul edilmişti. Çünkü bu tür vergilerde hakkaniyet ve adalet olduğu var sayılırdı. *Tekâlîf-i şâkka* ise ağır vergiler olup genellikle haksız kabul edilen yükümlülüklerdi.

Tekâlîf-i örfiyye, özellikle savaş yıllarda ihtiyaca göre daha çok hane, aile, çift, ocak gibi bir esasa dayalı olarak tarh edilen vergi, resim ve harçları ifade ederdi. Bu grupta yer alan vergiler içinde en önemlisi olan avarız, köylü hanelerinden ayrı ayrı toplanmaz, örneğin bir köyün tümünden belirli miktarda gıda maddeleri, ordu için gerekli malzeme veya nakit talep edildi. Askeri sınıf mensupları, ulema ve berat sahipleri dışındaki bütün yetişkin erkekler avarız yükümlülüklerine tabiydi. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ordunun ve savaşların merkezi hazine üzerindeki mali yükü artmaya başlayınca, avarız nakit olarak ve daha sık toplanmaya, olağanüstü niteliğini yitirmeye başladı.

Bir süre sonra bu acil durum vergileri nakdi vergiler haline dönüştürüdü. Devlet her defasında gereksinimi olan miktarı belirleyip sonrasında her birimin ödeyeceği miktarı tespit etmekteydi ve avarız vergisinin kesin miktarı merkezi yönetim ile yerel nüfus arasındaki pazarlıklar sonucunda netleşmekteydi. Diğer vergilerden farklı olarak avarızın miktarı kanunlarla saptanmadığı için, merkezi yönetim her başı sıkıştığında daha ağır taleplerle reayanın kapısını çalmaya başladı. Böylece olağan koşullarda sipahinin topladığı gelirler Osmanlı Devleti'nin hazinesine kaymaya, sipahiler yoksullaşmaya başladı.

Daha sonra avarız türü vergiler hazinenin sıkıntılı durumu sebebiyle çeşitlenmeye başlamıştı. 17. yüzyılın sonlarından itibaren yıllarca süren savaşların hazineyi tüketmesi üzerine, devlet gelirlerini artırmak için mukataaların malikâne şeklinde verilmesi gibi tedbirler alınırken varlıklı kişilerden de *imdâdiyye* adı altında yardımalar toplanması yoluna başvurulmuştu. Tîmar sisteminin gerilemesine paralel olarak merkezî hazineye önce iltizam, ardından malikâne şeklinde alınan haslar karşılığında yapılan bu nakdî ödemeler zamanla bir vergi yükümlülüğü şeklinde dönüşmüştür, önceleri sefer masraflarını karşılamak için konulan *imdâdiyye* 18. yüzyıl sonlarından itibaren örfî bir vergi haline gelmiştir. Toplanması kararlaştırılan *imdâdiyyenin* kapsamına ulema da dahil edilince bu kesimde büyük bir tepki oluşmuştur. Savaşlar döneminde yeni para basımı da meseleyi çözmemeyince *imdâdiyyenin* kapsamı genişletildi ve bu uygulama âdetâ varlık vergisine dönüştürüldü.

Tekâlîf-i Şâkka güç yetirilemeyecek kadar ağır kanunsuz vergiler demekti ve genellikle memurların halktan aldığı izinsiz vergiler için kullanılmıştı. *Tekâlîf-i fevkâlâde* zamana ve ihtiyaçlara göre kaldırılabilmekteydi; *tekâlîf-i şer'iyye* ise kaldırılamazdı. Paşalar genel olarak halka kendi vergilerini koyabiliyorlardı, ancak bunu acil durumlarda padişahın izni ile yapabilmektediler.

İdari açıdan bakıldığından, sipahilerin uygulamaları devlet tarafından denetleniyordu. Merkez devlet bir yandan reayı vergilendirirken, öte yandan da sipahının üretici köylüyü sömürme derecesinin üst sınırlarını çizmeye çalışıyordu. Çünkü bir üretim birimi olarak reaya çiftliği yalnızca ekonominin değil devletin maliyesinin de uzun dönemli temelini oluşturmaktaydı. Öte yandan, *cizye*, *koyun resmi* ve *avarız* gibi vergileri devlet kendi tahsildarı aracılığıyla toplamaktaydı. Yargı açısından ise sipahının hiçbir yetkisi yoktu. Batı Avrupa feudalizmindeki uygulamaların tersine, tîmar sınırları içindeki tüm yargı işlemlerine sipahi değil, merkezî devletin atadığı kadılar bakmaktadır.

4.1.4. Osmanlı'da Vergi Toplama Yöntemleri

Tımar (Dirlik) Sistemi

Tımar sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim artığını almak için kullandığı bir çözümüydü ve bu uygulamanın benzerlerine daha önce İran'da ve Anadolu'da rastlanmıştı. Aslında tımar, bir vergi toplama sisteminin bir parçasıydı; ancak en büyük kısmı olduğu için zamanla sistemin adı haline gelmişti. Tımar sisteminin yürürlükte olduğu bölgelerde devlet, bu toprakların fethedilmesinden sonra vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynaklarının sayımını yaparak bunları tahrir defterlerine kaydedederdi. Yalnızca tarımsal alanlar değil, kentlerdeki imalathaneler, pazar yerleri, limanlar, değirmenler, gümrük kapıları yani gelir getiren her şey bu defterlere işlenirdi. Daha sonra da bu kaynaklar sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre *dirlik* adı verilen birimlere ayrırlardı. En fazla gelir sağlayan dirliklere *has*, orta boydakilere *zeamet* ve sayıca ezici çoğunluğu oluşturan küçük dirliklere de tımar adı verilirdi.

Has ve zeametlerin gelirleri padişahın kendisine veya maaşlarına karşılık olmak üzere yüksek devlet memurlarına ayrılırdı. Timarlar ise bir beratla birlikte sipahilere dağıtıldı. Sipahilerden ve büyük dirlik sahiplerinden beklenen, her şeyden önce, dirliklerindeki üretme yönelik veya ticari faaliyetlerin düzenli bir biçimde yapılmasını sağlamak ve tahrir defterlerine işlenen vergi gelirlerini toplamaktı.

Dirlik sahipleri bu gelirlerin bir bölümünü kendi geçimleri için ayırdıktan sonra hem savaş sırasında orduya sipahi olarak katılmak, hem de dirliğin büyüğünne göre öngörülen sayıda askerin orduya katılmasını sağlamakla yükümlüydüler. Tımar düzeni aynı zamanda tarımsal artığın devlet hazinesine aktarılmasını sağlıyordu. Küçük aile işletmelerine dayanan bir tarımsal yapı merkezin daha kolay vergi toplayabilmesini sağlarken devlete karşı siyasal alternatiflerin oluşmasını da güçleştiriyor, toprağa bağlı bir aristokrasinin ortaya çıkmasını engelliyordu. Mülkiyeti devlete ait olan topraklarda kurulan timarlar veya daha büyük dirlikler bir veya birden fazla köyden oluşurdu.

Reayayı toprağa bağlamak ve tarımsal üretimi gerçekleştirmesini sağlamak merkezi devlet açısından büyük önem taşıyordu. Dirliklerini canlandırmaya çalışan sipahilerin reaya hanelerini kendi timarlarına çekebilme için birbirleriyle rekabete giriştikleri bile görülmüyordu. Bu koşullarda devlet reayanın toprağını bırakıp göç etmesini, örneğin kente giderek bir londaya girmesini veya bir başka timara geçmesini önlemek amacıyla çift bozma resmi adı altında bir vergi koymuştu. Bu vergiyi ödemeden topraklarını terk eden reaya on yıl içinde yakalanırsa, timarlarına geri yollanmaktadır. Ancak, bu vergiyi ödeyebilen reayanın topraklarından

ayırılması mümkündü. Zamanla nüfus artışıyla birlikte kadılar toprağını terk eden köylüler yakalayarak geri göndermekten vazgeçmişlerdi.

16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık tımar, imparatorluğun çok büyük bir bölümünde kullanılır hale gelmişti ve Osmanlı merkez yönetiminin tam anlamıyla yerleşemediği Mısır, Bağdat ve Basra gibi eyaletler ve Doğu Anadolu'daki Kurt aşiretlerinde istisnai bir şekilde uygulanmaktaydı. Bu bölgelerde merkezi yönetimle yerel güçlü unsurlar arasındaki siyasal dengeler ortaya farklı mülkiyet biçimleri ve toprak düzenleri çıkarmıştı.

16. yüzyılın son çeyreğinde dünyadaki gelişmelerin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan ekonomik sıkıntıların önemli sonuçları olmuştu. Bu dönemde devamlı olarak maaşa tabi olan ve sürekli bir biçimde askeri eğitime tabi tutulan merkezi ordunun önemi artmış ve bu durumda Osmanlı maliyesine önemli bir yük olmuştu. Askeri harcamalar örneğinde olduğu gibi bazı hizmet ve faaliyetleri tımar sistemi içinde bir yerlere oturtmak olanaksızdı. Bu durumda devlete ait gelirlerin merkezi bütçede toplanması büyük bir zorunluluk haline gelmişti. Buna ilave olarak dirilik kayıtlarının çok karmaşık hale gelişti, savaş alanlarında yoklamanın sahilî yapılamaması gibi sebeplerin yanı sıra savaş ganimetlerinin giderek azalması ve nüfusun her geçen gün artmasıyla birlikte tımar sisteminde de bozulmalar olmuştu.

İltizam Sistemi

Osmanlı İmparatorluğu, vergi toplayabilmek amacıyla *iltizam* adı verilen, bu topraklarda ya da Roma'da çeşitli şekillerde daha önce de uygulanmış olan bir yöntemi de kullanmaktadır. Devlet vergilendirmede günümüzde hemen her devlette olduğu gibi maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapabilirken vergilendirme görevi özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda devredilebilirdi. Bu vergi toplama usulü nakdî ekonominin gelişmesiyle beraber hızla yayılmaya başladı. Bu hızlı yaygınlaşmanın en temel nedeni, artan ve uzun süren savaşlar nedeniyle merkezi otoritenin sürekli artış gösteren giderlerini karşılamak maksadıyla mevcuttaki aynı gelirleri zaman kaybetmeksiznakde dönüştürme mecburiyetiydi.

Devlet, vergi toplama işini, genellikle belirli bir alanla sınırlı müzayedede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre için karın ve zararın kendisine ait olmasını kabul edecek mültezimlere güvenilir bir kefaletle devretmekteydi. İltizamda her zaman tek bir şahıs olarak veya ortaklık halinde faaliyet gösteren bir mültezim vardı. Hazinenin ihtiyacına ve mültezimlerin rekabet gücüne göre miktarları yahut iltizam bedeline oranları değişmekte birlikte her zaman için bir peşin ödeme söz konusuydu. Modelin önemli bir unsuru da kefaletti ve aynı kefilin başka mukataa veya mültezime destek vermesine müsaade edilmezdi. 15. ve 16. yüzyılların kefiller topluluğu giderek uzmanlaşan ve

büyük merkezlerde, özellikle İstanbul'da yoğunlaşan bir kredi kurumu halinde örgütlenmiş sarraflara dönüştü.

Her mukataanın bulunduğu bölgede sürekli bir rekabet içinde tutulan taliplerin kadıya yahut mahallin en büyük maliye yetkilisine (defterdar, muhassıl vb.) yaptıkları başvuru ile süreç başlardı. Aday bu başvuruda ödeyeceği meblağı, ne kadarını peşin ödeyeceğini, kefillerine ait liste ile her bir kefilin taahhüt ettiği meblağı ve kabulünü istediği diğer şartları belirtirdi. En uygun şartlarda en yüksek meblağı teklif eden adayın vergi toplamayı başarıp başaramayacağı ve teklif ettiği meblağı ödemeye yeterli malî gücü olup olmadığı belirlendikten sonra kadı, evlerine kadar giderek bizzat kontrol edip görüşlerini merkeze yollardı. İstanbul'da da gerekli inceleme yapılarak teklif kabul edilirse iltizam antlaşması olmuşsayılır ve bir berat hazırlanarak gönderilirdi.

Antlaşma, genelde üç yıllık bir süre için yapılırdı. Ancak çok defa dokuz hatta on iki yila kadar uzayan süreyi kapsayabilir ve bu husus verilen beratta açıkça belirtiliyordu. Fakat devlet, harcamalarını normal olarak yıllık dönemlerle yaptığı için mültezimin de mukavelede belirlenen süre ne olursa olsun her yıl için *kıştelyevm* adı verilen, yani sürenin bütünü için belirlenen meblağдан her bir yıla isabet eden kısmının ayrı ayrı hesabını kapatması gerekiyordu. Mültezim, ödeyeceği meblağın bir yıllıkına isabet eden kısmını kefalet akçesi niteliğinde hazineye peşin olarak öderdi. Bu ise mültezimin hazineye verdiği bir nevi fazsız kredi demekti. İltizam usulünün, çağın iktisadi şartları içinde devlet gelirlerini önceden görme olanağı sağlamak gibi bir avantajı mevcuttu.

Devlet, vergilendirici niteliğine uygun olarak müzayedeyi sürekli açık tutardı. Daha yüksek teklifi aldığı anda hazine mukaveleyi hemen değiştirme hakkına sahipti. Eski mültezim bu yeni meblağı kabul ederse mukavele yine onun üzerinde kalmak şartıyla yenilenirdi; kabul etmediği takdirde ise tahvil bozulur ve mukataa yeni talibe devredilirdi. Mültezimler arası rekabet ne kadar iyi işlerse hazineye intikal eden bölüm de o derecede yüksek olurdu.

17. yüzyıldan iltizamlar yavaş yavaş askeri zümre mensuplarının eline geçmişti. Bütçe açıklarıyla birlikte enflasyona göre düşük kalmış bulunan maaşların zamanında ve tam olarak ödenmemesi söz konusu olabiliyordu. Askeri zümre mensuplarının, reel olarak düşük kalan maaşlarını zamanında ve tam olarak alamama tehlikesiyle karşılaşlıklarında yaptıkları işler arasında iltizam sektörüne yoğun şekilde girmek de vardı. Devlet de bir isyanla karşılaşmamak adına buna karşı koymamıştı. Rekabetin değişen diğer yönü ise kısa vadeli borç anlamına gelen iltizam peşinlerinin yükseltilmesiydi. Fakat bu yükselme devam ettikçe mültezimler de aldığı payı artırma eğilimindeydi. Askeri zümrenin giderek büyüyen gücü ile egemen olmaya çalıştığı iltizam sektörünün ekonomide yarattığı tahrif edici etkileri azaltmak

üzere alınan tedbirler, 17. yüzyılın sonlarına doğru mukataa iltizamlarında yeni bir sistem geliştirilmesini beraberinde getirdi.

Malikâne Sistemi

Ağırlıklı olarak 18. yüzyıldan itibaren 19. yüzyılın ortalarına kadar iltizamda *malikâne* isimli yeni bir sistem uygulanmıştı. Bu sisteme iltizamlar o zamana kadar kaydedilen sürelerin en uzunu ile kayd-ı hayat (hayat boyu) şartı ile veriliyordu. Bir mukataanın iltizamını malikâne olarak alan kişi hayatı kaldığı süre boyunca onu elinde bulundurma hakkını da almış oluyordu. Haklarını belirten berati aldıktan sonra hazineye ve mükelleflere karşı herhangi bir kanunsuzluk yapmadıkça malikânesinin elinden alınması söz konusu değildi. Bu ise daha önceki uygulamalardan çok farklı bir garanti getiriyordu. Vade bakımından olduğu kadar rekabet ve peşin şartları bakımından da daha önceki iltizamdan çok farklı özellikleri vardı. Mültezim malikâne olarak satın aldığı vergi kaynağı için hazineye, önceden belirlenmiş ve yıldan yıla değişmeyeceği garanti edilmiş sabit bir yıllık vergiyi ödemekle yükümlüydü. Bu sayede üretim kapasitelerinin ve vergilerin artacağı umulurken hazineye ödenecek sabit yıllıkın üstünde kalan kısmı mültezimlere ait kârı oluşturacaktı.

Mültezim vergi kaynağını, gelecekte kazanabileceğini bu muhtemel karları *muaccele* adı verilen bir peşin meblağı ödeyerek satın almaktaydı. Bu peşin meblağ potansiyel alıcıların katıldığı bir müzayedeyeyle belirleniyordu ve daha önceki iltizam peşinlerinden genellikle hem çok daha büyük bir meblağdı hem de vade itibariyle çok farklı idi. Eski peşinlerin antlaşma süresi sonunda mutlaka ödemesi gerekikten kısa vadeli ve faizsizdiler. Ancak malikanede mukataanın gelirine ve malikâneinin ömrüne göre oluşan süreye göre az veya çok bir faiz mevcuttu.

Bir başka yenilik olarak mültezimler, satın aldıkları malikânelerde güvenliği sağladılar, kredi verdiler, hatta uzun vadeli yatırımlar bile yaptılar. Büyük çoğunluğu bürokrat ve askerî zümre mensubu olan yeni mültezimler, bu sayede ticari faaliyetlere meşru olarak katılma olanağı elde ettiler, ancak bu kişilerden kapitalist girişimciler oluşmadı. Zamanla birçok yeni vergi kalemi ilave edilerek sistem çok genişletildi. Mâlikaneciler, vergi toplamayı filen kendileri yapmayı ikinci ve hatta bazen üçüncü elden mültezimlere devretmekteydi. Böylece sistem çok kişiyi doyurması itibariyle vergi yükünü artıracı ve rantiyecilere gelir transferini büyütmen bir mekanizma haline gelmişti. 17. yüzyıl sonunda uygulamaya konulan sistem 18. yüzyıldan itibaren büyük yaygınlık kazanarak vergilerin hemen hepsi (*gümruk, damga, aşar, ihtisap, bac vb.*) bu sisteme eklendi.

Emanet Sistemi

Gülhane'de 1839'da okunan Hatt-ı Hümâyûn'dan sonra iltizam tamamen kaldırılarak vergiler maaşlı memurlar vasıtasyyla emanet usulüne göre toplanmasına başlandı. Mali yetkiler, idare amirlerinden alınarak defterdarlara verildi. Vergilerin saptanması vilayet meclislerine, toplanması da muhassıl adı verilen vergi memurlarına bırakıldı. İltizam yöntemi kaldırıldı. Aşar, her yerde eşit olarak alınmaya başladı. Hristiyanlardan alınan vergilerin toplanmasında patrikhanelerin aracı kabul edildi. Ticaret meclisleri kurulurken Fransız ceza kanunu uygulamaya konuldu. Geçmişte hep iltizamı iyileştirme veya düzeltme yoluna gidilmiş, tamamıyla terkedilerek emanet usulüne geçmek hiçbir zaman düşünülmemişti. İlk defa böyle bir radikal karar alınarak iltizamın tamamıyla terkedilmesi söz konusu olmuştu.

Çoğu aynı olarak tespit ve tahsil edilen ürünlerin toplanması, depolanması, nakliyesi, pazarlanması ve nakit olarak hazineye intikal ettirilmesi oldukça zor bir organizasyondu. İltizam sayesinde tahsili malî yılın başından itibaren olan bütçe gelirleri, emanetle vergileri toplayan muhassilların yılın sonuna doğru yapacakları ödemelere bağlı kaldığı için zaten başlangıçta bir yıla yaklaşan bir gecikme ile karşı karşıya kalınmıştı. Bu dönemde tarihte ilk defa kâğıt para piyasaya çıkartılarak sorun aşılmaya çalışılmıştı. İlk yılsonunda hesaplar yapıldığı zaman gelirlerin iltizamın sağladığından çok daha düşük düzeyde kaldığı görüldü. Bir sonraki yıl da durumun aynı olduğu anlaşılıncı iltizam metoduna tekrar dönüş de kaçınılmaz hale geldi. Ne hazine ne de halk emanet yönteminden memnun kalmıştı. İltizam sektörüne hâkim zümrelerin baskı ve dirençleri de bu sonucun oluşmasında etkili olmuştu. 1842'den itibaren yeniden İstanbul, Cidde ve Yemen hariç olmak üzere bütün gümrükler yeniden iltizamla idare edilmeye başlandı. Gümrüklerde emanet yöntemi ancak 1860'tan itibaren gerçekleştirilebildi.

Arazi Sistemi

Tanzimat Fermanı'yla birlikte tımar sistemi tamamen ortadan kalkarken vergiler sadece sipahiler, iltizam sahibi olan mültezimler ve diğer vergi memurları eliyle toplanmıştı. Bir yandan da ülkenin her yerinde aşar vergisinin 1/10 olarak sabitlenmesi kararlaştırılmıştı. 1858 Arazi Kanunu'nun kabulünden önce kanunnameler eyaletlere özgү olarak ayrı ayrı çıkarılırken, konu ile alakalı ve dağınık halde bulunan hükümler bir bütün olarak toplanmıştı.

Bu kanuna göre araziler beşe ayrılırken bunlardan birincisi olan *Miri arazi*, mülkiyetin devlete ait olduğu, alınıp-satılamayan, farklı kişi veya kurumlara hibe veya vakfedilmesi yasaklanan arazilerdi. *Mülk arazi*, toprağın çıplak mülkiyet ve tasarruf hakkının kayıtsız şartsız aynı kişiye ait

olduğu araziydi. *Vakıf arazileri* kökeni itibariyle miri arazi veya mülk arazisinin vakfedilmesi durumuna bağlı olarak ikiye ayrılmaktaydı. Miri arazilerde vakıf miri arazinin bir bölümünden elde edilen gelirin ve/veya tasarruf hakkının hayır kurumlarına tahsisini şeklinde gerçekleştiriyordu. Mülk arazilerin vakfı halinde devletin aldığı aşar veya haraç vergileri kesintiye uğramaz, vakfedilen kurumdan veya vakfedenden kendisinden alınmaya devam ederdi. *Metruk arazi*, toplumun ya da belirli bir kasaba ya da köy halkın kullanımına ayrılan pazar, panayır, yol, köprü, yaylak ve kışlaklardı. Metruk arazide bir mülkiyet ya da tasarruf söz konusu değildi. Herhangi birinin kullanımında olmayan yerleşim birimlerinden uzakta, tarım yapmaya müsait olmayan, engebeli, kırğaç ve kayalık, boş bir durumda olan arazilere de *Ölü arazi* denmişti. Bu toprak yapılanmasının içinde vergilendirmelere devam edilmişti.

4.2. Finansal Araçlar ve Finansal Döngü

4.2.1. Sikkelerin Tarihsel Gelişimi

Değerli madenlerin para olarak kabul görmeye başlamalarıyla piyasaların gelişmesi ve yaygınlaşması tarih boyunca sıkı bir ilişki içinde ilerlemiştir. Büyük miktarlarda değerli maden kaynaklarına sahip olan pek çok toplum, ticaret gelişene kadar bu değerli madenleri işlememişlerdi. İlk paralar Hindistan'da, Babil'de ve Çin'de tüccarlar tarafından kullanılan, üzerlerine damga vurulmuş değerli maden külçeleriydi. Doğu Akdeniz bölgesinde kullanılan külçeler de tüccar ailelerinin özel damgalarını taşıyan gümüş parçalarından başka bir şey değildi. Çin'de ticaret londaları tarafından damgalanan gümüş külçeler kullanılmaktaydı. Bu örnekler ticaretin gelişmesiyle birlikte para kullanımının da yaygınlaştığını göstermektedir. Devletlerin para yaratma sürecini ele geçirerek para arzında tekeller oluşturmaları ise daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir.

Bu bölümde ağırlıklı olarak yararlanılan Catherine Eagleton ve Jonathan Williams'ın *Paranın Tarihi* adlı eserine göre Kuzey Mezopotamya'da M.O. 2 bin başlarında, Eşnunna kralının kanunlarında bir adamın burnunu ısırmayan cezası 1 *mina* yani yaklaşık yarı kilo gümüştü, surata atılan bir tokat bunun altında biri olan 10 şekel ile cezalandırılmaktaydı. Aynı kanunda, kralın adaletinin sağladığı refahın faydalarının bir ifadesi olarak, dokuz farklı tüketim malının bir şekel gümüşe karşılık gelen ağırlık ve hacimlerinin belirtilmesi suretiyle ortak bir ideal fiyat listesi oluşturulmuştur. Bu yarı yasal metinlerde faiz oranları da belirlenmişti. Hem Eşnunna yasalarında hem de ondan iki yüz yıl sonraki ünlü Hammurabi Yasalarında, borçlara uygulanacak faiz oranından, gümüş cinsinden yüzde 20 olarak söz edilmektedir. Ayrıca, eğer borçlunun gümüşü bulunmuyorsa, borçlarını faiziyle birlikte belirli bir tahıl-gümüş oranına göre tahıl cinsinden de ödeyebilmelektedir.

Madenlerin bu şekilde değerlendirilmesinin yanı sıra günümüzdeki para anlamında sikkelerde üç farklı bölgede gelişim olduğu görülmektedir. Bunların birincisi Avrupa-Akdeniz-Ortadoğu, ikincisi Hindistan, üçüncüsü ise Çin'di. Sikke biçiminde paralar ilk kez M.O. 630-620 civarında krallar Sadyattes ve Alyattes zamanında Lidyada ortaya çıkarken, bölgedeki, doğal altın ve gümüş alaşımı olan elektron kaynağı olan Paktolos çayı ile madenler de bunda büyük bir etkendi. Bu kaynaklar zenginleşmelerine önemli katkı sağlarken Lidyalılarda devletin sikke üretmesinin nedenlerinden biri bütçeye gelir sağlamaktı. Sikke basarak ve vergi ödemelerinin sikkelerle yapılmasını talep ederek, devletler hem kendilerine yapılan ödemelerde kullanılacak birimi, hem de piyasalarda kullanılacak paranın standartlarını belirlemiş oluyorlardı. Lidyalıların ödeme aracı olarak kullandıkları darp edilmiş sikkeler, kısa sürede birçok Helen kenti tarafından benimsenmiş ve sikkeler zengin Smyrna ticareti içinde de yer bulmuştur. Lida sikkeleri büyük sikkelerden (17,2 gram, 16,1 gram, 14,1 gram), büyük parçaların 1/96'sı ağırlığındaki ufak parçalara dek çeşitlilik gösteren düzenli bir ağırlık sistemine uygun düşmektedirler. Sikkelerin bir yüzü bir ya da birkaç vuruşla damgalanmıştır; bir kısmının öteki yüzü boş bırakılmış ya da basit paralel çizgiler çizilmişse de çoğunda figüratif desenler, genellikle de aslan, geyik ya da koç gibi bir hayvan figürü bulunmaktadır. Buradaki örnekteki aslan, kraliyet otoritesini, gücünü ve korumasını canlandırırken keskin dişlerini göstererek kukremektedir (bkz. Resim 4.1).

Resim 4.1: Lida Sikkesi

Daha sonra sikke kullanımı Akdeniz havzasındaki Eski Yunan ve Pers bölgelerine yayılmıştı. Toplumlarda günlük tüketimle ilgili malların alınıp satılmalarına ilişkin küçük ölçekli işlemler ufak sikkeleri gerektirmektedir. Sikkeler Atinalı yurttaşlara juri görevi ya da Meclis oturumlarına katılmak gibi görevler karşılığında, donanmadaki kürekçilere ya da paralı askerlere de hizmetleri karşılığında yapılan çeşitli ödemeleri karşılamak üzere

kullanılmaktaydı. Sikkelerin Yunan siyasi yaşamında devletin ve hukukun giderek artan rolüyle bağlantılı bir durumu vardı. Sardeis'ten daha doğuda Anadolu dışındaki bölgelerde Lidya sikkeleriyle nadiren karşılaşmaktaydı.

M.Ö.6. yüzyılda Lidya Krallığı'nın başkenti Sardeis'i ele geçiren Persler sikke basımıyla bu sayede tanımlarken Perslerin sikke tipleri ile ilgili tercihleri batıda sikke kullanan alanlara doğru genişlemeleriyle başlamıştı. Kroisos zamanında ön yüzde yer alan aslan ve boğa figürlerinin yerini zamanla başında taç olan Pers giysili, sakallı ve taçlı erkek figürleri almıştı (bkz. Resim 4.2). Bu yeni tip sikkelerin altından basılanlarına *dareikos*, gümüş olanlarına ise *siglos* denilmekteydi. Bahsi geçen Pers sikkelerinin yanı sıra M.Ö. 4. yüzyılın başlarında, üzerlerinde satrapların isimlerinin yer almasından dolayı satrap sikkeleri olarak anılan sikkeler basılmaya başlanmıştı. Batı Anadolu'nun içinde bulunduğu zor ekonomik koşullar gereğince yeni bir meslek grubu olarak paralı askerliğin ortaya çıkmasıyla, bu askerlere yapılan ödemeler satrap sikkeleriyle yapılmaktaydı.

Resim 4.2: Pers Sikkesi

Büyük İskender'in Yunanistan'ı fethetmesinin ve Pers İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratmasının ardından yatan sebeplerden birisi, altın ve gümüşe kolay ulaşılabilmesiydi. Babası II. Philippos'un Trakya madenlerini zapt etmesi, ordusunun finansmanı için kendisine büyük miktarda altın, gümüş ve bronz sikke üretme olağlığı tanımlamıştı. M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender adına bastırılan sikkelere bakıldığından ise en önde geleninin gümüş *tetradrahmi* (bkz. Resim 4.3) denen dört drahmiye denk olan sikke olduğu görülmektedir. Makedonya madenlerinden elde edilen gümüşle basılan bu sikke sadece günlük kullanımda değil, uluslararası ticarette de kullanılmıştı. Bir tarafında Heracles diğer tarafında ise Zeus yer almaktaydı. O dönemdeki standartlara göre basılmıştı ve yaklaşık 17.26 gram gelmekteydi.

Resim 4.3: Sırasıyla Gümüş Tetradrahmi ve Gümüş Drahmi

Bir diğer önemli sikke ise gümüş *drahmi*ydi. Üzerinde yine Zeus'un yer aldığı bu paranın diğer tarafında ise elinde kartal ile Büyük İskender vardi ve ağırlığı yaklaşık 4.3 gramdı. Bunlar dışında yine Makedonya ve Trakya madenlerinden çıkartılan altınla imal edilen sikke ise gümüşler kadar yaygın kullanımda değildi. Burada bahsedilen gramlar Attica standartına göre belirlenmişti. Attika standartı bir Helen standartıydı ve tavan ağırlık mantığıyla işliyordu ve genel olarak kullanımda olabilecek en büyük ağırlığın *tetradrahmi* (dört drahmi)'lerde 17.20 gram olması anlamına geliyordu (bkz. Tablo 4.1).

Tablo 4.1 : Attika Ağırlık Sistemi

Ağırlık Birimi	Baz Ağırlık Birimi	Gram
Dekadrakhme	10 drakhme	43,00
Tetradrahme	4 drakhme	17,20
Didradrahme	2 drakhme	8,60
Drakhme	6 obol	4,30
Tetrobol	4 obol	2,85
Triobol	3 obol	2,15
Diobol	2 obol	1,43
Trihemiobol	1 1/2 obol	1,07
Obol	-	0,72
Tritartemorion	3/4 obol	0,54
Hemiobol	1/2 obol	0,36
Trihemitarthemorion	3/8 obol	0,27
Tetartemorion	1/4 obol	0,18
Hemitartemorion	1/8 obol	0,09

Bu noktada Eski Yunan'daki ağırlıklardan bahsetmekte fayda bulunmaktadır. Erkan İldiz'a göre sikke ağırlığı ve ticari ağırlık olarak iki tür ağırlık bulunmaktadır. Eski Yunan'da kullanılmış olan sikke ağırlık sisteminin esas olarak, M.Ö. 3. binyıldan itibaren Antik Çağ dünyasındaki değişim tokuşta gümüş hem para hem de ağırlık olarak temel alan geleneğe dayanıyor olmasındır. Eski Yunan'da en büyük ağırlık olan ve kendisi de yük, ağırlık anlamına gelen 1 *talanton* 60 *minaya* eşitti. Talanton'un teorik ağırlığı 26,196 kg, 1 *minanın* ağırlığı 436,6 gr idi. Ancak talanton ve mina, yalnızca hesaplamada kullanılan, hiçbir zaman basılmamış sikke birimleri idi. Sikkelerde esas *obolos* (*obol*) ve *drakhme* birimleri kullanılmaktaydı. 1 *mina* = 100 *drakhme* = 600 *obolos* (*obol*) etmektedir. Sonuç olarak sikke tarihi ağırlıkları, gümüş ağırlığını esas alan bu temelde var olmaktadır.

M.Ö. 4. yüzyıldan önce de Smyrna'nın sikke bastığı ileri sürülmektedir ve bazı sikkeler, kesin olmamakla birlikte Smyrna'ya atfedilmektedir. Konstantinos Oikonomos ve Bonaventura Slaars'a göre bu sikkelerden bazıı üzerindeki yazılarından anlıyoruz ki Smyrna'da bir Prytaneion vardı. *Prytaneion*, Atina'da kentin ortalarında kuzey yanda ve akropolis yakınında büyük bir meydandı; çevresinde çeşitli kamu işlerinin görüldüğü yapılar bulunurdu; *prytanes* denen yöneticiler burada görev yaparlardı. Yoksullara tahıl dağıtmak amacıyla yapılmış kamusal tahıl depoları vardı ve devletin yedirip içirdikleri için kurulan kamu soframaları da bu meydanda kurulurdu. Agora türünde çevresi stoa ile çevrili büyük meydanın ortasında sürekli yanın bir ateş bulunurdu. Olympos'un baştanrısı Zeus'a da Smyrnalılar akropolislerinde yani Pagos (Kadifekale)'da saygınlık bir yer vermektedir.

Resim 4.4: İki Nemesis - Smyrna Sikkesi (M.Ö.3. yüzyıl)

Asıl Smyrna sikkelerinin Pagos'a taşınmakla birlikte başladığı da bir başka iddiadır. Bronz *Smyrna sikkesi* M.Ö. 3. yüzyıla ait olup Büyük İskender'in iki Nemesis'in kendisine Smyrna'yı kurmasını söyledişi rüyasını simgelemektedir (*bkz. Resim 4.4*). Smyrna'ya atfedilen diğer bir sikke de M.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısına aitti. Gümüş *tetradrahmının* ön yüzünde sola dönük, çelenkli Apollon başı, arka yüzünde dokuz telli lir ve kentin ismi yer almaktaydı. Smyrna'nın asıl sikkeciliği de Pagos'a taşındıktan sonraki dönemde başlamaktaydı. Lysimakhos döneminde basılmaya başlayan Smyrna bronz sikkelerinin en erken tipleri ön yüzde Apollon başı, arka yüzde tripod ve ön yüzde örtülü Eurydike başı olanlardı.

Antik kentlerin çoğu sikke kullanmakla birlikte bunların büyük çoğunluğu, M.Ö. 6. ve 4. yüzyıl arasındaki Arkaik ve Klasik dönemlerde çeşitli nedenlerden dolayı, örneğin gümüşe erişim olanağı bulunmadığından ve bazıları da siyasi nedenlerle sikkelerini kendileri üretmemişlerdi. Yunan dünyasında finansal işlemler yalnızca sikkeler üzerinden gerçekleştirilmektedir; o dönemlerde ne çek ne de paraya tahvil edilebilen kambiyo senetleri vardı. Böylelikle ekonominin düzgün işlemesi için dolaşımda yeterince sikke bulunması gerekmektedir. Atina'da giderek bir düzen içinde ve büyük miktarlarda para basıldığı görülmektedir. Romalılar ise M.Ö. 3. yüzyıla, görece gelişmemiş bir sikke ve paranın nispeten önemsiz rol oynadığı bir devlet finansman sistemiyle başlamışlardır. Bu, İtalya'nın fethi için yeterli gelmiştir, ancak deniz aşırı bir imparatorluk kurmak daha karmaşık ve istikrarlı düzenlemeler gerektirmektedir. Artık sikkeler Roma devletinin etkili bir biçimde yönetilmesi için zorunluluk haline gelmiştir ve Akdeniz dünyasının her büyük kenti gibi para basmaya başlamıştır. Düşük değerli bronz sikkelerin üretimi, kısmen askerlere ödeme yapılması gereksinimi sonucunda önemli ölçüde genişlemiştir.

Sikkeler Roma topraklarının pek çok yerinde kullanılmakta olsa da üniter bir parasal sistemi yoktu. Romalılar kontrollerini, zaten bir sikke geleneğine sahip bulunan Akdeniz boyunca genişletirlerken, çoğunlukla pragmatist bir bakış benimsemişler ve var olan sikkelerin sürdürülmesine izin vermişlerdi. Bu durum çok kültürlü bir imparatorluk olması itibarıyle merkezileştirilmiş bir birelığın dayatılmasından çok, var olan sistemleri kendi halinde bırakmak ya da Roma sisteminin içine almak biçiminde bir yönetim şeklini göstermektedir. Romalılar fetihten sonra, yürürlükteki parasal sistemin ve sikkelerin sürdürülmesine izin verirken, mevcut vergi rejimleri de aynı biçimde sürüyordu. Örneğin, özellikle iki eyalette, Romalılar önceki yöneticiler tarafından yürütülen kapalı para sistemlerini karılıkları nedeniyle korumuşlardır. M.Ö. 133 yılında Romalılar tarafından bir Asya eyaleti olarak ele geçirilen Pergamon Krallığı ile M.Ö. 30 yılında Octavianus (Augustus) tarafından fethedilen Ptolemaios Krallığı, çevre bölgelerde dolaşımda bulunanlarla aşağı yukarı aynı değeri taşıyan, ancak daha az gümüş içeren sikkeler basmaktadır. Pergamon ve Ptolemaios kralları kendi diyarlarındaki tek yasal para biriminin kendi sikkeleri olması koşulunu getirmiştir ve bu

sikkeler çok hafif olduğundan dolayı kendi krallıkları dışında kabul edilmediği için, tüccarlar bu krallıklara giriş çıkışlarında kendi sikkelerini değiştirmek zorunda kalıyorlar ve hükümet de bu işlemlerden kar sağlayabiliyordu.

İki kardeş arasındaki sevgiyi gösteren Pergamon dönemindeki üzerinde II. Eumenes'in portresi olan sikke II. Eumenes tarafından değil kardeşi II. Attalos tarafından bastırılmıştı (bkz. Resim 4.5). *Tetradrahmi (Dört drahmi)* olan bu sikkedeki diğer figürde yer alan ikizler ise Yunan mitolojisindeki Castor ve Polydeuces'e ait. Efsanede Polydeuces ölümsüzken Castor bir insandı ve Castor ölünceye kadar hiç ayrılmıyorlardı. O ölünce Polydeuces babası Zeus'tan onu da ölümsüz kılmamasını dilerken Zeus da ona iki alternatif sunmuştu: Ölümsüz kalmak ve tanrıların arasında yer almak ya da bir gün Tanrılar arasında bir gün Castor'la vakit geçirmek. Polydeuces ikinciyi seçmişti.

Resim 4.5: II. Attalos (II. Eumenes) Sikkesi

Roma Cumhuriyeti'ne son veren iç savaşların nihai galibi olan İmparator Octavianus (Augustus) imparatorluktaki en zengin birey haline gelmişti. Bu tarihten itibaren serveti imparatorlarinkiyle boy ölçülecek hiç kimse yoktu ve bu da egemenliklerinin temel araçlarından birisiydi. Buradaki para örneğinde Octavianus (Augustus) ile onu evlat edinen Julius Caesar'i *Tanrı Julius* ve Octavianus'u da *Tanrıının Oğlu* olarak adlandırmaktadır. Octavianus, Caesar'in iktidarının mirasçısı pozisyonunu meşrulaştırmak için Caesar'in imajını sikkelerinin üzerinde kullanmıştı.

Resim 4.6: Octavianus (Augustus) Sikkesi

Akın Ersoy, Mehmet Önder ve Hacer Turan'a göre Smyrna'da sikke basımına daha önce M.Ö. 50 dolaylarından itibaren Augustus dönemine kadar ara verilmiştir. Roma İmparatorluğu döneminde Smyrna'nın, bronzdan olan, yarı otonom ve imparatorluk sikkelerinin basımı, daha sonra da 3. yüzyılda Gallienus dönemine kadar devam etmiştir. İmparatorluk sikkelerinin ön yüzünde, imparator ya da imparatorluk ailesinden birinin büstü, isim ve unvanları yer alındı. Yarı otonom sikkelerin ön yüzünde ise, genellikle tanrı, tanrıça, senato vb. büstler kullanılmıştı. Arka yüzlerde de Apollo gibi tanrı ve tanrıça figürleri yanı sıra, çınar ağacı altında yatan Büyük İskender, Homeros gibi tarihi kişiler, aslan, panter, yengeç, boğa, koç gibi hayvan figürleri, gemi pruvası ve tapınak gibi motifler işlenmiştir. Örnekteki Smyrna'ya M.Ö. 1. yüzyıla ait altın stater (bkz. Resim 4.7) sikke Thykhe'nin başını ya da kentin talihinin kişi biçiminde simgesini resmetmekteydi. Thykhe, kentin surlarını simgelediği varsayılan minyatür duvarlarla çevrili bir taç giymektedir.

Resim 4.7: M.Ö. 1. Yüzyıla Ait Smyrna Sikkesi

Roma döneminde Asya'daki kentlere, kendi yasalarının uygulandığı bir düzen içinde yaşama izni verilirken onlar da kendi aralarında rekabet içinde olsalar da iyi ilişkiler yürütütmeyi ve yardımlaşma içinde olmayı tercih etmekteydiler. Konstantinos Oikonomos ve Bonaventura Slaars'a göre Roma dönemine ait bazı sikkelerde "Ephesosluların, Smynalıların ve Pergamonluların Birlik (Ortak Parası)", "Hierapolislilerin, Smynalıların Birlik (Ortak Parası)" ya da "Smynalıların, Chiosluların, Ephesosluların Birlik (Ortak Parası)" gibi ifadelere rastlanmaktadır. Bu, kentlerin ortak paralar kullanıklarını göstermekle birlikte özellikle Ephesos, Pergamon ve Smyrna arasındaki Asya eyaletinde birinci sayılmak için yoğun rekabet bazen sikkelere de yansımaktaydı. Ephesos'un "Ephesosluların. Asia'a birinci olan" ve Smyrna'nın da "Smyrna. Asia'nın güzellik ve ululuk yönünden birincisi" yazan sikkeleri bulunmaktadır.

Roma İmparatorluğu döneminde Akdeniz havzasından İngiltere'ye kadar olan geniş topraklar üzerinde altın, gümüş ve bakır sikkelerden oluşan bir para düzeninin kurulmasını sağlamıştı. Altın sikkeler büyük işlemlerde ve servet saklama amacıyla kullanılırken, günlük küçük işlemlerde bronz ve daha sonraki dönemlerde bakır sikkeler kullanıldı. Hiyerarşinin üst ve alt basamakları arasındaki orta alanı ise gümüş sikkeler dolduruyordu. Altın ve gümüş sikkelerin değerleri, içerdikleri değerli maden miktarıyla yakından ilişkiliydi. Buna karşılık bronz ve bakır sikkeler, çoğunlukla devlet tarafından belirlenen ve maden içeriklerinin üzerinde kalan itibari değerlerle tedavül etmekteydiler. Bugün Avrupa ve Ortadoğu'da kullanılan parayla ilgili *pound*, *lira* (*libre*), *dinar* gibi terimlerin ve daha pek çögünün kökenlerinin Roma dönemine kadar gitmesi, para düzenlerinin gelişmesi sürecinde o dönemin ne kadar güçlü ve kalıcı etkisi olduğunu kanıtlamaktadır.

Roma'nın parasal sistemi 3. yüzyılda zamanla enflasyon ve siyasi krizlerin ağırlığına yenik düşerken yüzyılın bitiminde, iki güçlü kişilik olan, Aurelianus (270-275) ile Diocletianus (284-305) tarafından çözüme yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin Aurelianus, değeri iyice düşürülen *antoninianusda* gümüş içeriğinin yüzde 5 olacağına dair kamu güvencesi vermek suretiyle reform yaptı. Altın sikkeleri de yeniden yüksek değerlerine kavuşturarak *denariusu* yeniden piyasaya çıkarttı. Ancak reformları tam anlayımla etkili olamadı ve yirmi yıl sonra, gümüş ve bakır sikkeler yeniden piyasaya sürüldü.

Resim 4.8: Bizans Altın Solidus ve Nomisma Sikke Örnekleri

312 yılında I. Constantin tarafından Bizans para sisteminin oluşturulmasından itibaren, dayanağı altın *solidus* olmuştu, sikkenin sahip olduğu nominal değer, yapımında kullanılan değere eşit olmuştu. Doğru ağırlıkta altın bir solidusun üzerinde oynamaya çalışan yakalandığı takdirde ölümle cezalandırılıyordu. Madeni paranın ağırlık ve ayarını garanti eden mührün güvenilrigiydi. Altın sikke ve gümüş sikkenin yanında, ikincil derecede bir para olan bronz sikke de mevcuttu. Bizans İmparatorluğu, yüzBILLAR boyunca, Orta Çağ Avrupası ile İslam dünyası arasındaki orta noktada yer almıştı ve ticaret ile finans açısından kritik bir nüfuz ve takas noktasıydı. Sikkeleri, komşularının ve daha sonraki devletlerin ilk bağımsız para birimlerine modellik ederken, beş yüzyılı aşkın süreyle, parasal sistemin temelini oluşturan altın *solidus* ya da *nomisma* (bkz. Resim 4.8), Akdeniz dünyasının temel ticaret sikkesi olarak üstünlüğünü sürdürmüştü.

Bu para birimi, Avrupa ve Asya'nın pek çok yerinde *bezant* olarak da bilinmekteydi. İstikrarlı bir altın sikkenin sürekli var olması, mevcut ordusunun, memurlarının, binalarının, törenlerinin ve dış yardımların karşılanması için vergi sistemi aracılığıyla nakit toplamak suretiyle devletin işlevini sürdürmesini sağlıyordu. Bizans devleti çağdaşı Batı Avrupa'ya kıyasla muazzam ölçüde vergi toplayıp ve harciyordu. Sistemin temelinde Roma'da olduğu gibi toprak vergisi yatmaktadır; toprak sahipleri bu vergiyi ödemek için fazla üretimlerini çoğulukla bizzat devletin kendisine satıyorlar, devlet de bunları ordunun, yönetimin ve imparatorluk makamının gereksinimlerini karşılamak üzere kullanıyordu.

Altın sikke devletin amaçlarını gerçekleştirmek için var olmasına karşılık, bunu desteklemenin yolu, küçük ölçekli parasal işlemlerin yapılabilmesine olanak tanıyan, çoğu, bakırdan daha ufak birimler üretmektı. Vergilerin altınla ödemesi zorunluydu, ancak devlet ödemelerini bakırla yapabiliyordu. 8. yüzyıl ortalarından sonra, normalde var olan en küçük para birimi bakır sikke *follli* ve ikisinin arasında yer alan gümüş sikke *milaresion* ($1/12$ nomisma) 9. ve 10. yüzyıllarda bulunabilmesine karşın yalnızca dönemsel olarak

üretilmişti. 10. yüzyılın sonunda ve 11. yüzyılda, bir krizin ardından para köklü bir değişime maruz kaldı. I. Aleksios'un 1092 yılındaki reformuyla birlikte, mevcut paranın özelliğini bir biçimde genişleten, elektron, düşük ayarlı gümüş ve bakırдан oluşan altın sikke *hyperperon* üretilmişti (bkz. Resim 4.9). Küçülmeye yüz tutmuş imparatorluğun son yıllarda, Konstantinopolis'in 1261 yılında yeniden ele geçirilmesinden 1453 yılında Osmanlıların nihai fethine kadar olan sürede, ortadan kaybolan bir zamanların güçlü *bezantin* (*solidus*) yerini değeri az gümüş ve bakır sikkeler aldı.

Resim 4.9: Bizans Hyperperon Örneği

Batı Avrupa'nın ekonomi ve parasal sistemleri Roma egemenliğinin sona ermesinin ardından radikal biçimde değişti. Kent merkezli ekonomi, geniş topraklar üzerinde yayılmış kırsal bir ekonomiyle adım adım yer değiştirmiştir. Eski Roma vergi sistemi etkisini yitirmiş ya da tümüyle ortadan kalkmıştır, ülkelerarası ticaret sürmekle birlikte daha alt düzeye inmiş ve sikkenin dolaşımı giderek yavaşlamıştır. Bu koşullar altında görce küçük paralara daha az gereksinim duyulurken, Germen toplumunun bir karakteristiği durumundaki yasal tazminatların ödenmesine, bağışların yapılmasına, ordunun ücretlerinin ödenmesine ve büyük ölçekli operasyonların gereklilerinin karşılanması uygundur. Ancak zamanla yine ülkelerin olanakları, maden kaynaklarının kısıtları ve ticaretin gelişmesiyle yine gümüşe geçilecektir. Fransa'da Karolenj hanedanlığı zamanında ve 755 yılında sikke sisteminde köklü bir reform yapıldı. Bu reformla orijinal penının ağırlığı ve gümüş içeriği yeniden belirlendi (bkz. Resim 4.10). Orta Çağ'ın sonuna degen Avrupa'daki standart gümüş birim olarak kral ya da imparatorun tüm dominyonlarında ve Kuzey İtalya'daki eski Lombard krallığında, aynı tasarımla kullanıldı.

Resim 4.10: Karolenj (İmparator Pepin) Dönemi Sikke Örnekleri

12. yüzyıldan başlayarak sikke basımı Avrupa'nın çoğu yerinde yerleşmiş ve para basımı daha merkezi bir hal almıştı. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu topraklarında yer alan İtalya, Almanya ve Hollanda gibi yerleşim bölgelerinde sikke basanların sayısı artmaya devam etti. Para basımına yönelik bu ilgi, paranın Avrupa toplumunda oynadığı rolün artışını yansıtıyordu. Nüfusun arttığı, kasaba ve kentlerin büyüdüğü ve hem yerel hem de uluslararası ticaretin genişlediği bir dönemde, sikkelerin artan parasal gereksinimlerin karşılanmasına uygun hale getirilmeleri şart oldu. Yeni gümüş kaynakları genel para arzını artırırken, sikkelerin görece yüksek bir değere ulaşmasını da sağlamıştı.

13. yüzyılda ve 14. yüzyıl başlarında daha büyük gümüş sikkeler, genellikle İtalyanca *grosso* (büyük) kavramından türetilmiş isimlerle, örneğin İngiltere'de *groat* ismiyle Avrupa'nın geneline yayılmıştı. Bu alanda öncülük eden Venedik grossosu 1202 civarında piyasaya sürüldü. 13. yüzyılda İtalya'nın ticari kentleri, özellikle de Cenova, Floransa ve Pisa; Batı Sudan'dan ya da Batı Afrika sahillerinden gelen ve Sahra üzerinden Kuzey Afrika'nın Müslüman devletlerine aktarılan altının ticaretini ele geçirmişlerdi. 1251-1252 yıllarında Cenova'da *genovino* ve Floransa'da *florin* (*fiorino*) adıyla altın sikkelerini piyasaya sürdüler (bkz. Resim 4.11) Bunlardan ikincisi, altın sikke kavramını Avrupa geneline yayması ve pek çok taklidine ilham vermesiyle bir sonraki yüzyılın uluslararası ticaretinde muazzam ölçüde önem taşıyacaktı.

Resim 4.11: Floransa'da Florini (Fiorino)

Aragon florinleri, Batı Akdeniz'de, *Lübeck florinleri* Baltık'ın Hansa Birliği'ndeki limanlarında ve *florine dayalı gulden* ise Renanya (Rheinland)'da çeşitli prensliklerde ortak para birimi haline geldi. Florinin en yakın rakibi, 1284'te piyasaya sürülen ve Doğu Akdeniz ticaretinde baskın rolü üstlenen Venedik dükası (bkz. Resim 12) idi.

Resim 4.12: Venedik Dükası

Venedik dükası, altını Doğu Akdeniz'e getirmiş ve Mısır ve Suriye'de *İslam dinarları* ile rekabet etmişti. İslam dünyasında bazı kısıtlara rağmen Müslümanlar bir dizi finansal araç geliştirirlerken büyük İslam kentlerinde muhtesiplik mesleği ortaya çıkmıştı. Muhtesip bir devlet memuruydu ve şeriatı uygularken ağırlıkları, ölçülerini denetler; kalp diye tabir edilen degersiz paraları kontrol ederdi. İslamiyet'in başlarında Etiyopya sikkeleri de Bizans sikkeleri de doğrudan kullanılmış, ancak sonradan bu sikkeler özellikle haç gibi Hristiyan sembollerini çıkartılarak, İslam'a uygun bir biçimde Müslümanlarca taklit edilmiştir. Öte yandan Sasانilerin gümüş sikkeleri takip edilmiştir.

Gerçek anlamda İslami sikkeler ilk kez 696-697 yılında, Halife Abdülmelik'in büyük para reformuyla birlikte basıldı (*bkz. Resim 4.13*). Bir para düzeni oluşturma çabalarının başarıya ulaşmasından sonra, Orta Çağ'da Hindistan alt-kıtاسından İspanya'ya kadar uzanan geniş coğrafyadaki hemen tüm İslam devletlerinde altın, gümüş ve bakır sikkeler kullanılmaya başlandı. İslam devletleri de sikke basmayı ve hutbe okutmayı egemenliğin en önemli simgeleri olarak kabul ettiler. Böylece, Akdeniz havzasında oluşan parasal geleneklerden etkilendikleri gibi, bunları geliştirerek daha sonraki dönemlere taşıdılar.

Resim 4.13: Abdülmelik Sikkesi

İzleyen yüzyıllarda pek çok değişim ortaya çıktıysa da İslami sikkeleri karakterize eden temel unsurlar artık yerli yerine oturmuştu. Genelde ön yüz olarak adlandırılan tarafta Allah'ın birliğini ve benzersizliğini vurgulayan bir metin yer almaktaydı. Arka yüzünde ise başlangıçta, Hristiyanların Teslis doktrinini çürüten bir metin bulunmaktaydı. Bu metin sonradan M.S. 750 yılında kelime-i şahadetle değiştirilmiştir. İslam sikkelerinde kullanılan metaller altın, gümüş ve bakırı. İslam devletlerinde de parasal uygulamalar bir yandan ticaretin gereksinimleri, öte yandan da bütün Orta Çağ ekonomilerini sık sık etkisi altına alan değerli maden kıtlıkları tarafından biçimlenmekteydi.

İslam para dünyası üzerinde çok büyük etkisi olan İlhanlı devleti 13. yüzyılın ortalarında İran'da kurulmuş ve varlığını seksen yıl kadar sürdürürken 13. yüzyılın sonlarına doğru Müslümanlığı seçmişlerdi. İlhanlılar sikke üretimine önem vermişlerdi ve faaliyet gösteren darphanelerin sayısı iki yüzə ulaşmıştı. Osmanlılar adına ilk gümüş akçe bu aşamada 1326 yılında darp ettirilmişti ki bütün Anadolu İlhanlı darphanelerinde çalışmış kişileri sikke konusunda istihdam etmekteydi. Bir yandan da Avrupa ve İslam sikkelerinin Akdeniz'de karşılıklı etkileşimi devam etmekteydi.

İslam'ın klasik döneminde temel para birimleri altın *dinar*, gümüş *dirhem* ve bakır *fulosten* oluşuyordu. *Dinarn* kökeni Roma İmparatorluğu'na dek

uzanmaktadır. *Dirhem*, Antik Çağ'ın *drahmasından* ve *fulus* ise Bizans'ın *folisinden* gelmekteydi. *Şevket Pamuk'a* göre Orta Çağ'ın büyük bir bölümünde, Akdeniz havzasındaki ticaret, özellikle ödeme sistemleri havzanın doğudaki tüccarlar ve para birimleri tarafından yönlendirilmiştir. 13. yüzyıl gibi daha geç bir dönemde bile, Doğu Akdeniz bölgesindeki ticaret, parasallaşma ve bunlara ilişkin kurumların düzeyi, Batı Akdeniz tarafından kilerin bir hayli üzerindeydi. Ticaret hızla gelişirken, ticaret sayesinde büyük zenginliğe kavuşan İtalyan kent devletlerinin para birimleri ve sikkeleri Akdeniz ve Avrupa ticaretine egemen olmuştu.

Feodal Avrupa'da sikke basma yetkisi kral veya imparatorda olsa bile, darphanelerin yönetimi ve sikkelerin üretimi bu işten bir hayli gelir sağlayan feodal beylerin eline geçmişti. Bu yerel birimlerin gelirleri içinde verginin payı ve önemi artmaya başlayınca, sikke arzını daha istikrarlı ve düzenli hale getirmek için çaba gösterildi. Ancak, özellikle 14. yüzyıldan itibaren, merkeziyetçi eğilimler ağırlık kazanıp devlet harcamaları artmaya başlayınca, paranın ayarını düşürüp ek gelir sağlama çabaları da hız kazanmıştı. Bu taşışlarından kazançlı çıkanlar olduğu gibi, kaybedenler de vardı. Bir ülkeydeki para biriminin gücü ya da zayıf olması, taşışının ne ölçüde kullanılacağı, devleti elinde tutan ve taşışlarından yarar sağlayan kesimlerle, taşış ve enflasyon sarmalından zarar görecek kesimler arasındaki mücadelein sonucuna bağlıydı.

15. yüzyıllarında Rönesans sırasındaki sanatsal gelişmelerin etkisiyle sikkelerin görünümü değişirken Avrupa Keşifler Çağı sınırsız fırsatlar yaratmıştır. Yeni külçe kaynakları para arzının büyümeye olanak vermişti, özellikle Alman gümüşü, başlıca pazarı olan ve Avrupa gümüşünün ihracatında önemli bir yeri olan Venedik'e akmaktaydı. 1470'lerde Venedik ve Milano, 9-10 gram ağırlığa sahip *lira* (*lire*) adıyla yeni bir ağır gümüş sikkeye öncülük etmişlerdi. Takip eden dönemde değerli bakır sikkeler genelde varlıklarını sürdürmüşler ve sikkenin bireyler tarafından küçük ölçekli işlemlerde daha sık kullanıldığı göz önüne alındığında yaygın kullanılmışlardır.

Bu arada Avrupa parası ve parasal sistemleri tüm dünyaya ithal edilmeye devam ederken başı Portekizliler, Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler çekmekteydi. Bunların beraberinde yerel gelenekleri birbirileyle kaynaştırtıp etkileyen Batı tarzı para da gelişmiştir. Bir yandan da İspanyollar, yükleme kolaylığı bakımından Orta ve Güney Amerika'da başlıca madenlerin yakınına, gümüşün bir kısmını sikkeye dönüştüren darphaneler kurmuşlardır. 17. yüzyıl ortalarında Amerikan gümüşünün üretimi azalırken, özellikle de İspanyol Meksika'sından gelen gümüşün yanı sıra Portekiz Brezilya'sından gelen altın kayda değer bir etki yarattığında, altın ve gümüş paralar arasındaki denge yavaş yavaş altın lehine dönmeye başladı. Meksika'da 18. yüzyılda Guanajuato'dan çıkartılan gümüş Avrupa'da bütün parasal sistemi etkilemişti. 18. yüzyılda, uluslararası ticaret sikkeleri olan İspanyol *reali* ve

Felemenk Ieeuvvendaalder'in yanına üçüncü bir büyük gümüş sikke katılmıştı: *Avusturya thaleri. Thaler*, 1780'den sonra ortaya çıkmış, yüzyılın ortasından itibaren Doğu Akdeniz, Etiyopya ve Arabistan'da da yaygın biçimde kullanılmıştı.

Osmanlılar üretimi, piyasaları ve ticareti denetleme gayreti içinde olan bir yönetim anlayışına sahipti ve bunun da en önemli sebebi önceliklerinin saray, başkent ve orduda olmasıydı. Savaşlar gibi olağanüstü dönemlerde bu müdahalecilik yoğunlaşmactaydı. Aynı müdahalecilik darphanelerin ve gümüş madenlerinin denetimiyle, değerli madenlerin dolaşımı ve ticaretine ilişkin de olmaktadır. Bu düzenlemeler ile devlet, değerli madenlerin ve sikkelerin kullanımına, dolaşımına ve alım-satımına büyük sınırlamalar getirmektedir. Örneğin tüccarların ve uzun mesafeli yolculuklara çıkanların yanında altın ve gümüş taşımaları yasaklanmıştır; memurlar tarafından kontroller yapılmaktaydı.

Resim 4.14: Osmanlı Sultanisi

Bu bölümde ağırlıklı olarak yararlanılan *Şevket Pamuk'a* göre Osmanlı devletinde 16. yüzyıla kadar altın *sultani* ve gümüş *akçeye* dayalı bir para düzeni vardı (bkz. Resim 4.14). Sultanının ağırlığı ve ayarı, uluslararası ticarette temel ödeme aracı olan *Venedik dükasına* eşitlenmiştir. Hiyerarşinin en altında ise günlük küçük işlemlerde kullanılan bakır *mangır* ya da *pul* yer almaktaydı. Günlük ticarette ve uzun mesafeli ticarette kullanılan gümüş sikkelerde yeni fethedilen yerlerde küçük değişikliklerle birlikte var olan para birimlerinin yürürlükte kalması tercih edilmiştir. Yeni fethedilen topraklarda basılan gümüş sikkelerin üzerine Osmanlı padışahının adı eklenir, ancak sikkelerin görünümlerinde, standartlarında ve isimlerinde pek değişiklik yapılmazdı. Balkanlar ve Anadolu'da tedavül eden *akçeye* ek olarak, Suriye ve Mısır'da *para*, Irak'ta *şahi*, Tunus'ta *nasri*, Osmanlı gümüş para birimleri olarak tedavül etmekteydi. Bakır sikkelerde de yerel üretimler devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bir yandan vergi toplamak, öte yandan da askerlere, bürokratlara, tüccarlara ödeme yapmak için paraya ihtiyacı olmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti uzun mesafeli ticaret yolları üzerinde kurulmuştu ve para düzeni uzun mesafeli ticaret için büyük önem taşımaktaydı. Kentlerde ve yakın çevrelerinde küçük ölçekli fakat yoğun kredi ağlarının da geliştiği görülmektedir. Osmanlı devleti hızla genişleyerek bir imparatorluk boyutlarına ulaşınca, bu basit para düzenini sürdürme olanağı kalmadı. 1640'lardan itibaren Osmanlı para düzende bir çözümme yaşandı. Akçenin dalgalanmalarının yarattığı güven kaybının da etkisiyle, Avrupa sikkelerinin kullanımı yaygınlaşıırken devlet sikke basımını durdurarak darphaneleri kapatmak zorunda kalmıştı. 17. yüzyılın ikinci yarısında akçe, tedavülde olan ama pek rastlanmayan bir hesap birimi haline gelmiştir. Osmanlı piyasalarında Avrupa devletlerinin darp ettileri büyük sikkeler kullanılırken bu sikkelere *grossos ya da groschen* sözcüklerinden esinlenerek *guruş* adı verilmektedir.

Osmanlı yöneticileri piyasalarda mümkün olduğunda çok miktarda değerli maden ve sikkenin dolaşımını sağlamaya çalışıyordu; ancak bunun da bazı sonuçları vardı: Hem altın gümüş oranı hem de değişik sikkeler arasındaki kur değerlerinin sürekli dalgalanması. Kurların sabitlenmesi durumunda kimi sikkelere piyasa değerinin altında değer biçileceği için Osmanlı hükümeti sadece *sultanının* kur değerinin değil bütün Osmanlı ve yabancı sikkelerin değerlerinin de yerel piyasalar tarafından belirlenmesini tercih etmektedir. Devlete yapılan ödemelerde ise her cinsten sikkenin hangi kur üzerinden kabul edileceği hazırlanan listelerde belirtilmektedir. Devletin yabancı sikkelere karşı izlediği politikalar gereği en erken dönemlerden itibaren teşvik edilmektedirler. Değerli madenler ve yabancı sikkeler gümrük vergilerinden muaf tutulmaktadır.

4.2.2. Kambiyo Senetleri ve İzmir'de Finansal Döngü

Pazar ve panayırlar, Orta Çağ ekonomisinde en önemli örgütlenmeler arasındaydı. *Pınar Ülgen*'e göre pazar kelimesi, bir ülkenin uluslararası ticaretini, herhangi bir yerleşim biriminde kurulan alıcı-almış yerini, alıcı-almış amacıyla kullanılan bir mekâni ya da sadece belirli bir ürünü de tanımlamak için de kullanılmaktaydı. Geçmiş dönemlerden itibaren dünyanın pek çok yerinde periyodik dönemler halinde pazarlar önem kazanmıştır. Pazarlar, bir yandan insanların sosyal ilişkiler kurmasını sağlarken, diğer taraftan ihtiyaçların karşılanmasına da yardımcı olmuşlardır. Özellikle kırsal kesimlerde kurulan pazarlar, ürün dağıtım ve toplama ya da değişim sisteminin önemli bir parçasıdır. Bunların yanı sıra pazarların kurulma amaçlarıyla satışa sunulan mallar açısından da önemli ve belirgin farklılıklar vardır. Panayırlar ise pazarların aksine profesyonel tüccarlar için belirli zamanlarda kurulan buluşma yerleriyydi. Panayırlar, toptan satışın yapıldığı yerlerdi. Yılda bir ya da altı ayda bir defa olmak üzere küçük bir kente veya bazı büyük kentlerin dışındaki kırsal alanlarda kurulan panayırlar, birkaç gün

ya da birkaç hafta devam ederdi. Özellikle 13. yüzyıla kadar panayırlar ticarette önemli bir yere sahip olurken daha sonrasında tüccarlar sabit noktalara yerleşme ihtiyacı hissetmişti. Tüccarlar, bu amaçla ulaşım kolaylıklarıyla ticaretin gereksinimlerine en elverişli olan, para ve mallarını güvenlik altına alabilecekleri yerlerde evlerini kuruyorlardı.

Orta Çağ'da özellikle Fransa, panayırların merkezi haline gelmişti ve bunun en önemli sebebi de İngiltere, Hollanda, Almanya, İtalya ve İspanya'nın kesiştiği noktada olmasiydı. Achille Dauphin-Meunier'e göre özellikle Champagne fuarları herkesin kolaylıkla ulaşabileceği merkezi alanlarda kurulurdu. Başlıcaları Reims, Lagny, Troyes, Provence olan bu fuarlar zaman olarak arka arkaya kurulurdu ve bu süreç bütün sene sürerdi. Panayırlarda önce ticaretler gerçekleşir sonra da yaklaşık iki hafta boyunca hesapların kapatılması devresi yaşanırıdı. Bu panayırlar parayla ilişkisi olan dünyanın birçok yerinden insanlar için oldukça önemliydi ve hemen hemen bütün paralar buralarda tedavüldeydi. Bu paraları tartmak, ayarlarını belirlemek, birbirleriyle değiştirmek ya da çeşitli paraları o panayır için belirlenen ana paraya tahvil etmek gibi birçok finansal işlem vardı.

Achille Dauphin-Meunier'e göre buralarda yapılan işlemler sadece karşılıklı borçlar akdetmek değildi; diğer panayırlar ve panayır dışı taahhütler de burada düzenlenirdi. Örneğin bir Felemenk tüccardan kumaş almış Floransalı bir tüccar Floransa'daki bankerine Felemenk'e olan borcunu hesabının zimmetiyle Provence panayırında ödemesi için talimat verirdi. Banker panayır gitmeden Provence'deki muhabirine bir kambiyo senedi (ödeme mektubu) yazar ve bu mektup Felemenk tüccara iletilirdi. Floransalı banker keşideci olurken borçlu panayırındaki muhabir olurdu. Kambiyo senetlerinin iskontosu da bu şekilde ortaya çıkmıştı. Bir kambiyo senedinin lehdarına bir acyonun tenzilini müteakip derhal ödemedede bulunulabilir ya da mallar panayır varmalarını müteakip ödeneceğinin policeyle taahhüt altına alınması suretiyle muhtemel satış fiyatı üzerinden avans verilirdi. Başlangıçta poliçelerde ciro bulunmamaktaydı ve sadece bir ödeme belgesi özelliğine sahiptiler. Ciro özelliği çok sonraları ortaya çıkacaktı.

Osmalı Devleti iltizam sistemini iç borçlanma hedeflerine ulaşmak için çok önemli bir araç olarak kullanırken bu uygulamada yalnız değildi. Fransa başta olmak üzere başka ülkeler de gelirini artırmak için benzer bir iltizam sistemini kullanıyordu. Her ne kadar Osmalı Hazinesi, zaman zaman Avrupa'dan sikke ithalatı ile doldurulmuş olsa ve bankerler Batı'dan borç para almış olsalar da Osmalı İmparatorluğu, bahsi geçen dönemde yurtdışı ile herhangi bir kredi sözleşmesi yapmamıştı. 17. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın sonuna kadar, Avrupa'da olduğu gibi, Osmalı İmparatorluğu'nda da devletin finansmanı konusunda büyük ölçüde savaş ve ekonomik ihtiyaçlar sebebiyle önemli değişiklikler meydana gelmişti. 18.

yüzyılda dünya ekonomisinin büyümeye hızı, dolaşan para ihtiyacının artmasıyla yeni çözümler arama noktasında baskı yaratmıştı.

Osmanlı Devleti'nde yabancı paraların yoğun olarak kullanıldıkları bir parasal sistem söz konusuydu. Bunun en önemli sebepleri arasında birleştirilmemiş parasal sistem, zaman zaman akut hale gelen kronik sikke kıtlığı, Osmanlı hükümeti tarafından gerçekleştirilen paranın değerini düşürmeye yönelik döviz kuru politikaları gibi etkenler yer almaktaydı. Mesela, 17. yüzyıl sonlarında Levanten tüccarlar, Avrupa'dan birçok parayı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dolaşım ya da basım için göndermekteydi ve İzmir yabancı paralar için önemli bir giriş limanıydı. Avrupa sikkeleri dolaşımı girdiğinde hem iç hem de dış ticareti kolaylaştırırken bazı durumlarda da birikim aracı olabiliyordu. Ancak yabancı sikke tamamen spekülatif arbitraj işlemlerinin bir parçası da olabiliyor; böyle bir durumda, büyük bir kısmı girdiği andan itibaren anında Osmanlı ekonomisini terk edebiliyordu.

17. yüzyıl ortalarından itibaren ise küçük değerli Avrupa sikkelerinin sahteleri de Osmanlı piyasasında tedavülde dolaşmaya başlamıştı. Bir yandan da Osmanlı hükümeti vergilerin yeterli olmadığı zamanlarda taşışe, yani sikkenin değerinin düşürülmesi yöntemine sık sık başvurmaktaydı ve bunu daha çok 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ortalarına kadar olan savaşlar ve reformlar döneminde uygulamıştı. Bunun birçok sonucu vardı. Taşışışler devletin gelirlerini önce artırırken, yarattıkları enflasyon nedeniyle zaman içinde bu gelirler azalmaktaydı. Buna ilave olarak eğer piyasalar para birimine olan güvenini kaybeder ve taşışışların tekrarlanacağına inanmaya başlarsa, devletin taşışışler yoluyla ek gelir sağlanması giderek zorlaşılmaktaydı. Bu durumda insanlar ellerinde yerli sikkeler yerine yabancı sikkeleri tutmaya başlamakta ve sikke bastırmak için darphanelere değerli madenler getirmemektedi. Osmanlı taşışışları ise kalpazanlığın yaygınlaşmasına sebep oluyordu. Bunlara ilave olarak devletin iç piyasalarдан borç alması güçleşmekte ve önemli bir muhalefet oluşturmaktaydı. 19. yüzyıl ortalarına kadar finansal olarak zor da olsa direnebilen Osmanlı Devleti bu yıllarda artık iyice tükenmeye başlamış ve zor duruma düşen devlet ilk olarak 1840 yılında käğıt para çıkarmıştı. Ancak kısa sürede bu paranın değeri düşmeye başlayınca önceden beri Osmanlı'nın içine düştüğü olumsuz ekonomik durum artık çok ileri seviyeye ulaşmıştı.

Kambiyo Senetlerinin Devreye Girmesi

Kötüye giden ekonomi içinde ülkede aktif ve çeşitlendirilmiş bir menkul kıymetler piyasasının bulunmaması nedeniyle, varlıkların kapsamı da sınırlıydı; Amsterdam, Londra veya Paris'teki gelişen menkul kıymetler piyasalarıyla büyülüklük veya çeşitlilik açısından karşılaşırılabilecek seviyede

değildi. Osmanlı Devleti'nin finansal sorunları da batıdaki gibi bir bankacılık sektörünün gelişimini engellemekteydi. Öte yandan da para ödünç verme, nakit parası olan herkes tarafından, imparatorlukta her zaman var olan yüksek prim göz önüne alındığında yoğun bir şekilde yapılmıyordu. Bu dönemde finansal işlemleri yürüten sarrafların etkinlik sağladığı bir alan iltizam sektörüken bir diğeri de *kambiyo senetleri* işlemleriydi.

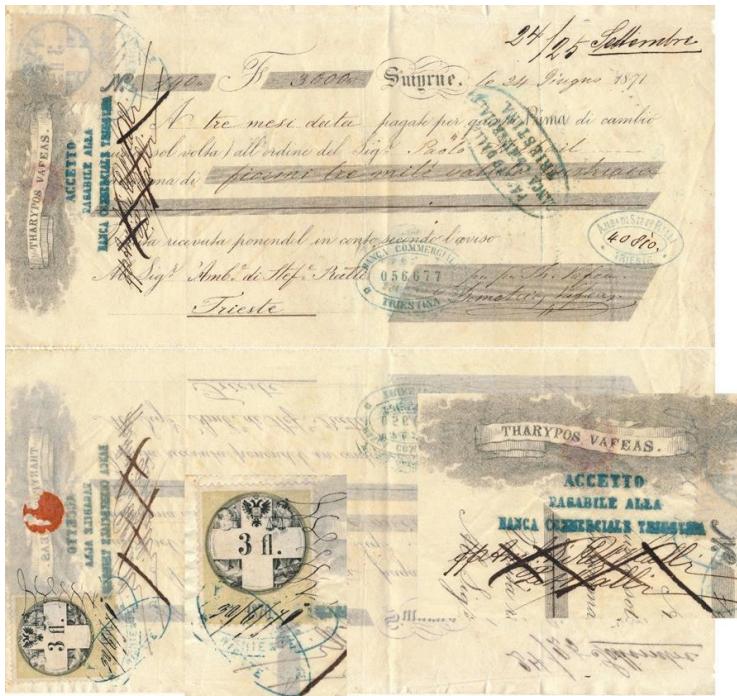
Bir kambiyo senedi, esas olarak uluslararası ticarette kullanılan ve bir tarafın talebi üzerine veya önceden belirlenmiş bir tarihte diğer bir tarafa sabit bir miktar para ödemeye zorlayan yazılı bir emirdi. O dönemdeki kambiyo senedi, günümüzdeki çek ve senetlere benzıyordu. Bireyler veya bankalar tarafından imzalanabiliyor ve genellikle ciro yoluyla aktarılabililiyordu. Bir senet ve kambiyo senedi arasındaki fark, ikincisinin devredilebilir olması ve ticarette ilgisi olmayan üçüncü bir tarafa aktarılabilmesiydi. Tüccarların Avrupa ekonomilerinden sikke çıkışlarının devamlılığıyla ilgili şüphelerinden dolayı ve hem Avrupa devletlerinin hem de Osmanlı Devleti gibi ticaret yapılan diğer ülkelerin sikke kısıtlama politikalarını uygulama eğilimi nedeniyle sikke sisteminden çok karmaşık bir kambiyo senedi sistemi zaman içinde dünya ticareti içinde gelişmiş ve uluslararası ödemeler bu şekilde yapılmaya başlanmıştı. Nakit para kullanmadan uzun vadeli ödemeleri yapmanın kredi dışında bir yöntemi olan kambiyo senedi yurtdışında olduğu gibi iç pazarlar arasında da ödeme yapmak için yoğun bir şekilde kullanılmaktaydı.

Yurtdışından alacağı olan tüccar, alacağına karşılık olarak borçlusu üzerine poliçe keşide ediyor ve bunu İstanbul piyasasında satıyordu. Alıcıları da yurtdışına borçlu olan tüccarlardı. Böylece bir kambiyo senedi piyasası oluşmuştı. Sarraflar, banka işlevi görerek, paralar arasındaki kuru belirliyor, birbirleriyle değişimini yapıyor, poliçecilik yoluyla iç ve dış ticaretin ödemelerinde önemli rol oynuyorlardı. Dış ticarette kullanılan poliçeler daha çok İstanbul, İzmir, Selanik vb. dış ticaret merkezlerinde bulunan ve Marsilya, Paris, Amsterdam, Londra, Viyana, Livorno gibi Avrupa kentlerinde işyerleri ya da muhabir ilişkileri bulunan büyük sarrafların ihtisas alanı haline gelmişti.

Kambiyo örneklerine bakıldığından Resim 4.15, İzmir'den 1871 tarihli Paolo Machail ile Trieste'deki Ralli Şirketi arasında yapılan ihracatın borcunu gösteren bir senettir. Resim 4.16, J.N. Reggio Pettidi Şirketi için faaliyet gösteren J.N.Poulos ve Fraancesco Parisi adına görev yapan Trieste'deki Ralli Şirketi arasında İzmir'den yapılan 1881 Nisan tarihli bir ihracat için bir kambiyo senedidir. Resim 4.17, İzmir'den L.Aslanoglou adına faaliyet gösteren Messr E. & R.P. Narik ve J.C. Köhler & Co.ile Trieste'deki Ralli Şirketi arasında gerçekleşen ve İzmir'den yapılan 1881 Nisan tarihli bir ihracat için bir kambiyo senedidir. Bir başka örnek olan Resim 4.18'deki

senet ise İzmir'den 31 Aralık 1841 tarihli ve Emanuel Petrochocchino ile Trieste'deki Ralli Şirketi arasında yapılan döviz bonosuna aittir.

Resim 4.15: Machail ile Ralli Şirketi Arasındaki Senet

Resim 4.16: Poulos ile Ralli Şirketi Arasındaki Senet

Resim 4.17: Messr E. & R.P. Narik ve J.C. Köhler & Co. ile Ralli Şirketi Arasındaki Senet

Resim 4.18: Petrochocchino ile Ralli Şirketi Arasındaki Senet

Kaynak: <http://www.levantineheritage.com/bills-of-exchange.html> (Resim 4.15-4.16-4.17-4.18)

Ali Şenyurt'a göre poliçeciler ile ilgili ilk düzenleme 1839 yılına aitti. Bu nizamnamede poliçecilerin sarraflardan bağımsız bir esnaf grubu oluşturduklarından bahisle, idarelerinin Ticaret Nezareti'nce yapılacağı ve anlaşmazlıkların Ticaret Mahkemeleri'nde görüşüleceği belirtilmektedir. Bundan sonra kambiyo senedinde ismi yazılı tüccar, senet kabul için ibraz edildiğinde kabul etmez ise o zaman senet sahibine iade edilecek, yok eğer kabul eder ise vade geldiğinde senet bedelini geciktirmeden ödeyecekti. Şayet poliçeyi kabul eden tüccar iflas eder ve bu nedenle borcunu ödemek istemez ise, poliçeden kaynaklanan borcun tahsili için her yolun denenmesi ve netice alınmaz ise borcunu ödemeyen tüccarın hapisle cezalandırılması yoluna gidileceği belirtilmişti. Poliçeci esnafından faizle para alıp satmak ve mevduat kabul etmek gibi işlemleri yapmaması beklenmekteydi. Ancak poliçeci esnafı kambiyo senedi işlemlerinde önemli bir pay almaktaydı; sarraflar da tümüyle bu işlemlerden çekilmemişti. Tanzimat Fermanı'ndan sonra vergi toplama yönteminde yapılan değişiklikten bir süre sonra geriye dönüş neticesinde sarraflar tarafından kurulan Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları gibi vergi paralarının merkeze kambiyo senedi yoluyla nakledilmesi şeklindeki uygulamaların organize bir biçimde tekrarlandığı görülmektedir.

İzmir'deki Finansal Döngü

Osmanlı Devleti'ndeki vergi sisteminin devletin mali ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra esas olarak imparatorluğun en gelişmiş para piyasasının, İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamak için var olması, imparatorluğun diğer piyasalarını ve sermaye birikimi oranını olumsuz yönde etkilemektedir. İzmir de bu gibi durumlardan etkilenmekteydi; ancak bir yandan da imparatorluğun iç ve dış ticaretinde öncü ve ayrıcalıklı konumu hem imparatorluk içinde hem de yurt dışında kendi para piyasasını ve kredi ağlarını geliştirmesini sağlamıştı. İzmir Avrupa pazarlarının finansal ağlarında imparatorluktan bağımsız olarak yer alıyordu.

Osmanlı Devleti'nin hem Batı hem de Doğu ile ticareti vardı ve bazen bu bölgelerle olan ticaretinin birinde fazla verirken diğerinde açık olabiliyordu. Bunun sonucunda bir miktar sikke, örneğin Doğu'dan Batı'ya gidebiliyordu. Bunun dışında sikke bu ticaret açığını kapatmak için de kullanılabilirdi. Ancak sikke aynı zamanda paradaki daha kazançlı ve spekülatif ticaret için de Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'na akıyordu. Ayrıca hem ticari hem de spekülatif amaçlarla kambiyo senedi ile gelişen ticaret, ticari kağıtların sikke kadar kıymetli olacağının kabul edildiğini göstermekteydi.

Osmanlı Devleti'ndeki gümüş madenlerinin 17. yüzyılın sonlarına doğru azalan üretimi, bakır madeni yokluğuyla birlikte, sikke kıtlığı ile sonuçlanmıştır. Bu durumla birlikte kredi yapılanmasının yeterince gelişmemesi olması, kurumsallaşma eksikliği ve dünya ekonomisinin 18.

yüzyıldaki büyümesi, para dolaşımında sıkıntı yaşanması ile sonuçlanmıştı. Bu, Osmanlı ve Avrupa devletlerini, yalnızca kısa vadede değil aynı zamanda uzun vadede mali gelirlerini iyileştirmek için aktif olarak yeni kurumlar oluşturmaya ve farklı kredi biçimleri arayışına sokmuştu. Osmanlılar gümüş para birimini yeniden basmanın ve daha güvenli bir temele koymayan yollarını aradı. En önemli gelir ve aynı zamanda iç borçlanma kaynağı olan iltizam sisteminin yeniden örgütlenmesi için gayret gösterildi.

İltizam sisteminden ihtiyaç duyduğu geliri alamayan Osmanlılar alternatif bir gelir getirici politika olarak borçlanmaya dönmüştü. Ancak bu borçlanmanın sikke kıtlığı üzerinde negatif etkileri olmuştu. İzmir gibi bir piyasa hızla büyümeye devam ederken bu büyümeyi devam ettirebilme amacıyla, sikke yetersizliğinin üstesinden gelmek için nakit ikame mekanizmaları geliştirildi ve döviz kuru dalgalanmalarındaki belirsizliğin üstesinden gelmek için çalışıldı. İzmir öncülüğünde yerel pazarlar yurt dışından sikke ithalatı yaparken piyasalara bir hareketlilik kazandırılmıştı. Bu ticaret yapan tüccarlar için de önemli bir kar kaynağı haline gelmişti.

İmparatorluğun en büyük yabancı para girişinin olduğu limanı olan İzmir'de sikke kıtlığına bağlı olarak çoğunlukla yasa dışı değeri düşük para girişşi söz konusu olmuştu. 1665 yılında Fransız, İtalyan ve Hollandalı tüccarlar ilk kez imparatorluğa, daha çok İzmir ve bir de başkent İstanbul üzerinden değeri düşük paralar ithal etmeye başladılar. 1669 yılında bu değeri düşük paralar devlet tarafından yasaklanıp yavaş yavaş piyasadan kalkarken, 18. yüzyılın son yıllarda yükselen fiyatlar değeri düşürülmüş paraların önemli ölçüde tekrar artışına yol açtı. Osmanlı para sistemi çok sayıda Avrupa parasına ev sahipliği yaparken her zaman her türlü paraya açık bir sistem olmuştu.

İzmir gibi bir ticari pazarın sermaye likiditesinde önemli bir faktör, Avrupalı tüccarlarının emrindeki parasal likidite derecesiydi. Ticari işlemleri kolaylaştmak için ayrıntılı bir sikke ikame sistemi ortaya çıkmıştı ve ticaret ağırlıklı bir şekilde takas ve krediye dayanıyordu. Bir yandan da İzmir'de yerel tüccarların paraya ihtiyacı olduğunda, Avrupalılara borç verdikleri de görülmekteydi; Osmanlı tüccarı, bunu genelde Avrupalı tüccara mallarını krediyle vererek yapmaktaydı. Borç, bir sonraki mal sevkiyatı geldiğinde Avrupalı tarafından ödenecekti. İzmir'deki bir Avrupalı tüccar, örneğin kumaşının bir kısmını nakit olarak satabilir ve gelirlerinin tamamını ürün almak için kullanabilirdi.

Osmanlı-Avrupa ticaretindeki ticari işlemler kısmen takas, kısmen nakit, kısmen de kredi olarak gerçekleşiyordu. Para arzının düşük olduğu ve yabancı paraların döviz kurundaki artışlarının İzmir'e yeterli hızda para çekemediği dönemlerde ticaret ağırlıkla takas ve kredi usulüyle yapılmıyordu.

Takasın yanı sıra, üç aydan iki yıla kadar sürebilen krediler Avrupalılar tarafından rutin olarak mallarını satın alan Osmanlı tüccarlarına verilmektedir. Kredinin uzatılması da zaman zaman söz konusu olurken Avrupalı devletler bu tür uygulamaların çok riskli olduğu kabul edildiğinde kredilerin artmasına karşı düzenlemeler çıkardılar. Ancak, kredi alan sadece Osmanlılar değildi ve Avrupalılar da kredi alıyordu; para ödünç verme-alma yaygın bir faaliyetti. İthal malların satışı genelde kredi yoluyla, nadiren de nakit parayla, bir satıcıının simsarıyla bir alıcıının simsarı arasında gerçekleşiyordu. Satışlar ve pazarlıklar bazı senetlerin ve diğer garantilerin koruması altında yapılrken on beşer günlük krediler veriliyor ve ödemeler taksitle gerçekleştiriyordu. İzmir'de, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında döviz kurlarında ve dolaşımındaki para miktarında günlük dalgalanmalar oluyordu. Bunun sonucunda tüccarlar parasal spekülatif faaliyetlere yönelmiş; sikke ve kambiyo senedi içeren işlemler İzmir pazarında mal ticareti kadar önemli hale gelmişti. Bu işlemler, yabancı para birimlerinin İzmir'e ithal edilmesini, döviz kurlarındaki dalgalandırmalarдан kar elde edilmesini ve Avrupa'da kambiyo senedi ile alım yapılmasını içeriyordu ve satın alımlar özellikle, döviz cinsinden payların daha fazla kar elde edilmesine izin verdiğinde yapılmıştı. Bu tür faaliyetler hem Osmanlı hem de Avrupalı tüccarlardan banker olarak hareket edenlerin rollerinin artmasına ve aynı zamanda bu tür faaliyetlerin bir başka kar kaynağı olarak İzmir pazarında büyümeyesine sebep olmuştu.

Finans alanında Batı Avrupa ekonomilerinde belirli bir organizasyon içinde ticareti ve sanayiyi finanse edebilmek adına kayda değer bir sermaye ile bir sektör oluşmuştur. İngiltere ve Hollanda, İtalya'nın kent devletlerine göre daha belirgin bir şekilde gelişmiş sermaye ve finansal piyasalara sahipti. Osmanlı Devleti'nde İzmir, ekonomisinin yükselişe geçtiği 17. yüzyıldan itibaren oldukça karmaşık bir parasal sistemin merkezindeydi. Osmanlı'dan ve Batı'dan karşılıklı nakit para ya da kambiyo senedi yoluyla para ticareti yaygın bir spekülatif faaliyetti ve bu konuda en büyük hacim Marsilya ile olandı.

İzmir'de ihracatın yıl içinde zirve yaptığı dönemlerde, mal alımı için yerel para birimine talep çok fazla oluyordu. Savaş olduğunda ve ekonomik kriz yaşandığında da İzmir'den Marsilya'ya sikke ve kambiyo senedi çıkışları yaşanıyordu. 1780'lerin sonlarında, limanın toplam ticaret faaliyetinin büyük bir bölümünü oluşturan İzmir'e para transferi en yüksek seviyelerine ulaşmıştı. O zamana kadar İzmir, imparatorlukta yabancı sikkeler için mükemmel bir giriş limanı haline gelirken, Fransız tüccarlar arasında parasal işlemlerde spekülasyon mal ticaretinden daha yüksek hacimlere ulaşmıştı. İzmir aynı zamanda Osmanlı ekonomisinde sikke ihtiyacına önemli seviyede cevap veren bir oyuncuydu.

Pek çok farklı sikke büyük miktarlarda dolaşımında olmasına rağmen yine de İzmir piyasası pek çok nedenden dolayı para sıkıntısı çekmekteydi. Örneğin, bir veba salgınında Levanten ve gayrimüslim tebaadan olan simsarlar ile sarraflar bir aydan fazla bir süre evlerinden çıkamadıkları ya da kenti terk etmek zorunda kaldıklarında İzmir piyasası ciddi problem yaşamaktaydı. İstanbul'un para ihtiyacı da sürekli bir sorun olurken İzmir'deki paranın büyük bir bölümü zaten İmparatorluk dışına çökabiliyordu. Örneğin Marsilya'daki mali kriz sırasında, İzmir'deki Fransız tüccarlar paralarını Marsilya'ya ihraç etmişlerdi. Piyasalardaki para azlığının, Avrupalı tüccarların değişen yatırım stratejileri üzerinde yan etkileri vardı.

Buna örnek vermek gerekirse *Elena Frangakis Syrett*'e göre 1781'de Fransız tüccar Cailhol, kahveyi güvenilirliği olan yerli bir tüccara satmış ve karşılığında da kambiyo senetleri almıştı. Cailhol, bu kambiyo senetlerini elinde tutmak yerine pamuk karşılığında satmıştı. Pamuğu tercih etmesinin sebebi pamuğun fiyatının düşük olması değil, İzmir piyasasında veba salgını nedeniyle para sıkıntısı yaşanıyor olmasıydı. Eğer tüccar kambiyo senetlerini elinde tutmuş olsayıdı, veba salgınının ticareti durdurmasının ve yerel ticareti işsiz ve parasız bırakmasının bir sonucu olarak, kahvesini alacak olan tüccar, diğer yerel tüccarlar gibi, kredibilitesini kaybedeceğinden bu kambiyo senetlerini zararına satmak zorunda kalmıştı.

Ottoman Devleti'nin ticaretinde 17. yüzyıl başlarında ön planda olan Fransa'nın Marsilya kenti, zamanla egemen durumunu yitirince, Levant'ta kalan Fransız tüccarlar ayakta kalabilmek için toplu halde ticaret yöntemlerini değiştirmek zorunda kaldılar. Kazançlı fakat riskli olan sikke ticareti, İzmir'de, Levanten tüccarlar arasında gelişmeye başlamıştı ve Fransız tüccarlar, zaten ticaretin bir parçası olan sikke ve kambiyo senetleri ticaretini bu dönemde ön plana çıkardılar. Avrupa sikkelerinin ithalatı, İmparatorluk içinde nakit kıtlığını aşmanın önemli bir yoluuydu. Bu sikkeler ticareti kolaylaştırdığı gibi aynı zamanda büyük ihtiyaç duyulan fonları sağlıyordu. Avrupa sikkelerinin ithalatında en aktif olanlar Fransızlar olsa da Hollandalılar ve Levant Kumpanyası'nın yasaklarına rağmen İngilizler de İzmir'e sikke ve aynı zamanda kambiyo senetleri getiren toplumlardı. Bu durum spekülatif para ticaretinin ne ölçüde yaygın olduğunu göstergesiydi.

İngilizler ve Felemenkler, 17. yüzyılın sonlarından başlayarak en fazla nakit sermayeye sahip tüccarlarken Fransızlar da aynı dönemde İzmir'deki ticarette yeniden oldukça aktifti. Bu durum, sürekli para değişim tokusu anlamına geliyordu; para alışverişi ve speküasyonu, mal ticareti ile iç içe geçiyordu. Fransız tüccarlar Livorno ve Cenova'daki tüccarlardan *İspanyol piastresi* alıyor ve bunları Levant'ta satıyorlardı. 17. yüzyılın sonlarında Fransız tüccarlar, İspanya'dan ithal ettikleri *piastreyi*, doğrudan Levant'a sevk etmelerine izin verilmesi için kendi devlet yetkililerine baskı yapmaya başladılar; o dönemde, İngilizlerin ve Hollandalıların rekabeti İzmir'de

Fransız kumaş ticaretine zarar verdiginden, Fransız tüccarlar Osmanlı mallarını satın almada para sıkıntısı içindedirler.

Özellikle 1750'den sonra, Osmanlı ekonomisi sıkça nakit sıkıntısı içinde olduğundan, Fransızlar, hem ticareti yapılan bir mal olarak hem de kambiyo senetlerinin karşılığını ödemek için sık sık İzmir'e sikke ihraç ettiler. Bu ticaretten kar sağlayan Fransızlar, Osmanlı mallarını uygun fiyatlara alabiliyorlar ve İzmir ticaretinde hareketlenmeye katkı sağlıyorlardı. Marsilya'da uzun süreli para sıkıntısı yaşanmaya başlandığında, kentteki Fransız tüccarlar İzmir'den sikke ithal ediyorlar; İzmir'de para sıkıntısı olduğu zaman da oraya sikke ihraç ediyorlardı; ancak genelde İzmir yönüne para hareketi daha fazlaydı.

İzmir, Batı Avrupa'dan gönderilen kambiyo senetlerinin ve faturaların ödeme merkezi konumundayken, bu kambiyo senetlerini Levanten tüccarlar diğer limanlardan mal satın almında kullanıyorlardı. İzmir'deki Levanten tüccarlar kimi zaman riskli ve pahalı olabilen kambiyo senetleri ticareti para arzındaki azlığın üstesinden gelmenin bir başka yolu olarak görüyorlardı. Nakit paraya ihtiyaç duyuklarında İngiliz ve Fransız konsoloslar, İstanbul'daki Levanten tüccarlardan alınan kambiyo senetlerini, İzmir'deki senet simsarlarına veya para spekülatörlerine satarak sikke elde ediyorlardı. Marsilya Ticaret Odası da İzmir'deki Fransız konsolosa idari masraflarını karşılaşması için, kentteki Fransız tüccarların düzenlediği kambiyo senetleri yoluyla para yollarken Levant Kumpanyası da aynı uygulamayı İzmir'deki borçlarını ödemek üzere kullanıyordu. Avrupalı tüccarların Levant'a yükü miktarında sikke ihraç etme konusundaki israrları, sadece para ticareti değil, para spekülasyonu da yapmak istediklerinin bir göstergesiydi. 18. yüzyılın ortalarından itibaren bu spekülasyon işlemleri artmıştı; bu işlemde döviz kurlarındaki farklılıktan yararlanma amacıyla kambiyo senetlerinin yerini bir yerden diğer bir yere kaydırıyorlardı. Arbitraj yapanların piyasada dolaşan kambiyo senetlerinin sayısı döviz kurunu etkiliyordu. Öte yandan para hareketlerindeki yüksek dereceli spekülasyon döviz kurunu etkileyebiliyordu ve kur zaman zaman politik amaçlarla da suni olarak yükseltiliyordu.

İzmir'deki finansal işlemlerdeki karmaşık yapıya rağmen bankacılık işlemleri resmi olmayan işlemlere dayanıyordu. Kentte resmi olarak kurulan ve ciddi işleyen bir banka yoktu. 1842'de İngiliz tüccarlar İzmir Bankası'ni kurmuşlardır. Ancak kendi paralarının yönetimini kaybetmekten korkan Osmanlı yetkililerce durdurulmuştu ve İzmir'de, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar da hiçbir banka kurulmayı başaramamıştı. Bunun sonucu olarak da İzmir piyasasına para sağlama Levanten ve gayrimüslim Osmanlı tüccar-bankacıların eline kalmıştı. Bahsi geçen dönemlerde kurumsal bir finansal yapılanma olsaydı, parasal sorunlar çözümlenebilir, piyasada dolaşan kambiyo senetlerinin sayısı sınırlanmış olurken İzmir piyasasında Osmanlı

parasının dengelenmesinde şüphesiz önemli rol oynayacak olan döviz kurlarının artışı kontrol altına alınabiliirdi.

İzmir'de faaliyet gösteren Avrupalı tüccarlar sınırlı sermayeleri sebebiyle malları ödeme yapmadan önceden almak için yerel tüccarlarla anlaşma yapmak için onlara başvurabiliyordu. Yerel tüccar, önceden para vermek yerine müşterisine önceden mal vermektedi, kendisi de bu malı zaten Anadolu'nun içlerindeki çok sayıda bağı sayesinde taksitle elde etmişti. Öbür taraftan Avrupalı tüccar da malını genelde iki yıla varan uzun vadeli krediyile satmak zorunda olduğundan, tanımadığı bir satıcıyı doğrudan doğruya bulmaktansa, aynı yerel tüccarla sürekli iş yapmayı tercih ediyordu. Bütün bunlar aslında içinde doğrudan para alışverişi olmadan, bir kredi ilişkisiydi.

İzmir'deki ticari örgütlenmede yerel tüccar aynı zamanda kendi ilişkilerini de sermaye olarak kullanarak önemli bir konumda yer alıyordu. Bir kar kaynağı olan kredi, İzmir'deki ticaretin örgütlenmesinde anahtar roldeydi ve pazarın ciddi bir nakit sıkıntısıyla karşı karşıya kaldığında bile işlemeye devam etmesini sağlıyordu. Bir tüccarın sermaye harcamalarından herhangi bir getiri sağlamaası iki yıla kadar sürebilirdi. Yerel tüccar İzmir'deki ticaret örgütlenmesinde kendisi için önemli bir yer tutuyordu. Osmanlı Devleti'nde nakit sıkıntısı olduğu için, Avrupalı tüccarlar genellikle alışılmış uygulama olan 12 ya da 24 aylık bir geri ödeme süresi ile kredi üzerinden satış yapmak zorunda kaldılar. Bu dönüp İzmir pazarının, dönemin sanayi öncesi tüm ekonomilerinde görülebilen sermaye yetersizliğini aşmasını sağlıyordu.

Bir süre faaliyet gösterdikten sonra Avrupalı tüccarlar, çeşitli yerel tüccarların güvenilirliğini bilir hale geliyordu; yerel tüccarın Osmanlı pazarında uzmanlaşan, güvenilir bir tüccar haline gelmesi büyük bir avantajdı. Avrupalı ve yerel ticari toplumlar arasındaki dinamikler sürekli değişiyordu. Avrupalı tüccar toplumlarını yerel tüccarlar karşısında potansiyel olarak savunmasız kılan önemli bir faktör, bu topluluk içindeki rekabetin yanı sıra, Batının kendi içindeki rekabetiydi. Yerel tüccarlar veya araçları da birbirlerine karşı rekabet halindeydi, ancak rekabet Avrupalılar arasında daha yoğun görünyordu. Bu tür bir rekabet aynı zamanda İzmir pazarındaki ithalat fiyatlarının düşmesine ve ihracat fiyatlarının daha yüksek seviyelere ulaşmasına neden olabiliyordu. Ayrıca, akut para sıkıntısı dönemlerinde, özellikle, rekabet halindeki Avrupalı tüccarlar, satışları arttırmamanın bir yolu olarak, 3 aydan 4-5 yıla kadar her yerde kredi vermeye istekliydiler. Ayrıca, eğer büyük bir Avrupa topluluğu, yerel alacaklılarına borçlarını ödemeleri için bir teşvik vermeye karar verdiyse Avrupa para biriminde, onlara yüzde 2-3 indirim uyguluyorlardı.

Speküasyon

Osmanlı Devleti'nde para sisteminin özgünlüğü, bazıları oldukça spekülatif olan bir dizi başka parasal faaliyete yol açmıştı. Esas olarak bu faaliyetler, sikke cinsinden veya kambiyo senedi ile alım satım işlemleri veya kambiyo senedi ile sikke değişimi gibi işlemlerden oluşuyordu. Bu tür faaliyetler, genel ticaretin ayrılmaz bir parçası haline gelmişti ve Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Osmanlı ve Avrupalı girişimcilerinin tüccar bankacılar olarak ikili kimliğini pekiştirdi.

Genel olarak Osmanlı ekonomisinde sikke kıtlığı göz önüne alındığında, kambiyo senetleri yaygın olarak kullanılan bir ödeme aracı olmakla birlikte ticaret dışında speküasyon için de yaygın olarak kullanılmaktaydılar. Burada yapılan, etkilemeye çalışıkları döviz kurlarındaki farklılıktan yararlanmak amacıyla kambiyo senetlerini bir yerden diğerine taşımaktı. Yerel bir pazarda belirli bir anda dolaşan kambiyo senetlerini sayısı, döviz kuru oranını ve dolayısıyla operasyonlarının başarısını, yani kambiyo senetlerinin fiyatını etkileyebiliyordu. Farklı para birimleri arasındaki dalgalı kurlardan ve kambiyo senetlerinin farklı fiyatlarından kar elde etme girişimi, Osmanlı ve Avrupalı finans piyasaları arasında, kıymetli metalleri de içeren daha karmaşık bir spekülatif faaliyete yol açmıştı. Bu tür bir operasyonda, temel olarak döviz kurlarındaki farktan kar elde edilmekteydi.

Elena Frangakis Syrett'in çalışmásında örneğini verdiği üzere Marsilya merkezli ve dünya çapında faaliyet gösteren Roux Freres şirketinin İzmir'deki acenteleri, kendilerine çeşitli Avrupa ticaret merkezlerinde bulunan Roux Freres acenteleri tarafından gönderilen sikkeleri İzmir'e ithal etmekteydi. İzmir acenteleri, karlarını döviz kurlarından elde ederek batı para birimlerinin ithalatını yapmaktadır. İzmir'de en avantajlı para biriminde satın aldığıları ve Avrupa'daki en yüksek getiriyi sağlayacak olan herhangi bir ticaret merkezinde satıkları para biriminden para, en son olarak Marsilya Roux Freres'e kambiyo senedi olarak geri dönüyordu. Osmanlı Devleti'nde *arbitraj*, kambiyo senetlerinin spekülatif amaçlarla alınıp satıldığı bir şekilde uygulanırken spekülatörler bu kambiyo senetlerinin fiyatlarındaki dalgalanmaları manipüle etmekteydi. Amsterdam büyük bir finans piyasasıydı ve Felemenkler, yüzyılın sonunda ticari faaliyetlerini bile geride bırakan bu spekülatif faaliyetlerde de oldukça aktifti. Arbitraji yapan sadece Avrupalılar değildi. Avrupalıların İzmir'de satın aldığı çok sayıda kambiyo senedi, Avrupalı tüccarların kredi değerliliğini sürekli izleyen, çoğunlukla gayrimüslim Osmanlı tüccarlar tarafından ciro edilmekteydi. Tüm bu faaliyetler yerel toplumlara spekülatif parasal uygulamalarda önemli bir pay kazandırırken, aynı zamanda onlara kayda değer düzeyde sermaye birikimi sağlamaktaydı.

Ancak bu kadar büyük bir finansal faaliyet döngüsü kente yeterli sermaye birikimi ile sonuçlanmamıştı. Ayrıca İzmir'in tek başına ekonomik büyümesi, Osmanlı para sisteminin tamamını radikal bir şekilde değiştirmeye yetecek kadar ivme oluşturmadı. Osmanlı para sistemi hem zayıf hem de güçlü özellikler içeriyordu. En önemli zayıf özelliği, genel olarak Osmanlı ekonomisinin bir özelliği olan ekonomideki düşük sermaye seviyesini yansitan sikke kıtlığıken bir yandan devletin ara ara yabancı paraları yasaklama gayretinde bulunmasıydı. Bu da uluslararası döviz kurlarının iyice kötüleşmesine sebep olmakta, para biriminin daha da zayıflaması ile sonuçlanmaktadır. Osmanlı para sisteminin veya genel ekonominin sorunlarını hafifletmek için o zaman bu devlet politikalarının gerekliliği düşünülüyordu. Ancak bu politika parasal sistemi daha da olumsuz etkilemiştir. Osmanlı para sisteminin güçlü özellikleri arasında, kredi veya takas gibi sikke yerine geçen ya da döviz kurlarındaki ve para biriminin potansiyel zayıflıkları bertaraf etmeye yönelik yerel piyasa düzeyinde gelişen acyo tarzı çeşitli uygulamaları.

İzmir piyasasında, mal alımlarında kullanılmayan kayda değer miktarda sermaye akışı, parasal spekulatif işlemlerin sonuçlarından bireydi. Bu spekulatif işlemlerin bir diğer sonucu belirli bir para biriminde/birimlerinde yabancı sikke ya da kambiyo senetlerinin miktarının İzmir piyasasında daralması ya da genişlemesi sonucu döviz kurlarında meydana gelen geçici değişikliklerdi. Bu tür spekulatif faaliyetler yerel para piyasasını olduğundan daha da değişken hale getirmektedir. Bu durum yerel ekonomiye olumlu yönde etki ederken piyasa geçici olarak gelen sikke ve kambiyo senetleri yerel pazarın parasallaşma seviyesini artttırmaktadır. İzmir piyasası, bu tür faaliyetlerin bir sonucu olarak, Avrupa finansal piyasaları ile sıkı bir bağ kurmuştu ve bu da pazarın uluslararası ekonomiye daha da uyumlu hale gelmesine yardımcı olmuştur.

4.2.3. Finansal Döngüyü Dengeleyen Acyo (Agio)

Osmanlı Devleti'nde parasal kıtlık, yalnızca Osmanlı maliye politikaları ve savaşlardan kaynaklanan ihtiyaçlar nedeniyle değil, aynı zamanda özellikle 18. yüzyılın ikinci yılında ve 19. yüzyılın başlarında artan ticaret hacminin bir sonucuydu. İmparatorluğun büyüklüğü tek bir pazar olmasını engelliyordu; bu durum yarı özerk bögesel pazarların ve ekonomilerin ortayamasına neden olmuştu. Sonuç olarak, devlet para birimini standartlaştırmak ve düzenlemek için girişimlerde bulunsa da aynı anda farklı Osmanlı pazarlarında farklı Osmanlı para birimleri dolaşabiliyordu. Yerel piyasasının para koşullarına uyum sağlama ve hatta zaman zaman en azından geçici olarak dolaşımdaki sermayenin artması için acyo adı verilen, Osmanlı para sistemine özgü esnek bir mekanizma kullanılmıştır.

Sikke kılığı olduğunda veya sikke ikame yöntemleri etkili olmadığında, yerel bir piyasada parasal likiditeyi kolaylaştırmak için başka ayarlama mekanizmaları ortaya çıkmıştı. Böyle bir mekanizma indirim veya fayda olarak da adlandırılabilen acyo (*agio*) idi. İskonto mekanizması olarak, Osmanlı para biriminin fiili piyasa değerini yansıtmak ve böylece özellikle Osmanlı para birimi *guruş* ve Fransız para birimi *livre tournois* arasındaki kurları hesaplamak ve ayarlamak için uygulanan acyo ayrıca Osmanlı para birimini döviz kurlarında sabitlemek ve böylece yerel bir pazarda sikkeyi cazip hale getirmek olağrı da vermektedir.

Acyo, batı ithalat ürünlerinin fiyatını doğrudan etkilemek için de kullanılırdı. Yani, Osmanlı para biriminin beklenen devalüasyonuna dayanarak, acyo bu fiyatları indiriyor ve böylece onları yerel tüketici için daha cazip hale getiriyordu. İskonto sistemi olarak, yerel pazarda ödeme için kullanılan para birimlerinin hepsi için uygulanabiliyordu. Oldukça karmaşık bu iskonto sisteminde, acyo, herhangi bir anda piyasanın gücünü ve Osmanlı ekonomisi içinde piyasa güçlerinin birbirleriyle rekabet etme ve etkileme yeteneğini yansıtırken iskonto oranı İmparatorluk'ta bir pazardan diğerine değişiyordu.

Resim 4.19: Osmanlı Guruşu

Resim 4.20: Fransız Livre Tournoisi

Son derece değişken bir yerel para piyasasını düzenleme ihtiyacının bir ürünü olarak, acyo önemli oranda, Osmanlı *guruşu* (bkz. Resim 4.19) ve Avrupa para birimleri arasındaki özellikle *Fransız livre tournoisi* (bkz. Resim 4.20) döviz kuru hesaplamasında kullanılıyordu. Bunu yapmak için acyo, *Osmanlı guruşu* ile örneğin *Venedik sequinleri* (bkz. Resim 4.21) arasındaki nominal döviz kuru değil, reel kur esas alınarak hesaplanırdı. Bu döviz kuru, daha sonra *Osmanlı guruşu* ve *Fransız livre tournois* arasındaki döviz kuru oranına uygulanıyordu. Fransızlar, 18. yüzyıl boyunca, bu iki para arasındaki aynı döviz kuru oranını, gurüş çok fazla değer kaybetmesine ve çok fazla dalgalanma olmasına rağmen uygulamaya devam etti. Bunu yapabildiler çünkü acyo, iki para birimi arasındaki döviz kurundaki farkı, *Osmanlı guruşunun* gerçek değerindeki dalgalanmalara eşdeğer bir miktar ekleyerek ve çıkartarak ayarlıyordu. Bahsi geçen dönemde Fransa, acyo ile *guruş* ve *livre tournois* arasındaki döviz kuru oranlarını etkileyerek Osmanlı pazarlarında önemli bir role sahip olmuştu.

Resim 4.21: Venedik Sequini

Döviz kurlarının hesaplanması sırasında acyonun uygulanması, Osmanlı para biriminin Avrupa para birimleri karşısında hem aşağı yönlü hem de yukarı yönlü dalgalanmaları için kullanılıyordu. Acyo, Osmanlı para biriminin aşırı değerlenmesini kontrol etmek için bir yöntem de olabilirken bu şekilde, rastgele döviz kurları ile ortaya çıkabilecek sorunlar giderilirken, yerel olarak döviz kurlarını ayarlama fonksiyonu yerine getirilmiş oluyordu. Özellikle 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı para biriminin oynaklığını göz önüne alındığında, acyo nihayetinde, parasal sistemin daha esnek ve daha duyarlı hale gelmesinin yanı sıra bu oynaklılığın etkisini hafifletmeye yardımcı olmuştu.

Acyo, devletin sikke havuzundan belirli bir pazara sikke getirmek ve böylece bu pazardaki kronik parasal kıtlığı azaltmak amacıyla da uygulandı. Ülkedeki herhangi bir pazardan sikkenin çıkışmasına neden olan ve böylelikle o pazarda sikke kıtlığına yol açabilecek, örneğin sikkenin başkentin

ihtiyaçları için kullanılması gibi durumlar vardı. İzmir için en önemli sikke çıkıştı sebeplerinden birisi olan başkent İstanbul'a para çekilmesi en çok savaş zamanlarında gerçekleşiyordu. Bu gibi durumlarda, İzmir pazarından kayda değer miktarda sikke ve kambiyo senedi İstanbul'a gönderiliirdi. Paranın o pazardan çıkıştı dışında sikke kıtlığına neden olabilecek diğer faktörler arasında, yaşanan iklim koşulları nedeniyle kötü hasat da vardı. Bir deprem ya da özellikle ağır veba salgını gibi problemler, tüccarların İzmir'den kaçmasına ya da kentten uzak durmasına neden olarak, geçici olarak kentin ticari yapısına zarar vererek İzmir'e sikke akışını kesiyordu. Bunların hepsi bütün ticaret ve parasal faaliyetler ve dolayısıyla piyasanın sikke rezervleri üzerinde olumsuz etki yaratabilecek olaylardı.

İzmir'de sermaye kaybına yol açabilecek bir diğer faktör de Avrupa pazarlarındaki sermaye ihtiyaciydı. Örneğin Marsilya, İzmir'in en büyük Avrupa ticaret ortaklarından birisiydi. Bazı dönemler İzmir'in Fransa limanından gelenden daha fazla miktarda Marsilya'ya gönderdiği sikkeye bağlı spekülatif parasal faaliyetler sermaye çıkışına neden oluyordu. Buna ilave olarak İzmir'in Avrupa'dan bütün Levant bölgesine ve İran'a kadar çok geniş bir bölgede Avrupalı ve yerel tüccarlar tarafından gerçekleştirilen alışverişlerde takas yeri olarak görev yapması da söz konusuydu. Yani İzmir'in bu geniş ticari faaliyetleri sadece kendi pazarı için bir sikke ihtiyacı yaratmıyordu. İzmir'in ticari ve finansal sektörlerinin kayda değer canlılığı ve büyümesi göz önüne alındığında, bu ekonomik gelişme, pazarın karşılamak zorunda olduğu paraya sürekli ve artan talepler getiriyordu.

Sonuçta, İzmir pazarı, içinde herhangi bir zamanda dolaşan sikke miktarında sürekli dalgalanmalar yaşadı. Böylelikle, sikke kıtlığı çok yüksek bir seviyeye ulaştığında, sorunu hafifletmek için hep bir acyo sistemi kullanıldı. Döviz kurları, Osmanlı para birimi lehine etkilenderek ülke içindeki başka bir piyasanın zararına bile olsa bile acyo uygulanan piyasaya sikke transfer edilmişti. Ortalama yüzde 10'luk bir acyo genellikle İmparatorluk'taki diğer pazarlardan İzmir piyasasına para çekmek için uygulanıyordu. Avrupalılar para birimlerinin yerel pazarda kendi yönetimlerinde dolaşımına karar verdiklerinde ve acyo tamamen askıya alındığında, Osmanlı tüccarları işlerini acyonun etkili olduğu başka bir yerel pazara götürüyordu.

Bazen, acyo uygulanırken paranın değeri yalnızca döviz kuru oranlarıyla değil, ithal ürünlerin fiyatıyla da ilişkilendirilerek hızla değer kaybetmiş bir para biriminin etkileri hafifletilirdi. İzmir'deki bir Levanten'den mal alan yerel bir Osmanlı tüccarı, Anadolu hinterlandının uzak bölgelerine veya İran'a mali hemen ulaşırıamayabilirdi ya da ulaştığında da hemen satamayabilirdi. Bu arada, Avrupa para birimleri karşısında *Osmanlı gurusunun* değeri daha da düşmüş olabilirdi. Böyle bir durumda, eğer söz konusu ürünler için güçlü bir talep varsa, daha düşük bir acyo; tam tersi bir durumda, eğer pazar hareketsizse, alıcı çekmek için daha yüksek bir acyo gereklili olabiliyordu.

Ancak her malda hemen acyo uygulandığını söylemek imkansızdı; bir malın fiyatı aslında nakit satışa göre belirleniyordu. Genel olarak konuşmak gereklirse, acyo, daha kısa veya daha uzun kredi sürelerini dengeleyerek belirlerken en büyük fiyat indirimleri nakit alımlarında yapılmaktaydı.

Sonuç olarak acyo, parasal sistemin bir parçasıydı. Sadece Osmanlı para biriminin değerli metal içeriğini değil, aynı zamanda piyasa güçleri tarafından kullanılan para biriminin nispi değerini de dikkate alan döviz kurlarında başarılı olmuş ve ticarete katkı sağlamış bir ayarlama mekanizmasıydı. Acyo, Osmanlı para sisteminin kendi kendini düzenlediği bir mekanizmasının önemli bir parçasıydı ve Osmanlı piyasalarındaki parasal sisteme en ciddi iki sorunu, yani sikke kıtlığı ve genel olarak para biriminin zayıf, değişken durumunu azaltıcı fonksiyonu vardı. *Osmanlı guruşu* ile Avrupa para birimleri arasındaki döviz kurlarında bir acyo ya da indirim uygulanması yoluyla, belirli bir zamanda belirli bir Osmanlı pazarında dolaşan Osmanlı para birimi üretildiği metalin veya hatta piyasa değerinin üzerinde bir prim kazanabiliyordu. İzmir, Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıl para koşullarının içinde acyo ile hedeflenen amaçlara ulaşma noktasında uyum sağlamış bir kentti.

Acyo kullanımı aynı zamanda, Osmanlı para sisteminin bazı sorunlu özelliklerini arbitraj ve parasal spekülatif faaliyetlerle kar etme fırsatlarına dönüştürerek, kayıt dışı ticari bankacılık sektöründe daha da büyümeyi teşvik etti. Bu tür faaliyetlerden elde edilen karlar, yerel ekonominin büyümesine katkıda bulunabiliyordu, çünkü bunları uygulayanların çoğu Osmanlı veya Levanten tüccarlardı ve karlarının en azından bir kısmını devam eden ticari girişimlerine geri koyuyorlardı. 18. yüzyıl boyunca, özellikle ikinci yarısında ve 19. yüzyılın başlarında, birçok spekülatif parasal hareket ticari faaliyetleriyle birlikte devam etti. Avrupa'da bankacılık gelişmeye devam etmekte birlikte kurumsallaşmış bir sektörden bahsetmek mümkün değildi. Şirketler ticaret ve bankacılık işlemlerini birlikte yürütüyorlardı. Örneğin, Marsilya merkezli *Rous Frères'in*, Osmanlı Devleti'nde yer alan ticari acenteleri ticaret, deniz taşımacılığı, bankacılık ve sigortacılık faaliyetlerini bir arada sürdürmekteydi.

4.3. Finansın Kurumsallaşması

4.3.1. Modern Dönem Öncesi Finansal Kurumsallaşma Tarihçesi

Antik Çağ

M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısında Mezopotamya'da kentleşmeyle birlikte önemli medeniyetler gelişmeye başlamıştı. Bunlardan birisi olan Sümer kenti Uruk'ta yer alan kırmızı tapınaktaki rahiplerin ekonomik faaliyetlerin içinde yer aldığı tespit edilmiştir. Toplumun serveti, tapınaklarda toplanmakta ve

tapınak depolarına giren ve çıkan mallar kaydedilmekteydi. Toplanan bu mallardan kentin gereksinimi karşılandıktan sonra, tüketim fazlası mallar kentte bulunmayan başka kentlerin ürünleri ile değiştirilmekteydi. Ancak bu ekonomik döngü içinde bu dönemde bugün anladığımız anlamda bir yazı ve para söz konusu olmadığı için bütün bu işlemlerin sistemli bir şekilde yapıldığı söylenemezdi. Ancak bir sistem ihtiyacı sebebiyle hesap ve muhasebe işlemleri doğmuştu. Uruk tapınak katipleri kil tuğla üzerine makbuz oluşturup işlemleri kaydetmekteydi. Ay ve yıl sonrasında gelir ve gider olarak toplamlar tutulmaktadır.

M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında ise yine Mezopotomya'da Ur ve Babil'de tapınaklar emanet kabul etmiş ve mal rehni, gayrimenkul teminatı veya muteber kişi kefili olarak borç para vermiştir. Kefalet adı kefalet veya müteselsil kefalet olabilmektedir. Borç üzerinden bir faiz söz konusuydu ve oran Achille Dauphin-Meunier'e göre faiz zahire ve hurma için üçte bir, madenler için beşte bir olarak uygulanmaktadır. Borcunu ödemeyenlere karşı haciz ve başka yaptırımlar uygulamıştı.

M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren tapınakların yanısıra ticaretle uğraşan bazı ailelerin de finansal işlemlere aracılık etmeye başladıkları görülmektedir. Çiftçiler bu varlıklı ailelerin topraklarını işlerken borca ihtiyaçları olduğunda ilk başvurdukları bu mülk sahipleri olurdu. M.Ö. 2000'den M.Ö. 600'e kadar devam eden Asur Dönemi'nde Asurlular, Anadolu kent devletlerine kumaş ve kalay gibi çeşitli şeyler satarak karşılığında altın veya gümüş almış ve koloni faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Anadolu'da *karumlarda*, yani ticaret merkezlerinde bulunan yazıtlarda borç, faiz, kredi senetleri, malların emanete yatırılması, özel mektuplar, emre yazılı senetler, alacaklarının borç-zimmet kayıtları ve envanterini kapsayan uzun metinler söz konusuydu. Bu ilişkiler içinde karum geniş ölçüde ticarete dayalı para ödünç veren bir kurum olarak düşünülebilirdi. *Tamkarum* denilen tüccarlar faizle borç veren özel bir tür sermayedar tipiydi. Tamkarum, sermaye sahiplerinden aldığı katkı payı ile mal almakta, genellikle Anadolu'da ürünlerini satmakta ve tablet şeklindeki vadeli borç senetleri ile ticaretini döndürmektedir. Sermaye sahibine ya bu borç senedini vermekte ya da daha yaygın olarak vadeli alacağı biraz daha düşük bir bedel ile peşin ödemektedir.

M.Ö. 1800'lerde yaşamış olan Hammurabi bu işlemlerin kurallarını belirleme ihtiyacı hissetti. Bu kurallar borç verme işlemlerinin nasıl gerçekleştirileceği, borçların vadesinde nasıl tahsil olunacağı, borçlunun hangi mallarının ne şekilde borç karşılığı kabul edilebileceği gibi bilgileri içermektedir. Hammurabi kanunları borç verme ve malların emanetini esaslara bağlıyordu. İki tür borç vardı ve bunlardan birincisi üçte bir faiz oranına sahip olan arpa ile olan borçlanmayıp. İkincisi de gümüş üzerinden olandı ve onun da faiz yüzde 12-20 arasında değişmekteydi. Tefeciliğin yanı

farklı faiz uygulamalarının önüne geçmek için borç sözleşmelerinin kraliyet yetkililerinin onayından geçmesi şart koşulmuştu. Emanetler için ise emanetçinin kendisine bırakılan malı aynen mi yoksa ona uygun içerisinde bir şekilde mi iade edeceğini belirten bir belgenin de gerekli olduğu belirtilmişti.

Erkan İldiz'a göre Anadolu ve Mezopotamya'da kredi sisteminin zaman içinde gelişmesi sonucu, borç alma/verme, ekonominin değişmez bir ögesi haline gelmişti ve faiz oranları muhtemelen risk unsurları dikkate alınarak geniş bir aralıktaydı. Borçlu, aldığı borcunu zamanı geldiği halde ödeyemez ve sözleşmedeki yükümlülükleri yerine getiremezse mallarına alacaklı tarafından haciz konurdu. Aile reisinin yaptığı borçlardan, aile bireyleri de sorumluydular. Bir kefili bir başkasının borç yükümlülüğünü üstlendiğini gösteren durumlar da vardı. Borç tutarının geri ödeneceğine güvence olarak ya da faiz yerine alacaklıya rehin verilen kişiler de söz konusuydu ve ucuz işgücü olarak çalıştırılmaktaydılar. Bunlar dışında komisyonlar için de ayrı bir sözleşme söz konusuydu.

Antik Çağ dünyasında finansal faaliyetler genelde ticaretin yanında ikinci türden bir faaliyet olarak görülmekteydi ve küçük çaplı işlemleri; sarraflık, mevduat alma ve faizli borç verme boyutları vardı. Bu dönemlerde esas zenginlik kaynağı toprak sahipliğiydi. Ancak sikkelerin darp edilmesiyle birlikte para da giderek artan ölçüde zenginlik ölçütü haline gelmişti. Sikkeler borç para alışverisini hızla yaygınlaştırarak hem toplam kredi hacmini büyütmiş hem de en alt tabakadan en üste kadar günlük toplumsal yaşamın için sokmuş, kredi işlemlerine derinlik kazandırmıştı.

Asurlular ve Babilliler'de zaman içinde Akdeniz devletleri ile ticaret içinde olan kurumlar ortaya çıkmıştı. Bu kurumlar modern bankacılıktan farklı olarak bakır cevheri, altın, mermere, şarap ve hatta köle alır satardı. Kİymetleri yatırımlarda kullanmak üzere alırken koruma hakkı karşılığında mal veya kıymetli şeyleri emanete alırlardı. Bu dönemde daha önceden gelen emanetçilik ve borç işlemleri yanı sıra *Achille Dauphin-Meunier'e* göre haznedarlığa da başlanmıştı. Emanete kabul edilen kıymetler üzerinden müşterilerilere bazı ödemeler yapılmaktaydı. Bir yerden başka bir yere ödemeler de yapabilir hale gelinmişti. Hititliler döneminde de ticaret yapan büyük şirketler mevcuttu; uzun vadeli borçlar ve gayrimenkul işlemleri gelişerek devam etmişti. Bu şirketler günümüzdeki ticaret odalarındaki mantığa benzer bir şekilde istigal konularına göre karumlarda gruplanmışlardır. Karum daha önceleri malların konduğu yere denirken zamanla ticari anlaşmazlıklarını çözmek ve işlemlerin içeriğini belirlemek için faaliyet gösteren yapının adı haline gelmişti. Hititliler daha önceki dönemlerden farklı olarak trampa yerine gümüş külçeleri ödemelerde kullanmaya başlamışlardır.

Altın-gümüş alaşımı olan elektrona sahip olan Lidyalılardan sonra Atina da çevresindeki bulunan zengin maden yataklarıyla para ticaretine bir yenilik getirmiştir. Zaten M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Karadeniz kıyılarından Sicilya'ya kadar bütün Helen kolonilerinde para benimsenmiştir. Helenler deniz ticaretine daha çok kazandırması itibariyle de çok önem vermektedir. Ticaret ve zengin maden yatakları ile Atina'nın limanı bir merkez haline gelmiştir.

Helen kent devletlerinde, bir tür sarraf diyebildiğimiz *trapezitesler* özel girişimci olarak çalışıyordu ve herhangi bir devlet düzenlemesine tabi değildiler. En belirgin etkinlikleri, Atina'ya gelen yabancılara Atina dışındaki para birimleriyle para değiş-tokuş hizmeti vermektı ve agorada (pazaryeri) kurdukları *trapeza* denen tezgahların arasında bir tür döviz bürosu işlevi görmekeydi. Ayrıca başlangıçta *trapezitesler* bilindiği kadariyla faiz ödemeden daha çok bir kiralık kasa fonksiyonuyla vadeli olarak para da kabul etmekteydi. Bu, Atina'da bulundukları süre zarfında yanlarındaki değerli şeyleri saklayacak hiçbir yeri olmayan yabancı tüccarlara verilen bir hizmetti. Belki de servetlerinin boyutunu vergi tahsildarının meraklı gözlerinden gizlemek amacıyla *trapeziteslerde* parasını saklayan Atinalılar da vardı. Daha sonraki dönemlerde *trapezitesler* hem kendi paralarını hem de kendilerine emanet edilenleri, kişilere borç vermeye başladılar.

Bu dönemde kullanılan sarmaşık malzemelerine bakıldığından *trapezitesler* agorada kurduklarından bahsettiğimiz *trapezaların* üzerinde para saymaktaydılar. Sikkenden ayarını anlamak için parayı masanın üzerine attıklarında çıkan sesi dinlerlerdi. *Tartı aleti* olarak kullanılan teraziler son derece hassastı. Bu tür terazi, ekseninde dikey tutacak kolu olan, yatay bir çubuğun iki ucuna asılı, eşit uzunluktaki ipek ipliklerle bağlı iki küçük kefeden oluşmaktadır. *Mihenk taşı*, altın ve gümüşün ayarını kolay tespit etmek için kullanılan siyah sert bir taşıtı. Ayarı öğrenilmek istenen maden taşın üzerine sürüür ve mihenk taşının üzerinde beliren renkle altın ve gümüş ayarı tespit edilirdi. Bu taşı *Lidya taşı* da denmektedir. Para kasaları ve sandıkları çeşitli boyda olmanın yanı sıra metalden, ağaçtan ve taştan da yapılmaktaydı. Antik Çağ elbiselerinde cep olmadığından içine sikke konulan para keseleri kuşağa asılmakta veya boyuna asılan bir kayışla taşınmaktadır. Antik Çağ'da en önemli hesap aleti *abaküs* idi ve sağdan sola sıralı sütunlar üzerinde serbest hareket edebilen hesap taşlarıyla hesap yapılmaktaydı.

Helen deniz ticaretinin geliştiği dönemlerde bir borç türü olarak ortaya çıkan deniz kredisi, deniz ticaretinin finansmanında kullanılmıştır. Attika'daki uzak mesafeli ticaretin büyük kısmı, deniz kredileriyle finanse edilmiştir. Deniz yolculuğunun; deniz kazaları, alabora olma, deniz korsanlarının saldırısı, malların zarara uğraması gibi tehlikeleri bulunmaktadır. Deniz kredisi kullananlar, ana para ve faizi ancak gemi hedeflenen limana salımen varlığı takdirde geri öderlerdi. Ancak bu deniz kredisi alanında *trapezitesler* yer almamaktaydı.

Parasal birikimlerin, mevduat-kredi ilişkisi halinde para piyasalarında yer almışında Eski Yunan toplumu önemli bir yere sahip olmuştu ve bu işlemlerin kökeni de sarraflık yani para bozuculuk ve sikke ayar kontrolörlüğü idi. Çok çeşitli sikkenin darp ediliyor olması, bunların farklı kaynaklardan gelmesi ve hali hazır durumları ve ağırlıkları, bunların kontrolünün yapılmasını ve birbirlerine karşı değerlerinin iyi bilinmesini gerektirmektedir. *Trapezitesler* ilk olarak parayı, kendilerine kar sağlamak üzere, hizmet veya ücret karşılığı temin etmişler ve acil para ihtiyacı olanlara borç vermişlerdi. Bu teknikler Roma'ya, Mısır'a daha sonradan gelmiştir. Bütün bunların toplamında Antik Çağ devletlerindeki vatandaş olmayanların büyük bir çoğunluğu, doğrudan doğruya ticaretle uğraşmış, bunlardan bir kısmı borç para vererek zenginleşmiş ve bir üst sosyal kesim içine girmiştir. Köle iken yanında çalıştığı *trapezites* tarafından azat edilen ve daha sonra bankacılık faaliyetiyle büyük mali güç'e erişerek vatandaşlık hakkını elde eden kişiler vardı.

Bütün bunların içinde Antik Çağ'ın başından beri toplumsal ekonomide önemli bir yeri olan tapınakların, borç para piyasasındaki ağırlığı, sikke kullanımının başlamasıyla daha da artmıştır. Eski Yunan'daki finansal yapılanmanın temelinde para bozma, emanetçilik ve borç verme vardı. Tapınaklar hediyesi ve adaklar yoluyla büyük hazinelere sahip olurken ayrıca elde ettikleri mülkleri de nakde dönüştürebilmişlerdi. Ayrıca Tanrıların güvenli koruması altında olduğu düşünüldüğü için devlet parasının yanı sıra özel şahıslara ait pek çok servet, tapınaklara saklanmak üzere emaneten getirilmiştir.

Tapınaklar, emanetçilik yapmanın ötesinde zamanla sikkelerin toplandığı bir merkez haline gelmiş ve bu durum onları, sikke ayar kontrolü, farklı sikkeler arasında pariteyi bilme, hatta sikke üretme gibi konularda da uzmanlaşmaya kadar götürmüştü. Erkan İldiz'a göre M.O. 548'de Delphoi'de bir tapınağın yanması sonrası tüm Eski Yunan dünyasında yeni bir tapınağın inşası için para toplanmıştır. Delphoi'li rahip tabakası, hesap işlemlerini kolaylaştırmak ve bu işten tapınağı karlı çıkarmak üzere bir Delphoi sikkesi darp ettirmiştir ve bu sikkeyi Attika'nın ortak sikkesi haline getirmiştir.

Bir başka önemli para toplama işlemi örneği de Attika-Delos Deniz Birliği üyelerinin yıllık birlik aidati ödemeleri ile olmuştur. M.O. 5. yüzyıldan itibaren birliğe giren üye kentler girmeden önce kendi yerel sikkelerini kullanmaktadır ve bu sebeple toplanan sikkeler arasında çok farklı değişim kurları vardır. Delos'ta toplanan bu paraların hesaplanması ve kontrolünde tapınaktaki uzman sarraflar görev almıştır. Bunun dışında Delos aslında hali hazırda düzenli bir gelire sahipti. Buradaki tapınakta özel servetlerin ya da yabancı devletlerin hazinelerinin korunmasına yönelik bir hizmet sunulmaktadır. Paralar küplerde saklanmaktadır ve hangi küpün nereden geldiği, içindeki miktar gibi bilgiler kayıtlıdır. Delos'taki tapınak bir süre sonra borç vermeye

de başlamıştı. Kabul edilen sikkeler ve değerli nesneler yüzde 10 gibi bir faizle borç olarak verilmekteydi; ancak teminat karşılığı verilen kredi miktarları düşüktü. Küçük tutarlı bu krediler, kırsal alanda köylülerin sikke gereksinimi gibi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak verilmiş olmalıydı.

Helenlerin finansal sisteme getirdikleri yenilikler de vardı. Üzerine eğildikleri en önemli konulardan birisi de bir çeşit deniz sigortası sayılabilen büyük seferlerde borç para verme işlemiydi. Bu sistemde borç para isteyene bir miktar para verilirdi. Borçlu borcunu rehin ettiği ve gemiye yüklediği mallarının yerine varması şartıyla ve vardiktan sonra ödeme yapmaktadır. Bu oldukça riskli bir işlem olması itibarıyle faiz oranı da yüzde 30'a kadar ulaşmaktadır. Müşterilere mücevherat ve kıymetli eşyaları kasalarında koruma hizmeti de verilirken kefalet ve yabancılara için temsil görevleri de yerine getirilebilmektedir. Ayrıca müşterilerin kasası olarak onlar adına yapılacak tahsilat ve ödemeler gerçekleştirilmektedir. Helenler çeki de bulmuşlardır ve bu, belirli bir paranın başka bir yerde o vesikayı getiren kişiye ödenmesini belirten bir vesikaydı. Helenler Babillilerin bulmuş oldukları muhasebe sistemi ile bütün bu işlemlerin kayıtlarını tutmaktadır. *Achille Dauphin-Meunier*'e göre iki çeşit kayıt sistemleri vardır ve bunlardan birincisi yevmiye defteri denen günlük defterler ile diğer ise tüccar defterleri. Tüccar defterlerinde her müşteri adına bir sayfa aktif bir sayfa pasif kayıt yapılmaktadır. Bu defterler ispat olarak kabul edilirken yine de şahitlikten sonra gelmekteydi.

Antik Çağ'da sık sık borçlanarak para piyasalarında yer alan unsurlardan biri de devlet olmuştu. Sikke darbı genelde devlet tekelinde olsa da uzun bir süre sikkelerde kullanılan metaller, kaynakları kıt madenlerden olduğundan, Antik Çağ devletleri harcamalarını karşılaşırken nakit darlığı içinde olabilmektedirler. Bunun üzerine devletler de bu finansal döngünün bizzat içinde yer almak istediler ve M.O. 4. yüzyılın sonlarına doğru Lykourgos'un yönetimindeki Atina'nın, memurlar tarafından yönetilen ilk kamu finansal kurumu faaliyete geçti. Artık devletin parası, bir trapezites iflasıyla kaybedilme tehlikesi altında olmayacağı, devlet kendi güvenlik kuralları çerçevesinde para yatırabilecek ve kurumun tüm kazancına sahip olabilecekti. Bu kurumlarda kentin paraları toplanır, ödemelerine aracılık edilirdi ve hayır kurumlarının parasal işlemleri de takip edilirdi. Ücretli memurlar tarafından idare edilirlerken *şanj* adı verilen çeşitli paraların diğerine değiştirilmesi işlemleri de yürütülmektedir.

Eski Mısır'da yine aynı dönemlerde ve II. Ptolemaios zamanında İskenderiye'de benzer bir kamusal yapılanmaya gidilmiş ve burada faaliyete geçen kamu kurumu birçok yerleşim yerinde şubeleşerek yapılmıştı. Eski Mısır, Antik Dönem boyunca bankacılık açısından her zaman büyük önem taşıyan başka bir bölge olmuştu. Örneğin M.O. 1. yüzyıldan itibaren Mısır'da da ödemelerde çek kullanımının devreye girdiği ve daha da geliştirildiği tespit

edilmişti. Çekle ödemeler iki belgeyle yapılmaktaydı: Biri, alıcıya verilen ve onun tarafından bankaya götürülen ödeme talimatıydı; diğer ise, çek düzenleyen tarafından doğrudan bankaya gönderilen, ödemeyi yapılımasını onaylayan not idi. *Erkan İldiz'a* göre tapınaklardaki finansal faaliyetlere Anadolu'dan en eski örnek Ephesos Artemis Tapınağı'nda gerçekleşen işlemlerdi ve M.O. 6. yüzyıldan itibaren Eski Byzantium ve Karadeniz'in kuzey sahilindeki ticaret kenti Olbia'da da Eski Yunan finansal uygulamaları görülmekteydi. Bunun yanı sıra özellikle Batı Anadolu'da kıyı bölgede sikke ticareti yapan önemli tüccarlara rastlanmaktadır.

Roma dönemine gelindiğinde ise finansal uygulamaların, Güney İtalya ve Sicilya'daki Helen kolonileri üzerinden geldiği; uygulamaların Antik Yunan'dan çok farklı olmadığı görülmektedir. Önce Atina'nın, sonrasında da Delos'un finansal trafiginin ortasında yer almamasına benzer bir şekilde M.O. 1. yüzyıl ve sonrasında da Roma bu konumda olmuştu; bütün dünyanın para ticaretine hükmetmekteydi. Finansal faaliyetleri yürütten kişilere *argentaria* denmeyece ve Roma dışında da bu kişilere bütün eyaletlerde rastlanmaktadır.

Romaların, başlangıçta tamamen tarıma dayalı bir ekonomiye sahipken cumhuriyetin genişlemesi sonucunda Helenler ile daha çok ilişki kurmaları söz konusu olmuştu. Helenlerden alışverişlerini paranın değerine göre ayıratmayı, ölçü birimlerini öğrendiler. Zamanla İspanya'nın kıymetli maden cevherleri ile birlikte para aristokrasisi eski toprak arsitokrasisinin yerini almaya başlamıştı. Aslında bu kişiler şövalyelerdi ve senatoyu etkisi altına alan toprak sahipleri hem orduda hem de idari pozisyonda önemli mevkileri olan şövalyeleri yönetimden uzak tutmaya çalışmaktadır. Şövalyeler bu şartlarda zamanla ticarete yönelmişler, ordunun ve donanmanın levazım ihtiyaçlarını gidermeye başlamışlardır. Devletin bütün finans işlemlerine aracılık etmeye başlamışlardır ki, bir süre sonra bu tüccar şövalyeler hisseli ortaklıklar kurmaya başladılar. Bu şirketler limanların, yolların, köprülerin yapılması; hububat ve yağ ithalatı gibi konuların finansmanını sağlamaktaydı. Askerlerin ücret ödemesi için gerekli transfer işlemlerine de aracılık edilmektedir.

Öte yandan Roma'da lüks tüketim ve harcamalar siyasetin doğal bir unsuruuydu. Piyasada nakit para azlığı, zenginliği toprağa bağlı olan çoğu soylu siyasetçi için ciddi bir baskı unsuru oluşturuyordu. Büyük bir çoğunluğu toprak sahibi olan *equitatus* (*süvari sınıfı*) içinde bir grup olan *publicanuslar* (*mültezimler*) kamu sözleşmeleri ve vergi ihaleleri ile ilgilenmenin yanı sıra genellikle vergilerini ödemekte güçlük çeken eyaletlerdeki halka borç para da vermektedirler. Bunun sonucu olarak Roma'da siyaset alanı, *argentarialar* dışında da karışık bir borçlanma mekanizmasını bünyesinde bulundurmaktaydı. Argentarialar esas olarak sarraftılar ve devetten kiraladıkları *tabernae* denilen dükkanlarda faaliyet gösterirlerdi. Sahte paraların tespiti ya da geçersiz paraların tedavülden çekilmesi işlemlerinde

de faal olarak görev almışlardı. Trapeziteslerin yaptıkları bütün işlemleri yapan argentarialar imparatorluk döneminde de ülkenin bir ucundan diğer ucuna para transferi yapmaktadır. Nakit paranın taşınmasındaki güçlüğünü muhabirlerine aynı meblağda bir kredi mektubu ibrazı şartıyla ödenmesi şeklinde aşmaktaydılar. Romalılarda da cumhuriyetle birlikte kamu hizmeti veren ve *mensae* (masa) denen yapılanmalar söz konusu olmuştu. Burada devletin gelirlerinin toplanması, basılmış paraların yayılması gibi işlemleri takip edilmektedi. Bu kurumların idarecilerine *collectarii* denmektedi ve memur pozisyonunda değillerdi; bulundukları yerde daha birçok idari görevleri bulunmaktaydı.

Romalılarda da deniz kredisi vardı ve bu kredinin de temellerini Helenlerden almışlardı. Helen hukukunda bir deniz kazası durumunda gemi sahiplerinin taşıdıkları yüke ilişkin bir tazminat ödeme yükümlülükleri bulunmamasına rağmen Roma döneminde bu konuda yeni kurallar konulmaya başlanmıştı, geminin kusurundan ya da kaptanın acemiliğinden kaynaklanan kazalar veya yüke insanların verdiği zararlardan (ħırsızlık gibi) dolayı gemicilere ödeme yükümlülükleri getirilmişti. Achille Dauphin-Meunier'e göre argentarialar, üç çeşit muhasebe defteri tutmaktadır ki bunlar kasa defteri, yevmiye defteri, ve vade defteriydi. Kasa defteri iki kısımdan oluşurken birincisi para girişleri ikincisi çıkışları için kullanılmaktaydı. Yevmiye defteri üzerine muamele yapıldıkça kayıt düşülen bir defterdi. Vade defteri ise iade edilecek varlıklar ya da alınacak acyoların tarihlerinin kaydının tutulduğu bir defterdi.

İmpatorluk döneminde çoğunlukla Yahudilerden olan ve *negotiatores* denen yarı tefeci yarı tüccar kişiler mevcuttu. Yahudilikte bireylerin kazançlarını artırması teşvik edilmektedi. Birbirleri arasında faizle borç yasak olmakla birlikte borçlunun bir yabancı olması halinde izin söz konusuydu. Böylece Roma'dan Hindistan ve Çin'e her yerde finansal işlemlerde etkin bir hale gelmişlerdi. 5. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun sona ermesinden sonra, faiz yasağı uygulanırken, bu dönemde bankacılığın Yahudiler tarafından gezici olarak yürütüldüğü görülmektedi. Avrupa'daki Yahudiler, Akdeniz kıyılarındaki büyük kentlerde ticari faaliyetler yürütmeye devam ediyor ve Avrupa'da sermayeye sahip olan en büyük toplulukları oluşturuyordu. Yahudiler, kredi verme işini altı yüzyl gibi uzun bir süre boyunca neredeyse tek başlarına yürütmüşlerdi. Yahudiler kilise tarafından tecrit edilmişler ve herhangi bir ticari faaliyetle uğraşmaları da yasaklanmıştır. Böyle bir olumsuzluk kilise tarafından uygulanan faiz yasağının da dışında kalmalarını sağlıyordu. Hem yürütükleri ticari faaliyetler sayesinde sahip oldukları sermaye hem de faiz yasağına uyuma zorunluluklarının olmaması, Yahudileri Orta Çağ Avrupa'sının kredi kaynaklarına dönüştürmüştü.

İmpatorluk ikiye bölünüp bir süre sonra batıda yerleşen yabancı krallar para ayarı olarak Konstantiniye'nin altın parasını kabul ve muhafaza

etmişlerdi. *Collectari*'ler tarafından yönetilen kamu ve özel finansal yapılar önemini korumaktaydı; gelişen ticaretin finansmanını onlar üstlenmekteydi. Bizans, imparatorluğun doğu tarafında yetişen veya kervanlarla, gemilerle Çin'den, İran'dan, Hindistan'dan gelen malları özellikle Marsilya gibi limanlar üzerinden batıya iletten bir konumdaydı. Bu ticaretle batının kıymetli madenleri de karşılık olarak Bizans'a akmaktaydı. 8. yüzyılın başlarında vergilerin ödenmesine olanak verebilmek için tedavüldeki gümüş paraların paritesinde ve altın ile gümüşün oranlarında değişiklik yapılması şart olmuştu. Bu da sadece Bizans'ta değil her yerde tedavüldeki paraların farklı farklı olması anlamına gelmekteydi. Bütün bu paraları tartmak ve değiştirmek için sarraflara ihtiyaç vardı. Roma'nın batı tarafındaki topraklara egemen olan Şarlman döneminde para sistemine bir düzen getirilirken vergi tahsildarları kullanılarak halka açık kredi kurumları kurulmaya çalışılmıştı. Uzun süre Yahudilerin yanı sıra Suriyeliler de bölgede para işlemlerinde söz sahibi olmuşlardı ve yaklaşık beş yüz yıl boyunca bu toplumlardan temsilciler rehin üzerine borç konusunda usta olmuşlardır.

12. yüzyılın başında faiz yasağı kilise tarafından gevşetilmeye başlanmıştı. Bu dönemde yaşanan ekonomik büyümeye, parasallaşmayla birlikte kredi ilişkilerinin ortaya çıkışmasına sebep olmuş, ticari faaliyetleri sonucunda sermaye biriktiren Hristiyan gruplar, Kilise tarafından Yahudilere karşı desteklenmeye başlamıştı. Özlem Özcan'a göre sözü geçen bu grupların başında Cahorsinler ve Lombardlar gelmekteydi. Cahorsinlerin görevleri Kilise'ye, krallara ya da derebeylerine ödenecek olan vergileri toplamak, iletmek ya da kendilerinde güvende tutmakti. Güvenlik nedeniyle askeri yanları da olan Cahorsinler, Papalık hazinesini taşıma ve işletme haklarını elde etmişlerdi. Papalık gelirini kullanarak, sürekli bir savaş içerisinde olan krallar ve prenslere, savaş finansmanı için faiz karşılığı maddi kaynak sağlıyorlardı. İtalya'nın kuzeyindeki Lombardiya ve Piamonte bölgesindeki Lombardlar da Cahorsinlerle aynı görevi üstlenmişlerdi. 11. yüzyılda Arap egemenliğinin ortadan kalkmasından sonra Doğu ile Batı arasında yeniden kurulan ticari ilişkilerin merkezi haline gelen Lombardia ekonomik açıdan oldukça canlanmıştı.

Bu ekonomik canlanma Lombardların Orta Çağ'ın erken dönemlerinde para kullanmaya başlayan ilk topluluklardan biri olmasını sağlamıştı. Para basma işinin yürütülmesi ve öğrenilmesi için Bizans'tan Lombardiya'ya zanaatkarlar getirilmişti. Daha sonraki dönemde hem ticari faaliyetlerle zenginleşen ve kredi konusunda uzmanlaşan hem de Papa'nın finansal muhafizleri olan Lombardlar oldukça güç kazanmıştı. Aralarından bazıları açtıkları şubeler ya da aracılık sayesinde Avrupa'nın diğer bölgelerine de hizmet verir hale gelmişlerdi. Parayla ilişkisi sonunda Lombardların adı ödünç verenle aynı anlama gelmeye başlamıştı ve *negotiatoreslerin* ile *argentariilerin* usullerini kullanmaya başlamışlardı. Zamanla bütün Avrupa'da temsilcilikleri olurken krallar Yahudilerin aleyhine olarak daha birçok imtiyazları onlara tanıdılar. Onlar da krallara ve prenslere rehin

karşılığı borç para vermişlerdi. Kuzey ve Doğu Fransa'da Lombardların görevlerini Cahorsinler yerine getirmektedir. Bu iki grup farklı kentlerde işlemlerini sürdürmek için önemli temsilcilikler oluşturdu. Bu dönemde aynı zamanda daha önce bahsettiğimiz panayırlar şanj (değiştirme) büroları olarak hizmet vermekte ve bütün yıl devam eden bu panayırlarda her türlü sikkeden poliçeye birçok finansal işlem, yapılan ticarete bağlı olarak görülmektedir. Ancak devletlerin gelişmesi ile en ünlüleri olan Fransa'daki panayırlar başta olmak üzere bütün Orta Çağ panayırları zarar gördü ve zamanla canlılıklarını kaybetti.

7. yüzyıldan 11. yüzyila kadar olan dönemde kıymetli madenler bakımından sıkıntılı yaşayan Batıya Haçlı Seferleriyle birlikte altın ve gümüş yeniden akmaya başlamıştı. Altın paralar yeniden tedavülde yer alırken Tapınak şövalyeleri bu devirde finans dünyasında önemli bir role sahip oldu. Filistin'de kurulmuş hem dini hem de askeri niteliklere sahip olan ve Papa'ya bağlı bu tarikatın elinde hem savaşlarda aldıkları ganimet ve tazminatlar hem de tüm Hristiyan dünyasından kendilerine yapılan bağışlar sayesinde oldukça büyük miktarda para birikmişti. Şövalyeler, Avrupa'nın pek çok yerinde toprak ve mülk sahibi olmuşlar, sahip oldukları parayı korumak üzere sağlam kale ya da tapınaklar inşa ettirmişlerdi. Sağladıkları güvenlik sayesinde, servetlerini çalılmaya ya da yangına karşı korumak isteyen krallar ve soylular Tapınak Şövalyeleri'nin müşterileri olmuştu.

Müşterilerine, günümüzde olduğu gibi biri kuruluşun yöneticisinde diğeri ise müşteride kalmak üzere iki anahtara sahip kiralık kasalar sunuyorlardı. Hem kasa hizmeti sunan hem de kredi veren tapınak şövalyeleri bir nevi bankaya dönüşmüştü. Bu dönüşümdeki diğer bir önemli etken tipki Lombardlardaki gibi, dönemin önemli bir bilgisi sayılan para basma tekniğini bilmeleri ve para basarak ellerinde sermaye biriktirebilmeleriydi. Çift taraflı muhasebe, yani bir taraftan servetin kaynağı diğer tarafta ise kullanışlarının kaydedilmesi onların bankacılık dünyasına kazandırdıkları önemli bir gelişimdi ve Magno Libro (Büyük Defter - Defter-i Kebir) kavramı onlardan kalmadı. Tapınak şövalyelerinin elde ettikleri servet ve gücün, bankacılık faaliyetleri ile uğraşan diğer grupların yanı sıra kilise ve soylular arasında da hoşnutsuzluk yaratmaya başlaması üzerine 14. yüzyılın başında engizisyon tarafından çoğunun öldürülmesiyle, mezhepleri dağıtılmış ve servetleri yağmalanmıştır.

Tüccar-Bankerler ile Modern Bankacılığa Geçiş

İtalyan kent devletleri özellikle Arapların denizlerde üstünlüğüne son verdikten sonra Akdeniz'deki ticarette ön plana çıkmışlardır. Bu şekilde doğu ile batı arasındaki ticarete egemen olmaya başlarlarken 11. yüzyılda İmparator Alexis Comone, Venediklilere Bizans kentlerinde ticaret yapma hakkını vermiş ve vergiden muaf tutmuştur. Onları Pisalılar ve Cenevizliler

takip etmişti. Tüccar-bankerler de ilk olarak Avrupa'nın Akdeniz kıyısındaki bölgelerinde özellikle de İtalya kent devletlerinde ortaya çıkmıştı. Daha önce daha çok tapınaklar, kilise ve tarikatlar ile farklı bir kurumsallaşması olan bankacılık bugün anladığımız anlamda hâlâ ayrı bir meslek değil, ticaretle birlikte yürütülen bir faaliyetti.

14. yüzyıldan itibaren finansal dünyada önemli değişiklikler olmaya başlamıştı. Önce Fransa-Roma yolunun üzerinde bulunan Siena'da, sonra da bulunduğu döneme göre gelişmiş bir sanayiye sahip, değerli kumaşların üretiliği ve denizaşırı ticaretin yapıldığı bir kent olan Floransa'da ticaret yoluyla büyük servetler edinmiş aileler tarafından bankacılık faaliyetlerini yürüten aile şirketleri kurulmuştu. Papalık bütün Hıristiyan dünyasından toplanacak vergi ve gelirlerin tahsil, şanj ve naklini sağlamak için bu aile şirketlerine başvurmuştu. Bu şirketlerin, daha önce basit kambiyo işlemleri ve rehin karşılığı işlemleri yapan Yahudiler, Suriyeliler, Lombardlar ve Cahorsinler ile bir ilgisi yoktu, artık finansal işlemler ticaretin yanında bir alan olarak değil ayrı bir sanat olarak görülmeye başlanmıştı. Floransalı büyük bankacı ailelerin hepsi daha önceleri yün, ipek veya kumaş tüccarıyken daha sonraları bankacılığı da iştigal konuları arasına katmışlardı. Bu aile şirketlerine daha sonra aileler dışından sermaye getirerek kâra ortak olan kişiler de katılmıştı. Floransalı bankacılar sadece İtalya ile sınırlı kalmamış Fransa'dan Bizans'a kadar uzanmışlardır.

Bu dönemde basit emanet mantığının ötesinde sahip değiştirebilen ancak talep anında aynısı olarak iade edilen mevduat kavramı ortaya çıkmıştı. Bu mevduat bugünkü anlamda vadesiz ya da vadeli olabiliyordu. Ancak hâlâ faiz konusundan dini olarak ciddi çekinceler bulunmaktaydı. Bankacı ile müşteri arasındaki teslim sözleşmesi hizmetin içeriğini ve faiz oranını belirlemekteydi. Muhasebe kayıtlarında müşteri detayında alacaklar sol yaprağa, borçlar sağ yaprağa kaydedilirken müşterilere de birer kopyası makbuz olarak verilmektedi. Bu makbzularda bankanın belirtilen meblaği vadesiz ya da vade sonunda ödeyeceğine dair bir taahhüt bulunmaktadır. Venediklilerin kuralları bir talimatname haline getirmesinden sonra bu makbzulların kullanılması daha yaygınlaşmıştır. Bu dönemde müşterilerin mevduatlarını korumak için bankacılık resmi izne tabi tutulmaya ve daha çok kontrol edilmeye başlanmıştır. Toplanılan mevduatlar ile krallara, kentlere borçlar verilmektedi ve faizle borç yasağı devam etmekle birlikte bu büyük yapılanmaları pek etkilememektedi.

Tüccar-bankerlerin hem ticaret hem de bankerlik anlamında oldukça faal oldukları 14. yüzyılda, her iki faaliyetin beraber yürütülebileceği kapalı mekanlar olan *borsaların* inşa edildiği görülmektedi. Mal ve para değişiminin gerçekleştirildiği yerler olan borsalar, bankacılık faaliyetleri için birer merkez olmuştu. 14. ve 15. yüzyılın tüccar-bankerleri, bankerlerin yürüttükleri keyfi bankacılık faaliyetleri ve yüksek faiz oranları sayesinde

büyük servetler edinmişlerdi. Ancak bankacılık faaliyetleri sebebiyle ellsinde bulundurdukları sermayeleri riskli ticaret işlerinde kullanıyorlardı ve bazen bu işler bankerlerin iflasına sebep oluyordu.

İtalyanlar Orta Çağ para sisteminin yapısına önemli katkılarda bulunmuşlardır; bankacılık işlemlerinin uzak yerlerde de yürütülebilmesini sağlayan mevduat bankacılığını ve kambiyo senedini geliştirmiştir. Kredi işlemlerinin boyutlarını genişletmeye ve Orta Çağ döneminin başlarında borç verme işlerinin egemen durumundaki Yahudi seleflerinden daha büyük ölçekte borç vermeye de başlamışlardır. Risk unsurunun masraf alınmasına olanak verdiği uzak mesafe ticaretinde kullanılan kambiyo senetleri fon transferinin basit bir yolunu ya da bir yatırım işlemini temsil edebilmektedir. Ellerindeki toplam sikke miktarının üzerinde kredi veren İtalyan bankerleri, para arzını artırmayı başararak bugünkü anlamda modern bankacılığın temellerini atmaya devam etmişlerdi.

Papalar ve krallar gelecekteki gelirlerine karşılık borçlanma olanağına kavuşmuşlar ve bu da kendilerine sonsuz hareket alanı sağlamıştır, böylece bu dönemde kamu borçlanması da gelişmiştir. Bununla birlikte, büyük İtalyan bankaları ya da finansal kuruluşlarının çoğu, zamanla risk konusunda kendilerini geliştirensel de genelde krallık borçlanmalarını reddedemiyorlar ve kraliyet mensubu borçlular başarısızlığa uğradıklarında batıyorlardı. Finansal yeniliklere rağmen tüm dengesizlikler eninde sonunda hâlâ altın ve gümüşle giderilmek zorundaydı. Bu dönemde kentlerin yönetimi, kendi kredi ihtiyaçlarını karşılamak hem kendileri hem de tüccarların bankerlere bağımlı olmaması için bir güven ve istikrar ortamı oluşturmak amacıyla devlet bankaları oluşturmaya başladılar. Achille Dauphin-Meunier'e göre 15. yüzyılda kurulmaya başlayan bu bankalardan bazıları 19. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüştür ve bazıları milli devletlerin merkez bankalarının kurulmasında rol oynamışlardır. İlk modern devlet bankaları Taula de Canvi ve Casa di San Giorgio olarak kabul edilmektedir. Taula de Canvi sırasıyla Barselona, Valencia ve Girona'da faaliyet gösterirken Casa di San Giorgio'nun kuruluş ve yönetiminde başta Grimaldi ailesi olmak üzere Ceneviz'in önde gelen aileleri etkili olmuştu. Banka, finans ve yatırımlara karar veren dört konsül tarafından yönetilmektedir. Bankayı yöneten ailelerin devlet ile olan sıkı ilişkilerinden dolayı, bankanın gücünün nerede sona erdiği ve devletin gücünün nerede başladığını saptamak çok zordu. Ceneviz kolonilerinin tamamı bir süreliğine de olsa doğrudan ya da dolaylı bir şekilde San Giorgio bankası tarafından yönetilmişti ve varlığının çok büyük kısmı borç tahvillerinden gelmektedir. Bu yönüyle bu kurumlar ilk büyük kredi kuruluşları olarak kabul edilmektedir.

15. yüzyılda aktif olan Fransız tüccar Jacques Coeur, Fransa ile Levant arasındaki ticarette aktif olan ve Orta Çağ'ın para tüccarlarıyla modern zamanların bankacıları arasında bir geçiş olması itibariyle önemli bir

şahsiyetti. Jacques Coeur kralın haznedarıydı, paranın başındaydı ve önemli ilişkileri mevcuttu. Bankacılığın deniz ticaretinin finansmanından ve gayrimenkul yatırımlarından endüstriyel yatırımlara dönüşmesine büyük katkı sağlamıştı. Bankacılıktaki önemli fikir değişikliğine katkı sağlamasının yanı sıra kamu gelir ve giderlerinin bir bütçeyeyle düzenlenmesi fikri de ona aitti. Ancak 15. yüzyılda bankacılıkta asıl ön plana çıkan Medici ailesiydi.

Mediciler, kralların kasası, papalık makamının resmi bankacısı olmanın yanı sıra İtalya'nın büyük kentlerinde, Fransa ve İngiltere'de temsilciliklere sahipti. Medicilerin servetlerinin kaynağı tekstil ticaretinden gelmekteydi. Oluşturdukları sermaye ile modern bankacılığın temellerini attılar ve bir yandan da Papalık ile ilişkilerini geliştirerek o zamanki Avrupa ekonomisini yönetir hale geldiler. İlerleyen dönemlerde Medicilerin desteği altında tüccar-bankerler; Floransa, Venedik, Milano, Cenova ve Roma'yı Avrupa'nın önemli kültür ve ekonomik açıdan gelişmiş metropolleri haline getirmişlerdi. Medici ailesi güçlerini bilim ve sanat için de oldukça etkili bir şekilde kullanmışlar, pek çok sanatçıyı desteklerlerken Rönesans'ın ortaya çıkışmasında etkili olmuşlardır. Sanatçılara finansal destek sağlamış ve Eski Yunan düşünürü Platon adına bir akademi kurmuşlardır.

14. yüzyılda birçok çiftçi ve elinden iş gelen herkes daha iyi bir hayat sürme umuduyla yoğun nüfuslu yerlere akın etmişti. Kendi halinde bir dokumacı olan Hans Fugger de aynı sebepten ötürü Augsburg'a gelmişti. Augsburg'ta bir sürü dokumacı olduğu için orada yaşamak Fugger için pek de kolay olmamış, ancak yüzyılın sonunda Augsburg'un ilk dokumacı ustaları loncasının başkanı olmuştu. İki oğlundan Jakob dokumacılığı daha da geliştirirken kardeşi Andreas tüccar olmuş büyük bir zenginliğe erişmiş, bu serveti oğlu Lukas sonradan daha da ilerletmişti. Ticaret ve maden şirketinden kazanılan paralarla Fugger Aile Şirketi, Kutsal Roma Kralı I. Maximilian'a yardım ederek finans dünyasında önemli bir adım atmıştı. Kral, bu borcunu Fuggerlere ticaret ayrıcalığı vererek ödemişti. Daha sonra Papa ile de ilişkilerini güçlendiren aile Papaya da para yardımında bulunmuştur. Fuggerlerin en büyük ve en önemli yatırımlarından birisi, V. Karl'in (İspanya'daki I. Karl'dan daha önce) kral seçilmesini finanse etmesi olmuştu. Aile kredilerdeki bu yüksek performansını Avrupa ve İspanyol Amerikasını da kapsayan işlemlerin genişliği ve çeşitliliğine borçluydu. Çok büyük bir sermayeye sahip olan aile, finans ile siyaset arasındaki ilişkiyi Almanya, Hollanda, İtalya ve İspanya'da 17. yüzyıl başına kadar çok iyi tesis etmiştir.

16. ve 17. yüzyıllarda ticaret yoğunluğu İtalyanların ve Katalanların tekelinden çıkışmış, Akdeniz kıyılarından Avrupa'nın kuzeyine, Atlantik kıyılarına kaymıştır ve bu değişimin nedeni coğrafi keşiflerle birlikte yeni limanların ve ticaret yollarının oluşmasıydı. Avrupa devletlerinin yeni sömürgeler elde etmesi, yeni madenlerin işletilmeye başlanması ve ticari üretim yapan bir özel sektörün oluşması gibi 18. yüzyıldaki Sanayi

Devrimi'ne ortam hazırlayan gelişmeler, sonrasında bankacılık alanında da yenilikleri getirmiştir. İspanya'nın Amerika'dan getirdiği kıymetli madenler Amsterdam'da geniş bir şekilde tedavül etmekteydi. Bir yandan da ülkelerin yaşadığı mali krizden dolayı Amsterdam belediyesinin kontrolünde Amsterdam Bankası kurulmuştur. Bu banka hesapları eski panayırlardaki gibi sabit kıymetli bir para olan *florin* üzerinden tutmaktadır. Mevduatlar belediyenin garantisini altındaydı ve bu garanti karşılığı üç aylık dönemler halinde bir koruma ücreti kesilmektedir. Her hesap açılışında da 10 florin gibi bir ücret alan bankanın ayrıca donuk kalan hesaplardaki paraları alıkoyma ve yılda iki kez bilanço çıkarma gibi uygulamaları bulunmaktadır. Amsterdam Bankası uygulamaları ile bankacılığa önemli yenilikler getirmiştir ve onu örnek alan Hamburg ve Nürnberg bankaları da 17. yüzyılın ilk çeyreğinde faaliyete geçmiştir.

17. yüzyılın ikinci yarısından önce İngiltere'de bankacılıktan bahsetmek pek mümkün değildi ve bu alanda genelde Avrupa'nın birçok yerinde olduğu gibi Yahudiler ve Floransalılar faalди. Bu dönemden itibaren tüccar-banker bir aile olan Goldsmith ailesi Londra'daki tüccar ve soyluların varlıklarını emanete almaya ve işletmeye başlamıştı. 1640 yılında İngiltere kralının tüccarların altın külçelerine el koyması üzerine tüccarlar külçelerini Goldsmith ailesine vermiş ve emanet altına alınan değerli madenler ve paralar karşılığında kendilerine verilen *Goldsmiths Notes* adlı senetleri aralarında para gibi kullanmışlardır. Bu senetler kâğıt paraların gelişimini sağlamıştır. Bu faaliyetlerinin sonucunda bir özel bir bankaya dönüşen Goldsmithlerin sakladıkları emanetlere de el konması söz konusu olunca ticaret ile uğraşanlar kendi kurdukları güvenli bir banka ihtiyacı hissetmişler ve 1694 yılında Bank of England ortaya çıkmıştır. Başlangıçta özel girişimciler tarafından kurulan banka, 18. yüzyılın başlarında para basma yetkisine de sahip olarak İngiltere'nin merkez bankasına dönüştürülmüştür. Bu banka kurulurken Amsterdam Bankası'nın mı yoksa 1656'da özel bir kurum olarak faaliyete geçip 1668'de kamu kimliğine sahip olan İsviçre Kraliyet Bankası'nın mı örnek alınacağı önemli tartışmalara sebebiyet vermiştir. Sonunda ortaya imtiyazsız bir emisyon bankası çıkmıştı ki, bu banka modern anlamda ilk emisyon bankası olarak kabul edilmektedir.

Fransa bankacılık konusunda biraz daha geride kalırken İskoç bir sarraf-bankerin oğlu olan John Law dostluğunu kazandığı kral naibiyle iyi ilişkileri sonrasında 1716'da 20 yıl imtiyazlı bir özel banka kurma hakkını elde etmiştir. Adı Banque Generale olan bu banka sabit ve değişmeyen banknot ihracını gerçekleştirmiştir. Sikkelerin taşishi yüzünden mağdur olan halk için önemli bir yenilikti. Banka mevduat kabul ediyor, poliçeleri düşük oranla iskonto ediyordu. Sabit değerli banknotlar kısa sürede önemli rağbet görmüştür. Bu banka daha sonra Banque Royale adıyla bir devlet bankası haline getirildi ve banknotlara devlet garantisini verilmeye başlandı. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında Paris ve taşrada hem iskonto hem de banknot ihracı yapan

kurum sayısı arımıtı. 1800 yılında kurulan Banque de France'a 1803 yılında 15 yıl süreyle banknot ihracı imtiyazı verilmişti. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Cezayir'den Guyana'ya kolonilerde bankaların sayıları hızla arımıtı. Bu dönemde önemli bir adım olarak, banknot ihracının metal karşılığı olması gerektiği kararı 1844 yılında İngiltere'de parlamentodan geçirilmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de gerçekleşen Sanayi Devrimi'nin üretim ve ticaret alanında yarattığı hızlı değişim bankacılık faaliyetlerini de doğrudan etkilemişti. Banka sayısının çok hızlı bir şekilde artmasının yanı sıra Sanayi Devrimi'yle birlikte ticari ve finansal ihtiyaçlar hem niteliksel hem de niceliksel olarak arımış ve bankacılık da bu yeni ihtiyaçları karşılayabilecek bir hale dönüşmüştü. Ticari faaliyetlerin çeşitlenmesi ve karmaşıklaşması, ticarette kullanılan para miktarının artmasını ve büyük sermaye ve mali kaynaklara sahip, iyi organize olmuş, farklı faaliyet sahalarına göre uzmanlaşmış bankaların ortaya çıkışını zorunlu kılmıştı. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren İngiltere'de merchant bank (ticaret bankaları) denen bankalar kredi kurumlarının yanı sıra faaliyete geçmiştir. Bunların farkı dağınık tasarruf yerine kendi gruplarının büyük sermayeleriyle çalışmalayırdı ve büyük finansman işlemlerini cari banka işlemlerine tercih etmekteydi. Bu kurumlar sanayi kuruluşlarına ortak olmakta ve gelişmelerine sermaye katkısı sağlımaktadır. Ağırlıklı olarak İngiltere'de ve Fransa'da, daha sonra da Almanya'da faaliyet gösteren bu bankalar yurtdışında da büyük demiryolu, demir-çelik, kömür imtiyazlarının finansmanı gibi işlerin yanı sıra zamanla ticari senet, tevdiat, ithalat-ihracat ve diğer mali işlemlere de yöneldiler.

Yine 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Almanya'da Raiffeisen Sandığı ya da Fransa'da Credit Agricole gibi çiftçiye ve esnafa yönelik kooperatif (halk) bankalarının faaliyete geçtiği görülmektedir. Kredi kooperatifleri mevduatlar ve devlet destekleriyle kısa vadeli avanslar vermekte ve iskonto yapmaktadır. Almanya'da ise aynı dönemde gayrimenkullerin rehnedilerek nakit kredi alınması uygulaması keşfedilmiştir. Bunlara Hypothekenbank (İpoteğ/Emlak Bankası) denmektedir. Serbest altın esasının piyasaya girmesiyle merkez bankalarının altın ihtiyatlarını para karşılığında tutmaları sonucu ortaya çıktı. Merkez bankalarının bunu hedeflemesindeki asıl amaç değer istikrarının güvence altında olmasıydı. Zamanla käğıt para miktarı demir para miktarını aştı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, işsizlik ve fiyatlardaki istikrarsızlık merkez bankalarının dünyadaki ekonomi dengesinin korunmasında daha fazla önem kazanmasına yol açmıştır. Rezerv bankası olan emisyon bankalarının ticari bankalara yardım zorunluluğu doğarken bu fonksiyonları onların ekonominin en önemli unsuru olmasına sebep olmuştur. 18. ve 19. yüzyılda kurulan tüm devlet bankaları ve özel bankalar bu yeni ihtiyaçlarla şekillenmiş ve günümüz bankalarının oluşmasına zemin hazırlamışlardır.

4.3.2. Osmanlı'da Klasik Finansal Sistem

İslam dininin faizi yasaklamış olmasının kredi ilişkilerinin gelişmesini önlediği ve mevduat bankacılığının olmayışının sonucunda da İslam toplumlarında finans kurumlarının olmadığı öne sürülmektedir. Sadece İslam dünyasında değil Hristiyan dünyasında da özellikle ticaretin yaygın olduğu Akdeniz bölgesinde tefeciliğin belli bir dönemden itibaren yasaklandığı gerçeği söz konusuydu. Ancak bu, İslam dünyasında finansal yapılanmanın olmadığı anlamına gelmemektedir. İslam ülkelерinde ilk bankacılık faaliyetleri *cehbezler* ve *sarraflar* aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Cehbezler mevduat kabul edip, bunun karşılığında senet veriyorlar, mevduat sahibi olan tüccarlar da ödemelerini çek ile yapıyordu. Cehbezler çek ve police keşidesine aracılık ediyorlar, bazen devlet gelirlerini toplama işini üzerlerine alıyorlardı. Sarraflar da genelde takas işlemlerini yapıyordu.

Osmanlı'da da faiz uygulamasının dolaylı yolları bulunmaktaydı ve Osmanlı finans yapılanmaları 17. yüzyıl sonlarına kadar Avrupa'daki gelişmelerden pek etkilenmeden kendi dinamikleri ile hayatlarına devam ettiler. Ne İslam dininin faize getirdiği yasaklamalar ne de Avrupa'dakine benzeyen bankacılık kurumlarının yokluğu Osmanlı toplumunun kredi ilişkilerinin yaygınlaşmasını engelleyebilmiştir. O döneme ait mahkeme kayıtlarında borç alacak ilişkilerinden dolayı birçok dava olduğu ve mahkeme önüne gelen kişilerin faiz uygulamasını gizlemek gibi bir kaygı taşımadıkları görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde toplumun tüm kesimlerinin finansal ihtiyaçlarını karşılayan sarraflar, murabahacılar, tefeciler, para vakıfları ve sandıklar gibi çok sayıda kurum bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları hukuk sisteminin yasal olarak tanıdığı aracılık iken bazıları da bu sınırların dışında işlem yapan, siyasi otorite tarafından yasal alanına çekilmek istenen aracılardır.

Para Vakıfları

Genel olarak iki tür vakıftan bahsedilebilirdi. Birincisi, *Müesserât-i Hayriye* adı verilen ve bizzat kendisinin kullanıldığı medreseler, mektepler, imaretler, zaviyeler, kütüphaneler, çeşmeler, sebillerden oluşan vakıflardır. İkinci kısım vakıflar ise doğrudan doğruya değil de geliri kullanılan vakıflardır. Hastane, cami ve mektep gibi hayır müesseselerinin masraflarını karşılamak üzere vakıflar tarafından bunlar için gelir kaynağı teşkil edecek menkul ve gayrimenkul mallar tahsis edilirdi. Bu mallar işletilir ve elde edilen gelirler hayır müesseselerine veya doğrudan doğruya fakirlere verilirdi.

Para vakıfları, geliri ile yaşatılan vakıflar kapsamında ele alınmaktadır. Para vakıfları bu bağlamda Osmanlıların gelir fazlalığına dayanan tasarrufların ekonominin hizmetine sunulması yöntemlerinden sadece biriydi.

Para vakıfları esnaf ve tüccara kullandırdıkları krediden elde ettikleri gelirin tamamını havuza aktararak hepsini hayır işlerinde harcıyordu. Faizli kredi kullanımından uzak durulmasının sebebi faizin İslam Dini tarafından yasaklanmış olmasıydı.

Para vakıfları bir yandan uygun bir ipotek karşılığında esnafın finansman ihtiyacını gidererek gelir sağlamışlar, diğer yandan ise bu gelirlerle hastaneleri, mektepleri ve așevlerini desteklemişlerdi. Bir diğer önemli uygulama alanı, para vakıfları olarak ortaya çıkan kurumların kredi kaynağı olarak toplum içerisinde kullanılabilmesi olmuştu. Para vakıflarında paranın kullanımı, faizsiz ödünç verme (karz-ı hasen), kar-zarar ortaklısı (muşaraka), emek-sermaye ortaklısı (mudaraba), vakıftan alınan para ile peşin mal alıp bu malları satarak kar elde etmek (murabaha) şeklinde gerçekleştirilmekteydi.

Yakup Ülker ve Cengiz Toraman'ın çalışmasına göre 15. ve 16. yüzyıllarda sadece sosyal ve dini amaçlar için sabit bir sermaye ile oluşturulan belirli bir kuruluş yapısı ya da güven fonu şeklinde kurulan para vakıfları, mahkemeler tarafından da kabul edilebilir hale gelmişti. Para vakıflarının sosyal amaçlı fonksiyonlarının yanında bir kredi müessesesi rolü oynadığı gerçeği söz konusuydu. Para vakıfları vasıtasyla kredi işlemleri bir anlamda kurumsallaşmış kredi arzının artması ve kişilerin kredi ihtiyaçlarının karşılanması için bir alt yapı oluşturmuştu. Para vakıfları kredi maliyetlerinin belirlenmesinde de bu alanda piyasa istikrarının sağlanmasında önemli bir fonksiyon icra ederken büyük sarraflara da kredi vermişler ve bu krediler onlar tarafından büyük ölçekli girişimlerin, özellikle de uzun mesafeli ticaret ile iltizam sürecinin finansmanında kullanılmıştı.

Ahilik ve Loncalar ile Gedikler

Ahilik, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu'da yaşayan halkın sanat, ticaret, ekonomi gibi çeşitli meslek alanlarında yetişmelerini sağlayan, onları ahlaki yönden yetiştiren bir örgütlenmeydi. Kurucusu Ahi Evran tahminen 13. yüzyılda Anadolu'ya gelen mutasavvıflardan biriydi, birçok kent ve kasabayı gezerek Ahilik teşkilâtının kuruluşunda ve yayılışında önemli bir rol oynadı.

Toplumda farklı statüler olmakla birlikte ahilik, güclünün zayıfı ezmeye, bir kimsenin haksız kazanç sağlamasına karşıydı. Ahilik teşkilâtına sadece esnaf, sanatkâr ve meslek sahibi kişilerin kabul edilmesi, bu kurumun temel ilkelerinden biri olmuştu. Ahilik teşkilâtında esnaf ve sanatkârlara, iş yerlerinde yamak, çırak, kalfa ve usta hiyerarşisine göre meslegenin incelikleri传授, akşamları yapılan toplantılarda ise ahlâkî bir eğitim uygulanmıştı.

Üyelerine işyeri edindirilmesi ve araç-gerecin sağlanması; iş kazaları, malülilik, yaşıllık ve ölüm halleri ile yanım ve deprem gibi doğal afetlerde yardım ve desteğin sağlanması; ekonomik hayatın sürekli canlı kalmasının sağlanması gibi ekonomik fonksiyonları bulunan ahi birlüklerinde her esnaf bir meblağı bu sandığa yatırırdı. Bundan başka, yamaklıtan çıraklığa, çıraklıktan kalfalığı, kalfalıktan ustalıkla yükselirken ödenen bir nevi terfi harçları, teşkilata ait mülklerin gelirleri ve çeşitli bağışlar sandığın diğer gelir kaynaklarıydı.

Birliğe ait mülklerin tamir masrafları, vergiler, görevlilerin maaşları, sosyal gayeli esnaf toplantılarının giderleri, fakirlere yapılan yardımlar ve satın alınan mülklerin bedelleri sandıktan ödenirdi. Esnaftan maddî durumu iyi olmayanlara, sakatlara, güçsüzlere ve hastalara da bu sandıktan yardım yapıldığından, aslında sosyal güvenlik fonksiyonları da bulunmaktaydı. Bu giderlerden sonra sandıkta para kalmırsa esnafı tefecilerden korumak amaçlı kredi veriliirdi. Sandıklar aynı zamanda birbirlerine de borç verebiliyorlardı. Bu şekilde, yalnız aynı meslek grupları değil bütün sanatkârlar karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma içinde bulunuyordu. Esnafa lâzım olan hammadde de teşkilat tarafından satın alınarak dağıtıldı. Bu sayede karaborsa ve farklı fiyat oluşumlarının önüne geçilmiş olur ve tüccarla, esnaf değil birlik muhatap olurdu.

Ahilik teşkilatının ilk uzantısı olan *lonca*, kent esnafının ve küçük çaplı üretim yapan zanaatkarların örgütlenme biçimiydi. Osmanlılar lonca sistemini Cenevizliler ve Bizanslılardan öğrenirken loncalar, Ahi Evran'a bağlılıklarını sürdürürken, Ahiliğin kabul etmediği esnaf türlerini ve gayrimüslimleri de içlerine aldılar. Çırak, kalfa, usta biçimindeki yükselme aşamaları ile üretimde ve ticarette uymak zorunda oldukları ahlaki kurallar ahilikle büyük benzerlik gösteriyordu. Loncalar yöneticilerini kendileri seçiyor, işleyiş kurallarını da kendileri belirliyordu. Ancak devletin koyduğu kalite standartlarına ve fiylara uymak zorundaydılar. Loncalar genellikle aynı tür işi yapan esnaf ve zanaatkarların toplu olarak bir arada bulundukları çarşı, han, arasta gibi yerlerde etkinliklerini sürdürülerdi.

Yine bir esnaf teşkilatı olan *gedik* sisteminde bir kişi çıraklıktan ve kalfalıktan yetişip de açık bulunan bir ustalık makamına geçmedikçe, *gedik imtiyazı belgesi (ferman)* sahibi olmadıkça, dükkan açarak sanat ve ticaret yapamazdı. Bu belgeler, esnafın sayılarının artırılıp eksiltilmesi, mülk sahiplerinin kiralarını artırmaması, gediği olmayanların sanat ve ticaret yapamaması, açık olan gediklerin esnafın çırak ve kalfalarına verilmesi, dışardan esnaflığa kimsenin kabul edilmemesi gibi hükümleri kapsıyordu. Zaten gedikler, teşkilatlanma sayıları, üyelik sayıları, üyelerinin faaliyet alanları devlet otoritesince belirlenen ve sınırlanan ahilik ve lonca teşkilatlarıydı. Gedikler, sabit ile seyyar olmak üzere iki türlü idi. Sabit gedikler, dükkan, atölye gibi yerlerde geçerliydi ve sahipleri başka bir yerde

sanat ve ticaret yapamazlardı. Seyyar gedikler, sahibinin istediği yerde sanatını ve ticaretini yapmasını sağlıyordu.

Ahilikteki üyelerinin işi kuruluşundan itibaren desteklenmesi ve kredi yapılanmaları londalar ve gedikler için de geçerliydi.

Memleket Sandıkları

19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'nde kırsal kesimde yaşayan çiftçilerin kredi ihtiyaçlarını karşılayacak bir sistem yoktu. Çiftçiler bu yüzden yüksek faizli krediler veren tefecilere yöneliyordu. Aşırı derecede borçlanan çiftçiler borçlarını ödemeyince ürünlerini tefecilere vermek zorunda kalıyordu. Çiftçileri tefecilerden kurtarmaya yönelik ilk adımı Niş Valiliği görevinde bulunan Mithat Paşa attı. Mithat Paşa, çeşitli alanlarda başarılı çalışmalarında bulunmasının yanı sıra; çiftçilerin içinde bulundukları zor koşullara da yakından tanıklık etmişti. Yaptığı araştırmalarla, bu alanda teşkilatlanmanın zorunlu olduğu ve çiftçilerin, tefecilerin elinden kurtarılması için devlet yardımının gerekligi ancak bu yardımın halk hareketiyle desteklenmesinin önem taşıdığı sonucuna varmıştı. Böylece 1863 yılında çiftçilerin oluşturduğu kaynakla, Mithat Paşa öncülüğünde devlet eliyle ve devlet himayesinde kurulan ve adına *memleket sandıkları* denilen organizasyon; milli bankacılığın ilk örneği olarak tarihe geçmiştı.

Memleket sandıklarının finansmanı başlangıçta imece usulüyle sağlanırken, daha sonraları köylünün mal varlığı ile orantılı olarak köylülerden bügday toplanmasıyla oluşturulmaya çalışılmıştı. Ahşap kasalardan üretilen sandıklar ile sadece çiftçilere finansman sağlamak amaçlanmaktadır. Günlük hesap defterleri ve nakit paralar bu sandıklarda saklanır. Memleket Sandıkları Nizamnamesi'nin 1867 yılında yayımlanması sonrasında ise bu sistem ile ülkenin dört bir yanına sandıklar kuruldu ve uzunca bir süre kullanıldı. Sandık bütçesinden giderler çıkartılınca kalan karın üçte ikisi sandığın bulunduğu vilayetin imar ve vakıf çalışmalarına aktarılıyordu.

Sarraflar

Osmanlılarda değişik isimde ve ayarda yerli ve yabancı pek çok paranın kullanılması bunlar arasında fiyat farkı oluşturmuş, bu da para alıp satmayı ve aralarındaki farktan yararlanmayı meslek haline getiren sarrafları önemli bir noktada konumlandırmıştı. Sarraflık aslında daha önceki bölgelerde görüldüğü üzere çok eski bir meslekti ve Osmanlı döneminde Levantenler ile Rum, Ermeni ve Yahudi gibi yerli gayrimüslim tebaadan olup daha çok ticaretin canlı olduğu kentlerde faaliyet gösterirlerdi.

Sarraflar ilk dönemlerde faaliyet alanları para ve değerli maden alım satımında yoğunlaşırlarken, zamanla mali sistemin ayrılmaz bir parçası

durumuna geldiler. Osmanlıda diğer finansal yapılmalar olsa da modern bankacılık kurumları öncesinde toplumdan fon toplayıp kredi kullandırma anlamındaki bankacılık faaliyeti yapan en önemli finansal aracılarsarraflardı. Sarraflar toplumun hem kaynaklarını değerlendirme hem de kredi ihtiyacını karşılamasının yanında devletin para sistemiyle ilgili bazı hizmetlerini gören ve iltizam sistemi nedeniyle kamu finansmanında önemli rol oynayan bir meslek grubuydu. Bu konumları nedeniyle sarraflar diğer meslek gruplarına uygulanan denetimin ötesinde bir denetime ve düzenlemeye maruz kalmışlardı.

Darphane-i Amire'nin maden satın alma sistemi içerisinde sarrafların üstlendikleri roller devlet tarafından yasal olarak düzenlenmişti. Buna ilave olarak günlük ekonomi içerisinde para tedavülünün istikrarlı ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için sarrafların görevleri nizamnameler çerçevesinde yürütülmekteydi. Sarraf nizamnamesi gereğince faaliyetleri sırasında elde ettikleri kıymetli madenleri doğrudan belirlenen idari kuruma vermeleri zorunlu kılınmaktaydı. Ayrıca piyasada sadece sağlam paralarla iş yapmaları istenmekteydi. Sarrafların vergi tahsilat sistemi içerisinde vergi toplayıcılarla verecekleri hizmetlerde dürüstlükle çalışmaları beklenmekteydi ki, bütün bunlar toplandığında sarrafların açık bir şekilde devlete sadakat içerisinde hizmet vermeleri son derece önem verilen bir konuydu. Nizamnamelerde sarrafların müşterileri ile ilişkilerinin başlaması, sona ermesi, müşterilerin hizmet alındıkları sarraflarını değiştirmesi ve sarrafların birbiriley olan ilişkilerinde uyacakları kurallar gibi çok detay konular da düzenlenmekteydi.

Sarraflar diğer meslekler gibi kendi iç hukukuna sahipti. Yapılacak faaliyetin sınırları, üretilenek mal ve hizmetin kalitesi sürekli denetlenmekteydi. Sarrafların bir kethüdası, tecrübeli sarraflardan seçilmiş ihtar ustaları ve nizam ustaları, kethüdaya yardımcı olmak üzere yiğitbaşıı bulunmaktaydı. Diğer meslekler gibi bu meslek koluna giriş kamu otoritesinin iznine bağlanmış ve faaliyet gösterecek dükkân sayısı sınırlanmıştı. Gedik hakkı olarak tanımlanan bu sınırlama ile izin verilenler dışında ilave olarak kimsenin bu meslek kolunun ürettiği mal veya hizmetleri sunmasına izin verilmemekteydi.

Sarrafların toplumun fon kaynaklarını kredi olarak tekrar devlete ve toplumun değişik kesimlerine kredi olarak kullandırmaları ve kamu maliyesi içerisinde üstlendikleri roller daha sıkı kontrol ve gözetim altında olmalarına neden olmaktadır. *Erol Ortabağ'a* göre sarrafların gerek fonlarını topladıkları gerek kredi kullandırdıkları müşterileri gerek de iltizam sistemi çerçevesinde yürütükleri hizmetler nedeniyle ortaya çıkan uyuşmazlıklar sadece sarraf loncası organizasyonu içerisinde çözülmemekte, ilişkili bulundukları Darphane-i Amire de uyuşmazlıkların çözümüne dâhil olmaktadır. İflas eden sarrafin tüm hesap dökümleri çıkarıldıkten sonra en son aşamada Darphane-i Amire görevlileri hesapları inceleyerek lonca yetkilileri ile iş birliği

halinde tasfiye sürecini yürütmektediler. Bu süreç kaçan, hileli iflasa başvuran, vefat eden sarrafların hesaplarının tasfiyesinde de geçerliydi. Tasfiye uzun yılları alan bir süreçte dönüşmekteydi ve bunun diğer bir anlamı da lisanslama şeklinde mesleğe girişte görülen izin süreci muhtelif nedenlerle meslekten çıkışın da devletin gözetim ve kontrolünde gerçekleşen bir süreçte dönüşmesiydi.

Sarrafların gayrimenkul alım satımına aracılık etme, devlet adamlarının finans işlerini yürütme, onlara borç verme, çeşitli kişi ve para vakıfları ve yetimlere yönelik eytam idareleri gibi kurumların paralarını işletme gibi daha birçok fonksiyonları bulunmaktaydı.

4.3.3. Sarraflığın Maliye Sistemi'ndeki Yeri ve İç Borçlanma

Sarrafların en önemli görevlerinden birisi iltizam uygulamasının içinde yer aldıkları pozisyondu. Mukataalarda her bir mukataa için bir sarrafin tayin edilmesi zorunluydu. Sarraf tayini mukataa emininin teklifi, darphane nâzırının onayı ve padişahın beratıyla olur, sarraf ihtiyaç olan sermayeyi verir ve hasat mevsiminden sonra hesap görülürdü. İltizam sisteminde belli bir mukataanın vergilendirilmesi, bir ile üç yıl arasında değişebilen bir zaman dilimi için müzayedede ile belirlenen bir bedel karşılığında mültezime devredilir, mültezim bedelin bir kısmını peşin olarak hazineye yatırırıdı. Bu peşinat ve geri kalan taksitler genelde sarraflar tarafından ödenirdi. 17. yüzyıl sonundan itibaren mukataaların kaydihat şartıyla ihale edilmesi sarrafların iltizam sektöründeki etkinliklerini azaltmadı. Aksine, bu şekilde verilen mukataaanın vergisi iltizama göre daha yüksek olup bu bedeller de sarraflarca hazineye ödenirdi. Mültezim ve malikane sahibi bir sarrafi kefil göstermek zorundaydı. Öte yandan eğer malikane sahibi mukataayı iltizama verirse mültezinin malikane sahibine ödeyeceği peşinat da sarraf tarafından verilirdi. Böylece hem malikane sahibine hem mültezime kefil olduklarından hazine her durumda taksit bedellerini sarraflardan alırdı.

Bunun dışında padişahın ve diğer saray mensuplarının, önemli devlet adamlarının, birçok kurumun birer sarrafi mevcuttu. Sarraflar bunların şahsi veya resmi işleri için gereken nakit ihtiyaçlarını karşılar, alacaklarını takip eder, parayla ilgili her türlü işleriyle ilgilendi. Sarraflardan alınan borçlara karşılık değerli eşyalar rehin olarak bırakılır, borçlar ödendiğinde rehiner kurtarılırdı. Sarraflar, devletin maliyesini ve iltizam sistemini finanse ettikleri için askeri zümreden sayılır, yaptıkları faaliyetlerden normal piyasada belirlenen orandan biraz daha yüksek bir faiz almalarına izin verilirdi.

17. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı iltizam sistemini hem vergi toplama hem de kısa vadeli iç borçlanma için kullanmaktadır. 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra *esham* adı altında bir iç borçlanma düzenine geçilmiştir. Pay, hisse anlamına gelen *esham* 1775 yılında uygulamaya konularak 19.

yüzyıl ortalarına kadar devam etmişti ve mukataaların bazlarına ait yıllık nakdi gelirlerin faizinin sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara *muaccele* adı verilen bir peşin meblağ karşılığında kaydihayat şartı ile satılmasıydı. Bir sehim satın alan şahıs, hayatı kalmışlığı sürece her yıl bir miktar faiz almanın bedeli olarak ödemesi gereken muaccelegenin miktarı da bu yıllık gelirin katları olarak ifade edilirdi. Esham sahiplerine faizleri, genellikle üç veya altı ay aralıklarla yılda iki ya da dört taksitte ödenirdi. Bu dönemde devlet, yalnız olağanüstü harcamaların finansmanında değil normal cari giderlerin karşılanması da eshamla başvurduğu için muaccele gelirleri normal bütçe gelirleri arasında önemli bir yer tutuyordu.

1839 Tanzimat Fermanı'nın ardından iltizamın kaldırılması ile sarraflar en önemli faaliyet alanı olan iltizamı kısa bir süre için de olsa kaybettiler. Sarraflar Osmanlı Devleti'ne başvurarak malî sıkıntılardan giderilmesini istediler. Hükümet, ödeme güçlüğü içinde bulunan veya alacaklarını tahsil edemeyen sarrafların sorunlarıyla ilgilenerek bir memur tayin etti. 1842'de iltizama geri dönülmesi sarrafları da eski durumuna kavuşturdu ve Tanzimat'ın uygulandığı yerlerin vergisini toplayıp merkeze police etmek üzere muteber on üç sarrasftan oluşan Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları oluşturuldu. Bu kumpanyalar 1852'de lağvedilinceye kadar vergi toplama faaliyetini yürüttüler.

İltizam ve eshamdan sonra iç borçlanma için kullanılan son enstrüman *kaimeydi*. Kaime bir yandan kâğıt para olarak düşünülmekle birlikte aslında daha çok bono olarak ortaya çıkmıştı. 1830'ların ikinci yarısında artan askeri harcamalar ve reform girişimleri sırasında bütçe kaynakları tükenince devlet, harcamaların sürdürülebilmesi için borç senetleri kullanmaya başlamıştı. Bunun sonucunda Galata bankerlerinin elinde büyük miktarda kısa vadeli devlet borcu birikmişti; Londra'daki bankerlerden borç bulma girişimleri de sonuçsuz kalınca faiz geliri de sağlayan kaimelerin basımına geçilmiştir. İlk kaimeler 500 kuruş değerindeydi ve sekiz yıl vadeli bu kağıtlar yılda yüzde 12,5 faiz sağlamaktaydı ki takip eden dönemde farklı değerlerde kaimeler de basılmıştı. Daha sonra güvenilirliğini artırmak amacıyla *sehim kaimesi* ismi verilerek esham ile ilişkilendirildi. 19. yüzyılın ortasında ise borçlanma aracı olarak kaimelerin tedavülü kalktı ve günlük alışverişlerde kullanılması üzerine 1852 yılında 10-20 kuruşluk yeni kaimeler basıldı. 1862 yılında ise bankacılık sektöründen sağlanan kısa vadeli kredilerle kaime piyasadan kaldırıldı.

19. yüzyılın ortalarından itibaren finans piyasalarında meydana gelen gelişmelere bağlı olarak sarrafların önemi daha da arttı. 1840'ta kâğıt paranın çıkarılması, spekülatif faaliyetlerin yoğun biçimde kullanılmaya başlanması sarraflara yeni fırsatlar sundu. Yaptıkları speküasyonlar, devletin dış borçlanma sürecine zaman zaman aracılık etmeleri, Avrupa finans çevrelerinden düşük faizle ve uzun vadeli alındıkları paraları devlete

açtıkları kredilere dönüştürmeleri neticesinde büyük kar sağladılar. Bu gelişmeler sonucunda İstanbul'da Baltazzi, Zarifi, Kamondo, Koronio, Mavrokordato, Mısırlıoğlu, Ralli, Rodoconachi ve Düzoğlu gibi banker ailelerinin oluşturduğu bir finans burjuvazisi ortaya çıktı. Bunların nakit ve değerli evraklarını muhafaza ettikleri han odaları daha ziyade Galata semtinde bulunan Komisyon Hanı ve Havyar Hanı adı verilen iki ayrı手上 bulunduğu için Galata bankerleri denmektedir. Galata semti Bizans döneminde tüccarların ve bankerlerin merkezi olarak ünlenen bir semttidir. Osmanlı zamanında da bu tüccarlar vergilerin toplanmasında, hazinenin açıklarını kapatmadı, kısa vadeli borçlar vermeden madeni para ihracı ve tedavülü konularında hükümete yardımcı olmak gibi görevler yapmışlardır.

Bu aileler modern bankaların kurulmaya başlaması sürecinde de önemli roller üstlendiler. Ayrıca sarraf londasının önde gelen üyelerinden Darphane-i Amire yöneticiliği yapanlar olmuştu. Ancak sermaye hareketlerinin kısıtlı olduğu taşradaki sarraflar için durum biraz daha farklıydı. Bankaların ülkenin değişik yörelerinde şube açmaları, para ve kredi işlemlerini üstlenmeleri, taşradaki sarraf ve tabii tefecilerin bankalara karşı düşmanca bir tutum takınmasına sebep oldu. 1916'da İttihatçıların piyasadaki para karmaşasına son vermek amacıyla çıkardıkları Tevhîd-i Meskûkât Kânûn-ı Muvakkati ile sarraflık yasaklandı. Yasağı uymayan kişiler için üç aydan iki yıla kadar hapis cezası öngörülüdü.

4.3.4. Bank-ı Osmani-i Şahane

Sanayi Devrimi, ilk olarak İngiltere'de ortaya çıktıktan sonra bütün dünyaya yayılmıştı. Üretimin çeşitliliği, hacimlerin büyümesi ile kredi işlemlerine daha çok ihtiyaç duyulur hale gelmişti. Bu süreç doğal olarak finansal işlemleri artırarak modern bankaların kurulmasını teşvik etmiştir. Avrupa ülkeleri sanayileşme sürecinde büyük sermaye birikimine sahip olarak, modern bankacılık faaliyetlerini geliştirirken, Osmanlı İmparatorluğu halen Orta Çağ'a özgü ekonomik yapısını sürdürmeye çalışmaktadır ve ayrıca ekonominin dışa açık, borçlu ve bağımlı halde olmasına yeterli sermaye ve bilgi birikimine ulaşılamadığından bankacılık alanındaki gelişmelerden uzak kalmıştır.

Tanzimat Fermanı'yla birlikte finansal sistemde yaşanan en önemli yenilikler para ve sermaye piyasası alanında yaşanan yeniliklerdi. Para piyasasında yaşanan yenilikler kâğıt para (kaime) kullanımının başlaması, sikke sisteminin altına dayalı standart bir para sistemi haline getirilmesi ve taşşise son verilmesi, modern bankacılık kurumlarının kurulmaya başlamasıydı. Sermaye piyasasında yaşanan yenilikler ise devlet tarafından modern iç borçlanma senetlerinin ihraç edilmeye başlanması hem iç borçlanma senetleri hem de şirket hisse senetleri ve tahvillerinin işlem göreceği menkul kıymetler borsasının faaliyete geçmesiydi.

Bugün olduğu gibi Osmanlı Devleti zamanında da finansal hizmetler sektöründe faaliyet gösterebilmek için devletten kuruluş iznin alınması gerekiydi. Genelde banka kurma girişimlerinde yabancı ve/veya yerli sermayedarlar bu yöndeki iradelerini bir arzuhal ile hükümete sunuyorlardı. Buna ilave olarak Osmanlı Devleti sermayedarıları banka kurma konusunda davet edebiliyordu. Kuruluş izni aldıktan sonra şirket ortakları dahil nizamnamelerini hazırlayarak gerekli bürokratik süreçlerden geçirmekte ve istenilen asgari sermayeyi hazır ederek faaliyet iznini almaktaydı. Bu zorunluluğa karşı özellikle izin süreçlerinin çok uzayabilmesinin etkisiyle izinsiz bankacılık da oldukça yaygındı.

Osmanlı Devleti’nde banka kurulmasına yönelik ilk girişim 1836 yılında gerçekleştirılmıştı. *Erol Ortabağ'a* göre İngiliz hükümeti adına İstanbul'da bulunan David Urquhart, Osmanlı'lara 1828-29 Osmanlı-Rus savaşının tazminatının kalan kısmının ödenmesine yönelik İngiliz sermayedarlar adına borç teklifinde bulunurken aynı zamanda İstanbul'da bir banka kurulmasını önermişti. Bu girişim ve borç teklifi reddedilmişti. Urquhart'ın teklifinden iki yıl sonra, 1838 Baltalimanı Antlaşması'yla birlikte bu girişimler hızlandı. "Reed, Irvin & Company" ve "General Bank of Constantinople" isimli bankalar için talep edilen izinler Osmanlı Devleti tarafından reddedilmişti. 1838 yılında gündemden düşen Reed, Irving & Company'nin banka kurma teklifi Tanzimat Fermanı'nın 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilmesiyle yeniden canlandı. Bu bankaya konulacak sermayenin İngiltere'den tedarik edilecek olması ve bankaya sermaye temininin özendirilmesi için şirket temsilcilerinin İngiliz hükümetinden garanti talep etmesi, hükümetin ise buna sıcak bakmaması projenin tıkanmasına sebep olmuştu. Fransızların, İngilizlerin gerek borç verme gerekse banka kurma projelerinin öünü kesmek için yoğun çabaları olmuştu.

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti girdiği mali çıkmazdan kurtulmaya çalışırken ilk dış borcunu almak için dönemin önde gelen bankerlerinden Jacques Alleon ve Teodor Baltazzi ile bir sözleşme imzalamıştı. Osmanlı Devleti borcu vadesi geldiğinde ödeyememişti ve daha sonra bir yolu bulunup ödenen borç yeni borçlar doğurmuştu. Bir yandan da maliye oldukça kötüye gitmeye devam ederken artık bir milli banka kurulması gereği yeniden gündeme gelmişti. 1853 yılında Kırım Savaşı'nın patlak vermesi Osmanlı Devleti'nin milli banka kurma projesini yeniden aşıya almasına neden oldu. Buna karşın savaşın devam ettiği yıllarda Avrupalı sermayedarlar tarafından Osmanlı Devleti'ne banka kurma konusunda teklifler yapılmaya devam etti.

Erol Ortabağ'a göre İngiliz sermayedarlarının Osmanlı Devleti’nde banka kurma konusunda girişimleri bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin Londra konsolosu Edward Zohrab, bir grup İngiliz sermayedarını temsilen Babıâlî'den bir banka kurma imtiyazı almayı çalışıyordu. Nihayetinde,

Zohrab, ısrarlı girişimler sonucunda bir banka kurma imtiyazını elde etti. Şark ve İngiliz Bankası unvanıyla başlattığı girişim, ilerleyen safhalarında Dersaadet, İngiliz ve Şark Bankası unvanına dönüştü. İmtiyaz almayı başardığı anda bankanın unvanı ise Şark Bankası (Oriental Bank)'ydı ve Osmanlı Devleti'nde kurulmak üzere resmi olarak izin alan ilk ticaret bankasıydı. Şark Bankası anonim şirket tarzında kurulacak bir ticaret bankası özelliği taşıyordu. Devlet bankası fonksiyonu üstlenemeyeceği açık bir şekilde vurgulanan bankanın sermayesine isterlerse Osmanlı vatandaşları da iştirak edebilecekti. Ancak Edward Zohrab ve Londra'daki bazı ortaklar arasında anlaşmazlıklar sonucunda banka faaliyete geçemedi. Banka projesi yeni sermayedarların katılımıyla Osmanlı Bankası (Ottoman Bank) unvanıyla yeniden kuruluş izni aldı ve 1856 yılında İstanbul'da Osmanlı Devleti'nde resmi olarak faaliyete başlayan ilk ticaret bankası sıfatını kazandı.

Kırım Savaşı'nın bitmesine yakın, 18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen İslahat Fermanı'nda bir milli bankanın kurulmasına vurgu yapılmıştı. Osmanlı Devleti konuya sadece bir banka kuruluşuna imtiyaz verme olarak görmeyip banka imtiyaziyla hem madeni para reformunun eksik kalan alanları tamamlama, hem faizli ve faizsiz kaimeleri tedavülden alma hem de dalgalı borçların tasfiyesini içeren komple bir finansal reform paketini gerçekleştirmek niyetindeydi. Büyük oranda İngiliz ve Fransız sermayesinin temsil edildiği çok sayıda başvuru gerçekleşmişti. Milli banka kurmak için başvuru sayısının artması üzerine, sözkonusu projelerin değerlendirilmesi amacıyla hükümet tarafından bir komisyon kuruldu.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Bankası unvanıyla kurulması düşünülen bu banka için hazırlanan düzenlemeyle banka milli, ticaret ve yatırım bankacılığı faaliyetlerini üstlenecek karma fonksiyonlu bir banka olacaktı. Bağımsız bir şekilde yönetilecek bu bankaya bir nazır atanacaktı. Banka için belirlenen imtiyaz süresi ise 25 yıldı. 1856 yılı Ekim ayına gelindiğinde milli banka imtiyazı için Osmanlı Devleti ile görüşmeye devam eden dört grup kalmıştı ve bu gruplar Rothschild grubu (Paris), Ottoman Bank grubu (Londra), Paxton-Wilkin grubu (Londra) ve Galata Bankerleriyydi. Ancak Avrupa finans piyasalarında egemen olan krizin de etkisiyle çok mesafe kaydedilmesine rağmen milli banka hedefine yine ulaşılmadı.

Daha sonraki yıllarda sürekli milli banka konusu gündemdeydi. C. Deveaux & Co., bir dış borçlanma için 1862 yılında Osmanlı Devleti ile bir anlaşma imzalamıştı. Borçlanma tahvillerinin halka arzı başarıyla tamamlandı ve hasılat ile kaimeler tedavülden alındı. Böylece milli banka kurulmasının önündeki en büyük engellerden biri olan kaimeler tedavülden kaldırıldı. Sadrazam Fuad Paşa, C. Deveaux & Co. Şirketinden milli banka kurulması konusunda bir teklif vermesini istedi ve bir diğer aday da Osmanlı Bankası'ydı, ortak olarak banka kurmaları istenmekteydi. Fuad Paşa politik

açıdan, kurulacak milli bankada İngiliz ve Fransız sermayesinin eşit dağılıma sahip olmasını istemektedir. Osmanlı Bankası bunun üzerine uygun bir İngiliz-Fransız sermaye kompozisyonu sağlayabilmek için Fransa'nın önde gelen finans grupları Société Générale de Crédit Mobilier, Fould, Hottinguer ve Mallet ile temaslara başladı. 1862 yılının sonuna doğru tarafların üzerinde anlaşmaya vardığı banka kuruluş şartları Osmanlı Devleti'ne sunuldu.

Banka kurucularını temsilen Osmanlı Bankası ve Société Générale de Crédit Mobilier tarafından kurulacak bankanın hem milli/merkez hem de ticaret bankası olarak faaliyet göstermesi planlanmıştı. Banka kâğıt para ihraç imtiyazına sahip olacak hem devlete hem piyasaya hizmet verecekti. İmtiyaz sözleşmesi 4 Şubat 1863 tarihinde Abdülaziz tarafından onaylandı. Bank-ı Osmanî-i Şâhâne (Imperial Ottoman Bank/Banque Impériale Ottomane) unvanıyla faaliyet gösterecek kuruluş 1863 yılında İstanbul'da faaliyetine başladı, Osmanlı Bankası ise tasfiye sürecine girdi. Bankanın ilk şubelerinden olan İzmir Şubesi'nin de kâğıt para ihraç etme hakkı bulunuyordu. Yeni bankayla birlikte Osmanlı bankacılık sisteminde yeni bir dönem başladı.

Bankanın kurulmasıyla devlet, kâğıt para basma yetkisini Osmanlı Bankası'na vermektedir, böylece bağımsız para politikası izleyebilme hakkından vazgeçmiş olmaktadır. Devletin iç ve dış borçlarının anapara ve faiz ödemeleri, yıpranmış paraların dolaşımından çekilmesi gibi işlemler Bank-ı Osmanî-i Şâhâne'ye bırakılmıştır. Ayrıca banka, devlete kısa vadeli borç verme işlevini de üstlenmiştir. 1863 tarihinden sonra Osmanlı Bankası'nın özellikle devlet bankacılığı işlevi ön plana çıkmıştır; bankanın kuruluşundan sonraki yıllarda gerek yatırım bankacılığı gereksiz ticari bankacılık faaliyetlerini gerçekleştiren rakip yabancı sermayeli bankaların ve milli bankaların kurulması, bu konularda tek olma özelliğini yitirmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti ile banka arasında bir kredi ilişkisi olmasının yanı sıra banka, devlet gelirlerinin şubeler aracılığı ile tahsili ve merkeze naklini ya da tam tersi işlemleri, devletin iç ve dış borç işlemlerinin gerçekleştirilmesi ve danışmanlık gibi çalışmalar da yürütülmektedir.

Osmanlı Devleti 1864 yılında Rumeli demiryolunun kendi topraklarındaki bağlantı hatlarının yapım işini, Osmanlı Bankası ve çeşitli sermaye gruplarından oluşan bir konsorsiyuma verme kararını almıştır ve antlaşma 1865'te imzalandı. Bu antlaşma sonrasında, *Rumeli Demiryolları Bağlantı Hatları Yapım Şirketi* kuruldu ve büyük sermayedar Bank-ı Osmanî-i Şâhâne'yi. Bank-ı Osmanî-i Şâhâne 1875'te imzalanan yeni bir sözleşme ile imparatorluğun hazinedarı konumuna getirildi. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun mali krize girmesi sonucunda, banka bu duruma çare olarak görülen Dünün-u Umumiye İdaresi'nin 1881'deki kuruluşunda etkin rol aldı. Devletin borçlanma yükünün önemli bir kısmını Dünün-i Umumiye'nin devralmasıyla yeniden yapılanma sürecine giren Bank-ı Osmanî-i Şahane

ticaret ve yatırım bankacılığına daha fazla yöneldi. 1883 yılında Dünay-u Umumiye İdaresi'nin izni ve bunu takiben Osmanlı Devleti'nde tütün tekelini işletmek üzere *Osmanlı Tütünlerini İşletme Rejisi*, Osmanlı Bankası ve Berlin'de faaliyet gösteren iki finans kurumundan oluşan konsorsiyum tarafından kurulmuştu.

1881 yılında, Osmanlı Bankası'nın Londra şubesinin bir çok İngiliz üyesi İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi'nin büyük bölümünü satın almışlardı. 1885 yılından itibaren de idare heyeti başkanlığına bankanın bir idarecisi getirilmişti. 1893 yılında Belçikalı bir iş adamı ile demiryolu imtiyaz anlaşması yapılrken bir mali konsorsiyum ile *Societe Anonyme Ottomane du Chemin de fer Smyrne-Cassaba et Prolongements (İzmir-Kasaba Demiryolu ve Uzantıları Osmanlı Anonim Şirketi)* isimli şirket kurulmuştu. Bu şirket içerisinde sermaye payı olarak Osmanlı Bankası'nın ağırlığı olmasa da devletteki konumunun da etkisiyle idare ondaydı. Bu hattın uzatılmasının finansmanında da yer almıştı.

Osmanlı Devleti, demiryollarını geliştirmek isterken Haydarpaşa-İzmit hattını işletmeye kendisi açmıştı. Ancak bu hattın Ankara'ya kadar uzatılması isteniyordu. Bunun dışında Bağdat'a kadar uzatılmak isteniyordu. Burada planlanan iki güzergahtan ilkinde demiryolu İzmir Afyonkarahisar – Eskişehir – Ankara – Sivas – Malatya – Diyarbakır – Musul'dan geçip ikincisinde ise İzmir – Eskişehir – Kütahya – Afyon – Konya – Adana – Halep – Ambarlı'dan geçip Bağdat'a ulaşacaktı. İmtiyaz görüşmeleri sonucunda 1888 yılında Ankara hattı imtiyazını Haydarpaşa-İzmit hattıyla birlikte Deutsche Bank almıştı. Konya'ya kadar ulaşan demiryolunun Bağdat'a kadar gitmesi için olan imtiyazı ise Osmanlı-Bağdat Demiryolu Şirketi, paylarının yüzde 40'i Deutsche Bank'a, yüzde 40'i Osmanlı Bankası'na ve yüzde 20'si de diğer Osmanlı mali kuruluşlarına ait bir konsorsiyum almıştı. Osmanlı Bankası bunların dışında Beyrut Limanı, Beytur Gaz Şirketi, Selanik-İstanbul Demiryolu Bağlantısı gibi yatırımların içinde de yer almıştı.

Osmanlı Bankası yatırımların yanı sıra ticari bankacılık da yapmıştı. Banka'nın kısa sürede halkın güvenini kazanmasıyla birlikte müşteri portföyü de genişlemişti. 1890 yılından başlayarak şube sayısını artırmaya önem veren Banka'nın 1908 öncesinde şube sayısı 56'ya ulaşmıştı. Banka ayrıca, tüccarlar için bir Tüccar Sandığı kurarak cari tüccar hesapları açarken tüccarlar, bankadan bir karne almaktaydı ve bu karne ile tüccarlar, senetlerini makul ve şartlara göre değiştirebilen bir iskonto haddi ile kırabilmekteydi. Bu hizmetlerin Galata bankerlerine oranla daha düşük maliyetlerle yapılması, tüccarların işlem maliyetlerinin ve bununla paralel olarak malların fiyatlarının düşmesini sağlayarak tüketiciler üzerinde de olumlu etkilerde bulunmuştur. Banka ayrıca işlemlerini gerçekleştirdiği kamçıyo kurlarını önceden ilan ederek, ithalat ve ihracat işlemlerinde birçok soruna neden olan kamçıyo istikrarının sağlanmasında önemli rol oynamıştı.

4.3.5. Osmanlı'da Sigortacılık

Sicurta kelimesi, İtalyancada kişinin kendisini güvende hissetmesi, güvence gibi anımlara gelirken diğer dillerde de yakın kelimeler kullanılmaktaydı. Özellikle batıdaki ve ülkemize de geçen kelimelerin birbirine yakın oldukları ve hemen hemen aynı amaç için kullandıkları görülmektedir: Güvence, güvende hissetme.

Sosyal bir varlık olan insan, hayatını güven içinde sürdürmek amacıyla tarih boyunca karşılaşabileceği birtakım risklere karşı tedbir almaya çalışmıştır. Dünyada sigortacılığa benzer ilk uygulamalara M.Ö. 1800'lerde Babil'de rastlanırken kervan tüccarlarına borç veren sermayedarlar, kervanların soyulması veya fidye ödeme durumuyla karşılaşmaları halinde tüccarların borçlarını silmekte, buna karşılık borcu tüccarlardan geri aldıkları zaman, taşıdıkları riskin karşılığı olarak ana borç miktarı üzerinden bir miktar para almaktaydılar. Bu olay daha sonra Kral Hammurabi tarafından yasallaştırılmıştı. Haydutların saldırısına uğrayan kervanların zararları bütün diğer kervanlar arasında paylaşılmaktaydı. Deniz ticaretine egemen olan Helenlerde sigortaya yakın uygulamalar bulunmaktaydı. Özellikle geminin taşıdığı yük üzerine borç verip geminin limana varamaması riskinin taşınması ve gemi limana döndüğünde hem verdiği borç miktarını hem de taşıdığı risk karşılığı faizin alınması söz konusuydu.

Daha sonra birçok toplumda benzer basit anlaşmalar görülmektediydi. Prim esasına dayalı ilk uygulama 13. yüzyıl ortalarında Venedik, Pisa ve Floransa'da ortaya çıktı. *Fatih Kahya*'ya göre ilk sigorta polisi Cenova Ticaret Odası tarafından nakliyat sigorta polisi olarak Cenova'dan Marsilya'ya hareket eden Santa Clara adlı geminin yükü için 1347'de düzenlenmişti. İlk sigorta şirketi de 1424 yılında, yine Cenova şehrinde kuruldu. Sigorta konusunda ilk kanuni mevzuat ise 1435 yılında yayınlanan Barselona Fermanı'ydı. Barselona kararnamesi deniz sigortasını bütünü ile düzenleyen yeni zamanların ilk mevzuatydı.

Başlangıçta sigortacılık, kontrol etme olanağı pek olmayan, suisimallerin çok fazla olduğu bir uygulamaydı. Bu sebeple tek tek çalışan sigortacılar yerine 16. yüzyılın ilk yarısında Floransa'da ve ayrıca Londra'da haber alma sistemlerini geliştirmeye çalışan birlikler ortaya çıkmıştı. Deniz ticaretine bağlı gelişen sigortacılık, daha sonraları hayat sigortası fikrinin doğmasına neden oldu. Gemi ve yükünün sigorta edilebilmesi, kaptan, yolcular ve tayfaların da sigorta edilebilmesi fikrini getirmiştir. 17. yüzyılda bir İtalyan bankeri olan Tonti'nin getirdiği *Tontines* denilen sistemde, belirli kişiler bir araya gelerek, belirlenen bir süre için ortaya belirli bir para koymakta, süre sonunda hayatı kalanlar parayı aralarında paylaşmaktadır. Bu sistemde ölenlerin maddi kayba uğradıkları düşündürerek, öngörülen

süreden önce ölenler için de ölüm rizikosu karşılığı prim ödenmesi öngörülüdü. Hayat sigortalarına diğer bir geçiş de bu şekilde başlıdı.

1666 yılında Londra'da meydana gelen büyük yangın, bu tip felaketlerin sonuçlarına karşı önlem alınması fikrini doğurdu. Gelişen bu fikirden hareketle 1667 yılında *Fire Office (Yangın Bürosu)*'nın kurulmasından bir süre sonra yangın sigortacılığına başlanmıştır. 1688 yılında İngiltere'de Lloyd's'un temellerinin atılmasıyla sigortacılıkta yeni bir dönem başladı. Londra'da bulunan ve Edward Lloyd adında bir kişinin işlettiği kahvehane, gemi sahipleri, iş adamları ve tüccarların deniz ticaretine ilişkin bilgi alışverişinde bulundukları bir mekân olmuştu. Burada sefere çıkan bir gemi veya geminin yükü üzerine teminat veren kişiler, belgeler düzenleyerek faaliyette bulunmaya başlamışlar ve yine bu kişiler Edward Lloyd'un ölümünden sonra, kendi aralarında Lloyd's adında bir topluluk kurmuşlardır. Lloyd's 1871 yılında İngiltere Parlamentosunun çıkardığı bir kanunla birlik olarak kabul edilmiştir. Lloyd's ilk yıllarda sadece deniz sigortaları sahasında faaliyet gösterirken daha sonra her türlü sigortanın yapılabildiği bir kuruluş haline gelmiştir.

19. yüzyılda önceden bilinen yangın ve hayat sigortaları yanında kazaya karşı sigorta, kaza sebebiyle mesuliyet sigortası gibi yeni sigorta türleri oluşturulmuştur. 20. yüzyılda sigortacılık sektöründeki gelişmeler devam etmiş ve sigortacılık alanında bu gelişmelere paralel olarak hırsızlığa, hayvan ölümüne, makine kırılmasına ve savaş rizikolarına karşı sigortalar ortaya çıkmıştır. Yine bu yüzyılda sanayi hayatının temel unsuru olan işçi sınıflarının sosyal güvenliklerinin temini maksadıyla sosyal sigortalar tanzim edildi.

Ottoman Devleti'ndeki sigortacılığa yaklaşımlara bakıldığından din ve hukuk otoritelerinin sigortacılıkla ilgili bazı fetvaları olduğu görülmekteydi. Bu fetvaların bazıları olumlu bazıları da olumsuzdu. Öte yandan *Fatih Kahya*'ya göre ünlü devlet adamı, şair, tarihçi Ahmet Cevdet Paşa sigortanın dinen caiz olduğunu ve sigorta kavramının Osmanlı'da henüz tanınmadığını düşünüyordu. Paşa, Avrupa'daki bazı uygulamalardan örnekle; Londra gibi Avrupa'nın bazı gelişmiş kentlerinde yangınlar sebebiyle ortaya çıkan hususi zararların, güven içinde yaşamayı arzu eden insanlar arasında bölüşüldüğünü, bu usulün, İstanbul'da ekmekçi esnafı arasında uygulanan sisteme benzediğini, ekmekçi esnafından birinin mevcut zahiresinin yanması durumunda zararın, diğer fırınlara bölüşürlüp yerine sağlam zahire verildiğini, böylece zararın ortaklaşa karşılanarak esnafların birbirlerini koruduklarını, ancak geneli içine alan yangınlar sebebiyle ortaya çıkan zararlar için henüz böyle bir uygulama olmadığını ifade ediyordu.

Türklerde tam olarak sigorta olmayan ama sigorta benzeri uygulamalara bakıldığından; Anadolu Selçuklu Devleti'nde yağmaya uğrayan kervanların zararları devlet hazinesi ve savaşlardan elde edilen ganimetlerle tazmin

ediliyordu. Ahilikte üyelerin hastalık ve yaşlılık hallerinde geçimlerini sağlamak gibi uygulamalar vardı. Sosyal yönü olan sigorta benzeri kurum ve uygulama olarak vakıflar ve londalar kabul edilebilirdi ki, londalar bünyesinde oluşturulan sandıkların sosyal dayanışma işlevi bulunmaktaydı. Anadolu köylerinde, halkın uğrayacağı maddi zararı karşılamak için bütün köy halkın verdikleri belirli miktarlardaki nakit hisselerle oluşturulan yardım teşekkülerini buluyordu.

1838 Baltalimanı Antlaşması ve devamında gelen antlaşmalar ile Osmanlı Devleti'nde ticaret hacminde önemli bir artış yaşanırken bu artış sigortaya olan ihtiyacı artırdı. Deniz nakliyatında İngiltere ve Fransa'nın sigortayı zorunlu hale getirmesi özellikle İstanbul, İzmir, Beyrut, Trabzon, Selanik gibi kentlerde sigortacılığın ortayamasına neden oldu. *Fatih Kahya*'ya göre Osmanlı Devleti'ndeki bu değişim ve sermaye birikiminin simgesi niteliğinde olan Pera'da çıkan 1870'teki büyük yangından, Levantenler gibi görece zengin bir nüfus tabakasının etkilenmesi yangın sigortası talebine yol açtı ve Osmanlı Devleti'nde nakliye dışında bir alanda da yabancı sigorta şirketleri faaliyete geçti. Pera'nın adeta finans merkezi olması, Pera yangınının Osmanlı'da sigorta şirketlerinin faaliyete geçmesinin başlangıcı olmasında etkendi. Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren sigorta şirketlerinin büyük kısmı devletten resmi izin olmadan faaliyet göstermekteydi. Birçok sigorta şirketi kendi ülkesi tarafından da tasdik edilmemiştir. Piyasada faaliyet gösteren birçok şirketin faaliyete başladıkları ya da piyasadan çekildikleri tarihin tam olarak tespit edilmesi pek mümkün olmamakla birlikte 1848'den itibaren İstanbul'da faaliyet gösteren *Neos Triton* sigorta şirketi ilk olarak kabul edilmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz sigorta şirketleri, açtıkları temsilciliklerle Türkiye'de sigortacılık faaliyetlerini yaygınlaştırdılar. İngilizlerden sonra Fransız, Alman, İtalyan, İsviçreli gibi ülkelerin sigorta şirketlerinin çalışmaları ile sigortacılık genişlemeye başladı ancak o dönemde tamamen denetimsiz bir çalışma söz konusuuydu. Bu sigorta şirketleri diledikleri gibi hareket edip senetleri İngilizce veya Fransızca düzenliyorlar, diledikleri zaman sigorta kambiyo senetlerini iptal ediyorlardı. Bunu izleyen yıllarda sigortacılığın düzene sokulabilmesi için yabancı şirketler arasında birlikte hareket etme eğilimi belirdi. Türkiye'de ilk dönemlerde piyasada sadece limanlarda temsilcisi vasıtıyla nakliye sigortacılığı yapan yabancı şirketler yer almıyordu. Sigorta şirketlerinin şube/acente açarken tercih ettiği kentlerin genelde liman kentleri ya da ticaret açısından önemli merkezler olduğu dikkat çekerken, nüfus yapısı da dikkat edilen bir husustu. Gayrimüslim Osmanlı tebaasının ve Levantenlerin daha yoğun olarak yaşadığı kentlerin sigorta şirketleri açısından ön plana çıktığı anlaşılmaktaydı.

1893'te İstanbul'da, Osmanlı Bankası, Dün-u Umumiye İdaresi ve Reji İdaresi'nin katılımcı olduğu *Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyesi* (*La Societe Generale d'Assurances Ottomane*) kurulmuştu. İlk yerli sigorta şirketi olarak kabul edilen ama yabancı sermayeli olarak kurulan şirketin acenteliğini Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi'nin devlet dahilindeki Şubeleri yürütmüştü. Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyesi, adının ve işlemlerinin Türkçe olması sayesinde yerli müşterileri çekmeyi başarırken piyasadaki diğer şirketlerce yerli bir rakip olarak kabul edilmiştir. Pek çok sigorta şirketi belli başlı merkezlerde Şubeler/temsilcilikler açmakla birlikte, başta Osmanlı Bankası olmak üzere yabancı bankalar komisyon karşılığında sigorta şirketlerinin işlemlerine yardımcı olmaktadır.

Tablo 4.2: 1894 Yılı İtibarıyle Sigorta Temsilcilikleri Sayısı

Merkez	Şirket Sayısı
İstanbul	76
İzmir	41
Trabzon	15
Samsun	11
İskenderun	11
Çanakkale	9
Gelibolu	5
İzmit	5
Mersin	4
Edirne	4
Ayvalık	4

Kaynak: Bülent Durgun, 2006

4.4. Finansal Kurumsallaşma ve İzmir

4.4.1. 19.Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Olan Dönem

İzmir İlk Çağ'dan günümüze ticaretin içinde yer alması itibarıyle bulunduğu dönemin finansal yapılanmasından doğrudan etkilenmişti. Bu yapının bir tarafında o dönemin üst unsuru olan devlet yer alırken diğer tarafında dünyadaki finansal yenilikler ve sonuçta da bunların İzmir'de nasıl bir birlilik içinde var oldukları önemli olmuştu. Finansın, devletlerin topladıkları vergiler ve kente yaptıkları harcamalar ile yatırımlar, finansal araçların ve kurumların gelişimi gibi farklı boyutları söz konusuydu.

Devletler açısından baktığımızda tarih boyunca bütün devletler tarımsal artığın yani verginin üreticilerden nasıl alınacağı konusuna önem verdiler. Kapitalizm öncesinde para kullanımının kısıtlı olması itibarıyle ürünün bir kısmının doğrudan alınması şeklinde toplanan vergi sikkenin gelişimi ile para olarak toplanmaya başlanmıştı. Vergiler zamanla çeşitlenmiş, devlet yapılanmasına göre farklılaşmıştır. Eyaletlerden, kentlerden devlet içindeki statülerine göre farklı vergiler alınabilenken aynı ülke içindeki toplumlara da farklı uygulamalar yapılmıştır. Buna örnek olarak Roma Devleti'nin şartların istisnaları gerektirdiği her yerde bazı devlet, kent ve halklara özel imtiyazlar vermesi gösterilebilir.

Osmanlı'da fethedilen ülkelere göre farklı uygulamalar yapılabildiği gibi insanların hem dinlerine hem de yaptıkları işe göre de vergiler çok farklı olabilmektedir. İzmir de tarihi boyunca bu uygulamalardan doğrudan etkilenmiş ve toplamda yaklaşık iki bin yıl egemenliğinde kaldığı Roma ve Osmanlı dönemlerinde zaman zaman bir çeşit özgür kent statüsünde olmuştu. Kentin statüsü yaşayan toplumların verdiği vergileri, sosyal yapılanmaları, kentin ticaretini ve zenginliğini doğrudan etkilemeyecektir.

Sikke kullanımının gelişimi sadece devletlerin vergi toplaması açısından değil ticaretin daha iyi işlemesi açısından da önemliydi. Daha önce çoğunlukla takas yöntemi uygulanırken değerli madenlerin para olarak kabul görmeye başlamalarıyla piyasaların gelişmesi ve yaygınlaşması tarih boyunca bir ilişki içinde ilerlemiştir. Devletler ve hatta kentlerin bastıkları sikkeler, sikkelerin içindeki değerli madenler ve kullandıkları figürlerle birlikte onların güçlerinin de göstergesi idi. Kendi sikkesini bastığı dönemler de olan İzmir'de birçok sikke İzmir'de aynı anda kullanılmakta ve bazı ülkelerin sikkeleri, ticaretteki güçlerine göre ön plana çıkabilecektir. Bunda Osmanlı Devleti'nde de yabancı paraların yoğun olarak kullanıldığı bir parasal sistemin söz konusu olması da etkendi.

Mal ticareti dışında bazı sikkelerin doğrudan ticareti de söz konusuydu. Bunun en önemli sebepleri arasında birleştirilmemiş parasal sistem, sikke kıtlığı olunca başka sikkelerin devreye girmesi, paranın değerini düşürmeye yönelik döviz kuru politikaları gibi etkenler bulunmaktaydı. Bazı durumlarda da birikim aracı olan yabancı sikkeler tamamen spekülatif arbitraj işlemlerinin bir parçası da olabiliyordu.

Orta Çağ'da panayırlar ticaret yapan ve parayla ilişkisi olan dünyanın birçok yerinden insanlar için oldukça önemliydi. Hemen hemen bütün sikkelerin tedavülde olduğu panayırlarda paraların yanı sıra birçok finansal işlem de gelişmişti. Kambiyo senetleri de bu işlemlerden birisiydi. Bir senedin lehdarına derhal ödemede bulunulabilir ya da malların panayırda varmalarını müteakip ödeneceğinin cambiyo senediyile taahhüt altına alınmasıyla muhtemel satış fiyatı üzerinden avans verilirdi. Bu tip bir uygulama ticaretin gelişimine önemli bir katkı sağlamıştı. O dönemdeki cambiyo senedi, günümüzdeki çek ve senetlere benzıyordu.

İzmir'de de daha sonraki yüzyıllarda ticaretin içinde ve spekülatif anlamda cambiyo senetleri çok önemli bir yere sahip olmuş ve Marsilya, Paris, Amsterdam, Londra, Viyana, Livorno gibi Avrupa kentlerinde işyerleri ya da muhabir ilişkileri bulunan büyük sarrafların ihtisas alanı haline gelmişti. İzmir'de, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında döviz kurlarında ve dolaşımındaki para miktarında günlük dalgalanmalar oluyordu. Bunun sonucunda tüccarlar parasal spekülatif faaliyetlere yönelmış; sikke ve cambiyo senedi içeren işlemler İzmir pazarında mal ticareti kadar önemli hale gelmişti. Bu işlemler, yabancı para birimlerinin İzmir'e ithal edilmesini, döviz kurlarındaki dalgalanmalardan kâr elde edilmesini ve Avrupa'da cambiyo senedi ile alım yapılmasını içeriyordu.

Ottoman Devleti'nde sikke kıtlığı olduğunda veya sikke ikame yöntemleri etkili olmadığından, yerel bir piyasada parasal likiditeyi kolaylaştırmak için başka ayarlama mekanizmaları ortaya çıkmıştı. Böyle bir mekanizma iskonto ya da ayarlama olarak da adlandırılabilen acyoydu. İskonto mekanizması olarak Osmanlı para biriminin fiili piyasa değerini yansıtmak ve böylece özellikle kurları hesaplamak ve ayarlamak için uygulanan acyo, ayrıca Osmanlı para birimini döviz kurlarında sabitlemek ve böylece yerel bir pazarda sikkeyi cazip hale getirmek olanağı da vermektedir. Acyo, ithalat ürünlerinin fiyatını doğrudan etkilemek için de kullanılırken devletin sikke havuzundan belirli bir pazara sikke getirmek ve böylece bu pazardaki kronik parasal kıtlığı azaltmak amacıyla da uygulanmaktadır.

Bu finansal ürünler ticaretin ve hatta günlük hayatın içinde yer alırken bunlara aracılık eden, uygulayan kişi ve kurumlara da ihtiyaç duyulmaktadır. İlk Çağlar'dan başlayarak önce sarraf gibi kişiler daha sonra da kurumlar tarafından bu işlemler gerçekleştirilmişti. Anadolu ve Mezopotamya'da kredi

sisteminin zaman içinde gelişmesi sonucu, borç alma, ekonominin değişmez bir ögesi haline gelmişti. Parasal birikimlerin, mevduat-kredi ilişkisi halinde para piyasalarında yer almاسında Eski Yunan toplumu önemli bir yere sahip olmuştu ve bu işlemlerin kökeninde asıl görevi para bozuculuk ve sikke ayar kontrolörüluğu olan sarraflık vardı. Daha sonra bütün Avrupa'da etkin olan tüccar-bankerler, 14. yüzyılda ilk olarak Avrupa'nın Akdeniz kıyısındaki bölgelerinde özellikle de İtalya kent devletlerinde ortaya çıkmıştı. İtalya kent devletleri ve diğer Avrupa devletleri yoluyla da İzmir'in de merkezinde yer aldığı Levant ticaretinde tüccar-bankerler önemli bir yere sahip olmuştu.

Osmanlı döneminde ahilik teşkilatı bir tür finansal organizasyon sayılabilcekken memleket sandıkları da Ziraat Bankası'na giden yolu açmıştı. Sarraflar ise Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerde faaliyet alanları para ve değerli maden alım satımında yoğunlaşırsken zamanla mali sistemin ayrılmaz bir parçası durumuna geldiler; devletin para sistemiyle ilgili bazı hizmetlerini gören ve iltizam sistemi nedeniyle kamu finansmanında önemli rol oynayan bir meslek grubuydu. Sarraflar paralar arasındaki kuru belirliyor, birbirleriyle değişimini yapıyor, poliçecilik yoluyla iç ve dış ticaretin ödemelelerinde önemli rol oynuyorlardı. Osmanlıda modern bankacılık kurumları öncesinde toplumdan fon toplayıp kredi kullandırma anlamındaki banka işlevi gören en önemli finansal aracılardır sarraflardı.

4.4.2. 19.Yüzyılın İkinci Yarısından İtibaren Osmanlı Dönemi

19. yüzyılın ortalarından itibaren finans piyasalarında meydana gelen gelişmelere bağlı olarak sarrafların önemi daha da arttı. 1840'ta käimenin (kâğıt para) çıkarılması, bunun yanı sıra spekülatif faaliyetlerin yoğun biçimde kullanılmaya başlanması sarraflara yeni fırsatlar sundu. Yaptıkları speküasyonlar dışında devletin dış borçlanma sürecine zaman zaman aracılık etmeleri, Avrupa finans çevrelerinden düşük faizle ve uzun vadeli aldıkları paraları devlete açtıkları kredilere dönüştürmeleri neticesinde büyük kârlar sağladılar. Galata bankerleri denen ve aslen sarraf olan bazı tüccar-bankerler modern bankaların kurulmaya başlaması sürecinde önemli roller üstlendiler. Osmanlı döneminde yabancı bankalar hazineye borç vermek ya da yabancı sermaye girişimlerini desteklemek için kurulmuş ya da şube olarak faaliyete geçmişlerdi. 1881'de faaliyete geçen Dünay-u Umumiye İdaresi ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı bankaların işlev ve nitelik değiştiirdiği görüldü.

Osmanlı döneminde yabancı bankalar hazineye borç vermek ya da yabancı sermaye girişimlerini desteklemek için kurulmuş ya da şube olarak faaliyete geçmişlerdi. Kırım Savaşı sonrası 1856-1875 yılları arasında, Osmanlı Devleti'ne borç vermek ya da borç bulmak amacıyla yabancı sermayeli 11 banka kurulmuştur. 1880 sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı bankaların işlev ve niteliklerini değiştirdiği

göründü. 1881'de faaliyete geçen Düyun-u Umumiye İdaresi ile yabancı sermayenin gelişisi için daha güvenli bir ortam sağlanmıştı. Bunun dışında 1870'li yıllar sonrasında birliğini sağlayan Almanya yeni pazarlar için mücadeleye katılmıştı. İngiltere de aynı dönemde yatırımlarını daha çok kendi sömögelerine yoğunlaştırmaya başlamıştı. Dış dengelerde bu değişim, 1880'li yılların başlarından sonra Osmanlı Devleti üzerinde etkinliğini artıran dış gücün Almanya olmasına yol açmıştı. 1881 öncesinde daha çok devlete borç vermek, devlet tahvillerini dış sermaye piyasalarına sürmek, pazarlamasını yapmak, spekülatif hareketlerden yararlanmak için kurulmuş, çoğu tek şubeli, Galata bankerlerinin doğrudan girişimi ya da ortaklı ile oluşturulan küçük bankaların yerini Avrupa'daki büyük bankaların Osmanlı İmparatorluğu'nda açtıkları şubeler almaya başlamıştı. Bu dönemde açılan yabancı banka şubeleri daha çok kendi ülkelerinin firmalarını destekleyerek, kendi ülke çıkarları doğrultusunda faaliyet göstermişlerdi.

Öztin Akguç'e göre bu dönemde Osmanlı Devleti'nde şube açarak faaliyet gösteren yabancı bankalar;

- Almanya kökenli Deutsche Palestina Bank, Deutsche Orient Bank, Deutsche Bank;
- Avusturya kökenli Wiener Bankverein;
- Fransız kökenli Crédit Lyonnais ve Banque Française Des Pays Orient (Memalik-i Şarkiyeye Fransız Bankası);
- İngiliz kökenli British Oriental Bank (İngiliz Şark Bankası), Anglo-Palestina Company (Şark-ı Karip Ticaret Bankası), Ionian Bank Ltd.;
- ABD kökenli Guarantee Trust Co. Of New York ve American Express Co.;
- Hollanda kökenli Hollantse Bank Uni. N.V.
- İtalya kökenli Societa Commerciale d'Oriente (Şark Ticaret Bankası), Banco Di Roma, Banca Commerciale Italiana;
- Yunanistan kökenli Atina Bankası ve Şark Bankası;
- Romanya kökenli Marmaras Blank ve Sürekası'ydı.

Bank-ı Osmani-i Şahane'nin elde ettiği imtiyazlar, güçlü yabancı bankaların şube açmaları, temel uğraşı devlet hazinesiyle yapılan işlemler olan genelde Galata bankerlerinin ortak olduğu çoğu tek şubeli bankaların faaliyetlerini durdurmalarına ya da Osmanlı Bankası ile birleşmelerine yol açmıştı. Bu bankalar arasında *Şirket-i Umumiye-i Osmaniye* (*Société Générale de L'Empire Ottoman*), *Şirket-i Maliyeyi Osmaniye* (*The Ottoman Financial Association*), *İtibar-ı Umumi-i Osmani Şirketi* (*Crédit Général Ottoman*), *İstanbul Bankası* (*The Bank of Constantinople*), *Kambiyo ve Esham Şirket-i Osmaniye* (*Le Société Ottoman Change et de Valeurs*) vardı. Bu dönemin ilginç gelişmelerinden birisi de dönemin en etkin finansal merkezlerinden biri olan Viyana'da *Avusturya-Osmanlı Bankası ile Avusturya-Türk Bankası* unvanlı iki banka kurulmasıydı. Bu bankaların

merkezlerinin Viyana'da bulunmasına karşın faaliyet alanları İstanbul'du; ancak bu bankalardan Avusturya – Osmanlı Bankası, Bank-ı Osmanî-i Şâhane ile birleşmek zorunda kalmıştı ve ömürleri uzun olmamıştı.

Bir süre faaliyetine devam edenler arasında en uzun ömürlü olanı 1888'de kurulmuş olan *Selanik Bankası* (*Bank of Salonica*)'ydı. Bu bankanın daha sonra unvanı Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası ve 1990 yılında da İnterbank olarak değiştirilmişti. Selanik Bankası dışında kurulan yabancı sermayeli bankalar, *Midilli Bankası* (*Bank of Mytilene*); İngiliz sermayeli *Türkiye Millî Bankası*, Fransız sermayeli *İtibar-ı Mali Osmanlı Şirketi ile Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası*; Osmanlı Devleti uyuşundaki Ermeniler tarafından kurulan *Osmanlı Ticaret Bankası*; karma bir sermaye yapısına sahip *Şirket-i Ticariyye, Sînaiyye ve Maliyye* olmuştu. Bu bankaların hiçbirini Cumhuriyet dönemini göremedi.

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de ekonomik büyümeye birlikte kentin altyapısına önemli yatırımlar yapılmıştı. Bütün bu ekonomik aktiviteler daha çok sermaye birikimiyle birlikte yüksek bir para hareketi ve kredi ihtiyacı anlamına gelmekteydi. Kredi ihtiyaçlarını artması demek finans alanında daha kurumsal yapılmalara ihtiyaç duyulması anlamına gelmekteydi. Bu dönemde başlangıçta yoğun ticari işlemlerinin yürütülebilmesi için gerekli finansman desteğinin bir kısmı yabancı kaynaklardan sağlanmaktadır. Tebaa olan gayrimüslimler ise bu süreçte finansal aracı görevini üstlenerek bu işlerden önemli gelir elde ederken tefeciler, sarraflar ve bankerlerin finansa egemen olduğu kentte ticaretin artmasına paralel yabancı tüccarların kredi ihtiyaçlarını artırılmış ve finans alanında daha kurumsal yapılmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonrasında ön plana çıktıkları dönemlere ve Osmanlı ile ilişkilerine bağlı olarak önce İngiliz ve Fransızların sonra da Almanların kente doğrudan banka faaliyete geçirme ya da şubeleşmeye gitme yoluyla finansa egemen oldukları görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin bir nevi merkez bankası fonksyonunu üstlenen Bank-ı Osmanî-i Şâhane yanı asılnda günümüzde bildiğimiz Osmanlı Bankası da hem İzmir hem de hinterlandında önemli şubeleşmelere giderken bölgeye öncelik verildiği görülmektedir. Uluslararası ticarete ve yerel üretimin desteklenmesine bağlı gelişen bankacılık yanı sıra aynı sebeplerle özellikle yabancı şirketlerin sigortacılıkta da İzmir'de 19. yüzyıl sonlarından itibaren çok etkin oldukları bir dönem yaşanmaktadır.

İzmir'in ticaret mantığına ve finansal desteği nerede ihtiyaç duyulduğuna bakıldığından ithalat genelde Mart-Haziran ayları arasında yapılrıken ihracatın bahsi geçen aylarda oldukça düşük olması piyasada nakit darlığı yaratmakta, ödemeler genelde 30-40 gün vadeli kambiyo senetleri aracılığıyla yapılmaktaydı. Artan talep, kambiyo senetlerinin fiyatlarının ve faizlerin yükselmesine neden oluyordu. Bir yandan bu

dönemde tüccarlar ürün alımı dolayısıyla üreticiye avans verirken tefecilerden yüksek faizle borç alıyorlardı. Ürünler, ihraç edilmek üzere temmuz ayından itibaren piyasaya geldiğinde nakit bolluğu oluşuyor; kambiyo senedi fiyatları ve faizler düşüyordu. Bu dönem de Kasım ayının sonuna kadar devam ediyordu. Bankerler yurtdışındaki bağlantılarını kullanarak ithalat döneminde tüccarlara kredi açmakta ve kambiyo senedi satmakta, ihracat mevsiminde ise düşük fiyatlardan kambiyo senedi satın alarak kâr elde etmekteydi.

Bankacılık alanındaki boşluğu giderme adına 1842'de İzmir'deki Levanten tüccarlar bir araya gelmiş, imparatorluktaki ilk bankayı kurmak için girişimde bulunmuşlardır. İngilizlerin öncülük ettiği bankanın adı, *The Bank of Smyrna*'ydı. *Erol Ortabağ'a* göre kurucular bir yandan yasal süreç tamamlanmadan faaliyete geçerken izinler konusunda destek olması adına İsveç Konsolosu Mösyo Danikman ile görüşmüştelerdi. Mösyo Danikman bu bankanın kendi himayelerinde çalışmasına sıcak bakmış, izin almak için İsveç Kralı'na başvuruda bulunmuştu. Kral yazdığı tembihnamede, Osmanlı Devleti'nin büyük kentlerinde ikamet eden tüccarların ticaretlerinin kolaylaştırılmasının iyi bir iş olduğunu, ancak İsveç tebaası olmayan tüccarların himaye edilmesinin uygun olmadığını ifade etmişti. Tembihname 1843'te Osmanlı Devleti'ne sunulmuş, Osmanlı Devleti bankadan ve İsveç'in tavrından haberdar edilmişti. Cevabı yazında, İzmir'deki Frenk tüccarlarının "banka tabir olunur bu cemiyeti kendi başlarına kurduklarını, birkaç aydan beri dolaşıp, şuna buna akçe dağıttıklarını, bunların faaliyetlerinden dolayı yanında akçe fiyatının arttığını, banka memurlarının yüzde 6-7 faiz uyguladığını, banka memurlarının kasaba ve köyleri dolaşıp bağ, bahçesini rehin gösterenlere akçe dağıttığını, paranın tahsil edilememesi durumunda mülklerin bankanın eline geçeceğini ve bunun kabul edilemez olduğunu" açıklayarak, bankanın feshedileceği belirtilmişti. Aynı belgede İsveç konsolosunun bankaya hami olmasına rıza gösterilmeyeceği, himaye konusunun Osmanlı Devleti ile İsveç Krallığı arasında imzalanan ahitnamelere aykırı olduğu açıklanmıştı. Yapılan yazışmalar sonrasında İzmir'deki İsveç konsolosu bankadan himayesini geri çekmiş ve Osmanlı Devleti'ndeki ilk bankacılık girişimi böylece tarihe karışmıştır.

İzmir'le ticaret yapan 30 firma, yine 1843'te *The Commercial Bank of Smyrna'yı* kurmak üzere girişimde bulundu. İngiltere'nin güvencesiyle kurulacak bu banka sayesinde İzmir'deki İngiliz girişimcilerin yatırımlarının artması hedeflenmekteydi. Bu şekilde İzmir ve hinterlandının sermaye kıtlığı nedeniyle yeterince değerlendirilemeyen potansiyeli kullanılacaktı. *The Commercial Bank of Smyrna* İngiliz yatırımcılara vereceği kredilerle bölgeye yatırım yapılmasını sağlayacak, gerçekleştirilecek ihracat sayesinde halkın alım gücü artacak ve İzmir'de İngiltere mallarının payı artacaktı. 1844'te *The Commercial Bank of Smyrna*, Londra'da kurulurken İzmir'deki faaliyetler, tayin edilecek bir yerel yönetici tarafından yürütülecekti. Sarraflarla iş

yapmaya alışan yerli halk, bankaya alışamamıştı ve banka 1847'de çalışmalarına son vermişti.

İzmirli tüccarların banka ihtiyacı ancak 1856'da kurulan *Bank-i Osmani Şahane*'nin aynı yıl faaliyete geçen İzmir Şubesi ile giderilecekti. Banka, daha sonra Batı Anadolu'nun diğer yerleşim bölgelerinde de acentelikler açmıştı ve küçük üreticilere uzun süreli kredi vermektedir. Daha sonra bankanın karşılık içinde de ayrıca bir şubesini daha açılmıştı. Osmanlı Bankası dışında 1863'te kurulan İngiltere sermayeli olan *Şirket-i Maliye-i Osmani'nin* (*Ottoman Financial Association*) sermayedarlarını ise Levant (Doğu Akdeniz) piyasası ile ticaret yapan İngiliz tüccarlar oluşturuyordu. Girişime öncülük edenler, İzmir'de meyan kökü ihracatıyla meşgul William McAndrew ile James Lewis Farley'ydı. James Lewis Farley, Osmanlı'yı iyi tanıyan, daha önce Suriye'de bir banka kurma girişiminde bulunan ve milli banka imtiyazı alan *National Bank of Turkey*'nın İzmir'de şube kurması için gayret eden biriydi. *Şirket-i Maliye-i Osmani*, 1864 yılı yazında İstanbul ve İzmir'de şube açarak faaliyetine başladı. Ancak banka hisse ihracı yoluyla sağlanması planlanan fonun elde edilememesi ve Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesi sonrasında pamuk fiyatlarındaki düşüş gibi nedenlerle İzmir şubesini faaliyetini devam ettirmekle birlikte çok da başarılı olamamıştı.

1864 yılında Galata'nın onde gelen bankerlerinden Ralli ve Zarifi'nin ortak olduğu *Mercantile Credit Association* ve Liverpool'dan *The Eastern Exchange Bank* İzmir'de faaliyet göstermeye planladılar ama bu planlamalarda mevcut yapılmalarla bir rakip oluşturamadılar. *Ziraat Bankası* 1888'de kuruluşundan hemen sonra, aynı yıl içinde İzmir'de de şube açmıştı. Mevduat kabul etmeyen banka aşır vergisi ile desteklenirken, bankanın imkanlarından çiftçilerden ziyade devlet yararlanmış, tarım kesimine katkısı çok sınırlı bir düzeyde kalmıştı. Bu yapılanmalar dışında bu yüzyılda son çeyreğe kadar İzmir'de geniş sermayeli banka kuruluşları görülmeyecekken bu boşluğu genelde bankerler doldurmaktaydı. Bu bankerlerin başlıcaları İtalyan *G. Marcopoli Oğulları* ve *Fratelli Alliotti*, Rum bankerlerden *Convella-Caridhia*, *Hacı Kostî*, *Della Grammatica*, Avusturyalı *J.M.Bosovich* ve Cramer Kardeşler, İngiliz *Ed Keyser* ve *Ortakları*'ydı.

19. yüzyılın ikinci yarısında hızla sanayileşen ve dünyanın yeniden paylaşılması kavgasına giren Almanya'nın, her birinin iş alanı ayrı dört büyük bankası *Deutsche Bank*, *Diskonto Gesellschaft*, *Dresdner Bank* ve *Darmstadter Bank* da sermaye ihracı yoluyla bu paylaşım kavgasına katılmıştı. Alman Emperyalizminin dünyayı bölüşme planında, Osmanlı Devleti *Deutsche Bank*'nın iş alanına girmiştir. *Deutsche Bank*, çeşitli katılımlarıyla İzmir'de ve tüm Batı Anadolu'da etkinlik göstermiştir. Aynı dönemde Deutsche Bank dışında İzmir, Aydın ve Nazilli'de şube açan diğer bankalar Alman ve Avusturya kökenli *Wiener Bankverein* ve *Orient Bank*

olmuştu. Bölgede Almanların ekonomik etkinliklerinin artmasında kendi bankalarının önemli rolü olmuştu.

19. yüzyılın son çeyreğinde İzmir'de şube açan bankalardan biri de *Credit Lyonnais* olmuş, bankacılık işlemleri yanında hisse senedi satışı da yapmıştı. Takip eden dönemde Osmanlı Devleti'nde bir banka furyası olmuştu ve bunun İzmir'de de yansımaları oldu. *Selanik Bankası* (*Bank of Salonica*), *Atina Bankası* (*Bank of Athens*), *Midilli Bankası* (*Bank of Mitylene*) ve *Orientbank* İzmir şubelerini faaliyete geçirdi. Alman sermayesinin Yunan sermayesiyle 1904 yılında ortaklaşa Atina'da 10 milyon frank sermaye ile kurduğu *Orientbank*, Selanik, İzmir ve İstanbul'da birer şube açarken bu bankanın İstanbul subesi 1906 yılında *Deutschen Orientbank'a* devredildi.

Bankaların faaliyetleri, yerel ekonominin en önemli sorunlarından biri olan kronik para kıtlığını ortadan kaldırarak krediyi kolaylaştırdı, faiz oranlarını düşürdü. 20. yüzyıl başında İzmir, imparatorluktaki banka işlemlerinin yaygınlığı ve işlem hacmi bakımından önemli bir finans merkezi halini almıştı. Bankacılık büyük çapta Avrupalı sermeyedarların egemenliğinde olsa da mevduat bankacılığında önemli bir pazar payı da olan yerel finansal yapılanmalar Avrupalı bankalardan borç alıp müşterilerine borç verirlerdi. Avrupa bankaları yerel işletme sahibi küçük çaplı müşterilerle ilgilenmeye pek hevesli değillerdi, bu sebeple pazarın bu bölümünü yerel finansal yapılanmaların elindeydi.

Öte yandan dış ticaretin gelişmesine bağlı olarak yeni bir sektör ortaya çıkmıştı: Sigortacılık. İzmir ticaretinde çok önemli bir yeri olan pamuk çok çabuk ateş aldığı için nakliyatı ve depolaması çok riskli bir maldı. Yangın sigortaları dışında İzmir'deki özellikle gayrimüslim varlıklar kesimin mülkleri ve hayatları için güvence sağlama talepleriyle hayat sigortaları da şirketlerin faaliyet dalları arasına girmiştir. 1863'te London Sun Insurance Co. İzmir'de bir şube açtı ve zamanla kentte ticaret odalarının faaliyete geçmesine paralel olarak çeşitli topluluklara ait sigorta şirketleri artmaya başladı. Finans piyasalarında önemli bir yeri olan sigorta şirketlerinin İzmir'deki faaliyetlerinin hemen hemen hepsi yabancılar tarafından yürütülmüşü.

Tablo 4.3'te görüldüğü üzere 1894 yılında İzmir'de yerli sadece bir sigorta şirketi faaliyet gösterirken, kırk yabancı sigorta şirketinin temsilciliği bulunmaktaydı. İngiltere 20 şirketle başı çekeren dönemin ticarette yükselen ülkesi Almanya 13 şirket ile kentte faaliyet halindeydi. Onları Fransa 3 şirketle takip ederken İtalya'nın 2 şirketi bulunmaktaydı. Rusya, ABD ve İsviçre'den de birer sigorta şirketi kentte temsilciliğe sahipti. İzmir'deki şirketler deniz taşımacılığı, yangın ve hayat sigortası alanlarında faaliyet gösterirken bunlardan Rossia (Rusya) ve La Fonciere (İtalya) her üç alanda da hizmet veren iki şirket olarak göze çarpmaktaydı. 12 şirket üç alandan ikisinde faaliyet göstermekteydi ve bunlardan Deutsche (Almanya),

Helvetia (İsviçre), Italia (İtalya) ve Assicurazioni Generali di Trieste (İtalya) deniz taşımacılığı ve yangın alanlarında yer almıştı. İngiltere'de Commercial Union, Guardian, Liverpool, London and Globe, London and Lancashire, North British and Mercantile, Northern ve Royal ile Fransa'dan L'Union yangın ve hayat sigortasında varlardı ancak deniz taşımacılığında yoklardı. Diğer 27 şirketten 14 tanesi sadece deniz taşımacılığı sigortalarında, 10 tanesi yangın sigortasında ve 3 tanesi sadece hayat sigortasında hizmet vermektedir.

Tablo 4.3: 1894'te İzmir'deki Sigorta Şirketleri ve Faaliyet Alanları

Sirket Adı	Ülke	Deniz Nakliyat	Yangın Sigortası	Hayat Sigortası
1 Rossia	Rusya	✓	✓	✓
2 La Fonciere	Fransa	✓	✓	✓
3 Deutsche	Almanya	✓	✓	
4 Helvetia	İsviçre	✓	✓	
5 Assicurazioni Generali di Trieste	İtalya	✓	✓	
6 Italia	İtalya	✓	✓	
7 Commercial Union	İngiltere		✓	✓
8 Guardian	İngiltere		✓	✓
9 Liverpool&London&Globe	İngiltere		✓	✓
10 London&Lancashire	İngiltere		✓	✓
11 North British&Mercantile	İngiltere		✓	✓
12 Northern	İngiltere		✓	✓
13 Royal	İngiltere		✓	✓
14 L'Union	Fransa		✓	✓
15 Badoise	Almanya	✓		
16 Deutscher Lloyd	Almanya	✓		
17 Dresden	Almanya	✓		
18 Fortuna	Almanya	✓		
19 Lloyd Bavarois	Almanya	✓		
20 Mannheim	Almanya	✓		
21 Norddeutsche	Almanya	✓		
22 Rheimeria	Almanya	✓		
23 Wurtembergoise	Almanya	✓		
24 British&Foreign Marine	Britanya	✓		
25 Underwriting&Agency Association	Britanya	✓		
26 Universal Marine	Britanya	✓		
27 Union Marine Insurance Co.	Britanya	✓		
28 C. Generale d'Assurances Maritime	Fransa	✓		
29 Azienda	Almanya		✓	
30 Hanseitische	Almanya		✓	
31 Transatlantique	Almanya		✓	
32 Alliance	Britanya		✓	
33 Lancashire	Britanya		✓	
34 Norwich Union	Britanya		✓	
35 Palatine	Britanya		✓	
36 Phoenix Anglais	Britanya		✓	
37 Sun Fire	Britanya		✓	
38 Osmanlı Umum Sigorta	Osmanlı		✓	
39 New York	ABD			✓
40 Gresham	Britanya			✓
41 Sun Life	Britanya			✓

Kaynak: Bülent Durgun, 2006

İkinci Meşrutiyet dönemi ulusal bankacılığın ortaya çıktığı yıllardır. 1908'e dek Osmanlı sermayesi, *Ziraat Bankası* ve *Emniyet Sandığı* ötesinde bankacılık alanında bir varlık göstermemiştir, bankacılık işlemleri büyük ölçüde yabancı sermayenin kurduğu bankalar aracılığıyla yürütülmüştür. İttihatçıların uygulamaya soktukları *millî iktisat* politikası ile oluşan sermayenin etkisiyle özellikle taşrada millî bankalar kurulmaya başlanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bankacılığı özendirirken kuruluşları sırasında gerek maddî gerek manevî her türlü kolaylığı sağlamaktaydı. Özellikle ticarete yatkın olan Batı Anadolu yörelerinde etkinleşen millî bankacılık faaliyetleri, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağlarken çiftçi de malını tröstleşen alıcı firmalar karşısında korudu. Bu dönemde çoğu ihracata yönelik tarımsal üretim ve dış ticarete kredi sağlamak üzere kurulan yerel bankalar ihracatta egemen olan yabancı sermaye ile rekabet etmeye çabalamıştı. Bu dönemde 1913-1922 arasında faaliyete geçen bankalar *Adapazarı İslam Ticaret Bankası*, *Millî Aydın Bankası*, *Millî Karaman Bankası*, *Emlak ve İkrazat Bankası*, *Akşehir Bankası*, *Manisa Bağcılar Bankası*, *İtibar-i Millî Bankası*, *Konya Ahali Bankası*, *Iktisadi Millî Bankası*, *Eskişehir Çiftçiler Bankası*, *Adapazarı Emniyet Bankası*, *Konya Türk Ticaret Bankası* ve *Bor Zürra ve Tüccar Bankası*'ydı. I. Dünya Savaşı sırasında Fransız ve İngiliz sermayesi ülkeyi terk etmek zorunda kalmış; ancak bu küçük bankalar faaliyetlerine devam etmiştir. Ayrıca savaş yıllarda *Alman* ve *Avusturya* bankalarının şubeleri de yaygınlaşmıştır.

Osmanlı Bankası'nın bu dönemdeki gelişimine bakıldığında ise giderek gelişen ticari faaliyetleri, genişleyen şube ağıyla Banka 1914'e gelindiğinde bütün ülkeye dağılmış 90'a yakın Şubesiyle oldukça güçlü bir görüntü veriyordu. 1910'larda Osmanlı Bankası'nın yaşadığı noktadaki mali ve ekonomik gücü tartışılmazdı, fakat siyasi dengeler bu gücü her an tehdit edecek derecede değişmeye başlamıştı. O sıralarda gelişen milliyetçilik bankanın kimlik ve konumunun ciddi bir şekilde sorgulanmasına yol açmıştır. Yabancı sermayeli devlet bankası olarak garip bir kimliğe sahip olan bankanın yerine millî sermayeye dayalı banka projeleri yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştı. Ancak bankaya son darbeyi vuran I. Dünya Savaşı oldu. Bir anda, temsil ettiği devlet ile sermayedarları çatışmanın iki farklı tarafında kalan banka oluşan ekonomik kriz ve olağanüstü savaş hali ortamında faaliyetini neredeyse tamamen durdurma noktasına getirmek zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ve mütarekeyle birlikte durum eskisine döner gibi görünebildiğinde de aslında bankanın faaliyet gösterdiği toprakların bir daha eskisi gibi olmayacağı ortadaydı. Osmanlı Bankası'nın I. Dünya Savaşı öncesinde 91 şubesi olduğu dikkate alındığında gücü biraz daha anlaşılır olacaktır.

1863 ile 1914 arasındaki dönemde bütün ülkede şube ağını yaygınlaştıran Osmanlı Bankası ağırlıklı olarak Anadolu'da var olmakla birlikte Suriye ve Rumeli'de de önemli sayıda bir şube yapılanması söz konusuydu. O dönemde bu iki bölgede sayılan ancak şu an ülkemizde

Trakya ve Anadolu'da yer alan şubeler ise Antep, Urfa, İskenderun, Edirne ve Tekirdağ'dı. Bankanın 1863'te faaliyete geçen İstanbul'daki ilk merkez şubesи ile aynı yıl İzmir ve Beyrut şubeleri açılmıştı. Ertesi yıl ise yine bir Batı Anadolu şubesи olan Aydın ile Selanik ve Larnaka (Kıbrıs) şubeleriydi (bkz. Tablo 4.4).

Tablo 4.4: Osmanlı Bankası'nın Bölgelere Göre Şube Dağılımı (1914)

Bölge	Şube Sayısı
1 İstanbul	3
2 Anadolu	43
3 Suriye	15
4 Rumeli	14
5 Kıbrıs	4
6 Irak	3
7 Mısır	3
8 Arabistan	2
9 Kuzey Afrika (Libya)	2
10 Adalar (Midilli, Rodos)	2
Toplam	91

Tablo 4.5: Osmanlı Bankası'nın Batı Anadolu Şube Dağılımı (1914)

Bölge	Açılış Tarihi
1 İzmir	1863
2 Aydın	1864
3 Uşak	1891
4 Afyon	1899
5 Nazilli	1905
6 Bandırma	1905
7 Balıkesir	1910
8 Dinar	1910
9 Denizli	1910
10 Bolvadin	1910
11 Sandıklı	1912
12 Söke	1912

Kaynak: Christopher Clay (Tablo 4.4. ve 4.5)

Batı Anadolu'daki üçüncü şube 1891'de faaliyete geçen Uşak ve 1899'de açılmış olan Afyon'du. 1914 yılına gelindiğinde 91 şubeden 12 tanesi Batı Anadolu'daydı ve detaylarına bugünkü il sınırlarına göre bakıldığından Aydın'da Nazilli, Söke, Denizli, Balıkesir merkezleri dışında Bandırma ve Afyon sınırları içinde yer alan Bolvadin, Dinar ve Sandıklı oldukları görülmekteydi (bkz. *Tablo 4.5*).

1888 yılında kurulan *Selanik Bankası* ve 1892 yılında kurulan *Midilli Bankası* ise İstanbul'a taşındıkları 1908 yılına kadar bölgesel nitelikte kalmış bankalar olup en fazla yakın bölgelere genişleme eğiliminde olmuşlardır. Örneğin, *Selanik Bankası'nın* 1908 yılında merkezinin İstanbul'a taşınmasını takip eden yıllarda basında yayımlanan tanıtım amaçlı ilanlarında Galata, İstanbul, Pera, Edirne, Drama, İzmir, Beyrut, Manastır, Trablus, Kavala, Selanik, Üsküp, Dedeoğlu, Samsun ve İskeçe'de şubeleri, Gümülcine, Kumanova, Kırkkilise (Kırklareli) ve Sofulu'da ofisleri bulunmaktaydı. Benzer şekilde *Midilli Bankası'nın* da kurulduğu adada Midilli, Pilmar ve Ayas kentlerinde şubeleri bulunduğu gibi, Ayvalık, Dikili, İzmir, Söke, Nazilli, Sakız, Aynaroz ve Selanik'te şubeleri vardı.

I. Dünya Savaşı'ndan önce İzmir'de kurulmuş olan en önemli bankalardan birisi de 1911'de faaliyete geçmiş olan *Smyrna Bankı*dı. *Wiener Bank Verein* ile aynı yıl İzmir finans dünyasına adım atan *Smyrna Bank*, İngiliz sermayeli bir bankaydı ve ağırlıklı olarak İngiliz kökenli Levantenler tarafından kurulmuştu. Ortakları arasında kentin önde gelen Rum ve Ermeni tüccarları yanı sıra Amerikalı girişimciler de vardı. Bu banka İzmir'deki kozmopolit dünyayı çok net gösteren sembollerden birisiydi. *Elena Frangakis Syrett'e* göre sermayesi itibarıyle o gün için en büyük İzmir bankası haline gelen 50.000 £ sermayeli *Smyrna Bank*, halıcılık sektöründeki Oriental Carpet Manufacturers Ltd.'den sonra kuru incir sektöründeki *Smyrna Fig Packers Ltd.* ile birlikte da sermayesi en büyük ikinci şirket olmuştu. 500.000 £ sermayeli Oriental Carpet Manufacturers Ltd. kente çok farklı bir yerdeydi, çünkü İstanbul dahil bütün imparatorluk ve Paris, hatta New York'a kadar önemli bağlantıları olan bir şirketti. Savaşın başlamasıyla birlikte *Smyrna Bank* özelinde bütün bankaların benzer problemleri olmuştu, ticaretin yoğun olduğu İzmir'deki birçok banka savaş öncesinde hızla büyümüş ve savaş ortamında kredilerinde sorun yaşamıştı.

Ottoman Bankası yıllar içinde Batı Anadolu'nun iç kesimlerindeki küçük yerleşim merkezlerinde de birçok acente açmıştı. Bu acenteler aracılığıyla küçük üreticilere uzun süreli krediler veren *Ottoman Bankası*, bu konuda uzmanlaşmıştı. Osmanlı Bankası'nın küçük üreticiye kredi vermesi, o zamana deðin köylülere yüksek faizle borç vererek ürünü daha tarlada iken satın alma hakkını elde eden yerli toprak aðaları ve tefecilerin köylüler üzerindeki etkisini azaltarak yabancılara bu ürünlerin ticaretini yapma olanağı verdiği için onların da yararına olmuştu. *Şirket-i Maliye-i Osmanî'nın*

faaliyetleri ise sadece İzmir ile sınırlı kalmış ve İzmir'de faaliyet gösteren yabancı tüccarlara işletme kredisi niteliğinde kısa süreli krediler açmıştı. Ayrıca bankaların açtığı krediler, yerli veya azınlık tüccar üzerinde bir üstünlük kurmalarını sağladığından yabancı tüccarların desteğini almıştı.

24 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in ikinci kez ilanıyla birlikte başlayan Milli İktisat Politikası ile pek çok Türk, İzmir ticaretinde rol üstlenir hale gelmişti ve milli iktisat düşüncesinin uygulanmasında en önemli rolü, İzmir liderliğinde Batı Anadolu üstlenmişti. İttihat ve Terakki hareketi de milli bankaların kuruluşuna önyak olmuş, üyelerini bankacılığa özendirmiş; yerel kredi kurumlarına maddi manevi her türlü kolaylığı sağlayarak Osmanlı para piyasasını ve kredi işlemlerini yabancı bankaların kontrolünden çıkarmaya çaba göstermişti. Bunun sonucunda İzmir ve hinterlandında tüccar ve çiftçi satış ve kredi kooperatifleri kurulmaya başlanmıştı. Kooperatifleşen incir üreticilerinin 1914 yılında kurduğu bölgenin ilk ulusal bankası olan Milli Aydın Bankası ile yeni bir süreç başlamıştı. 1. Dünya Savaşı yıllarında yabancı bankalarla ilişkilerin kesintiye uğradığı dönemde, hükümetin milli iktisadi desteklemesiyle milli özel bankaların kuruluşunda artış yaşanmıştı. Ege Bölgesi'ndeki üzüm üreticileri, tröstleşen yabancı üzüm tüccarlarına karşı direnebilmek için 1917 yılında, *Manisa Bağcılars Bankası* adıyla bir milli özel bankayı kurmuşlardı.

4.4.3. Cumhuriyet Dönemi

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden bir miktar kâğıt para, sikke, altın ve yabancı para devir almıştı. Enflasyondan çekinen yeni hükümetin, bu yıllarda para arzında yaptıkları tek değişiklik 1927 yılında yıpranan kâğıt paraları yenilemek olmuştu. 1930 tarihinde Türk parasını koruma kanunu çıkarılarak döviz alımları Maliye Bakanlığının kontrolüne alındı ve dışarıya para çıkartma serbestliğine de son verildi. İthalat lisans ve kontenjan ile sınırlandırıldı. Daha önce kâğıt para çıkarma imtiyazına sahip Osmanlı Bankası ile 1925 yılında imtiyaz anlaşması yenilenirken, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığı ile bağıdaşmayan hükümler imtiyaz anlaşmasından çıkarılmış ve Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresi içinde hükümetin kâğıt para ihracına yetkili bir Türk bankası kurması halinde buna bir itirazı olmayacağı hükmü anlaşmaya konularak, ulusal bir Merkez Bankası'nın yolu açılmıştı ve 1930 yılında Merkez Bankası kuruldu.

Cumhuriyet döneminde milli bankacılığın kurulması yolunda en büyük atılım *İş Bankası*'ydı. 1924 yılında kurulan *İş Bankası* 1927'de *İtibar-ı Milli Bankası* ile birleşmesinin yanı sıra devletin desteği ile bütün ülkeyi kuşatmaya aday ulusal nitelikte kamu kimliği ağırlıklı bir bankaydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarda ulusal ve yerel bankacılık tekrar güç kazandı. 1920'li yıllarda yerel tüccar ve eşrafının kredi talebini karşılayan çoğu tek şubeli, sınırlı olanaklı yerel bankaların sayısı kısa sürede arttı. Türkiye

bankacılık tarihinde bu gelişmeler ikinci dalga yerel bankacılığı simgeliyordu. *Tütüncüler Bankası*, *Emlâk Bankası*, *Afyon Terakki Servet Bankası*, *Denizlik İktisat Bankası*, *Kocaeli Bankası*, *Eskişehir Bankası* gibi bankalar bu dönemde kurulan küçük ölçekli yerel bankalardı. Ayrıca sanayileşme ve madencilik alanında devletin yatırım işlevlerini üstlenecek *Sanayi ve Maadın Bankası* kuruldu.

Cumhuriyetin ilk yıllarda ülkenin dışa açık bir pazar niteliğini büyük ölçüde sürdürmesi, ulusal gelir içinde dış ticaretin önemli pay taşımı, gümrük vergileriyle yurt içi sanayinin korunamaması, özel kesimin teşviki yolu ile ekonomik kalkınmanın hızlandırılması denemesi, kredi piyasasında yabancı bankaların ağırlıklarını korumalarına hatta ülkede yabancı banka sayısında artışa yol açmıştı. 1923 – 1929 yılları arasında Romen *Banque Chrisoveloni Bankası*, Fransız *Banque Generale Pour Le Commerce Etranger*, Belçikalı *Banque Belge Pour L'Etranger*, *Banque Russe Pour le Commerce Extérieur*, İtalyan *Şark Bankası* ve *Banque Franco Asiatique* şube açarak faaliyete geçmiş, 1929 yılına gelindiğinde ülkemizdeki yabancı banka sayısı 18'e yükselmişti.

Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bunalım kısa sürede para piyasalarını etkilemişti. Devlet bu dönemde devletçiliğe yönelmiş ve yatırım ağırlıklı kamu bankalarını kurmaya başlamıştı. Osmanlı Bankası'nın işlevlerini üstlenen *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)* bu aşamada kuruldu. 1933-1944 yılları arasında özel kesimde ancak iki yerel banka kurulabildi ve daha önce faaliyete geçmiş birçok tek şübeli banka kapanmak zorunda kaldı. Banka sayısı 1931'de Türkiye ölçüğünde 62 iken, 1945'te 40'a, aynı dönemde şube sayısı toplamı 486'dan 405'e geriledi. Bu ortam yabancı bankaların faaliyetini de etkilemişti.

1933 yılında *Sümerbank* ve *Belediyeler Bankası* kurulmuştu. Bu dönemde kurulan ya da dönüştürülen kamu bankalarının görevleri sadece bankacılık yapmak değildi. Örneğin Sümerbank bir finans kuruluş olmasının yanı sıra aynı zamanda devlet sermayesi ile kurulacak sınai müesseselerin etüd ve projelerini hazırlamak, sanayinin ihtiyaç duyduğu teknik kişileri yetiştirmekle görevlendirilmişti. 1935 yılında yalnız kendi müessese ve iştiraklerine kredi açmak üzere Etibank, 1937 yılında denizyolu işletmelerini kurmak ve finanse etmek üzere Denizbank kurulmuş, küçük esnafın ticaret kredisi gereksinimini karşılamak üzere Halk Bankası 1938 yılında faaliyete geçti. Ayrıca bu dönemde *Adapazarı Türk Ticaret Bankası'nın* ismi *Türk Ticaret Bankası* olmuştu. 1934 yılında yürürlüğe giren Mevduatı Koruma Kanunu gereğince, şube açmak için TL cinsinden asgari bir sermayenin Türkiye'ye nakit olarak getirilmesi zorunluluğu, yabancı bankaların Türkiye'deki verimsiz çalışan şubelerini kapatmalarına yol açmıştı.

İzmir'e bakıldığından ise İş Bankası açıldıktan hemen sonra İzmir'de Birinci Kordon'da banka tarafından satın alınan dairede faaliyete başlamıştı. Milli sermayeli bir banka olarak 1928'de *Esnaf ve Ahali Bankası* (Sonraki adıyla *Egebank*) kurulmuştu. Bu dönemde İzmir'de *Türkiye İş Bankası*, *Ziraat Bankası* ve *Merkez Bankası*'nın yanı sıra *Emlak ve Eytam Bankası*'nın da şubeleri yer almaktaydı. *Emlak ve Eytam Bankası* (Sonraki adıyla *Emlak Kredi Bankası*), Türkiye'de halkın inşaat girişimlerini desteklemek, gerekli kredileri sağlamak amacıyla 1926 yılında kurulmuştu. İzmir merkezli *Akseki Ticaret Bankası* ise 29 Haziran 1927'de faaliyete geçmiş mahalli bir bankaydı. Ayrıca *Milli Aydın Bankası*, *Adapazarı İslam Ticaret Bankası*, *Akşehir Osmanlı İktisat Bankası*, *Manisa Bağcılar Bankası*, *Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı A.Ş.*, *Akhisar Tütüncüler Bankası*, *Denizli İktisat Bankası*, *Akseki Ticaret Bankası* bu dönemde İzmir'de şubeleri faaliyete geçmişti. Savaş dönemi sonrası yabancı banka olarak *Banque Française Des Pays Orient* (*Memaliki Şarkiyə Fransız Bankası*), *Banca di Roma*, *Deutsche Orient Bank*, *Bank Commerciale d'Italiana*, *Selanik Bankası* faaliyetlerine devam etmişti. 1929 öncesi dönemde yabancı bankalar, dış ticaretin finansmanına ek olarak, öncelikli olarak ülkede faaliyet gösteren yabancı sermayeli kuruluşları finanse etmekteydi.

1920'li yıllarda Türkiye genelinde banka kredilerinden sanayi ve tarım sektörlerinden daha ziyade ticaret sektörü yararlanırken Ziraat Bankası bile büyük ölçekli çiftçileri desteklemektedi. Büyük ölçekli üreticinin ve tüccarın uygun şartlarda bankalardan aldığı krediyi, özellikle kurak geçen yıllarda, küçük ölçekli üreticiye, çok yüksek faizlerle vermesi sonucunda küçük ölçekli üreticinin aleyhinde ciddi maddi kayıplar meydana gelmekteydi. Bu soruna çözüm olarak ziraat kredi kooperatiflerine ağırlık verilmişti. Ancak bu kooperatiflerin esas olarak ticari üreticilik yapan üreticileri örgütlemek üzere kurulması, geçimlik üretimde bulunan köylülerin bu kuruluşlardan faydalananamasına neden oluyordu. Çiftçiler genellikle ürün teslim etmek koşuluyla borçlandığı tüccar tefecilere bağımlı hale gelmişti. Bu şartlarda Ege Bölgesi üreticilerini kooperatifçilik ilkeleri doğrultusunda ilk örgütleyen kuruluş, *Milli Aydın Bankası'nın* bir kolu olarak, *Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi* ismiyle 21 Ağustos 1915 tarihinde kuruldu. Bu tarih TARİŞ'in kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir.

1935'te yasa ile Tarım Satış Kooperatifleri ve bunların birlikleri kurulurken ilerleyen dönemde *İzmir İncir, Üzüm, Pamuk ve Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri* birleştirilmiştir ve birliklerin her biri ayrı tüzel kişiliğe sahipti. Kuruluş yıllarda birliğe destek olan bankalardan *Tarım (Ziraat) Bankası'nın* ilk hecesi ile, *İş Bankası'nın* ilk hecelerinin birleşmelerinden oluşan TARİŞ sözçüğünü ortak isim olarak kabul etmişlerdi. Yine bu dönemde bağımsız satış kooperatiflerinin kurulmasını *Halk İtibar Bankaları* ve bu bankaların birleşmesi ile de *Kooperatif Bankaları'nın* oluşturulması izlenmiştir. Böyle bir oluşuma zaten mevcut olan *Milli Aydın*

Bankası da örnekti. 1935 yılında kabul edilen Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu çerçevesinde *İtibar Bankaları* 1937 yılından itibaren kooperatiflerle birleşmişti.

II. Dünya Savaşı sonrasında daha önce savaşa girme olasılığı nedeniyle parasını bankadan çeken ya da hiç yatırmayan halkın parası bankalara geri dönerken bir yandan da halkın likidite tercihi düşmüştü, eskisine oranla daha geniş bir meblağ mevduat hesaplarında tutulmaya başlamıştı. Bu dönemde, kamu sermayesi ya da teşebbüsü ile özel kanunlar ve özel amaçlarla kurulmuş bulunan bankalar ülkede bankacılık sektörüne egemen olmaya devam özel sektörün güçlendirilmesi ve sanayileşme politikasında meydana gelen değişim, etkilerini bankacılık sektörü üzerinde de göstermiş, bu dönem özel bankacılığın geliştiği bir dönem olmuştu.

1961'e kadar olan dönemde birleşmeler de dâhil olmak üzere, toplam 30 yeni bankanın yalnızca üçü, yani *Denizcilik Bankası*, *Türkiye Vakıflar Bankası* ve *Türkiye Öğretmenler Bankası* devlet eliyle kurulmuştu. 1944'te *Yapı ve Kredi Bankası*, 1946'da *Garanti Bankası*, 1948'de *Akbank* ve 1955'te *Pamukbank* bu dönemde kurulan başlıca önemli özel bankalardır. Bu dönemde şube sayılarında da büyük artışlar gözlenmiştir. 1944 yılı başlarında 405 adet olan banka şube sayıları dönemde sonunda 1800 adete yaklaşmıştı. 1950'li yıllarda faiz oranları ve bankacılık işlemlerinden alınacak komisyon oranlarının hükümetçe belirlenmesi ve dövizde dayalı işlem yapma yetkisinin sadece Merkez Bankası'nda bulunmasının da etkisiyle, şube bankacılığına ve mevduat toplamaya dayalı bir rekabet önem kazandı. Şube bankacılığının yaygınlaşması, yerel bankaların tasfiyesi sürecini hızlandırdı.

Türkiye Sinai Kalkınma Bankası, savaş sonrası batı ülkeleri ile yakın ekonomik ve politik ilişkilere girildiği; yabancı ülkelerden ve uluslararası finans kuruluşlarından kredi alma olanaklarının arttığı bir ortamda 1950'de kurulmuştu. Ekonomide savaş sonrası planlı kalkınma düşüncesinin tekrar gündeme geldiği 1950'lerin sonlarında bankacılık sistemi de bir sarsıntı dönemi yaşamıştı. 1958 yılında bankacılık mesleğinin gelişmesi, bankalar arasında dayanışmanın sağlanması ve haksız rekabetin önlenmesi amacıyla Türkiye Bankalar Birliği kurulmuştu.

1960 sonrası planlı dönemde yeni ticaret bankası kurulmasına izin verilmedi. Faiz ve döviz fiyatı değişmelerinden kaynaklanan risklerin bulunmadığı, ürün ve fiyat rekabetinin olmadığı böyle bir ortamda faaliyet gösteren özel sektör bankaları, negatif reel faizle topladıkları mevduatları artırmak amacıyla şube bankacılığına yöneldiler. Mevcut bankaların yeni şube açmaları teşvik edildi; küçük bankaların birleştirilerek ortalama sabit maliyetlerin düşürülmesine çalışıldı. 1970'li yılların büyük bölümünde Türkiye siyasal ve ekonomik açılardan istikrarsız bir dönem yaşarken var olan bankaların bir kısmı tasfiye ugramış ya da birleşme ile sayıları azalmıştı.

Şirketlerin kredi ihtiyaçları küçük ölçekte bir bankanın karşılayabileceği düzeyin üstüne çıkarken büyük ölçekte faaliyette bulunma maliyetler üzerinde olumlu etki yaratıyordu. Banka sayısının azalmasına karşılık şube sayısında önemli bir artış gerçekleşmişti. Bunlara ilave olarak 1970'li yıllarda özel ticaret bankalarının büyük bölümü holding bankasına dönüştürülmüştü. Bir sermayesi grubunun bir bankanın sermayesinin önemli bölümünün sahibi olması anlamına gelen ve dünyada da yaygın olan holding bankacılığı, o dönemde özel sektör yatırımlarını hızlandıracığı düşüncesiyle devlet tarafından da teşvik edilmişti.

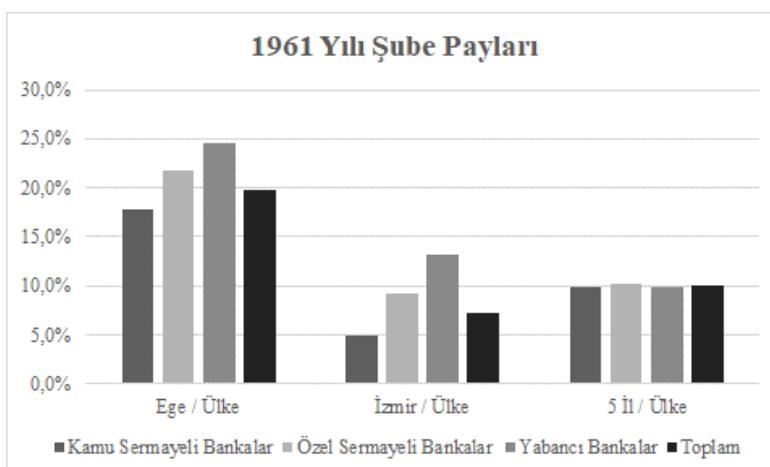
1960-1980 döneminde beşi kalkınma ve ikisi ticaret olmak üzere toplam yedi yeni banka kuruldu. Bunlar 1962'de *T.C. Turizm Bankası*, 1963'te *Sinai Yatırım ve Kredi Bankası*, 1964'te *Devlet Yatırım Bankası*, *Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası*, *Amerikan-Türk Dış Ticaret Bankası*, 1968'de *Türkiye Maden Bankası* ve 1977'de *Arap-Türk Bankası*'ydı. Amerikan-Türk Dış Ticaret Bankası, Amerikan ve İtalyan sermayesinin iştiraki ile dış ticaretin finansmanının sağlanması amacıyla kurulmuştu. Banka, Cumhuriyet döneminde yabancı sermaye iştiraki ile kurulan ilk bankaydı. Arap-Türk Bankası, Libya ve Kuveyt sermayesinin katılımı ile yabancı ortaklı banka olarak, Arap sermayesini Türkiye'ye çekmek, Avrupa para piyasalarından yararlanmak ve uluslararası bankacılık yapmak amacıyla kurulmuştu.

Ulusal seviyede bankacılığın ön plana çıktığı bu dönemden itibaren Ege Bölgesi'nde finans kurumlarının şubeleri incelenirken Liberal Dönem (1946-1961) ve Planlı Kalkınma Dönemi (1961-1980)'nın sonları olan 1961 ve 1980'deki bankalar ve şube sayıları dikkate alınmıştır. Ayrıca İzmir ile hinterlandı tarih boyunca ticarette bir bütün olmuştur ve birbirleriyle ilişkileri ticaretin büyümesi için son derece önemlidir. Bu sebeple değerlendirmelerde Cumhuriyet döneminde Ege Bölgesi olarak isimlendirilen bölgedeki 9 ilin gelişimleri üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Bölgenin İzmir'den sonra büyük illeri arasında yer alan ve günümüzde de Büyükşehir Belediyesi olan Aydın, Balıkesir, Denizli, Manisa ve Muğla bundan sonraki kısımda toplu olarak bahsedilirken "Beş İl" diye bahsedilecektir.

Bölgедe 1961 yılı itibarıyle toplam 324 banka şubesи bulunurken bunların 123 tanesi İzmir'de faaliyetteydi. Türkiye genelindeki 1.715 olan toplam banka şube sayısının yüzde 19'u Ege Bölgesinde ve yüzde 7'si de İzmir'deydi. Buna ilave olarak bölgenin İzmir'den sonra bölgenin en büyük 5 ili olan ve kenti dışa açılan bir halka olarak çevreleyen Aydın, Balıkesir, Denizli, Manisa ve Muğla'nın yanı diğer beş büyük ilin toplam banka şube sayısı içindeki payı ise yüzde 10'du (bkz. Grafik 4.1). Sermayelere göre banka şubeleri detaylarına bakıldığında ise özel sermayeli bankalar ile yabancı bankaların ön plana çıktığı görülmektedir.

İzmir ilinde faaliyet gösteren bankaların şubelerinin 78 tanesi kent merkezinde ve 45 tanesi de ilçelerdeydi. Ülke genelinde hizmet veren hemen bütün bankaların kent merkezinde şubeleri bulunmaktaydı. Yabancı banka olarak da Osmanlı Bankası 4, Banco di Roma ve Banka Komerçiyale İtalyana 1 şube ile hizmet vermekteydi. 1961'de Osmanlı döneminin banliyöleri Bornova ve Karşıyaka'nın hâlâ kent merkezinden sayılmaması itibarıyle ayrı olarak istatistikleri tutulmaktadır ve Bornova'da 4, Karşıyaka'da ise 10 şubenin bulunduğu görülmektedir. Daha uzak ilçelerde ise tarımda ön planda olan Ödemiş, Menemen, Tire, Bergama, Selçuk ve Bayındır'da birden fazla banka şubesи bulunurken diğer ilçelerden 10 tanesinde ise sadece Ziraat Bankası faaliyet göstermektedir.

Grafik 4.1: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubeleri Sayılarının Ülke Toplamı İçindeki Payları (1961) - Sermaye Yapısına Göre

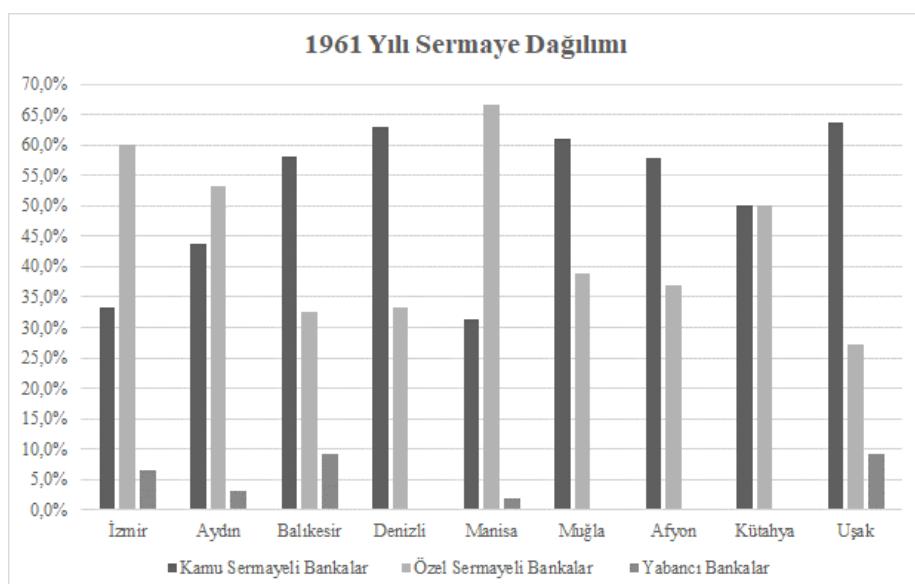
Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Bölge genelinde incelediğinde ise İzmir dışında Aydın ve Manisa'da toplam içinde özel sermayeli bankaların, diğer illerde kamu sermayeli bankaların ağırlıkta olduğu görülmektedir (bkz. *Grafik 4.2*). Manisa genelinde 51, sadece merkezinde 11 şube varken il genelinde Ziraat Bankası, Türkiye Bağcılar Bankası, Türkiye İş Bankası ve Tütüncüler Bankası ön planda olan bankalardı. Manisa'nın ilçeleri ise banka şubesi açısından oldukça zengin denilebilirdi ve bunlardan Salihli, Turgutlu, Akhisar, Alaşehir ve Demirci'de 4 ve üzeri banka şubesi bulunmaktadır. Aydın kent merkezinde 8, il genelinde 32 banka şubesi faaliyet göstermektedir. Merkezde Milli Aydın Bankası ve Osmanlı Bankası şubelerinin yanı sıra kamu sermayeli bankalarından Ziraat Bankası, Emlak Kredi Bankası ve Halk Bankası ile özel sermayeli bankalardan Türkiye İş Bankası, Türk Ticaret Bankası ve Yapı Kredi Bankası

yer almaktaydı. İlçeler içinde Nazilli 7 banka şubesi ile diğer ilçelerden ayrılrken il genelindeki diğer ilçelerde genelde sadece Ziraat Bankası hizmet vermektedir.

Tarım ve ticarette ön plana çıkan bu üç dışında bölge genelinde İş Bankası daha çok il merkezleri ve büyük ilçelerde, Ziraat Bankası ise bu birimlerin yanı sıra küçük ilçelerde de yer aldığı görülmektedir. İl detayında Ege Bölgesi'ndeki genelde farklı olarak ön plana çıkan bankalara bakıldığına ise Balıkesir merkezde Etibank, Osmanlı Bankası, Sümerbank ve Şekerbank şubeleri bulunmakta ve bölgenin genelindeki banka şubesi yapılanmasına oldukça aykırı bir durumdu. Ayvalık, Bandırma ve Edremit gibi üç büyük ilçede de Osmanlı Bankası'nın şubesi bulunmaktadır. Muğla'da da Tütüncüler Bankası toplam 5 şube ile hizmet vermektedir. İç Batı Anadolu'da yer alan Kütahya ise Eskişehir Bankası'nın ildeki 3 şubesi ile biraz farklı bir çizgideydi.

Grafik 4.2: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubelerinin Dağılımı (1961) – Sermaye Yapısına Göre

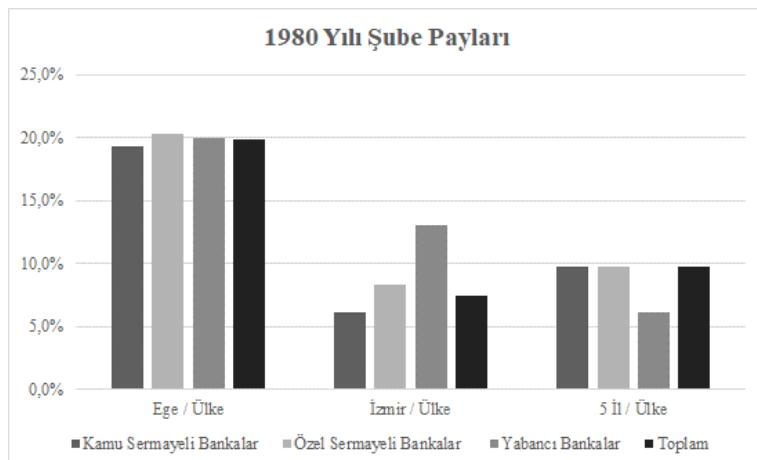

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

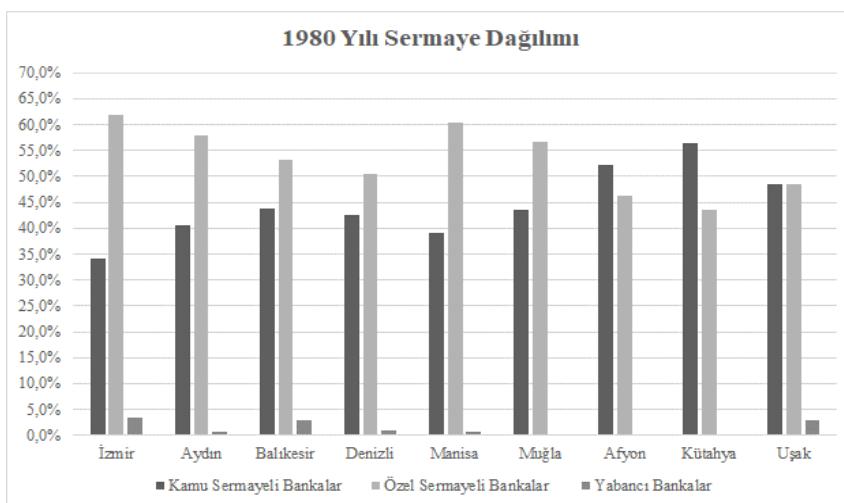
1980 yılı itibarıyle Ege Bölgesi'nde toplam 1.127 banka şubesi bulunurken bunların 444 tanesi İzmir ilinde faaliyet göstermektedir. Türkiye genelinde banka şube sayısı 5.945'ti ve bunların yüzde 19'u Ege Bölgesinde ve yüzde 7'si de İzmir'deydi ki bu oranlar 1961'deki oranlarla aynıydı. Buna ilave olarak bölgedeki Beş İl'in toplamındaki payı ise yüzde 9.7'ydı ve bu,

1961'deki yüzde 10'a yakın bir orandı (bkz. *Grafik 4.3*). İzmir'den sonra yine Beş İl'de de özel bankaların ağırlıkta olduğu görülmürken Afyon ve Kütahya'da kamu sermayeli bankalar ön plana çıkarken, Uşak'ta ise bir denge söz konuydu.

Grafik 4.3: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubeleri Saylarının Ülke Toplamı İçindeki Payları (1980) - Sermaye Yapısına Göre

Grafik 4.4: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubelerinin Sektörel Dağılımı (1980) – Sermaye Yapısına Göre

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (*Grafik 4.3* ve *4.4*)

Toplamda bir değerlendirme yapmak gerekirse İzmir'den iç taraflara gittikçe kamu sermayeli bankaların ağırlığı devam etmekteydi. Özel sermayeli banka şubelerinin en ağırlıkta olduğu yerler 1961'de İzmir, Aydın ve Manisa iken diğer büyük iller Balıkesir, Denizli ve Muğla'da benzer bir eğilim görülmeye başlanmıştı (*bkz. Grafik 4.4*).

İzmir ilinde faaliyet gösteren bankaların şubelerinin yüzde 55 %'i kent merkezinde, yüzde 18'i Bornova ve Karşıyaka'da; yüzde 27'si diğer ilçelerdeydi. Ülke genelinde hizmet veren hemen bütün bankaların İzmir kent merkezinde şubeleri bulunmaktaydı. Yabancı banka olarak Osmanlı Bankası 9, Banco di Roma ile Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası 1'er şube ile hizmet vermektedir. Dış ilçeler içinde kentin üç çıkış yönünde yer alan Aliağa, Kemalpaşa ve Torbalı'nın 1961'de şube sayısı olarak ön planda olan Bergama, Menemen, Ödemiş ve Tire gibi ilçeleri yakaladıkları görülmektedir. Benzer bir görüntü olarak ise 10 ilçede ise sadece Ziraat Bankası faaliyet göstermektedir.

İzmir'in hinterlandında yer alan il ve ilçelere bakıldığından yine İş Bankası ve Ziraat Bankası'nın ön plana çıktıgı görülmektedir. Manisa'nın merkezi dışında ilçelerinin de banka şube sayısı olarak oldukça zengin olduğu söylenebilirdi. 1961'den farklı olarak Salihli, Akhisar, Turgutlu, Alaşehir'e ilave olarak Soma da 10'un üzerinde şube sayısına sahip olarak göze çarpmaktaydı. Kuzeye gidildiğinde şube sayısı olarak Balıkesir'de ilçelerden Bandırma, Ayvalık, Edremit'e ve Gönen 12 şube ile katılmıştı ve ilde genelden farklı olarak Etibank ve Osmanlı Bankası dikkat çekmektedir. Aydın kent merkezinde Etibank, İstanbul Bankası, Milli Aydın Bankası, Osmanlı Bankası, Sümerbank şubeleri faal iken Halk Bankası ve Türkiye İş Bankası ikişer şube ile hizmet vermektedir. İlçeler içinde Nazilli 20 ve Söke 18 banka şubesi ile dikkat çekerken onlara Germencik 10 şube ile katılmıştır. Denizli'de ise il genelinde merkez çok ön plana çıkyordu. Acıpayam 10, Tavas 9, Çivril ve Sarayköy 8 banka şubesi ile dikkat çeken ilçelerdi. Muğla'da Milas 13 ve Fethiye 11 şubeyle merkezdeki şube sayısı kadar şubeye sahiptiler. Tütüncüler Bankası il genelinde toplam 5 şube ile varlığını devam ettirmektedir.

24 Ocak 1980 kararları bankacılıkta yeni bir dönem başlatmıştır. Dışa açık bir politika yabancı bankaları Türkiye'ye yöneltirken bunda Türkiye'nin dış ticaretinde genişleme, Beyrut'un Ortadoğu'da bir finans merkezi olmaktan çıkıştı, İran-Irak Savaşı gibi iç ve dış nedenler de etken oldu. Aynı dönemde yabancı sermayenin ulusal bankalara ortak olduğu da gözlemlendi. Bankacılık hızlı bir biçimde kamudan özel kesime kayarken bu dönemde önemli kurumsal hamlelerden birincisi olarak 1982 yılında çıkarılan Sermaye Piyasası Kanunu ile sermaye piyasası araçlarının kullanımı için gerekli yasal ve kurumsal yapı oluşturması gösterilebilirdi. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 1986 yılında faaliyete geçti. Aynı yıl Merkez Bankası öncülüğünde

bankalar arası para piyasası oluşturuldu. 1987 yılında açık piyasa işlemleri başlatıldı. 1988 yılında döviz ve efektif piyasaları ve 1989 yılında da altın piyasası kuruldu.

1980'li yılların sonlarına doğru banka sayılarındaki artış karşılık, bankaların yurtiçi şube sayılarındaki artış hızında bir yavaşlama gözlemleniyordu. Türk Bankacılık Sistemi, çok şübeli olma niteliğini sürdürmekle birlikte, büyük sayıda şube açmanın getirdiği maliyet artışlarından kaçınma eğilimine girmiştir. Otomasyonun giderek artması, ATM'lerin yaygınlaşması verimlilik anlayışına yeni boyutlar getiriyordu. Bu dönemde, Türk bankalarının yurtdışında banka kurarak veya şube açarak dışa açılmaya başladığı bir dönemdi. Yabancı bankaların bu dönemdeki faaliyetleri ağırlıklı olarak dış ticaretin finansmanının sağlanması, leasing, faktoring, forfaiting gibi bankacılık faaliyetleri üzerine olmuştu.

1961'den 1980'e ülke genelinde özel sermayeli banka şubelerinin payının yüzde 50,8'den yüzde 58,2'ye yükseldiği görülmüşken İzmir'de bu oran her iki dönemde yüzde 66,7 ve yüzde 65,3 olarak gerçekleşmiş (bkz. Tablo 4.6).

Tablo 4.6: 1961-80 Sermayelerine Göre Banka Sayıları Karşılaştırması

	Kamu Sermayeli Bankalar		Özel+Yabancı Sermayeli	
	1961	1980	1961	1980
İzmir	33,3%	34,7%	66,7%	65,3%
Aydın	43,8%	40,6%	56,3%	59,4%
Balıkesir	58,1%	43,8%	41,9%	56,2%
Denizli	66,7%	42,4%	33,3%	57,6%
Manisa	31,4%	39,0%	68,6%	61,0%
Muğla	61,1%	43,4%	38,9%	56,6%
Afyon	63,2%	52,2%	36,8%	47,8%
Kütahya	50,0%	56,4%	50,0%	43,6%
Uşak	63,6%	48,6%	36,4%	51,4%
Ege	44,1%	40,7%	55,9%	59,3%
Toplam Yurtiçi	49,2%	41,8%	50,8%	58,2%

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

1980'lerde birçok banka faaliyetine son verirken (bkz. Tablo 4.7) özellikle 1980'lerin sonu ve 1990'ların başlarından itibaren birçok banka da faaliyete geçecekti. Kapanan bankalar arasında kuruluşu çok eskilere dayanan bazı bankalar bulunmaktaydı ve Türkiye Bağcılar Bankası,

Cumhuriyet öncesinde Manisa Bağcılar Bankası olarak faaliyet geçmiş ve 1950'ye kadar bu isimle devam ederken İzmir ve Manisa'da 1980'lerde 7 şubesи bulunmaktaydı. Türkiye Öğretmenler Bankası da bölgede 12 şube ile hizmet vermektedir. Kambiyo rejiminde önemli değişikliklere gidişti ve daha önce Merkez Bankası'nın tekelinde olan bazı döviz işlemleri ticari bankalar tarafından yapılabılır hale gelmiş ve bu da bankaların kendi döviz pozisyonlarını yönetebilmesi anlamına gelmektedir. Türkiye'deki yerleşik kişilerin döviz tevdiyat hesabı açılmamasının sağlanması ile yastık altı dövizlerin piyasaya çekilmesi hedeflenmişti, ancak bu durum uzun vaddede paraların hesaplarında döviz olarak tutulması ile sonuçlanmıştır. Serbest piyasa koşullarının egemen kılindiği bir programda faiz oranlarını da tümüyle serbest piyasa koşullarına bırakılması beklenirken uygulamada faizler bir süre daha Merkez Bankası tarafından belirlendi.

Tablo 4.7: 1980'lerde Kapanan Bankalar

Banka	Tarihsel Gelişme
İstanbul Emniyet Sandığı	1907 yılında TC Ziraat Bankası'na bağlanmış, 1 Ocak 1984'den itibaren de TC Ziraat Bankası bünyesine alınmıştır.
Hisarbank A.Ş.	1910'da "Terakki Servet Osmaniyesi" unvanı ile mahalli bir banka olarak kurulmuş, daha sonra 1926 yılında "Afyon Terakki Servet Bankası T.A.Ş." olarak unvanı değişmiştir. 1983'de tüm aktif ve pasifleri ile TC Ziraat Bankası'na devredilmiştir.
Türkiye Bağcılar Bankası A.Ş.	"Manisa Bağcılar Bankası" unvanı ile 1917'de mahalli bir banka olarak kurulmuş, 1950 yılında unvanı "Türkiye Bağcılar Bankası A.Ş." olarak değişmiştir. 1984'de bankacılık işlemleri yapma yetkisi kaldırılmıştır.
İstanbul Bankası T.A.Ş.	1983'de tüm aktif ve pasifleri ile TC Ziraat Bankası'na devredilmiştir.
İşçi Kredi Bankası T.A.Ş.	Mahalli bir banka olarak 1954 yılında Kayseri'de kurulmuş, 1962 yılında statüsü değişerek mevduat bankaları grubuna dahil edilmiştir. 1983'de Türkiye İş Bankası A.Ş.'ye devredilmiştir.
Türkiye Öğretmenler Bankası T.A.Ş. (Töbank)	1958'de Ankara'da kurulmuş ve 1985'de İstanbul'a taşınmıştır. 1992'de Türkiye Halk Bankası A.Ş.'ye devredilmiştir.
Anadolu Bankası T.A.Ş.	1962 yılında Türk Ekspres Bank, Buğday Bankası ve Hazine'nin iştiraki ile "Anadolu Bankası A.Ş." unvanı ile faaliyetlerini sürdürmüştür. 1985'de statüsü değişmiş "Anadolu Bankası T.A.Ş." unvanını almıştır. 1988'de Türkiye Emlak Kredi Bankası A.O. ile birlikte "Türkiye Emlak Bankası A.Ş. (Konutbank)"yi oluşturmuştur.
Türkiye Cumhuriyeti Turizm Bankası A.Ş.	Kamusal sermaye ile kurulmuş, 1986'da statüsü değişerek kamusal sermayeli kalkınma ve yatırım bankaları grubuna geçmiştir. 1989'da tüm aktif ve pasifleriyle Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.'ye devredilmiştir.

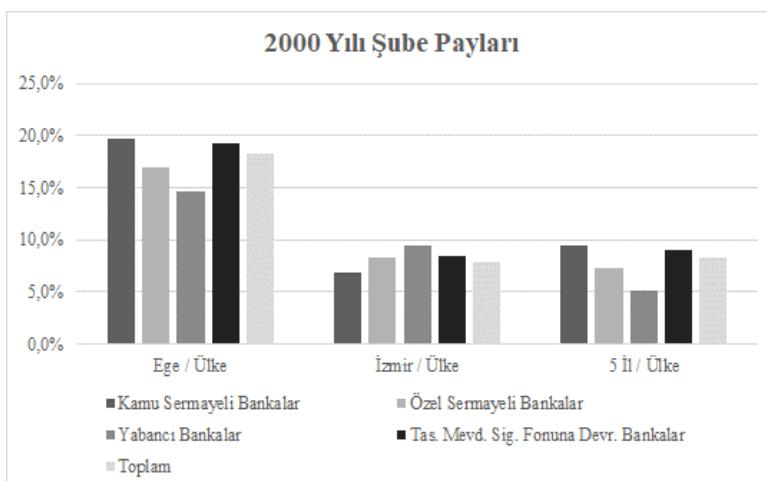
Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

2001 kriziyle birlikte tasfiye, devir ve birleşme gibi yöntemlerle banka sayısında önemli bir azalma gerçekleşti. Bu işlemlerin yapıldığı bankalara bakıldığından önemsi bir kısmının 1990'ların başında finansal serbestleşme döneminde faaliyete geçikleri görülmektedir. Bir kısmı kamu sermayeli ve belirli bir alanda ihtisaslaşmış olarak hayatına başlamış bankalarken,

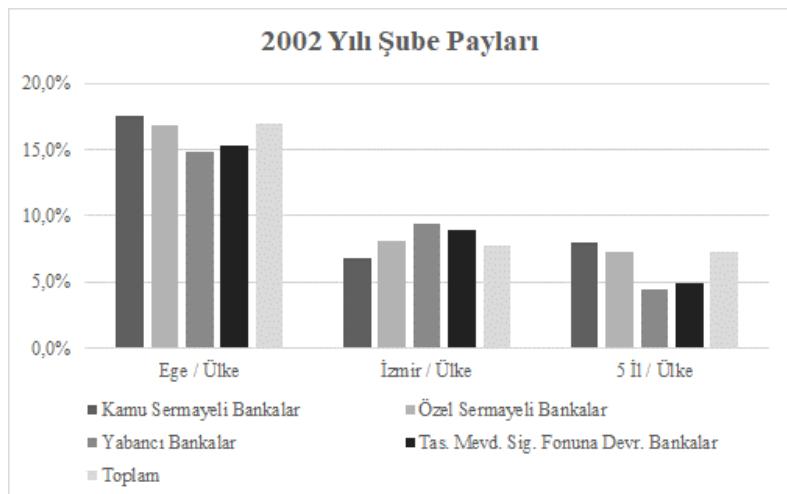
uçlarında yerel banka olarak başlayıp Ege Bölgesi için önemli hizmetler vermiş bankalar da bulunmaktaydı. Tarişbank, 1914'de Milli Aydın Bankası olarak ve Yaşarbank da 1924'te Akhisar Tütüncüler Bankası ismiyle özel bir ihtisas bankası olarak hayatına başlamıştı. 1980 yılında sayısı 4'e dekin gerilemiş olan yabancı banka sayısı 1991 yılında 24'e yükselmişti. Ancak bankalar arası birleşmeler ve bazı yabancı banka şubelerinin Türkiye'de faaliyetlerini durdurmaları sonucu, 2001 krizi öncesi ülkemizde faaliyet gösteren yabancı banka sayısı, 18'i mevduat – ticaret bankası, 3'ü de kalkınma ve yatırım bankası olarak 21 olmuştu.

2001 Bankacılık Krizi'ne bağlı olarak kapanan, birleşen bankaları da dikkate alarak kriz öncesi (2000) ve kriz sonrası (2002) yıllarda bölgedeki bankaların şube yapılanmaları gözden geçirildiğinde ülke genelinde toplam şube sayısı 7.787'den 6.065'e ve yüzde 21 oranında gerilemişti. Ege Bölgesi'nde ise 2000 yılında toplam 1.284 banka şubesi bulunurken 2002 yılında bu sayı 932'ye düşmüş ve yüzde 25 gibi ciddi bir azalma söz konusu olmuştu. Ege Bölgesinin toplam şube sayısının ülke genelindeki payları 2000 ve 2002'de sırasıyla yüzde 16 ve yüzde 15 olarak gerçekleşti. 1961 ve 1980'de Ege Bölgesi'nin toplam banka şubesi içindeki payı yaklaşık yüzde 20'ydi. Banka şube sayısındaki gerilemenin daha çok İzmir dışındaki illerde gerçekleştiği görülmektedir. Beş İl'in toplam içindeki payı ise yüzde 8.2'ydi ve bu oran 1980'deki yüzde 9.7'lük payın gerisindeydi (bkz. *Grafik 4.5 ve 4.6*).

Grafik 4.5: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubeleri Saylarının Ülke Toplamı İçindeki Payları (2000) - Sermaye Yapısına Göre

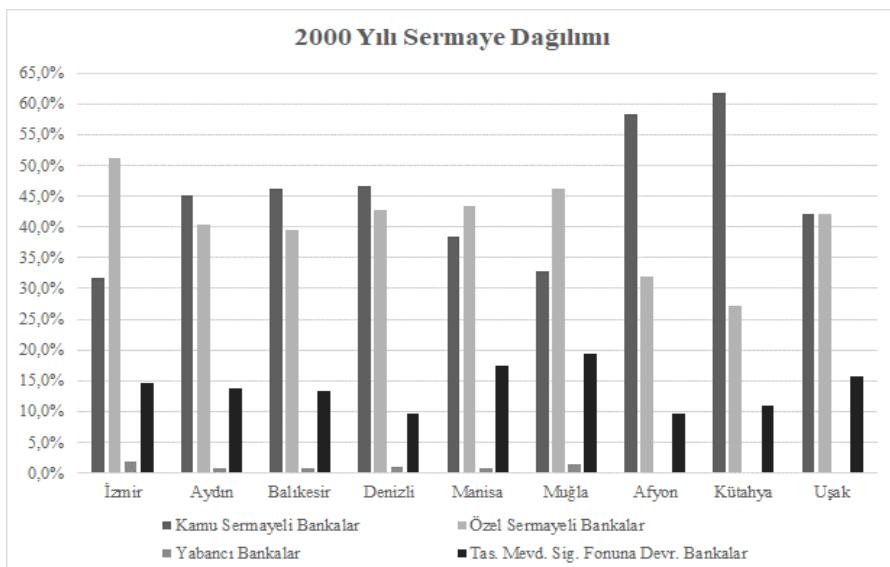

Grafik 4.6: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubeleri Sayılarının Ülke Toplamı İçindeki Payları (2002) - Sermaye Yapısına Göre

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (Grafik 4.5 ve 4.6)

Grafik 4.7: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubelerinin Sermaye Yapılarına Göre Dağılımı (2000)

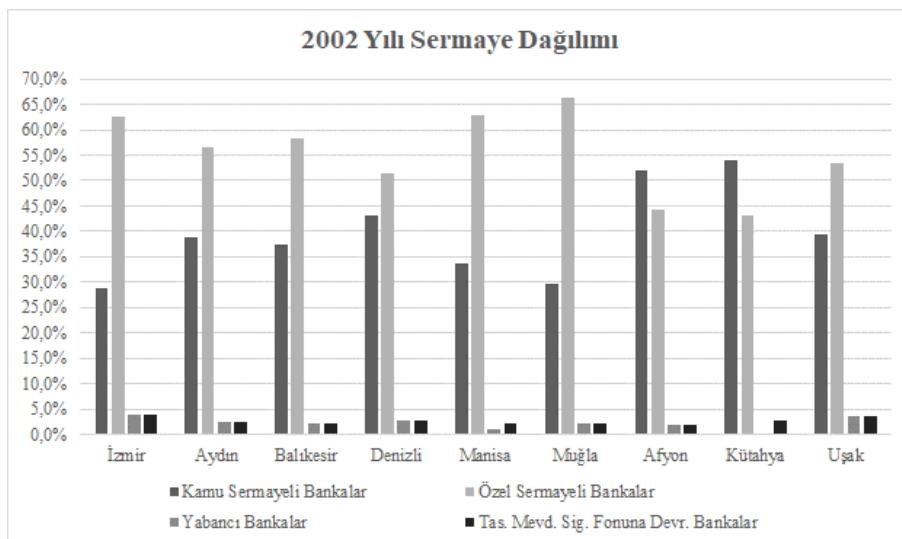

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Birçok bankanın şubelerinin ülke genelinde bütün il ve ilçelerde olduğu bu dönemde 2000 yılında toplamda 314 özel sermayeli banka şubesini İzmir ilinde faaliyet göstermekteydi ve bu, bölge genelinin yüzde 50'siydi. Bu dönemde İzmir'de 90 adet Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devrolmuş banka şubesini vardı ve bu rakam da bölgenin yüzde 45'iydi. Yabancı bankalara geçildiğinde ise ülkedeki yabancı banka şubelerinin yüzde 14,9'sı bölgedeydi. Kamu sermayeli bankaların oranı Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak'a gidildiğinde ise yüzde 56'ya çıkmaktaydı ve İç Batı Anadolu'da tek başına Ziraat Bankası toplam içinde yüzde 25'lük bir paya sahipti (bkz. Grafik 4.7).

2001 krizi sonrası alınan tedbirler dahilinde kamu sermayeli bankaların şube sayılarındaki azalma bölgeye de yansırken bölgenin sahilinden iç taraflarına gittikçe kamu sermayeli şubelerin daha ağırlıkta olması kuralı değişmemiştir. Sektöre gelen istikrar sonrası yabancı bankaların sayısı artmaya başlayacaktı ve bunu da sermaye girişisiyle daha çok yerli özel bankaları satın alarak ya da ortak olarak gerçekleştireceklerdi. İzmir merkezde HSBC Bank 12 şube, Citibank 4 şube ile hayatına devam ederken BNP Ak Dresdner Bank, Bank Europa, Bank Mellat 1 şube ile hizmet vermektedir. Ayrıca 3 adet kalkınma ve yatırım bankası faaliyet göstermektedir.

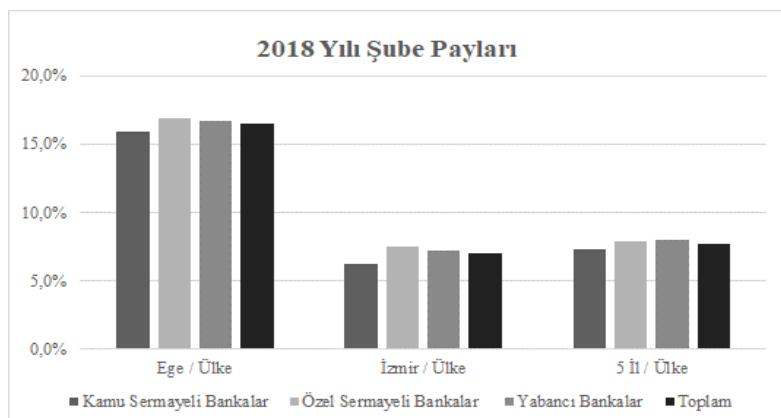
Grafik 4.8: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubelerinin Sermaye Yapılarına Göre Dağılımı (2002)

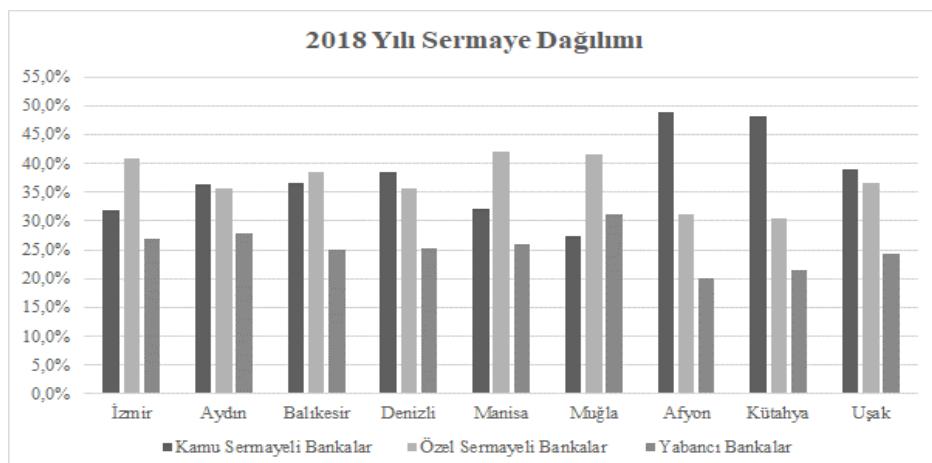
Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

2002 yılında toplam şube sayısının yüzde 67'sini oluşturan özel ticaret bankaları artık İzmir'de iyice ağırlıklı duruma ulaşmıştı. 2002 yılında İzmir'de toplam şube sayısına göre yüzde 63 olan özel sermayeli bankaların oranı Aydın, Balıkesir, Denizli, Manisa ve Muğla'da yüzde 60, Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak'ta ise yüzde 46 olarak gerçekleşmişti. Bu iki yıl içinde bölgenin genelinde toplam banka şubelerindeki düşüşün daha çok kamu sermayeli banka şubelerinden kaynaklandığı görülmektedir (bkz. Grafik 4.8).

Grafik 4.9: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubeleri Sayılarının Ülke Toplamı İçindeki Payları (2018) - Sermaye Yapısına Göre

Grafik 4.10: Ege Bölgesi İllerinde Banka Şubelerinin – Sermayelerine Göre Dağılım (2018)

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (Grafik 4.9-4.10)

2018'e gelindiğinde ise İzmir ilinde özel sermayeli ve yabancı sermayeli bankaların şubelerinin toplam şube sayısı içindeki payları yüzde 66.1'e denk düşerken önemli sayıda banka yabancı sermayeli hale gelmişti. Yabancı bankalara geçildiğinde ise ülkedeki yabancı banka şubelerinin yüzde 16.7'si bölgedeydi ve İzmir'in payı yüzde 7.2 ve Beş İl'in ise yüzde 8.0'dı. Beş İl'in toplam içindeki payı ise yüzde 7.7'di ve bu oran 2002'deki yüzde 7.3'lük payın ilerisindedir. İzmir'de kamu sermayeli bankaların ağırlığı yüzde 33 iken Beş İl'de bu ağırlık yüzde 34, Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak'ta ise yüzde 47'ydi. Her üç grupta da 2000 ve 2002 yıllarına göre kamu sermayeli bankaların illerdeki ağırlığının düşmeye devam ettiği görülmektedir. Buna paralel olarak hepsinde de özel (yerli ve yabancı) sermayeli bankaların payları artmıştı (bkz. *Grafik 4.9* ve *4.10*).

Türkiye Bankalar Birliği (TBB) verilerinde yer almayan *katılım bankalarının* özellikle 2002 sonrası dönemde önemli bir gelişimin içinde olduğu görülmektedir. Dönemin başında çift haneli rakamlarla ifade edilen katılım bankaları şube sayısı 2018 yılı sonu itibarıyle 1.114'e ulaşmıştır ki aynı dönemde TBB'ye bağlı banka şube sayısının 6.065'ten 10.384'e olmuş olduğu düşünüldüğünde, bu gelişimin ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır. Önce sadece özel sermayeli katılım bankaları faaliyet gösterirken, 2015'ten itibaren kamu sermayeli katılım bankalarının da sektörde yer aldıkları görülmektedir.

Katılım bankalarında Ege Bölgesi'nin payının ne olduğu incelendiğinde toplam 105 katılım bankası şubesinin olduğu görülmektedir ve bu oran ülke toplamının yüzde 9.4'üdür. İzmir özelinde ise katılım bankası şubesi sayısı 42'dir ve onun da payı yüzde 3.7'dir. Beş İl'de ise toplam şube sayısı 47'dir ve onların da payı yüzde 4.2'dir. Afyon, Kütahya ve Uşak illerinde ise toplam 16 katılım bankası şubesi bulunurken paylarının ülke toplamı içinde yüzde 1.4'tür. Bu grupların 2018 itibarıyle TBB şubeleri ile katılım banka şube oranları karşılaştırmaları *Tablo 4.8*da yer almaktadır.

Tablo 4.8: Katılım Bankaları

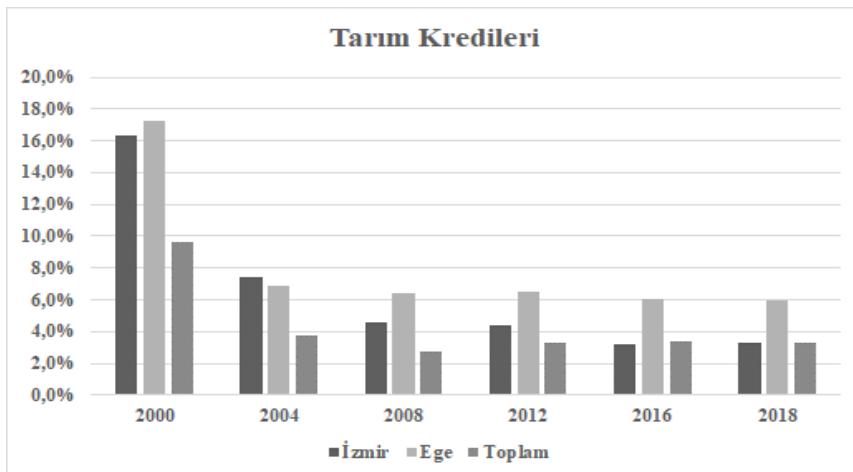
Katılım Banka Şubeleri			TBB Şubeleri
İzmir	3,7%	7,0%	
Beş İl	4,2%	7,7%	
Bölge	9,4%	16,5%	

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye Katılım Bankaları Birliği

2018 yılı itibarıyle ülkedeki toplam Türkiye Bankalar Birliği şubeleri içindeki paylara bakıldığından ise sırasıyla İzmir için bu oranın yüzde 7.0, Beş

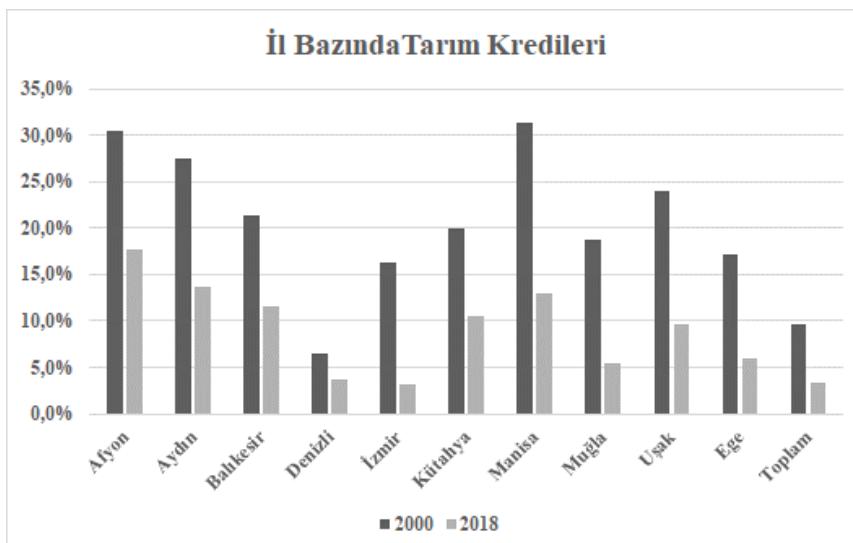
İl için yüzde 7,7 ve Ege Bölgesi için ise yüzde 16,5 olduğu görülmektedir. Böyle bakıldığından, Ege Bölgesi'nin özellikle 2000'li yıllarda hem özel hem kamu sermayeli bankalarda Ege Bölgesi'nin payının düşüşü, yükselişte olan katılım bankalarında da daha düşük bir ağırlığı olduğu görülmektedir.

Grafik 4.11: Tarım Kredileri (2000-2018)

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Grafik 4.12: Tarım Kredileri

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

İzmir'in hinterlandı ile gerçekleşen iç ticaretinde ve yurtdışı ile gerçekleşen dış ticaretinde tarih boyunca çok önemli bir yer tutan tarımda devletin destekleme alımları ve krediler son derece önemli bir yere sahipti. Tarım iktisas kredileri açısından İzmir ve Ege Bölgesi'nin toplamındaki gelişime bakıldığından ise İzmir'de 2000 yılında toplam krediler içindeki paylarının yüzde 16.3 iken 2002 sonrası bu oranın keskin bir şekilde düşüğü ve 2018'e gelindiğinde ise yüzde 3.3'e kadar gerilediği görülmekteydi. Bölge genelinde ise gerileme yüzde 17.2'den yüzde 6'ya şeklinde olmuştu ki, zaten Türkiye genelinde de tarım iktisas kredilerinde 2000'deki yüzde 9.9 oranından 2018'de yüzde 3.3'e bir gerileme yaşanmıştı (bkz. *Grafik 4.11* ve *Grafik 4.12*).

Tarımın tarih boyunca bu kadar önemli olduğu ve İzmir Limanı'ndan gerçekleşen ihracatta her zaman önemli olduğu bir bölgede desteğin de sürekli gerilediği düşünülünce sektörün bu şekilde sürekli geriye gitmesi kaçınılmaz olmaktadır. Burada en büyük etken, tarım yapılan birçok arazinin bu dönemde ön plana çıkan inşaat sektörüne açıldığı bir dönemin yaşanmasıdır.

Son olarak İzmir Vadeli İşlemler ve Opsiyon Borsası, 2013'te kapanmadan önceki dönemde döviz piyasası, faiz piyasası, hisse senedi piyasası, emtia piyasası olmak üzere dört piyasada işlem yapılmaktaydı. Yeni Sermaye Piyasası Kanunu ile yeni adı Borsa İstanbul olan İMKB ve İstanbul Altın Borsası'nın (İAB) Borsası'nın birleşmesinin ardından Vadeli İşlemler ve Opsiyon Borsası'nın da aynı çatı altında yer alması ve İstanbul'a taşınması söz konusu olmuştur.

Bir finansal araç olarak forward benzeri işlemlerin tarihi de oldukça eski zamanlara dayanırken günümüzdekine benzer vadeli işlem sözleşmelerine benzer şekilde sözleşmelerin alım-satım işlemleri, modern anlamda ilk olarak 17. ve 18. yüzyıllara o dönemin finans merkezlerinden Amsterdam başta olmak üzere dünyada birçok yerde yapılmaya başlanmıştır. Bunun dışında finansın ve paranın işleyişi kısımlarında İzmir ticaretinde vadeli birçok işlem yapıldığını da görmüştük. Çağımızda vadeli işlem sözleşmeleri ise mala dayalı olanlar ve finansalURNLere dayalı olanlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Mala dayalı olanlar pamuk gibi bir tarım ürününe olabildiği gibi altın gibi bir madene ya da petrol bir enerji kaynağına da dayalı olabilmektedir. FinansalURNLere dayalı olanlara örnek ise faiz oranları, döviz kurları, hisse senetlerinin değerleri olabilmektedir. Borsanın en temel amacı; piyasa içerisinde alım-satım yapanların değişken fiyat oranlarına karşı kendilerini güven içerisinde hissederek risk ve stres içerisine girmeden yeni işlem hacmi oluşturacak işlemlere girmelerini sağlamaktır. Vadeli işlem ve opsyon borsalarında koruma amaçlı işlemler yapıldığı gibi borsada spekulatif ve arbitraj amaçlı işlemler yapılabilmesi de mümkündür.

Türkiye'de ise 2001 Krizi sonrası bir vadeli işlemler ve opsiyon borsası kurulması çalışmalarına başlanmıştır ve 2005 yılında İzmir'de faaliyete geçmiştir. Ticaretin eski merkezinde bu tip bir borsanın kuruluşu kentte memnuniyetle karşılanırken borsa, Türkiye'nin ilk özel türev piyasasıydı. İzmir Vadeli İşlemler ve Opsiyon Borsası içerisinde İMKB 100, İMKB 30 endeks vadeli sözleşme işlemleri, dolar, euro döviz vadeli sözleşme işlemleri, fiziki teslimatlı euro ve dolar vadeli sözleşme işlemleri, altın, faiz, pamuk ve buğday vadeli işlem sözleşmeleri yapılmaktaydı. Yapılan bu işlemlerin yoğunluğu ve işlem hacmindeki artış ile birlikte İzmir Vadeli İşlemler ve Opsiyon Borsası (VOB) dünya türev piyasaları içerisinde daha başladığı ilk dönemde dikkat çekmiştir.

Kurucular arasında büyük ortaklar Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği %25, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası %18, İzmir Ticaret Odası %17 paya sahipken Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., Akbank T.A.Ş, Vakıf Yatırım Menkul Değerler A.Ş., Garanti Bankası A.Ş. İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş., Türkiye Sermaye Piyasaları Aracı Kuruluşlar Birliği her biri %6'shar pay sahibi ortaklardı. İMKB Takas ve Saklama Bankası A.Ş %3 ve Türkiye Sinai Kalkınma Bankası A.Ş %1 ile on bir ortağı tamamlamaktaydı.

İzmir VOB'da, 2013'te kapanmadan önceki dönemde döviz piyasası, faiz piyasası, hisse senedi piyasası, emtia piyasası olmak üzere dört piyasada işlem yapılmaktaydı. Yeni Sermaye Piyasası Kanunu ile yeni adı Borsa İstanbul olan İMKB ve İstanbul Altın Borsası'nın (İAB) Borsası'nın birleşmesinin ardından Vadeli İşlemler ve Opsiyon Borsası'nın da aynı çatı altında yer alması ve İstanbul'a taşınması söz konusu olmuştu. Borsa İstanbul Yönetim Kurulu Başkanı İbrahim Turhan, VOB'un başarılı çalışmalarının ardından misyonunun tamamlandığını dile getirerek, "*Bilindiği gibi kanunda, Borsa İstanbul'un esas sözleşmesinin onaylanması müteakip bir ay içinde VOB A.Ş. ortaklarının hisselerini öngörülen değişim oranı üzerinde Borsa İstanbul'a devretmesi öngörülümüştü. Geçtiğimiz dönemde pay devir süreci ve birleşmeye ilişkin diğer idari hususlar tamamlandı. Bugün ise VOB A.Ş. ile Borsa İstanbul birleşmesinin piyasalara bakan yönü ile ilgili bir adım atıyor ve VOB A.Ş.'da işlem görmekte olan başta BIST 30 endeksimize dayalı vadeli işlem sözleşmesi olmak üzere tüm sözleşmeleri Borsa İstanbul bünyesinde faaliyet gösteren VİOP'a taşıyoruz. Bu, İstanbul Finans Merkezi projesine önemli katkılar sağlayacaktır*" diye konuşmuştur.

Bu kapanış/taşınma çok uzun zamandır eski ihtişamlı günlerinden çok uzakta olan kadim kent İzmir için belki de yeni ve sembolik bir hayal kırıklığıydı.

Bölüm Kaynakçası

Akguç, Öztin, 1992. "100 Soruda Türkiye'de Bankacılık Tarihi", İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Akguç, Öztin. 2007. "Türkiye'de Yabancı Bankalar", MUFAD Journal Sayı 36, Ekim 2007

Apak, Sudi ve Arzu Tay. 2012. "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi , (3) , 63-103 .

Arrighi, Giovanni. 1994. "The Long Twentieth Century: Money, Power, and The Origins of Our Times", Londra: Verso.

Barkan, Ömer Lütfi. 1980. "Osmanlı İmparatorluğunda Öşür", İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

Başdemir, Baykal. 2015. "Osmanlı Vergi Sisteminde Öşür", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin: Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bulut, Mehmet. 2017. "Modern İktisat Finans Geleneği ve Osmanlılar", Biliq, S. 62 (2012), s. 63-96

Clay, Christopher. 1994. "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", International Journal of Middle East Studies Vol. 26, No. 4 (Nov., 1994), pp. 589-614

Dauphin-Meunier, Achille. 1969. "Bankacılık Tarihi", İstanbul: Akmen Yayınları

Demircioglu, Halil. 1967. "Roma Devleti Eyalet Sistemi", AÜDTCF Dergisi, Sayı 6, No.8-11: 443-459

Durgun, Bülent. 2006. "Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923-1938", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Eagleton, Catherine ve Jonathan Williams. 1997. "Paranın Tarihi", İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Erkan, Hüsnü ve Dilek Aykut Seymen (Koor.). 2015. “*İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1*” İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncıları

Ersoy, Akın, Mehmet Önder ve Hacer Turan. 2014. “*Antik Smyrna Sikkeleri*”, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayıncıları

Frangakis-Syrett, Elena. 2007. “*Trade and Money: The Ottoman economy in the eighteenth and early nineteenth centuries*”, İstanbul: ISIS Press.

Görmüş, Şakir, Ahmet Albayrak ve Aydın Yabanlı (Edit.). 2019. “*Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı*”, İstanbul: Türkiye Katılım Bankaları Birliği Yayıncıları

Ildız, Erkan. 2015. “*Eski Çağda Bankacılığın Doğuşu ve Gelişmesi*”, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayıncıları

Kahya, Fatih. 2007. “*Osmalı Devletinde Sigortacılığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kiser, Edgar ve Danielle Kane. 2015. “*Özelleştirmenin Tehlikeleri: Principalis'lerin Özellikleri Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'ndaki İltizam Sisteminin Nasıl Etkiledi*”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 2015, Volume 34 , Issue 58, Pages 715 – 738

Korkut, Cem ve Mehmet Bulut. 2017. “*XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmalı Para Vakıfları ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması*”, Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi . Dec2017, Vol. 7 Issue 2, p167-194. 28p.

Küçükkalay, A. Mesud ve Çelikkaya, Ali. 2002. “*Osmalı Vergi Sistemi ve Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İltizam*”, Türkler Ansiklopedisi, 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayıncıları, 878-892.

Ortabağ, Erol. 2018. “*Osmalı İmparatorluğunda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*”, İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayın No: 326.

Özcan, Özlem. 2009. “*İstanbul Tarihinde Bankacılık Faaliyetlerinin Gerçekleştiği Yapılar*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü

Özkan Kılıç, Serap. 2011. "Pers Hakimiyeti Altında Batı Anadolu", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Pamuk, Şevket. 2010. "Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları". İstanbul: İş Bankası Kültür Yayıncıları

Pamuk, Şevket. 2017. "Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi", İstanbul: İş Bankası Kültür Yayıncıları

Şenyurt, Ali. 2016. "Osmanlı Devleti'nde Poliçe Kullanımının Hukuki Esasları ve Uluslararası Lahey Konferansı", İstanbul: Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi, Ekim 2016, Sayı:9, ss. 143-161,

Tarlan, S., 1986. "Tarihte Bankacılık", Ankara: Maliye ve Gümrük Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı

Toprak, Zafer. 2010. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bankacılık Sektörü", Geçmişten Geleceği Türk Bankacılık Sekktörü, Ankara; Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2010, s. 35-44.

Türkiye Bankalar Birliği, <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistikleri-raporlar/59>. Erişim Tarihi:28.04.2020

Türkiye Katılım Bankaları Birliği, <https://www.tkbb.org.tr/banka-genel-bilgileri>. Erişim Tarihi:27.06.2020

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <https://evds2.tcmb.gov.tr/>, Erişim Tarihi:28.04.2020

Uluyol, Osman. 2019. "19. Yüzyılda Osmanlı'da Bankacılığın Gelişimi". Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi 2019/Ocak (16); (19 – 40)

Ülgen, Pınar. 2012. "Geç Orta Çağ Avrupasında Pazar ve Panayır İlişkisi"

Ülker, Yakup ve Cengiz Toraman. 2012. "Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Hayatında Para Vakıflarının Rolü ve Muhasebe Uygulamaları", MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 1 (2012): 55-84

Ürük, Yaşar. 2015. "Adım Adım İzmir ve Çevresi", İzmir: Yakın Kitabevi

Sonuç

Anadolu, her çağda birçok savaş ve göç yaşarken İzmir de Anadolu'nun en batısında bir yerleşim bölgesi olarak bütün bu hareketliliğin hep düğüm noktasında yer almıştı. Kent, Anadolu'nun ekonomik yapılanmasında ilk çağlardan itibaren etkili olurken, sadece çevresini değil uzak diyarları da etkilemiş ve onlar arasında etkileşimi de sağlamıştı. İpek Yolu başta olmak üzere ticaret yollarının bağlandığı liman olarak zaten konumu, tarih boyunca ona hep önemli olmayı zorunlu kılmıştı. Osmanlı döneminde İzmir, özellikle Batı ekonomileri ile ülkenin arasında önemli bir ilişki noktası olmanın yanı sıra, devlet içinde de ürünlerin bir dağıtım merkezi olarak kendini göstermiştir. Kuruluşundan itibaren çok farklı devletler tarafından ele geçirilmeye çalışılmış ve her yeni savaş, nüfusun yer değiştirmesi ve yeni bazı etnik unsurların kente gelmesine yol açmıştır. Savaşların yanı sıra farklı zamanlarda başta Anadolu'nun ve Balkanların değişik yerlerinden olmak üzere birçok yerden göç yaşanmıştır ve İzmir'de bütün bu unsurların birleşmesiyle yüzyıllar içinde kozmopolit bir yaşam olmuştu.

1261 yılında Bizanslılarla yaptıkları bir anlaşma gereği Cenevizliler, ilk kez İzmir'de yerleşme ve ticaret yapma olanağı bulmuşlardır. Sonradan Frenk mahallesi olan bölgede kendilerine ait kilise, hamam gibi unsurları da barındıran bir mahalle kurmuşlardır. Bir süre sonra da Venedikliler aynı yolu takip ederek kendi mahallelerini oluşturmuşlardır. Zamanla Batı Avrupalı topluluklarla da benzer anlaşmaların yapılması ve onların da kentte yerleşmesi, zaman içinde İzmir'in bir ticaret kenti olarak gelişmesini sağlamıştır. Fransa, İngiltere ve Hollanda'dan gelen genç girişimciler kente önce belirli sürelerle geçici olarak, sonra da sürekli olarak yerleşip Marsilya, Londra ve Amsterdam başta olmak üzere Avrupa'dan şirketlerin temsilcileri olmuşlardır. İlerideki dönemlerde Levantenler olarak adlandırılacak bu grup dış ticaretin yönetici konumundayken, ülke içindeki araçlar genelde gayrimüslim yerel tüccarlardır. Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ayıralık konumları nedeniyle toprak sahibi olma hakkına sahiptiler ve çoğunlukla, İzmir'i İmparatorluğun diğer bölgelerine bağlayan Osmanlı iş ticaret ağını yönetmişlerdi.

İzmir'de Levantenlerden Türkler, Rumlardan Ermenilere ve Yahudilere her topluluğun bu ticaret dünyası içinde üstlendikleri fonksiyonlar ana hatlarıyla farklıydı, aynı zamanda iç içe geçmiştı. Tarih boyunca çeşitli sebeplerle ekonomisinde önemli iniş çıkışlar yaşayan İzmir, küçük bir kasaba ve bölgesel ticaret merkeziyken 17. yüzyıl başından itibaren sadece Osmanlı Devleti'nin değil çok geniş bir bölgenin uluslararası bir limanı olmuştur. Bu dönemlerde birçok ünlü gezgin bir ya da birden çok kez kenti ziyaret etmiş ve memleketlerine döndüklerinde kent yaşamı ile ilgili gözlemlerini kaleme almıştır. Bu gözlemlerden birisi de 18. yüzyılın başında gezisini gerçekleştirmiş olan Joseph Tournefort'a aitti. Fransa krallık bahçelerinin

bitki bilimcisi Tournefort, XIV. Louis ve bakanı Pontchartrain'in buyruğuyla yeni bitkiler bulmak göreviyle 1700'de Levant'a gönderilmişti. Tournefort, yalnızca görevini yapmakla yetinmemiş, bölgenin batısından doğusuna birçok yerleşim bölgesi hakkında gözlemlerini de aktarmıştı. İzmir ile ilgili değerlendirmelerinde şunları söylemişti: "*Smyrna, Levant'a giden yol üzerinde en güzel limandır ve dünyanın en büyük donanmasını içine alabilecek kadar büyük bir körfeze sahiptir. Küçük Asya'daki yedi kiliseye sahip şehirler arasında en çok ünlenmiş şehir Smyrna'dır. Smyrna, Levant'in en büyük ve en zengin şehirlerinden birisidir; gelen malların yükleme ve boşaltımı için gerekli olan liman, depremler yüzünden yıkılmış olsa bile hep yeniden inşa edilmiştir. Liman, bütün tüccarların buluşma yeri olduğu gibi, dünyanın her yerinden gelen malların toplandığı bir merkezdir.*"

Bulunduğu bölgenin en önemli ihracat limanı olan kente 19. yüzyıl sonunda bir sermaye birikimi oluşmuştı. Bu sermaye birikimiyle sanayileşme sürecine girilmiş, ama bu sanayileşme süreci 20. yüzyıl başındaki savaşlarla yarı kalmasına rağmen kent takip eden yıllarda da tarıma dayalı ekonomi ve ihracat limanı özelliklerini korudu. İzmir özellikle bunlar yaşanırken İzmir'i büyütmen uluslararası ticaret içinde Osmanlı İmparatorluğu, yüzyıllar boyunca sürdürdüğü geleneksel döneminin çözülmesini ve yok olmasını engelleyememişti. Sonuçta bir sistem çökmüş ve yeni bir ülke içinde İzmir de yepyeni bir döneme başlamıştı. Bu yeni dönemde İzmir'in çok uzun bir dönem içinde oluşmuş, ama aynı zamanda çok çeşitli unsurlar barındıran kültürü yerle bir olurken yepyeni bir sistemle karşılaşmış, kentin toplamındaki büyük ekonomik gücünü oluşturan unsurların büyük oranda ortadan kalkması sonucunda kent ekonomik olarak bir baskı altına girmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarda da kendine özgü yapısı sebebiyle merkezi yönetimlerle mesafeli kalabilen kent, bundan sonra kaynakların dağıtımında tamamen egemen konuma gelen merkezi yönetimin denetimi altına girmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında devletçi politikalarla tarım ve ihracatta ekonomik canlılık devam etti, ama kent, ithal ikameci sanayileşme sürecindeki merkezi iktidarın kaynak dağılımından göreli olarak hep daha az yararlandı. Bunların sonucunda tarım ve ticaretin yanında sanayi yeterli seviyede yer almadı.

20. yüzyıllarında ihracata yönelik üretim önem kazanırken İzmir'in sanayi yapısı göreli olarak gerilemeye devam etti; zenginliğini sağlayan hinterlandındaki tarimsal üretim gücünü kaybetti, bu da kentin ihracat gücünü zayıflattı. Ihracattan beslenemez hale gelen kentteki tüm sınıflar neredeyse bir çöküntü sürecine girdi. Kent yaklaşık üç yüz yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu veya Türkiye'nin ekonomik dinamiklerinin dışında doğrudan dış ekonomik dinamiklere bağlı bir seyir izlemiştir. İzmir'in ekonomik yapısı 2000'li yıllara kadar yüzyıllar boyunca karşılıklı olarak birbirini şekillendiren ve besleyen tarım ve dış ticaretin merkezde olduğu bir

yapıya sahipti. 2000'li yıllarda İzmir'in ekonomisini bunalıma sokan süreç sonuç olarak kentin dış dinamiklerden koparak tamamen iç dinamiklere bağlı hale gelmesiydi.

Gelenen noktada, çok değil daha yaklaşık 100 yıl önce Osmanlı ihracatının yüzde 30'unu üstlenen İzmir, günümüzde tek haneli paylarla ülkede dördüncü sıraya gerilemiştir. Kitapta birçok kez vurgulanan İzmir ve hinterlandı için tarih boyunca çok önemli bir yere sahip tarımın zaten göreli olarak azalan ihracat içindeki payı gittikçe düşmüştür. Osmanlı zamanından bu yana imalat sanayı var olan kent, Gümrük Birliği sonrasında vergi indirimleri ile kar paylarında oluşan daralmalar sebebiyle sanayide de büyük sıkıntılar yaşamıştır. Gelenen nokta, 17. yüzyılda 17 ülkenin konsolosluğunun bulunduğu İzmir'de günümüzde sadece 7 ülkenin konsolosluğunun faaliyet gösterdiği gerçekleşir.

Yine 17. yüzyılda İzmir birçok Avrupalı gezginin detaylarıyla eserlerinde anlattığı bir kenttir. Bugüne dönersek bir ülkedeki özellikle yabancı turizmin gelişimini belirleyici unsurlar turizme ilişkin yasal düzenlemeler, turizme yönelik alt yapı, insan kaynağı ile kültür ve doğal kaynaklar olmaktadır. Ülkenin zengin kültürel mirası, uluslararası sergi ve fuarlar Türkiye'nin üstün yönlerini oluştururken, güvenlik, sağlık, hijyen ve doğal kaynakların korunması ise genelde zayıf yönleri olarak gösterilmektedir. İzmir her ne kadar deniz, sağlık, kültür turizmde önemli yerlerden birisi olsa da kentin potansiyelinden yeteri kadar faydalانıldığı söylenemez. Bu yörenin doğal ve tarihi zenginliklerinden yararlanmanın yanı sıra dünyadaki öneklike bakıldığına gastronomi turizmi, ekolojik turizm, spor turizmi gibi daha birçok alanda yapılacak çok şey olduğu görülmektedir.

Dünyadaki öneklike bakıldığında bölgelerin turizm alanındaki fırsatları genellikle tarihinin yanı sıra bulundukları coğrafya, iklim, doğal kaynaklar ve insan kaynaklarından oluşmaktadır. Bu fırsatları gereği gibi kullanabilmek için kentler turizm sektöründe ve turizm yatırımlarında kısa, orta ve uzun dönemlerde hangi noktaya ulaşmak istediğini bir yol haritası ile tespit ederek hedeflere yönelik stratejilerini oluşturmaktadır. Yılın bütününde turizm olanağı sağlayan projeler ile sürdürülebilir turizm anlayışını yerleştiren kentlerin yasal düzenlemeler ve yetişmiş insan kaynağıyla birlikte başarılı olduğu görülmektedir. Buradan da anlaşılabileceği üzere turizm dünyadaki, ülkedeki ve kentteki ekonomik ve sosyal gelişmelerle doğrudan ilişkilidir. İlave olarak İzmir'in tarihte uzun yıllar devam eden dünya ile entegrasyonunun devam edebilmesinde turizm son derece önemli bir yere sahiptir.

Peki bu kadim kent bugün geldiği noktada geçmişteki öyküsünü geleceğe taşıyabilecek mi? Yeniden dünyaya uyumlu ve Akdeniz'in çekim merkezi olan bir kent olabilecek mi? Günümüzde kentlerin güçlü bir

ekonomiye, yüksek yaşam kalitesine ve sağlıklı, güçlü toplumlara ihtiyacı bulunmaktadır. İzmir'in ekonomisinin büyümeye trendi içinde olduğu dönemlerin; kentin denizle bağlantılı konumunu, başta yakın ve uzak hinterlandındaki tarımsal zenginliği olmak üzere ticarete konu olan tüm ürünleri kullanmayı başardığı zamanlar olduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Bu noktada yapılacak planlamalarda tarih boyunca yaşananların toplu olarak görülüp analiz edilmesinde fayda olduğu düşünüldüğü için bu kitap oluşturulmuş, İzmir'in geleceğine yönelik doğrudan öneriler getirmektenense "yüzyıllar içinde özellikle limanın ve denizin kentin tarih boyunca hayatındaki önemi, ticaret ve finansın kentteki yeri gibi konularda neler doğru yapıldı, neler daha iyi yapılabildi ve ne gibi kısıtlar içinde kent olarak nasıl reaksiyonlar gösterildi?" gibi konular ortaya çalışmaya çalışılmıştır.

Bu kitabın günümüz ve gelecekteki muhtemel şartları içinde bu kadim kentin geleceğine ışık tutması ümidiyle...

Açıklamalı Kaynakça

Akay, Akmet. "Tarihi İzmir Haritaları", <http://www.ahmet-akay.com/?pnum=143&st=Tarihi%20%C4%B0zmir%20Haritalar%C4%B1>.

Bu internet sitesi İzmir'e dair yazıları, kartpostalları, fotoğrafları, harita ve filmlerin yanı sıra bazı dosyaları içermektedir.

Akguç, Öztin, 1992. "100 Soruda Türkiye'de Bankacılık Tarihi", İstanbul: Gerçek Yayınevi

Bu kitapta Türkiye'de bankacılığın yasal düzenlemelerinden Cumhuriyet döneminde paranın serüvenine, katılım bankacılığından karaparaya, bir bankanın ne kadar kredi açabileceğinden Merkez Bankası'nın detaylarına birçok konuda yazarların makalelerine yer verilmiştir.

Akguç, Öztin. 2007. "Türkiye'de Yabancı Bankalar", MUFAD Journal Sayı 36, Ekim 2007

Türkiye'de yabancı bankaların 150 yıllık bir geçmişi vardır. Bu çalışmada bu bankaların ülkeye yararları ve zararları konusu incelenmektedir.

Akurgal, Ekrem. 1993. "Eskiçağda Ege ve İzmir", İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayıncıları.

Bu eserde yazarın Ege'de gerçekleştirdiği ellî yılı aşkın çalışmalarının bir özeti sunmaktadır. Yazarın Avrupa'da yayınlanan eserlerindeki bazı bilgiler buraya aktarılmış olduğu gibi, birçok yeni görüşler ve saptamalar da burada ilk defa yer almaktadır.

Ambar, Adem. 2009. "Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa ile Finansal Entegrasyonu", Maliye Finans, Yıl: 23, Sayı: 84, 17-37.

19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve finansal açıdan Avrupa'yla entegrasyon sürecini anlatan makalede Osmanlı'nın finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla Avrupa finans piyasalarına başvurması, Avrupalı girişimcilerin İmparatorluk içindeki doğrudan yatırımlarının artması ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılığın ve sermaye piyasalarının gelişmesi konularına değinilmiştir.

Apak, Sudi ve Arzu Tay. 2012. "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi , (3) , 63-103 .

Bu çalışmada, Osmanlı Bankası'nın 19. yüzyıl Osmanlı Devleti finansal sisteminde göstermiş olduğu devlet bankası, yatırım bankası ve ticari banka faaliyetleri ele alınmaktadır.

Arı, Kemal. 2009. *"İzmir'den Bakışla Türkiye'de Kabotaj"*. İzmir: İMEAK Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayıni.

Türkiye'de kabotaj hakkının elde edilişini ve uygulamasını ele alan, aynı zamanda toplumda denizcilik bilinci ve sevgisinin oluşması için önemli bir araç olarak görülen kabotaj konusu üzerine bir kitaptır.

Arıcan, Hasan, 1999. *"Bornova Albümü"*, Yayına Hazırlayan Hakan K. Taşkıran, İzmir: Tepekule Kitaplığı Yayınları No: 2

_____. 2003. *"Bornova Köşkleri Gezginler ve Anılar"*, Yayına Hazırlayan Hakan K. Taşkıran, İzmir: Tepekule Kitaplığı Yayınları, No: 6,

_____. 2009. "Bornova Tarihinden Yapraklar", İzmir: Tepekule Kitaplığı Yayınları

Hasan Arıcan bu üç eserinde Bornova ile ilgili olarak gezginlerin anıları, Eski Bornova'nın evleri ve bahçeleri gibi bilgilerin yanı sıra resimlere ve son olarak Bornova üzerine yazılı bilgi, hatırlı ve belgelere yer verilmektedir.

Arıkan, Zeki. 2003. *"Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir"*, Osmanlı Araştırmaları, C.XXII, İstanbul 2003, ss. 109-139.

Paul Rycaut, 17. yüzyılda diplomat olarak bulunduğu süre içinde Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazacağı kitaplar için gerekli malzemeyi toplamış bir Osmanlı tarihçisidir. Zeki Arıkan bu makalesinde onun değerlenişmeleri üzerinden bir döneme deşinmektedir.

Arrighi, Giovanni. 1994. *"The Long Twentieth Century: Money, Power, and The Origins of Our Times"*, Londra: Verso.

Bu kitap, sermaye birikimiyle devlet kurma faaliyetleri arasındaki ilişkiye, kapitalizmin 700 yıllık uzun dönemi içinde incelemektedir. Arrighi, Floransalı, Venedikli, Cenevizli, Hollandalı, İngiliz ve son olarak Amerikan kapitalizm tarzlarının geçirdiği süreçleri açıklarken devlet-sermaye ilişkilerinin incelemektedir.

Arseven, Haydar. 1987. *"Sigortanın Tarihçesi ve Geri Kalmışlığımızın Nedenleri"*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 43, 1987.

Bu makalede modern anlamda sigortacılığın Avrupa'da 13. yüzyılda başlangıcına ve devamında topraklarımızda nasıl geliştiğine deşinilmektedir.

Arslan, Hammet. 2014. "Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemiyetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu", Milet ve Nihal - İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi vol.11, Ocak – Haziran.

Bu makalede İzmir Yahudi cemaatinin tarihsel süreç içerisindeki sosyo-kültürel ve ekonomik durumu ortaya konulurken İzmir'deki Yahudilerin diğer etnik ve dini gruplarla ilişkileri, kültürel faaliyetleri ve ekonomik yapıları ele alınmıştır.

Atay, Çınar. 1978. "Tarih İçinde İzmir", İzmir: Tifset Basım ve Yayın Sanayı.

Bu kitapta kentin tarihi gelişmesi ve daha sonra da belirli toplulukların varlığına ve etkinliğine incelenmiştir.

———. 1998. "Osmanlı'dan Cumhuriyete İzmir Planları", İzmir: Yaşaş Eğitim ve Kültür Vakfı.

Kitapta kenti bir bütün halinde ve üç boyutlu olarak ifade eden planlar kullanılmıştır. 50 plan ve 50 fotoğraf içeren bu değerli araştırma ile 21'inci yüzyıla aktarılan bu planlar, İzmir'in geçirdiği evreleri son derece açık olarak gözler önüne sermektedir.

———. 2003. "Kapanan Kapılar İzmir Hanları", İzmir: İzmir Büyükkent Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncıları

İzmir Hanları üzerine yapılmış olan bu çalışma, hanların kent hayatı içindeki rollerini belirleme üzerine yoğunlaşmıştır. Bu şekilde eserde kentin gelişim süreci ve geçirdiği evreleri belirlemek mümkün olabilmektedir. Hanın özgün işlevi içinde çalıştığı konuda, depoladığı ve işlevsel özelliğine göre ürünün veya faaliyetinin kent ekonomisi içindeki yerine de deşinilmiştir.

Aykut Seymen, Dilek. 2015. "Dış Ticaret", Hüsnü Erkan ve Dilek Aykut Seymen (Koor.). İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1, sayfa 231-317 İzmir: İzmir Büyükkent Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncıları

İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1'in bu bölümünde Eski İzmir döneminden başlayarak her dönemde dış ticaret faaliyetlerine deşinilmiştir.

Bağış, Ali İhsan, 1998. "Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler. Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları, 1750-1839", Ankara: Turhan Kitabevi

Bu kitapta Avrupa tüccarları ile onların himayesinde olan Rum, Ermeni ve Yahudilerin Sanayi Devrimi sonrasında kapitülasyonlar içinde ve bazen de dışında nasıl hareket ettiklerini incelerken suiistimaller ve bunları karşısında devletin reaksiyonları anlatılmaktadır.

Balcer, Jack 1995, The Persian Conquest of the Greeks, 545–450 B.C., Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, c1995.

Bu kitapta, Pers İmparatorluğu'nun büyümeyi, tüm antik Yunan sistemine dahil olmasına birlikte analiz edilmektedir.

Barbaros, R. Funda. 1995. "1830-1930 Döneminde Sosyo-Ekonominik Çözüm Arayışları Çerçeveşinde İzmir'de Sanayileşme", İzmir: Ege Bölgesi Sanayi Odası Yayıni.

Bu araştırmanın amacı, 1830-1930 arası 100 yıllık dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun iç dinamikler ile Avrupa kapitalizminin çakışma noktası ve merkez-çevre ilişkisinin ortaya çıktığı yer olarak İzmir'in ayrıcalıklı konumunu sanayi düzleminde incelemektir.

———. 2015. "Sanayi", Hüsnü Erkan ve Dilek Aykut Seymen (Koor.). İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1, sayfa 124-165 İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları

İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1'in bu bölümünde 20. yüzyıl başlarından itibaren İzmir'deki imalat sanayinin gelişimine değinilmektedir.

Barkan, Ömer Lütfi. 1980. "Osmanlı İmparatorluğunda Öşür", İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

Bu kitapta aşar merkeze alınarak Osmanlı vergi sistemi detaylı bir şekilde incelenmektedir.

Başdemir, Baykal. 2015. "Osmanlı Vergi Sisteminde Öşür", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin: Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı hukuk sistemi, toprak sistemlerini ve bu sistemlerin doğal uzantısı olan vergilendirmeler incelenmiştir.

Baskıcı, Murat. 2002. "Osmanlı Anadolusunda Sigorta Piyasası 1860-1914", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara, Cilt: V, Sayı: 4

Makalede Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılda tanıtıtiği sigortacılık faaliyetleri ve sigorta piyasasının özellikleri ele alınmıştır.

Baykara, Tuncer 1974. "İzmir Şehri ve Tarihi", İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası

Bu kitapta İzmir'in tarihine, sosyal yaşamına, geleneklerine, kentle ilgili betimlemelere, ekonomik ve sosyal duruma değinilmektedir.

Bayram, Selahattin. 2012. "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları-Ahililik ve Esnaf Loncaları", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,(21):81-115

Bu makalede Osmanlı Devleti'nde ahilik ve esnaf loncalarının özellikleri, benzerlik ve farklılıklarına değinilmektedir.

Berber, Engin. 2008. "İzmir 1876-1908 Yunanca Rehberlere Göre Meşrutiyette İzmir", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncılığı

Bu eser, belirtilen dönemde İzmir'de yer alan sektörler, meslekler, işletmeler hakkında mahalle ve sokak detayında bilgi vermektedir.

Beyru, Rauf . 2000. "19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam", İstanbul: Literatur Yayıncılık

Bu kitapta, İzmir'den çok İzmirlilerin yaşam biçimi, sadece 18. yüzyl sonrası, 19. yüzyl ve 20. yüzyl başları içinde detaylı olarak incelenmiştir. Yabancı gezgin ve yazarların gezi notları ve burada hazırlanmış olan bir takım kroki, harita ve gravür gibi görsel malzemeler de kullanılmıştır.

Bilsel, Cana.2009."İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Planlaması", İzmir: Ege Mimarlık Dergisi

Bu makalede İzmir'in 1923-1965 arasındaki planlama tarihini inceleyen yazar kentteki mimari gelişmeleri planlama içinde değerlendirmektedir.

Birol Akkurt, Hümeyra. 2004. "19. Yüzyıl Batılılaşma Kesitinde Bornova ve Buca Levanten Köşkleri Mekansal Kimliğinin İrdelenmesi", Yayınlannamamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Çalışma kapsamında 19. yüzyıl Batılılaşma sürecinde sahip olduğu sosyal ve kültürel değerler nedeniyle model alınan Batılı topluluk; İzmir Levantenlerinin Bornova ve Buca banliyö yerleşimleri incelenmiştir.

Boratav, Korkut. 2016. "Türkiye İktisat Tarihi", Ankara: İmge Kitabevi

Bu kitap 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihini kuşbakışı incelerken Türkiye'nin bugünkü sorunlarına bir tarih perspektifi içinde bakmaktadır.

Boyana, Hülya. 2006. "Vergi Listelerine Göre Attika Delos Deniz Birliği ve İonya ile İlişkileri", Tarih İncelemeleri Dergisi, Yıl 2006, Cilt 21 , Sayı 1, Sayfalar 19 – 48

Bu makalede M.Ö. 5. yüzyıl başlarında doğan ve gelişen Attika-Delos Deniz Birliği'ne verilen vergilerin niteliği ve birlliğin İonia ile bağlantısını vergileri göz önüne alarak ortaya koymak amaçlanmıştır.

Bulut, Mehmet. 2017. "Modern İktisat Finans Geleneği ve Osmanlılar", Bilig, S. 62 (2012), s. 63-96

Bu makalede 15. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupalı uluslararası dünya genelinde ekonomik etkinlikleri ve bunun Osmanlılar üzerindeki etkilerini incelemektedir.

Canturk Caner. 2007. "Pers İstilasına Kadar İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Devlet ve Yönetim", Yayınlannamamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bu çalışmada İlk Çağ'da Anadolu'da kurulan Hititler, Urartular, Lidyalılar, Frigler ve İyonlar'ın devlet geleneklerini ve yönetim anlayışlarını incelenmektedir.

Cawkwell, George. 1997. "The Peace between Athens and Persia." Phoenix 51: 115-30.

Bu eserde M.Ö. 5. yüzyılda Atinalılar ve Persler arasında neden ve nasıl bir barış dönemi yaşandığı incelenmektedir.

Clay, Christopher. 1994. "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", International Journal of Middle East Studies Vol. 26, No. 4 (Nov., 1994), pp. 589-614

Kırım Savaşı'ndan sonra batı sermayesinin kurumsal bankaçılık olarak yer almaya başladığı Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlı Bankası özelinde bir döneme bakılmaktadır.

Çolak, Filiz. 2005. "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İzmir Şehrinde Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları

Bu kitapta 1908 öncesinden I. Dünya Savaşı'na kadarki süreçte üretim ve dış ticaretinin görünümü, I. Dünya Savaşı boyunca genel görünüm, Mudanya Mütarekesi'nden Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen bir yıllık süreç içerisindeki sorunlar ve çözümleri incelenmiştir.

———. 2012. "İşgal Yıllarında İzmir İktisadi Bölgesinde Fiyat Hareketleri" Ankara: Turkish Studies –International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish Volume 7/4, Fall 2012, p. 1269-1280

Bu makalede, işgal yıllarında halkın geçim sıkıntısının somut kaynağı olan fiyat artıları ve bunun nedenleri, İzmir ve ard bölgesi esas alınarak, dönemin kaynakları ışığında incelenerek, öncesi ve sonrasıyla karşılaşlaştırılacaktır.

Demirağ, Yelda. 2002. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı 13, [15-33].

Bu makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nun temelde teokratik bir yapıya sahip olmasına karşın, yönetimin hoşgörülü olduğu ve azınlıkları baskı altında tutmadığı gerektiğini kanıtlama amacını gütmektedir.

———. 2003. "Önasya Ülkesinde Kimmer ve İskitler", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışmada Ön Asya dünyasında yaşayan yerleşik İskit ve Kimmerler'in siyasi ve kültürel hayatlarında yapmış oldukları bu değişiklikler ve bırakmış oldukları izler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Demircioğlu, Halil. 1967. "Roma Devleti Eyalet Sistemi", AÜDTCFD, Sayı 6, No.8-11: 443-459

Makale, Roma Devleti Akdeniz'deki fetihler esnasında geçirdiği yerlerin Roma devletine ve halkına sağladığı geniş servet ve kudretle birlikte ağır yükler ve geniş mesuliyetler de yüklediği anlatmaktadır.

Denk Çelik, Semra. 2006. "IX ve X. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunda Ticaret", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışmada Bizans İmparatorluğu'nun coğrafyasında yetişen ve diğer coğrafi bölgelerden gelen ürünler, ticaret ve önemli ticaret merkezleri ve kara, deniz ve nehir yolları ile para, pazar, panayır gibi konulara değinilmiştir.

Doğer, Ersin. 2000. "Bornova'nın Kısa Tarihi", içinde Tepekule Tarih, İzmir, s.18-26.

Bornova'nın tarih boyunca geçirdiği evreleri gözler önüne sererken adının anlamı ve kökeni üzerine de tartışmaktadır.

_____. 2006. "İzmir'in Smyrna'sı - Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar", İstanbul: İletişim Yayıncıları

Bu kitap Paleolitik Çağ'dan kentn Türkler tarafından ele geçirilmesine kadar olan dönemi ayrıntılı bir şekilde dönem dönem incelemektedir.

Durgun, Bülent. 2006. "Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923-1938", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Calışmada iktisadi faaliyet alanları yanmış, yıkılmış, virane bir hale düşmüş olan İzmir'de yeni aktörlerin ekonomide söz sahibi oluncaya kadar geçen sürede meydana gelen değişimler ortaya koymaktadır. Bu arada iktisadi konularda siyaset belirleyici olan Mustafa Kemal Atatürk'ün bu dönemdeki Ekonomi Politikaları incelenmiştir.

Dylan, Matthew and Lynda Garland. 2010. "Ancient Greece: Social and historical documents from archaic times to the death of Alexander", Londra: Routledge, Taylor and Francis Group

Bu kitabın bir bütün olarak Yunan dünyasına bir bakış açısı sunması amaçlandığından, sadece Atina ve Sparta ile ilgili değil, Büyük İskender'in Makedonya'sına da değinilmiştir.

Eagleton, Catherine ve Jonathan Williams. 1997. "Paranın Tarihi", İstanbul: Yapı Kredi Yayıncıları

Bu kitap, bilinen ilk ödeme kaydından günümüzün elektronik parasına dek, dünya genelinde Paranın Tarihi'ni incelemekte ve farklı kültürlerde para tarafından kışkırtılmış çeşitli ahlaki, siyasi ve dini tutumların yanı sıra, ekonomik ve sosyal düzeyleri de içeren bir arka plan içine yerleştirmektedir.

Erdem, Ekrem. 2006, "Osmanlı Para Sistemi ve Taşış Politikası: Dönemsel Bir Analiz", Bankacılar Dergisi, 56, ss. 10-27.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin para sistemini daha iyi anlayabilmek adına ticaretin ödemelerinin hangi koşullar altında hangi araçlarla yapıldığının tespit edilmekte ve elde edilen sonuçların mümkün olduğunda dönemin uluslararası konjonktürünu de dikkate alarak analiz yapılmaktır.

_____. 2009. "Ahilik", Ankara: Detay Yayıncılık.

Bu eserde Ahilerin Anadolu'ya geliş'i ve teşekküllanması; Ahiliğin dolaylı ve dolaysız iş ahlaki ilkeleri; kalite, standartizasyon ve tüketicinin korunması, Ahiliğin etkinliğini kaybetmesi gibi konulara değinilmektedir.

_____. 2014. "Para Banka ve Finansal Sistem", Ankara: Detay Yayıncılık

Bu kitapta para ve ödeme sistemlerine, finansal istemin yapısına ve bankacılık sistemine bir üniversite dersinde okutulacak şekilde yaklaşılmıştır.

Erkan, Hüsnü. 2015. "Genel Görünüm, Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve Katkısı", Hüsnü Erkan ve Dilek Aykut Seymen (Koor.). İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1, sayfa 11-58 İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları

İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1'in bu bölümünde Eski İzmir döneminden başlayarak her dönemde ekonominin genel görünümüne değinilmiştir.

Erpi, Feyyaz. 1985. "Buca'da Konut Mimarisi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Bu çalışma, Buca'nın gelişmesindeki tarihsel ve sosyal etkenleri incelemekte ve halen mevcut olan konutları mimari karakterlerine göre gruplayarak değerlendirmektedir. (Özet Bölümünden)

Ersoy, Akın. 2012. "Smyrna", International Earth Science Colloquium on the Aegean Region, IECA-2012

_____. 2015. "Büyük İskender Sonrasında Antik Smyrna", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı

Bu eserde, Smyrna'da kent surları, kent kapıları, kente ulaşan yollar, limanlar ve nekropol alanları, kent merkezindek kamu yapı ve alanları, diğer yapı ve alanlar incelenmiştirç

Ersoy, Akın, Mehmet Önder ve Hacer Turan. 2014. "Antik Smyrna Sikkeleri", İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları

Bu kitap Smyrna Antik Kenti Kazı, Araştırma ve Restorasyon Çalışmaları adı çerçevesinde Agora, Kadifekale ve Basmane mevkilerinde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan çok sayıdaki sikkeden okunabilen veya iyi durumdaki örnekleri paylaşmaktadır.

Frangakis-Syrett, Elena. 1991. "British Economic Activities in Izmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Century". New Perspectives on Turkey 5–6 (1991): 191–227.

Bu makale 19. ve 20 yüzyılın ikinci yarısında, İngiliz girişimcilerin İzmir ekonomisinde sadece ithalat ve ihracatta değil, aynı zamanda sigorta ve deniz taşımacılığı gibi tamamlayıcı sektörlerde ve para ödünç verme de aldıkları önemli yeri anlatmaktadır.

_____. 1991. "The Trade of Cotton and Cloth in Izmir: From the Second Half of the Eighteenth Century to the Early Nineteenth Century." In Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East, edited by Çağlar Keyder and Faruk Tabak, 97-111. Albany, NY: State University of New York Press.

Bu makale 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyıl başına kadar olan dönemde İzmir'de pamuk ticareti ve dokumacılık sektörünün yapısını incelemektedir.

_____. 1994. "Western and Local Entrepreneurs in Izmir in the 19th and Early 20th Centuries", T. Baykara (derl.), Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu, Akademi Yayınevi, İzmir, 1994, s. 83-84; Kütükoğlu, (1992), s. 97-99; Kasaba (1993), s. 62-66.

Bu makalede, İzmir'in sosyal ve ekonomik büyümesi, kentleşmesi ve mekansal gelişiminin sanayi, altyapı, bankacılık ve ticaret açısından bir analizi yapılrken aynı zamanda İzmir'in ekonomik aktörleri, Levantenleri ve Osmanlılarının rolü değerlendirilmiştir.

_____. 1997. "The Role of European Banks in the Ottoman Empire in the Second Half of the Nineteenth and in the Early Twentieth Centuries", A. Teichova, G. Kurgan van Hentenryk, D. Ziegler (derl.), Banking, Trade and Industry in Europe, Cambridge University Press.

Bu makale, 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyıl başına kadar olan dönemde Avrupa bankalarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rolünü incelemektedir.

_____. 1998. "Commerce in the Eastern Mediterranean from the Eighteenth to the Early Twentieth Centuries: The City-Port of Izmir and its Hinterland". International Journal of Maritime History 10, no. 2 (1998): 125–54.

Bu eser, 1700-1820 arasında Batı Avrupa ile İzmir arasındaki ticaretle ilgilidir. Eserde Osmanlı Devleti içerisinde ticaret ile uğraşan Levanten, gayrimüslim ve müslim tüccarların faaliyetlerine değinilmiştir.

_____. 1999. "The Economic Activities of Ottoman And Western Communities in Eighteenth-Century Izmir", Oriento Moderno 18, (1/1999): 11-26.

Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ile ekonomik entegrasyonunda İzmir'in oynadığı rolü incelemktedir.

_____. 2006. "18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları

Bu kitap, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomi tarihine ilişkin konuları detay olarak ele almamakta aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu ve Yakın Doğu uygarlığı üzerinde bilgi vermektedir.

_____. 2007. "Trade and Money: The Ottoman economy in the eighteenth and early nineteenth centuries", İstanbul: ISIS Press.

Bu kitap 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nda para ve ticaret, denizcilik dünyası, limanlar ve bunların hepsinin birbirile ilişkisinden bahsetmektedir.

_____. 2008. "Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanının Gelişimi: Smyrna (1700-1914)", M-C. Smyrnelis (derl.), İzmir 1830-1930, Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar, İletişim yayınları, İstanbul, s. 33-42.

Bu kitap bölümü 18. yüzyılın başından itibaren İzmir'in bir Akdeniz limanı olarak uluslararası ticaret içinde her geçen gün büyümeye sürecinden bahsetmektedir.

_____. 2009. "Banking in Izmir in The Early Twentieth Century", Mediterranean Historical Review Vol. 24, No. 2, December 2009, 115–132

Bu makale 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyıl başlarında İzmir'de modern bankacılık uluslararası Avrupa finans sermayesinin gelişimini incelemektedir.

———. 2017. “*The Port-City in the Ottoman Middle East at the Age of Imperialism*”, İstanbul: ISIS Press.

Bu kitapta özellikle 18. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar İzmir Limanı ve ilişkide olduğu geniş coğrafya makalelerle incelenmektedir. Dönemdeki ekonomik trendler, Batı Anadolu ve adalar, bu bölgelerdeki ekonomik aktörler konu edilmektedir.

Gencer, Ceylan İrem. 2017. “*19. Yüzyılda İzmir ve Selanik'te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası*”, Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi, Yıl 2017, Cilt , Sayı 1, Sayfalar 33 – 51

Bu çalışma, iki kentte bu projelerin ortaya çıkış ve uygulama süreçlerini karşılaştırmalı inceleyerek, kentsel dönüşüm dinamiklerini Osmanlı Hükümeti'nin perspektifinden çözümlemeyi amaçlamıştır.

Georgelin, Herve. 2008. “*Smyrna'nın Sonu / İzmir'de Kozmopolitizm'den Milliyetçiliğe*”, İstanbul : Birzamanlar Yayıncılık

Bu kitap İzmir ve etrafındaki dinamik toplumların, mahallelerinin, eğitim sistemlerinin, bayramlarının, eğlencelerinin, siyasi dünyalarını incelerken özellikle aralarında özellikle belirli bir dönemde oluşan siyasi meseleye ve sonuçlarına dikkat çekmiştir.

Görmüş, Şakir, Ahmet Albayrak ve Aydın Yabanlı (Edit.). 2019. “*Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı*”, İstanbul: Türkiye Katılım Bankaları Birliği Yayıncılık

İslam tarihi boyunca finansal kurumların ve finansal ürünlerin gelişimi, günümüzdeki uygulamaları Batı bankacılığı ile karşılaştırmalı olarak detaylı incelenmiştir.

Gözler, Kemal. 2004. “*Islahat Fermanı*”,
<http://www.anayasa.gen.tr/islahatfermani.htm>, Erişim tarihi: 26.04.2020

———. 2005. “*Tanzimat Fermanı: Gülhane Hatt-i Hümayunu*”,
www.anayasa.gen.tr/tanzimatfermani.htm, Erişim tarihi: 26.04.2020

Bu internet sitesinde Kemal Gözler hem Islahat Fermanı hem de Tanzimat Fermanı'nın detaylarına yer vermektedir.

Güler, Elif Alten. 2019. “*Seleukos Krallığı'nda İsyancı ve İhanet Çemberi Akhilos İsyancı*”, Antalya: Mediterranean Journal of Humanities, IX/2 (2019) 95-105

Büyük İskender'in ölümünün ardından Makedon Krallığı, ardıllarının arasında paylaştırılmış ve daha sonra birbirleri arasında çıkan mücadeleler sonucu üç büyük krallık (Mısır, Küçük Asya, Makedonya) ayakta kalabilmiştir. Bu krallıklar arasından Seleukos Krallığı'nda yaşanan en parlak dönem olan III. Antiochos (MÖ 223-187) zamanında yaşanan ayaklanma konu edilmektedir.

Güneş, Gülcen Avşin. 2015. "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, Cilt I, Sayı 2.

Bu çalışmada millet sistemi incelenirken, bunun zimmet ve emân uygulamalarıyla irtibatına değinilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki gayrimüslim halka bakışı ve tavrı, millet sisteminin niteliğine dair görüşler ele alınarak açıklanmıştır.

Gürsoy, Melih. 1993. "Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz", İstanbul : MG Yayıncılık.

Bu kitap 19. yüzyıl öncesi, Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet dönemi gibi başlıklar altında alt dönemlerle İzmir hakkında araştırmalara dayanan bilgiler vermektedir.

Ildız, Erkan. 2009. "Eski Yunan ve Roma'da Bankerlik", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışmada, bankerlik mesleği, M.Ö. 3. binyıldan M.S. 5. yy.in başlarına kadar geçen süreç içinde incelenirken bankerlerin çalışmaları mekânları, kullandıkları araç gereçler, sikke ve ağırlık sistemleri, kayıt düzenleri vs. de ele alınmıştır.

———. 2015. "Eski Çağda Bankacılığın Doğuşu ve Gelişmesi", İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayıncılıarı

Borç ve faiz işlemleri, Ortadoğu'da, Eski Yunan ve Roma toplumlarında bankerlik mesleği, banker mekânları ve bu mesleğin işleyişi gibi konular ele alınmıştır.

Issawi, Charles. 1982. "An Economic History of the Middle East and North Africa", Cambridge: Cambridge University Press

Bu çalışmada Charles Issawi, 1800'den beri bahsi geçen ekonomilerin gelişimini incelerken özellikle Batı'nın ekonomik ve politik hakimiyetinin ve daha sonra Orta Doğu'nun buna tepkisine odaklanmaktadır.

———. 1988. “*The Fertile Crescent, 1800-1914*”, New York: Oxford University Press.

Bu kitapta Irak, Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün ve Türkiye'nin küçük bir bölümünü kapsayan 19. yüzyıl Verimli Hilal'inin kapsamlı tarihi ve ekonomik analizidir.

İşık, Gamze. 2017. “*Behçet Uz ve Belediye Başkanlığı Faaliyetleri*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Bu çalışmada Dr. Behçet Uz'un, 1931-1941 yılları arasında İzmir Belediye Başkanlığı görevinde bulunduğu dönemde kentte tyaptığı özellikle imar çalışmalarından bahsedilmektedir.

İnal, Onur. 2006. “*Levantine Heritage in Izmir*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Koç Üniversitesi

Bu çalışma, kentteki diğer etnik ve dini gruplar arasında, kökleri İtalyan, Fransız, Alman, İngiliz, Hollanda ve diğer Avrupa devletlerine uzanan Katolik ve Protestan göçmenler olan Levantenler'in İzmir'deki mimari mirasının önemini vurgulamıştır.

İnalcık, Halil, 1969. “*Capital Formation in the Ottoman Empire*”, The Journal of Economic History 29, s.97-140, Cambridge University Press, Cambridge

Bu makale, Yakın Doğu imparatorluklarında antik çağlardan beri hüküm süren geleneksel devlet ve toplum görüşünden türeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sistemi ve temel ekonomik ilkeleri üzerinedir.

———. 2000. “*Ottoman İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600*”, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Bu eserde Halil İnalçık'ın 1300-1600 döneminin sosyal ve ekonomik tarihine dair, esere de damgasını vuran yaklaşımının ana hatları çizilmektedir.

———, Quataert, Donald, Suraiya Faroqhi, Şevket Pamuk. 2000. “*Ottoman İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2, 1600-1914*”, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Bu eserde 1660 sonrasında döneminin sosyal ve ekonomik tarihine dair, esere de damgasını vuran yaklaşımının ana hatları çizilmektedir.

_____. 2010. "Osmanlılar", İstanbul: Timaş Yayınları

Bu kitapta Osmanlı Devlet-i 'Aliye'sinin ortaya çıkışının ortaya çıkışının, fetih yöntemleri, devlet sistemi ve nihayet ezeli rakibi Hıristiyan Avrupa ile ilişkileri üzerine araştırmalara yer verilmiştir.

_____. 2011. "Rönesans Avrupası", İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

Bu eserde Batılılaşma hareketinin yakın tarihimizdeki gelişim sürecini, tanınmış sosyologların analizleriyle de değerlendirderek son gelişmelere ışık tutmaya çalışılırken bu süreçte Cumhuriyet tarihinde yaşanan çalkantılara değinilmektedir.

_____. 2017. "Devlet-i Aliye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I", İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

_____. 2017. "Devlet-i Aliye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II", İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

_____. 2017. "Devlet-i Aliye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar III", İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

_____. 2017. "Devlet-i Aliye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV", İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

Dört ciltlik bu eserde İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nu siyasi tarihin ötesinde toplumsal-ekonomik alt-yapıyı, yani nüfus hareketleri, göçler, kitlelerin temel ihtiyaçları, tarım ve ticaretin bu ihtiyaçları karşılama şekilleri ve kentleşme konularında da analizler yapmaktadır. Tarihsel sorunları açıklamada, geçmişten gelen geleneksel zihniyet ve kurumlar çerçevesinin tespitine girişmektedir.

İnan, Afet. 1989. "İzmir İktisat Kongresi", Ankara: Atarük Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları

Bu çalışma İzmir İktisat Kongresi'ni çok detaylı bir şekilde aktarmakta ve yorumlamaktadır.

İzmir Dergisi. "Aelius Aristides, İzmir'in Kayıp Gölü: Halkapınar", Sayı 11, s.57, <https://www.izmirdergisi.com/tr/turizm/kultur-turizmi/45-izmir-in-kayip-golu-halkapinar>, Erişim tarihi:30.03.2020

İzmir İktisat Kongresi Internet Sitesi. <http://izmiriktisat.sbb.gov.tr/>, Erişim tarihi:30.04.2020

İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA). 2015. "İzmir Bölge Planı 2014-2023". http://www.izka.org.tr/docs/strateji-analiz/01_bolgeplani.pdf. Erişim tarihi: 17.07.2020

Kahya, Fatih. 2007. "Osmanlı Devletinde Sigortacılığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışmada Osmanlı Devlet Arşivi belgeleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde sigortacılığın ortaya çıkış ve gelişim süreci yönetim ve halkın sigortacılığa bakışı ile birlikte incelenmiştir.

Karabulut, İrmak. 2018 "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Yabancı Bankaların Çalışmaları", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 85, Aralık 2018, s. 379-406

Bu çalışmada yabancı bankaların Osmanlı Devletindeki faaliyet alanları incelenerek ve özel olarak Türkiye Milli Bankasının faaliyetleri, Osmanlı ve Türkiye ekonomisine katkıları, Türk İngiliz ilişkilerindeki rolü ve Cumhuriyet'e giden süreçten ne şekilde etkilendiği üzerinde durulacaktır.

Karataş, Neslihan. 2006. "Ege Bölgesi'nde Sanayi Gelişim Süreci Ve Mekânsal Yansımaları – İzmir Örneği". Selçuk Üniversitesi, Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 11(9):191-210.

Bu çalışma ile Osmanlı'dan günümüze uygulanan sanayi politikalarının İzmir'deki gelişimi, uygulamaları ve mekânsal yansımaları incelenmiştir. Bununla birlikte, gelişen ve değişen sanayi politikalarının İzmir'in mekânsal gelişimindeki rolü ve bu süreç içinde sanayi alanlarının gelişimi ve değişimi irdelenmiştir.

Karpat, Kemal. 2010. "Osmanlı Nüfusu 1830-1914". İstanbul: Timas Yayıncılığı

Bu kitap 19. yüzyıl boyunca ve erken 20. yüzyılda yapılan tüm Osmanlı nüfus araştırmaları üzerine Osmanlı toplumunun demografik yapısını analiz ederken Osmanlı'daki kentleşme oranını, gelir düzeyini, yeni ekonomik birimlerin anlaşılmasılığını sağlamaktadır.

Kasaba, Reşat. 1993. "Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi", İstanbul : Belge Yayıncılığı.

Bu kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesiyle Türkycük Cumhuriyeti'nin kurulmasını belirleyen tarih süreçleri birçok eserde birbirlerinden ayrı ayrı incelenirken bu süreçlerin birbirleriyle ilişkisi ve her iki

sürecin de Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisine katılması eşzamanlı yönleri olarak ortaya çıktıgı gösterilmeye çalışılmaktadır.

_____. (ed.) 2017. "Türkiye Tarihi IV, Modern Dünyada Türkiye 1839-2010", İstanbul: Kitap Yayınevi

Dört cıltlik bir eserin dördüncü cildinde imparatorluğun 1. Dünya Savaşı sonrasında parçalanışına ve küllerinden doğan modern Türkiye devletinin tarihine dair olup birçok farklı yazar katkı vermiştir.

Kaya, Alp Yücel. 2010. "19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir, Değişen İzmir'i Anlamak", Derleme: Deniz Yıldırım, Evren Haspolat, Ankara: Phoenix Yayınevi

Bu çalışmada 19. yüzyıl Doğu Akdeniz'inin ticaret hacmi en büyük liman şehri olan İzmir'in dünya ve içinde bulunduğu ülkenin ekonomi tarihine bakmakla paralel gidecektir.

Kaya, Mehmet Ali. 2018. "Anadoluda Pers Satraplıkları, Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı", The Journal of MCRI Cedrus VI (2018) 159-179

Bu makalede satraplık sistemi, satraplıkların kuruluşu, sınırları, kuruluş kriterleri, yönetimi ve etnik yapıları incelenmekte, Anadolu'nun Pers hakimiyeti döneminin ortaya konuşmaya çalışılmaktadır.

Kayaköy Taş, Merve. 2015. "Dünya Sigorta Pazarında Türkiye'nin Yeri", İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi Yil:14 Sayı:27 Bahar 2015 s.133-148

Bu çalışmada dünyada sigorta pazarı ve Türkiye sigorta pazarını Avrupa ve dünya sigorta pazarı ile karşılaştırmalarına yer verilmektedir.

Kazgan, Haydar; Toktamış Ateş ve Murat Koraltan. 1999. "Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi, 1. Cilt: Kuruluştan Cumhuriyet'e", İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayıncıları.

_____. 1999. "Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi, 2. Cilt: Cumhuriyet'ten Günümüze," İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.

Bu kitap, Osmanlı döneminde temelleri atılan Türk finans hareketinin, Cumhuriyet ile birlikte günümüze kadar uzanan dönemdeki gelişimini ele almaktadır.

Kazgan, Haydar, 2006. "Galata Bankerleri", Ankara: Orion Yayınevi.

Galata Bankerleri'nin bu tarihçesi, Osmanlı finansında oynadıkları rol yanında bu rolün olumlu yanlarını da nakletmektedir.

Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk. 2016. "Türkiye Ekonomisi", İstanbul: Remzi Kitabevi

Bu çalışma, Türkiye Ekonomisini tarihsel gelişme süreci içinde detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamıştır.

Kerimoğlu, Hasan Tamer. 2013. "İzmir'de Ticari İşletmeler", İzmir: İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih Cildi

İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Tarih Cildi'nin bu bölümünde 17. yüzyıldan itibaren cumhuriyet dönemi de dahil olmak üzere kentteki ticari işletmelerin detaylarına yer verilmektedir.

Keyder Çağlar. 1981. "The Definition of a Peripherial Economy, Turkey 1923-29", Cambridge: Cambridge University Press

Bu kitap kapitalizmin güçlerinin bu dönemde Türkiye ekonomisinin çevresel oluşumunu nasıl etkilediğini ve yapılandırdıklarını aydınlatırken bağımlı ekonomilerin kapitalist dünya sistemi ile ilişkisinde net bir örnek olay incelemesi sağlamaktadır.

Keyder, Çağlar, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert. 1993. "Port-Cities In The Ottoman Empire: Some Theoretical And Historical Perspectives", Review (Fernand Braudel Center) Vol. 16, No. 4, Port-Cities of the Eastern Mediterranean 1800-1914 (Fall, 1993), pp. 519-558

Liman kentleri, 19. yüzyıl dünya ekonomisinin önemli bir unsuru oldu ve yeni kurulan alanların ekonomik, sosyal ve politik dönüşümünde köprüler oluşturuyordu. Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liman kenti gelişimini izlemekte ve bu gelişmenin sosyal ve politik etkilerini araştırmaktadır.

Kiray, Mübeccel Belik. 1972. "Örgütleşmemeyen Kent : İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni", Ankara : Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Bu eser, İzmir kentinin bugünkü durumunu olduğu kadar tarihi gelişmesini, ilgili sosyal ve ekonomik endikatörler göz önünde tutularak yapılmış bu araştırmalar, fiziki ve coğrafi çevreyi, insanlar arası ilişkileri çeşitli yönleriyle ele almaktır, sosyal değişim ve gelişmeye birlikte kurumlardaki gelişmeyi ve örgütleşmeyi incelemektedir.

Kiser, Edgar, Danielle Kane ve Ayşen Sina. 2015. "Özelleştirmenin Tehlikeleri: Principalis'lerin Özellikleri Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'ndaki İltizam Sistemini Nasıl Etkiledi", Tarih Araştırmaları Dergisi, 2015, Volume 34 , Issue 58, Pages 715 – 738

Bu çalışmada Principalis, söz konusu makalede "işletme yöneticileri" anlamındadır. Çalışmaya göre vekil bir başkası adına onun verdiği yetki ile çalışan kimseyken vekâlet teorisi, Roma'da vergilerin toplanmasıyla ilgili işletme yöneticilerinin bir vekil gibi hissedarların adına hareket ederken, hissedarlar ile çıkarlarının zaman zaman çakışmaktadır.

Kolluoğlu Biray ve Meltem Toksöz ed. 2010. "Cities of the Mediterranean. From the Ottomans to the Present Day", London/New York: I. B. Tauris

Bu kitap Selanik, İskenderiye ve İzmir'i karşılaştırmalı olarak inceleyen bu eserde birçok farklı yazar konuyu coğrafyadan ekonomiye birçok değerlendirmektedir.

Korkut, Cem ve Mehmet Bulut. 2017. "XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Para Vakıfları ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması", Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi . Dec 2017, Vol. 7 Issue 2, p167-194. 28p.

Bu çalışmada para vakıfları ile Osmanlı iktisadi zihniyetini analiz edilmektedir. Ayrıca aynı dönemde faaliyet gösteren ve para vakıfları ile çağdaş olarak Avrupa'da faaliyet gösteren finansal kurumlar da incelenecuk ve iktisadi zihniyetler arasında karşılaştırma yapılmıştır.

Kurmuş, Orhan. 1982. "Emperyalizmin Türkiye'ye Giriş", Ankara: Savaş Yayıncıları.

Bu çalışma İngiliz sermayesinin ve İngiliz emperyalizminin Türkiye'ye girme süreci üzerine olup emperyalizmin Türkiye'ye giderek İngiliz emperyalizminin yönencesinde Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecinin ilk döneminin ana çizgilerini ortaya koymaktır.

Küçükkalay A. Mesud ve Numan Elibol. 2006. "Ottoman Imports in the Eighteenth Century Smyrna 1771-72", Middle Eastern Studies 42 (5), 723–740.

Bu makale, 1771-72 gümrük kayıtlarına göre İzmir'de örneği üzerinden Osmanlı ekonomisi konusunda bir analiz yapılmaktadır. Bu dönemin önemi (1768-74) Rus-Osmanlı Savaşları'na denk gelmesiydi.

Küçükkalay, A. Mesud ve Çelikkaya, Ali. 2002. "Osmanlı Vergi Sistemi ve Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İltizam", Türkler Ansiklopedisi, 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 878-892.

Bu çalışma, Osmanlı vergi sistemine toplu bir bakış açısı sağlamakta ve iltizam usulünü detaylı incelemektedir.

Kütükoğlu, Mübahat S. 2000. "İzmir Tarihinden Kesitler", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı.

Bu eserde İzmir Rıhtımı çevresinde sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ışık tutacak bildiriler ve yazılar yer almıştır.

Kütükoğlu, Mübahat S. 2011. "İzmir Rıhtımı İnşaati ve İşletme İmtiyazı". Tarih Dergisi 0 (2011): 495-558

Bu çalışmada oldukça detaylı bir şekilde rıhtım imtiyaz ve inşaat sürecine yer verilmiştir.

Levantine Heritage Foundation. <http://www.levantineheritage.com/>. Erişim Tarihi: 07.05.2020.

Mantran, Robert (ed.). 2011. "Osmanlı İmparatorluğu Tarihi", İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayıncıları

Robert Mantran'ın yönetiminde hazırlanan bu dev eserde, Irène Beldiceanu, Nicolas Vatin, Nicoara Beldiceanu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Gilles Veinstein, André Raymond, Paul Dumont, François Georgeon, Jean-Paul Roux ve Louis Bazin gibi Osmanlı tarihçileri; 600 yıllık bu uzun süreci siyasi, askeri, iktisadi, sosyal ve kültürel tarih açısından ele almaktadır.

Martal, Abdullah. 1992. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret", Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi,

Bu çalışmada 19. yüzyılın ikinci yarısında Sanayi Devrimi'nin de yol açtığı etkilerle Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle Batı Anadolu'da meydana gelen sosyo ekonomik değişimlere yer verilirken sektör ve işletme özelinde detaylara girilmiştir.

———. 1999. "Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme", İzmir: Dokuz Eylül Yayıncıları

Bu kitap, Osmanlı arşiv belgelerine ve kadı sicilleri gibi yerel belgelere dayanarak 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabaları, İzmir'in

sosyo-ekonomik yapısı, İzmir'de ticaret ve sanayi gibi konuların gelişimini incelemektedir.

Martinez Oliva, Juan Carlos, John A. Consiglio, Gabriel Tortella Casares, Iain L. Fraser, Monika Pohle Fraser. 2012. *“Banking and Finance in the Mediterranean: A Historical Perspective”*, Farnham: Ashgate Publishing, Ltd

Kitap bölümler, özellikle merkez bankacılığı, nümismatik, arşiv kaydı ve Akdeniz ekonomik dinamikleri ile ilgili konulara odaklanarak İber, İtalyan, Fransız, Yunan, Malta, Fas ve Osmanlı bankacılık tarihinin çeşitli yönlerine değinmektedir. Osmanlı Bankası, İyon Bankası, Banque d'Etat du Maroc ve diğerleri de dahil olmak üzere belirli belirli kurumların tarihi de dikkate alınmaktadır.

Mazgit, İsmail . 2015. “*İç Ticaret*”, Hüsnü Erkan ve Dilek Aykut Seymen (Koor.). İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1, sayfa 174-230 İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları

İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1'in bu bölümünde İzmir'in ticaret kent kimliğini kazanması, nüfus yapısının ticarete etkileri, İzmir'de başlıca ticari alanlar, meslek örgütleri gibi konulara değinilmiştir.

Dauphin-Meunier, Achille.1969. “*Bankacılık Tarihi*”, İstanbul: Akmen Yayınları

İlkçağlardan itibaren bankacılığın tarihine oldukça detaylı bir şekilde değinmektedir.

Mildanoğlu, Zakarya. 2017. “*İzmir Ermenileri – Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sakinleri*”, İstanbul: Aras Yayıncılık

Bu kitap, bu güzel şehrin ve çevresindeki bazı yerleşim yerlerinin tarihine özellikle Ermenilerin kentteki yerine; kilise, okul, hastane, matbaa, basın gibi kurumlarına; mimarilerine, sanatlarına, ticaretteki rollerine, komşu topluluklarla ilişkilerine farklı kişilerin makaleleri ile bakmaktadır.

Murray, Oswyn. 1989. “*The Ionian Revolt*”, in The Cambridge Ancient History, vol. 4, ed. John Boardman, N.G.I.

Bu çalışma Perslilere karşı İyonya İsyanı'nı detaylı incelerken Herodotus'un anlatımlarına da yer vermektedir.

Oban, Raziye. 2007. “*Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme*”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 22, 337-356.

Osmanlı döneminde yerleşik yabancılar olarak Levanten toplumunun Osmanlı sosyo-ekonomik ve kültürel yaşamındaki etkilerine degenilmiştir.

Oikonos, Konstantinos ve Bonaventura F.Slaars. 2001. "Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir, İstanbul: İletişim Yayıncıları

İzmir, Cumhuriyet'in kuruluşundan önce çok kültürlü, çok cemaatli, çok ulusal ve çok kimlikli özelliğe kozmopolit ve tipik bir liman kenti idi... Bu kitap, bu özellikler üzerine kurgulanarak ilk kez 1817'de Konstantinos Oikonomos tarafından İzmir Üzerine İnceleme adıyla Rumca yayımlanır. 1868'de Slaars, Oikonomos'un çalışmasını oldukça önemli eklerle zenginleştirerek Fransızca'ya çevirir.

Orhangazi, Özgür. 2020. "*Türkiye Ekonomisinin Yapısı*", Ankara: İmge Yayınevi

Bu kitap neoliberal dönemde Türkiye ekonomisinin geçirdiği düşünümü yakından inceliyor; yapısal sorunlarına, kırılganlıklarına, kriz dinamiklerine ışık tutmaktadır.

Ortabağ, Erol. 2018. "*Osmanlı İmparatorluğunda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*", İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayın No: 326.

Bu çalışmada Tanzimat dönemi başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde Osmanlı Devleti'nde modern bankacılık kurumlarının nasıl ortaya çıktıları ve gelişmeleri, bankacılık sektörünün devlet tarafından ne şekilde düzenlemeye tabi tutulduğu ve Osmanlı bankacılık sektörünün rakamsal boyutlarının büyüklüğü ortaya konulmuştur.

Ökçün, A. Gündüz. 1997. "*Türkiye İktisat Kongresi 1923-Haberler Belgeler, Yorumlar*", Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu

I.İktisat Kongresi hakkında yazılar, demeçler ve tartışmalara yer vermektedir.

_____. 1997. "*1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar*", Ankara: İktisat Tarihi Yazılıları, Sermaye Piyasası Kurulu

Bu eser, adından da anlaşılacağı üzere devamlılık arz eden bir dönemde kurulan bankaların değişimini anlatmaktadır.

Örsten Esirgen, Seda. 2010. "*Osmanlı Devleti'nde Yabancılara Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazları*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışmada genel olarak imtiyaz kavramı, Osmanlı Devleti'nde Kamu Hizmeti İmtiyaz Sözleşmeleri'nin tarihsel ve hukuksal çerçevesi, Meşrutiyet Dönemi'nde imtiyazlar, Millî Mücadele Dönemi ve Lozan Barış Görüşmeleri'nde imtiyazlara degeinilmektedir.

Özcan, Özlem. 2009. "İstanbul Tarihinde Bankacılık Faaliyetlerinin Gerçekleştiği Yapılar", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü

Bu çalışmada İstanbul tarihinde bankacılık faaliyetlerinin gerçekleştiği yapılar ve kentsel bölgeler aracılığı ile kentin ekonomik, mimari ve kentsel değişimine odaklanılmıştır.

Özkan Kılıç, Serap. 2011. "Pers Hakimiyeti Altında Batı Anadolu", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışmada konumu nedeniyle tarih boyunca sayısız önemli olaya tanıklık eden bir coğrafi alan Anadolu'da, Perslerin işgali ve sonrasında cereyan eden siyasi olaylara degeinilmiştir.

Öztürk, Serdar ve Fatih Yıldırım. 2009. "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 10 (2), 145-165.

Bu makale, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki uluslar için açık bir pazar haline geldiği dönemden 1923 yılında yeni ülke kuruluncaya kadar olan ekonomi politikalarına degeinilmiştir.

Pamuk, Şevket. 1994. "Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)", İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Bu kitapta yaklaşık 100 yıllık süreçte Osmanlı dış ticaretinde uzun dalgalanmalar, yabancı sermayenin ağırlığı, tarımın ağırlığındaki dönüşüm gibi konular detaylı bir şekilde incelenmiştir.

_____. 2003. "100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914", İstanbul: K Kitaplığı

Bu kitapta 16. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına, Osmanlı çağının ve üstünde yaşadığımız toprakların ekonomik olgular, tarihsel / toplumsal gelişmeler, iç/dış dinamikler ayrıntısında iktisadi tarihi yer almaktadır.

_____. 2007. "Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914" İstanbul: İletişim Yayınları

Bu kitapta Osmanlı'da kuruluş döneminin belli başlı iktisadi sorunlarına değinildikten sonra, târîmdan, zanaatlara, ticaretten finansa kadar 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin yapıları inceleniyorken daha sonrasında 16. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönem değerlendirilmektedir.

———. 2010. “*Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*”. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayıncıları

Bu kitapta öne çıkan iki konu bulunurken bunlardan Osmanlı devletinin ekonomi alanındaki politikaları ve kurumlarıdır. İkinci konu ise Sanayi Devrimi öncesindeki dönemde, Osmanlı ekonomisinin genel gidişatını, gelirleri, ücretleri ve yaşam standartlarını karşılaştırmalı bir çerçevede incelemektir.

———. 2017. “*Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*”, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayıncıları

Bu kitapta kapitalizmin dünya ölçüğünde yükselmeye başladığı yüzyıllarda para, imparatorluk ve bunların dünya ekonomisindeki yeri ele alınmaktadır.

———. 2017. “*Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*”, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayıncıları

Bu eserde Osmanlı döneminden başlayarak 200 yıl içinde nüfus ve ekonomi bazı rakamsal analizlerle değerlendirilmektedir ve bunu yaparken başka ülkeler ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

Panza, Laura. 2014 “*De-industrialization and Re-industrialization in the Middle East: Reflections on the Cotton Industry in Egypt and in the Izmir Region*”, Economic History Review 67 (1), 146-169.

Bu makale, ilk küreselleşme dalgası (1850–1914) sırasında tekstil üretiminin Ortadoğu'nun iki bölgesi olan Mısır ve İzmir'de düşüş ve yeniden doğuş sürecinin araştırılmasını sunmaktadır.

Pardo, Sara. 2014. “*Dünden Yarına İzmir Yahudileri*”, İzmir: Etki Yayınevi

Bu eserde İzmir Yahudilerin kökenine yönelik detaylı bir araştırmanın sonuçlarından bahsedilmektedir.

Pınar, İlhan. 2001. “*Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, 1608-1918*”, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncıları

Bu eserde yaklaşık üç yıllık bir dönemde İzmir'e gelen ya da yolu geçen hacilar, seyyahlar, misyonerlerin gözlemlerine yer verilmektedir.

Pırnar, İge, Çağrı Bulut, Ferika Özer Sarı ve Duygu Seçkin Halaç. 2013. "İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) İzmir Turizm Mevcut Durum Raporu", http://www.izka.org.tr/docs/strateji-analiz/11_izmir_turizm_mevcut_durum_raporu.pdf. Erişim tarihi: 17.07.2020

Pouliomenos, George. <http://gpouliomenos.info/tr/>. Erişim Tarihi: 07.05.2020.

Quataert, Donald. 1987. "Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)", Ankara : Yurt Yayınevi.

Bu kitapta madencilik, tren yolu, tütün rejisi ve liman işletmelerinde şekillenen, Osmanlıların Avrupa iktisadi yayılımı karşısındaki etkileşim biçimlerini, tutumlarını ve karşı koyma pratiklerini ele almaktadır.

_____. 1999. "Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü", İstanbul : İletişim Yayıncıları.

Bu eserde Osmanlı, Avrupa ve Amerikan arşivlerinden ulaştığı önemli belge ve bilgilerle araştırmasını zenginleştiren yazar, sözkonusu dönemde Osmanlı imalat sektörünün büyük bir canlılık ve gelişme gösterdiğini ortaya koyulmaktadır.

_____. 2005. "The Ottoman Empire, 1700-1922", Cambridge: Cambridge University Press.

Bu çalışma imparatorluğun son yıllardaki ana eğilimleri incelerken toplumsal cinsiyet konularına ve azınlıkların tedavisi gibi tartışmalı konulara dikkat etmektedir.

Quataert, Donald, Halil İnalçık. 2000. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600", İstanbul: Eren Yayıncılık.

Sayek, Sibel Zandi. 2012. "Ottoman İzmir – The Rise of a Cosmopolitan Port (1840 – 1880)", Minnesota: Minnesota University Press

1840'lardan 1880'lere kadar uzanan bu kitap, İzmir'in, çeşitli yerel aktörlerin kentsel politikaları ve uygulamaları şekillendirmek ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarında merkezlenen hızlı bir değişim döneminde göreceli işleyişlerini ön plana çıkartmaktadır.

Serçe, Erkan ve Sabri Yetkin. 2017. "125. yılında İzmir Ticaret Borsası Tarihi", İzmir : İzmir Ticaret Borsası Yayıncıları.

Serçe, Erkan, Ferlal Örs ve Mehmet Şakir Örs. 2002. "19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi", İzmir : İzmir Ticaret Odası Yayıncıları

Her iki eserde kentin ticaret hayatında önemli bir yereship olan İzmir Ticaret Borsası ve İzmit Ticaret Odası'nın tariine yer verilmiştir.

Seyitdanlioğlu, Mehmet. 2009. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii 1839-1876", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 28 (46), ss. 53-69.

Bu çalışmada Tanzimat Dönemi'nde sanayi alanında yapılan önemli sayılabilecek atılımlardan bahsedilirken harcanan bütün çabalar, kurulan üretim tesisleri, özellikle planlama, kalifiye eleman, maliyet, pazarlama, ulaşım gibi problemlerin çözüm getirip getirmediği değerlendirilmiştir.

Shipton, K., 1997. "The Private Banks in Fourth-Century B. C. Athens: A Reappraisal", The Classical Quarterly, New Series, C. 47, No. 2, s.396-422, Cambridge University Press ve The Classical Association

Bu makalede M.Ö. 4. yüzyılda finans kurumlarına degenilirken Yunan ekonomisindeki önemlerine dikkat çekilmiştir.

Smyrnelis, Marie Carmen (derl.). 2017. "İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi?", İstanbul: İletişim Yayıncıları

Bu kitap yangından önceki Osmanlı İzmir'ini incelerken kentteki ortak yaşamlara, modern ve kozmopolit dünyaya, kentten kopmalara farklı kişilerin makaleleri ile degenmektedir.

Strabon. 2000 "Antik Anadolu Coğrafyası-Geographika", İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayıncıları

Strabon'un kimi araştırmacılara göre M.Ö. 7 yılında, kimilerine göreyse M.S. 18-19 yılları arasında yazdığı eser yalnızca bir coğrafya kitabı değil antik dönemin bir ansiplopedisidir.

Sürgevil, Sabri. 2011. "Basmane Garı ve Çevresi", İzmir Tarihinden Kesitler", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncıları

Bu kitap Basmane semtinin tarihsel gelişimi anı sıra semtteki sosyal hayat ve İzmir-Kasaba Demiryolu ile Basmane Garı hakkında detay bilgilere yer veerilmektedir.

Şenocak, Bülent. 2011. "Levant'ın Yıldızı İzmir Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler" İzmir: Şenocak Yayıncıları

Bu kitapta özellikle 19. ve 20. yüzyıl başında İzmir'deki ekonomik yaşam, ticaret ve sanayi, kültürel ve sosyal yaşam, toplumlar özelinde detaylar gibi konularla mütareke, işgal ve kentin kurtuluşu gibi konulara değinilmektedir.

Senyurt, Ali. 2016. "Osmanlı Devleti'nde Poliçe Kullanımının Hukuki Esasları ve Uluslararası Lahey Konferansı", İstanbul: Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi, Ekim 2016, Sayı:9, ss. 143-161

Bu makalede Osmanlı Devleti'nde poliçe kullanımı, poliçe kullanımında sarraflar ve poliçeciler gibi aracılıar, Lahey Anlaşması ile 1850 Tarihi Ticaret Kanunu'nun poliçeye ilişkin hükümlerinin karşılaştırılması yapılmıştır.

Şimşir, Nahide. 1999. "İzmir'in Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1730-1792)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışmada 18. yüzyılda İzmir'in coğrafi konumu, idari ve demografik yapısı, üretim ve ticaret hayatı, sosyal hayat konularına degenirlikle 18. yüzyılda İzmir esnafı ve esnafın problemlerine odaklanılmıştır.

Taşçı, Burcu, Büke Özden, Fatma Davras, Hümeysra Birol Akkurt 2014. "Rediscovering the 19th Century Smyrna", Atina: Athens Journal of Mediterranean Studies

Bu çalışmada kentin kültür-mekân ilişkilerini gezginlerin gözlem ve ifadeleriyle yeniden keşfetmek amacıyla kentin fiziksel ve sosyo-kültürel oluşumu incelenirken, diferansiyel algı ve yorumlar karşılaştırmalı bir çalışma ile değerlendirilmiştir.

Tekeli, İlhan. 2017. "İzmir Tarih Projesi - Tasarım Stratejisi Raporu", İzmir: İzmir Tarih Proje Merkezi Yayıncıları, 3rd. Edition

Bu raporda İzmir'de nüfusun ve ekonomik büyümeyenin mekansal farklılaşma süreçleri, Kemeraltı ve çevresini kapsayan İzmir Tarih Projesi alanının ve alt alanlarının belirlenmesi, proje alanının korunması, geliştirilmesi konularına degenilmiştir.

Toprak, Zafer. 2010. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bankacılık Sektörü", Geçmişten Geleceği Türk Bankacılık Sektörü, Ankara; Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2010, s. 35-44.

Bu çalışmada 19. yüzyılda Osmanlı'da ve asıl Cumhuriyet döneminde bankacılığın hem kurumsal anlamda hem de işleyiş olarak geçirdiği evrime odaklanılmıştır.

Tournefort, Joseph. 2013. "Tournefort Seyahatnamesi", İstanbul: Kitap Yayınevi

Bu kitap 18. yüzyıl başlarında Tournefort'un Ege adaları ve sonra da İstanbul'dan Tokat, Trabzon, Kars, Ağrı, Amasya, Ankara, Erzurum, Bursa ve İzmir ile yüzlerce Osmanlı kasabasına yaptığı ziyaretlerin detaylarından bahsetmektedir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/>. Erişim Tarihi: 05.05.2020

Türkiye Bankalar Birliği, <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistikleri-raporlar/59>. Erişim Tarihi:28.04.2020

Türkiye Katılım Bankaları Birliği, <https://www.tkbb.org.tr/banka-genel-bilgileri>. Erişim Tarihi:27.06.2020

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi,
<https://evds2.tcmb.gov.tr/>, Erişim Tarihi:28.04.2020

Türkiye Sigortalar Birliği, <https://www.tsb.org.tr/sigortanin-tarifi.aspx?pageID=438>, Erişim Tarihi:28.04.2020

Ural, Mert . 2015. "Finans ve Bankacılık", Hüsnü Erkan ve Dilek Aykut Seymen (Koor.). İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1, sayfa 397-440 İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları

İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1'in bu bölümünde İzmir'de modern bankacılığın gelişimine değinilmiştir.

Uluyol, Osman. 2019. "19. Yüzyılda Osmanlı'da Bankacılığın Gelişimi" . Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi 2019/Ocak (16); (19 – 40)

Bu çalışmada 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bankacılığın gelişimi ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle Osmanlı Döneminde bankaların kurulmasından önce finansman ihtiyacını karşılayan yöntem, kurum ve uygulamalara yer verilmekte ve kurulan ilk bankalardan örnekler ele alınmaktadır.

Uysal, Yaşar. 2015. "Tarım", Hüsnü Erkan ve Dilek Aykut Seymen (Koor.). İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1, sayfa 61-123 İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncıları

İzmir Kent Tarihi Ansiklopedisi – Ekonomi Cilt 1'in bu bölümünde günümüzde İzmir maliyesinin yapısı ve kişi, şirket bazında mükelleflere kadar vergi detayına değinilmiştir.

Uzunoğlu, Hüseyin. 2012. "Arkaik ve Klasik Dönemlerde İonia Bölgesinin Politik Yapısı", Yayınlanmamış Yüksek Linans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışmada Iyonya kentlerinde hüküm sürmüş olan tüm kralların ve tiranların hayat hikâyeleri, aristokratlar/oligarklar ile demokratlar arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen çatışmalar, iç savaşlar ve bütün bunların söz konusu Iyonya kentlerini nasıl etkilediği incelenmiştir.

Ülgen, Pınar. 2012. "Geç Orta Çağ Avrupasında Pazar ve Panayır İlişkisi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 21

Bu makalede Orta Çağ Avrupası'ndaki pazar ve panayır anlayışı; bunların ticarete olan katkıları ve Türk-İslam dünyasında o dönemde var olan pazar ve panayırlarla karşılaşılmasına değinilmiştir.

Ülker, Yakup ve Cengiz Toraman. 2012. "Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Hayatında Para Vakıflarının Rolü ve Muhasebe Uygulamaları", MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 1 (2012): 55-84

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde ekonomik ve sosyal hayatı önemli katkıları olan para vakıflarını muhasebe bakış yönünden incelemektedir.

Ünal, Neslihan. 2017. "Sorularla İzmir Tarihi", İzmir: Anadolu Basım ve Yayıncılık

Bu kitap İzmir'in coğrafi konumu, kentin kuruluşu, Osmanlı öncesi dönem, Osmanlı dönemi, Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet dönemi gibi dönemlerde bazı özet bilgiler 100 soruda verilmeye çalışılmıştır.

Ürük, Yaşar. 2018, "İzmir Efsaneleri", İzmir: Yakın Kitabevi

Bu kitap, bir zaman tüneline alarak, tarihin belki de en hareketli toprakları üzerinde bir masalsı yolculuğa çıkarken kentle ilgili birçok efsaneye değinmektedir.

———. 2011. "İğne Deliğinden İzmir", İzmir: Yakın Kitabevi

Bu eserde zamanın ve kalabalıkların içinde kaybolmuş gerçek hikayeler üzerinden İzmir tanıtılmaktadır.

———. 2015. “*Adım Adım İzmir ve Çevresi*”, İzmir: Yakın Kitabevi

Bu rehber kitapta İzmir ve çevresindeki uygarlıklar, tarihi bölge ve binalar ile kişiler hakkında kısa bilgiler verilmektedir.

Üstdiken, B., 2000. “*İstanbul ve Beyoğlu’nda Bankalar, Bankerler, Sarraflar, Tefeciler, Kuyumcular*”, Creative Yayıncılık, İstanbul

Bu kitap Galata ya da Pera'da yaşamış olan sarrafları, bankerleri, tefecileri ve onların kurdukları bankaları anlatmaktadır.

Wood, Alfred. 2013. “*Levant Kumpanyası Tarihi*” İstanbul: Doğu Batı Yayıncıları

Çok büyük bir ticari örgütlenmenin yaklaşık 250 yıl içinde dünyayı dönüştürücü etkisi detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

Yılmaz, Cuma Ali. 2016. “*Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışma, adından da anlaşılacağı üzere, Büyük İskender'in hayatı ve faaliyetlerini içermektedir. Ön Asya, İran ve Hindistan seferleri ile birlikte ölümünün ardından yaşanan olaylar, generallerin kavgası, imparatorluğun paylaşılması, Büyük İskender'in hedefleri, etkinlikleri, Helenizm konularına degenilmiştir.

Yılmaz, Fikret ve Sabri Yetkin. 2002. “*İzmir Kent Tarihi*”, İzmir: İzmir Liseleri Sertifikalı Kent Tarihi Konferansları Projesi, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı İzmir Milli Eğitim Müdürlüğü, İzmir Büyükşehir Belediyesi

Eser, kentin geçmişten getirdiği değerlerinin korunduğu ve ekolojik dengelerin önemsendiği bir İzmir yaratmak için, kentli bilincine sahip hemşehrilerimizin çoğalması amacıyla proje dahilinde bir İzmir tarihi özeti yapmaktadır.

Yılmaz, İşilay. 2004. “*Roma İmparatorluğu Döneminde Pergamon Tarihi ve Sikkeleri*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çalışmada Roma döneminde Pergamon'un tarihi ve basmış olduğu sikkeler incelenirken Pergamon'un Roma öncesinde, Pers ve Hellenistik dönemde tarihine ve bu dönemlerin Pergamon'a etkisine de yer verilmiştir.

Yılmaz, Naci. 2007. "1930-46 Döneminde Türk Bankacılık Tarihi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çalışmada, iki dünya savaşı arasında dünyada meydana gelen finansal gelişmeler bankacılık açısından incelenirken bankacılık sisteminin mevduat, kredi, sermaye, kar, gayrimenkul, tahvil rakamlarına ve şube sayılarına ilişkin bilgiler analiz edilmiştir.

Yurt Ansiklopedisi. 1983. "Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını 6 Cilt: İstanbul, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri", İstanbul: Anadolu Yayıncılık

Geniş bir danışma, yazı kurulu ve araştırma kadrosuyla 12 cilt olarak yayınlanmış olan ansiklopedinin ilk 10 cildinde Adana'dan Zonguldak'a dek 67 il farklı yazar kadroları tarihinden ekonomisine ve sosyal yapısına ele alınmıştır.

Yüksel, Ece. 2012. "17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Ortası ve 19. Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu" Antik Kentleri, Yayınlanmamış Yüksek Linans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı

Çalışmada Batı Anadolu'da Troas, Lidya, Aeolis, İonia, Likya, Mysia ve Karia bölgelerinin uygarlıklarının detaylı bir biçimde incelenirken seyyahları etkileyen ve antik eserleri bulma çabasına iten Oryantalizm akımının doğuşu ve özellikleri hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

Zorlusoy, Hasan. 2013. "XVII. Yüzyıldan Günümüze Fransız Gezginlerin Gözüyle İzmir", İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayıncıları

Bu araştırma İzmir'den gelip geçen birçok milletten gezginlerin kent içi ve çevresi, sokaklar, evler, anıtlar, yapılar, toplum hakkında gözlemlerini aktarmaktadır.

Kronoloji

Yeşilova Höyügü Dönemi	M.Ö. 8500 - 6000
Bölgедe Çeşitli Küçük Yerleşimler Dönemi	M.Ö. 6000 - 3000
Smyrna Olarak Kabul Edilen Tepeküle Höyügü Başlangıcı	M.Ö. 3000
Assuva Ülkesi (Hititler) Dönemi	M.Ö. 15. - 14. yy.
Mira Krallığı Dönemi	M.Ö. 13. - 12. yy.
Aiolis, İyonya ve Lidya Dönemi	M.Ö. 11. - 6. yy.
Persler (Ahameniş) Döneminin Başlangıcı	M.Ö. 6. - 4. yy.
Büyük İskender ve Diadokiler Dönemi ile Kentin Taşınması	M.Ö. 4. - 2. yy.
Pergamon Dönemi	M.Ö. 190 - 129
Roma Egemenliğinin Başlangıcı	M.Ö. 129
Pontus Kralı VI.Mithridates'in İşgali	M.Ö. 88
Cornelius Sulla'nın Tekrar Roma Egemenliğini Sağlaması	M.Ö. 85
Julius Cesar Dönemi	M.Ö. 49 - M.Ö. 44
Octavianus (Augsustus) ve İmparatorluk Başlangıcı	M.Ö. 27 - M.S. 14
Tiberius Dönemi ve İzmir'in ilk Neokoros Ünvanı	M.S. 37 - 42
Domitianus Dönemi ve Yedi Kilise'den Birisi Seçilme	M.S. 81 - 96
Hadrianus Dönemi'nde İkinci Kez Neokoros Ünvanı	M.S. 117 - 138
Marcus Aurelius Döneminde Deprem Sonrası Yeniden İnşa	M.S. 161 - 180
Caracalla Dönemi ve Üçüncü Kez Neokoros Ünvanı	M.S. 211 - 217
Diocletianus ve Doğu Roma Döneminin Başlangıcı	M.S. 284 - 305
I.Konstantin ve Konstantinopolis'in Başkent Oluşu	M.S. 330
Doğu Roma'ya Vizigotlar, Sasaniler ile Savaş Dönemi	4. - 6. yy.
Arapların Kente Egemen Olması	665
Arapların Batı Anadolu Üzerinden Konstantinopolis Saldırıları	7. - 10. yy.
Türkmenlerin Anadolu'da Yerleşmeye Başlamaları	1071
Kutalmışoğlu Süleymanşah'in Kente Egemen Olması	1076
Çaka Bey Dönemi	1081 - 1096
Yeniden Bizans Dönemi	1097 - 1204
Latin ve İznik İmparatorluğu Mücadele Dönemi	1204 - 1261
Sasa Bey'in Egemenliği	13. yy. sonu
Pagos'un Aydinoğlu Mehmed Bey'in Eline Geçmesi	1317
Umur Bey'in Liman'ı Ele Geçirmesi	1329
Aydinoğulları Merkezinin Birgi'den Smyrna'ya Taşınması	1334
Cenovalıların Kapitülasyonları Elde Etmesi	1352
I. Bayezid'un Pagos (Kadifekale)'yi Zapt Etmesi	1390
Timur'un Kentiin Bütünü Ele Geçirmesi, Fetret Devri	1402 - 1426

Kargaşası	
Çelebi Mehmed'in Kenti Cüneyd Bey'den Alması	1414
Cüneyd Bey'in Kente Dönüşü	1422
Osmanlıların Tam Hakimiyetinin Başlangıcı	1426
Yıkılan Liman (Ok) Kale'nin Fatih Döneminde Yaptırılması	1479
Venediklerin Kapitülasyonları Elde Etmesi	1517
Fransızların Kapitülasyonları Elde Etmesi	1535
Safevi Savaşları ve İzmir'in Halep'e Göre Ön Plana Çıkışı	1578 - 1639
İngilizlere Kapitülasyonları Elde Etmesi	1580
Levant Kumpanyası'nın Kuruluşu	1581
Felemenklerin Kapitülasyonları Elde Etmesi	1612
Akdeniz Ticaretini Etkileyen Otuz Yıl Savaşları	1618 - 1648
İzmir'de Konsoloslukların Kurulması	1620 ve sonrası
İngiltere'de Restorasyon Dönemi	1649 - 1689
Doğu Akdeniz Ticareti İçin Kritik Girit Fethi	1669
Gümrük ve Çevresindeki Han, Bedesten İnhşaları	17. yy. 2. yarısı
Avusturya Veraset Savaşları	1700 -1748
Osmanlı'nın Venedik, Avusturya ve Rusya Savaşları	18. yy. boyunca
1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı ve Küçük Kaynarca Antlaşması	1774
Amerikan Bağımsızlık Savaşı	1775 - 1783
Fransız Devrimi	1789
Büyük Depremler ve Veba Salgınları Dönemi	1801 - 1812
İlk Osmanlı Konsolosluğu'nun Napoli'de Faaliyete Geçisi	1802
Yunan Ayaklanması, Rusya ve Mısır Savaşları	1820 - 1830
Levant Kumpanyası'nın Sona Ermesi	1825
İhtisap Nezareti Temsilciliğinin Kurulması	1826
Mehmet Ali Paşa Ayaklanması	1831 - 1833
Kolera Salgını ve Büyük Yangınlar Dönemi	1831 - 1837
Baltalimanı Antlaşması	1838
Tanzimat Fermanı	1839
İzmir'i Neredeyse Yok Eden Büyük Yangınlar	1841 - 1845
The Commercial Bank of Smyrna'nın Faaliyeti	1844 - 1847
İzmir'in Vilayet Merkezi Oluşu	1850
Kırım Savaşı	1853 - 1856
İslahat Fermanı	1856
İzmir-Aydın Demiryolu Sözleşmesinin İmzalanması	1856
Asia Minor Co Ltd. (Küçük Asya Pamuk Şirketi)'in Kurulması	1856
Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani)'nın Kuruluşu	1856
Alsancak Demiryolu İstasyonu'nun Temelinin Atılması	1858

Sanayi Okullarının Kurulması	1858 - 1874
Havagazı, Elektrik, Su, Demiryolları ve Rıhtım İmtiyazları	1860 - 1900
Pamuk Üreticileri ve Ticaretine Kolaylık Sağlayan Ferman	1862
Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin Kuruluşu	1863
Memleket Sandıkları'nın Kuruluşu	1863
Şirket-i Maliye-i Osmani'nin İzmir'de Şubeleşmesi	1864
Aydın Vilayetinin Kuruluşu	1864
İzmir-Aydın Demiryolunun Açılışı	1866
İzmir-Turgutlu Demiryolunun Açılışı	1866
Yabancıların Mülkiyet Hakkı Elde Etmesi	1868
İlk Belediyenin Kuruluşu	1868
Rıhtım İnşaatının Tamamlanması	1876
II. Meşrutiyet'in İlanı	1876
Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Umumi'nin Açılışı	1877
İzmir Rıhtımının Açılışı	1880
Düyun-u Umumiye'nin Kurulması	1881
İzmir'de Yabancı Bankaların Kurulması	1881 - 1914
Ticaret Odalarının Kuruluşları	1885 - 1893
Ziraat Bankası'nın Kuruluşu	1888
İzmir'in Aydın Vilayet Merkezi Oluşu	1890
II. Meşrutiyetin İlanı	1908
Oriental Carpet Manufacturers Ltd. (Doğu Halı Üreticileri Şirk.)	1908
Smyrna Fig Packers Ltd (İzmir İncir Pazarlamacılar Şirk.)	1912
Balkan Savaşları	1912 - 1913
Milli Aydın Bankası'nın Kuruluşu	1914
Aydın İncir Müstahsilleri A.Ş.'nin Kuruluşu	1915
Manisa Bağcılar Bankası'nın Faaliyete Geçisi	1917
I. Dünya Savaşı	1914 - 1918
Mondros Mütarekesi	1918
Sevr Antlaşması	1920
İzmir'in Yunan İşgalinden Kurtuluşu	1922
Lozan Antlaşması	1923
I. İzmir İktisat Kongresi	1923
Cumhuriyetin İlanı	1923
Türk-Rum Münadelesi	1923 - 1924
İş Bankası'nın Kuruluşu	1924
Öşürün (Aşar) Kaldırılması	1924
İzmir Ticaret Birliği'nin Kuruluşu	1924
Tütün Rejisini Lağvedilmesi	1925
Rene Danger ve Raymon Danger İmar Planı'nın	1925 - 1928

Uygulanması	
Kabotaj Hakkının Yabancılara Yasaklanması	1926
Yerli Malları Koruma Cemiyetinin Kuruluşu	1926
İzmir Sanayi Birliği'nin Kuruluşu	1927
Lozan Antlaşması Gümrük Sınırlandırmalarının Sona Ermesi	1928
Esnaf ve Ahali Bankası'nın (Egebank) Kuruluşu	1928
Tarım Kredi Kooperatifleri Yasası	1929
Büyük Buhran	1929
Toprak Mahsulleri Ofisi'nin (Ziraat Bankası) Faal Hale Gelmesi	1932
Rıhtım, Demiryolları ve Havagazı Şirketlerinin Satın Alınması	1933 - 1935
Sümerbank, Etibank ve Denizbank'ın Faaliyete Geçişi	1933 - 1937
TARIŞ'in Hayata Geçişi	1936
Halk İtibar Bankaları Kooperatiflerle Birleştirilmesi	1939 - 1945
Varlık Vergisi	1942 - 1944
Toprak Mahsulleri Vergisi	1943 - 1946
Truman Doktrini ve Marshall Planının Uygulamaya Başlanması	1947
Türkiye'nin IMF, Dünya Bankası Üyeliği	1947
İzmir Sanayi Birliği'nin Civar İllerle Genişleyerek Oda Olması	1951
Türkiye'nin NATO'ya Üyeliği	1952
İzmir Sanayi Odası'nın Ege Bölgesi Sanayi Odası'na Dönüşmesi	1954
Aliağa Petrol Rafinerisi'nin Kuruluşu	1972
24 Ocak Programı	1980
II. İzmir İktisat Kongresi	1981
III. İzmir İktisat Kongresi	1992
IV. İzmir İktisat Kongresi	2003